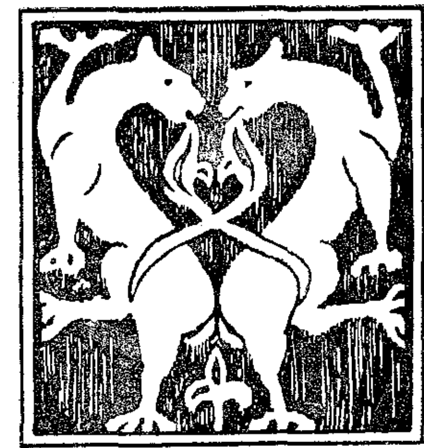
ἘΠΕΤΗΡΙΣ

ἙΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ἜΤΟΣ ΙΖ΄

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ΑΘΗΝΑΙ 1941

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΡΟΦΑΙ ΚΑΙ ΠΟΤΑ

Πρό τινων ἐτῶν ἐδημοσίευσα ἐν τῷ Ι′ τόμῳ τῆς παρούσης Ἐπετηρίδος μελέτην ἐπιγραφομένην «Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν», ἐν ᾗ, πλὴν ἄλλων, ὁμιλῶ περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν τότε ἐγίνετο τὸ πρόγευμα, τὸ γεῦμα καὶ τὸ δεῖπνον, περὶ τῆς ὕλης καὶ τοῦ σχήματος τῶν τραπεζῶν, ἐφ' ὧν ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοί, περὶ τῶν ἐπικαλυμμάτων τῶν τραπεζῶν (μενσαλίων) καὶ χειρομάκτρων, περὶ τῶν ἐπιτραπεζίων σκευῶν, ἂν οἱ Βυζαντινοὶ ἔτρωγον ἀνακεκλιμένοι ἢ καθήμενοι ἐπὶ ἑδρῶν, ἂν συνέτρωγον ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἂν οἱ τότε ἔτρωγον διὰ τῶν χειρῶν ἢ ὄχι, τίνα τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἔργα τῶν εἰς τὴν τράπεζαν ὑπηρετούντων, τίνες διασκεδάσεις καὶ προπόσεις ἐγίνοντο κατὰ τὰ συμπόσια καὶ πῶς εἶχον τὰ κατὰ τὰ ἐπίσημα ἐν τοῖς ἀνακτόροις διδόμενα γεύματα.

Περὶ τοῦ τίνα φαγητὰ ἔτρωγον οἱ μεσαιωνικοὶ ἡμῶν πρόγονοι καὶ τίνα ποτὰ ἔπινον δὲν ὡμίλησα, ἐπιφυλαχθεὶς νὰ πράξω τοῦτο ἐν ἰδιαιτέρᾳ μελέτῃ, τὴν ὁποίαν εὐχαρίστως δημοσιεύω σήμερον [1].

Ἡ περὶ τοῦ θέματος μελέτη θαυμαστῶς θὰ διηυκολύνετο, ἂν παρὰ Βυζαντινοῖς ὑπῆρχον εἰδικὰ συγγράμματα, οἷα μνημονεύεται ὅτι εἶχον οἱ ἀρχαῖοι, οἷον ὀψαρτυτικά, πλακουντοποιικά, ἀρτοκοπικά, μαγειρικὴν διδασκαλίαν καὶ δειπνητικὰς ἐπιστολὰς [2] κλπ. Παρὰ τὴν ἔλλειψιν ἐν τούτοις ταύτην, θὰ ἠδύνατό τις, τὰς πηγὰς ἐρευνῶν, χρήσιμα, καὶ ἐνίοτε πλούσια, νὰ συλλέξῃ στοιχεῖα.

Ἐν πρώτοις διὰ τὴν παλαιοτέραν ἐποχὴν χρήσιμον παρέχουσιν ὑλικὸν τὰ ἑπτὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ θεσπίσματος τοῦ Διοκλητιανοῦ [3] καὶ ὁ Παιδαγωγὸς τοῦ Κλήμεντος, ἰδίᾳ τὰ τέσσαρα πρῶτα κεφάλαια τοῦ δευτέρου βιβλίου, καὶ μάλιστα τὸ πρῶτον «πῶς περὶ τὰς τροφὰς ἀναστρεπτέον», ὡς καί τινα τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ Παλλαδᾶ.

---

[1] Φ. Κουκουλέ, Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν, ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Ι′, σ. 97 ἑξ.

[2] Συγγραφεῖς τοιούτων πραγματειῶν ἀναφέρει ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του, 6. 71.

[3] Βλ. Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian.

Καὶ οἱ Ἑλληνολατινικοὶ δὲ διάλογοι οἱ φερόμενοι ἐπ' ὀνόματι τῶν ἑρμηνευμάτων τοῦ Πολυδεύκους, καὶ μάλιστα τὸ εἰκοστὸν καὶ εἰκοστὸν πέμπτον κεφάλαιον, περὶ βρωμάτων καὶ ποτῶν, ἐνδιαφερούσας παρέχουσι πληροφορίας [1]. Τὸ αὐτὸ δὲ ρητέον καὶ περὶ τῶν μεσαιωνικῶν σχολιαστῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ χόρτα, τὰ λάχανα καὶ τοὺς καρπούς, πολλὰ θὰ εἶχε νὰ ἐπωφεληθῇ ὁ ἐρευνητὴς χρησιμοποιῶν μετὰ προσοχῆς τὰ γεωπονικὰ βιβλία.

Οἱ μεσαιωνικοὶ ἰατροί, ἔχοντες ὡς βάσιν τὸν Γαληνόν, γράψαντα καὶ «περὶ τροφῶν δυνάμεως» καὶ «περὶ εὐχυμίας καὶ κακοχυμίας τροφῶν», καὶ παλαιότερον τὸν Ξενοκράτη, ἀπὸ διαιτητικῆς ἐπόψεως τὸ ζήτημα πραγματευόμενοι, χρήσιμον πολλάκις καὶ πλούσιον σχετικῶς μᾶς παρέχουσιν ὑλικόν. Οὕτω βοηθεῖ πολὺ τὸ ἔργον τοῦ Ὀριβασίου «ἰατρικαὶ συναγωγαὶ» καὶ μάλιστα τὸ τέταρτον αὐτοῦ βιβλίον «περὶ σκευασίας τροφῶν», τὸ ἔργον τοῦ ἐν πολλοῖς ἐπ' αὐτοῦ στηριζομένου Παύλου τοῦ Αἰγινήτου, ἰδίᾳ τὰ κεφάλαια τοῦ Α' βιβλίου ἀπὸ τοῦ 73ου καὶ πέραν, τὸ ἔργον τοῦ Ἀλεξάνδρου Τραλλιανοῦ (ἐκδ. Puschmann), τοῦ Συμεὼν Σὴθ ἡ διατριβὴ «περὶ τροφῶν δυνάμεων» καὶ κατόπιν τῶν μεταγενεστέρων, πολλάκις καὶ ἀνωνύμων, Βυζαντινῶν ἰατρῶν ἐργίδια, τὰ ὁποῖα στηρίζονται εἰς τὰ ἔργα τῶν παλαιοτέρων ἰατρῶν καὶ τὰ ὁποῖα εἰς δύο τόμους συνεκέντρωσε καὶ ἐξέδωκεν ὁ Ideler [2].

Ἄλλη χρησιμοποιήσιμος πηγὴ εἶναι αἱ διάφοροι ὁμιλίαι τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι, περὶ ἐγκρατείας, γαστριμαργίας καὶ μέθης ὁμιλοῦντες, συχνὰ εὑρίσκουσιν ἀφορμὴν νὰ ψέξωσι τὴν πολυτέλειαν τῶν φαγητῶν τῶν συγχρόνων των. Αἱ ὁμιλίαι π.χ. «εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον» ἢ «περὶ αὐταρκείας βρωμάτων» ἢ «περὶ μετρίας πόσεως» ἢ «περὶ τῆς κατὰ τὰ βρώματα ἀτυφίας καὶ ἁπλότητος» ἢ «κατὰ μεθυόντων» χρησιμώτατον παρέχουσιν ὑλικόν.

Καὶ τὰ ὀνειροκριτικὰ δὲ βιβλία δὲν ὑστεροῦσι· χρησιμώτατα μάλιστα εἶναι τὰ κεφάλαια αὐτῶν «περὶ διαφόρων βρωμάτων», «περὶ οἴνου καὶ πομάτων», «περὶ λαχάνων καὶ ὀσπρίων», «περὶ ὀπώρας παντοίας» κτλ.

Γνωστὸν εἶναι ὅτι τὰ τυπικὰ τῶν μονῶν ἐν ἰδίοις κεφαλαίοις ὁμιλοῦσι περὶ τῆς ποσότητος καὶ ποιότητος, τῆς τροφῆς τῶν μοναχῶν, περὶ τῆς τραπέζης καὶ τῆς διαίτης αὐτῶν κτλ., ἐνδιαφερούσας οὕτω πληροφορίας διὰ τὸ θέμα παρέχοντα.

Ἐκ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, καὶ δὴ ἐκ τῶν κεφαλαίων περὶ μακελλαρίων, σαλδαμαρίων καὶ ἰχθυοπρατῶν, οὐχὶ ἀναξίας

[1] Ἔπιθι καὶ τὸ ὑπὸ Goetz ἐκδοθὲν Corpus Glossariorum Latinorum.

[2] Ideler, Physici et medici Graeci minores.

λόγου πληροφορίας θὰ ἠδύνατό τις νὰ συλλέξῃ, ὡς καὶ ἐκ τῆς Ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, εἰς τὸ μέρος μάλιστα ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ τίνα τρόφιμα πρέπει νὰ παραληφθῶσι χάριν τῆς βασιλικῆς τραπέζης ἐκστρατεύοντος τοῦ βασιλέως (Ἔκθεσις, σ. 463. 14 ἑξ.).

Αἱ πληροφορίαι αἱ ὑπὸ τῶν χρονογράφων παρεχόμεναι εἶναι ἰσχναί.

Διὰ τοὺς ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν χρόνους ἐπαρκεῖς παρέχουσι πληροφορίας, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ Προδρόμεια ποιήματα, καὶ δὴ τὸ κατὰ τῶν ἡγουμένων, μετὰ δὲ ταῦτα ἡ παιδιόφραστος διήγησις τῶν τετραπόδων ζῴων καὶ ὁ Πουλλολόγος, διὰ τὰ ὀπωρικὰ ὁ Πωρικολόγος, διὰ τοὺς ἰχθῦς ὁ Ὀψαρολόγος [1] καὶ τὸ ἐργίδιον τοῦ Θεολογάκη «ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων» [2]. Καὶ τὰ μεσαιωνικὰ δ' ἐπύλλια ἐν διαφόροις στίχοις των ἐνδιαφερούσας μᾶς δίδουσι πληροφορίας.

Τέλος πολλοῦ λόγου ἄξια διὰ τὸ θέμα εἶναι τὰ λεγόμενα ἐν ταῖς Ἀσίζαις τῆς Κύπρου, μάλιστα εἰς τὰ κεφάλαια τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ τέλη τὰ ἐπιβαλλόμενα εἰς τὰ εἰς τὴν νῆσον εἰσαγόμενα ἐμπορεύματα [3].

Αἱ ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω, γενικώτατα μνημονευθεισῶν πηγῶν, παρεχόμεναι πληροφορίαι ἔχουσι τοῦτο τὸ μειονέκτημα, ὅτι πολλάκις μᾶς δίδουσι τροφῶν ἢ ποτῶν ὀνόματα μόνον, δὲν μᾶς περιγράφουσιν ὅμως καὶ τὸν τρόπον τῆς παρασκευῆς αὐτῶν. Καὶ δύναται μὲν πολλάκις ἐπίκουρος νὰ ἔλθῃ ἡ γνῶσις τῆς Νεοελληνικῆς ὀψαρτυτικῆς, ἐνίοτε ὅμως καὶ αὕτη δύναται ν' ἀπατήσῃ, διότι ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα διάφορον κατὰ τόπους ἐννοεῖται φαγητόν.

Ὡς βοηθήματα διὰ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος κεφάλαιον θὰ ἔχῃ ὁ ἐρευνητὴς τὰ θαυμάσια σχόλια τοῦ ἀοιδίμου Κοραῆ εἰς τὰ Προδρόμεια ποιήματα [4] καὶ εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, ἐν μέρει δὲ καὶ ὅσα καὶ ἐγὼ ἐσημείωσα ἐν τῇ διατριβῇ μου «Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας» [5].

Ἐλάχιστα, καὶ ἐντελῶς γενικά, εἶναι ὅσα ἔγραψεν ὁ Πλάτων Ροδοκανάκις ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Βυζαντινὴ μαγειρική» [6]. Τέλος σχετικὴ εἶναι

[1] Τοῦτον ἐξέδωκεν ὁ K. Krumbacher ἐν Sitzb. der Bayer. Akad. τοῦ 1903, σελ. 345–380.

[2] Βλέπε τὸ κείμενον ἐκδεδομένον ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι τοῦ Λάμπρου, τόμ. 7. σ. 353 ἑξ.

[3] Ἔπιθι Α' καὶ Β' κεφ. 295 ἑξ. (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6. 237 ἑξ. 487 ἑξ.)

[4] Βλ. ταῦτα ἐν τῷ Α' τόμῳ τῶν Ἀτάκτων του.

[5] Ἔπιθι τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, 3. 58 ἑξ.

[6] Ἡ μελέτη ἐξεδόθη ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τοῦ Σκόκου τοῦ 1916, σ. 188—191.

ἡ διατριβὴ τῶν Jeanselme [1]- Oeconomos, Aliments et recettes culinaires des byzantins [2].

Τὸ ἄριστον ὅμως, ὡς συνήθως, βοήθημα διὰ τὸ θέμα παραμένει ἡ γνῶσις τοῦ τρόπου τῆς παρασκευῆς τῶν διαφόρων φαγητῶν παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι ὡς καὶ τῶν ποτῶν τὰ ὁποῖα οὗτοι πίνουσι*.

ΤΑ ΠΡΟΣΦΑΓΙΑ ΚΑΙ Ο ΤΥΡΟΣ

Ὡς ἐν τῇ περὶ γευμάτων καὶ δείπνων τῶν Βυζαντινῶν διατριβῇ μου λέγω, τρία ἦσαν τὰ στάδια ἑνὸς κανονικοῦ γεύματος, τὸ τῶν προδορπίων, τὸ τοῦ μίνσου τοῦ ὀπτομίνσου, καθ' ὃ παρετίθεντο διάφοροι μερίδες κρέατος ἢ μαγειρεύματος, καὶ τὸ τοῦ δουλκίου, ὑφ' ὃ κυρίως καὶ ἀρχικῶς, θὰ ἐνοοῦντο γλυκύσματα, κατόπιν ὅμως γενικῶς τὰ ἐπιδόρπια, συμπεριλαμβανομένων, ἐννοεῖται, καὶ τῶν διαφόρων καρπῶν καὶ τραγημάτων [1].

Ἃς ἀκολουθήσωμεν ἐνταῦθα τὴν σειρὰν ταύτην.

Ἡ κυρία τροφὴ τῶν Βυζαντινῶν ἦτο, ὡς εἰκός, ὁ ἄρτος, τὸ *ψωμίν* ὅπως ἔλεγον, διαφόρου ποιότητος διὰ τὰς διαφόρους τάξεις. Ἡ πρώτη, καὶ ἀρίστη ποιότης αὐτοῦ, ἦτο τὸ *σιλίγνιον* ἢ ὁ *σιλιγνίτης* (panis siligineus), παρ' αὐτὸ τὸ *ἀφρᾶτον* ἢ *ἀφρατίτσιν*, μετὰ ταῦτα ἤρχετο ὁ μέσος ἄρτος, τὸ δευτέρας τουτέστι ποιότητος ψωμίον, καὶ τέλος τὸ τῆς τρίτης, τὸ *κιβαρὸν* (panis cibarius) [2].

Πρὸς τῷ ἄρτῳ ἔτρωγον καὶ τὸν τυρόν, *τυρὶν* ἢ *τυρίτσιν*, χλωρὸν ἢ ξηρόν [3], ὡς ἐκλεκτὰ εἴδη τοῦ ὁποίου χαρακτηρίζονται τὸ Βλάχικον καὶ τὸ Κρητικόν [4], ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἐπαινεῖται καὶ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα [5], τὸ δὲ δεύτερον κατὰ τὸν ΙΕ' ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ὅστις ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του ὁμιλεῖ διὰ τὸν πίονα Κρητικὸν τυρὸν τῶν χρόνων του [6].

Ἐκλεκτὸν ἐπ' ἴσης εἶδος τυροῦ ἦτο τότε καὶ τὸ *ἀπότυρον*, τὸ ὁποῖον κακῶς διορθοῦται εἰς ἀνθότυρον, καὶ ὅπερ εἶναι ὄντως τὸ αὐτὸ μὲ τὸ κοινὸν *ἀνθότυρο* [7], τὸν ἀνθίνην τυρὸν τοῦ Ἡσυχίου.

Καὶ ἡ *μυζήθρα* (=ζυμήθρα) δὲ ἦτο τότε ἐν μεγάλῃ χρήσει—τυρομύζηθρα ἀναφέρει ἥτε φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου καὶ ὁ Στ. Σαχλίκης εἰς τὴν παράξενον ἀφήγησίν του [8]—

---

[1] Ὁ Jeanselme ὑπὸ τὸν τίτλον l'alcoolisme à Byzance ἔκαμεν ἀνακοίνωσιν ἐν τῇ Société française d'histoire de la Médecine, τόμ. 18 (1924). No 9 καὶ 10. Αὕτη, ὁμιλοῦσα περὶ τῆς ῥοπῆς τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὸ οἰνοποτεῖν κατὰ τοὺς διαφόρους αἰῶνας, ἀπαριθμεῖ τὰ κακὰ ἀποτελέσματα τῆς οἰνοποσίας καὶ τὰ μέτρα τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐκκλησίας κατὰ τῶν καπήλων καὶ οἰνοποτούντων καὶ ἀναφέρει διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων ἀνθρώπους ῥέποντας πρὸς τὴν οἰνοποσίαν, οὐδεμίαν δὲ μνείαν κάμνει τῶν διαφόρων εἰδῶν τῶν ποτῶν καὶ τοῦ τρόπου τῆς παρασκευῆς αὐτῶν, τοῦθ' ὅπερ ἰδιαιτέρως ἡμᾶς ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ ἐνδιαφέρει.

[2] Ἀνεκοινώθη ἐν τῷ IIIe Congrês de l'art de guérir, Londres, Juillet 1922. Ἡ μελέτη ἔχει κυρίως ὑπ' ὄψιν κείμενα τοῦ ΙΒ' μ. Χ. αἰῶνος, τὴν διατριβὴν τοῦ Ἱεροφίλου «περὶ τροφῶν κύκλος» καί τινα κείμενα ἐκδεδομένα ὑπὸ τοῦ Ideler ἐν τῷ διτόμῳ ἔργῳ του Physici et medici Graeci minores, τὰ Γεωπονικὰ καὶ τὸ μεταγενέστερον γεωπονικὸν Ἀγαπίου Λάνδου τοῦ Κρητός. Τῆς διατριβῆς ταύτης ὡς καὶ τῆς ἀνωτέρω ἔλαβον γνῶσιν διὰ τῆς φιλόφρονος καὶ φιλικῆς μεσολαβήσεως τοῦ συναδέλφου κ. Fr. Dölger, εἰς ὃν καὶ ἀπὸ τοῦ χώρου τούτου θερμὰς ἐκφράζω εὐχαριστίας.

* Βραχυγραφίαι:

Ἀνώνυμος = Ἀνωνύμου περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων. (Ideler, Physici et medici Graeci minores, τόμ. 2.)

Ἱερόφιλος = Ἱεροφίλου σοφιστοῦ περὶ τροφῶν κύκλος. (Ideler, Physici et medici Graeci minores, τόμ. 1.)

Ὀριβάσιος = Ὀριβασίου ἰατρικῶν συναγωγῶν βιβλία (ἔκδ. Raeder).

Ὀψαρολόγος = K. Krumbacher, Das Mittelgriechische Fischbuch (Sitzb. der Bayer. Akad. 1903, σ. 361 καὶ 362.)

Poèmes = Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques.

Σήθ = Συμεῶνος Σηθὶ σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον περὶ τροφῶν δυνάμεων (ἔκδ. Langkavel).

Συμβολή = Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τόμ. 3).

Τυπικόν = L. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira (Izswestija, τόμ. ΙΓ').

Χωνιάτης = Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σῳζόμενα (ἔκδ. Λάμπρου).

---

[1] Φ. Κουκουλέ, Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Ι', 133).

[2] Φ. Κουκουλέ, Ὀνόματα καὶ εἴδη ἄρτων κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 5, 36 ἑξ.).

[3] Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικόν, κεφ. 251, (σελ. 207. 6. 7, Drexl).

[4] Poèmes, II. 30α καὶ 31, III. 181. 182, IV. 52. Βλ. καὶ ἐπιστολὴν τοῦ Ἰταλικοῦ πρὸς τὸν φιλόσοφον Πρόδρομον (Συν. Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 296).

[5] Βαρώνου Βέγκεσλα Βρατισλὰφ φὸν Μήτροβιτς, Ἡ Κωνσταντινούπολις κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα (1591—1596), σ. 146 (μετάφρ. Δρίσκου).

[6] Hippol. Noiret, Lettres inédites de Michel Apostolis, σ. 92. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Συμβολήν, 3. 59.

[7] Poèmes III. 182. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἐν τῇ Χρονικῇ του Διηγήσει, 443. 20, ἀναφέρει καὶ Ἰωάννην Ἀποτυρᾶν, παρασκευάζοντα δῆλα δὴ καὶ πωλοῦντα ἀπότυρα. Νῦν ἐν Μήλῳ τὸ κοινότερον ἀνθότυρο λέγεται ἀπότυρο, ἐν ἐπῳδῇ δὲ κατὰ τῆς βασκανίας ἐκ Σελίνου τῆς Κρήτης ἀναφέρεται τυρὶ κι' απότύρι. Ι. Μαθιουδάκη, Γηθειές, δεσιὲς Σελίνου (Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον Α', 136, 138). Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τινων ἐπιθέτων σημασία καὶ ὀρθογραφία (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. 5. 3 καὶ 4).

[8] Πβ. Ν. Ἑλληνομν. 1. 442 στίχ. 12. Σαχλίκης, Στίχ. 136 (ἔκδ. Παπαδημητρίου).

ἐν ᾧ ὁ κακῆς ποιότητος τυρὸς ἐκαλεῖτο, ὡς καὶ σήμερον, *ἀσβεστότυρον*. [1]

Εἰς τὴν Κύπρον, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας, ἐχρησιμοποίουν καὶ τυρὸν κομιζόμενον ἀπὸ τὰς ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν κατεχομένας χώρας, τὴν Συρίαν δῆλα δὴ καὶ Παλαιστίνην «τυρὶν ἀπὲ τὰ χωρία τοὺς Σαρακηνούς» [2]. Σημειωτέον δ' ὅτι κατὰ τοὺς ἰατρούς, ὁ τυρὸς εἶναι δύσπεπτος, μεταξὺ δὲ τοῦ μαλακοῦ καὶ προσφάτου καὶ τοῦ ξηροῦ προτιμητέος ὁ πρῶτος [3].

Πᾶν τὸ πρὸς τῷ ἄρτῳ ἐσθιόμενον ἐκαλεῖτο γενικῶς, ἤδη ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, προσφάγιον [4], τὸ τῶν ἀρχαίων ὄψον [5]. Προσφάγιον λοιπὸν ἦτο ὁ ἰχθύς, τὸ κρέας, ὁ τυρός, τὰ ὄσπρια κτλ. [6] ἐπειδὴ ὅμως οἱ Βυζαντινοὶ ὡς προσόψημα συνήθως ἐχρησιμοποίουν τὸν τυρόν [7], διὰ τοῦτο αὐτὸν ἐκάλουν κατ' ἐξοχὴν *προσφάγιν* ἢ *προσφάν*, ὡς διάφοροι μαρτυρίαι δεικνύουσιν.

Οὕτως ἐν τοῖς Προδρομείοις ποιήμασιν ἀναφέρεται ἡ μεσαιωνικὴ παροιμία «ὅπου γὰρ λείπει τὸ ψωμὶν προσφὰν οὐκ ἐνθυμοῦνται» [8], ἥτις ἔχει καὶ τὴν ἑξῆς διατύπωσιν: «ἄρτον τις φαγεῖν οὐκ ἔχων προσφάγιον

---

1 Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 199. 19, 661. 3.

2 Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Α' καὶ Β', κεφ. 296 καὶ 298 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6. 246. 497).

3 Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 89 (σ. 63. 25, Heiberg). Σήθ, 104, 12.

4 Ὁ Ἀττικιστὴς Μοῖρις λέγει: ὄψον Ἀττικῶς, προσφάγιον Ἑλληνικῶς.

5 Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Φωτίου ἀναγινώσκομεν: ὄψον· πᾶν προσόψημα ἢ προσφάγιον καὶ ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ φερομένῳ: ὄψον· προσφάγιον· εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ. 867. 56: «δῆλον δὲ ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ ἁπλῶς προσοψήματος, ταὐτὸν δ' εἰπεῖν κοινῶς προσφαγίου, τὸ ὀψάριον λέγεται ὑποκοριστικῷ τύπῳ. Βλ. καὶ Joh. Kalitsunakis ὄψον und ὀψάριον (Festschrift Kretschmer's, σ. 96 ἑξ.)

6 Ἵνα ἓξ πένητες ὑπὲρ προσφαγίου ἔχωσιν εἴτε κρέας εἴτε ἰχθύας ἢ τυρὸν ἢ ὄσπριον (Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, 5, σ. 306). Ὑπὲρ προσφαγίου ὀσπρίου μόδια θαλάσσια δύο καὶ τυροῦ λίτρας πεντήκοντα (Dmitriewskj, Τυπικά, σ. 695). Λαμβάνειν δ' ἕκαστον ἀδελφὸν προσφάγιον μίνσους δύο καὶ πρὸς ἓν κρασοβόλιν καλογηρικόν (L. Petit, Typicon, 13. 54).

7 Ὅτι τὸ ψωμοτύρι ἦτο τὸ προχειρότατον τότε φαγητὸν δηλοῖ καὶ ὁ Πρόδρομος, ὅστις λέγει ὅτι οἱ βασιλεῖς ἐν κυνηγίῳ εὑρισκόμενοι τρώγουσι πολλάκις μέλανα ἄρτον καὶ τυρὸν μετὰ καρδάμου. Θ. Προδρόμου, Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κυρὸν Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνόν, Β. Ζ. 16. 73. καὶ πάλιν ὁ αὐτός: «οὔτε τυρόν μοι ἔφερες εἰς ὄψον» (Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 165).

8 Poèmes, IV. 203.

ἐζήτει» [1] ἢ «ἄρτον οὐκ εἶχεν ὁ πτωχὸς καὶ τυρὸν ἠγόραζεν» [2], ἥτις σήμερον λέγεται «ψωμί, τυρὶ δὲν εἴχαμε καὶ ραπανάκια γιὰ τὴν ὄρεξι», φερομένη ἐπὶ τῶν στερουμένων τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων καὶ ἐπιζητούντων τὰ σπανιώτερα καὶ πολυτελέστερα.

Ὅτι δ' ὄντως ὁ τυρὸς κατ' ἐξοχήν, τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, ἐλέγετο προσφάγιν δεικνύει ἐπιστολὴ ἐκ Κέας τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου, ὅστις λέγει ὅτι, ὅταν ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς νησιώτας τὸ ἐρώτημα «παῖδες μή τι προσφάγιον ἔχετε; οἱ δὲ παραχρῆμα τυρὸν προτείνουσι. Τοῦτο γὰρ καὶ μόνον νησιῶται οἵδε καλοῦσι προσφάγιον, τὸ κοινὸν κατηγόρημα εἰς εἰδικὸν κατάγοντες [3]». Ὅτι δὲ ἡ χρῆσις τῆς λ. δὲν θὰ ἦτο περιωρισμένη, φανερώνει ὁ σημερινὸς βίος. Νῦν δῆλα δὴ ἐν Κύπρῳ *προσφάϊν* ἢ *προσφὰς* λέγεται πᾶν εἶδος τυροῦ, *προσφὰς* ἐν Ρόδῳ μυζήθρα μαλακὴ ἐντὸς ἅλμης τεθεῖσα [4] καὶ *μπροσφάϊ*, ἐν Σελίνῳ τῆς Κρήτης, ἡ μυζήθρα, *συφάϊ* δ' ἡ αὐτὴ ἐν Νισύρῳ [5].

Κατεσκευάζετο δ' ὁ τυρός, ὅστις ὡς χλωρὸς πολλάκις ἁλατιζόμενος ἐτίθετο ἐντὸς πηλίνων γαστρίων [6], εἴτε ἐκ γάλακτος προβάτου, εἴτε ἐκ βοείου τοιούτου [7], εἴτε καὶ αἰγείου [8]. Ὀξυγαλάκτινον τυρὸν ἀναφέρει ὁ ἰατρὸς Ὀριβάσιος [9], ἐν δὲ τῇ παιδιοφράστῳ διηγήσει τῶν τετραπόδων ζῴων ἐπαινεῖται ὁ ἐκ γάλακτος βουβάλου, τὸν ὁποῖον, ὡς λιπαρώτατον, μετεχειρίζοντο οἱ ἡγούμενοι εἰς τὸ καλογηρικὸν φαγητὸν *μονόκυθρον*, περὶ οὗ κατωτέρω θὰ λεχθῶσι τὰ δέοντα ἢ ὡς εὐστόμαχος παρετίθετο εἰς τὰς τραπέζας τῶν ἀρχόντων καὶ πλουσίων [10].

Φαίνεται δ' ὅτι ὁ τυρὸς καὶ τηγανιζόμενος θὰ ἐτίθετο ἐντὸς ζωμῶν· οὕτω τοὐλάχιστον ἐγὼ ἑρμηνεύω τοὺς «τυρεψητοὺς ζωμοὺς» τοὺς ἐν τῷ κλητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου ἀναφερομένους [11].

---

1 K. Krumbacher, Die Moskauer Sammlung der Mittelgriechischen Sprichwörter, σ. 366 καὶ 410.

2 Βλ. τὸ corpus τῶν παροιμιογράφων, Β', 748. 26.

3 Χωνιάτης, 2. 194. 4. Βλ. καὶ N. Bees, Zu προσφάγιον (Käse) in einem Brief des Metropoliten Michael Choniatis von Athen (Annuaire de l'Instit de phil. et d'histoire orient. et slave, 5 (1937), σ. 31 - 35).

4 Βενετοκλέους, Βραχεῖαί τινες παρατηρήσεις, σ 98.

5 Ζωγράφειος Ἀγών, 1. 412. 40.

6 Γαστρία τυρίων συχνὰ ἀναφέρονται ἐν τοῖς ἐγγράφοις. Ὁ τοιοῦτος τυρὸς νῦν ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ λέγεται τυρὶ κουρουπιαστό.

7 Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτ., κεφ. 251, σ. 207. 10 (Drexl).

8 Ὀριβάσιος, 4. 3 (σ. 99. 26).

9 Ὀριβάσιος, 3. 18. 8 (σ. 80. 21).

10 Στίχ. 599—603 (Wagner, Carmina Graeca medii aevi, σ. 161. 162).

11 Φιλοθέου, Κλητορολόγιον, 165. 26 (Bury). Ὁ Ὀριβάσιος, 4. 2. 3 (σ. 98. 22, 99. 26) εἰς τὰ ὑποτρίμματα καταλέγει καὶ «ὅσα τυρῷ καὶ ὄξει σκευάζεται» εἰς δὲ τὰ ἡδύσματα πάλιν τὸν τυρόν. Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες μεχειρίζοντο τὰ

Παρὰ τὸν τυρὸν συνήθως ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τὰς ἐλαίας, τάς τε μελαίνας, αἵτινες χαρακτηρίζονται ὡς ὀλιγότροφοι καὶ τὰς λευκάς, *ἄσπρες*, αἵτινες χαρακτηρίζονται καὶ ὡς *κολυμβάδες*, νῦν κολυμπη(σ)τές. Διετηροῦντο δ' αἱ ἐλαῖαι εἴτε ἐντὸς ἅλμης (ἁλμάδες) ἢ ὄξους ἢ ὀξυμέλιτος [1]. Τὰς ἐλαίας δὲ ταύτας συνίστων οἱ ἰατροὶ νὰ μὴ τρώγῃ τις κατὰ Δεκέμβριον, ἀλλὰ κατὰ Μάρτιον [2].

Ἐκτὸς δὲ τῶν κολυμβάδων ἐλαιῶν μετεχειρίζοντο καὶ τὰς πρασίνους, *θλαστάς*, νῦν τσακιστές [3], πρὸς δὲ καὶ τὰς *δρουπάτας* (δρυπεπεῖς), τὰς ἐπὶ τῆς ἐλαίας δῆλα δὴ ὡριμανθείσας μελαίνας, νῦν κοινῶς *θροῦμπες* [4] ἢ *ρουπάδες*.

Συνείθιζον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες πρωῒ νὰ λαμβάνωσι τὸ ἀκράτισμα, ἤτοι οἶνον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐμβαπτισθῆ τεμάχιον ἄρτου, τὴν συνήθειαν δὲν ταύτην εἶχον καὶ οἱ μεσαιωνικοὶ ἡμῶν πρόγονοι, μάλιστα οἱ ἐργατικοί, καλοῦντες τὸ πρωϊνὸν τοῦτο ἔμβρωμα *βουκκάκρατον* (βούκκα+ἄκρατος).

Ἐν τῇ τοῦ Ψευδαθανασίου ἱστορίᾳ τοῦ Μελχισεδὲκ (Migne, P. G. 28.529) φέρεται: «ἐπέδωκεν αὐτῷ ποτήριον οἴνου ἐπιβαλὼν αὐτῷ καὶ κλάσμα ἄρτου, ὃ λέγεται βουκκάκρατον ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας», μνημονεύεται δ' ἡ λέξις καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Δοσιθέου «βουκκάκρατον χρήζεις, Δοσίθεε, καλῶς ὕπαγε, λαβὲ βουκκάκρατον» [5]. Ἔκαμε δὲ μνείαν τῆς κατὰ

ρήματα τυροῦν καὶ φαρμακεύειν τυροῖς, ἵνα δηλώσωσι τὴν ἐντὸς τῶν φαγητῶν ἐμβολὴν τυροῦ.

1 Ὀριβάσιος, Ἔνθ' ἀν. 3. 19. 1 (σ. 81. 12). Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 81. 3 (σ. 59. 7). Σήθ, 39. 2. Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας (Λαογραφ. 4. 251). Ἀνώνυμος, 2. 261. 275. Tafel, Eustathii opusc. 230. 95, 339 65. Πβ. τὸ λεξικὸν τοῦ Ζωναρᾶ ἐν λλ. ἁλμάδες καὶ φθινοπωρίς. Ὁ Φρύνιχος (σ. 118, Lobeck) καταδικάζει τὴν ὀνομασίαν κολυμβάδες, ἀντὶ τοῦ ἁλμάδες. Περὶ τῆς κατασκευῆς τῶν κολυμβάδων ἐλαιῶν βλ. Γεωπονικὰ Θ', κεφ. 33. Γενικῶς διὰ τὰ διάφορα εἴδη τῶν ἐλαιῶν ἔπιθι Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian σ. 103. Δι' ἁλμάδας ἐλαίας παρατιθεμένας εἰς τὰς μοναχικὰς τραπέζας ὁμιλεῖ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Tafel, Eustathii opusc. 230. 95). Βλ. καὶ Jeanselme-Oeconomos, Aliments et recettes culinaires, σ. 161.

2 Ἱερόφιλος 1. 411. 417.

3 Τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (Dmitriewskj, Τυπικά, 1. 688). Κατὰ τὸ ὀνομαστικὸν τοῦ Πολυδεύκους, 6. 45 «ἃς δὲ οἱ νῦν θλαστάς, ταύτας πυρῆνας οἱ κωμικοί». Πῶς ἐγίνοντο αἱ θλασταὶ ἐλαῖαι βλ. Γεωπονικὰ Θ', κεφ. 32.

4 Ὀριβάσιος, 2. 69. 11 (σ. 65. 14). Παῦλος Αἰγινήτης, Ἔνθ' ἀν. Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Σουΐδα ἐν λ. γιγέριμος.

5 Pierre-Marie Brun, La vie de Saint Dosithée (Orientalia Christiana, 26—2, σ. 118. 22, 120. 5).

τὸ πρωῒ ἀπορροφήσεως ἀκράτου βραδύτερον καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος [1].

ΤΑ ΠΡΟΔΟΡΠΙΑ

Ὁ Λιουτπράνδος ἐν τῇ Ἀνταποδόσει του, μεταξὺ ἄλλων, διηγεῖται ὅτι ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς τοῦ ἔστειλε παχὺ ἐρίφιον διὰ χαβιαρίου κεκαρυκευμένον, παρέχων οὕτω τὴν παλαιοτέραν μνείαν τῆς χρήσεως χαβιαρίου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν [2].

Τὸ χαβιάρι ἀναφέρει μετὰ ταῦτα ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἐν τοῖς ποιήμασί του, μνημονεύων καὶ σαρδαμαρίου (salgamarii) χαβιαροκατελύτου καὶ *Χαβιαροπούλου* [3].

Τοῦ μέλανος χαβιαρίου, μικρὸν μετὰ τὸν Πρόδρομον, μνείαν ποιεῖται καὶ ὁ Θεσσαλονίνης Εὐστάθιος, ἀναφέρων «ᾠὰ ἰχθύων ὅσα ἐπὶ ἀρρίχων μέλανα κέχυνται σωρηδὸν» [4] καὶ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ὅστις πέμπει ὡς φιλικὸν δῶρον «μέλαν ᾠὸν ταριχευμένον» [5], κατὰ δὲ τὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος τὸ ἀναφέρουσι καὶ γλωσσάρια Ρωσσοελληνικά [6]. Ἐκτὸς ὅμως τοῦ χαβιαρίου τούτου [7], ὑφ' ὃ δέον νὰ ἐννοήσωμεν οὐχὶ μόνον τὸ μέλαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐρυθρόν, ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τὰ *ᾠοτάριχα*, νῦν κοινῶς *ἀβγοτάραχα*, σύνδυο αὐτὰ ἑνοῦντες καὶ διὰ κηροῦ περικαλύπτοντες [8]. Οὕτως ὁ Συμεὼν Σὴθ ὁμιλεῖ διὰ ᾠοτάριχα, δύσπεπτα αὐτὰ χαρακτηρίζων καὶ ἀπὸ τῆς χρήσεως αὐτῶν

1 Ed. Kurtz, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos B. Z 16. 82. στίχ. 268. Τὸ βουκκάκρατον, πολύχρηστον καὶ νῦν παρὰ τοῖς χωρικοῖς ὄν, καλεῖται σήμερον κρασοψιχιά.

2 Σπ. Ζαμπελίου, Βυζαντιναὶ μελέται, σ. 531.

3 Poèmes III. 83. 93. 206.

4 Tafel, Eustathii opusc. 231. 6.

5 Hippol. Noiret, Lettres inédites de Michel Apostolis, σ. 77. Φ. Κουκουλέ, Συμβολή, 3. 62.

6 M. Vasmer, Ein russich-byzantintsches Gesprächbuch, σ. 48.

7 Τὸ χαβιάρι εἶναι λέξις ξενική, οὐχὶ ὀρθῶς δ' ὁ Ν. Πολίτης (Λαογραφικὰ σύμμεικτα 1. 119) νομίζει ὅτι παράγεται ἐκ τοῦ ἀβγάριν. Πληροφορίας διὰ τὸ χαβιάρι βλ. ἐν K. Dieterich, Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde, 2. 97. Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 85.

8 Βλ. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 63, 5 27. Τὸ ἀβγοτάραχο ἐκ τοῦ ἀβγοτάριχο. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ ΙΒ', αἰῶνος ἀναγινώσκομεν: σίτου, κριθῆς, οἴνου καὶ ταραχῶν. Spata, Diplomi Greci Siciliani inediti, 7. 39. Τὸ κοινῶς ἀβγοτάραχο νῦν ἐν Πόντῳ λέγεται ὠβγοτάραγον, βοτάραχο ἐν Τριφυλίᾳ καὶ βουτάραχο ἐν Αἰτωλίᾳ.

ἀποτρέπων [1]. Καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὁμιλεῖ διὰ «φὰ ἰχθύων ὅσα εἰς δυάδα πλακώδη παράκεινται παραυγάζοντα εἰς ὑπέρυθρον» καὶ «διὰ φὰ ἰχθύων ταριχευμένα» [2], καὶ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης διὰ τὰ «ταριχευτὰ τῶν ἰχθύων φὰ τὰ αὖα καὶ ἰσχνά» [3].

Εἰς τὰ προδόρπια καταλεκτέα καὶ ἡ κάππαρις, τὴν ὁποίαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἔτρωγον. Ἡ Φρύνη π.χ., προτοῦ εἰς ἐπιφανῆ ἑταίραν ἐξελιχθῇ, ἀναφέρεται ὅτι συνέλεγε καὶ ἐπώλει κάππαριν [4]. Κατὰ τὸν Διοσκουρίδην τοὺς καυλοὺς καὶ τοὺς καρποὺς αὐτῆς φυομένους εἰς τραχεῖς καὶ λεπτογείους τόπους καὶ νήσους συλλέγοντες ἐταρίχευον ἐν ἅλμῃ [5], περὶ ταριχείας δὲ τῶν καλύκων καὶ τῶν ἁπαλῶν αὐτῆς ἀκρεμόνων ὁμιλεῖ καὶ ὁ Γαληνός [6]. Μεταγενέστεροι συγγραφεῖς καὶ κείμενα ὁμιλοῦσιν ἐπ' ἴσης περὶ βρώσεως τῶν κορύμβων καὶ τρυφερῶν ἄκρων τῆς καππάρεως [7], τὰ ὁποῖα πιθανώτατα καὶ θὰ ἐμαγείρευον, ὡς καὶ οἱ νησιῶται σήμερον, οἵτινες βράζοντες αὐτά, ἵνα τὴν πικρίαν ἀποβάλωσι, τὰ κάμνουν σκορδαλιάν.

Οὐ μόνον δ' ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοὶ τὴν κάππαριν, τὴν ὁποίαν ἐθεώρουν ὡς προκαλοῦσαν τὴν ὄρεξιν [8], ἀλλὰ καὶ πρὸς θεραπευτικοὺς σκοποὺς μετεχειρίζοντο αὐτήν, ὡς ἐκ τῶν ἰατρικῶν βιβλίων καὶ ἄλλων μαρτυριῶν φαίνεται [9]. Οὕτως ὁ Σουΐδας ἐν τῷ λεξικῷ του γράφει: κάππαρις· εἶδος βοτάνης, ἧς ὁ καρπὸς δοκεῖ εἶναι ὀνήσιμος, παρέστησε δὲ καὶ ὁ Πρόδρομος τὸν μοναχὸν λέγοντα·

πάτερ μου, ἐφλεβοτόμησα, ἂς διάβω ἀπὸ τὸν φόρον
μήνα ἀγοράσω κάππαριν καὶ τώρα γιὰ ποῦ φθάνω [10].

---

1 Σ ή θ, 125. 9.

2 T a f e l, Eustathii opusc. 230. 95. 231. 1. Βλ. καὶ T a f e l, Betrachtungen über den Mönchtum, σ. 98.

3 Χ ω ν ι ά τ η ς, τόμ. 2. 339. 26 καὶ 641. 650.

4 Ἀ θ ή ν α ι ο ς, ΙΓ', σ. 567.

5 Δ ι ο σ κ ο υ ρ ί δ ο υ, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 173. 2.

6 Γ α λ η ν ο ῦ, Περὶ τροφῶν δυνάμεως, τόμ. 6, σ. 615 (Kühn).

7 Ι. Τ ζ έ τ ζ ο υ, Χιλιάδες, χιλ. 7 ἱστορ. 119. 190. T a f e l, Eustathii opusc. 223. 73. Χ ω ν ι ά τ η ς, 2. 256. 1. Ἀ σ ί ζ α ι Κ ύ π ρ ο υ Α' καὶ Β' κεφ. 296 (Κ. Σ ά θ α, Μεσ. Βιβλ. 6. 245. 496). Βλ. καὶ M o m m s e n - B l ü m n e r, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 87.

8 Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 3. 19. 6 (σ. 81. 23).

9 Ἀ λ ε ξ. Τ ρ α λ λ ι α ν ό ς, 2. 97 (Puschmann). Σ ή θ, σ. 53—54.

10 Poèmes, III. 344b.

ΤΑ ΠΡΟΧΕΙΡΑ ΜΑΓΕΙΡΕΥΜΑΤΑ [1]

Συνηθέστατα κατὰ τὰς νηστησίμους ἡμέρας, καὶ δὴ Τετάρτην καὶ Παρασκευήν [2], ἀναφέρεται ὅτι οἱ μοναχοὶ ἔπινον εἰς τὰ μοναστήρια τὸ *ἁγιοζούμιν*, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται καὶ ὡς μαγειρεία [3]. Τοῦτο, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Προδρόμου, παρεσκευάζετο ὡς ἑξῆς· ἐντὸς μεγάλης μεταλλίνης χύτρας ἔθετον ὕδωρ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐνέβαλλον ἄφθονα κρόμμυα, μετὰ δὲ τὸν βρασμόν, ἐπέχεον διὰ τοῦ ρωγίου τρὶς ἔλαιον συμβράζοντες, διὰ τὴν εὐωδίαν, καὶ κλωνάρια θρύμβου (θρυμβόξυλα). Τὸν οὕτω παρασκευασθέντα ζωμὸν [4] ἔχεον ἐντὸς πινακίων, ἐν οἷς εἶχον θέσει τεμάχια ἄρτου. Τὸ φαγητὸν δῆλα δὴ τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο φαῦλον—κατὰ τὸν Πρόδρομον ἐδάμαζε τοὺς ταπεινοὺς ἀββᾶδες—ὡμοίαζέ πως πρὸς τὴν *θερμαλατέαν*, ἥτις ἀπετελεῖτο, πιθανώτατα, ἐκ θερμοῦ ὕδατος, εἰς ὃ εἶχεν ἐμβληθῆ ἅλας, ἔλαιον καὶ σκόροδον ἢ ὄξος, ἦτο δῆλα δὴ ἡ νῦν κατὰ τόπους *μπουκουβάλα* ἢ *πανάδα* καλουμένη [5]. Τοιοῦτον μάλιστα πρόχειρον φαγητὸν ἀποτελούμενον ἐκ ξηρῶν τεμαχίων ἄρτου ἐμβυθισθέντων εἰς χύτραν περιέχουσαν ἔλαιον καὶ κεκομμένα κρόμμυα ἀναφέρεται ἐν ἁγιολογικῷ κειμένῳ [6], ἐν ᾧ ὁ Πρόδρομος ἀναφέρει ζωμὸν μὲ ὀλίγον παστὸν καὶ θρύμματα μεγάλα, ὅπερ παρασκεύασμα καλεῖ καὶ *παστομαγερείαν* [7].

Ἄλλο πρόχειρον, διὰ τοὺς καλογήρους κυρίως ἐν ἡμέραις ἐπ' ἴσης νηστείας, φαγητὸν ἦτο ἡ *γρούτη* ἢ *γρούτα* ἢ *γρουτίτσα*, ἡ ὁποία θεωρεῖται καὶ συνώνυμος τῆς *ἀθάρας* [8].

---

1 Τὸ μαγείρευμα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐκαλεῖτο καὶ οὕτω καὶ μ α γ ε ι ρ ε ί α, ὅπως καὶ νῦν ἐν Πόντῳ (μαερεία), ἐν δὲ τοῖς Προδρομείοις ποιήμασι (III. 104) καὶ μ α γ ε ρ ε ι ά, ὅπως καὶ σήμερον.

2 Κατὰ τὸν Ἑ λ ε ν ο υ π ό λ ε ω ς Π α λ λ ά δ ι ο ν, P.G. 34.1148, νηστεύουσι κατὰ τὰς δύο αὐτὰς ἡμέρας «ἐν γὰρ Τετράδι ὁ σωτὴρ παραδίδοται, ἐν δὲ τῇ Παρασκευῇ σταυροῦται».

3 Poèmes, III. 213. L. P e t i t, Typicon, 13. σ. 49. Ἁγιοζούμι νῦν ἐν Πελοποννήσῳ λέγεται ζωμὸς ὀλίγος καὶ ἐκλεκτός. Βλ. καὶ Α. Κ ο ρ α ῆ, Ἄτακτα, 1. 287. 288.

4 Poèmes, III. 292. Α. Κ ο ρ α ῆ, Ἄτακτα, 1. 287.

5 Poèmes, III. 301a. Α. Κ ο ρ α ῆ, Ἄτακτα, 1. 287. Καὶ νῦν ἐν Ζακύνθῳ τὸ τοιοῦτον φαγητὸν λέγεται θ ε ρ μ α λ α τ ι ά.

6 Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου, Anall. Boll. 54. σελ. 63. 25.

7 Poèmes, I. 264, II. 104.

8 Poèmes, II. 42a. Μ ι χ α ὴ λ Γ λ υ κ ᾶ, Στίχοι, στίχ. 264. L. P e t i t, Typicon, 13. 35. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, 5. 410.

Ὁποῖόν τι φαγητὸν ἦτο αὕτη γνωρίζομεν ἐκ τῆς σημερινῆς χρήσεως· ἐν Κύπρῳ δῆλα δὴ καὶ ἐν Πόντῳ νῦν γρούταν (Λατ. grutum) λέγουσιν εὐτελὲς πολτῶδες φαγητὸν ἀποτελούμενον ἐξ ἀλεύρου ἁπλοῦ ἢ καὶ φρυγέντος, διαλυθέντος δ' ἐντὸς θερμοῦ ὕδατος.

Ὡς δ' εἰς τὸ ἁγιοζούμιν ἐνέβαλλον θρυμβόξυλα, οὕτως εἰς τὴν γρούταν *βλησκούνιν* [1], τὴν τῶν ἀρχαίων δῆλα δὴ εὔοσμον βοτάνην βληχώνιον, τὸ σημερινὸν καὶ μεσαιωνικὸν φλησκούνιν.

Οὕτως ὄντως ἡ γρούτα συνωνυμεῖ τῇ *ἀθάρᾳ*, ἥτις, κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν Βυζαντινῶν, ἦτο ἄλευρον ἑψημένον ἢ ἑψημένη σεμίδαλις μετὰ ἐλαίου [2] κοινῶς καὶ τότε καὶ νῦν *κουρκούτη* καλουμένη καὶ ὡς τροφὴ κυρίως τῶν παιδαρίων χρησιμοποιουμένη [3].

Καὶ τῆς ἀθάρας πάλιν συνώνυμος ἦτο ἡ συχνὰ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀναφερομένη *ἀλευρέα* [4], ἥτις καὶ νῦν κατὰ τόπους καλεῖται *ἀλευριὰ* καὶ ἐν Μακεδονίᾳ *ἀλευρόζουμους*.

Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἐν τοῖς ποιήμασί του παριστᾷ τὸν ἡγούμενον λέγοντα πρὸς αὐτόν, μοναχόν :

καὶ ἄφες τρώγειν τὰ πολλὰ ν' ἀλέθῃς πασπαλᾶτα [5].

Ὁ στίχος οὗτος ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ μεσαιωνικὸν φαγητὸν *πασπάλη*, τὸ ὁποῖον εἶναι συνώνυμον τοῦ *γυρίν*, ὅπερ πάλιν περιγράφεται ὡς ἐξ ἀλεύ-

---

[1] Poèmes, II. 42a. Βλ. ὅσα ἔγραψε διὰ τὸ βλησκούνιν ὁ Κ. Κόντος ἐν Παρνασσοῦ, τόμ. 1, σ. 195.

[2] Ἀθάραν· ἄλευρον ἑψημένον, λέγει δὲ τὴν γρούτην, ὡς οἶμαι· λεξ. Ζωναρᾶ, ἐν λ. ἀθήρη δὲ ἡ ἑψημένη σεμίδαλις, ἣν καὶ ἀθάραν φησὶν ὁ κωμικός. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1675. 60.

[3] Ὁ Διοσκουρίδης, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς 2. 92 (Wellmann) γράφει : ἀθήρα δὲ ἐκ τῆς ἀληλεσμένης εἰς λεπτὸν ζέας σκευάζεται· ἔστι δὲ ῥόφημα ὥσπερ πολτάριον ὑγρὸν παιδίοις ἁρμόδιον, ἅπερ παρέλαβε καὶ ὁ Σὴθ ἐν τῷ περὶ τροφῶν δυνάμεων ἔργῳ του (137. 1) καὶ ὁ Φρύνιχος δὲ λέγει : «ἀθάρη· ἔστι δὲ ἡ ἀθάρη ἡ ἐκ πυρῶν ἡψημένων καὶ διακεχυμένων ὥσπερ ἔτνος τροφή»· καὶ ὁ Ἡσύχιος : ἀθάρα· ὁλόπυρος πτισάνη πυροῦ καὶ πολτῶδές τι καὶ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Πλοῦτ. 673) : ἀθάρας· ἤγουν κουρκούτης. Ἔγραψε δὲ καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀκτουάριος, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος (Ideler, 2. 361. 11) : πτίσας τε (τὴν κριθὴν) καὶ ἀκριβῶς ἑψήσας καθὰ καὶ τὴν ἀθάραν σκευάζομεν. Πβ. καὶ τὸ λεξικὸν τοῦ Σουΐδα ἐν λ. ἀθάρα.

[4] Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. ἀλεβραῖα, ἔνθα φέρεται: ἀθήρα καὶ ἀθάρα· εἶδος πολταρίου παιδίοις, ὃ λέγουσιν ἀλευρέαν. Τῆς ἀλευρέας μετὰ γάλακτος παρασκευαζομένης μνείαν ποιεῖται καὶ ἀνώνυμος ἰατρὸς (Ideler, 2. 261). Ἡ ἀλευριὰ φέρεται σήμερον ἐν Ῥόδῳ, Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ, πρὸς δὲ καὶ ἐν παροιμίαις καὶ περιγράφεται ὡς ἔδεσμα πρόχειρον ἐξ ἀλεύρου καὶ ἐλαίου ἤ, ἐν Νάξῳ, ὡς «σιτάρι κομμένο μαγειρεμένο».

[5] Poèmes, III. 106.

ρου καὶ ὕδατος ἕψημα [1], εἶναι δῆλα δὴ τὸ αὐτὸ μὲ τὴν ἀλευρέαν.

Πρὸς τὰ ἀνωτέρω πρόχειρα παρασκευάσματα συνδετέον καὶ τὸ *ἀφαρόζωμον*, περὶ οὗ τὰ ἑξῆς σημειοῖ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος : «τὸ δὲ ἄφαρ, ὅ ἐστι ταχὺ καὶ εὐθέως, οὕτως ἐτρίβη πρὸς κοινότητα τὴν ἀπὸ συνηθείας, ὥστε τινὲς τῶν πολλῶν τὸν αὐτοσχέδιον ζωμὸν ἀφαρόζωμόν φασιν, ὡς εἴ τις εἴποι ταχύζωμον, εὐθύζωμον» [2].

Μεταξὺ τῶν οἰκιακῶν σκευῶν τῶν Βυζαντινῶν ἀναφέρεται καὶ τὸ *χειρομύλιον*, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔκοπτον δι' αὐτοῦ τὸν σῖτον, τὸν *χόνδρον* ἢ *τραγανὸν* ἢ *τράγον* ἀποτελοῦντες [3], ἐξ οὗ καὶ τὸ ὁμώνυμον θὰ παρεσκεύαζον φαγητόν, τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποίου περιγράφουσι τὰ Γεωπονικά [4].

ΤΑ ΠΕΡΙΧΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΑ ΗΔΥΣΜΑΤΑ

Διὰ τῆς λ. περίχυμα, ἣν καὶ τὰ Προδρόμεια ποιήματα ἀναφέρουσι (III. 148), ἐννοοῦμεν τὰ ἄλλως ἐμβάμματα καὶ τὰς κοινῶς, τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, *σάλτσες* [5], αἵτινες καὶ *σαβοῦραι*, παρὰ τὸ Λατινικὸν sapor ἐλέγοντο [6].

Ἓν εἶδος σάλτσας, δι' ἰχθῦς καὶ λαχανικά, ἐκ τῶν ἐντοσθίων τῶν σκόμβρων ἢ θύννων, κυρίως ὅμως τοῦ ἰχθύος τοῦ καλουμένου γάρου [7] κατασκευαζομένης, ἦτο ὁ *γάρος* [8], τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποίου ἐκ τῶν ἐν-

---

[1] Ἰδ. τὰ λεξικὰ τοῦ Ἡσυχίου καὶ Σουΐδα ἐν λ. γυρίν.

[2] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1191. 13. Τὸ ἀφαρόζωμον ὁ da Somavera ἐν τῷ λεξικῷ του καλεῖ ἀνεμόσουπαν.

[3] Χόνδρος· τραγανός· Ἡσύχιος.

[4] Γεωπον. 3 κεφ. 7. 8. Σήθ, 127. 1 ἑξ. Τὸν χόνδρον ἀναφέρει καὶ ὁ Ὀριβάσιος, 3. 3. 2 (σελ. 71. 15). Νῦν ἐν Αὐλωναρίῳ Εὐβοίας τραγανὸς καὶ ἐν Ἴμβρῳ τραχανὸς λέγεται ὁ τῶν μεσαιωνικῶν τράγος, ὁ κοινῶς τραχανᾶς.

[5] Τὴν λέξιν σάλτσαν παρέχει τὸ εἰς τὴν δημώδη γλῶσσαν κείμενον τῆς Χρονικῆς διηγήσεως Νικήτα τοῦ Χωνιάτου (787. 25): Ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν τραπεζῶν ὑπῆρχε καὶ ἰδιαίτερον δοχεῖον πρὸς ὑποδοχὴν τῆς σάλτσας, σαλτσάριον καλούμενον. Φ. Κουκουλέ, Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 10. 113).

[6] Ὁ Πρόδρομος πάλιν εἶπε (Poèmes 216aa).

σὰν πάρουνε σαβούρα τὰ σκουτέλλια

Ἐντεῦθεν σάβουρα σκουτέλλια εἶναι κυρίως τὰ πλήρη σαβούρας, τὰ ὑπερχειλῆ. Βλ. καὶ ὅσα περὶ τοῦ ἐπιθέτου σάβουρος ἔγραψεν ὁ Χατζιδάκις ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. 21 (1909), σ. 441 ἑξ.

[7] Plinii, N. H. 31. 43.

[8] Ἐπιθι Διοσκουρίδην, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 32. 34. Ἀνώνυμος, 2. 261. 265. Πβ. καὶ Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 72. Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 183.

τοσθίων, τῶν βραγχίων καὶ τοῦ αἵματος τοῦ ἰχθύος, πρὸς δὲ καὶ *ἅλατος*, περιγράφουσι τὰ Γεωπονικά [1].

Ὁ γάρος οὗτος, ὅστις *πολλάκις* ἀνεμιγνύετο μὲ ὕδωρ, οἶνον, ὄξος καὶ ἔλαιον, ὁπότε ἐλέγετο ὑδρόγαρος, οἰνόγαρος, ὀξύγαρος ἢ γαρέλαιον [2] ἢ ἐλαιόγαρον [3], οὕτω καὶ νῦν καλεῖται καὶ κατασκευάζεται. Εἰς τὰς Βυζαντινὰς δὲ τραπέζας ὑπῆρχε καὶ ἰδιαίτερον δοχεῖον πρὸς ἐναπόθεσιν τοῦ γάρου, *γαράριον* καλούμενον [4] ἢ *γαρερόν* [5].

Ἐκαλεῖτο δ' ὁ γάρος κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους καὶ *ἀβδώμιον* [6], ἐκ τοῦ Λατινικοῦ abdomen, ἡ δὲ χρῆσις αὐτοῦ, μάλιστα μετὰ πεπέρεως, ἐθεωρεῖτο ἰδία τῶν γαστριμάργων, δι' ὃ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας συνιστῶσι τὴν ἀποφυγὴν αὐτοῦ [7], εἰς τὸ νόστιμον δ' αὐτοῦ ἀποβλέποντες οἱ Βυζαντινοὶ καὶ ὡς φιλικὸν ἀπέστελλον δῶρον [8].

Ὅ,τι συνετέλει εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ *νόστιμον* [9] τὸ φαγητόν, καρύκευμα δῆλα δὴ ἢ λίπος, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐλέγετο *ἥδυσμα* [10],

---

[1] Γεωπονικά, 20. 46.

[2] Ἰδ. τὰ ὑπὸ τοῦ Puschmann σημειούμενα ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Ἀλεξάνδρου Τραλλιανοῦ, 1, σ. 392. 393.

[3] (C. G. L. 2. 294. 4, 3. 653. 11).

[4] Φ. Κουκουλέ, Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 10, 121).

[5] Ἐν τῷ C. G. L. φέρεται: «γαρεροῦν liquaminarium».

[6] Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Du Cange ἐν λ. ἀβδόμιον. Νῦν ἐν Λακωνικῇ ἀβδώμι λέγεται πᾶν τὸ λίαν ἁλμυρόν.

[7] Νείλου, Ἐπιστολαί, P.G. 79. 433. 504. Παχωμίου, Ἀσκητικαὶ διατάξεις (Pitra, Analecta sacra, V.114).

[8] L. Petit, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ ἐν Ἄθῳ, Anal. Boll. 25. 21 ἑξ., 62, 2.

[9] Τὸ ἡδὺ φαγητὸν ἤδη οἱ μεταγενέστεροι ἔλεγον νόστιμον, τὴν λ. πρὸς τὴν γλυκύτητα τοῦ νόστου, τῆς εἰς τὴν πατρίδα δῆλα δὴ ἐπανόδου, συνδέσαντες Παρὰ Σουΐδᾳ ἀναγινώσκομεν : νόστος· παρὰ τῇ συνηθείᾳ γλυκασμός, ἐπὶ τῶν ἐδεσμάτων ὡς ἀπὸ τῆς οἴκαδε ἀναστροφῆς, παρὰ τὸ τῆς πατρίδος γλυκύ· εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, 1383. 40 : «οἱ δὲ μεθ' Ὅμηρον καὶ βρῶμά τί φασι νόστιμον καὶ νόστον δὲ τὴν ἡδύτητα διὰ τὸ ἡδὺ τοῦ Ὁμηρικοῦ νόστου». Τὸ ἐπίθ. ἐπὶ τῆς σημερινῆς σημασίας καὶ ἀλλαχοῦ παρ' Εὐσταθίῳ 1490. 41, 1859. 53, 1885. 28. Tafel, Eustathii opusc. 158. 64, 246. 61. Ὅρα δ' ὅτι ἐν Κύπρῳ νῦν νόστος λέγεται ἡ ἡδύτης, ἡ κοινῶς νοστιμάδα, Α. Σακελλαρίου, Κυπριακά, 2. 676 καὶ νόστος πάλιν ἐν Καρπάθῳ ἡ εἰς τὴν πατρίδα ἐπάνοδος (Ἐμμ. Μανωλακάκη, Καρπαθιακά, 290. 335). Τὸ καλὸν δὲ νόστον ἔχον ἐλέγετο κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους καὶ ἔμνοστον, εὔνοστον δῆλα δή.

[10] Πβ. τὴν Βυζαντινὴν παροιμίαν : ὁ λαγωὸς καθ' ἑαυτοῦ τὰ ἡδύσματα. Καὶ ἐν Κερκύρᾳ λέγουσι σήμερον δὲν ἔχω ἥδυσμα, ἤτοι δὲν ἔχω ἄρτυμά τι, καρύκευμά τι.

πρὸς δὲ καὶ *ἀρτυσία* [1] καὶ *κο(ν)διμέντον*, ἐκ τοῦ Λατινικοῦ condimentum [2].

Μεταξὺ λοιπὸν τῶν ἡδυσμάτων, τὰ ὁποῖα διεκρίνοντο εἰς χλωρὰ καὶ τετριμμένα, καταλεκτέα τὰ πράσα, σέλινα, ὁ ἡδύοσμος, τὸ κύμινον, μάραθον, δενδρολίβανον, ἄνηθον, τὸ καρναβάδιν (εἶδος κυμίνου) [3], ὁ ὀρίγανος, ἡ θύμβρα, τὸ μακεδονήσιον καὶ τὸ ὄξος, τό, κατὰ Ὀριβάσιον, «ἥδυσμα *κάλλιστον* τοῖς ὄψοις» [4], τὸ ὁποῖον καὶ *γλυκάδιον* ἐκάλουν [5], πρὸς δὲ καὶ τὸ Ἰνδικὸν ξύλον, τὸ κοινῶς *κιννάμωμον*, τοῦ ὁποίου διέστελλον δύο εἴδη, τὸ ἀληθινὸν καὶ τὸ ξυλοκιννάμωμον [6]. Τοῦτο, ὅταν μάλιστα ἐπωλεῖτο τετριμμένον, ἐλέγετο καὶ *τριψίδιν* [7], κείμενα δὲ τῶν τελευταίων αἰώνων τὸ λέγουσιν, ὡς καὶ σήμερον, *κανέλλαν* [8].

Παρὰ τὸ κιννάμωμον χρῆσις εἰς τὰ φαγητὰ ἐγίνετο καὶ τοῦ πεπέρεως, καὶ δὴ τοῦ μέλανος, τὸ ὁποῖον ἐπιπασσόμενον εἰς τὰς τροφὰς προϋ-

---

[1] Ἀρτυσία σημαίνει παρὰ Βυζαντινοῖς καὶ πᾶν εἶδος τροφίμων (Κ. Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 463. 13, ἀλλὰ καὶ χοίρειον λίπος λειωμένον, Trinchera, Syllabus, 224. 293 καὶ τὸ καρύκευμα. Ὁ Πρόδρομος π. χ. (Poèmes, III. 404h) λέγει: γοργὸν νὰ μαγειρεύσουσι σὺν πάσαις ἀρτυσίαις, σημασία ἥτις καὶ νῦν ὑπάρχει ἐν Bova τῆς κάτω Ἰταλίας (Morosi, Bova, 25. 75). Σήμερον ἡ ἀρτυσία λέγεται καὶ ἄρτυμα καὶ ἐν Καρπάθῳ ἀρτυσίδιν. Ἐν ταῖς Ἀσίζαις τῆς Κύπρου (Α' κεφ. 296, Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6. 238) τὰ ἀρωματικὰ εἴδη κανέλλα, καρυόφυλλον κλπ. καλοῦνται ἀρτυματικά, ἀρτυσὰ δὲ νῦν ἐν Κύπρῳ τὸ κύμινον.

[2] Poèmes, I. 13, III. 73. Condimenta, ἀρτύματα (C. G. L. 2. 108. 2). Σήμερον κουδούμεντον λέγεται τὸ Μακεδονικὸν πετροσέλινον, ὁ κοινῶς μαϊντανὸς ἢ μακεδονήσι, Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 238.

[3] Τὸ καρναβάδιν κατ' ἄλλους εἶναι εἶδος κυμίνου, κατ' ἄλλους δὲ ἡ βοτάνη ἀνοῦχα, ἡ πρὸς τὸν ἡδύοσμον ὁμοιάζουσα (Ἱερόφιλος, 1. 409. 5). Du Cange, ἐν λ. ἀνούχα. Α. Κοραῆ, Ἱπποκράτους τὸ περὶ διαίτης ὀξέων, σ. 44 (τόμ. Ε'. τῶν μετὰ θάνατον).

[4] Ὀριβάσιος, 4. 2. 2 (σ. 97.20) 4. 3. 5 (σ. 99. 23 ἑξ.) καὶ 5. 11. 1 (σ. 128. 1 ἑξ.). Ἱερόφιλος, 1. 409. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου σελ. 199 (Wagner, Carmina). Poèmes, II. 38. 40. 45, III, 162. Ἐπιθι καὶ τὰς σημειώσεις τοῦ Α. Κοραῆ, Εἰς Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 241.

[5] Μ. Ἐτυμολ. 626. 60. Ἰωάννου Ἀκτουαρίου, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος (Ideler, 1. 371. 37. 372. 10). Ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του (6. 67) εἰς τὰ ἡδύσματα καταλέγει τὸ ἔλαιον, τὸ ὄξος, τὸ κύμινον, τὸ ὀρίγανον καὶ τὸν ῥοῦν.

[6] Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 468. 17. Συμεῶνος Μεταφράστου, Ἐπιστολαί, P.G. 114. 229. Χωνιάτης, 2. 4. 11 καὶ 304. 20. Περὶ κινναμώμου βλ. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 243 καὶ 244 (σ. 199. 20, 200. 8, Drexl).

[7] Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις 34. 12. Poèmes, II. 38, Heyd, Hisroire du commerce du Levant, 2. 595.

[8] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Α'. κεφ. 296 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 239).

κάλει ἔφεσιν πότου [1]. Οὐ μόνον δ' ἁπλοῦν μετεχειρίζοντο τοῦτο, ἀλλὰ καὶ μετὰ σινάπεως τρίβοντες ἀπετέλουν εἶδος μουστάρδας, ἣν καὶ ἀπὸ ἁπλοῦν σίναπι κατεσκεύαζον, τὸ ὁποῖον, ὡς εἰς τὴν πέψιν συντελοῦν [2], συχνὰ μετὰ διαφόρων φαγητῶν ἔτρωγον, οἷον μετὰ ἰχθύων ἢ καὶ ἀλλάντων [3].

Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ φλησκουνίου ὡμίλησα περὶ γρούτης πραγματευόμενος. Ἐνταῦθα προσθέτω ὅτι καὶ τοῦ θρύμβου ἢ θύμου ἐγίνετο χρῆσις, ὁ ὁποῖος ἐτίθετο μάλιστα εἰς τὰ παστά [4]. Πρὸς τούτοις ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ τὸ *καρυόφυλλον*, νῦν κοινῶς γαρούφαλλον, ἢ μοσχοκάρφι καὶ τὸ «τριπτὸν ἢ ἀρωματικὸν κάρυον» ἢ *μοσχοκάρυδον* [5], τὸ ὁποῖον συνήθως ἔτριβον κατὰ τὰς νηστησίμους ἡμέρας ἐπὶ βεβρασμένων ὀσπρίων [6] καὶ τὸ ὁποῖον σήμερον ἀκόμη τρίβουσιν ἐπὶ τοῦ πουρέ, τῶν πατατοκεφτέδων, τῶν κοτελεττῶν καὶ τοῦ παστίτσιου.

Πάντα ταῦτα τὰ ἀρτύματα χαρακτηρίζονται ὑπὸ τῶν συγγραφέων ὡς *ἀρωματικὰ* ἢ *ἀρώματα* [7], ὑπὸ τὴν λ. ὅμως ταύτην δέον νὰ ἐννοήσωμεν καὶ πραγματικὰ ὑγρὰ ἀρώματα, ὡς σαφῶς μαρτυροῦσιν οἱ συγγραφεῖς. Οὕτως ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος, ψέγων τοὺς πολυτελῆ δεῖπνα

---

[1] Poèmes, III. 183. H e y d, Ἐνθ' ἀν. 2. 664. Πβ. καὶ τὴν μεσαιωνικὴν παροιμίαν «ὅπου ἔχει πολὺν πιπέριν βάνει καὶ 'ς τὰ λάχανα» K. K r u m b a c h e r, MGS. σ. 85.

[2] Σ ή θ, 102. 22.

[3] Ἀ χ μ έ τ, Ὀνειροκρ. κεφ. 205 (σ. 161. 15. 17, Drexl). Ξ ε ν ο κ ρ ά τ ο υ ς, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, κεφ. 1. 17, 3. 46, 4. 75 (ἔκδ. Κοραῆ). Λ ε ο ν τ ί ο υ Ν ε α π ό λ ε ω ς, Βίος Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, P.G. 93. 1737. Ἡ τοιαύτη χρῆσις τοῦ σινάπεως εἶναι παλαιόθεν γνωστή. M o m m s e m - B l ü m n e r, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 66.

[4] Δ ι ο σ κ ο υ ρ ί δ ο υ, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 3. 36. 2 (Wellmann). Poèmes, II. 42a : ἁγιόθρουμπον εἰς τὰ παστά, βλησκούνιν εἰς τὴν γρούταν.

[5] Μ ο σ χ ο κ α ρ ύ δ ι ο ς ἀναφέρεται ἐν τῇ Διηγήσει τοῦ Πωρικολόγου (Wagner, Carmina, σ. 199). Ἐν ταῖς Ἀσίζαις τῆς Κύπρου, κεφ. 294 (Κ. Σ ά θ α, Μεσ. βιβλ. 6. 237) καλεῖται μ ο υ σ κ ο υ κ ά ρ υ δ ο ν.

[6] Θ ε ό δ ω ρ ο ς Σ τ ο υ δ ί τ η ς, P.G. 99. 716. Ὑποτύπωσις τῆς καταστάσεως τῆς λαύρας τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου (P h. M e y e r, Die Haupturkunden für die Geschichte d. Athosklöster, σ. 137.) D m i t r i e w s k i j, Τυπικά, 1. 235. 252. Ἀσίζαι Κύπρου, Α'. καὶ Β'. κεφ. 295. 297 (Κ. Σ ά θ α, Μεσ. Βιβλ. 6. 237, 488). Ὁ ἀσκητὴς Ν ε ῖ λ ο ς, P. G. 79. 616, ὁμιλεῖ καὶ διὰ τὰς «καρύων χυμοειδεῖς ἐπιχύσεις» Σ ή θ, 56. 14. Ἱ ε ρ ό φ ι λ ος, 1. 413. Ἔπιθι καὶ Ε ὐ λ ο γ ί ο υ Κ ο υ ρ ί λ α, Ἱστορικὴ βιβλιογραφία, 1. 45.

[7] Ἱ ε ρ ό φ ι λ ο ς, 1. 409. 413. Ἀσίζαι Κύπρου. 1. 296 (Κ. Σ ά θ α, Μεσ. βιβλ. 6. 238. 239). Καὶ ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Φωτίου ἀναγινώσκομεν : ἡδύσματα· ἀρώματα. Οἱ Χῖοι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κοραῆ τὸν κοινῶς μαϊντανὸν ἐκάλουν μ υ ρ ω δ ί α ν. Ἀ δ α μ α ν τ ί ο υ Κ ο ρ α ῆ, Ἐπιστολαί, 1. 317 (ἔκδ. Δαμαλᾶ).

παρασκευάζοντας πλουσίους, λέγει ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ τρυφὴ τοὺς ὠθεῖ «καὶ τῶν ἐξ Ἰνδικῆς ἀρωμάτων παρεγχέειν τοῖς ὄψοις» προσθέτων ὅτι «μᾶλλον τῶν ἰατρῶν οἱ μυροπῶλαι τοῖς μαγείροις ὑπηρετοῦσι» [1]. Καὶ ὁ ἀσκητὴς δὲ Νεῖλος μαρτυρεῖ ὅτι, ἵνα τῶν συγχρόνων του εὐφραίνηται ἡ ὄσφρησις, ἀνεμιγνύοντο εἰς τοὺς ζωμοὺς «ἀρωμάτων τὰ εὐωδέστατα» [2], καὶ ἐν ἁγιολογικοῖς δὲ κειμένοις ἀναφέρονται μάγειροι, οἵτινες ηὔφραινον τῶν ἐσθιόντων τὸν φάρυγγα «ταῖς τῶν μύρων καὶ ὄψων πολυτελείαις» [3].

Ἐπιθυμοῦντες δ' οἱ κοιλιόδουλοι οὐχὶ μόνον τὴν ὄσφρησιν νὰ εὐφράνωσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὅρασιν, ἐχρώννυον διὰ διαφόρων χυμῶν τοὺς ζωμούς. Διδακτικὸν διὰ τὸ ζήτημα εἶναι χωρίον τοῦ ἀσκητοῦ Νείλου, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι δι' ἀτμῶν καὶ χρωμάτων καὶ δὴ διὰ τῆς ἐπιχύσεως κνίνου [4] καὶ κρόκου καὶ καρύου παρεσκεύαζον οἱ τότε διαφόρους ζωμοὺς ἐρεθίζοντας τὴν ὅρασιν «ξανθότητι καὶ λευκότητι καὶ τῇ τοῦ μέλανος ὑδαρεστέρᾳ χροιᾷ» [5], τοιοῦτόν τι δὲ φαίνεται ὅτι ὑπαινίσσεται κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ὁ σχολιαστὴς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὅταν λέγῃ ὅτι οἱ μάγειροι «παντοδαπαῖς τισι γοητείαις τῶν χυμῶν τῇ μίξει ποικίλον τι εἶδος ἀποτελοῦσι μαγγανείας» [6], ὁμολογεῖ δὲ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὅτι Κωνσταντῖνος ὁ Η' «καρυκεῦσαι τὰς τροφὰς δεινότατος ἐγεγόνει χροιαῖς τε καὶ ὀσμαῖς καταχρωννύς» [7]. Φρονῶ δ' ὅτι χάριν τοιαύτης καρυκείας ἐκστρατεύοντος τοῦ βασιλέως ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης του παρελάμβανε, μεταξὺ ἄλλων εἰδῶν, καὶ *κρόκον* [8], ὅστις, κατὰ τὸν Σήθ, εἶναι «εὐστόμαχος καὶ περὶ τὴν τῶν τροφῶν πέψιν συνεργεῖ» [9]. Ἡ δ' ὑπὸ τοῦ Προδρόμου ἀναφερομένη «κροκάτη μαγειρεία» ἡ ἀποτελουμένη ἀπὸ βραστοὺς καλῆς ποιότητος ἰχθῦς, εἰς τὸν ζωμὸν τῶν ὁποίων εἶχεν ἐμβληθῆ νάρδος (στάχος), καρυόφυλλα, κανέλλα, ὄξος καὶ ἄκαπνον μέλι, οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ ἡ ἔχουσα ἐμβεβλημένον κρόκον [10].

---

[1] P.G. 40. 169.

[2] P.G. 79. 616.

[3] Ν ι κ η φ ό ρ ο υ σ κ ε υ ο φ ύ λ α κ ο ς τ ῶ ν Β λ α χ ε ρ ν ῶ ν, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Θεόδωρον τὸν Συκεώτην, Anal. Boll. 20. 255.

[4] Θ ε ο φ ρ. Φυτ. ἱστορ. κεφ. 18.

[5] R. C a n t a r e l l a, Basilio Minimo II scolii inediti, B. Z. 26. 9. 4.

[6] P.G. 79. 616.

[7] Μ ι χ α ὴ λ Ψ ε λ λ ο ῦ, Χρονογρ. σ. 27 (Σάθα). Τὰς ὀσμὰς ἡδυσμάτων ἡδονὰς καὶ ἀρετὰς ἐχούσας ἀναφέρει καὶ ὁ Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 4. 3. 6 (σ. 99. 80).

[8] Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ή τ ο υ, Ἔκθεσις, 468. 16.

[9] Σ ή θ, 58. 3.

[10] Poèmes, III. 149 ἑξ. Νάρδον παρὰ τὰ τριψίδια ἀναφέρει καὶ ἡ Ἔκθεσις, Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ τ ο ῦ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ή τ ο υ, 34. 12. Ἐν Σαμοθρᾴκῃ κ ο υ ο υ κ ᾶ τ α (=κροκᾶτα) λέγονται ροδάκινα μὲ σάρκα κιτρίνην ὡς ὁ κρόκος.

Τέλος ἄς προστεθῇ ὅτι ὁ κρόκος, τὸν ὁποῖον ὁ Σὴθ χαρακτηρίζει ὡς εὐστόμαχον καὶ συνεργοῦντα εἰς τὴν πέψιν τροφῶν [1], ὁ δὲ συντάξας τὸν Πωρικολόγον καλεῖ αἱματοδόχον [2], ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ κατὰ τὸν ΙΖ' ὑπὸ τῶν Κρητῶν, οἵτινες ἤρτυον τὰ μακαρώνια μὲ *ζαφορὰν* (κρόκον) [3]. Καὶ ἐν Κοζάνῃ δὲ σήμερον ὁ ξηρανθεὶς κρόκος χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῶν μαγείρων, πολλαχοῦ δὲ θέτουσιν ἐντὸς τοῦ πιλαφίου ζαφοράν, ἵνα τοῦτο ἀποκτήσῃ κίτρινον χρῶμα.

Ὁ σχολιαστὴς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὅν μικρὸν ἀνωτέρω ἀνέφερον, μεταξὺ τῶν διαφόρων μαγγανευμάτων τῶν μαγείρων, ἀναφέρει καὶ τὰς «ὀπῶν ἐπεμβολάς». Ἀναμφιβόλως ἐννοεῖ, πλὴν ἄλλων, οἵτινες ὡς *χυμοὶ* ἐν τοῖς ἰατρικοῖς βιβλίοις ἀναφέρονται, καὶ τὸν ὀπὸν τοῦ καρποῦ τῆς ροιᾶς, τὸν μαγειρικὸν ροῦν, τὸν ὁποῖον ὡς «εἰς μαγειρείαν ἥδιστον» χαρακτηρίζουσιν οἱ συγγραφεῖς [4] καὶ τὸν ὁποῖον οὐχὶ ὡς εὐστόμαχον θεωροῦσιν οἱ ἰατροί [5].

Ἐν Ἀριστοφανείῳ ἀποσπάσματι ὁ καρπὸς τῆς ροιᾶς χαρακτηρίζεται ὡς ὀξύγλυκος [6]. Νὰ εἶναι ἄραγε ἡ τῶν Προδρομείων ποιημάτων ὀξυνόγλυκος μαγειρεία [7] ἡ ἐνέχουσα τὸν ὀπὸν τοῦ ὀξυγλύκου ροδίου;

Ἄς προστεθῇ δ' ἐνταῦθα ὅτι τὸ *ξινόρροδο* ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος μεταχειρίζονται ἀντὶ ὀποῦ λεμονίου ἐπὶ ἁλιπάστων ἢ ἑψητῶν ἰχθύων ἢ χόρτων, παρ' αὐτὸ δὲ καὶ τὸν ὀπὸν τῆς ἀώρου σταφυλῆς (ἀγουρίδας.)

ΛΙΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΥΤΕΛΗ ΓΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΕΙΠΝΑ

Ὅπως κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας, οὕτω καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ὑπῆρχον καὶ οἱ πένητες, εἰς λιτὰς τροφὰς ἀρκούμενοι, καὶ οἱ πλούσιοι καὶ γαστρίμαργοι πολυτελέστατα φαγητὰ καὶ ποικιλώτατα εἰς τὰς ἑαυτῶν τραπέζας παραθέτοντες.

Ἁπλαῖ λοιπὸν καὶ εὐτελεῖς τροφαὶ ἐθεωροῦντο τότε ὁ μέλας ἄρτος,

---

1 **Σήθ**, 58. **4.**

2 Διήγησις τοῦ **Πωρικολόγου**, σελ. 200 (Wagner, Carmina Graeca medii aevi).

3 Φωσκόλου, Φορτουνᾶτος, Α' 86. Φ. Κουκουλέ, **Συμβολή**, 3. 59.

4 Tafel, Eustathii opusc. 259. 57. Γεωπονικά, 16. 8. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, **4.** 483. Γράφει δὲ καὶ ὁ Φώτιος ἐν τῷ λεξικῷ του ροῦν· τὸ ἥδυσμα. Εἰς τὰ ἡδύσματα καταλέγει τὸν ροῦν καὶ ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του **6.** 67.

5 Ἰωάννου Ἀκτουαρίου, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος (Ideler, 1. 371. 37, 372. 10).

6 **Ἀριστοφ.** ἀποσπ. 610. (Βλ. **Πολυδεύκους**, Ὀνομαστ. 6. 80)

7 **Poèmes, III. 149.**

πρὸς αὐτῷ δὲ ὁ τυρός, αἱ ἐλαῖαι, τὰ λάχανα, οἱ βολβοί, τὰ ᾠὰ καὶ τὰ ὄσπρια [1].

Σημειωτέον ὅτι ἁπλᾶς καὶ οὐχὶ καρυκευμένας τροφὰς ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ κατὰ τὰς Τεσσαρακοστὰς καὶ νηστησίμους ἡμέρας, τὴν Τετάρτην δηλ. καὶ Παρασκευήν, ὁπότε ἡ κρεωφαγία ἐθεωρεῖτο ἁμάρτημα [2] ἐποπτευούσης, τὴν ἄλλως κατὰ κανόνα τηρουμένην νηστείαν, τῆς ἐκκλησίας, ἥτις ἐπέβαλλε καὶ ἐκκλησιαστικὰς ποινὰς εἰς τοὺς κληρικοὺς τοὺς ἄνευ δικαιολογημένης αἰτίας μὴ νηστεύοντας [3], ἀφ' οὗ ὁ παράδεισος μᾶς ἑτοιμάζεται «διὰ τῆς στερήσεως καρυκευμάτων καὶ ζωμευμάτων» [4].

Συνίστων τούτου ἕνεκα οἱ πατέρες ἁπλότητα εἰς τὰς τροφάς, δεχόμενοι, ἔστω, νὰ τρώγωσιν οἱ πιστοὶ κρέας, μετὰ ἐγκρατείας ὅμως, καταφρονοῦντες τῶν ποικίλων καὶ πολυτελῶν φαγητῶν, ἀφ' οὗ ἄλλως τε καὶ ἡ χρῆσις αὐτῶν ἔβλαπτε τὴν ὑγιείαν καχεξίας καὶ νόσους καὶ ἀνατροπὰς στομάχων προκαλοῦσα, διαφθείρουσα δὲ τὸ κάλλος τοῦ σώματος [5].

Καὶ αὐτὰ μὲν συνίστων οἱ φρόνιμοι· οἱ κενόδοξοι ὅμως καὶ γαστρίμαργοι, ἀσχολούμενοι περὶ τὰ περίεργα φαγητά, παρέθετον εἰς τὰς τραπέζας των «ὅσα τε χθὼν πόντου τε βένθη καὶ ἀέρος ἀμέτρητον εὖρος ἐκτρέφει» ἢ «ὅσα πτεροῦται καὶ ἕρπει καὶ νήχεται», πολυάριθμον πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοῦντες προσωπικόν, ἤτοι μαγείρους καὶ καρυκευτὰς καὶ τοὺς τῶν διαφόρων γλυκυσμάτων καὶ ποτῶν παρασκευαστάς, οἵτινες ἐπεδίωκον ποικίλους καὶ παραδόξους τρόπους παρασκευῆς [6].

---

1 Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 15 (σ. 164. 23, Stählin). Λιβανίου, Φιλάργυρος ἐρασθεὶς ἑταίρας. 39 (τόμ. 7.65, Förster). **Χρυσόστομος**, P.G. 60. 708. Περὶ τοῦ θέματος βλ. καὶ Jeanselme-Oeconomos, Aliments et recettes culinaires des byzantins, σελ. 165. 166.

2 Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Tafel, Eustathii opusc. 299. 20) λέγει ὅτι οἱ Νορμανδοί, καταλαβόντες τὴν Θεσσαλονίκην, ἀνεμίγνυον ἔλαιον καὶ λιπαρὰς οὐσίας εἰς τὰ τρόφιμα τῶν κατοίκων, ἀναγκάζοντες οὕτως αὐτοὺς νὰ παραβαίνωσι τὴν κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν νηστείαν.

3 Πβ. τὸν κανόνα 69 τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τὸν 50 τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου καὶ τὰ εἰς αὐτοὺς σχόλια τῶν ἑρμηνευτῶν (Ράλλη-Ποτλῆ, **Σύνταγμα.** 2. 88, 3. 217). Κατὰ τὰ παραγγέλματα μάλιστα τῆς ἐκκλησίας ἀπηγορεύετο ἡ κατὰ τὰς νηστησίμους ἡμέρας πώλησις κρέατος (Βλ. τὸ περὶ μακελλαρίων 15ον κεφ. τοῦ ἐπαρχικοῦ βιβλίου Λέοντος τοῦ Σοφοῦ).

4 Μ. Βασίλειος, P. G. 31. 1413. Θεόδωρος **Στουδίτης**, P.G. 99. 689. Πολλοὶ τῶν ἀσκητῶν, εἰς τὰ ἄκρα τὴν νηστείαν ἐντείνοντες, ἔτρωγον μόνον ἄρτον καὶ ἅλας. Μ. Βασίλειος, P.G. 30. 688. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, P. G. 26. 853.

5 Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 10. 11 (σελ. 154. 21, 160. 20, 161. 19), 3 11 (σ. 272. 10). Κυρήνης **Συνέσιος**, P.G. 66. 1056. Μ. Βασίλειος, P.G. 31. 169. 177, 32. 233. 1248. 1253, 1316. 1320.

6 Κλήμεντος, Παιδαγ. 3. 4. 26 (σ. 251. 22 ἑξ.). Λιβανίου, **Φθονερὸς**

ΤΑ ΜΕ ΚΡΕΑΤΑ ΤΕΤΡΑΠΟΔΩΝ ΖΩΩΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΖΟΜΕΝΑ ΦΑΓΗΤΑ

Τὰ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἡμῶν προγόνων ἐσθιόμενα κρέατα[1] ἐγίνοντο ἢ βραστά, *ἑφτὰ* ἢ *ἐκζεστὰ* καλούμενα, ἢ *ἑψητὰ* ἢ *ὀφτὰ* ἢ παρετίθεντο ὡς ταρίχη[2].

Ἐννοεῖται δ' ὅτι ὁ ἁπλούστερος τρόπος παρασκευῆς ἦτο ὁ διὰ βρασμοῦ, δι' ὃ ὑπῆρχε τότε ἡ παροιμία «ἀργῷ μαγείρῳ πάντα ἐκζεστά»[3].

Σκόπιμον κρίνω ν' ἀναφέρω ἐνταῦθα καὶ τὸν ἑξῆς τρόπον ἑψήσεως κρεῶν, ὃν ἀναφέρει ὁ Θεολόγος Γρηγόριος. Ὁ ἱεράρχης λοιπὸν οὗτος λέγει ὅτι οἱ ποιμένες, ἱπποφορβοί, συφορβοὶ καὶ βουκόλοι ἥψηνον τὰ κρέατα θέτοντες αὐτὰ ἐντὸς πηλίνου ἀγγείου πλήρους καθαροῦ ὕδατος, ὅπερ ἔθετον ἀπέναντι τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων προσπελάζοντες ἅμα περὶ αὐτὸ ξηρὰν ἀνημμένην κόπρον ὄνου[4].

Ἐκ τοῦ κρέατος τῶν αἰγοπροβάτων, τὰ ὁποῖα καὶ τότε, ὡς καὶ σήμερον, ἐλέγοντο καὶ *σφαχτά*[5], προετίμων οἱ Βυζαντινοὶ τὸ τοῦ ἀρνίου, καὶ

τοῦ γείτονος αὐτοῦ πλουτήσαντος ἐξαίφνης ἑαυτὸν προσαγγέλλει, 24.37 (τόμ. 6.631. 638, Förster). Χρυσόστομος, P.G. 48. 985, 52. 471, 55. 278, 58. 659, 59. 179, 62. 569, 63. 176, 64. 437. Μ. Βασίλειος, P. G. 31. 181. 969. 1052, 32. 1316. 1320. Γρηγόριος Θεολόγος, P. G. 35. 877. 880, 36. 50. 316. 580, 37. 658. 1438. Ἀμασείας Ἀστέριος, P. G. 40. 169. Εὐσέβιος Ἀλεξανδρείας, P. G. 86[1]. 444. Νεῖλος ἀσκητής, P. G. 79. 792. 841. Χορικίου, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν ἐπίσκοπον Γάζης, 1. 17 (ἔκδ. Förster - Richtsteig). Kurtz - Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 339. 3. Διὰ μαγείρων μαγγανείας γίνεται λόγος ἐν τῷ βίῳ Θεοφάνους τοῦ τῆς Σιγριανῆς. Συμεῶνος Μεταφράστου, P.G. 115. 21. Διήγησις Διγενῆ, Δ' 887 (Legrand). Δ. Μπαλάνου, Ἡ πολυτέλεια κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (Νέα Σιών, 1922, σ. 439). Περὶ τῆς πολυτελείας τῶν τραπεζῶν ἁπλῶν πολιτῶν καὶ βασιλέων βλ. Φ. Κουκουλέ, Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Ι', 138. 139).

1 Βλ. καὶ Jeanselme - Oeconomos, Ἔνθ' ἀν. 156.

2 Εὐσταθίου, Παρεκβολαί, 1241. 18. Tafel, Eustathii opusc. 353. 80. Poèmes, IV. 61. 62. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Κυπρίου τοῦ ἐν Χοζιβᾷ (Anal. Boll. 7. 104). Πβ. καὶ τὸν ἐν τῷ κλητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου (160. 11, Bury) ἀναφερόμενον ὀπτόμινσον ἢ τὸν ἐν τῇ Ἐκθέσει τῆς Βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, 371. 7. μίνσον τοῦ ὀπτομίνσου. Νῦν ἐν Αἴνῳ ἐκζεστὸς ἢ γζεστὸς λέγεται ὁ κοινῶς νερόβραστος, ὅστις ζεστὸς λέγεται ἐν Πόντῳ. Ὁ ὀφτὸς οὕτω καλεῖται σήμερον ἐν Κύπρῳ, Κρήτῃ καὶ Μεγίστῃ, φθατὲ δ' ἐν Τσακωνίᾳ.

3 Αἰσώπου, Κωμικαὶ κωμῳδίαι (Ν. Πολίτου, Παροιμ. 1. 3).

4 P.G. 38. 901. 928. Περὶ παραδόξων τρόπων ἑψήσεως κρεάτων παρ' ἡμῖν βλ. τὰ σημειούμενα ἐν Λαογραφίας τόμ. 4ῳ σελ. 739 καὶ 740.

5 Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 240 (σ. 195. 21, Drexl). Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 658. 11, 659. 9.

μάλιστα κατὰ τὸν μῆνα Ἀπρίλιον[1], καὶ δὴ τοῦ γαλαθηνοῦ[2], τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *γαλακτάριον* ἢ *γαλούλιον*[3] ἢ καὶ *λακτέντον*[4] ἢ καὶ *ἀρνὶν βυζαστερόν*[5], καὶ τὸ ὁποῖον ἐγίνετο καὶ βραστόν[6], ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ὀφτόν[7].

Τὸ πρόβατον ἐν τῇ Παιδιοφράστῳ διηγήσει τῶν τετραπόδων ζῴων ἐπαινοῦν τὸ κρέας του[8] λέγει ὅτι τοῦτο εἶναι νοστιμώτατον καὶ συχνὰ τὸ τρώγουσι διὰ τὴν ἡδονήν του καὶ τὴν καλοστομαχίαν[9]. Προετίμων δὲ ἐξ ὅλων τῶν μερῶν αὐτοῦ τὸ περὶ τὰς ψόας, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *στάχυς*[10] ἢ *μεσονέφριν* ἢ *ἀπάκιν*, νόστιμον δ' ἐθεώρουν καὶ τὴν οὐράν, *δουμάκιν* καλουμένην[11].

Ἐκτὸς τῶν ἀρνίων καὶ προβάτων ἔτρωγον ἐπ' ἴσης καὶ τὰ ἐρίφια[12], ὧν ἀπὸ παλαιοτέρας ἐποχῆς ἐξυμνοῦντο ὡς νοστιμώτατα τὰ τῆς Μήλου[13].

Τὰ ἐρίφια, περὶ ὧν λέγει ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς·

καὶ τῶν αἰγῶν τὰ λιπαρὰ γαλακτοφόρα βρέφη
πιαίνουσι καὶ τρέφουσι τὸ σῶμα κατὰ κράτος[14]

---

1 Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σ. 44.

2 Kurtz - Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 2. 284. Σήθ, 20. 11.

3 Kurtz - Drexl, Ἔνθ' ἀν. 2. 284. 23. Ἱερόφιλος, 1. 411. 416.

4 Ἱερόφιλος, 1. 415.

5 Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 623. 27.

6 Ἄρνειον ζωμὸν ἀναφέρει ὁ Ὀριβάσιος, 4. 6. 1 (σελ. 101. 25).

7 Δὸς γαλαθηνὸν ὀπτὸν (C. G. L. 3. 288. 11).

8 Καλὸν ἐθεωρεῖτο τὸ κρέας τοῦ προβάτου, ὅταν τὸ ζῷον ἦτο ἐνιαύσιον, Σήθ, 88. 9.

9 Στίχ. 475 (Wagner, Carmina Graeca, σ. 157). Κατὰ τὸν Ὀριβάσιον, 1. 3. 3 (σ. 8, 31), τὰ πρόβατα ἔπρεπε νὰ τρώγωνται μετὰ τὴν ἰσημερίαν μέχρι τῶν θερινῶν τροπῶν.

Εἰσέτι καὶ νῦν οἱ πολλοὶ συὸς ἢ προβάτου στάχυν φασὶ τὸ περὶ τὰς ψόας.

10 Εὐσταθίου, Παρεκβ. 410. 17. Νῦν σταχωμένος λέγεται ὁ παχύς. Ὁ Πρόδρομος, Poèmes, II. 105, θὰ ἐπιθύμει νὰ ἔχῃ καὶ λιπαρὸν προβατικὸν ἀπὸ τὸ μεσονέφριν.

11 Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 240 (σ. 196. 6). Ὁ Ἄνθιμος Παπαδόπουλος, Γραπτὴ καὶ προφορικὴ παράδοσις τῆς γλώσσης (Λεξικογρ. Δελτίον, 1. 15) πιστοποιῶν ὅτι ἐν Πόντῳ δουμάκ' λέγεται τὸ λίπος τῆς οὐρᾶς πλατυούρου προβάτου, συνδέει τὴν λέξιν πρὸς τὸ ἀρχαῖον δημός.

12 Ἱερόφιλος, 1. 411. 33. Ἰωσὴφ Τραπεζοῦντος, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Εὐγένιον. (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Fontes imperii Trapezuntini, 66. 25).

13 Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 3. 1 (σελ. 155. 8, Stählin). Διὰ τὰς ἐρίφους τῆς Μήλου ὁμιλεῖ καὶ ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του, βιβλ. 6 κεφ. 10. 63.

14 E. Miller, Poème moral de Constantin Manasses, 9. 62. 638. Κατὰ τὸν Σήθ, 37. 2, εὔχυμοι ἦσαν οἱ ἔριφοι, ὅταν ἦσαν «μήτε πάνυ νεαροὶ μήτε μείζονες».

ἐμαγειρεύοντο καὶ ἄλλως καὶ παραγεμιζόμενα μὲ σκόρδα, πράσα καὶ κρόμμυα. Οὕτω τοὐλάχιστον παρασκευασθὲν ἐρίφιον λέγει ὁ Λιουτπράνδος ὅτι φιλοφρονούμενος τοῦ ἀπέστειλεν ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, τὸ ὁποῖον ὁ δύστροπος καὶ ψογερὸς ἱεράρχης οὐδόλως εὗρε νόστιμον[1].

Κρέας δὲ εἰς ὃ εἶχον παρεμβληθῆ σκόρδα θὰ ἦτο τὸ ὑπὸ τοῦ Προδρόμου καὶ τῶν μεσαιωνικῶν γλωσσαρίων ἀναφερόμενον *σκορδᾶτον*[2], τὸ ὁποῖον φρονῶ ὅτι διαφέρει τοῦ ὑπὸ τῶν γλωσσαρίων ἐπ' ἴσης ἀναφερομένου *ὁλοσκόρδου*[3]. Τὸ τελευταῖον τοῦτο νομίζω ὅτι θὰ εἶναι σκελίδια σκορόδου τηγανιζόμενα μὲ ἔλαιον, φαγητόν, τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἐν Τήνῳ τρώγουσιν οἱ πένητες.

Καὶ ἀφ' οὗ περὶ σκορόδου ὁμιλοῦμεν, ἂς προσθέσωμεν ἐνταῦθα ὅτι τότε οἱ πένητες τὸ ἔτρωγον μὲ τεμάχιον ἄρτου, ἀπὸ τὰς σκελίδας δ' αὐτοῦ κατεσκεύαζον μυττωτὸν (σκορδαλιὰν) ἀναμιγνύοντες αὐτὰς μετὰ ἐλαίου καὶ μελαίνων ἐλαιῶν[4]. Ἂς λεχθῇ ἐπ' ἴσης ὅτι ὀφτὸν μὲ σκορδαλιὰν ἔτρωγον οἱ Κρῆτες ἐπὶ Βενετοκρατίας[5].

Ἐκτὸς δὲ τῶν ἐριφείων κρεάτων ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τὰ αἴγεια, δυσπεπτότερα ταῦτα[6], ὡς καὶ τὰ τῶν κριῶν[7] καὶ τράγων[8]. Ἀλλὰ καὶ κρέατα αἰγάγρου, *ἀγριμίου*, παρετίθεντο εἰς τὰς Βυζαντινὰς τραπέζας[9].

Συνείθιζον δὲ νὰ ἑψήνωσι τὸ κρέας τῶν ἀρνίων καὶ ἐριφίων καὶ χοιριδίων εἴτε εἰς σούβλαν αὐτὸ διαπερῶντες ὑπὲρ τὴν ἀνθρακιάν, ὡς καὶ οἱ

---

[1] Σπ. Ζαμπελίου, Βυζαντιναὶ μελέται, 531.

[2] Poèmes, IV. 64. Goetz, C.G.L. III. 315. 5, 430, 45. Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύμ. 132. Βλ. καὶ Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 135. Οὐχὶ ὀρθῶς οἱ ἐκδόται τῶν Προδρομείων ποιημάτων (σελ. 240) καὶ μετ' αὐτῶν οἱ Jeanselme-Oeconomos, Ἔνθ' ἀν. σ. 160, νομίζουσιν ὅτι τὸ σκορδᾶτον σημαίνει ὅ,τι καὶ τὸ σκορδαλιά· τὸ κείμενον εἶναι σαφές :

ἀφ' οὗ δὲ φάγουν ἐκζεστόν, ἔκτοτε τὸ σκορδᾶτον.

[3] Goetz, Ἔνθ' ἀν. III. 315. 5.

[4] Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 152. 3. Ἴδε καὶ τὸν σχολιαστὴν τῶν Ἀλεξιφαρμάκων τοῦ Νικάνδρου, στίχ. 432.

[5] Φ. Κουκουλέ, Συμβολή, 3. 60.

[6] Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 249. 455 (Puschmann). Ὀριβάσιος, 1. 28. 5 (σ. 36. 16).

[7] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 240 (σ. 193. 25).

[8] Ἀχμέτ, Ἔνθ' ἀν. σ. 194. 25 καὶ 195. 17.

[9] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων στίχ. 52 (σ. 143 Wagner, Carmina). Ἱερόφιλος, 1. 416. 22. Περὶ ὑπάρξεως αἰγάγρων εἰς τὰς Βυζαντινὰς χώρας καὶ τοῦ κυνηγίου αὐτῶν βλ. Φ. Κουκουλέ, Κυνηγετικὰ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων (Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Θ', 28).

συγγραφεῖς μαρτυροῦσι καὶ αἱ εἰκόνες δηλοῦσι[1], πρὸς δὲ καὶ ἐν κλιβάνῳ[2], ὁπότε ἐλέγοντο τὰ οὕτω ψηνόμενα *κλιβανῖται* ἢ *κλιβανωτά*[3].

Πλὴν τοῦ προβείου κρέατος συχνὰ ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοί, καὶ μάλιστα οἱ ἄρχοντες, καὶ λαγῷα κρέατα, μ' ὅλον ὅτι δύσπεπτα καὶ δύσ βραστα[4], τῶν λαγωῶν συλλαμβανομένων συνηθέστατα ὑπὸ τῶν κυνηγετικῶν πτηνῶν[5] καὶ δὴ κατὰ μῆνα Δεκέμβριον[6].

Πάντως ἐκλεκτὸν μέρος τοῦ λαγωοῦ ἐθεώρουν τὸ περὶ τὴν ῥάχιν[7], ἵνα δὲ κατὰ τὸν βρασμὸν καταστήσωσι τὸ κρέας του νόστιμον, συνέβραζον καὶ χοίρειον κρέας[8]. Οὐδ' ἦτο ἄγνωστον τότε καὶ τὸ *κρασᾶτον λαγο-*

---

[1] Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1.69. 15, 73. 10. Χωνιάτης, 2. 164. 22. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 406. 10. Βλ. καὶ σχετικὴν εἰκόνα ἐν Omont, Evangiles avec peintures byzantines du XIe siècle, II. 126.

[2] Ὁ κλίβανος διέφερε τοῦ φούρνου· φοῦρνος ἦτο ὅ,τι καὶ σήμερον οὕτω καλοῦμεν, κλίβανος ὅμως ἢ κλιβάνιον, κατὰ τὸν Μοσχόπουλον (Περὶ σχεδῶν, σ. 13 ἔκδ. Rob. Steph.) «σκεῦός τι σιδηροῦν, ἐφ' ᾧ τοὺς ἄρτους ὄπτουσι πῦρ ὑποκαύσαντες καὶ πυρακτώσαντες αὐτό». Ἦτο δῆλα δὴ ὁ κλίβανος, ὅ,τι σήμερον κατὰ τόπους λέγεται γάστρα ἢ μπογάνα ἢ τσερέπα. Βλ. Φ. Κουκουλέ, Περὶ τὴν Βυζαντινὴν οἰκίαν (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΒ', σ. 133. 134, ἔνθα καὶ τὸ σχετικὸν σχῆμα).

[3] ὄιν ἰπνοκαῆ, τὸν κλιβανίτην ἄρνα, ἔγραψεν ὁ Καισαρείας Ἀρέθας (Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογραφ. 4. 252). Εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ. 1286. 18 : «ἐμφαίνεται δὲ τῷ τοιούτῳ καὶ ὡς ἀκέραιοι εὕοντο ὕες ἐν τῇ ῥηθείσῃ δαιτί. Καὶ οὐκ ἀπεικὸς οὐδὲ τοῦτο, εἴ τις διανοοῖτο τὰ μέχρι καὶ ἐς ἄρτι διάφορα κλιβανωτά, ἢ ὡς ἂν ὁ κωμικὸς εἴποι, κριβανωτὰ ζῷα». Κλιβανωτὸν δ' ἀρνίον ὑπονοεῖ βραδύτερον καὶ ὁ Δριμυτηνὸς εἰς τὴν βοσκοπούλαν του (στίχ. 194) ὅταν ὁμιλεῖ διὰ κρύον ἀρνὶ ὀφτὸ ἐπάνω εἰς τὴν πλάκα.

[4] Ὀριβάσιος, 2. 28. 11 (σ. 36. 30). Ἱερόφιλος, 1. 412. Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 338 (σ. 153, Wagner, Carmina). Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ κρέατος τοῦ λαγωοῦ βλ. Σήθ, 61. 8. ἑξ. Πβ. καὶ Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα, σ 48.

[5] Φ. Κουκουλέ, Κυνηγετικὰ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Θ', 22 ἑξ.).

[6] Θεοδώρου Προδρόμου, Στίχοι εἰς τοὺς ιβ'. μῆνας (Extraits des Ms. 11. 2. σελ. 186).

[7] Θεοδ. Προδρόμου, Σχέδη μυὸς (Boissonade, Anecdota Graeca, I. 429. 430).

[8] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 381 (Wagner, Carmina σ. 154). Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ὁ Κρὴς Ἀγάπιος Λάνδος ἐν τῷ Γεωπονικῷ του (σ. 91) ἐπαναλαμβάνων ὅτι τὸ κρέας τοῦ λαγωοῦ εἶναι δύσπεπτον, συνιστᾷ «νὰ βάνουν καὶ λαρδὶ πολὺ εἰς τὸ τσουκάλι νὰ συμψήνεται ἢ ἄλλο παχύ».

μαγείρευμα, τὸ μετ' οἴνου δῆλα δὴ μαγειρευθὲν κρέας λαγωοῦ [1], εἰς ὃ ἐνέβαλλον καὶ *πιπεράδες*, ἤτοι πέπερι [2]. Τὸ κρασᾶτον δ' ἐλέγετο καὶ *ξιδᾶτον*, ὁσάκις ἀντὶ οἴνου κατὰ τὸ μαγείρευμα μετεχειρίζοντο ὄξος [3].

Συνήθους θηράματος ὄντος κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους καὶ τῆς ἐλάφου —πβ. τὰ συχνὰ *ἐλαφοκυνήγια* [4]— παρὰ τὰ λαγῷα κρέατα, ἐγίνετο χρῆσις καὶ ἐλαφείων, τὰ ὁποῖα ἐθεωροῦντο ἀρκετὰ νόστιμα· τοὐλάχιστον ἐν τῇ Διηγήσει τῶν τετραπόδων ζῴων τὸ ἐλάφιον λέγει ὅτι τὸ κρέας του ὑπερτερεῖ «ἐπάνω εἰς τὰ κρέατα τῶν τετραπόδων ζῴων» [5], μ' ὅλον ὅτι καὶ τοῦτο ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ἰατρῶν κακόχυμον καὶ δύσπεπτον [6].

Καὶ κρέατα δὲ δορκάδων, αἵτινες ἐκαλοῦντο *γαζέλια* καὶ ὧν τὰ κρέατα ἐθεωροῦντο εὐχυμώτερα τῶν λοιπῶν ἀγρίων ζῴων, παρετίθεντο εἰς τὰς Βυζαντινὰς τραπέζας [7] ὡς καὶ ἀγρίων χοίρων, τῶν ὁποίων ἡ θήρα ἦτο συνήθης [8].

---

[1] Poèmes, IV. 62. Ὁ Πρόδρομος διατάσσει νὰ κενώσωσι πρῶτον τὸ ἐκζεστόν, δεύτερον τὸ κρασᾶτον. Καὶ ἐν τῇ Φυσιολογικῇ διηγήσει τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου (Ν. Ἑλλην. 1. 447. 82) ἀναγινώσκομεν:

μὲ εὐφραίνει
καὶ τὸ λαγομαγείρευμα τὸ λέγουσι κρασᾶτο.

Κρασᾶτον τότε ἐλέγετο καὶ πᾶν μὲ κρασίον παρασκευαζόμενον μαγείρευμα.

[2] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 300, σελ. 151. Ὅτι αἱ πιπεράδες ἢ πιπερίδες=πέπερι, βλ. τὸν Θησαυρὸν ἐν λ. πέπερι.

[3] Σ τ. Σ α χ λ ί κ η, Ἀφήγησις παράξενος, στ. 792 (ἔκδ. Παπαδημητρίου). Πβ. Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Διορθώσεις εἰς τὰ ποιήματα Στεφάνου Σαχλίκη (Βυζαντὶς 1. 369.) καὶ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Συμβολήν, 3. 60.

[4] Ἀ λ έ ξ. Τ ρ α λ λ ι α ν ό ς, 2. 249. 455 (Puschmann). Ἱ ε ρ ό φ ι λ ο ς, 1. 416. 22. Ἀ χ μ έ τ, Ὀνειροκρ. 240 (σ. 194. 20). Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 255 (W a g n e r, Carmina, σ, 150). Διήγησις τοῦ Διγενῆ, στίχ. 2333 (ἔκδ. Μηλιαράκη). Εἰς τὰς περιοχὰς τῶν μονῶν συχνὰ ὑπῆρχον καὶ ἔλαφοι, ἀπὸ τῆς παροχῆς δ' αὐτῶν ἀπηλλάσσοντο πολλάκις διὰ χρυσοβούλλων. Ἀ ρ κ α δ ί ο υ Β α τ ο π ε δ ι ν ο ῦ, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Γ',210).

[5] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 340 (W a g n e r, Carmina, σ. 153).

[6] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 2. 28. 12 (σ. 36. 31). Π α ῦ λ ο ς Α ἰ γ ι ν ή τ η ς, 1. 84 (σ 61. 6). Σ ή θ, 35. 36 Ἀ ν ώ ν υ μ ο ς, 2. 277. Ἔπιθι καὶ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Κυνηγετικὰ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Θ', 26). Χρῆσιν ἐλαφείου κρέατος ἀναφέρουσι καὶ τὰ Ἑρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκους, σ. 48.

[7] Ἀ λ έ ξ α ν δ ρ ο ς Τ ρ α λ λ ι α ν ό ς, Ἔνθ' ἀν. Ἀ χ μ έ τ, Ὀνειροκρ. 240 (σ. 194. 22). Σ ή θ, 33. 9. Ἱ ε ρ ό φ ι λ ο ς, Περὶ τροφῶν κύκλος, 1. 416. Μ α ν ο υ ὴ λ Φ ι λ ῆ, Περὶ ζῴων ἰδιότητος, 10. 12 (Joh. de Pauw). Αἱ δορκάδες ἐθηρεύοντο κυρίως κατὰ τὸν μῆνα Ὀκτώβριον. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Ἔνθ' ἀν. Θ', 27. 28.

[8] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 3. 9, 1 (σ. 73. 17). Ἀ λ έ ξ α ν δ ρ ο ς Τ ρ α λ λ ι α ν ό ς, Ἔνθ' ἀν. Ἱ ε ρ ό φ ι λ ο ς. Ἔνθ' ἀν. 416. Ἀ ν ώ ν υ μ ο ς, 2. 264. Ἰ ο υ λ ί ο υ

Ἐκεῖνο ὅμως τὸ κρέας, τὸ ὁποῖον συνήθως καὶ εὐχαρίστως ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο πάντων τῶν κρεάτων τροφιμώτατον ἦτο τὸ χοίρειον [1]. Ὁ χοῖρος μάλιστα, ὁ καὶ *μουχτερὸν* καλούμενος [2], ἐπαινῶν τὸ κρέας του, μᾶς πληροφορεῖ καὶ κατὰ τίνα τρόπον ἐγίνετο τότε ἡ *χοιρινομαγειρεία*, μὲ χλωρὸν ἢ καὶ παστὸν κρέας· ἢ δῆλα δὴ ἐβράζετο ἁπλῶς τὸ χοίρειον κρέας ἢ συνεβράζετο μὲ λάχανα, καὶ δὴ Φρύγια, τὰ σημερινὰ φρύα ἢ θρύα [3], ἢ καὶ μὲ κολοκύνθιον [4] ἢ καὶ μὲ λαγῷα ἢ ἐλάφεια κρέατα, ἵνα τὰ καταστήσῃ νόστιμα [5].

Ἄλλοτε τὸ κρέας τοῦτο ἐγίνετο *ὀφτόν*, ἐπαινοῦνται μάλιστα οἱ γαλαθηνοὶ *δέλφακες* ἢ *δελφάκια* [6], τὰ τῆς σκρόφας *ἀπολακτίσματα* [7] ἢ *ἀπογαλακτίσματα* [8], τὰ εἰς τοὺς ὀβελοὺς ψηνόμενα, τὸ κρέας τῶν ὁποίων, κατὰ τὴν ἔψησιν, ἠλείφετο μὲ οἰνόμελι [9].

Π ο λ υ δ ε ύ κ ο υ ς, Ἑρμηνεύματα, σ. 48. 138. Διήγησις τοῦ Διγενῆ, στίχ. 2333 (Μηλιαράκη). Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Ἔνθ' ἀν. Θ', 29. 30.

[1] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 2. 30. 4 (σ. 38. 7), 3. 13. 1 (σ. 74. 14). Π α ῦ λ ο ς Α ἰ γ ι ν ή τ η ς, 1, 82. 1 (σ. 60. 2). Σ ή θ, 119. 21. Ἀ ν ώ ν υ μ ο ς, 2. 277. Μεγάλη χρῆσις ὑείων κρεῶν ἐγίνετο καὶ ἐν τῷ στρατῷ, κατὰ μάρτυρα τὸν Θ ε ο λ ό γ ο ν Γ ρ η γ ό ρ ι ο ν, P.G. 35. 1100.

[2] Poèmes, IV. 129h. E. M i l l e r, Lexiques Grecs inédits, ἐν Annuaire, 8. 247. 297. Σ. Π α π α δ η μ η τ ρ ί ο υ, Theodoros Prodromos, σ. 298. Ὁ χοῖρος καὶ νῦν κατὰ τόπους λέγεται μουχτερὸ (=μοχθηρὸν ζῷον).

[3] Τ ι μ α ρ ί ω ν, σ. 200. Κατὰ τὸν Σ ή θ, 51. 12, ἡ κράμβη «μετὰ πιμελώδους κρέατος ἑψομένη τὸ πολὺ τῆς βλάβης ἀφαιρεῖται». Βλ. J e a n s e l m e - O e c o n o m o s, Ἔνθ' ἀν. 166.

[4] Κατὰ τὸν Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ν, 4. 1. 28 (σ 95. 17) ἥδιστον φαγητὸν ἐθεωρεῖτο ἡ κολοκύνθη ἡ μετὰ χοιρείου ταρίχους καὶ μάλιστα Ποντικοῦ συνεψηθεῖσα.

[5] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 364 ἑξ. (W a g n e r, Carmina, σ. 154). Τ ι μ α ρ ί ω ν, 17. (E l l i s s e n, Analekten IV.60). Τὴν χ ο ι ρ ι ν ο μ α γ ε ρ έ α ν ἀναφέρει ἡ Ἀκολουθία τοῦ ἀνοσίου τραγογένη σπανοῦ (L e g r a n d, Bibl. Gr. vulg. 2. 29).

[6] Ὁ Σχολιαστὴς τῶν Ἀχαρνέων τοῦ Ἀριστοφάνους (στίχ. 739) γράφει: χοίρους τοὺς παρ' ἡμῖν νῦν λεγομένους δ έ λ φ α κ α ς, λέγω δὴ τοὺς μικροὺς σῦς, οὓς οἱ ἀρχαῖοι χοίρους ἐκάλουν. Καὶ νῦν τὰ μικρὰ χοιρίδια λέγονται δ ε ρ φ α κ ί δ ε ς. Ἐν τῷ διαλόγῳ Τιμαρίωνι ἐπαινεῖται τὸ γαλαθηνὸν μηνιαῖον δελφάκιον (βλ. J e a n e l m e - O e c o n o m o s, Ἔνθ' ἀν. σ. 156) καὶ ἐν τοῖς Ἑρμηνεύμασι τοῦ Ἰ ο υ λ ί ο υ Π ο λ υ δ ε ύ κ ο υ ς (σ. 48, Boucherie) τὸ «γαλαθηνὸν ὀπτόν».

[7] Poèmes, III. 163.

[8] Π ο υ λ λ ο λ ό γ ο ς στίχ. 544—5. Α. Κ ο ρ α ῆ, Ἄτακτα, 1. 255.

[9] Τ ι μ α ρ ί ω ν, 46 (E l l i s s e n, Analekten, IV.91.) Διήγησις παιδιόφραστος, στίχ. 373 (σ. 154, Wagner). Ν ι κ ή τ α Χ ω ν ι ά τ ο υ, Χρον. Διήγ. 406. 10. Σ χ ο λ ι α σ τ ὴ ς Ἀ ρ ι σ τ ο φ. Ἀχαρν. στίχ. 739. Ἱ ε ρ ό φ ι λ ο ς, Περὶ τροφῶν κύκλος (Ideler, 1. 409).

Ἐξ ὅλων δὲ τῶν μερῶν τοῦ χοίρου, τοὺς ὁποίους μάλιστα, ἀφθόνους εἰς τὰς νήσους ὄντας, ἔτρεφον μὲ ἄλευρον καὶ πίτυρον, ὡς καὶ σήμερον, *πλύμμα* τὴν τροφὴν ταύτην ἀποκαλοῦντες [1], ἐξ ὅλων, λέγω, τῶν μερῶν τοῦ χοίρου ἄριστα τὴν γεῦσιν ἐθεωροῦντο ὁ μαστὸς καὶ ἡ μήτρα, *βούλβα* [2], ὧν ὁ πρῶτος ἐγίνετο καὶ *σουγλιταρέα*, μετ' ἐντέρων δῆλα δὴ περὶ τὴν σούβλαν περιπειρόμενος [3]. Ἐπίσης νόστιμον ἐθεωρεῖτο καὶ τὸ τὸ ὑπογάστριον καλύπτον λίπος [4], τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον εὐχαρίστως τρώγεται ἐν Αἰτωλίᾳ, ἀφ' οὗ βρασθῇ καὶ κρυώσῃ, *προκοίλι* καλούμενον [5], ὡς καὶ τὰ *ἀκρωνάρια*, τὰ κατὰ μῆκος δῆλα δὴ τῶν μηρῶν ἀποκοπτόμενα κρέατα [6], τὰ ὁποῖα, ἀκρόπαστα ὄντα, ἐγίνοντο καὶ ὀφτά [7]. Καὶ τὰ σπλάγχνα δὲ τοῦ ζῴου τούτου ἐθεωροῦντο πολὺ νοστιμώτερα τῶν τῶν ἄλλων τετραπόδων [8].

Ἄς προσθέσωμεν δ' ὅτι ἀπὸ τὴν κατωμαγούλαν τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν γλῶσσαν κατεσκεύαζον, ὡς καὶ σήμερον, *πηκτήν* [9].

Ἔτρωγον δ' ὡς εἶπον, συνήθως οἱ Βυζαντινοὶ τὸ χοίρειον κρέας κατὰ κανόνα, καὶ κατὰ Ρωμαϊκὴν συνήθειαν, καὶ κατὰ τὰ χοιροσφάγια, τὰ ὁποῖα συνέπιπτον κατὰ τὸν Δεκέμβριον ἢ καὶ Ἰανουάριον μῆνα [10], ἔθιμον

---

[1] I. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. 13, ἱστορ. 476. 274. Τιμαρίων, 18. (Ellissen, Analekten, 61). Σήμερον τὸ τοιοῦτον φαγητὸν τῶν χοίρων λέγεται ἐν ταῖς Κυκλάσι γαλαχτιά, ἐν Πελοποννήσῳ δὲ γαλάχτισμα.

[2] Τὴν βούλβαν συχνὰ ἀναφέρει ὁ Ἀλέξανδρος Τραλλιανός. Ὁ Ὀριβάσιος, 2. 32. 2 (σελ. 38. 18) λέγει: «περισπούδαστόν ἐστι τοῖς λίχνοις ἔδεσμα (ὁ τιτθὸς) πλήρης γάλακτος». Παῦλος ὁ Αἰγινήτης, 1.85 (σελ. 61. 15): «ἡδύτεροι δὲ (οἱ ἀδένες) οἱ ἐν τοῖς μαστοῖς καὶ μάλιστα τῶν χοίρων, ὅταν πλήρεις ὦσι γάλακτος». Τὸ κοιλίδιον καὶ τὴν μήτραν ἀναφέρουσι καὶ τὰ Ἑρμην. τοῦ Πολυδεύκους, σ. 47. 130. Μαστάριν ἔλεγον οἱ Βυζαντινοὶ τοὺς ἀδένας.

[3] Poèmes, IV. 235.

[4] Τιμαρίων, 46, (Ellissen, Analekten, IV. 91). Τὸ ὑπογάστριον ἀναφέρουσι καὶ τὰ Ἑρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκους, σ. 130 (Boucherie). Πβ. καὶ C. G. L. 3. 87. 31.

[5] Δ. Λουκοπούλου, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, σκεύη καὶ τροφαί, σ. 125.

[6] Κατὰ Ἀρέθαν, Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις (Λαογραφίας, 4. 252). Παρὰ Δ. Χωματιανῷ (Pitra, Analecta sacra et classica, 6. 270) κεῖται καὶ οἰκογενειακὸν ἐπίθετον Ἀκρωναρᾶς.

[7] Poèmes, IV. 62a.

[8] Ὀριβάσιος, 2. 39. 4 (σελ. 39. 26).

[9] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 376 (σελ. 154, Wagner). Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμην., 132 καὶ C. G. L. 3. 315. 15.

[10] Ἰωάννου Λυδοῦ, Περὶ μηνῶν, 4. 158. Θεοδ. Προδρόμου, Στίχοι εἰς τοὺς ιβ' μῆνας (Ideler, Physici et medici Graeci minores, 1. 420). L. Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σελ. 47, στίχ. 61 ἑξ.

ὅπερ καὶ σήμερον ἐπικρατεῖ, ἀφ' οὗ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος σήμερον τὰ χοιροσφάγια περὶ τὰ Χριστούγεννα συμπίπτουσιν.

Τέλος ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ βόειον κρέας, καὶ δὴ καὶ βραστόν [1].

Ἐμαγείρευον δὲ τὰ διάφορα κρέατα τότε εἴτε εἰς μικρὰ τεμάχια κοπτόμενα, εἴτε καὶ εἰς πολὺ λεπτά, γνωστὸν δ' εἶναι τὸ *ἀρβελισμένον* [2] κρέας, τὸ κοπτόμενον ἐπὶ μαγειρικοῦ κορμοῦ, κοινῶς *ἐπικορμίου*, τοὐλάχιστον κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, καλουμένου [3]. Θὰ παρεσκευάζοντο ἐπομένως καὶ τότε οἱ πασίγνωστοι νῦν κεφτέδες ὡς καὶ διάφοροι κιμᾶδες.

Δὲν κρίνω δ' ἄσκοπον ν' ἀναγράψω ἐνταῦθα καὶ τὸ ἑξῆς χωρίον τοῦ Τζέτζου, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι καὶ χελώνας ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοί: «καὶ πλείους εἰσὶν οἱ τὰς χελώνας ἐσθίοντες ἢ οἱ τὰς ἐκ Φάσιδος ὄρνιθας» [4].

Ἐκτὸς δὲ τοῦ κρέατος τῶν σφαγίων οἱ Βυζαντινοί, μάλιστα οἱ πτωχοί [5], ἔτρωγον καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ ἄκρα αὐτῶν, τὰ *ποδοκέφαλα* [6], ὡς καὶ τὰ ἐντόσθια, ἤτοι τὴν κοιλίαν, *λαπάραν*, τὴν μήτραν [7], τὸν μαστόν [8], τὴν καρδίαν, τὸ ἧπαρ, τοὺς νεφροὺς καὶ τὰ ἔντερα, τὰ ὁποῖα ἐντόσθια ἐν κειμένῳ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος καλοῦνται συλλήβδην *ἐντεροκαρδιοσυκωτοφλέγμονα* [9], ἤ, ἀναλόγως τοῦ συνδυασμοῦ, ἐν ἄλλοις κειμένοις *συκωτοφλέγγουνα* [10], *συκωτόκοιλα* [11], *ἐντερόκοιλα* [12] καὶ *κοιλιόχορδα* ἢ *σοιλί-*

---

[1] Σήθ, 26. 15. 22. Ὀριβάσιος, 3. 17. 5 (σ. 80. 1).

[2] Poèmes, III. 148.

[3] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1443. 17, 1476. 34, 1692. 62.

[4] I. Τζέτζου, Ἐπιστολαὶ (Cramer, Anecdota Graeca, 3. 160).

[5] Λιβανίου, Φιλάργυρος ἐρασθεὶς ἑταίρας, 29 (τόμ. 7. 58, Förster).

[6] Ἀνώνυμος, Περὶ τῶν ιβ' μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ (Ideler, Physici et medici Graeci minores, 1. 428). Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. 240 (σ. 196. 1). Ἱεροφίλου, Περὶ τροφῶν κύκλος (1. 412). Ἀκολουθία τοῦ ἀνοσίου τραγογένη σπανοῦ (Legrand, Bibl. Gr. vulg. 2. 29). Τὰ ποδοκέφαλα ἐγίνοντο καὶ μὲ ὄξος, ὀξιστά (Jeanselme-Oeconomos, Aliments et recettes culinaires des byzantins, σ. 157).

[7] Φέρε κοιλίδιον καὶ μήτραν, C. G. L. 3. 287. 43 κατάκοψον κοιλίδιον (αὐτόθι, 3. 653. 11).

[8] Φέρε τὸ οὖθαρ, τέμε τὸ οὖθαρ (C. G. L. 3. 288. 6, 289. 1).

[9] Ἀκολουθία τοῦ ἀνοσίου τραγογένη σπανοῦ (Ἔνθ' ἀν. 2. 46).

[10] Ἀκολουθία, Ἔνθ' ἀν. 2. 32.

[11] Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ.

[12] Ἀνώνυμος, Ἔνθ' ἀν. 1. 428. Ἱερόφιλος, Ἔνθ' ἀν. 1. 412. Οἱ Jeanselme-Oeconomos, Ἔνθ' ἀν. σ. 157, τὰ ἐντερόκοιλα μεταφράζουσι διὰ τοῦ tripes. Ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Βενετοκρατίας ἐτρώγοντο οἱ τρίππες (Βενετ. trippa), αἵτινες ἦσαν φαγητὸν παρασκευαζόμενον ἐκ τῶν ἐντοσθίων τῶν ζῴων κεκομμένων εἰς λεπτά. (Βλ. Φ. Κουκουλέ, Συμβολή, 3. 60).

γουρδα ἢ *χορδόκοιλα*[1] ἢ *ἡπατοπνεύμονα*[2].

Ἐθεωροῦντο δὲ πάντα ταῦτα δύσπεπτα καὶ κακόχυμα καὶ ἀπογεννῶντα φλέγμα καὶ χολήν, δι' ὃ καὶ οἱ ἰατροὶ συνιστῶσιν ἀποχὴν ἀπ' αὐτῶν, καὶ μάλιστα κατὰ τὸν μῆνα Μάϊον[3].

Ἐγίνοντο δὲ τὰ μὲν ποδοκέφαλα βραστά, ἡ κεφαλὴ καὶ ὀφτή[4], ἡ δὲ κοιλία ἢ βραστὴ[5] ἢ καὶ σακτή, *μονθυλευτὴ* καλουμένη[6], ἢ καὶ *παραγεμιστή*[7], ἴσως καὶ μὲ σταφίδας, ἂν ὀρθῶς ἑρμηνεύω τὴν *σταφιδόχνοτον λαπάραν* τοῦ Προδρόμου[8] ὡς κοιλίαν ἐξ ἧς ἀναδίδεται ἀτμὸς μὲ ὀσμὴν σταφίδος[9].

Περὶ κοιλίας πεπληρωμένης αἵματος βλ. μικρὸν κατωτέρω.

Τὰ λεπτὰ ἔντερα τῶν αἰγοπροβάτων ἐκαλοῦντο τότε *χορδαὶ* ἢ *χορδία*[10]· ταῦτα, ἀφ' οὗ διὰ βεργίων ἀνεστρέφοντο καὶ ἐπλύνοντο, ἐπλέκοντο ὑπὸ τῶν μαγείρων[11], μαγειρευόμενα οὕτω πεπλεγμένα, ὁπότε ἀπετέλουν

---

[1] Poèmes, IV. 51. 53. Ἡ ἀλώπηξ ἐν τῇ Παιδιοφράστῳ διηγήσει τῶν τετραπόδων ζῴων (στίχ. 286, σελ. 151, Wagner), ὑβρίζεται ὡς κοιλιοχορδοφάσσα.

[2] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. 237. 191. 6.

[3] Ὀριβάσιος, 3. 18. 4. 5 (σελ. 80. 13). Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 85. 1 (σ. 61. 20. 25). Θεοδώρου Προδρόμου, Στίχοι εἰς τοὺς ιβ' μῆνας (Ideler, 1. 418). Ἀνώνυμος, Ἔνθ' ἀν. 1. 428. Ἱερόφιλος, Ἔνθ' ἀν. Ἀνώνυμος, Περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων (Ideler, 2. 259). Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σ. 44.

[4] Λιβανίου, Φιλάργυρος ἐρασθεὶς ἑταίρας, 29 (τόμ. 7, σ. 58, Förster). Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 39, σ. 25. 17. 19 καὶ 40. 26. 3.

[5] Poèmes, IV. 119.

[6] Poèmes, IV. 236. Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Ἱππ. 342. Παρ' Ἡσυχίῳ: ὠνθυλευμένον· διασεσαγμένον ἄρτυμα, ὅπερ ἔνιοι μεμονθυλευμένον. Κατὰ Φαβωρῖνον: «καρύκη· κοιλία, ἣν νῦν μονθυλευτὴν καλοῦσι». Ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του (6. 9. 60) ἔγραψεν: «αἱ δὲ περιτταὶ σκευασίαι ὀνθυλεύσεις καὶ μονθυλεύσεις ἐκαλοῦντο».

[7] Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ὡραία, στίχ. 432 (σ. 136, Wagner). Πβ. καὶ τὸ ἐν τοῖς Προδρομείοις ποιήμασι (IV. 12d) παραγεμιστοτράχηλος. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ. 261. 17: τευθὶς σακτή, ταὐτὸν δ' εἰπεῖν κατὰ τοὺς ἰδιωτίζοντας παραγεμιστή.

[8] Poèmes, IV. 239.

[9] Ὁ Α. Κοραῆς, Ἄτακτα, 1. 217 θὰ ἤθελε σταφιδόχρωτον = σταφίδος χρῶμα ἔχουσαν.

[10] Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 403 (Puschmann). Ἀρέθας, εἰς Λουκιανοῦ Λεξιφάν. 13 (Λαογραφ. 4. 251).

[11] Th. Preger, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 2, 250. 16. I. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ 23, στίχ. 274. Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra, 35. 25). Ἀρέθας, Ἔνθ' ἀν. Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Ἱππ. 214.

τὴν λεγομένην *πλεκτήν*, νῦν κοινῶς πλεξούδαν[1] εἴτε καὶ περὶ σούβλαν περιπειρόμενα, ὁπότε ἀπετελεῖτο τὸ κοινῶς νῦν κοκορέτσι καλούμενον[2].

Νῦν σῴζεται καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὸ πρᾶγμα· ἐν Κρήνῃ δῆλα δή, Ζαγορίῳ τῆς Ἠπείρου καὶ Ἀργυράδες τῆς Κερκύρας τὰ πεπλεγμένα ἔντερα λέγονται *χορδὴ* καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ *χουρδή*, *κορδιὰ* ἐν Ἤλιδι, *κόρδα* ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Αἰγιαλείας, ἐν Βογατσικῷ δὲ Μακεδονίας *κουρδί*.

Ἡ κοιλία καὶ αἱ χορδαὶ ἀπετέλουν τότε τὰ *κοιλιόχορδα* ἢ *χορδόκοιλα*, ὑφ' ἃς λέξεις δέον νὰ νοήσωμεν ἢ τὰ δύο ταῦτα ἐντόσθια ὁμοῦ μαγειρευμένα, ἤ, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὰ ἐντόσθια καθ' ὅλου, ὅπως καὶ σήμερον, ἢ ἁπλῶς τὰ περιειλιγμένα ἔντερα.

Νῦν *τσοιλίχουρδα* ἐν Κερκύρᾳ καὶ *χορδόκοιλα* ἐν Φιλιππουπόλει καὶ ἐν Πόντῳ *χορδόγκοιλα* (=χορδόκοιλα) λέγονται τὰ μετὰ τῆς κοιλίας μαγειρευμένα ἔντερα, ἐν ᾧ ἐν Χίῳ *σοιλίγουρδα* λέγονται μόνον τὰ πελεγμένα λεπτὰ ἔντερα τοῦ ἀρνίου.

Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Ἡσυχίου ἀναγινώσκομεν: κόλιξ· τὸ *γαρδούμενον* καὶ ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ: κόλιξ· τὸ *γαρδούμιον*.

Ἀφ' οὗ λοιπὸν οἱ μεσαιωνικοὶ λεξικογράφοι ἀναφέρουσι τὸ γαρδούμιον, συνηθίζεται δὲ τοῦτο ἀκόμη ἐν Κρήτῃ καὶ Νάξῳ, ὅπου καὶ Κρῆτες ἄποικοι, λογικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι συχνὰ καὶ οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοί μας τὸ ἔτρωγον, δὲν θὰ εἴμεθα δὲ μακρὰν τῆς ἀληθείας, ἂν ἰσχυρισθῶμεν ὅτι καὶ τότε διὰ τῆς λέξεως ἐνόουν, ὡς καὶ σήμερον, τὸ παχὺ ἔντερον ὠνθυλευμένον μὲ σπλῆνα καὶ τεμάχιον ἥπατος, τὸ *σπληνερὸ* ἄλλως ἐν Κρήτῃ λεγόμενον[3].

Ἐκ τῶν ἐντέρων, καὶ μάλιστα τοῦ παχέος, καὶ τῆς κοιλίας, παρεσκεύαζον οἱ Βυζαντινοὶ καὶ ἔτρωγον *αἱματίας*, οὕτω καλουμένας διὰ τὴν πλήρωσιν αὐτῶν δι' αἵματος, τὸ ὁποῖον προηγουμένως ἐβράζετο καὶ ἐπήγνυτο «τέχνῃ τινί»[4].

Ἐπειδὴ ὅμως τὸ αἷμα, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ, ἀντιπροσω-

---

[1] C. G. L. 3. 653. 11.

[2] Κατὰ τὸν Σχολιαστὴν τοῦ Ἀριστοφάνους, Βάτραχ. 342, ἡ χορδὴ δημωδῶς ἐκαλεῖτο καὶ εἰλητόν. Πβ. Φ. Κουκουλέ, Προδρόμεια λαογραφικὰ ζητήματα (Λαογραφίας, τόμ. 5, σ. 325) καὶ Σπ. Σακελλαρόπουλον ἐν Λαογραφ. 5. 649.

[3] Φ. Κουκουλέ, Συμβολή, 3. 61.

[4] Ζωναρᾶ, Εἰς τὸν Β' κανόνα τῆς ἐν Γάγγρᾳ συνόδου καὶ εἰς τὸν 67ον τῆς ΣΤ' ἐν Τρούλλῳ (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2. 462. 3. 101). Ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του (6. 57) παραβάλλει τὴν καλουμένην αἱματίαν πρὸς τὸν Λακωνικὸν μέλανα ζωμόν.

πεύει τὴν ψυχήν [1], διὰ τοῦτο ἡ ἐκκλησία, καὶ Ἰουδαϊκὴν ἀκολουθοῦσα συνήθειαν [2], ἀπηγόρευεν, ἵνα οἱ πιστοί, καὶ μάλιστα οἱ κληρικοί, τρώγωσιν αἱματίας. Οὕτως ὁ 63ος κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων διατάσσει: «εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ ὅλως τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου φάγῃ κρέα ἐν αἵματι ψυχῆς αὐτοῦ, καθαιρείσθω, τοῦτο γὰρ ὁ Νόμος ἀπεῖπεν» [3].

Εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν ταύτην ἀναφερόμενος καὶ ὁ 2ος κανὼν τῆς ἐν Γάγγρᾳ συνόδου, ἀναθεματίζει τὸν κατακρίνοντα τὸν μὴ τρώγοντα αἱματίαν [4]. Βραδύτερον καὶ ὁ 67ος κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' οἰκουμ. συνόδου καθαιρεῖ τὸν κληρικὸν καὶ ἀφορίζει τὸν λαϊκὸν τὸν τρώγοντα ἐδώδιμον παρασκευαζόμενον ἐξ αἵματος ζῴου [5], φέρεται δὲ καὶ εἰς τὴν ἐπιτομὴν τῶν κανόνων Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου: «ὁ κληρικὸς αἷμα ἐσθίων καθαιρεῖται, ὁ δὲ λαϊκὸς ἀφορίζεται» [6]. Οὐ μόνον δ' ἡ ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτεία ἠμπόδιζε τὴν χρῆσιν τῆς αἱματίας.

Οὕτω Λέων ὁ Σοφὸς διὰ τῆς 58ης Νεαρᾶς του ὁρίζει, ἵνα οἱ πωλοῦντες ἢ τρώγοντες οἱονδήποτε αἱματηρὸν φαγητὸν μαστιγώνωνται, κουρεύωνται, δημεύεται ἡ περιουσία των καὶ καταδικάζωνται εἰς ἀειφυγίαν· ἐπέβαλλε μάλιστα ὡς πρόστιμον τὸ ποσὸν τῶν δέκα λιτρῶν χρυσίου, ἤτοι ἑπτακοσίων εἴκοσι χρυσῶν νομισμάτων, εἰς τὸν ἀμελοῦντα τὴν ἐφαρμογὴν τῆς διατάξεως ταύτης [7].

Καὶ ἂν μὴ ἄλλας ἄλλοθεν εἴχομεν μαρτυρίας, αἱ κατὰ διαφόρους αἰῶνας ἀπαγορεύσεις σαφῶς ἀποδεικνύουσιν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εὐχαρίστως ἔκαμνον χρῆσιν τῆς αἱματίας. Ἀλλὰ καὶ ἄλλας, ὡς εἶπον, ἔχομεν μαρτυρίας. Ὁ Χρυσόστομος π.χ. ψέγει τοὺς ἀκολουθοῦντας ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ ἔθιμα καὶ τρώγοντας αἷμα πνικτῶν [8], ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος κατακρίνει ἐπ' ἴσης τοὺς δίκην κυνῶν καὶ ἀγρίων θηρίων τρώγοντας τὸ

---

[1] Ὁ ἴδιος Ζ ω ν α ρ ᾶ ς, εἰς τὸν 63ον κανόνα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Ρ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, **Σύνταγμα**, 2. 81) εἶπε: «τοῖς γὰρ ζῴοις τὸ αἷμα ἀντὶ ψυχῆς ἐστι».

[2] Γένεσις, Θ', 4, Λευϊτ. Β', 17, Πράξεις Ἀποστ. ΙΕ', 29.

[3] Ρ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 2. 81.

[4] Ρ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 3. 101. Πβ. καὶ F. O r t o l i, Les conciles et les synodes, σ. 81.

[5] Ρ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 2. 462.

[6] P. G. 114 289.

[7] P. G. 107. 553 καὶ Ρ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 2. 462. 463.

[8] P. G. 59. 561. Ὁ Π ο λ υ δ ε ύ κ η ς ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του, 6. 9. 54, γράφει: «ὁ δὲ μέλας καλούμενος ζωμὸς Λακωνικὸν μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἔδεσμα, ἔστι δὲ ἡ καλουμένη αἱματία».

αἷμα τῶν ζῴων [1], ὁ Βαλσαμών, ἑρμηνεύων τὸν 67ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' οἰκουμενικῆς συνόδου, πιστοποιεῖ ὅτι οἱ σύγχρονοί του Ἀδριανουπολῖται ἔτρωγον αἷμα ζῴων «μετὰ ἐδωδίμων τινῶν» [2], ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ἐν ταῖς Παρεκβολαῖς του (1837. 14) χαρακτηρίζει ὡς ἀγροτικὸν φαγητὸν τὴν κνίσσης καὶ αἵματος πεπληρωμένην κοιλίαν, βραδύτερον δέ, κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος λέγει ὅτι ἐπέρχονται εἰς τὸ κράτος τὰ δεινὰ «ὅτι αἵματα ζῴων οἱ ὀρθόδοξοι ὡς ἐθνικοὶ κατεσθίουσιν» [3]· εἶπε δὲ καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Ἱππ. 198): «τὰ γὰρ ἔντερα καὶ τοὺς ἀλλᾶντας μετὰ αἵματος καὶ πιμελῆς καὶ ἀλφίτων φυρῶντες πληροῦσι»· κεῖται δὲ καὶ ἐν τῷ Μ. Ἐτυμολογικῷ: αἱμάτια· ἀλλάντια.

Ἡ χρῆσις δὲ τοῦ αἵματος φαίνεται ὅτι θὰ ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους. Κατὰ τὸν ΙΖ' τοὐλάχιστον αἰῶνα ἡ *ὀματιὰ* ἀναφέρεται ἐν τῷ Φορτουνάτῳ τοῦ Φωσκόλου (Β', 288), εἶδος δ' ἀλλᾶντος ἐκ χοιρείου αἵματος ἐκαλεῖτο τότε *μπουλντούνα* ἢ *μπουλντούνι* (Βενετ. boldon) [4]. Καὶ σήμερον δ' εἶναι ἐν χρήσει ἡ *ματιὰ* ἢ *αἱμαθιὰ* ἢ *ὀματὲ* παρασκευαζομένη μὲ σταφίδας, ὄρυζαν, χόνδρον, χοίρειον ἧπαρ, ἐμβαλλόμενα εἰς τὸ παχὺ ἔντερον τοῦ χοίρου, εἰς ὃ ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Περιστάσει τῆς Ναυπακτίας καὶ σήμερον ἀκόμη ἐμβάλλουσιν αἷμα [5].

Ἐκτὸς ὅμως τοῦ αἵματος, ἡ ἐκκλησία ἀπηγόρευεν, ἵνα οἱ πιστοὶ τρώγωσι καὶ κρέατα ***πνικτά***, πτηνῶν δῆλα δὴ ἢ τετραπόδων ζῴων, τὰ ὁποῖα εἶχον πνιγῆ ὑπὸ τῶν θηρευτικῶν πτηνῶν ἢ κυνῶν ἢ καὶ τῶν κατὰ τὴν θήραν χρησιμοποιουμένων παρδάλεων [6] ἢ καὶ ἁπλῶς θνησιμαῖα.

Τὴν ἀπαγόρευσιν ταύτην εὑρίσκομεν πάλιν εἰς τοὺς προμνημονευθέντας κανόνας τῶν συνόδων, ἔγραψε δὲ καὶ Συμεὼν ὁ Μεταφράστης: «γευόμενος θύτης πνικτοῦ ἢ θηριαλώτου ἢ θνησιμαίου καθαιρετέος, ὁ δὲ

---

[1] P.G. 33. 492.

[2] Ρ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, **Σύνταγμα**, 2. 462. 463.

[3] Ἰ ω σ ὴ φ Β ρ υ ε ν ν ί ο υ, Τίνες αἱ αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν (τόμ. 3. 120, ἔκδ. Βουλγάρεως).

[4] **Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ**, Συμβολή, 3. 61.

[5] Δ. Λ ο υ κ ο π ο ύ λ ο υ, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, σκεύη καὶ τροφαί, σ. 115. Β. Β α λ α ώ ρ α, Ἡ λαογραφία τοῦ χωριοῦ μου. Περίστα Ναυπακτίας [Παράρτημα Λαογραφίας, 1, σ. 21].

[6] **Θ. Β α λ σ α μ ῶ ν** εἰς τὸν 63ον κανόνα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων. Ρ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 2.81. Νομοκάνων ΙΣΤ' αἰῶνος (παρὰ Βαγιακάκῳ κεφ. χκγ'): «πνικτὸν ὅπου εὑρίσκεται εἰς τὰ βρόχια». Πάντως δὲν συμφωνῶ μετὰ τοῦ Ξανθουδίδου, ὅστις (Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ Χρονικά, 5. 356) πνικτὸν θεωρεῖ τὸ παρασκευαζόμενον ἐντὸς καλῶς πωματισμένης χύτρας ἢ ἄλλου μαγειρικοῦ σκεύους.

λαϊκὸς ἀφορίζεται» [1]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Χρυσόστομος [2] ἔψεξε τοὺς ἐσθίοντας πνικτὰ καὶ θηριάλωτα καὶ ὀρνεοπάτακτα καὶ ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος [3] «τοὺς τὰ πεπνιγμένα ἐσθίοντας ἀφειδῶς». Καὶ ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος ἐπιστοποίησεν ὅτι οἱ σύγχρονοί του ἔτρωγον «πνικτὰ καὶ θνησιμαῖα καὶ θηριάλωτα [4]». Μόνον Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, ὅταν ἠρωτήθη, ἐὰν πρέπῃ νὰ τρώγωνται τὰ θηριόβρωτα, τὰ ὑπὸ λύκων π.χ. ἡμιφαγωθέντα ἢ πνιγέντα, ἀπήντησεν ὅτι τὰ θηριόβρωτα δὲν εἶναι θνησιμαῖα [5].

Ἐννοεῖται ὅτι, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις ταύτας, οἱ Χριστιανοὶ ἔτρωγον τὰ πνικτά, δι' ὃ μετὰ παραπόνου ὁ Βαλσαμὼν κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα γράφει [6]: «τὰ δὲ ὑπὸ ὀρνέων θηρευτικῶν ἢ κυνῶν ἢ παρδάλεων θηρευόμενα καὶ πνιγόμενα πῶς παρά τινων ἐσθίονται ἀγνοῶ».

Ἂς προστεθῇ δ' ἐνταῦθα ὅτι οἱ τηροῦντες τὰς ἀνωτέρω ἀπαγορεύσεις τὰ πνικτὰ κρέατα ἔρριπτον εἰς τοὺς κύνας [7].

Τῆς Χριστιανικῆς πίστεως κατὰ μικρὸν ἐπικρατησάσης, ὑπῆρχον χρόνοι, καθ' οὓς συνέζων Χριστιανοὶ μετὰ ἐθνικῶν καὶ παρὰ τὰς ἐν τοῖς ναοῖς λειτουργίας ἐτελοῦντο ἀκόμη θυσίαι ἐν τοῖς εἰδωλικοῖς ναοῖς καὶ ἐγίνοντο πανηγύρεις καὶ ἑστιάσεις, εἰς ἃς προσεκαλοῦντο καὶ Χριστιανοί. Τοιαύτας τινὰς περιπτώσεις λαμβάνουσα ἡ ἐκκλησία ὑπ' ὄψιν, ἀπηγόρευε νὰ τρώγωσιν οἱ πιστοὶ εἰδωλόθυτα, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων μανθάνομεν, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν ἠνάγκαζον οἱ ἐθνικοὶ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ τρώγωσι [8].

Ὁ Χρυσόστομος, ὁμιλῶν διὰ τὴν τῶν χρόνων του σπλαγχνοσκοπίαν, ψέγει τοὺς ἐσθίοντας τὰ εἰδωλόθυτα [9], περὶ ἀποχῆς δ' ἀπ' αὐτῶν ὁμιλεῖ παλαιότερον καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς [10].

Τούτου ἕνεκα διὰ τοῦ Ζ' κανόνος τῆς συνόδου τῆς Ἀγκύρας ἀφορί-

---

[1] Συμεὼν Μεταφράστης, P.G. 114. 241.

[2] P. G. 59. 561.

[3] P. G. 33. 492.

[4] Ἰωσὴφ Βρυέννιος, Ἔνθ' ἀν.

[5] Μανουὴλ Γεδεών, Κανονικαὶ διατάξεις, 1. 29. Πβ. Κύρου Θεοδωρήτου, Τίνος ἕνεκεν θηριάλωτα κρέα ἐσθίειν ἀπαγορεύει ; (ἡ Γραφή). P. G. 80. 273 καὶ Φωτίου Πατριάρχου, Ἀμφιλόχεια. P. G. 101. 140: «διατί τὰ θηριάλωτα κρέα τοὺς ἀνθρώπους ἐσθίειν ἀποκωλύει;»

[6] Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2. 81.

[7] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 252. (Wagner, Carmina, σελ. 150).

[8] Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τῶν ἁγίων Πρόβου, Ταράχου καὶ Ἀνδρονίκου. P. G. 115. 1077.

[9] P. G. 59. 561.

[10] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1 (σ. 159. 12, Stählin).

ζονται ἐπὶ διετίαν οἱ συμφαγόντες ἐν εἰδωλείῳ μετὰ ἐθνικῶν [1], ἐπὶ ἓξ ἔτη δ' ἀφώριζε τοὺς αὐτοὺς ὁ Μ. Βασίλειος [2], ἐπαινεῖται δὲ καὶ ἡ μήτηρ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ὅτι οὔτε ἑκοῦσα οὔτε βιασθεῖσα ἐκοινώνει «τοῖς ἀπὸ τῆς βεβήλου καὶ ἀνάγνου τραπέζης» [3]. Ἐξαίρεσιν μόνον ἐδέχετο ἡ ἐκκλησία διὰ τοὺς πρέσβεις ἢ αἰχμαλώτους, οἵτινες, βιαζόμενοι, ἠναγκάζοντο νὰ φάγωσι τὰς ὑπὸ τῶν βαρβάρων προσφερομένας τροφάς, ἀφ' οὗ μάλιστα, κατὰ τὸν Νεοκαισαρείας Γρηγόριον, «παρὰ πάντων λέγεται τοὺς βαρβάρους μὴ τεθυκέναι εἰδώλοις» [4].

Κατὰ τὸν Ζ' κανόνα τῆς ἐν Γάγγρᾳ συνόδου δι' αὐτοὺς ἤρκει μετρία ἐπιτίμησις [5].

Ἐπειδὴ δ' ὡς γνωστόν, τὴν εἰρήνην τῆς ἐκκλησίας ἐτάρασσον καὶ αἱρέσεις, διὰ τοῦτο οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ἀκολουθοῦντες τὸν Παῦλον (Α' Κορινθ. Ε' 2), ἀπηγόρευον, ἵνα οἱ ὀρθόδοξοι συνεσθίωσι μετὰ τῶν αἱρετικῶν ἢ νὰ λαμβάνωσι τὰ παρ' αὐτῶν στελλόμενα *ἑορταστικά*, τὰ ἐν καιρῷ δῆλα δὴ ἑορτῶν πεμπόμενα δῶρα, ἐν οἷς, φυσικά, καὶ τρόφιμα.

Τοῦτο ἀπαγορεύει ὁ 37ος κανὼν τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου [6], ὁ Θεόδωρος Στουδίτης [7] καὶ ὁ Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ὁμολογητής, ὅστις, ἐρωτηθεὶς ἐὰν ἔπρεπε νὰ γίνωνται δεκτοὶ εἰς συνεστίασιν πρεσβύτεροι μετὰ αἱρετικῶν συμφαγόντες ἢ λαϊκοὶ ὀρθόδοξοι συμφαγόντες μὲ κοσμικοὺς αἱρετικούς, ἀπήντησεν ὅτι δύναται νὰ ἐπιτραπῇ τοῦτο, ἂν οὗτοι μετανοήσωσι πρότερον καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἀπόσχωσι τῆς μετὰ αἱρετικῶν κοινωνίας [8].

Ἐπειδὴ δ' ὑπῆρχον καὶ πολλοὶ κληρικοί, οἱ ὁποῖοι ἀπεῖχον κρεῶν ὡς βλαβερῶν διὰ τὴν ψυχήν των, μὴ τρώγοντες μηδὲ τὰ μετὰ κρέατος βραζόμενα λάχανα, διὰ τοῦτο ὁ μὲν 51ος κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων

---

[1] Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 3. 35.

[2] Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 6. 53. Κατὰ τὸν αὐτὸν Μ. Βασίλειον (P. G. 32. 805) οἱ αἰχμαλωτισθέντες καὶ βίᾳ φαγόντες ἀθέμιτα προσενεχθέντα ἔπρεπε νὰ ἐκβάλλωνται τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τρία ἔτη καὶ νὰ ἀκροῶνται ἐπὶ δύο.

[3] Γρηγόριος Θεολόγος, P.G. 35. 996.

[4] Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 4. 395.

[5] Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 6. 53.

[6] Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 3. 206. Ι. Σχολαστικοῦ, Συναγωγὴ κανόνων Ἐκκλησιαστικῶν, σ. 111 (ἔκδ. Benesevic') καὶ ἔπιθι Ζωναρᾶν εἰς τὸν ΙΑ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' οἰκουμ. συνόδου, Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2. 329.

[7] P. G. 99. 1665. Πβ. καὶ Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1 (σελ. 161) καὶ τὸ τοῦ Μ. Βασιλείου (P. G. 31. 1165) «εἰ δεῖ μετὰ αἱρετικῶν ἢ Ἑλλήνων συνεσθίειν».

[8] Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 4. 431.

διατάσσει, ἵνα οἱ ἐπίσκοποι, πρεσβύτεροι, διάκονοι καὶ καθ' ὅλου οἱ τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου οἱ ἀπέχοντες κρεῶν οὐχὶ δι' ἄσκησιν, ἀλλὰ διὰ βδελυρίαν ἢ νὰ διορθωθῶσι ἢ νὰ καθαιρῶνται [1], ὁ δὲ 14ος τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ συνόδου, ἵνα καθαιρῶνται [2]. Ὁ δὲ 1ος κανὼν τῆς ἐν Γάγγρᾳ συνόδου καὶ ἀναθεματίζει τὸν κατακρίνοντα ἐκεῖνον, ὅστις τρώγει κρέατα, πλὴν ἐννοεῖται τῶν πνικτῶν καὶ εἰδωλοθύτων [3].

ΤΑ ΤΑΡΙΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΑΝΤΕΣ

Ἐν τῇ Παιδιοφράστῳ διηγήσει τῶν τετραπόδων ζῴων ὁ χοῖρος, ἐπαινῶν ἑαυτόν, λέγει:

παστώνουν καὶ φυλάσσουν με δι' ὅλου γὰρ τοῦ χρόνου
καὶ βάνουν με εἰς τὸ σταμνὶν καὶ μέσα 'ς τὸ πιθάριν [4].

Ἐκ τῶν στίχων τούτων φαίνεται ὅτι, ὅπως καὶ σήμερον, παστώνοντες θέτουσιν ἐντὸς λαγήνων ἢ πιθαρίων χοίρειον κρέας *κουμιαστὸ* ἢ *κουρουπιαστὸ* καλούμενον, οὕτω συνείθιζον νὰ κάμνουν καὶ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἐμβάλλοντες καὶ θρούμπι [5], ἐντεῦθεν δ' ἔλαβε τὴν ἀρχὴν καὶ ἡ Βυζαντινὴ παροιμία «ἀπὸ τοῦ γεύματος τὸν πίθον», ἡ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐξ ὄνυχος τὸν λέοντα [6].

Ἐννοεῖται δ' ὅτι τὸ παστὸν κρέας ἀπετέλει τότε μίαν τῶν ἐσοδειῶν ἑκάστης οἰκίας [7].

Ἐν τῇ αὐτῇ Παιδιοφράστῳ διηγήσει ὁ χοῖρος, ἐξακολουθῶν τοὺς αὐτοεπαίνους του, λέγει ὅτι ἐκ τοῦ κρέατός του κατασκευάζουσι

καὶ *πασπαλᾶδες* λιπαροὺς καὶ παραγεμισμένους [8].

Σήμερον ἐν Χαλκιδικῇ, Καρύστῳ, Ἄνδρῳ, Κύμῃ καὶ Θήρᾳ, πασπαλᾶς λέγονται τὰ τεμάχια χοιρείου κρέατος τὰ μετὰ λίπους βρασθέντα καὶ ἐντὸς πιθαρίου φυλασσόμενα, τὰ ἀλλαχοῦ *σύγληνα*, *πασπαλιὰ* δ' ἢ *πα-*

[1] Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2. 67. Πβ. καὶ 53ον κανόνα, ἔνθ' ἀν. σ. 70.
[2] Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα. 3. 48.
[3] Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 3. 101.
[4] Στίχ. 375 (σ. 154, Wagner).
[5] Poèmes, II. 42a. Κατὰ τὸν Ὀριβάσιον, 4. 1. 36 (σελ 96. 15) «αἱ τῶν ἀκμαζόντων καὶ πιόνων ὑῶν σάρκες ἐπιτήδειοι ταριχεύσθαι».
[6] Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Σύνοψις χρονική, στίχ. 3457, 4835. (σελ. 148. 206). Τὴν παροιμίαν ἀναφέρει καὶ συνοδικὴ ἀπόφασις ἐπὶ πατριάρχου Λέοντος τοῦ Στυππῆ (12 αἰών). Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 5. 80.
[7] Poèmes, II. 26p.
[8] Στίχ. 379 (σελ. 154, Wagner).

σπάλη ἐν Σάμῳ τὸ παστωθὲν ἁπλῶς καὶ ἐντὸς πίθου φυλασσόμενον χοίρειον κρέας, τὴν ὀνομασίαν πιθανῶς λαβὸν ἐκ τῆς πασπάλης ἢ πασπαλιᾶς [1] τοῦ ἐκ τῶν μυλοπετρῶν τινασσομένου ἀλεύρου, δι' οὗ καὶ τρέφονται οἱ χοῖροι.

Ὅτι ὁ μεσαιωνικὸς πασπαλᾶς τοιοῦτόν τι θὰ ἦτο δὲν ἔχω ἀμφιβολίαν. Οὐχὶ ὀρθῶς λοιπὸν ὁ Ξανθουδίδης [2] ταὐτίζει τοὺς παραγεμιστοὺς πασπαλᾶδες πρὸς τὴν αἱματίαν.

Τώρα τί ἀκριβῶς ἐννοεῖται διὰ τοῦ παραγεμισμένος πασπαλᾶς δὲν δύναμαι νὰ εἴπω. Ἴσως ἐννοεῖται τὸ δι' ἀλεύρου καὶ χοιρείου λίπους κατασκευαζόμενον ἔδεσμα, τὸ ὁποῖον νῦν ἐν Τήλῳ λέγεται *πασπαρᾶς* ἢ τὸ ἐξ ἀλεύρου, τὸ ὁποῖον θὰ παρεγέμιζον μὲ τεμάχια χοιρείου κρέατος ἢ ἐντόσθια πτηνῶν, ὡς γίνεται ἐν Μάνῃ. Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι ἐν Καρπάθῳ *πασπαρᾶς* λέγεται ἡ γέμισις τῶν ἀρνίων καὶ ὀρνίθων [3].

Τὸ μεταξὺ τοῦ δέρματος καὶ τοῦ κρέατος τοῦ χοίρου λίπος ἐλέγετο *λάρδος* ἢ *λαρδὶν* [4] (Λατιν. laridus) τοῦτο δὲ παστωνόμενον ἢ ἐτηρεῖτο κρεμάμενον ἢ καὶ ἐντὸς πιθαρίων τιθέμενον. Ἐτρώγετο δὲ ἢ ὠμὸν ἢ καὶ τιθέμενον ἐντὸς μαγειρεύματος πρὸς λίπανσιν αὐτοῦ [5]. Τὸ λαρδὶν τοῦτο, ὠμὸν μὲν ἐθεωρεῖτο εὐτελὴς τροφὴ εἰς δούλους ἢ καὶ πτωχοὺς παρεχόμενον [6], ὡς ἄρτυμα ὅμως φαγητῶν ἦτο ἐν μεγίστῃ χρήσει, παραλαμβανόμενον καὶ ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τραπέζης, ὁσάκις ὁ βασιλεὺς ἐξεστράτευε [7] καὶ συνηθέστατα εἰς τοὺς ἐν ἐκστρατείᾳ στρατιώτας παρεχόμενον.

[1] Πασπάλα ἐν Χιμάρᾳ, πασπάλη ἐν Σκοπέλῳ, πάσπαλη ἐν Κεφαλληνίᾳ, Σύμῃ, Ἠπείρῳ, Κρήτῃ καὶ Μακεδονίᾳ λέγεται ἡ τοῦ ἀλεύρου παιπάλη. Ὅρα ὅτι ἔχομεν καὶ στρατηγὸν Κωνσταντῖνον Πασπαλᾶν. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 264. 12, 701. 20.
[2] Στ. Ξανθουδίδου, Διορθώσεις καὶ ἑρμηνεῖαι εἰς Διήγησιν παιδιόφραστον τῶν τετραπόδων ζῴων (Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ Χρονικά, 5. 358).
[3] Ἐμμ. Μανωλακάκη, Καρπαθιακά, σ. 208.
[4] Ταριχευτὸν ὄψον τὸν καλούμενον λάρδον ἢ ἀπόκτιν δεῖ ἐννοεῖν R. Cantarella, Basilio Minimo II scolii inediti, B. Z. 26. 29. Καὶ τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικόν: ταριχευτὸν ὄψον· ὁ καλούμενος λάρδος ἢ τὸ ἀπόκτιν, καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος (Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 296): ὁ λάρδος ἀπὸ χοίρου ἐστὶ τάριχος. Ὁ Μ. Βασίλειος P. G. 31. 1413 τὸ λαρδίον καλεῖ «ταριχευτὸν προσέψημα».
[5] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, P. G. 93, 1729.
[6] Θεόδωρος Στουδίτης, P. G. 99. 888. Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 435.
[7] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 463. 14, 464. 1.

Σήμερον τὸ *λαρδὶ* καὶ ἐν Κύπρῳ *λαρτὶν* ἢ ἐν παροιμίαις *λάρδος*, εἶναι παρὰ τοῖς χωρικοῖς ἐν χρήσει ἢ ἐντὸς πίθων συντηρούμενον (κουρουπιαστὸ) καὶ μὲ *λάχανα* μαγειρευόμενον [1] ἢ καὶ ὠμὸν τρωγόμενον· θεωρεῖται μάλιστα τοῦτο καὶ καλὸν ἔδεσμα, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ παροιμία «ἂν ἀρτυθῇς, ἂς εἶν' λαρδὶ κι' ἂν κλέψῃς ἂς εἶν' λογάρι» [2] ἢ «πότε πίττα μὲ λαρδί, πότε πίττα μοναχή», ἤτοι ζῶμεν ἄλλοτε πλουσιοπαρόχως καὶ ἄλλοτε πτωχικῶς [3].

Εἰς τὰ παστωμένα χοίρεια κρέατα καταλεκτέαι καὶ οἱ *παχυλαρδᾶτες πλευρές* [4], αἵτινες ἦσαν τὰ περὶ τὰς πλευρὰς μέρη τοῦ χοίρου μετὰ τοῦ σχετικοῦ λίπους ἁλατισμένα καὶ καπνιζόμενα [5].

Πολλάκις ἐν τοῖς Βυζαντινοῖς κειμένοις ἀναφέρονται ταριχευτὰ κρέατα, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο *ἀπόκτια* [6], ἅτινα κατὰ τὰ Γεωπονικά, κατεσκευάζοντο ἀφαιρουμένων τῶν ὀστῶν καὶ ἐπιπασσομένου μὲ πεφρυγμένον ἅλας τοῦ εἰς τὸν ἥλιον ἐκτιθεμένου κρέατος [7]. Ἐταριχεύοντο δὲ τότε κρέατα αἰγῶν, βοῶν, προβάτων καὶ ἐλάφων, συνήθως δὲ χοίρων, κείμενα μάλιστα ἀναφέρουσι καὶ «χοίρου ἡμίτομον τάριχος» [8].

Καὶ ἔτρωγον μὲν τὰ χοίρεια ταῦτα ταρίχη καὶ ἄλλων ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους οἱ κάτοικοι, κυρίως ὅμως οἱ Καππάδοκες—Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀναφέρει «τὸ ταριχευτὸν παρ' ἡμῖν ὄψον» [9]— κατ' ἐξοχὴν δ' οἱ

---

[1] Εἰς δημῶδες ποίημα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος (L e g r a n d, Chanchons populaires Grecs, Bibl. Gr. vulg. 2. 54. 91) ἀναγινώσκομεν τοὺς στίχους :

ὡσὰν λαρδὶ κουρουπιαστὸ ὀκτὼ χρονῶν καὶ δέκα
ἐδ' ἔτσι 'ναι εἰς τὸν ἄγουρο βλογητικὴ γυναῖκα.

[2] Ἡ παροιμία ἤδη ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ Warner (Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Παροιμ. 2. 79).

[3] Ἡ παροιμία ἐν Θήρᾳ καὶ Μάνῃ.

[4] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 379 (σελ. 154, Wagner).

[5] Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Διορθώσεις καὶ ἑρμηνεῖαι εἰς Διήγησιν παιδιόφραστον τῶν τετραπόδων ζῴων (Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ Χρονικά, 5. 358).

[6] Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ή τ ο υ, Ἔκθεσις, 464. 1. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, 6. 146. Ὅτι τὸ ἀπόκτιν εἶναι τὸ ἀπόφτιν ὑπεστήριξεν ὁ Γ. Χατζιδάκις ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. 22, σελ. 207 ἑξ.

[7] Γεωπονικά, ΙΘ', κεφ. 9, 3—5.

[8] Σ υ ν ό δ η Π α π α δ η μ η τ ρ ί ο υ, Theodoros Prodromos, σ. 295. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Συμβολή, 3. 61.

[9] P. G. 36, 544.

τῆς ἐν Πόντῳ Παφλαγονίας [1], *γόνδην* τὸ παρασκεύασμα καλοῦντες [2], οἵτινες καὶ διὰ τὴν ὑπερβολικὴν αὐτοῦ χρῆσιν ψέγονται [3].

Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ταριχείας, δι' οὗ ἀποτελεῖται ὁ κοινότερον ἐν τῇ Ἀνατολῇ καλούμενος *παστουρμᾶς* [4], εἶναι ἐν μεγάλῃ καὶ παρ' ἡμῖν χρήσει. Οὕτως ἐν Κρήτῃ, Ἰκαρίᾳ, Ρόδῳ, Μήλῳ καὶ Νάξῳ *ἀπόχτι*, καὶ ἐν Κύπρῳ *ἀπόχτιν*, ἐν Σύρῳ δ' *ἀπόφτι* λέγεται τὸ κρέας, μάλιστα τὸ ἡμίτομον τράγου ἢ αἰγός, τὸ ὁποῖον ἁλατιζόμενον ἢ καπνιζόμενον ξηραίνεται εἰς τὸν ἥλιον ἢ τὸν ἀέρα καὶ φυλάσσεται ὡς προσφάγιον.

Παρὰ τὸ *ἀπόκτιν* ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν μεσαιωνικῶν κειμένων καὶ τὸ *ἀπάκιν* [5], τὸ ὁποῖον ἦτο ἐπ' ἴσης παστὸν ἢ καπνιστὸν κρέας, τὸ περὶ τοὺς νεφροὺς ὅμως [6], τὸ ὁποῖον, ὡς καὶ τὸ ἀπόχτιν, παρεσκεύαζον οἱ Κρῆτες ἐπὶ Βενετοκρατίας, καὶ σήμερον δὲ παρασκευάζουσι [7].

Ἁλατίζοντο δὲ τὰ ἀπάκια, τὰ ὁποῖα οὕτω καλοῦνται σήμερον ἐν Θράκῃ, Κρήτῃ, Κεφαλληνίᾳ, Καππαδοκίᾳ καὶ Πελοποννήσῳ, εἴτε ἰσχυρῶς, εἴτε ἐλαφρότερον, δι' ὀλιγωτέρου ἅλατος, ὁπότε ἐκαλοῦντο *ἀκρόπαστα* [8].

Τέλος ὡς ἐξαιρετικὸν φαγητὸν ἐθεωρεῖτο καὶ ὡς φιλικὸν ἀπεστέλλε-

---

[1] Ἡ Παφλαγονία, ὅθεν ἐστὶ ταρίχη κρέα τὰ ὕεια : K u r t z - D r e x l, Michaelis Pselli scripta minora, 2. 284. 2. Πβ. καὶ **T a f e l**, Eustathii opusc. 353. 78. Ὁ Π ο λ υ δ ε ύ κ η ς ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του, 6. 48, πλὴν ἄλλων, ἀναφέρει ταρίχη Ποντικὰ καὶ Φρύγια.

[2] Κατὰ τὸν Κ α ι σ α ρ ε ί α ς Ἀ ρ έ θ α ν, σχολιάζοντα τοῦ Λουκιανοῦ Ὀνειρ. ἢ Ἀλεκτρ. 22 : τὸ ἐκ συὸς τάριχος, ὃ νῦν γ ό ν δ η ν Παφλαγόνες φασί. Σ. Κ ο υ γ έ α, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις (Λαογραφ. 4. 251).

[3] Τ ι μ α ρ ί ω ν, 47 (E l l i s s e n, Analekten, IV. 92). Ν ι κ ή τ α Χ ω ν ι ά τ ο υ, Χρον. Διήγ. 661. 3.

[4] Ἐν Πόντῳ καὶ Ἀνατολῇ ὁ παστουρμᾶς κόπτεται εἰς μεγάλας λωρίδας, ἁλατίζεται καὶ ξηραίνεται εἰς τὸν ἥλιον χριόμενος μὲ τσεμέν, εἶδος μουστάρδας. Πβ. Ι. Β α λ α β ά ν η, Μικρασιατικά, σ. 225. Ν. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, Ὁ Συλλαῖος, σελ. 65. 66. Ξ ε ν ο φ. Ἀ κ ο γ λ ο υ, Λαογραφικὰ Κοτυώρων, σ. 83.

[5] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 378 (W a g n e r, Carmina, σ. 154). Poèmes, IV, 166.

[6] Ὑ π α τ ί ο υ, Περὶ τῶν μερῶν τοῦ σώματος· ψόαι καὶ ψοιαὶ αἱ σάρκες αἱ περικείμεναι τοῦ νεφροῦ, τὰ λεγόμενα ἀ π ά κ ι α. Du Cange ἐν λ. ψόαι. Βλ. καὶ Α. Κ ο ρ α ῆ, Ἄτακτα, 1. 204. Θ ε ο φ ί λ ο υ ἰ α τ ρ ο σ ο φ ι σ τ ο ῦ, Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς, 5. 5 : «τούτους τοὺς ραχίτας μύας ὀνομάζει ἡ κοινὴ συνήθεια ἀ π ά κ ι α».

[7] Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Συμβολή, 3. 61.

[8] Poèmes, Ἔνθ' ἀν. Α. Κ ο ρ α ῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 177.178. Ἐν τῷ C. G. L. 2. 224. 2, φέρεται : ἀκρόπαστον· **praesalsum.**

το δῶρον ὁ ταριχευμένος μηρὸς τοῦ χοίρου, τὸ *χοιρομέριον* [1].

Ἓν τῶν προσφιλῶν ἐδεσμάτων τῶν Βυζαντινῶν ἀπετέλουν καὶ οἱ *ἀλλᾶντες*, οἵτινες ἐλέγοντο καὶ *λοκάνικα* [2], ἀλλὰ καὶ *ἔντερα* [3] καὶ *νεῦρα* [4]. Ὅταν δ' ἐν τῇ Ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου λέγεται ὅτι ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης τοῦ βασιλέως ὀφείλει ἀγοράζειν «βερζίτικον καὶ νεῦρον», περὶ ἀλλάντων δέον νὰ νοήσωμεν ὅτι πρόκειται [5].

Ἐκαλοῦντο δ' ἐπ' ἴσης οἱ ἀλλᾶντες καὶ *σαλσίκια* (salsicia), κατὰ συνδεδεμένους δὲ δακτύλους πωλούμενα καὶ οἱονεὶ ἅλυσιν ἀποτελοῦντα ἐτρώγοντο μὲ σίναπι, μουστάρδαν δῆλα δή [6].

ΤΑ ΩΙΑ

Τῶν συνήθων τροφῶν τῶν Βυζαντινῶν ἦσαν καὶ τὰ ᾠά, ὑπὸ τὸ ὄνομα δ' αὐτὸ ἐνόουν καὶ τὰ τῶν κατοικιδίων ὀρνίθων κατ' ἐξοχήν, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν χηνῶν, νησσῶν, περδίκων καὶ φασιανῶν [7].

---

[1] Διήγησις παιδιόφραστος, στίχ. 378 (σελ. 154, Wagner). Hippol. Noiret, Lettres inédites de Michel Apostolis, σ. 92. Τὰ χοιρομέρια ὡς ἐκλεκτὸν φαγητὸν ἀναφέρονται βραδύτερον καὶ ἐν τῷ Κρητικῷ δράματι Στάθη (Α' 107. Β' 121) καὶ ἐν τῷ Φορτουνάτῳ τοῦ Φωσκόλου, Ε' 53. Φ. Κουκουλέ, Συμβολή, 3. 61.

[2] Τὴν λ., πλὴν ἄλλων, ἀναφέρει καὶ ὁ Καισαρείας Ἀρέθας (Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις (Λαογραφ. 4. 251).

[3] Ἀλλᾶντες· εἶδος ἐντέρου ἐσκευασμένου καὶ ἀλλαντοπώλης ὁ ἐντεροπράτης. Καὶ ἐν Φερτακαίνοις τῆς Καππαδοκίας ὁ ἀλλᾶς καλεῖται ἔντερον. (Ἀλεκτορίδου, Λεξιλόγιον τοῦ ἐν Φερτακαίνοις τῆς Καππαδοκίας γλωσσικοῦ ἰδιώματος, Δ. Ι. Ε. Ε. Α' 494). Ἐν Κύπρῳ νῦν λᾶντες, λέγονται οἱ ἀλλᾶντες.

[4] Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 464. 4. Ὅρα ὅτι ἡ χορδὴ τοῦ τόξου καλεῖται νευρὰ καὶ νεῦρον ἡ αὐτὴ κατὰ τὸ λεξικὸν τοῦ da Somavera.

[5] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 464. 4.

[6] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, P. G. 93. 1733. 1737. Σίναπι πρὸς βρῶσιν ἀναφέρει καὶ ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του, κεφ. 205 (σελ. 161. 17). Ὁ ἀλλαντοπώλης κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐκαλεῖτο σαλσικοπώλης καὶ σαλσικάριος. Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λλ. Ὁ Γ. Σωτηρίου, Ὀράριον, σ. 19, τὰ σαλσίκια ὑπολαμβάνει ὡς ἁλιπάστους ἰχθῦς, ἐκ τοῦ παρατιθεμένου ὅμως κειμένου τοῦ Λεοντίου σαφῶς φαίνεται ὅτι περὶ ἀλλάντων πρόκειται. Τὰ σαλσίκια ἀναφέρονται καὶ ἐν τῷ Κρητικῷ δράματι Στάθη (Α', 106) καὶ ἐν τῷ Φορτουνάτῳ τοῦ Φωσκόλου (Γ', 550).

[7] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ., κεφ. 250 (σελ. 206. 22). Ἰωάννου Ἀκτουα-

Ἔτρωγον δὲ οἱ τότε τὰ ᾠὰ τῶν ὀρνίθων, τὰ ὁποῖα μετὰ τῶν τῶν φασιανῶν ἐθεωροῦντο καὶ ἄριστα πάντων [1] καὶ τὰ ὁποῖα ἦσαν καὶ εἰς τὰς οἰκίας τῶν πενήτων ἄφθονα [2], εἴτε *ἐκζεστὰ* ἢ *ἑφθά* [3], βραστὰ δῆλα δή, εἴτε *ὀπτά*, ἑψημένα δῆλα δή [4], εἴτε καὶ *ταγηνιστὰ* ἢ *τηγανιστὰ* [5] εἴτε καὶ δι' ὑγιεινοὺς λόγους καὶ ὠμά, *ῥοφητά* [6] καὶ ταρακτά, *τρομητὰ* καλούμενα [7] καὶ *ὀπτορροφητὰ* δ' ἀκόμη ἀναφέρονται [8].

Τὰ ᾠὰ ἐγίνοντο καὶ *πνικτὰ* ἢ *ἐξεφθά*, βραζόμενα ἐντὸς θερμοῦ ὕδατος, τὴν παρασκευὴν τῶν ὁποίων οὕτω περιγράφει Παῦλος ὁ Αἰγινήτης [9]: «ταῦτα δὲ γίνεται ἀναδευθέντα ὠμὰ μετὰ γάρου καὶ οἴνου καὶ ἐλαίου καὶ ἐν διπλώματι συμμέτρως πηγνύμενα» οὕτω δ' ὁ Ὀριβάσιος: «σκευάζουσι δ' αὐτὰ δεύσαντες μετ' ἐλαίου καὶ γάρου καὶ οἴνου βραχέος, εἶτα ἐντιθέασι τὸ ἀγγεῖον ὕδωρ ἐχούσῃ κακκάβῃ θερμὸν καὶ πωματίσαντες αὐτὴν ὅλην ὑποκαίουσι μέχρι συστάσεως μετρίας». Τέλος ὁ Ὀριβάσιος (ἔνθ' ἀν στίχ. 17) ὁμιλεῖ περὶ ᾠῶν «ἐπιχεομένων ἄνωθεν ταῖς λοπάσι».

Ἐπειδὴ δὲ τῶν ψηνομένων διερρήγνυτο ὁ φλοιός, διὰ τοῦτο οἱ πολλοὶ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς διαρρήξεως, πρὸ τῆς ὀπτήσεως, ἔβρεχον τὸν φλοιὸν δι' ὕδατος [10].

Ἐν Κατωϊταλικῷ μεσαιωνικῷ ἐγγράφῳ ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν οἰ-

ρίου, Περὶ τῶν ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος (Ideler, Physici et medici Graeci minores, 2. 370).

[1] Κατὰ Ὀριβάσιον, 2. 45. 1, 3. 15. 2 (σελ. 42. 1, 76. 17). Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 83 (σελ. 60. 17).

[2] Ὁ Πρόδρομος (Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 165) εἶπε: «ᾠὰ ὀρνίθων, ὧν καὶ οἱ οἶκοι πλήθουσιν ἀεὶ καὶ τῶν πενήτων».

[3] Τρομητά· τὰ δὲ ἐπὶ πλέον ἑψηθέντα λέγεται ἑφθά, καὶ κοινῶς αὐτοκόλλητα, Σήθ, 124. 7.

[4] Τὰ ᾠὰ ἐψήνοντο καὶ εἰς θερμὴν σποδιάν. Ὀριβάσιος, 2. 45. 5 (σ. 42. 9). Σήθ, 124. 13.

[5] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. Ἔνθ' ἀν. Ὀριβάσιος, 3. 3. 6 (σ. 71. 25). Ἀνώνυμος, 2. 260. 263. 266).

[6] Ὀριβάσιος, 3. 15. 2 (σελ. 76. 17). Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 83 (σελ. 60. 19). Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. Ἔνθ' ἀν. C. G. L. 3. 315. 9. Ἀνώνυμος, 2. 259. Σήθ, 124. 9.

[7] Ὀριβάσιος, Ἔνθ' ἀν. Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 83 (σελ. 60. 19) Ἀνώνυμος, Ἔνθ' ἀν. Τὰ μέχρι τοῦ μετρίως συστῆναι λέγεται τρομητὰ (Σήθ, 124. 6).

[8] Pierre-Marie Brun. La vie de saint Dosithée, σ. 114. 20.

[9] Σήθ, 125. 2. Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 83 (σελ. 60. 23). Ὀριβάσιος, 2. 45. 6 (σ. 42. 12).

[10] Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισέως, Ἰατρικῶν ἀπορημάτων καὶ φυσικῶν προβλημάτων τὸ Α (Ideler, 1. 35).

κιακῶν σκευῶν καὶ *σφουγγατερὸν* [1], τηγάνιον δηλαδὴ ἢ σκεῦος, ἐν ᾧ παρεσκευάζοντο τὰ ταγηνιστὰ ᾠὰ καὶ δὴ τὸ σφουγγᾶτον (ἡ σημερινὴ ὀμελέττα), τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰ Προδρόμεια ποιήματα [2] καὶ παρὰ Σαχλίκῃ [3]. Ὁ Πρόδρομος μάλιστα ἀναφέρει καὶ *διπλοσφουγγᾶτον* [4].

Θὰ παρεσκευάζετο δὲ τότε, ὅπως καὶ σήμερον, τὸ σφουγγᾶτον ἐκ ταραχθέντων ὀρνιθείων ᾠῶν, διὰ τῆς λ. ὅμως θὰ ὑπενόουν, ἴσως, καὶ ἄλλο εἶδος τηγανιστοῦ μαγειρεύματος [5].

ΤΑ ΜΕ ΚΡΕΑΤΑ ΟΡΝΙΘΩΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΖΟΜΕΝΑ ΦΑΓΗΤΑ

Τοῦ κρέατος τῶν ὀρνίθων εὐπεπτότερον ἦτο τὸ τῶν πτηνῶν [6], ὧν μεγάλη ἐγίνετο χρῆσις ἐν τῇ μαγειρικῇ. Ἐκ τῶν κατοικιδίων λοιπὸν πτηνῶν συχνότατα οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοί μας ἔτρωγον τὸν ἀλέκτορα, *πετεινόν*, ὃν καὶ εὐνούχιζον, ἵνα παχύτερος γίνεται, ὁπότε ἐλέγετο μὲ τὴν Λατινικὴν λέξιν *κάπων* [7] καὶ τὴν *ὄρνιθα*, ἥτις καὶ *κόττα* ἐλέγετο [8], ὅταν δ' ἦτο ἐξαιρετικῶς παχεῖα *καβάκα*, ἤτοι κακκάβα, ἡ κικκαβίζουσα δῆλα δή [9]. Τὰ μικρὰ ὀρνίθια ἐκαλοῦντο *ὀρνιθόπουλλα*.

Αἱ ὄρνιθες, αἵτινες ἐθεωροῦντο νοστιμώταται, ὅταν ἤρχιζον νὰ φοτοκοῦν [10] ἤθελον οἱ πρόγονοί μας νὰ εἶναι παχεῖαι, μ' ὅλον ὅτι οὐχὶ διὰ

[1] T r i n c h e r a, Syllabus, 542.

[2] Poèmes, III, 54.

[3] Σ α χ λ ί κ η, Ἀφήγησις παράξενος, στίχ. 794 (ἔκδ. Παπαδημητρίου).

[4] Poèmes, III, 54.

[5] Λέγω τοῦτο, διότι ἐν Πόντῳ σφουγγᾶτον λέγεται πίττα παρασκευαζομένη μὲ γλυκοκολόκυνθον καὶ ᾠά, σ φ ο υ γ γ ᾶ τ ο ς δ' ἐν τῇ αὐτῇ χώρᾳ φαγητὸν ἀπὸ ἄλευρον ἀραβοσίτου μετὰ τεμαχίων κρέατος. Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Παροιμίαι (Ἀρχεῖον Πόντου, 2. 71).

[6] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 2. 42. 1 καὶ 3. 17. 2 (σελ. 40. 23, 79. 24). Σ ή θ, 80. 4. Ἀ ν ώ ν υ μ ο ς, 2. 278. 279.

[7] Ἀ ρ κ α δ ί ο υ Β α τ ο π ε δ ι ν ο ῦ, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 3. 210. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Συμβολή, 3. 60.

[8] Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου ἐν λ.

[9] Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ὡραία, στίχ. 254 (W a g n e r, Carmina, σ. 131). Νῦν ἐν Ῥόδῳ ἡ παχεῖα καὶ μεγάλη ὄρνις λέγεται κ α κ κ ά β α. Β ε ν ε τ ο κ λ έ ο υ ς, Βραχεῖαί τινες παρατηρήσεις, σ. 73. Δ ρ α κ ί δ ο υ, Ῥοδιακά, σ. 262. Κατὰ τὸν Ἡ σ ύ χ ι ο ν· κάκκαβος· ἢ λοπὰς ἢ πέρδιξ καὶ πάλιν: κακκάβα· πέρδιξ. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η ς Ε ὐ σ τ ά θ ι ο ς, Παρεκβ. 1290. 40 : πέρδικες δέ τινες κακκαβίζουσιν, οἳ καὶ καλοῦνται δι' αὐτὸ κ α κ κ ά β α ι. Νῦν ἐν Χίῳ κάκκαβος λέγεται ἡ πέρδιξ, ἥτις καὶ κακκάβα ἀλλαχοῦ. Βλ. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Ἡσυχιανά, ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. 27, σ. 85.

[10] Σ ή θ, 80. 4.

τοῦτο εὔθετοι πρὸς ὑγιείαν [1], δι' ὃ οἱ ἐν τῇ ἀγορᾷ πωλοῦντες αὐτὰς ἐξῆγον μετὰ τέχνης καὶ ἐπεδείκνυον τὸ λίπος των [2]. Οἱ κοιλιόδουλοι μάλιστα ὑπεστήριζον ὅτι τῶν ὀρνίθων τότε ἦτο νοστιμώτατον τὸ κρέας, ὅταν δὲν ταῖς παρετίθετο ἄφθονος ἡ τροφή, ἀλλ' αὐταὶ μόναι των σκαλεύουσαι τὴν εὕρισκον [3], ὑπῆρχον δὲ καὶ οἱ πρὸ τοῦ μαγειρεύματος ἀποκρεμῶντες τὰ ὀρνίθια ἀπὸ κλάδων συκῆς, διισχυριζόμενοι ὅτι οὕτω τὸ κρέας αὐτῶν ἐγίνετο εὐκολόβραστον [4].

Ὅπως ἂν ἔχῃ, ἡ ἀλεκτορὶς συχνὰ παρετίθετο εἰς τὰς τραπέζας τῶν Βυζαντινῶν, δι' ὃ καὶ ὑπερηφανευομένη αὕτη λέγει ἐν τῷ Πουλλολόγῳ ὅτι τὴν τρώγουν καὶ δὴ καὶ *ὀφτήν* [5] :

καὶ βασιλεῖς καὶ δέσποινες καὶ πάντες τῆς συγκλήτου
καὶ ἡδονή μου ἐξαίρετος ἀπ' ὅλων τῶν ὀρνέων [6].

Ἡ ὄρνις, τὴν ὁποίαν οἱ εἰδότες δὲν ἔτρωγον νεοσφαγῆ, ἀλλὰ μετὰ μίαν ἀπὸ τῆς σφαγῆς ἡμέραν ἐντὸς ὄξους αὐτὴν ἐμβυθίζοντες [7], ἐγίνετο οὐ μόνον ἐκζεστή, τουτέστιν βραστή [8], ἀλλὰ καὶ ὀφτὴ παραγεμιζομένη μὲ διάφορα καρυκεύματα [9].

Ἐκ τῶν κατοικιδίων ἐπ' ἴσης πτηνῶν ἔτρωγον καὶ τοὺς *Ἰνδικοὺς ὄρνιθας* [10], ἢ *ὄρνιθες τῆς Ἔντιας* [11] καὶ τὰς *περιστερὰς* [12] ἢ *περιστερόπουλλα* [13].

Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι εὐχαρίστως ἔτρωγον τὰ παγώνια· ὁρίζεται μάλιστα ἐν τῷ θεσπίσματι τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ἡ τιμὴ τοῦ ἄρρενος εἰς 200 δηνάρια, ἤτοι ὀκτὼ περίπου προπολεμικὰ φράγκα [14].

[1] Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, P. G. 57. 470.

[2] Τ ι μ α ρ ί ω ν, 46 (E l l i s s e n, Analekten, IV. 91).

[3] Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, Στρωματεῖς, λόγ. Β', κεφ. 1 (P.G. 8. 933).

[4] Μ ι χ α ὴ λ Γ λ υ κ ᾶ, Βίβλος Χρονική, 26. 5.

[5] Ἰ ο υ λ ί ο υ Π ο λ υ δ ε ύ κ ο υ ς, Ἑρμηνεύματα, σ. 217.

[6] Στίχ. 259 (W a g n e r, Carmina, σελ. 187).

[7] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 4. 2. 9 (σελ. 98. 9).

[8] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 4. 6. 1 (σελ. 101. 23).

[9] Βλ. τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Π α λ λ α δ ᾶ εἰς σιτεύσιμον, Ἑλλην. Ἀνθολ. III. 1. ἀρ. 484 (Stadtmüller).

[10] Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, P. G. 55, 467.

[11] Ἀσίζαι Κύπρου, Β', κεφ. 295 (Κ. Σ ά θ α, Μεσ. Βιβλ. 6. 488).

[12] Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, P. G. 64. 437. Ε ὐ σ έ β ι ο ς Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ε ί α ς, P. G. 86¹. 444. Σ ή θ, 86. 22. Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 3. 2. 17 (σ. 70. 24). Ἀ χ μ έ τ, Ὀνειροκρ. κεφ. 291 (σελ. 236. 15). F o u r m y - L e r o y, Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φιλαρέτου, Βυζάντιον, 9. 157. 24.

[13] Σ ή θ, 86. 12.

[14] M o m m s e n - B l ü m n e r, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 79. H e h n, Die Kulturpflanzen und Thiere, σ. 303 ἑξ.

Τὴν συνήθειαν ταύτην συνεχίζοντες καὶ οἱ Βυζαντινοὶ εὐχαρίστως ἔτρωγον τὰ παγώνια, τοὺς *Μηδικοὺς ταῶνας* ἢ τοὺς ἐκ *Παιόνων ὄρνιθας*, ὅπως τὰ ἐκάλουν [1], τῶν ὁποίων ὅμως τὸ κρέας ἐθεωρεῖτο δυσπεπτότερον τοῦ τῶν ἄλλων πτηνῶν, οἷον κιχλῶν, κοσσύφων, τρυγόνος καὶ νήσσης [2], δι' ὃ καὶ δὲν ἐμαγειρεύετο ἀμέσως μετὰ τὴν σφαγὴν τοῦ ζῴου [3].

Ἤδη λοιπὸν ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Κλήμεντος οἱ γαστρίμαργοι ἐπῄνουν τοὺς ταῶνας [4] τῆς χρήσεως δ' αὐτῶν ὡς βρωμάτων μνείαν ποιεῖται καὶ ὁ Ἀλεξανδρείας Εὐσέβιος [5], κατὰ δὲ τὸν Θ' αἰῶνα καὶ ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του [6].

Καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ δὲ διαφόρων μονῶν, ὡς τῆς τοῦ Βατοπεδίου, ὑπὸ Νικηφόρου Βοτανειάτου, ἀπὸ τῆς παροχῆς ταῶν, φανερώνει ὅτι οὗτοι ἐτρέφοντο πρὸς σφαγήν [7]. Μετὰ ταῦτα ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, παρὰ τοὺς γαλαθηνοὺς ἄρνας, ὡς τρόφιμα, ἐπαινεῖ τοὺς ταῶνας [8], βραδύτερον δὲ καὶ ὁ Ι. Τζέτζης τοὺς ἐκ Παιόνων ὄρνιθας [9], καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν δὲ χρόνους καὶ δὴ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα μεταξὺ τῶν ἄλλων τροφῶν ἐν Κρήτῃ, ἀναφέρονται τὰ παγώνια [10].

Τῶν ἐξαιρετικῶν παραθεμάτων ἐθεωρεῖτο ὁ πέρδιξ, τὸ *περδίκιν* [11], ὅπερ αὐτοεπαινούμενον λέγει:

ἐμένα πάλ' οἱ βασιλεῖς εἰς γεῦμά τους μὲ τρώουν
κι' οἱ ἄρχοντες, οἱ εὐγενεῖς εἰς πρόγευμα καὶ δεῖπνον
καὶ πλούσιοι ἠθέλασιν πτωχοὶ καὶ νά με εἶχαν [12].

---

[1] Ἐν τοῖς Γεωπονικοῖς ὑπάρχει ἰδιαίτερον κεφάλαιον (βιβλ. 14, κεφ. 18) περὶ τοῦ τρόπου τῆς διατροφῆς καὶ θεραπείας τῶν ταώνων. Βλ. καὶ Σήθ, 106. 1.

[2] Ὀριβάσιος, 2. 42. 5 (σελ. 40. 30). Ἀνώνυμος, 2. 257. 22, 260. 2.

[3] Ὀριβάσιος, 4. 2. 7 (σελ. 98. 5).

[4] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 3. 1 (σελ. 155. 15, Stählin).

[5] P. G. 86¹. 444.

[6] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 287 (σελ. 234).

[7] Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 33. 210).

[8] Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 338.

[9] Ι. Τζέτζου, Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra, 83. 22).

[10] Φωσκόλου, Φορτουνᾶτος, Ε. 71. Φ. Κουκουλέ, Συμβολή, 3. 60.

[11] Χρυσόστομος, P. G. 64. 437. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 194 (σελ. 237. 22).

[12] Πουλλολόγος, στίχ. 201 (Wagner, Carmina, σ. 185). Φ. Κουκουλέ, Κυνηγετικὰ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Θ', 15).

Τῶν περδίκων, αἵτινες συχνὰ κατὰ Δεκέμβριον μῆνα παρετίθεντο εἰς τὰς τραπέζας τῶν πλουσίων καὶ τῶν ὁποίων ἄριστον πρὸς βρῶσιν ἐθεωρεῖτο τὸ σκέλος [1], τῶν περδίκων, λέγω, αἵτινες ὡς φιλικὸν ἀπεστέλλοντο δῶρον [2] τὸ κρέας, ἵνα τὴν σκληρότητά του ἀποβάλῃ, ἐμαγειρεύετο τοὐλάχιστον μετὰ μίαν ἀπὸ τῆς σφαγῆς ἡμέραν [3], ἐξ ὅλων δὲ τῶν τρόπων τοῦ μαγειρεύματος ἐπῃνεῖτο τὸ *ὀφτὸν περδίκιν*. Σημειωτέον δ' ὅτι τότε αἱ πέρδικες ἦσαν οἰκόσιτα πτηνά [4].

Παρὰ τὰς πέρδικας καὶ ὄρτυγες, *ὀρτύκια*, ἀναφέρονται παρατιθέμενοι [5] καὶ χλωροί, ἀλλὰ καὶ παστοί, ὡς βεβαιοῖ καὶ τὸ ἴδιον πτηνὸν ἐν τῷ Πουλλολόγῳ λέγον:

κι' ἀποθετὴν μὲ πολεμοῦν καὶ τρών με ὅταν θέλουν [6].

Ἐπειδὴ δὲ τὸ πτηνὸν ἔτρωγε καὶ ἐλλέβορον, διὰ τοῦτο οἱ τρώγοντες, ἵνα ἀποφύγωσι τὴν ἐκ τούτου ζάλην, συνέψηνον κέγχρον [7].

Ὅτι δὲ καὶ πρὸς διαιτητικοὺς σκοποὺς ἐγίνετο χρῆσις τοῦ κρέατος τοῦ πτηνοῦ τούτου μανθάνομεν ἐκ τῶν ἰατρικῶν βιβλίων [8].

Πλὴν τῶν ὀρτυκίων, ἀναφέρεται ὡς ἐκλεκτὴ τροφὴ καὶ τὸ *τρυγόνιν* [9] τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ τρώγεται τοὐλάχιστον μίαν ἡμέραν μετὰ τὸν φόνον [10], καὶ αἱ κίχλαι, κατὰ τοὺς παλαιοτέρους μάλιστα αἰῶνας ἐπῃνοῦντο

---

[1] Θεοδώρου Προδρόμου, Σχέδη μυός (Boissonade, Anecdota Graeca, I, 429. 430).

[2] Θεοδώρου Προδρόμου, Στίχοι εἰς τοὺς ιβ' μῆνας (Extraits des Ms. 11. 2. σ. 186). Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, 48. 7. Kurtz-Drexl, Ἔνθ' ἀν. 2. 49. 25. Th. Pressel, Johannis Tzetzae epistolae, σ. 41. Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 433.

[3] Ὀριβάσιος, 4. 3. 7 (σελ. 98. 5). Σήθ, 85. 23.

[4] Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 203. Καὶ ὁ περιηγητὴς Henri Castela, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, λέγει ὅτι ἐν Κρήτῃ αἱ πέρδικες ἦσαν καὶ κατοικίδια πτηνά. Ἑλένης Βουραζέλη, Ὁ βίος τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, σ. 154.

[5] Tafel, Eustathii opusc. 324. 23. Σήθ, 80. 24. Ἰωάννου Εὐγενικοῦ. Κώμης ἔκφρασις (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια, 1. 50. 9).

[6] Στίχ. 500, (Wagner, Carmina, σ. 194). Φ. Κουκουλέ, Κυνηγετικὰ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Θ', 17).

[7] Γεωπονικά, 14. 24. 2.

[8] Σήθ, 80. 24.

[9] Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύμ. σ. 48.

[10] Ὀριβάσιος, 1. 3. 5, 3. 2. 17, 4. 2. 7 (σελ. 9. 2, 70. 24, 98. 6). Πουλλολόγος, στίχ. 361 (Wagner, Carmina, σ. 190). Ἀνώνυμος, 2. 257. Ἀχμέτ, Ὀνειρ. κεφ. 291 (σ. 236. 15). Μ. Φιλῆ, Περὶ ζῴων ἰδιότητος, 72. 7 (ἔκδ. Joh. de Pawn).

αἱ δάφνιοι κίχλαι [1], αἱ τρεφόμεναι δῆλα δὴ μὲ δαφνοκόκκους, αἵτινες δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θὰ ἐγίνοντο, ὡς καὶ σήμερον, καὶ παστεαί.

Χρῆσις ἐπ' ἴσης εἰς τὰς Βυζαντινὰς τραπέζας ἐγίνετο καὶ τοῦ κρέατος τοῦ πτηνοῦ *φοίνικος*, τὸ ὁποῖον ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς περιγράφει ὡς «τῷ Μηδικῷ ὄρνιθι παραπλήσιον» [2], ὡς νοστιμώτατον δ' ἐθεωρεῖτο καὶ τὸ τῆς *ὠτίδος*, κοινῶς νῦν ἀγριόκοττας, τὸ ὁποῖον ἔκειτο μεταξὺ τοῦ τῆς χηνὸς καὶ τῆς γεράνου [3].

Περὶ τῆς ἡδύτητος τοῦ κρέατος τοῦ πτηνοῦ τούτου ὡμίλησεν ἤδη ὁ Κυρήνης Συνέσιος [4], ταύτην δ' ἐξαῖρον τὸ ἴδιον πτηνὸν παριστάνεται ἐν τῷ Πουλλολόγῳ λέγον:

ὁποῦ μὲ τρώγουν βασιλεῖς καὶ τἀρχοντόπουλλά τους [5].

Τῶν πολυτελῶν καὶ πολυδαπάνων ἐδεσμάτων ἐθεωροῦντο [6], καὶ ἑπομένως μόνον εἰς τῶν πλουσίων τὰς τραπέζας παρετίθεντο, οἱ ἀπὸ Φάσιδος ὄρνιθες, ἢ *φασιανοί*, τῶν ὁποίων συχνὴν μνείαν ποιοῦνται οἱ συγγραφεῖς [7]. Τῶν φασιανῶν δὲ τὸ κρέας ἐθεωρεῖτο πολλῶν ἄλλων πτηνῶν εὐπεπτότερον, ὡς π. χ. τῶν ὀρνίθων καὶ ταώνων [8].

Ἂς σημειωθῇ δ' ὅτι οἱ φασιανοὶ ἦσαν καὶ κατοικίδια πτηνά, ὡς καὶ ἐκ τῶν νόμων φαίνεται [9], καὶ ἐκ τῆς ἀπαλλαγῆς διαφόρων μονῶν ἀπὸ τῆς παροχῆς των [10].

Παρὰ τοὺς φασιανοὺς μνημονευτέα καὶ ἡ *φάσσα* [11], περὶ τῆς χρήσεως

---

[1] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1 (σελ. 155. 12).

[2] Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 388. 25 ἑξ.

[3] Σήθ, 125. 13. Ὁ Ἀνώνυμος, 2. 260 λέγει ὅτι ἡ σὰρξ τῆς ὠτίδος ἦτο σκληρά.

[4] P. G. 66. 1340.

[5] Στίχ. 50 (Wagner, Carmina, σελ. 180).

[6] Ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος, P. G. 40. 169, ὁμιλεῖ «διὰ τὴν πολυδάπανον ἀγορασίαν τῶν ἐκ Φάσιδος ὀρνίθων».

[7] Χρυσόστομος, P. G. 58. 659. 660, 60. 708, 64. 437. Εὐσέβιος Ἀλεξανδρείας, P. G. 86[1], 444. Ὀριβάσιος, 2. 42. 3 (σελ. 40. 28). Σήθ, 117. 20. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2.61 (Puschmann). Ι. Τζέτζου, Ἐπιστολαὶ (Cramer, Anecdota Graeca, 3. 160). Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 203. Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα, σ. 48. Φ. Κουκουλέ, Κυνηγετικὰ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Θ', 18).

[8] Ἀνώνυμος, 2. 279.

[9] Πανδέκται, 32. 66.

[10] Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 3. 210).

[11] Πουλλολόγος, στίχ. 361 (Wagner, Carmina, σελ. 190). Ἰωάννου Εὐγενικοῦ, Κώμης ἔκφρασις (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια, 1. 50.

τοῦ κρέατος τῆς ὁποίας ἐν τῇ διαίτῃ ὁμιλοῦσι τὰ ἰατρικὰ βιβλία [1].

Εἰς τὴν Αἴγυπτον κυρίως, ἀλλὰ καὶ εἰς διαφόρους ἐπαρχίας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, οἱ εὔποροι καὶ κοιλιόδουλοι ἔτρωγον, πλὴν τῶν φασιανῶν καὶ τῶν ταώνων, καὶ τὰς *ἀτταγᾶς* [2] ἢ *ἀτταγήνας* [3] ἢ *ταγηνάρια* [4], εἶδος περδίκων (perdrix petrosa) [5].

Ἐκεῖνα ὅμως τὰ πτηνά, τῶν ὁποίων συνηθεστάτη ἐγίνετο χρῆσις, ἦσαν αἱ γέρανοι, γνωσταὶ ἤδη καὶ παρ' ἀρχαίοις, οἵτινες τὰς ἐκάλουν πτηνὰ Σκυθικὰ ἢ τῆς Λιβύης, ἐπαινοῦντες μάλιστα τὰς τῆς Μήλου καὶ τῶν ὁποίων τὸ κρέας δὲν ἔπρεπε νὰ μαγειρεύεται εὐθὺς μετὰ τὴν σφαγήν [6].

Τοῦ πτηνοῦ τούτου, τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν ἀφθονία κατὰ τόπους [7], μνείαν ὡς ἐξαιρετικοῦ ἐδέσματος ποιοῦνται διάφοροι συγγραφεῖς. Οὕτως ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του ὁμιλεῖ περὶ τοῦ βλέποντος καθ' ὕπνους ὅτι τρώγει κρέατα γεράνων [8], ὁ Συμεὼν Σήθ, περὶ τοῦ ζωμοῦ τῶν γεράνων [9], ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἀναφέρει τὸν ἐναβρυνόμενον ὅτι τρώγει «πιοτάτας γεράνους» καὶ «τοὺς δυσορεκτοῦντας περὶ τοὺς γεράνους διὰ τὸ σύνηθες τῆς τροφῆς» [10] καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς πάλιν τοὺς τρώγοντας ἐλάφους καὶ γεράνους [11].

Πόσον δὲ σύνηθες φαγητὸν θὰ ἦσαν τὰ πτηνὰ ταῦτα, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι, πλὴν ἄλλων πτηνῶν, ἀναφέρονται ὡς διαιτώμενα εἰς τὰς αὐλὰς διαφόρων μονῶν, αἵτινες καὶ διὰ χρυσοβούλλων ἀπαλλάσσονται τῆς παροχῆς αὐτῶν [12].

---

9). Γαβριὴλ Δεστούνη, Ποίημα τοῦ Ἀρμούρη, στίχ. 95. Φασσὶ νῦν ἐν Χίῳ λέγεται τὸ ἀγριοπερίστερον.

[1] Ἀνώνυμος, 2. 267. 279. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 291, σελ. 236. 13.

[2] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1 (σελ. 155. 14) C. G. L. 379. 43.

[3] Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 193 (Puschmann). Ὀριβάσιος, 2. 42. 2, 3. 17, 2 (σελ. 40. 24), 79. 26. C. G. L. 2. 32. 11, 250. 30.

[4] Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, Ἔνθ' ἀν. Ἀνώνυμος, 2. 257. Περὶ ἀτταγήνων βλ. Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Dioclerian, σ. 77.

[5] Κατὰ τὸν Ἀθήναιον (Θ', 387f): ἀτταγᾶς μικρῷ μὲν μείζων ἐστὶ πέρδικος, ὅλος δὲ κατάγραφος τὰ περὶ τὸ νῶτον.

[6] Ὀριβάσιος, 4. 2. 7 (σελ. 98. 6).

[7] Λιβανίου, Δύσκολος ὤλισθεν § 5 (τόμ. 6. 553, Förster).

[8] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 288 (σελ. 234. 21).

[9] Σήθ, 30. 15.

[10] Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 203. 306.

[11] Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 401).

[12] Βασίλειος Σελευκείας, P. G. 85. 577. Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ, Ἔνθ' ἀν. 3, 210.

Τῶν γεράνων, τῶν ὁποίων αἱ σάρκες, διὰ τὸ ἰνῶδες, συνιστᾶτο νὰ τρώγωνται μετὰ δύο ἀπὸ τῆς σφαγῆς ἡμέρας [1], ὡς ἐξαίρετον μέρος ἐθεωρεῖτο ἡ κνήμη [2], ἥτις ἐτρώγετο συμβραζομένη μὲ οἶνον, *κρασάτη*. Καὶ εἶναι αὐτὸ τὸ πτηνόν, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ Πουλλολόγῳ αὐτοεπαινούμενον λέγει: ἐμὲ

τὸν τρώγουσιν οἱ βασιλεῖς μετὰ πολλοῦ τοῦ πόθου
καὶ τρώγουσι τὰ ἄκρη μου οἱ ἄρχοντες κρασᾶτα [3].

Αἱ γέρανοι, αἱ ὁποῖαι γενικῶς δὲν τρώγονται σήμερον, κατὰ τόπους, ὡς λ. χ. ἐν Τήνῳ, θεωροῦνται νόστιμον φαγητόν, δύνανται δέ, κατὰ τὸ λέγειν τῶν χωρικῶν, νὰ παρασκευασθῶσιν ἐξ αὐτῶν ἑβδομήκοντα καὶ ἑπτὰ διάφορα φαγητά [4]!

Ἐκτὸς τῶν ὀρνίθων, εἰς τὰς τραπέζας τῶν Βυζαντινῶν παρετίθεντο καὶ *νῆσσαι* [5] ἢ *νησσάρια* [6] καὶ *πάπιες* εἰς τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου καλούμεναι [7], συχνὰ δὲ μνημονεύονται καὶ αἱ *χῆνες* ἢ τὰ *χηνάρια* [8], αἵ τε ἥμεροι καὶ αἱ ἄγριαι [9], ὧν χηνῶν τὰ λίπη παστωνόμενα ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ μαγειρικοὺς σκοπούς [10], τὸ δὲ ἧπαρ, ὅταν τὰ πτηνὰ ἐτρέφοντο μὲ ὀρὸν γάλακτος, ἐθεωρεῖτο λίαν εὔπεπτον [11].

Οἱ ἐν Αἰγύπτῳ συνείθιζον νὰ τρώγωσι *χεννία*, ἴσως ὀπτά, ὡς διὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους ἀναφέρει ὁ Ἀθήναιος [12] ἢ καὶ παστά, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Ἡσύχιος [13].

Τὰ ἰατρικὰ βιβλία ὁμιλοῦσι διὰ «τὰ ἐν τοῖς ἀμπέλοις εὑρισκόμενα

---

[1] Ὀριβάσιος, 2. 43. 1 (σελ. 41. 10). Σήθ, 30. 11.

[2] Θεοδώρου Προδρόμου, Σχέδη μυὸς (Boissonade, Anecdota Graeca, I. 429).

[3] Στίχ. 181 (Wagner, σελ. 80).

[4] Φ. Κουκουλέ, Κυνηγετικὰ (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Θ΄, 18).

[5] Δημητρίου Κωνσταντινουπολίτου, Ἱερακοσόφιον, 303.

[6] Νῆσσα· τὸ νησσάριον· φέρεται ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ.

[7] Ἀσίζαι Κύπρου, Β΄, κεφ. 296 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 492). Περὶ τῆς ἐν τῇ διαίτῃ χρήσεως τῶν κρεάτων τῆς νήσσης βλ. Σήθ, 71. 17 ἑξ.

[8] Χρυσόστομος, P. G. 60 708, 64. 437. Ὀριβάσιος, 2. 43. 1. (σελ. 41. 7). Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 61. Σήθ, 121. 17. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 293 (σελ. 237 7). Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 487. 18. Μανουὴλ Φιλῆ, Περὶ ζῴων ἰδιότητος, 10. 12. Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα, σ. 49.

[9] Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 203.

[10] Παλλαδᾶ, Σκωπτικὸν εἰς τράπεζαν, Ἑλλην. Ἀνθολ. III[1], ἀριθ. 377, 12 (Stadmüller).

[11] Ὀριβάσιος, 3. 17. 3 (σελ. 79. 30).

[12] Ἀθήναιος, ΙΔ΄, 664E.

[13] Χέννιον· ὀρνιθάριόν τι κατ' Αἴγυπτον ταριχευόμενον.

πτηνὰ» [1], ἤτοι τὰ σημερινὰ ἀμπελοπούλλια, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπαστώνοντο τιθέμενα ἐντὸς ὄξους, ὡς καὶ σήμερον ἐν Προύσῃ καὶ Κύπρῳ [2].

Τέλος, ἐκτὸς ἄλλων πτηνῶν, οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοί μας ἔτρωγον καὶ τὰ κιτρινοπούλλια, ἀφ' οὗ ὁ Θεσσολονίκης Εὐστάθιος θεωρεῖ λόγου ἄξια τὰ πτηνὰ «καθά γε καὶ ὁ χρυσός, πρὸς ὃν εὖ μάλα τὸ γένος τοῦτο χρώζεται» [3].

ΙΔΙΟΡΡΥΘΜΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΦΑΓΗΤΩΝ

Πλὴν τῶν κανονικῶν τρόπων παρασκευῆς φαγητῶν, οἱ διάφοροι μάγειροι, ἵνα τῶν κυρίων των τὴν πρὸς τὰ ἀσυνήθη ἐδέσματα ἐπιθυμίαν θεραπεύσωσιν, ἐφεύρισκον διαφόρους παραδόξους τρόπους μαγειρείας «καινὰ πλάσματά τε καὶ γοητεύματα, ὧν ἡ κοιλία προκάθηται», ὡς λέγει ὁ Ι. Τζέτζης [4].

Μιμούμενοι λοιπὸν καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, οἵτινες παρέθετον εἰς τὴν τράπεζάν των χοίρους παραγεμιστούς [5], παρέθετον καὶ *λαπάραν* (=στόμαχον) *μονθυλευτήν*. Κατὰ τίνα δὲ τρόπον ὠνθυλεύετο αὕτη μᾶς περιγράφει ἐν ἐπιγράμματί του ὁ Παλλαδᾶς, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ δέλφακος, οὗ ἡ γαστὴρ εἶχε πληρωθῆ παντοίων ἀγαθῶν, περιεῖχε δῆλα δή, πλὴν ἄλλων, κίχλας καὶ λεπτὰ τεμάχια κρέατος μετὰ πεπέρεως ἀναμεμειγμένα [6].

Πρὸ αὐτοῦ ὁ Χρυσόστομος ὁμιλεῖ περὶ πρώτου παραθέματος εἰς πολυτελὲς δεῖπνον ὄρνιθος ἑψηθείσης ἐπ' ἀνθράκων, ἔσωθεν δὲ πεπληρωμένης ἰχθύων [7], εἶδος φαγητοῦ, τὸ ὁποῖον θὰ ἔτρωγον οἱ γαστρίμαργοι ἀνὰ τοὺς αἰῶνας τῆς αὐτοκρατορίας ἡμῶν, ἀφ' οὗ κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα ὁ Τζέτζης ὁμιλεῖ δι' «ἰχθύας τυραννουμένους εἰς ὄρνιθας καὶ ὄρνιθας εἰς ἰχθύας μεταπλαττομένους» [8]. Ἐγίνετο δῆλα δὴ καὶ τὸ ἀντίθετον, τουτέ-

---

[1] Ἀνώνυμος, 2. 268.

[2] Π. Γενναδίου, Γεωργικὰ ἀνάλεκτα, σ. 53—54. Κ. Χατζηϊωάννου, Περὶ ἀμπελοπουλλιῶν (Κυπριακὰ Γράμματα, 3 (1936), σ. 47).

[3] Tafel, Eustathii opusc. 311, 65. Φ. Κουκουλέ, Κυνηγετικὰ (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Θ΄, 18).

[4] Ι. Τζέτζου, Ἐπιστολαὶ (Cramer, Anecdota Graeca Oxoniensia, III, 168).

[5] Ἀθήναιος, Δ΄, 3. 129b.

[6] Βλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 486 ἐπίγραμμα, τὸ ὁποῖον ὅμως φαίνεται κατ' ἐπίδρασιν τῶν παρ' Ἀθηναίῳ, Θ΄. 19, 376d λεγομένων.

[7] P. G. 58. 659—660.

[8] Ι. Τζέτζου, Ἔνθ' ἀν.

στιν ἐντὸς μεγάλων ἰχθύων ἔθετον καὶ συνεμαγείρευον διάφορα μικρὰ πτηνά [1].

Κατὰ τὸν αὐτὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος [2] ὡμίλησε δι' «ὄρνιν αὐτόχυμον διακολυμβῶσαν οἷον ἐν νεκτάρι, καλὸν ἀλλότοτον, τεράστιον γλύκασμα» καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς [3] δι' «ἀγέλην κολυμβάδων πτηνῶν εὐγενῶν ὑπογραφομένων οἷον ἠρέμα πρὸς ἔρευθος ἐπιπολῆς τῷ τοῦ οἴνου ἐμβάμματι».

Ἐν τοῖς ἀνωτέρω χωρίοις ὁμιλεῖ ὁ συγγραφεὺς περὶ ὀρνίθων ἐμβεβαπτισμένων ἐντὸς εὐόσμου οἴνου. Τοῦτο θὰ ἦτο συνήθεια τῶν κοιλιοδούλων καὶ κομψῶν, οἵτινες διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀπέβλεπον εἰς τὸ νὰ διατηρῶσι τρυφερὰ καὶ εὔοσμα τὰ κρέατα τῶν πτηνῶν ὡς ἀκριβῶς καὶ νῦν οἱ περιττοὶ τὰ τοιαῦτα διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐντὸς κονιὰκ βυθίζουσι τὸ κρέας πρὸ τοῦ βρασμοῦ.

Ὁ τρόπος οὗτος τῆς δι' οἴνου διατηρήσεως τῆς τρυφερότητος τοῦ κρέατος παρ' ἡμῖν δὲν εἶναι συνήθης· τὸ μόνον σχετικόν, ὅπερ γνωρίζω, εἶναι ὅτι ἐν Τήνῳ τὰ πτηνὰ κάμνουν *ξιδᾶτα*, ἀφ' οὗ δῆλα δὴ τὰ μαδήσουν καὶ τὰ ἀνοίξουν, τὰ σιγοβράζουν καὶ ἔπειτα τὰ θέτουν ἐντὸς πηλίνων δοχείων περιεχόντων ὄξος. Οὕτω διατηρεῖται ἡ τρυφερότης αὐτῶν, ὅταν δ' ἐξαχθῶσι πρὸς μαγείρευμα, εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ προσφάτως φονευθέντα.

Παρὰ τῷ αὐτῷ Εὐσταθίῳ ἀναγινώσκομεν καὶ τὰ ἑξῆς [4]: «Ὅσον μὲν γὰρ εἰς δέρμα ἐξήνθει (ἡ ὄρνις) καὶ εἰς ὀστᾶ πτερύγων ἐσκληρύνετο καὶ ποδῶν τὴν ὄρνιν ὑπέφαινε, τοῖς δὲ λοιποῖς ἀνόστεος ἦν καὶ οὐδὲν ὄρνιθος. Περικύψαντι δὲ καὶ εἰς τὰ ἐντός, πολλὴν εἶχε τὴν σύγχυσιν καὶ τὴν κατεργασίαν ἀξύμβλητον, ἀμυγδάλων γὰρ δίχα τὸ λοιπὸν ἅπαν εἶχεν ἀδιευκρίνητον» καὶ πάλιν [5] «Σταίτινον φύραμα εἰς βάθος μὲν κοιλανθέν, εἰς σφαῖραν δὲ γυρωθέν, καλὴν ἑφθὴν ὄρνιν ἐθαλάμευεν εἴσω. Καὶ ἔδει τὴν τοιαύτην σφαῖραν ἀνακαλυφθεῖσάν ποτε αὐτοῦ τοῦ ἐπιθέματος, ὃ περιῆκτο εἰς ἡμισφαίριον καὶ τὴν ὄρνιν (καλόν τι χρῆμα) ἐκκύψασαν ὄψον τοῖς τῶν ὁρώντων ἢ τρωγόντων ὄμμασιν ἢ στόμασιν ἐμπεσεῖν· πίονα μὲν ἰδεῖν, τρυφερὰν δὲ θιγεῖν, τακερὰν δὲ φαγεῖν. Τὸ δὲ φύραμα καὶ εἰς χύτραν ὠπτήθη τῷ ζῴῳ, ἐν αὐτῷ γὰρ ἀνεψήθη καὶ εἰς πινακίσκον ἐπλάσθη. Ἐπ' αὐτοῦ γὰρ παρετέθη ὡς εἶναι τὸ παράθεμα πάνθ' ὁμοῦ χρήματα ταῦτα χύτραν, πινακίσκον, ἄρτον, προσόψημα. Ἐστεγανοῦτο μὲν γὰρ τὸ περιέχον καὶ οἷον εἰς χύτραν ἦν ὀστρακούμενον· ἔσω γοῦν αὐτοῦ πυρίῳ, καθώς τις ἔφη, μαλακῷ προσομιλῆσαν κατειργάσθη τὸ ζῷον πρὸς ἕψησιν, πλὴν ὅσον οὐκ ἐσκυθρώπαζε τὸ ἄγγος πρὸς πῦρ μελανθέν, ἀλλ' ἐγέλα καπηρὸν καὶ τοῦτο γε τὴν χύτραν ἐψεύδετο. Ἦν δὲ καὶ ὡς εἰς πίνακα ὑποκείμενον. Ἐπ' αὐτοῦ γοῦν ἡ ὄρνις εἰς βρῶσιν παρέκειτο, τὸ δ' ἐντὸς κοῖλον τοῦ περιέχοντος εἰς ἄρτον ἁπαλὸν ἐμαλάττετο, ζωμῷ δυσοπούμενον ζέοντι. Τὸ δὲ λοιπὸν ἐντὸς ὄρνις ἦν, ὄψων ὡς ἂν εἴποι τις, ἥδιστον καὶ ὅπερ ἄρτοις τοῖς ἄλλοις αἱ ψίχες, τοῦτο ἐκείνῳ τῷ ὑποκρινομένῳ τὸν ἄρτον ἡ ἐντὸς πυκαζομένη ὄρνις ἐτύγχανε καὶ πρὸ γεύσεως τὴν ὄσφρησιν γοητεύουσα ἡδὺ μάλα πνείουσα καὶ κατ' ἐκεῖνα τῶν ζῴων, ὁπόσα τῇ εὐοδμίᾳ τῆς ἀποφορᾶς τὴν αὐτοῖς ἐπιβάλλουσαν θήραν ἀνύουσιν, οὕτω δὴ καὶ αὐτὴ ὀσφρήσει θηρωμένη τοὺς ἐντυγχάνοντας· ὀσφρησάμενος, εἶπες ἄν, ἀρκεῖν σοι τὸ καλόν· οὕτω καλὸν ὦζε τοὐρνίθιον».

Δύο εἴδη παρασκευῆς ὀρνίθων ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἀναφέρει ὁ Εὐστάθιος, πρῶτον τὸ παραγεμιστὸν καὶ δεύτερον τὸ νῦν ὑπὸ τῶν ξενοδόχων poulet blanc καλούμενον. Τὰ τοῦ πρώτου εἴδους πτηνά, ὧν ὡς παραγέμισμα ἀναφέρει μόνον ἀμύγδαλα, ἀφίνει ὅμως νὰ ὑπονοήσωμεν καὶ ποικίλα ἄλλα [1], ἐξεκοκκαλίζοντο καὶ τότε, πιθανώτατα δὲ κατὰ τρόπον οὐχὶ διάφορον τοῦ σημερινοῦ. Νῦν δῆλα δὴ οἱ μάγειροι, ποιοῦντες ἐντομὴν μεταξὺ τοῦ δεξιοῦ ποδὸς καὶ τοῦ ἰσχίου τῆς ὄρνιθος, εἰσάγουσι τὴν χεῖρα καὶ διὰ μαχαιριδίου ἀποσπῶσι τὸ ὀστοῦν τοῦ στέρνου τῶν προσκεκολλημένων σαρκῶν, εἶτα ἀποσύρουσι τοῦτο μετὰ τοῦ ὀστοῦ τῆς σπονδυλικῆς στήλης καὶ ἐξάγουσιν ἐκ τῆς ἐντομῆς, οὕτω δ' ἀπομένει τὸ πτηνὸν μόνον μὲ τὰ ὀστᾶ τῶν πτερύγων καὶ τῶν ποδῶν. Τὰ δὲ poulets blancs παρασκευάζουσιν ὡς ἑξῆς: λαμβάνουσιν ὄρνιθα, οὐχὶ νεοσφαγῆ, καὶ ταύτην, ἀφ' οὗ καθαρίσωσι, ράπτουσι· μετὰ ταῦτα λαμβάνουσι λίπος χοίρου ἢ βοὸς πρὸ δύο ἡμερῶν ἁλατισθὲν καὶ τὸ θέτουσιν ὑπὲρ τοὺς ἀτμοὺς χύτρας, ἵνα ἐκδιπλωθῇ εὐκόλως. Τούτου γενομένου θέτουσι τὴν ὄρνιθα ἐν-

[1] Παρομοίους λαϊκοὺς τρόπους παρασκευῆς σήμερον ἀγνοῶ· τοῦτο μόνον γνωρίζω ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Σινώπης τέως κατεσκεύαζον καὶ ἔτρωγον ψ α ρ ό π ι τ τ ε ς, πίττες δῆλα δὴ ἐφ' ὧν ἔθετον ψάρι, τὸ ὁποῖον καὶ ἐφούρνιζον οὕτω μετὰ τῆς πίττας καὶ ὅτι εἰς τὰ παραλίμνια μέρη τῆς Αἰτωλίας παρασκευάζονται ἐπ' ἴσης ψαρόπιττες ἢ γ λ α ν ι δ ό π ι τ τ ε ς ἀποτελούμεναι ἀπὸ φύλλα ζύμης μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεντίθενται οἱ ἰχθῦς γλανίδια, ἐπιχεομένου καὶ ἀναλόγου ἐλαίου. Δ. Λ ο υ κ ο π ο ύ λ ο υ, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, σκεύη καὶ τροφαί, σ. 14.

[2] T a f e l, Eustathii opusc. 311. 40.

[3] T a f e l, Ἔνθ' ἀν. 311. 80. 86.

[4] T a f e l, Eustathii opusc. 311. 48.

[5] T e f e l, Ἔνθ' ἀν. 312. 20 ἑξ.

[1] Νῦν ὡς παραγέμισμα ἐν παρομοίᾳ περιπτώσει μεταχειρίζονται σταφίδας, κοκκωνάρια, κάστανα, μικρὰ μανιτάρια, ὄρυζαν, ἐντόσθια τοῦ αὐτοῦ πτηνοῦ εἰς λεπτὰ τετμημένα, κανέλλαν, μοσχοκάρφια καὶ μοσχοκάρυδον.

τὸς τοῦ λίπους, τὸ ὁποῖον ἔπειτα ἢ ράπτουσι ἢ διὰ κλωστῆς περιδένουσι. Τὸ ὅλον παρασκεύασμα θέτουσι κατόπιν μετὰ τῆς ἀναλόγου σάλτσας ἐντὸς χύτρας καί, ἀφ' οὗ τὸ καλύψωσι, τὸ ἀφίνουσι νὰ βράσῃ. Ἀφ' οὗ τὸ φαγητὸν μαγειρευθῇ, ἐξάγεται ἐκ τῆς χύτρας καὶ τὸ λίπος ἀνοίγεται, τεμνόμενον δ' εἰς τεμάχια, προσφέρεται μετὰ ζωμοῦ ὡς σούππα, ἡ δὲ ὄρνις, τεμαχιζομένη, ὡς ψητόν.

Ὡρισμένοι Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς καὶ κείμενα ὁμιλοῦσι διὰ τὸ φαγητὸν *μονόκυθρον*[1]. Τὸ φαγητὸν τοῦτο, τὸ ὁποῖον κατ' ἐξοχὴν χαρακτηρίζεται ὡς καλογηρικόν, καὶ δὴ τῶν ἡγουμένων[2], τὸ ὁποῖον ὅμως ἔτρωγον καὶ οἱ λαϊκοί, ἀφ' οὗ ὁ Πρόδρομος λέγει ὅτι ἐν τῇ οἰκίᾳ του, καθ' ὕπνους, ᾐσθάνθη μονοκύθρου μυρωδίαν[3], τὸ φαγητόν, λέγω, τοῦτο, μανθάνομεν ὅτι ἦτο λιπαρωμένον, λιπαρὸν δῆλα δή, καὶ ὅτι ἀπετελεῖτο ἐκ πολλῶν ὁμοῦ ἐδωδίμων συμβραζομένων εἰς τὴν αὐτὴν χύτραν, ἦτο δῆλα δὴ περίπου, κατὰ τὸν Κοραῆν, ὅ,τι οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγον σύγκρουμα ἢ θρυμματίδα[4].

Περιγραφὴν αὐτοῦ μᾶς δίδει ὁ Πρόδρομος εἰς τὸ κατὰ τῶν ἡγουμένων ποίημά του, δυστυχῶς ὅμως ἐπὶ τὸ κωμικώτερον καὶ ὑπερβολικώτερον, ὥστε νὰ μὴ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀπολύτως ἀνταποκρίνεται αὔτη εἰς τὴν πραγματικότητα· ἐκ τῆς παιδιοφράστου μόνον διηγήσεως τῶν τετραπόδων ζῴων πληροφορούμεθα ὅτι τυρὸς ἐκ γάλακτος βουβάλου κατασκευαζόμενος ἐνεβάλλετο εἰς τὸ μονόκυθρον[5].

Ὁπωσδήποτε ἰδοὺ πῶς ὁ Πρόδρομος περιγράφει τὸ μονόκυθρον:

εἰ βούλει πάλιν μάνθανε καὶ τὰ τοῦ μονοκύθρου·
κραμβὶν καρδίας τέσσαρας χονδρὰς καὶ χιονάτας
καὶ ξιφιοτράχηλον παστόν, κυπριναρίου τὴν μέσην,
γλαύκους χλωροὺς κἂν εἴκοσιν, ἀπάκιν βερζιτίκου,
ᾠὰ κἂν δεκατέσσαρα καὶ Κρητικὸν τυρίτσιν,
ἀπότυρα κἂν τέσσαρα καὶ Βλάχικον ὀλίγον

[1] Ἰωνικῶς δὲ ἰδιώτισται καὶ τὸ ἐκ τῆς χύτρας συντεθὲν μονόκυθρον, Εὐσταθίου, Παρεκβ. 469. 35. Poèmes, II. 103, IV. 118. Σταφιδᾶ, Ἰατροσόφιον (Legrand, Bibl. Gr. vulg. 2. 495).

[2] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 599 (Wagner, σελ. 161).

[3] Poèmes, I. 235, II. 104, IV. 118. Ἔχομεν καὶ τὸ Βυζαντινὸν ἐπίθετον Μονοχυτρᾶς, ὅπερ δηλοῖ τὸν εὐχαρίστως τρώγοντα ἢ τὸν παρασκευάζοντα τὸ μονόκυθρον, Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, 5. 37. 259, 6. 188. Βλ. καὶ Jeanselme - Oeconomos, Aliments, σ. 164.

[4] Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 123. 124.

[5] Στίχ. 599—601 (Wagner, Carmina, σελ. 161).

καὶ λίτραν μίαν ἔλαιον, πιπέριν φούχταν μίαν
σκόρδα κεφάλια δώδεκα καὶ τσίρους δεκαπέντε [1].

ΤΑ ΕΚ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΙΧΘΥΩΝ ΜΑΓΕΙΡΕΥΜΑΤΑ

Οἱ ἰχθῦς, οἵτινες, ὡς σύνηθες προσφάγιον ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιῶν χρόνων ἐκαλοῦντο *ὀψάρια*[2] καὶ *ψάρια*, ἦσαν σύνηθες τῶν Βυζαντινῶν φαγητόν, καὶ μάλιστα τῶν μοναχῶν καὶ ἐπισκόπων[3] Τοῦτο σαφέστατα ἐτόνισε καὶ ὁ Χορίκιος, γράψας: «Θάλασσα δὲ παρέχει ἰχθῦς, κέρδος κοινὸν ἑστιῶσιν ἀνθρώποις καὶ δαιτυμόσιν· εὐωχία γὰρ ἄνευ θαλαττίας γονῆς ὀλίγον εὐφραίνει» [4].

Τόση δὲ ἦτο ἡ ἀγάπη τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τοὺς ἰχθῦς, ὥστε δὲν ἀπέφευγον οὗτοι νὰ τοὺς μαγειρεύωσι καὶ ἐν ἡμέραις νηστείας, παρὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις [5].

Οἱ ἰχθῦς, οἵτινες ἦσαν, ἢ πετραῖοι, κοινῶς νῦν πετρόψαρα, καὶ τοιοῦτοι ἦσαν αἱ λαπίναι, οἱ σκάροι, αἱ πέρκαι, αἱ κίχλαι, ὁ σκάρος, ὁ σκορπίος, οἱ κωβιοί, εὔπεπτοι πάντες θεωρούμενοι [6], ἢ πελάγιοι ἢ ποτάμιοι ἢ λιμναῖοι [7], ἐτρώγοντο ἢ χλωροὶ ἢ καὶ ἁλίπαστοι. Ἐκ τούτων οἱ πρῶτοι

[1] Poèmes, III. 178 ἑξ.

[2] Πάντων τῶν προσοψημάτων, ὄψων καλουμένων, ἐξενίκησεν ὁ ἰχθὺς διὰ τὴν ἐξαίρετον ἐδωδὴν μόνος οὕτως καλεῖσθαι διὰ τοὺς ἐπιμανῶς ἐσχηκότας πρὸς ταύτην τὴν ἐδωδήν, Ἀθήναιος, Ζ', 277a. Ὁ Φρύνιχος Ἐπιτομ. (σελ. 91 Borrier) γράφει: ὀψάριον· τὸ ὄψον οὐχὶ τοὺς ἰχθῦς, οἱ δὲ νῦν τοὺς ἰχθῦς λέγουσι· εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Παρεκβ. 1477. 43) «κατά τινα ἐξοχὴν ἡ λέξις (ὄψον) κληρωθεῖσα τοῖς ἰχθύσι παρήγαγε τὸ ὀψάριον» καὶ 1201. 6· «ἐκράτησε παρὰ τοῖς ὕστερον ὄψον κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τῶν ἰχθύων λέγεσθαι ὡς δηλοῖ καὶ τὸ κοινολεκτούμενον ὀψάριον». Βλ. καὶ J. Kalitsunakis, ὄψον und. ὀψάριον (Festschrift Kretschmer's, σ. 97. 101. 104).

[3] Ἰωάννης Δαμασκηνός, P. G. 95. 329. Tafel, Eustathii opusc 227. 90. Περὶ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῶν τρωγομένων ἰχθύων βλ. Jeanselme - Oeconomos, Ἔνθ' ἀν. 157. 158.

[4] Χορικίου, Ἐπιθαλάμιος εἰς Προκόπιον καὶ Ἰωάννην καὶ Ἠλίαν, 98. 5 (Förster - Richtsteig).

[5] Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου, στίχ. 559 (Wagner, σελ. 49). Εἰς τὰ μοναστήρια ἐννοεῖται ἀπηγορεύετο ἡ χρῆσις ἰχθύων κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευήν.

[6] Ὀριβάσιος, 2. 49. 1 (σελ. 43. 15). Σήθ, 43. 19. Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2 33 (Wellmann). Ἀνώνυμος, 2. 258. Χωνιάτης, 2. 236. 23.

[7] Βίος ἁγίου Νεοφύτου (Ἰωάννου, Μνημεῖα ἁγιολογικά, σ. 247). Τῶν ποταμίων ἰχθύων νοστιμώτατοι ἐθεωροῦντο οἱ τοῦ Βιθυνικοῦ Φαρμουτίου (Ἰωάννου, Ἔνθ' ἀν.). Οἱ ποτάμιοι καὶ λιμναῖοι ἰχθῦς ἐθεωροῦντο κακοστόμαχοι. Ὀριβάσιος, 2. 58. 9 (σελ. 47. 25). Σήθ, 43. 25, 44. 20.

ἐγίνοντο ἢ *ἐκζεστοί*, βραστοὶ δῆλα δή, ἢ *ὀφτοὶ* ἢ *τηγάνου*, τηγανιστοὶ δῆλα δή. Καὶ ἐκζεστοὶ παρεσκευάζοντο, πλὴν τῶν πετραίων, και οἱ κέφαλοι, αἱ συναγρίδες, οἱ ὀρφοί, τὰ φαγρία, οἱ σκορπίοι καὶ οἱ χάννοι [1], καρυκευομένων τῶν ζωμῶν ἐνίων δι' ἀρωματικῶν εἰδῶν οἷον νάρδου καὶ κολιάνδρου [2], ὀφτοὶ ὁ κιθαργός, ἡ κίχλα, ἡ ψήσσα [3], ἡ παλαμίδα [4], ὁ σκάρος [5], τηγανιστοὶ οἱ μικρότεροι κυρίως ἰχθῦς δι' ἀλεύρου μιγνύμενοι [6], αἱ *σμαρίδες* [7], ἀλλὰ καὶ οἱ *ἐρυθρῖνοι* ἢ *λυθρῖνοι* (τὰ σημερινὰ λυθρίνια) [8], οἱ *μελάνουροι* [9] (=μελανούρια νῦν) καὶ αἱ *ἀθερῖνες*, αἵτινες ἐγίνοντο καὶ *διπλοτήγανον*, ἐντὸς δῆλα δὴ τοῦ τηγάνου ἀπετέλουν μίαν μᾶζαν, ἥτις, ἀφ' οὗ ἐτηγανίζετο, ἀνεστρέφετο ὁλόκληρος, ἵνα καὶ ἡ ἀντίθετος πλευρὰ τηγανισθῇ [10].

Ὅσον ἀφορᾷ δ' εἰς τὸν τρόπον τῆς ἑψήσεως, εἰς μὲν τοὺς βραστοὺς ἐγίνετο χρῆσις καὶ τοῦ λευκοῦ ζωμοῦ, ὅστις ἀπετελεῖτο ἐξ ὕδατος, εἰς ὃ ἐνεβάλλετο ἀρκετὸν ἔλαιον καὶ ὀλίγον ἄνηθον καὶ πράσον καὶ μετὰ τὴν ἕψησιν τὸ ἀνάλογον ἅλας, ὥστε νὰ μὴ φαίνεται ὁ ζωμὸς ἁλμυρός [11], εἰς δὲ τοὺς βραστούς, κατὰ τοὺς εἰδότας, ἔπρεπε νὰ χύνεται ἔλαιον, νὰ ρίπτωνται δ' οὗτοι εἰς ζέουσαν ἅλμην καὶ τέλος οἱ ὀπτοὶ νὰ ψήνωνται μετὰ

---

[1] Σ ή θ, 45. 4, 118. 1. Ι. Τ ζ έ τ ζ ο υ, Χιλιάδες, χιλ. Ζ', ἱστορ. 144, στίχ. 743. Τ ο ῦ Θ ε ο λ ο γ ά κ η, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Ν. Ἑλληνομν. 7. 358. 20).

[2] Ἱ ε ρ ό φ ι λ ο ς, Περὶ τροφῶν κύκλος (I d e l e r, Physici et medici Graeci minores, 1. 413).

[3] Ἀ λ έ ξ. Τ ρ α λ λ ι α ν ό ς, 2. 61, 403. Α. Κ ο ρ α ῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 92. Poèmes, III. 149. Ὁ ψ α ρ ο λ ό γ ο ς, σ. 376. Ψῆσαι εἶναι οἱ ἰχθῦς οἱ νῦν ψ η σ σ ί α καλούμενοι. Ἡ ψήσσα, κατὰ τοὺς ἰατρούς, Σ ή θ, 123. 15 ἐθεωρεῖτο ὡς περιέχουσα τροφὴν εὔχυμον καὶ εὔπεπτον.

[4] Ἀκολουθία τοῦ Σπανοῦ (L e g r a n d, Bibl. Gr. vulg. 2. 30).

[5] K u r t z - D r e x l, Michaelis Pselli scripta minora, 2. 309. 25.

[6] Ε ὐ σ τ α θ ί ο υ, Παρεκβ. 1063. 35.

[7] Ἱ ε ρ ο φ ί λ ο υ, Περὶ τροφῶν κύκλος (I d e l e r, 1. 409. 10, 411. 1). Γεωπονικά, 20. 35.

[8] Σ χ ο λ ι α σ τ. Ἁλιευτικῶν Ὀππιανοῦ, Α', 97. Οἱ ἐρυθρῖνοι μετὰ τῆς τρίγλης καὶ ἄλλων ἰχθύων ἀνῆκον εἰς τοὺς λευκοὺς καλουμένους καὶ νῦν ἀ σ π ρ ό ψ α ρ α (Λ έ ο ν τ ο ς τ ο ῦ Σ ο φ ο ῦ, Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον, 17. 4). Μ ι χ. Ψ ε λ λ ο ῦ, Πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Δοῦκαν (Κ. Σ ά θ α, Μεσ. Βιβλ. 5. 346). Α. Κ ο ρ α ῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, σ. 61.

[9] Ἱ ε ρ ο φ ί λ ο υ, Ἔνθ' ἀν. 1. 409.

[10] Νῦν εἰς τὸ Κουρούνι τῆς κάτω Εὐβοίας διπλοτήγανο λέγεται κολοκύνθη γλυκεῖα κεκομμένη εἰς τεμάχια ἐπιμήκη καὶ τηγανισμένη.

[11] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 2. 51. 6, 4. 1. 41 (σελ. 44. 16, 97. 2). Α. Κ ο ρ α ῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 34.

τῶν λεπίων, νὰ ἐπιρρίπτεται δ' ἐπ' αὐτῶν ἀρκετὸν ἔλαιον μετὰ ἀρτύσεως καὶ ἅλας ἀρκετόν [1]. Ἐψήνοντο δ' οἱ ὀπτοὶ ἐπὶ τῆς ἐσχάρας ἢ ἐπ' ἀνθρακιᾶς ἢ παρὰ τὴν ἀνθρακιὰν ἐπὶ ὀβελίσκων διαπερώμενοι [2]. Τέλος ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐν ταῖς λοπάσι σκευασία (sur le plat) μετὰ διαφόρων ἀρτυμάτων [3].

Ἐκ τῶν μικροτέρων ἰχθύων ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοί, ὡς εἶπον, τὰς *μαρίδας* καὶ *ἀθερίνας* [4], ἀλλὰ καὶ τὰς ἀφύας, ἃς ἐκάλουν *ἐγγραύλεις* [5] καὶ *ἀκτάρας*, καὶ ἃς ἐπάστωνον [6], πρὸς δὲ καὶ τὰς *θρίσσας* [7], αἵτινες εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ σχολιαστοῦ καὶ νῦν *τριχαῖοι* καλούμενοι, αἱ σαρδέλλαι δῆλα δή [8].

Ἂς προσθέσωμεν δ' ἐνταῦθα ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔτρωγον καὶ μικρό-

---

[1] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 4. 9. 3 καὶ 4 (σελ. 107. 12).

[2] Poèmes, IV. 133.

[3] Βλ. Α. Κ ο ρ α ῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 55.

[4] Ε ὐ σ τ α θ ί ο υ, Παρεκβ. 100. 6. Τὰς λέγουσιν ἀθερινὰς τὰς μικροτάτας πάνυ. Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 630 (Wagner, σελ. 163). Π ο υ λ λ ο λ ό γ ο ς, στίχ. 336 (Wagner, σελ 189). Ἐν Πανόρμῳ τῆς Βιθυνίας οἱ κάτοικοι ἐτηγάνιζον τὰς ἀθερίνας μὲ ᾠὰ ὄρνιθος. Βλ. καὶ Α. Κ ο ρ α ῆ εἰς Ξενοκράτη καὶ Γαληνὸν καὶ K r u m b a c h e r, Fischbuch, σ. 372.

[5] Ἀφύη· ἡ παρὰ πολλῶν λεγομένη ἔγγραυλις, Σουΐδας ἐν λ. Ἀφύαι· οἱ ἔγγραυλοι, τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικόν. Πβ. καὶ τὸ λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου ἐν λ. ἀφύαι. Καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγον: ἀφύας ἀπὸ τηγάνου. Ὁ Σ χ ο λ ι α σ τ ὴ ς τοῦ Ὀππιανοῦ, Ἁλιευτ. Α'767 γράφει: ἀφύης· ἐγγραύλεως, ἀκτάρας· καὶ ὁ Ἡσύχιος: ἰκτάρα· ἐθνικῶς ἰχθύς· καί: κτάρα· ἰχθὺς βραχύτατος πάντων. Ἔγραψε δὲ καὶ ὁ Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η ς Ε ὐ σ τ ά θ ι ο ς, Παρεκβ. 1936. 22: «Εὐτελέστατον δέ ἐστιν ἰχθύδιον, οὗπερ ἡ κλῆσις ἴκταρ (παρὰ Καλλιμάχῳ) ἐμφαίνει δὲ τοῦτο ἡ Βυζάντιος παραφθορὰ κτάρας τὰ τοιαῦτα λέγουσα». Φέρεται δὲ καὶ ἐν τῷ C.G. L. 3. 357. 76: ἰκτάρα albula. Νῦν ἐν Λακωνικῇ χ τ ά ρ ι λέγεται μικρότατος ἰχθύς. Βλ. καὶ Α. Κ ο ρ α ῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 168—169. Σημειωτέον ὅτι, ὅπως καὶ σήμερον, οὕτω καὶ παρ' ἀρχαίοις ἐπῃνοῦντο αἱ Φαληρικαὶ ἀφύαι. Π ο λ υ δ ε ύ κ ο υ ς, Ὀνομαστ. 6. 63.

[6] Παρὰ Προδρόμῳ καὶ ἐ γ γ ρ α υ λ ο π α σ τ ο φ ά γ ο ς, Poèmes, III. 94. K. K r u m b a c h e r, Das Mittelgriechische Fischbuch, 374.

[7] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 2. 58. 14 (σελ. 48.5). Τριχίδες· θρῖσσαι διὰ τὸ λεπτὰ ἔχειν ὀστᾶ, λεξικ. Φ ω τ ί ο υ· τριχίδων· λέγει τῶν καλουμένων νῦν θρισσῶν, Σ χ ο λ ι α σ τ. Ἀ ρ ι σ τ ο φ. Ὀρνιθ. 56. Πβ. καὶ Σ χ ο λ. Ἀ ρ ι σ τ ο φ. Ἀχαρν. 551, Ἐκκλ. 56, Ἱππ. 662. Ἰ ο υ λ ί ο υ Π ο λ υ δ ε ύ κ ο υ ς, Ἑρμηνεύματα, 6. 47. B o u c h e r i e, 129. Α. Κ ο ρ α ῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 56.

[8] Α. Κ ο ρ α ῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 56 θρίσσαι sardinae· (C. G. L. 3. 257. 1, 379. 51, 436. 59).

τατα ἰχθύδια ἐκ τοῦ Νείλου κομιζόμενα τὸ μέγεθος ἀφύης ἔχοντα, τὰ ὁποῖα ἦσαν νοστιμώτατα [1].

Ἄλλοι ἰχθῦς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν τρωγόμενοι ἦσαν οἱ κυπρῖνοι, νῦν κοινῶς *γριβάδια* [2], τὰ *λαβράκια*, τιμιώτατοι ἰχθῦς θεωρούμενοι [3], αἱ *τρίγλαι* ἢ *τριγλία*, τὰ κοινῶς νῦν μπαρμπούνια, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν Ξενοκράτη, ἦσαν ἐπιφανέστατον ὄψων [4], ὧν ἄριστον μέρος ἐθεωρεῖτο τὸ ἧπαρ καὶ ἡ κεφαλὴ καὶ ἅτινα ἦσαν νοστιμώτατα κατὰ Ἰανουάριον [5], τὸ *γομφάριον*, νῦν *λουφάρι* [6], οἱ *κεστρεῖς*, ἤτοι κέφαλοι, ὧν παλαιότερον ἐπῃνοῦντο οἱ κεστρεῖς τῆς Σκιάθου [7], καὶ ὧν νόστιμοι ἐθεωροῦντο οἱ τῆς θαλάσσης καὶ μάλιστα οἱ κατὰ τὸ Ρήγιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἁλιευόμενοι [8] καὶ οἱ ἐν τοῖς ποταμοῖς, καὶ μάλιστα ἐκείνοις, οἵτινες ἔρρεον ὁρμητικῶς [9], ἡ *συναγρίδα* [10], ἡ *παλαμίδα*, ἥτις καὶ *τσερδέλλα* ὀνομαζομένη ἡλιεύετο ἐν

---

[1] Ι. Τζέτζου, Ἐπιστολαὶ (Cramer, Anecdota Graeca Oxoniensia, III. 170).

[2] Poèmes, III. 179. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 259. Κυπρίνους ἢ κυπρινάρια ἀναφέρει καὶ ἡ Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, 464. 6.

[3] Διήγησις τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου, P. G. 87. 3448. Poèmes, III 82. 163. Τιμαρίων, 21 (Ellissen, Analekten, IV, 64). Τοῦ Θεολογάκη, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Ν. Ἑλληνομν. 7. 358. 20).

[4] Χρυσόστομος, P. G. 56. 329. Ξενοκράτους, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς (κεφ. 1. 36 καὶ σελ. 105, ἔκδ. Κοραῆ)· εἶπε δὲ καὶ ὁ Γαληνός, Περὶ τροφῶν δυνάμεως, (σελ. 27, ἔκδ. Κοραῆ, πβ. καὶ σελ. 10[illegible]: «τετίμηται δ' ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὡς τῶν ἄλλων ὑπερέχουσα τῇ κατὰ τὴν ἐδωδὴν ἡδονῇ». Θεοδώρου Προδρόμου, Σχέδη μυὸς (Boissonade, Anecdota Graeca, 1. 429).

[5] Γαληνοῦ, Ἔνθ' ἀν. Περὶ τοῦ τρόπου τῆς παρασκευῆς τοῦ ἥπατος ὑπὸ τῶν κοιλιοδούλων, βλ. Γαληνόν, Ἔνθ' ἀν. Leo Sternbach, Nicolai Calliclis Carmina, στίχ. 64 (σελ. 47). Κατὰ τὸν Σήθ, 106. 20 τὸ ἧπαρ τῆς μεγάλης τρίγλης ἐθεωρεῖτο ἀξιοθαύμαστον, προσθέτει ὅμως: «νῦν δὲ οὐκ ἐσθίεται».

[6] Χρυσόστομος, P. G. 56. 329. Σχολιαστ. Ἁλιευτ. Ὀππιανοῦ, Β', 652. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, σ. 76.

[7] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 10. 63. Κλήμεντος, Παιδαγ. 2.1.3.

[8] Poèmes, III. 153. Κατὰ τὸν Σήθ, 59.16, ὁ κέφαλος ἦτο δύσπεπτος καὶ κακοστόμαχος. Βλ. καὶ Ὀριβάσιον, 2. 46. 1 (σελ. 42. 20. ἑξ.). Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 87.

[9] Ἀνώνυμος, Περὶ χυμῶν, 2. 279.

[10] Poèmes, III. 154. Σάρδαν ἢ πηλαμύδα ἀναφέρει ὁ Ὀριβάσιος, 2. 58. 142 (σελ. 56. 10).

ἀφθονίᾳ κατὰ τὸν Βόσπορον [1], αἱ *λακέρται*, νῦν κοινῶς λακέρδαι [2], οἱ *θύννοι*, τοῦννοι νῦν κοινῶς [3], οἱ *σκόμβροι* ἢ *σκοῦμβροι* ἢ *σκουμβρία* καὶ οἱ *τζύροι*, ὧν οἱ μὲν πρῶτοι ἦσαν εὐθηνότατοι, δώδεκα εἰς τὸν ὀβολὸν πωλούμενοι ἢ κατὰ δηνάριον 4—5 [4], τῶν δευτέρων δὲ πλῆθος οὐδ' ὀβολοῦ ἄξιον ἐθεωρεῖτο [5].

Ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐπ' ἴσης ἐτρώγοντο καὶ οἱ *κολίαι* [6], νῦν κολιοί, καὶ αἱ *ὕσκαι*, περὶ ὧν τελευταίων κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὁ Χριστοφόρος Μυτιληναῖος λέγει: «τίς γὰρ ἄλλη βρῶσις ὕσκας ἡδίων;» [7], καὶ αἵτινες κατὰ τὸν Συμεὼν Σὴθ ὠνομάσθησαν οὕτω, διότι «τοιαύτην τροφὴν ἐμποιοῦσι τῷ σώματι τῷ ἡμετέρῳ παρὰ τῷ τῶν ἰχθύων γένει, οἵαν τὸ χοίρειον κρέας παρὰ τοῖς χερσαίοις» [8].

Διέκρινον δ' οἱ Βυζαντινοὶ τὴν ποτάμιον ὕσκαν, τὴν ὁποίαν ἐθεώ-

---

[1] Poèmes, III, 205. 216e. Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 36. 167. 168. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 73. Αἱ τσερδέλαι εἶναι αἱ κορδύλαι ἢ σκορδύλαι τοῦ Ἀριστοτέλους. Βλ. Σκ. Βυζάντιον, ἐν Πανδώρας, 3. 89. καὶ Α. Κοραῆν, Εἰς Ξενοκράτη καὶ Γαληνόν, σ. 161.

[2] Θεολογάκη, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Ν. Ἑλληνομν. 7. 355. 13, 358. 15).

[3] Ὀριβάσιος, 2. 58. 20 καὶ 21 (σελ. 48. 15. 17). Σήθ, 43. 15. Poèmes, III. 104. 205 259, IV. 27. 94. Ὀψαρολόγος, 370. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 73. Τοῦ αὐτοῦ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 19. 63.

[4] Ὀριβάσιος, 2. 58. 20. 143 (σελ. 48. 16, 56. 12). Τιμαρίων, 21 (Ellissen, Analekten, IV, 64). Th. Pressel, Johannis Tzetzae epistolae, ἐπιστ. 57, σελ. 49. Poèmes, IV. 28. Θεολογάκη, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Ν. Ἑλληνομν. 7. 354. 9, 355. 19, 357. 1).

[5] Θεολογάκη, Ἔνθ' ἀν. 7. 355. 20. Παλαιότερον καὶ ὁ Λιβάνιος, Φιλάργυρος ἐρασθεὶς ἑταίρας, 29, τόμ. 7. 58 (Förster) εἶπεν: ἴστε δὲ ὅτι καὶ χρηστὸν ὄψον οἱ σκόμβροι καὶ εὔωνον. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν τιμὴν τῶν ἰχθύων γενικῶς δέον νὰ σημειώσωμεν ὅτι κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὁ Χριστοφόρος Μυτιληναῖος ἀναφέρει ὅτι ἀντὶ ἑνὸς χρυσοῦ νομίσματος ἠγόρασε παρὰ ἓξ συναλιευόντων τρεῖς βολὰς ἰχθύων (Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios, σ. 87).

[6] Ὀριβάσιος, 2. 58. 20 (σελ. 48. 18). Ξενοκράτους, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, ξδ' (σελ. 18, Κοραῆ).

[7] Kurtz-Drexl, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaeos, σ. 91. Poèmes, III. 95. 325c. K. Krumbacher, Fischbuch, 371. Βλ. καὶ Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 242.

[8] Σήθ, 111. 10. Κατὰ τὸν Σήθ, Ἔνθ' ἀν. 19: «δεῖ δὲ τοῦτον ἀρτύειν θερμοτάτοις ἀρτύμασι καὶ οἶνον ἐπιπίνειν λεπτότατον καὶ παλαιότατον». Ἔπιθι καὶ Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 205.

ρουν κάλλιστον τῶν ἰχθύων, καὶ τὴν θαλασσίαν, ὑποδεεστέραν ταύτην [1].

Ἔτρωγον ἐπ' ἴσης τὰ *σνάκια* οὕτω καὶ νῦν ἐν Πόντῳ καλούμενα [2], τοὺς *βαθρακούς*, τοὺς τῶν ἀρχαίων δῆλα δὴ θαλασσίους βατράχους [3] καὶ τοὺς *γαλεούς* [4].

Ἐκ τῶν σελαχίων ἔτρωγον τοὺς *βάτους* ἢ τὰ *βατόπουλα* [5], καὶ τὰς *νάρκας* [6].

Αἱ *μουροῦναι*, νῦν κοινῶς σμύρναι, ἀναφέρονται ὡς εὐχαρίστως ἐσθιόμεναι, ὧν ἐξαιρετικαὶ ἐθεωροῦντο αἱ ἐν τῷ Σικελικῷ πορθμῷ συλλαμβανόμεναι [7] καὶ τὰ *(ἐ)χέλνα*, τὰ κοινῶς χέλυα, ὧν ἄριστα ἐθεωροῦντο τὰ τοῦ Μαιάνδρου [8].

Ἐτρώγοντο δ' οἱ ἰχθῦς οὐ μόνον χλωροί, ἀλλὰ καὶ ἁλίπαστοι ἢ ἐντὸς ὄξους συντηρούμενοι, ὡς ἐκ τῶν κειμένων διδασκόμεθα, τὰ ὁποῖα ὁμιλοῦσι δι' «ὀψάρια παστά» [9] ἢ «ταριχευτοὺς ἰχθύας» [10] ἢ «ὀξωτοὺς ἰχθύας» [11], ἢ διὰ τὸ «ἁρμυρὸν ὀψάριον» [12] ἢ καὶ ταριχευόμενοι.

Ἐκ τῶν ἁλιπάστων δ' ἢ ταριχευτῶν ἰχθύων, οὓς ἐπώλουν οἱ *σαλδαμάριοι* [1], δέον νὰ μνημονεύσωμεν τοὺς *ὀψάρωγας*, νῦν ἐνιαχοῦ *ψαρωγάρους* [2], τοὺς σαρδέλλες δῆλα δή, τὰς ἐκ Γαδείρων μάλιστα ἐρχομένας καὶ σάρδας καλουμένας [3], τοὺς *σκόμβρους*, τὰς *παλαμίδας*, τὰς *ἐγγραύλεις* [4], τοὺς *τζύρους* [5] τὸ περὶ τὸν τράχηλον τοῦ ξιφίου μέρος [6], τὰ τῶν θύννων ταρίχη [7] καὶ τὸ *Βερζίτικον*, τὸ ὁποῖον ἡλιεύετο εἰς τοὺς Σκυθικοὺς ποταμοὺς Ὦξον καὶ Τάναϊν [8], ὁμοίως καὶ τὸν *κεστρέα* [9] καὶ τοὺς ἐκ Πόντου κομιζομένους *μύλλους* [10] καὶ τὸν κορακῖνον ἰχθύν, ὃν οἱ τοῦ Πόντου κάτοικοι *σαπέρδην* ἐκάλουν [11].

---

1 Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 2. 242. 15, 243. 1 ἑξ.

2 Kurtz-Drexl, Ἔνθ' ἀν. 2. 319 6. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 77. 5.

3 Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 48. Poèmes, III. 216b.

4 Ὀριβάσιος, 2. 58. 21 (σελ. 48. 18). Ἀνώνυμος, 2. 258. Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, σ. 71. Περίφημοι παρ' ἀρχαίοις ἦσαν οἱ γαλεοὶ τῆς Ρόδου, Πολυδεύκους, Ὀνομ 6. 63.

5 Poèmes, III. 404f. Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 48. 196, 197. Krumbacher, Fischbuch, 373. Τὸν βάτον, οὕτω καὶ νῦν ἐν Θήρᾳ καλούμενον, ὑπάγει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὰ σελαχοειδῆ. Βλ. Ἀθήναιον, Ζ' 25. 26 σελ. 286c. Περὶ σελαχίων βλ. καὶ Ὀριβάσιον, 2. 56. 1 ἑξ. (σελ. 46 15 ἑξ.).

6 Ἀνώνυμος, 2. 268.

7 Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 3. Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 10. 63. Κυρήνης Συνέσιος, P. G. 66. 1340.

8 Κλήμεντος, Παιδαγ. 2.1.3. Poèmes, III. 178a. Drexl, Das Traumbuch des Propheten Daniel, B. Z. 26. 178, στίχ. 178.

9 Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 464. 2. Τὰ Βασιλικά, σ. 44. 12. 3, ὁμιλοῦσι δι' ἁλιστοὺς ἰχθῦς μετὰ τοῦ ἰδίου ἀγγείου.

10 Tafel, Eustathii opusc. 230. 95.

11 Tafel, Ἔνθ' ἀν. 194. 42, 230. 96. Οἱ ὀξωτοὶ ἰχθῦς λέγονται νῦν ξιδατόψαρα.

12 Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Α' καὶ Β', κεφ. 296 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6. 238. 489).

---

1 J. Nicole, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Περὶ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῶν ταριχευομένων ἰχθύων βλ. Ξενοκράτους, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, ξδ'—οδ' (σελ. 18. 19, Κοραῆ).

2 Poèmes, II. 42b.

3 Σάρδαι ὅμως ὠνομάζοντο καὶ ἄλλα ἰχθύων ταρίχη. Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 36. 42. 167. 168.

4 Λιβανίου, Φιλάργυρος ἐρασθεὶς ἑταίρας, 29 (τόμ. 7. 58, Förster). Ὀριβάσιος, 4. 1. 40 (σελ. 96. 33). Παρὰ Προδρόμῳ, III. 94, κεῖται σκουμπροπαλαμυδόπαστος, ἐγγραυλοπαστοφάγος.

5 Θεολογάκη, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Ν. Ἑλληνομν. 7. 353). Poèmes, IV. 28.

6 Πβ. τὸ τοῦ Προδρόμου, Poèmes, III. 179 ξιφιοτράχηλον παστὸν καὶ ἔπιθι Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 259. Ὁ ξιφίας, ὅστις καὶ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει νῦν παστώνεται, ἐθεωρεῖτο δύσπεπτος, δι' ὃ ἐτρώγετο μετὰ σινάπεως ἢ δριμέων ἀρτυμάτων. Ὀριβάσιος, 2. 58. 19 (σελ. 48. 13). Σήθ, 73. 20, 74. 1.

7 Ὀριβάσιος, 2. 58. 144 (σελ. 56. 13).

8 Ὁ Ι. Τζέτζης, Χιλιάδες, χιλ. 13, ἱστορ. 466. 90, ἔγραψε:

Ὠξιανοὺς ἰχθύας μοι ταρίχους εἶναι νόει,
οἵπερ βαρβάρως καὶ κοινῶς βερτζίτικα καλοῦνται.

Βλ. καὶ Th. Pressel, Johannis Tzetzae epistolae, ἀρ. 39, σελ. 34 καὶ ἐπιστολ. 98, σελ. 88. Poèmes, III. 180. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 261. Τοῦ αὐτοῦ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 80. Χώραν Βερζιτίων ἀναφέρει ὁ Θεοφάνης (Χρονογρ. 1. 447. 13, De Boor), Βερτζῖται δὲ Σλαῦοι ἀναφέρονται κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιδραμόντες. O. Tafrali, Thessalonique des origines au XIV siècle, σ. 109. Πβ. καὶ Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 181. 1 καὶ Π. Παπαγεωργίου, Zu den Briefen des Theodoros Laskaris, B. Z. 11. 19.

9 Ὀριβάσιος, 2. 58. 149 (σελ. 57. 1. ἑξ.). Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 176.

10 Ὀριβάσιος, 4. 1. 40 (σελ. 96. 32). Ἐν Ἠπείρῳ ὁ μύλλος λέγεται μυλωνᾶς.

11 Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις (Λαογραφίας, 4 251). Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 176.

Τεταριχευμένους δ' ἐπίσης ἰχθῦς ἐπρομηθεύοντο οἱ Βυζαντινοὶ ἔκ τε τῆς Προποντίδος [1], ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Μαιώτιδος λίμνης τῆς Χαζαρίας [2], πρὸς δὲ καὶ ἐκ τῆς Κωπαΐδος, ἐξ ἧς τελευταίας θὰ ἐκομίζοντο εἰς τὰς Βυζαντινὰς ἀγορὰς παστοὶ ἐγχέλεις [3].

Εἰς τὰ ἔξωθεν, καὶ δὴ ἐκ Βρεττανίας εἰσαγόμενα ταρίχη, ἂς προστεθῶσι καὶ αἱ *ρέγγαι*, αἵτινες ἀπὸ τοῦ ΙΒ' τοὐλάχιστον αἰῶνος ἦσαν γνωσταὶ εἰς τοὺς Βυζαντινούς [4]. Ἂς προσθέσωμεν δ' ἐνταῦθα ὅτι οἱ ἄλίπαστοι ἰχθῦς ἐτρώγοντο ἐπιρραινομένου ἐλαίου καὶ ὄξους καὶ ἐπιπασσομένου ἡδυόσμου [5] καὶ ὅτι ἀκρόπαστα, ἤτοι ὀλίγον ἁλατισμένα, γομφάρια, ἀναφέρει ὁ Πρόδρομος [6].

ΤΑ ΜΑΛΑΚΙΑ, ΤΑ ΜΑΛΑΚΟΣΤΡΑΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΟΣΤΡΑΚΟΔΕΡΜΑ

Τὰ μαλάκια, τὰ μαλακόστρακα καὶ τὰ ὀστρακόδερμα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐκαλοῦντο *ἁγνά* [7], εἴτε ὡς ἐν ἡμέραις ἁγνείας, ἤτοι νηστείας τρωγόμενα [8], εἴτε ὡς ἀγανά, ἤτοι μαλακά, ὁπότε ἐννοητέα μόνον τὰ μαλάκια [9].

---

[1] Χωνιάτης, 2. 302. 13.

[2] Ι. Λαζαροπούλου, Σύνοψις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Εὐγενίου. (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Fontes historiae imperii Trapezuntini 133, 7).

[3] Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορία, 1. 417. 18. Κατὰ τὸ Ὀνομαστικὸν τοῦ Πολυδεύκους (6. 10. 63) ἄρισται ἐθεωροῦντο αἱ ἐγχέλεις τῆς Κωπαΐδος.

[4] Θεολογάκη, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Ν. Ἑλληνομν. 7. 356. 21).

[5] Ι. Τζέτζου, Ἐπιστολαὶ (Cramer, Anecdota Graeca Oxoniensia, III 170).

[6] Poèmes, III. 179a.

[7] Θεοδώρου Προδρόμου, Σχέδη μυὸς (Boissonade, Anecdota Graeca, I. 434). Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 133 (Wagner, σελ. 145). Ἔπιθι καὶ D. Hesseling, Deux poèmes Grecs du Moyen âge (Βυζάντιον, 1. 309).

[8] Ὄντως ταῦτα ἐν τοῖς μοναστηρίοις συχνὰ κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν ἐτρώγοντο. Ἐν αὐτοῖς ἀναφέρεται ξηροφαγία, ἁγνοφαγία, ἰχθυοφαγία, H. Delehaye, Deux typica byzantins de l' époque des Paléologues, σ. 124. Θεόδωρος Στουδίτης, P. G. 99. 1700. Poèmes, III. 275a. 276.

[9] Ἔπιθι Γ. Χατζιδάκιν ἐν ΜΝΕ, Α' 135. Φιλήντα, Γλωσσολογικά, Β' 57—58. Στ. Ξανθουδίδου, Διορθώσεις καὶ ἑρμηνεῖαι εἰς Διήγησιν παιδιόφραστον τῶν τετραπόδων ζῴων (Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ Χρονικά, 5. 355).

Ἐκ τῶν ἁγνῶν λοιπὸν ἀναφέρονται τὰ *καλαμάρια* [1], τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο καὶ *μονθυλευτὰ* ἢ *παραγεμιστά* [2], πιθανώτατα καθ' ὃν τρόπον νῦν τὰ καλαμάρια, ἅτινα παραγεμίζονται, μὲ σταφίδας, ὄρυζαν καὶ κοκκωνάρια, κατόπιν αἱ *σηπίαι* [3], αἵτινες ἐμαγειρεύοντο μετὰ δριμέων ἀρτυμάτων, οἱ *ὀκτάποδες* ἢ τὰ *ὀκταποδίτσια* [4] καὶ αἱ θαλάσσιαι *κνίδαι* ἢ *ἀκαλῆφαι*, αἵτινες οὕτω καλούμεναι διὰ τὸν κνησμόν, ὃν παράγουσιν εἰς τὰς χεῖρας τῶν συλλεγόντων αὐτάς, εἶχον μὲν καλὴν οὐσίαν, ἦσαν ὅμως κακοστόμαχοι, ἐτρώγοντο δὲ ψηνόμεναι ἐπὶ ἀνθράκων κληματίδων [5].

Νῦν ἡ ἀκαλήφη αὕτη *ἀγαλήπα* ἐν Σκύρῳ, *γαλήπα* ἐν Σάμῳ, *κουληφάδα* ἐν Λέσβῳ, *κόληφας* ἐν Κυζίκῳ καὶ *κάληφας* ἐν Πανόρμῳ, *ἀγκλοῦθα* ἐν Μεγίστῃ καὶ *σαλοῦπα* ἐν Καρύστῳ, δι' ἀλεύρου ἐπιπασσομένη γίνεται τηγανιστή, ἴσως δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐμαγειρεύετο καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους.

Τηγανιστὰς ἐπ' ἴσης ἔτρωγον οἱ τότε ἢ καὶ βραστὰς τὰς *καρίδας* [6], αἵτινες ἦσαν δύο εἰδῶν ἢ μικραὶ καὶ πράσινοι ἢ μεγαλύτεραι καὶ ἐρυθραὶ *κάμμοροι* ἢ *κάμμαροι* καλούμεναι [7], νῦν *γαμπάρες*. Τοὺς δὲ *καρά-*

---

[1] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος Χρονική, 71. 21, 72. 7. Ἀνώνυμος, 2. 260. Σχολιαστὴς Ὀππιανοῦ, Ἁλιευτ. Α', 428. 432. Περὶ τῆς λέξεως καλαμάρι βλ. τὰ γραφέντα ὑπὸ Πρωτοδίκου ἐν Ἁρμονίας, Β' 327 καὶ P. Kretschmer ἐν B. Z. 13. 293.

[2] Τευθὶς στακτή, ταὐτὸν δ' εἰπεῖν κατὰ τοὺς ἰδιωτίζοντας παραγεμιστή. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 261. 17. Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Ἱππ. 342. Καὶ ὁ Ἡσύχιος: ὠνθυλευμένον διασεσαγμένον ἄρτυμα, ὅπερ ἔνιοι μεμονθυλευμένον. Ἔγραψε δὲ καὶ ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του (6. 9. 60) αἱ δὲ περιτταὶ σκευασίαι ὀνθυλεύσεις καὶ μονθυλεύσεις ἐκαλοῦντο.

[3] Σήθ, 99. 9. Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος Χρονική, 104. 11. Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. 2. ἱστορ. 46, στίχ. 662 Poèmes, III. 275a. Ἀνώνυμος, 2. 260.

[4] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1541. 9, Ἀνώνυμος, 2, 260. 266. Εἶδος φαύλου ὀκταποδίου ἦσαν οἱ μοσχῖται (Ἀνώνυμος, Ἔνθ' ἀν.) σήμερον μοσκοχτάποδα.

[5] Περὶ ἀκαλήφης θαλασσίας βλ. Ἀθήναιον, Γ' 89f. Ξενοκράτη, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, κεφ. 241 (Κοραῆ, βλ. καὶ σελ. 110) Ὀριβάσιον, 2. 58. 76 (σελ. 52. 2). Βλ. καὶ Ῥάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, 4. 135 Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1485. 45. Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Ἱππ. 422 καὶ Λυσιστρ. 549. C. G. L. 2. 211. 56. urtica marina· ἀκαλήφη καὶ 2. 222. 6 ἀκαλήφη· ἡ καλουμένη κνίδη.

[6] Poèmes, III. 275 276. Σήθ, 60. 7. Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 91 (σ. 64. 19).

[7] Ἀθήναιος, Ζ', 75. 306d. Ἡσυχ. λεξ. ἐν λ. κουρίδες. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1389. 27. Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, σ. 191- Cammari· καρίδες, C. G. L. 2. 97. 1.

βους ἢ *καραβίδας* ἐκζεστὰς ἐπ' ἴσης ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοί [1].

Ἐκ τῶν μαλακοστράκων χρῆσις ἐγένετο τῶν (ἀ)*στακῶν* [2], τῶν καρκίνων, *καβούρων* καλουμένων, διαιρουμένων εἰς ἐναλίους καὶ ποταμίους [3], ὧν εἶδος ἦσαν τὰ *παγούρια* [4], τῶν *σωλήνων* [5], ἐκ δὲ τῶν ὀστρακοδέρμων τῶν *κτενίων*, ὧν ἄριστα ἐθεωροῦντο τὰ τῆς Μηθύμνης τῆς Λέσβου [6], τῶν *χηβαδίων* [7], τῶν *πεταλίδων* ἢ *πατελίδων* [8], τῶν *ὀμυδίων* [9] πρὸς δὲ καὶ τῶν *ὀστρέων*, νῦν κοινῶν *στρειδίων* [10], ὧν ἄριστα ἐθεωροῦντο παλαιότερον τὰ κατὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Νείλου, τοῦ Καΰστρου κατὰ τὸ Βρενδήσιον καὶ τὸ Ἄκτιον, καὶ τὴν Λευκάδα, πρὸς δὲ τὰ ἐν Ἀβύδῳ [11], τῶν *πιννῶν* [12] καὶ τῶν θαλασσίων *ἐχίνων* [13].

---

[1] Συνέσιος Κυρήνης, P. G. 66. 1340. Poèmes, III, 276. Σήθ, 60. 17. Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 91 (σ. 64. 18).

[2] Ὀριβάσιος, 2. 54. 1. (σ. 45. 30). Σήθ, 25. 4. Poèmes, 275. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 218. 22. Τὸν τύπον σ τ α κ ὸ ς τὸν ἐπιχωριάζοντα νῦν ἐν Λιβησίῳ καὶ Σηλυβρίᾳ δίδει ὁ Ὀψαρολόγος, Krumbacher, Fischbuch, σ. 370.

[3] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 300, σελ. 239. 24, 240. 1. Trinchera, Syll. 165. 124 A. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 191—192.

[4] Poèmes, III. 275. Ἀνώνυμος, 2. 260. Σήθ, 83. 15. Krumbacher, Fischbuch, σ. 361.

[5] Ὀριβάσιος, 2. 58. 106 (σελ. 54. 14). Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1485. 51. Poèmes, III. 278. Ἀνώνυμος, 2. 226.

[6] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 10. 63. Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 3 (σελ. 155). Βασιλικά, 19. 18. Σήθ, 81. 8. Poèmes, III. 278. Ὀριβάσιος, 2. 58. 71 (σελ. 51. 22). Ἀνώνυμος, 2. 266 Εὐσσταθίου, Παρεκβ. 759. 50. A. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 120. 138. Krumbacher, Fischbuch, σ. 369.

[7] Ὀριβάσιος, 2. 53. 1 (σ. 45. 10), Poèmes, III. 278. Ἀνώνυμος, 2. 266. Σχολιαστὴς Ὀππιανοῦ, Ἁλιευτ. Α', 138.

[8] Αἱ πατελίδες ἢ λεπάδες ἐγίνοντο βρασταί, Ὀριβάσιος, 2. 58. 88 (σελ. 52. 29). Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Πλοῦτ. 1096. Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σ. 136.

[9] Σήθ, 81. 11. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 303 (σ. 240. 4). Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1485. 12. Ἀνώνυμος, 2. 263. Νῦν τὸ κοινῶς μύδι ἐν Κερασοῦντι τοῦ Πόντου καλεῖται ὀμύδιν, ἐν Κοτυώροις δ' ὀμύδ'.

[10] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 300 (σ. 240. 4). Σήθ, 81. 9. Ἀνώνυμος, 2. 263. Περὶ μυδίων βλ. Krumbacher, Fischbuch, σ. 369.

[11] Ξενοκράτους, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, κεφ. 3. 53. (Κοραῆ). Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 3 (σελ. 155). Ὀριβάσιος, 2. 58. 95 (σελ. 53. 15).

[12] Ὀριβάσιος, 2. 58. 98 (σελ. 53. 25). Ἀνώνυμος, 2. 266. Tafel, Eustathii opusc. 116. 65. Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Σύνοψις Χρονική, στίχ. 6655 (σελ. 283). Σχολιαστὴς Ὀππιανοῦ Ἁλιευτ. Β', 186.

[13] Βασιλικά, 19. 18. Ἀνώνυμος, 2. 262. Α. Κοραῆ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς. σ. 199.

ΤΑ ΥΠΟ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΣΘΙΟΜΕΝΑ ΧΟΡΤΑ ΚΑΙ ΛΑΧΑΝΙΚΑ [1]

Τὰ λάχανα ἐθεωροῦντο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους εὐτελὴς τροφή, δι' ὃ καὶ οἱ κοιλιόδουλοι τὰ ἀπεστρέφοντο [2]. Συχνὰ λοιπὸν ἀναφέρονται ὡς μετὰ ὀσπρίων ὑπὸ τῶν πτωχῶν ἐσθιόμενα [3] ἢ καὶ εἰς τὰς μοναστηριακὰς τραπέζας ἐνίοτε καὶ ὠμὰ παρατιθέμενα [4] κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν νηστειῶν.

Τὰ λάχανα διῃροῦντο εἰς *ἀγριολάχανα* ἢ *λεπτολάχανα*, κακόχυμα τοῦτα θεωρούμενα [5], καὶ εἰς ἥμερα.

Ἐκ τῶν ἀγρίων λαχάνων μνημονευτέα ἡ *μαλάχη* ἢ *μολόχη* ἢ *μόλοχος*, ἥ τε ἥμερος καὶ ἡ ἀγρία alcea rosea καὶ malva sylvestris.

Τὴν μαλάχην ὡς ἐδώδιμον ἀναφέρει τὸ θέσπισμα τοῦ Διοκλητιανοῦ, δύο μάλιστα ποιότητας αὐτῆς διαστέλλον [6], ὁ Ἀλέξανδρος ἔπειτα Τραλλιανός [7], ὁ Συμεὼν Σὴθ [8] καὶ τὰ ἰατρικὰ καθ' ὅλου βιβλία [9] καὶ τὰ Γεωπονικά [10], πρὸς δὲ καὶ τὰ μεσαιων. γλωσσάρια [11], συνέστησαν δὲ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος καὶ ὁ Καλλικλῆς ν' ἀπέχωσιν αὐτῆς κατὰ τὸν μῆνα Αὔγουστον [12], ἐν ᾧ ὁ Ἱερόφιλος τοὐναντίον

---

[1] Περὶ τῆς βρώσεως διαφόρων χόρτων καὶ λαχάνων βλ. Jeanselme-Oeconomos, Aliments et recettes culinaires des byzantins, σ. 158.

[2] Ἀμασείας Ἀστέριος, P. G. 40. 380.

[3] Χρυσόστομος, P. G. 51. 261, 60. 780. Μάρκου Διακόνου, Βίος τοῦ ἁγίου Πορφυρίου, 10 (σ. 10. 14, Grégoire-Kugener). I. Τζέτζου, Ἐπιστολαὶ (Cramer, Anecdota Graeca, III. 160). Fourmy-Leroy, Βίος τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Φιλαρέτου (Βυζάντιον, 9. 137. 17).

[4] Θεόδ. Στουδίτης, P. G. 99. 1713. L. Petit, Typicon, 13. 35.

[5] Ἀνώνυμος, 2. 276. C. G. L. 3 450. 18. Τοῦ μὲ ἄγρια λάχανα τρεφομένου μνείαν ποιεῖται ὁ Λιβάνιος ἐν τῷ ἐργιδίῳ του Φιλάργυρος ἐρασθεὶς ἑταίρας, 22 (τόμ. 7. 54, Förster) καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Θεοδοσίου, 19. 25 (Usener). Tafel, Fustathii opusc. 14. 64.

[6] Κεφ. 6. 5. 6. Mommsem-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 84.

[7] 1. 523. 601 (Puschmann).

[8] Σήθ, 65. 1 ἑξ. Διοσκουρίδης, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 118.

[9] Τὴν μαλάχην τὰ ἰατρικὰ βιβλία καταλέγουσι μεταξὺ τῶν εὐχύμων καὶ κακοχύμων λαχάνων. Ἀνώνυμος, 2. 259. 264. Ἱερόφιλος, Περὶ τροφῶν κύκλος, 1. 411.

[10] Γεωπονικά, ΙΒ' κεφ. 1. 7. 8 καὶ 11. 1.

[11] Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα, σ. 139. 216 Πβ. καὶ C. G. L. 3. 317. 109.

[12] L. Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σ. 45. Θεοδώρου Προδρόμου, Στίχοι εἰς τοὺς ιβ' μῆνας (Extraits de Mss, 11. 2, σ. 184).

συνιστᾷ τὴν χρῆσιν αὐτῆς κατὰ Μάρτιον [1].

Καὶ ἡ χρῆσις τοῦ χόρτου ὡς ἐδωδίμου διετηρήθη μέχρις ἡμῶν. Οὕτως ἐν Κύπρῳ ἡ μολόχα μαγειρεύεται ὡς σούππα, ὅταν δ' ὁ *καυλὸς* αὐτῆς εἶναι χονδρός, τηγανίζεται· ἐν Τήνῳ τοὺς τρυφεροὺς καυλούς, ἀφ' οὗ βράσουν καὶ στραγγίσουν, τοὺς τηγανίζουσι μὲ ᾠά, ἐν Βελβεντῷ τῆς Μακεδονίας κοπανίζουσι τὰ φύλλα της καὶ τὰ μαγειρεύουσιν ὡς νηστίσιμον φαγητόν, *στοῦμπον* αὐτὸ καλοῦντες, καὶ ἐν Μεγάροις δὲ μαγειρεύουσι τὸν ἀμπέλοχαν, ὡς ἐκεῖ καλοῦσι τὴν μολόχαν.

Ἐδώδιμον ἐπ' ἴσης χόρτον ἦτο τότε καὶ ἡ *ἀκαλήφη* ἢ *κνίδη*, νῦν *(ἀ)κνίδα* ἢ *τσουκνίδα*, urtica membranacea, τὴν ὁποίαν ὡς τρωγομένην ἀναφέρει ἤδη ὁ Ἡσίοδος εἰς τὰ Ἔργα καὶ τὰς Ἡμέρας του (στίχ. 41) καὶ ἡ ὁποία ἐπίστευον οἱ ἀρχαῖοι ὅτι τρωγομένη ἐπροστάτευεν ἀπὸ ὅλας τὰς ἀσθενείας τοῦ ἔτους.

Τὴν χρῆσιν τῆς κνίδης ἀναφέρουσιν ὅ τε Ὀριβάσιος [2] καὶ Παῦλος ὁ Αἰγινήτης [3] καὶ ὁ Συμεὼν Σὴθ [4] ἐν τοῖς ἔργοις των, ἔπειτα τὰ Ἑρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκους [5], βραδύτερον δὲ καὶ ὁ Ι. Τζέτζης, βεβαιῶν ὅτι πολὺ περισσότεροι ἦσαν οἱ τὰς κνίδας ἐσθίοντες τῶν τρωγόντων τὸν σησαμοῦντα [6], εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, τὸ ἐδώδιμον τῆς κνίδης ὑποδηλῶν: «καὶ σύντροφος τρέφει με τοῦ γένους κνίδη» [7].

Ὅτι δὲ πτωχῶν καὶ κατωτέρας κοινωνικῆς τάξεως βρῶμα ἦτο αὕτη δηλοῖ πάλιν ὁ Θεόδωρος Βαλσαμὼν ὁμιλῶν διὰ τὴν «κνιδοχορτόπλουτον εὐνούχων φύσιν» [8].

Αἱ κνίδαι ἐτρώγοντο καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους ὡς δεικνύει ἡ παρὰ Βάρνερ παροιμία «οἱ τσουκνίδες τοῦ χωριοῦ τρυφερὲς εἶν' σὰ μαρούλια» ἡ λεγομένη πρὸς δήλωσιν ὅτι, ἐν ἐλλείψει τοῦ κρείττονος, καλὸν εἶναι καὶ τὸ ὑποδιέστερον [9], τρώγονται δὲ κατὰ τόπους καὶ σήμερον. Ἐν Βερροίᾳ ἐπὶ παραδείγματι ἡ τσουκνίδα μαγειρεύεται μὲ ὄρυζαν παρασκευαζομένου οὕτω φαγητοῦ, ὅπερ καλεῖται *μπουρανί*. Καὶ ἐν Βουρβούροις δὲ τῆς Κυνουρίας καὶ ἐν Κρήτῃ οἱ τσουκνίδες, ὅταν εἶ-

---

[1] Ἱεροφίλου, Περὶ τροφῶν κύκλος (1. 411, Ideler).
[2] Ὀριβάσιος, 2. 14 (σελ. 32. 29).
[3] Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 74 (σελ. 54. 11).
[4] Σήθ, 126. 8.
[5] σ. 139 (Boucherie).
[6] Ι. Τζέτζου, Ἐπιστολαὶ (Cramer, Anecdota Graeca, III. 160).
[7] K. Horna, Die Epigramme des Theodoros Balsamon (Wiener Studien, 25. 192).
[8] K. Horna, Ἔνθ' ἀν. 25. 200.
[9] Ν. Πολίτου, Παροιμ. 2. 115.

ναι τρυφεραί, μαγειρεύονται καὶ ἐν Κοτυόροις δὲ τοῦ Πόντου τὰς κιντέας (=κνιδέας) ἀφ' οὗ βράσουν τὰς μαγειρεύουν μὲ ἄλευρον ἕως ὅτου γίνουν πολτός, ὃν ἔπειτα βράζουν, περιχύνοντες μὲ ἡδύοσμον [1]. Τέλος ἐν Τρικκάλοις τῆς Κορινθίας τρώγονται αἱ *μαγκουνίδες* (=μηκωνίδες) πρὶν ἀποκτήσουν ἄνθη.

Ὡς ἐδώδιμα λάχανα ἀναφέρει ὁ Θεολόγος Γρηγόριος τὰ *χρυσολάχανα* [2] (atriplex hortensis), τὰ ὁποῖα, τῆς αὐτῆς φύσεως ὄντα μὲ τὸ σπανάκι καὶ τὸ σεῦτλον, παλαιότερον ἀναφέρει ὁ Διοσκουρίδης [3], βραδύτερον δ' ὁ Ἀλέξανδρος Τραλλιανός [4], ὁ Συμεὼν Σήθ [5], ὁ Ἱερόφιλος [6], ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος [7], ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος [8], ὁ Πωρικολόγος [9] ὁ Ζωναρᾶς [10] καὶ τὰ Ἑρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκους [11] καὶ τὰ ὁποῖα καὶ οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες τρώγουσιν οὕτω μὲν ἐν Κρήτῃ καὶ Κυθήροις καλοῦντες, ἀλλαχοῦ δὲ *λεβουδιὲς* ἢ *λεποντιές*.

Παρὰ τὸ χρυσολάχανον ἐπ' ἴσης ἐτρώγετο τότε καὶ τὸ *σπανάκι* [12] (spinacia oleracea).

Ἐκ τῶν λεπτολαχάνων ἐπ' ἴσης ἐτρώγοντο τὰ *βλίτα* (atriplex hortensis) καὶ τὰ *λάπαθα* [13] πρὸς δὲ καὶ ἡ *λαψάνη* [14] (sinapis arvensis).

Νῦν ἐν Μάνῃ *βρακαλίδες* (rapistrum Orientale) λέγονται τὰ ἄριστα τῶν ἀγρίων χόρτων, τῶν ὁποίων τὰ φύλλα εἶναι πρὸς τὰ ἔσω κεκαμμένα. Τὰ χόρτα ταῦτα θὰ ἔτρωγον καὶ οἱ Βυζαντινοί, ἀφ' οὗ ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ ἀναγινώσκομεν: *βράκανα*· ἄγρια καὶ δύσπλυτα λάχανα.

---

[1] Ξενοφ. Ἀκογλου, Λαογραφικὰ Κοτυώρων, σ. 102.
[2] P. G. 37. 61.
[3] Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 119.
[4] 1. 497, 2. 509.
[5] Σήθ. 122. 8.
[6] Ἱεροφίλου, Περὶ τροφῶν κύκλος (Ideler, Physici et medici Graeci minores, 1. 411).
[7] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 539. 4.
[8] Poèmes, II. 41. Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 396.
[9] Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου (Wagner, Carmina Graeca, σ. 200).
[10] σαβέκ· χρυσολάχανον.
[11] Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα, σ. 139. Πβ. καὶ C. G. L. 2. 23. 8, 3. 266. 13.
[12] Poèmes, II. 41. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σελ. 200 (Wagner, Carmina).
[13] Ἀνώνυμος, 2. 259. 264. Διοσκουρίδης, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 117. Ἱερόφιλος, 1, 414. 416. 276.
[14] Διοσκουρίδης, Ἔνθ' ἀν. 2. 117.

Καὶ τοὺς *ἀσφαράγους* (asparagus aphyllus) νῦν *σπαράγγια*, σπαρ τοὺς εἴτε καὶ μή, ὧν περὶ τὰ ἑκατὸν ὑπάρχουσιν εἴδη, ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοὶ οὐχὶ ἀπὸ πολὺ παλαιᾶς ἐποχῆς, ἀφ' οὗ ὁ Σὴθ λέγει: «τὸ τοιοῦτον εἶδος τῶν λαχάνων οὐκ ἐγνωσμένον ἦν ἐνταῦθα πρότερον, ἀλλὰ μόνον οἱ πικροὶ τῶν λεγομένων ἐλαιοδαφνῶν ἀσπάραγοι, νυνὶ δὲ μετακομίζονται μετὰ τὸν τοῦ ἔαρος καιρὸν καὶ παρά τινων διαγινώσκονται» [1].

Τοὺς ἀσπαράγους τούτους μνημονεύουσι μὲν καὶ παλαιότεροι συγγραφεῖς, ἐφ' ἧς ὅμως σήμερον σημασίας ἐκ τῶν μεταγενεστέρων ὁ Ἱερόφιλος [2] καὶ ὁ Ἀκτουάριος [3], τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια [4] καὶ αἱ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, ἔνθα οὗτοι καλοῦνται *ἀγρέλια* [5].

Οἱ ἀσφάραγοι ὄντες τῶν λαχάνων τὸ τροφιμώτατον εἶχον οὐσίαν μεταξὺ τῶν λαχάνων καὶ τῶν κρεάτων κειμένην, ἐπειδὴ δὲ δὲν ἦσαν πάντοτε εὐστόμαχοι διὰ τοῦτο ἐτρώγοντο, ἀφ' οὗ μετὰ μετρίαν ἕψησιν, ἠρτύοντο μὲ ἔλαιον καὶ γάρον [6].

Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος λέγει: «γάλα τὸ τοῦ τιθυμάλλου, ἐξ οὗ γάλακτος ὅτι παρονομάζουσιν ἐκεῖνοι αὐτὸ ἡ ταπεινὴ διάλεκτος δηλοῖ» [7].

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου φαίνεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔτρωγον τὴν σημερινὴν ***γαλατσίδαν*** (lactuca agrestis), τὴν ὁποίαν *γαλακτίτην* καὶ *γαλακτίδα* καλοῦσιν οἱ μεσαιωνικοί [8].

Ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξανδρέως Κλήμεντος οἱ γαστρίμαργοι ἐπήνουν τὰ παρὰ τοῖς Βοιωτοῖς Ἀσκραίοις *τεῦτλα* [9] (beta sicla), τὰ ὁποῖα ὡς μετὰ γάρου παρατιθέμενα ἀναφέρουσιν ἔπειτα τὰ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἰουλίου Πολυδευκους γλωσσάρια [10], ὁ Συμεὼν Σήθ [11], ἡ Διήγησις τοῦ

---

[1] Σήθ, **24.** 4 ἑξ.

[2] Ἱεροφίλου, Περὶ τροφῶν κύκλος (Ideler, 1. 409. 411. 416).

[3] Ἰωάννου Ἀκτουαρίου, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, 1. 364.

[4] C. G. L. 3. 430. 23.

[5] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Α', κεφ. 296 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6. 245). Τὰ ἀγρέλια ἀναφέρει βραδύτερον καὶ ὁ Κύπριος Λεόντιος Μαχαιρᾶς ἐν τῷ Χρονικῷ του (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 2. 190).

[6] Σήθ, 25. 1.

[7] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1485. 28.

[8] **Ἀέτιος, 5 23. 40, C. G. L. III. 577. 41.**

[9] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 3. 1 (σελ. 155. 10. 11).

[10] **Boucherie**, Ἰουλίου Πολυδεύκους ἑρμηνεύματα, σ. 47. 129.

[11] Σήθ, 98. 10. 16.

Πωρικολόγου [1] καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος συνιστῶν τὴν ἀπ' αὐτῶν ἀποχὴν κατὰ μῆνα Φεβρουάριον [2].

Ὁ αὐτὸς Πρόδρομος ἀναφέρει ὡς τρωγόμενα καὶ *σευκλογούλια* [3], ἐν τῇ Παιδιοφράστῳ μάλιστα διηγήσει τῶν τετραπόδων ζῴων λέγεται ὅτι ταῦτα ἐμαγειρεύοντο καὶ μὲ τυρὸν βουβάλου [4].

Οἱ Βυζαντινοὶ *λάχανον* (brassica oleracea capitata), ὡς καὶ σήμερον, ἔλεγον τὴν τῶν ἀρχαίων κράμβην [5], ἣν καὶ (ὁ)*φρύγιον* [6] (=Φρύγιον λάχανον) καὶ *κραμπὶν* [7], ὡς καὶ σήμερον, εὑρίσκομεν καλουμένην.

Ταύτην, καίτοι οἱ ἰατροὶ ἐθεώρουν ὡς παράγουσαν μελαγχολικὸν χυμὸν καὶ συνίστων ἑπομένως τὴν ἀπ' αὐτῆς ἀποχὴν [8]—γνωστὴ καὶ ἡ τὸ ἐπιβλαβὲς τῆς βρώσεως ὑποδεικνύουσα παροιμία «δὶς κράμβη θάνατος» [9] τὸ μὴ ὀρθὸν τῆς ὁποίας ἐξελέγχεται [10], καίτοι, λέγω, ἐθεωρεῖτο ὡς οὐχὶ ὑγιεινὴ τροφή, ἐν τούτοις συχνὰ ἀναφέρεται ὡς τρωγομένη ἁπλῶς βραζομένη, καὶ μετὰ τυροῦ βουβάλου εἰς τὰ μονόκυθρα [11], εἴτε καὶ ἐντὸς ἅλμης ἢ ὄξους, ὁπότε ἐπαλεῖτο *ἁλμαία* [12], νῦν κοινῶς *λαχαναρμαιὰ* ἢ ἐν Κοζάνῃ *ἁρμαιά* [13].

---

[1] Σελ. 200 (Wagner, Carmina).

[2] Θεοδώρου Προδρόμου, Στίχοι εἰς τοὺς ιβ' μῆνας (Extrait des Mss 11. 2. σελ. 182).

[3] **Poèmes, IV. 129f.**

[4] Στίχ. 601 (Wagner, Carmina, σελ. 162).

[5] Κράμβην· τὸ λάχανον, λεξ. Ζωναρᾶ.

[6] Διήγησις παιδιόφραστος, Ἔνθ' ἀν. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σελ. 200 (Wagner). **Αὕτη νῦν ἐν Κρήτῃ καλεῖται φρύγιο καὶ φρύο. Στ. Ξανθουδίδου**, Διορθώσεις εἰς Διήγησιν παιδιόφραστον τῶν τετραπόδων ζῴων (Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ Χρονικά, 5. 364).

[7] **Poèmes, III. 178, IV. 129f.** Περὶ κράμβης βλ. ὅσα σημειοῖ ὁ **Ἀδ. Κοραῆς** εἰς τὰ προλεγόμενά του εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, σελ. λγ', σημ. 2.

[8] Ἀλέξ. Τραλλιανός, **1. 615.** Παῦλος Αἰγινήτης, **1. 74** (σελ. 53. 20). Σήθ, 50. 25.

[9] Μ. Βασίλειος, **P. G. 32. 664.** Χωνιάτης, **2. 193. 12.**

[10] Χωνιάτης, Ἔνθ' ἀν. **Μ. Βασίλειος, P. G. 32.** 664.

[11] Διήγησις παιδιόφραστος, Ἔνθ' ἀν. Κατὰ τὸν **Σήθ**, 51. 12, ἡ κράμβη «μετὰ πιμελώδους κρέατος ἑψομένη τὸ πολὺ τῆς βλάβης ἀφαιρεῖται».

[12] Θεόδωρος Στουδίτης, **P.** G. 99. 1716. Μ. Βασίλειος, P. G. **32. 661.** Χωνιάτης, 2. 194· ἁλμαία χωρὶς ἐλαίου ἐτρώγετο ὑπὸ τῶν μοναχῶν κατὰ τὴν νηστείαν τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. **Dmitriewskij**, Τυπικά, 1. 235. 252· ἁλμαιοπώλην ἀναφέρουσι τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια, **C.** G. **L.** 3. 307. 15.

[13] Ὁ Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 76 (σελ. 55. 23), λέγει: «τὰ δ' εἰς ἀπόθεσιν ταριχευόμενα (λάχανα) δι' ἅλμης τε καὶ ὀξάλμης εὐστόμαχά τε ἐστὶ καὶ εὐόρεκτα».

Εὐχάριστος δὲ τροφὴ τῶν Βυζαντινῶν ἦσαν οὐ μόνον τὰ φύλλα τῆς κράμβης, ἀλλὰ καὶ ὁ καυλὸς αὐτῆς, τὸ *λαχανόγουλον* ἢ ἡ καρδία, ἡ ὁποία ἦτο ἓν τῶν συστατικῶν τοῦ μονοκύθρου[1].

Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας σχολιάζων χωρίον τοῦ Λουκιανοῦ (Λεξιφ. 13) λέγει· θρία· τὰ φύλλα τῆς συκῆς· λέγεται δὲ οὕτως καὶ τὸ εἰς αὐτὰ ἐνδεσμούμενον βρῶμα ὡς καὶ νῦν τὰς ἀσταφίδας τινὲς ποιοῦσιν εἰς αὐτὰ σκευάζοντες αὐτάς»[2]. Ἂν ἀντὶ τοῦ θρία νοοῦνται τὰ νῦν θρύα ἢ φρύα, τὸ πρᾶγμα ἴσως νοεῖται.

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ παρεσκεύαζον καὶ τότε τοὺς κοινῶς νῦν ντολμᾶδες εἰς φύλλα θρύου (Φρυγίας κράμβης) ἐμβάλλοντες σταφίδας, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ὄρυζαν, ἡ χρῆσις τῆς ὁποίας κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦτο συνήθης[3].

Μὲ τὴν ὄρυζαν δὲ ἀσφαλῶς θὰ ἐμαγειρεύοντο τότε καὶ οἱ *κοχλίαι*, ἢ *κοχλιοί*, νῦν κατὰ τόπους χοχλιοί, τοὺς ὁποίους, κατὰ τὸν Γαληνόν, «πάντες οἱ Ἕλληνες ἐσθίουσιν»[4].

Παρὰ τὴν κράμβην δ' οἱ Βυζαντινοὶ ἔτρωγον καὶ τὴν *ξυλοκράμβην*[5] (brassica oleracea), ἥτις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ τότε καὶ σήμερον κοινῶς *κουνουπίδι* λεγόμενον[6].

Μνημονευτέα δὲ καὶ ἡ *κινάρα* ἢ *ἀγκινάρα*[7] (cynara scolymus), ἥτις

---

[1] Poèmes, III. 175, IV. 129f. Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 602 (Wagner, Carmina, σ. 162).

[2] Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις (Λαογραφίας, 4. 252).

[3] Ἀνώνυμος, 2. 270. Σήθ, 75. 5. ἑξ. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 208, σελ. 164. 8. Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις 463. 18. Ἀκτουαρίου, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, 2. 362. 10. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 282.

[4] Γαληνός, 5, σελ. 669. Ὀριβάσιος, 2. 29. 1 (σελ. 37. 15). Ξενοκράτους, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, κεφ. 3. 49 (ἔκδ. Κοραῆ). C. G. L. 2. 102. 33, 540. 25. Βλ. καὶ Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 91.

[5] Poèmes, II. 42.

[6] Poèmes, Ἔνθ' ἀν.

[7] Γεωπονικά, 12. 39. 1. Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 74 (σελ. 54. 2). Σήθ, 52. 9. Εὐστάθιος, Παρεκβ. 1822. 24. 28. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, 201 (Wagner). Ἀνώνυμος, 2. 260. Θεολογάκη, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Ν. Ἑλληνομν. 7, σ. 201). Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα, σ. 139. Βλ. καὶ Π. Γενναδίου, Λεξικὸν φυτολογικόν, σ. 581 ἑξ.

ἐθεωρεῖτο ὡς κακόχυμον ἔδεσμα[1] καὶ τὰ *ἴντυβα*, *ἰντίβια* καὶ *ἀντίδια*[2], (cichorium endivia), τὰ ὁποῖα ἐτρώγοντο ὀξυγαριζόμενα[3].

Ὡς φυλλὶς δέ, ἤτοι *σαλάτα*, ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν τότε, ἀφ' ἑνὸς ἡ θριδακίνη, τὸ κοινῶς *μαγιούλιον* ἢ *μαρούλιον*[4] (lactuca sativa) ἢ ἄνεφθον μετὰ ὄξους καὶ γαρελαίου τρωγόμενον ἢ καὶ ταριχευόμενον ἐν ἅλμῃ[5], ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ σικυός, τὸ *ἀγγούριον*[6] (cucumis sativus), οὗ εἶδος ἦτο τὸ *τετράγγουρον*[7] (cucumis melo) τὸ κοινῶς νῦν *ξυλάγγουρον*.

Εἰς τὰς Βυζαντινὰς τραπέζας παρετίθεντο καὶ αἱ *ῥάφανοι* ἢ *ῥαφανίδες*[8] (raphanus raphanistrum), τὰ *δαυκία* ἢ οἱ *δαῦκοι*[9] (daucus carota) ἢ *καρωτὰ*[10] καὶ τὰ *γογγύλια*[11] (brassica oleracia), ὧν οἱ γαστρίμαργοι, κατ' ἀρχαίαν παράδοσιν, ἄριστα ἐθεώρουν τὰ ἐν Μαντινείᾳ παραγόμενα[12], τὰ ὁποῖα σημειωτέον ἐτρώγοντο ἢ βραστά, ἢ ἰσχυρῶς μάλιστα βρα-

---

[1] Σήθ, 52. 9.

[2] Ἀλέξ. Τραλλιανός, 1. 523. 601. Ἱερόφιλος, 1. 413. Ἀνώνυμος, 1. 259. 264. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου (Wagner, σελ. 200).

[3] Ἱερόφιλος, Ἔνθ' ἀν.

[4] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 204 (σελ. 160. 3). Ἀλέξ. Τραλλιανός, 2. 61. Γεωπονικά, 12. 1. 2. Σήθ, 64. 4. Ἀνώνυμος, 2. 264. Λεξικ. Ἡσυχίου καὶ Ζωναρᾶ ἐν λ. θριδακίναι. Τὸ μαϊούλιον, ἴσως μαϊούνιον ὡς κατὰ Μάϊον καὶ Ἰούνιον τρωγόμενον. Εὐλογίου Κουρίλα, Ἱστορικὴ βιβλιογραφία, 1. 45.

[5] Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 136. 2. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 204 (160. 3).

[6] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 241 (σελ. 197. 12). Σήθ, 21 22 ἑξ. Ἱερόφιλος, Περὶ τροφῶν κύκλος, 1. 413. Λεξ. Ζωναρᾶ ἐν λ. σίκυα.

[7] Πετράγγουρον δῆλα δή. Ἀχμέτ, Ἔνθ' ἀν. 197. 13. Ἱερόφιλος, Ἔνθ' ἀν. 1. 414. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σελ. 201 (Wagner, Carmina). Poèmes, II. 65b. Krumbacher, MGS. 203. 80.

[8] Λιβανίου, Φιλάργυρος ἐρασθεὶς ἑταίρας, 29 (τόμ. 7. 58, Förster). Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 112. 2. Ἀλεξ. Ἀφροδισιέως, Ἰατρικῶν ἀπορημάτων, τὸ Β' (Ideler, 1. 55. 10). Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 207 (σελ. 162. 13). Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σ. 44. Σήθ, 90. 11. Ἀνώνυμος, 2. 260. Θεοδώρου Προδρόμου, Στίχοι εἰς τοὺς ιβ' μῆνας (Extrait des Mss, 11. 2, σελ. 182).

[9] Poèmes, IV. 129. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. 207 (σ. 162. 18). Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σ. 200. Ἱερόφιλος, 1. 409. Σήθ, 90. 15. Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 76 (σελ. 55. 10).

[10] C. G. L 3. 556. 74.

[11] Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, Ἔνθ' ἀν. Ἀνώνυμος, 2. 259. Σήθ, 32. 13. Γεωπονικά, ΙΒ' κεφ. 1. 7. 8.

[12] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 3 (σελ. 155. 10. 11). Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 63. Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ὡραία, στίχ. 12 (Wagner, Carmina, σ. 124).

σθέντα, διότι τὰ ὠμότερα ἐθεωροῦντο δύσπεπτα [1] ἢ καὶ ἐντὸς ἅλμης συντηρούμενα, ὁπότε ἐθεωροῦντο ὅτι προεκάλουν τὴν ὄρεξιν [2].

Σημειωτέον ὅτι τὴν μεγάλην χρῆσιν τῶν γογγυλίων ἁλμευτῶν μαρτυρεῖ καὶ τὸ ὅτι νῦν ἐν Θήρᾳ καὶ Χίῳ *σαλγγάμι* καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ *σαλγάμι* λέγεται τὸ γογγύλιον, κυρίως δῆλα δὴ τὸ ἁλμευτόν, ἀφ' οὗ οἱ Λατῖνοι salgama ἐκάλουν τὰ κοινῶς νῦν τουρσιά [3].

Οἱ Βυζαντινοὶ ἔτρωγον ἐπ' ἴσης τὸ *κολοκύνθιν* (cucurbita pepo) ἢ ἁπλῶς αὐτὸ βράζοντες ἢ καὶ μετ' ἐλαίου μαγειρεύοντες, τηγανίζοντες ἢ καὶ μετὰ κρέατος, μάλιστα χοιρείου [4] ἢ καὶ μετὰ ταριχευομένου ἰχθύος καὶ δὴ τοῦ ἐκ Πόντου ἐρχομένου μύλλου [5].

Ἐτρώγετο δὲ τὸ κολοκύνθιν εἴτε χλωρὸν εἴτε καὶ φυλασσόμενον κατὰ τὸν χειμῶνα. Ἵνα τὴν συντήρησιν δ' αὐτοῦ ἐπιτύχωσι, τὸ ἔκοπτον εἰς τεμάχια, κατόπιν τὸ περιέχυνον διὰ θερμοῦ ὕδατος καί, ἀφ' οὗ κατὰ τὴν νύκτα τὸ ἐξέθετον εἰς τὸ ὕπαιθρον, τὸ ἔθετον ἐντὸς δριμείας ἅλμης [6] ἢ ἁπλῶς ἐξεκένουν τὸ σπέρμα καὶ ἀπαξήραινον τὴν σάρκα [7].

Παρὰ τὴν κολοκύνθην δέ, ἥτις δὲν ἐθεωρεῖτο θρεπτικὸν ἔδεσμα [8], γνωστὸν βρώσιμον ἦτο τότε καὶ τὸ *μαζιζάνι(ο)ν* ἢ *μαντζιτζάνιν* ἢ ἡ *μελιτζάνα* [9].

Τέλος ἂς προσθέσωμεν ὅτι μεγάλη τότε ἐγίνετο χρῆσις καὶ *κρομμυδίων*, τὰ ὁποῖα ἐθεωροῦντο εὐτελέστατα [10].

ΤΑ ΟΣΠΡΙΑ

Σύνηθες, τῶν πτωχοτέρων μάλιστα, ἔδεσμα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦσαν τὰ ὄσπρια, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους

---

1 Ὀριβάσιος, 2. 18. 2 (σελ. 33. 19).

2 Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 110. 1.

3 Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 333—4.

4 Ὀριβάσιος, 1. 35. 2, 2. 69. 6 (σελ. 18. 24. 65. 3). Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 371 (Wagner, Carmina, σ. 154). Ἱερόφιλος, 1. 433. Ἀνώνυμος, 2. 259.

5 Ὀριβάσιος, 4. 1. 28 (σελ. 95. 18).

6 Γεωπονικά, ΙΒ', κεφ. 19. 17.

7 Ὀριβάσιος, 1. 35. 3 (σελ. 18. 28).

8 Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 201 (σελ. 158. 9).

9 Σήθ, 70. 1 ἑξ. Poèmes, II. 41. Ἀνώνυμος, 2. 269. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σελ. 201 (Wagner). Περὶ μελιτζάνας ἐκ τοῦ Περσικοῦ badindjan παραμένης καὶ τῆς χρήσεως αὐτῆς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Σπ. Λάμπρου, Νέον Ἑλληνομν. 1. 437. 438 καὶ 2. 160. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 191.

10 Poèmes, II. 68, III. 63.

ἐν Κρήτῃ, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ, ὡς κατ' ἐξοχὴν *μαγείρευμα* ἐχαρακτηρίζοντο [1].

Εἰς ταῦτα, ἐφ' ὅσον ἦσαν δύσβραστα, κατὰ τὰ Γεωπονικὰ παραγγέλματα, ἔπρεπε νὰ ἐμβάλλεται ὀλίγον σίναπι, ὁπότε εὐκόλως ἐλύοντο [2].

Ἐκ τῶν ὀσπρίων λοιπὸν συχνὰ ἐν τοῖς κειμένοις ἀναφέρεται τὸ *φασούλιν* [3] ἢ ὁ *φάσουλος* (phaseolus vulgaris), τοῦ ὁποίου εἶδος ἀναφέρεται ὁ Ἀλεξανδρινὸς φάσηλος [4] καὶ τὸ ὁποῖον φασούλιν θὰ ἐλέγετο *λόβιον* καὶ ***λούβιον***· τοὐλάχιστον ὁ Ὀριβάσιος [5] λέγει· δόλιχοι· οὓς λοβοὺς καὶ φασιόλους καλοῦσιν, καὶ ὁ Σουΐδας ἐν τῷ λεξικῷ του παραδίδει: λούβιον· φασούλιν, ***λόπια*** δὲ κοινότερον σήμερον λέγονται οἱ πλατεῖς λευκοὶ φάσηλοι [6].

Μετὰ ταῦτα ἐτρώγοντο καὶ οἱ κύαμοι, *κουκκία* κοινῶς ἢ *φάβα* [7] (vicia faba) ἢ κατὰ τὸν Πόντον *κυάμια* [8], εἰς ἄγρια καὶ ἥμερα διαιρούμενα, ὧν τὰ πρῶτα ἦσαν γλυκύτερα.

Ἐμαγειρεύοντο δ' οἱ κύαμοι, ὧν ἓν εἶδος ἦσαν οἱ μικροὶ Αἰγύπτιοι, νῦν κουκκάκια Μισιριώτικα [9], εἴτε χλωροί, ὡς καὶ τὰ φασούλια, ἤ, ὡς ἐκεῖνα, ξηροί, ἐκζεστοί, ἐξομματιζόμενοι [10]. Ἐν ἡμέραις ἐν τούτοις νηστείας καὶ οἱ πολῖται, ἀλλὰ καὶ πρὸ πάντων οἱ μοναχοί. ἔτρωγον τοὺς ξηροὺς κυάμους ἁπλῶς βεβρεγμένους, πολύλεκτοι, δὲ καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας εἶναι οἱ ***βρεκτοὶ κόκκοι***, νῦν κοινῶς

---

1 Φ. Κουκουλέ, Συμβολή, 3. 59. Ὁμοίως μαγερέματα καλοῦνται τὰ ὄσπρια ἐν Κύμῃ καὶ Σίφνῳ.

2 Γεωπονικά, 2. κεφ. 4. 2.

3 Σήθ, 117. 4. Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 463. 18. Ἀκτουαρίου, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, 1. 362. 10. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σελ. 200 (Wagner).

4 Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 511.

5 Εἰς τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια συχνὰ ἀναφέρονται οἱ λοβοὶ καὶ τὰ λόβια. C. G. L. 2. 150. 23, 361. 52, 3. 16. 20, 233. 31.

6 Ὀριβάσιος, 1. 26. 1, 3. 13. 9 (σ. 16. 26, 75. 1).

7 Φάβα βρεκτὸν ἀναφέρει τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Νικολάου τῶν Κασούλων Dmitriewskij, Τυπικά, 1. 819 820.

8 Θεόδωρος Στουδίτης. P. G. 99. 1716. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 948. 31. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 210, σ. 160. 18.

9 Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 79 (σελ. 57. 9).

10 Κουκκὶν ἐξεμματισμένον ἀναφέρει ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους, 266.

βρεχτοκούκκια [1], ἢ τὸ *βρεκτὸν ὄσπριον* [2] ἢ τὰ *βρεκτά* [3].

Ἐκ τῶν ξηρῶν δὲ κυάμων, οἵτινες ἐλέγοντο καὶ *φάβατα* [4], διὰ τῆς τορύνης αὐτοὺς κατὰ τὸν βρασμὸν διαλύοντες ἢ διὰ τοῦ χειρομυλίου ἀλέθοντες [5], παρεσκεύαζον καὶ ἔτρωγον τὸ σήμερον λεγόμενον φάβα [6], ὃ ὁ Ἰωάννης Ἀκτουάριος χαρακτηρίζει ὡς χείριστον ἔδεσμα καὶ ἀγρόταις μᾶλλον προσῆκον [7], ἔλαιον μετὰ τὴν παράθεσιν ἐπιχέοντες.

Ἐκ τῶν κυάμων ἐτρώγετο καὶ ἡ *φακῆ* ἢ ὁ *φακὸς* [8] (ervum lens), ἧς καλὸν εἶδος ἐθεωρεῖτο ἡ Αἰγυπτία [9], ὁ *λάθυρος* ἢ τὸ *λαθύριον* [10], κοινῶς νῦν λαθούρι (lathyrus pratensis), οἱ *ἐρέβινθοι* ἢ τὰ *ἐρεβίνθια* [11] (cicer arietinum), τὸ *πισσάριον* [12] (pisum sativum), τὸ κοινῶς νῦν μπιζέλιον καὶ ἐν Κρήτῃ *π'σσάρι* καὶ τὰ *λουπινάρια* ἢ *θέρμια* (lupinus albus), οἱ τῶν ἀρχαίων δῆλα δὴ θέρμοι, οἵτινες κατὰ τὸν Ἀλέξανδρον Τραλλιανὸν συνήθως ἐτρώγοντο [13]. Τόσον μάλιστα εὐχαρίστως ἔτρωγον τὰ βραστὰ θέρμια οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοί μας, ὥστε ἐπωλοῦντο ταῦτα ἀνὰ τὰς

---

[1] Ed. Warren, The ritual ordinance of Neophytos (Archeologia, 47. σ. 19). Poèmes, III. 287. Krumbacher, Studien zu den Legenden des hl. Theodosios, σ. 371.

[2] Μάρκου Διακόνου, Βίος τοῦ ἁγίου Πορφυρίου, 98 (σελ. 75. 9, Grégoire - Kugener). Βίος τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν ἀββᾶ Θεοδοσίου, 19. 25 (Usener).

[3] Κ. Ἀμάντου, Ὄσπρια βρεκτὰ (Ἑλληνικά, 3. 316).

[4] Σήθ, 113. 12. Poèmes, III. 76. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 238· καὶ ἐν μεσαιωνικοῖς γλωσσαρίοις: κυάμους· φάβατα. Φάβατον νῦν ἐν Πόντῳ λέγεται ὁ ἐρέβινθος.

[5] Φαβατίτσιν ἀλεστὸν κεῖται ἐν τοῖς Προδρομείοις ποιήμασι, Poèmes, III.279·

[6] Σήθ, 131. 10. Βλ. Μ. Ἐτυμολ. ἐν λ. ἔτνος καὶ τὸν Σχολιαστὴν τῶν Βατράχων τοῦ Ἀριστοφ. 506).

[7] Ἀκτουαρίου, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος (Ideler, 1. 362. 10).

[8] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 463. 18. Σήθ, 115. 13, 130. 10. Ἱερόφιλος, 1. 415. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 204, σελ. 60. 18.

[9] Γεωπονικά, 2 κεφ. 37. 2.

[10] Σήθ, 133. 24. Ἱερόφιλος, 1. 416. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σελ. 200 (Wagner). Τὸ λεξικ. Ζωναρᾶ, ἐν λ. βέλεκος.

[11] Ἀλέξ. Τραλλιανός, 1. 497. Σήθ, 37. 9, Ἱερόφιλος, 2. 260. Ἀκτουάριος, Ἔνθ' ἀν. 1. 362. 10. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. 204, σελ. 160. 18.

[12] Γρηγόριος Θεολόγος, P. G. 36. 914. Σωφρονίου μοναχοῦ, Διήγησις τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου, P. G. 87. 3441.

[13] 2. 137 (Puschmann). Ὀριβάσιος, 1. 21 (σελ. 15. 21). Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 204, σελ. 160. 19. 20.

ὁδοὺς ὑπὸ τῶν *πουσκαρίων* καλουμένων [1], οἵτινες ἐπώλουν ἐπ' ἴσης καὶ βραστὴν φακῆν καὶ *τρωγάλια*, ἐρεβίνθους δῆλα δὴ βραστοὺς [2] καὶ κόκκους δὲ καννάβεως, τὸ κοινῶς νῦν καὶ παρὰ Βυζαντινοῖς *κανναβούριν* [3], τὸ ὁποῖον ὁ Γαληνὸς λέγει ὅτι ἐτρώγετο φρυκτόν [4], τοὺς ὁποίους ὅμως τὰ ἰατρικὰ βιβλία χαρακτηρίζουσιν ὡς δυσπέπτους καὶ κακοχύμους [5].

ΟΙ ΒΟΛΒΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΒΟΛΒΟΕΙΔΗ

Ἀκολουθοῦντες οἱ Βυζαντινοὶ συνήθειαν τῶν προγόνων των, οἵτινες θρεπτικοὺς θεωροῦντες τοὺς βολβοὺς (leopoldia comosa) τοὺς ἔτρωγον ἡμιέφθους [6], συχνὰ τοὺς παρέθετον εἰς τὰς τραπέζας των.

Ὁ Διοσκουρίδης λέγων ὅτι ὁ βολβὸς ἦτο γνώριμος πᾶσιν ὁμιλεῖ περὶ δύο εἰδῶν αὐτοῦ, τοῦ ἀπὸ Λιβύης ἐρχομένου πυρροῦ, ὅστις ἦτο εὐστόμαχος καὶ τοῦ πικροῦ καὶ σκιλλώδους, ὅστις ἦτο μᾶλλον εὐστόμαχος [7], ἐν ᾧ τὰ Γεωπονικὰ ὁμιλοῦσι διὰ «βολβούς, οὓς ἐσθίομεν» [8]. Ὡς ἀποτελοῦντας δὲ ἁπλῆν τροφὴν μετὰ τῶν ἐλαιῶν καὶ λαχάνων τοὺς ἀναφέρει Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς [9], μνείαν δὲ αὐτῶν ποιοῦνται Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανός [10], ὁ Συμεὼν Σὴθ [11] καὶ τὰ Ἑλληνολατινικὰ γλωσσάρια [12].

---

[1] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, P. G. 93. 1709. Τοῦ αὐτοῦ, Βίος ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 70. 3· (Gelzer). Νικηφόρου Πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, P. G. 116. 656. Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45. 59. 38. Μόχου, Λειμωνάριον, P. G. 87 III 2992.

[2] Ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ φέρεται: τρωγάλια· ἐρέβινθοι. Τὰ νερόβραστα φασόλια τὰ τρωγόμενα ἄνευ ἐλαίου καὶ ἅλατος λέγονται ἐν Σαρανταπόρῳ Κορινθίας καὶ Αἰτωλίᾳ τρωγάλια. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1234 ἀπαντᾷ καὶ τὸ οἰκογ. ἐπίθετον Στραγαλᾶς (Miklosich - Müller, Acta et diplomata, 4. 147).

[3] Ἐν τῇ Διηγήσει τοῦ Πωρικολόγου (Wagner, σελ. 199) ἀναφέρεται καὶ ὁ κανναβούριος.

[4] Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 192 Poèmes, IV. 1291.

[5] Ὀριβάσιος, 1. 32 (σελ. 18. 5). Ἀνώνυμος, 2. 272.

[6] Περὶ τῆς προελεύσεως τῶν βολβῶν καὶ τοῦ τρόπου τῆς παρασκευῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, βλ. Mommsen - Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 90.

[7] Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, Β΄. 170. 200 (Kühn).

[8] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1 (σελ. 164. 22).

[9] Γεωπονικά, 5. 8. 7.

[10] Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1. 497.

[11] 60. 22, 136. 6.

[12] Corp. Gloss. Latin. III. 314. 20. Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα, σ. 130.

Οἱ βολβοί, ἐγείροντες τὴν ὄρεξιν, ἐθεωροῦντο τροφιμώτατοι, ἔπρεπεν ὅμως καλῶς πρὸ τῆς βρώσεως νὰ ἑψηθῶσι, καὶ δὶς μάλιστα [1], διότι οἱ μὴ καλῶς ἑψηθέντες ἦσαν κακόχυμοι [2], ἔπειτα δ' ἐτρώγοντο μετὰ ἐλαίου, ὄξους καὶ γάρου [3].

Οἱ βολβοί, σήμερον *βορβοὶ* καὶ *βορβιοὶ* καὶ *ἀγριοκρόμμυδα* [4] καλούμενοι, τρώγονται βραζόμενοι μετὰ ἐλαίου καὶ ὄξους.

Πρὸς τοὺς βολβοὺς ὡμοίαζον, καὶ ὡς βολβοὶ ἐχαρακτηρίζοντο, τὰ *ὕδνα* [5] (tuberca cibaria), τὰ ὁποῖα ὁ Διοσκουρίδης χαρακτηρίζει ὡς ρίζαν ἐδώδιμον τρωγομένην ὠμὴν καὶ ἑφθήν [6], ὡς βραστὰ δὲ ἢ ἑψητὰ πιστοποιεῖ βραδύτερον ὅτι ἐτρώγοντο ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του [7].

Ταῦτα εἶναι εἶδος ὑπογείου ἀμανίτου φυόμενα τὸ ἔαρ καὶ ὡριμάζοντα μετὰ τὰς πρώτας βροχάς.

Τὸν τρόπον δὲ τῆς παρασκευῆς αὐτῶν περιγράφων Συμεὼν ὁ Σὴθ λέγει ὅτι, προτοῦ ἑψηθοῦν, ἐπλύνοντο ἐπὶ πολὺ δι' ὕδατος καὶ κατόπιν ἐβράζοντο ἐμβαλλομένου εἰς τὸ ὕδωρ ἅλατος καὶ ὀριγάνου καὶ πηγάνου, μετὰ δὲ τὴν ἕψησιν ἠρτύοντο μὲ ἔλαιον, θρύμβον, πέπερι καὶ γάρον [8].

Τὰ ὕδνα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρουσιν ὡς τρωγόμενα καὶ τὰ μεσαιωνικὰ Ἑλληνολατινικὰ γλωσσάρια [9] καὶ τῶν ὁποίων ἄριστα ἐθεωροῦντο τὰ ἐν Πύδνῃ φυόμενα [10], ἦσαν νοστιμώτατον βρῶμα, δι' ὃ καὶ ὡς φιλικὸν ἐνίοτε ἐστέλλοντο δῶρον [11], τρωγόμενα συνήθως κατὰ τὸ ἔαρ [12]. Καὶ σήμερον δ' ὡς εὔγευστον θεωροῦνται βρῶμα, χαρακτηριζόμενα ὡς «ἀφεντικὸ μαγέρεμα» [1].

Τὸ ὕδνον οἱ Θρᾶκες, κατὰ τὸν Θεόφραστον (Ἱστορ. Φυτ. 1. 6) ἔλεγον *ὕτνον*, οἱ μεταγενέστεροι δ' Ἕλληνες καὶ ὁ Ἀέτιος τὸ ὀνομάζουσιν *ὕτανον*, ὅστις τύπος σῴζεται καὶ σήμερον, ἀφ' οὗ τὰ ὕδνα *ὕτανα* καλοῦνται ἐν Πελοποννήσῳ, Λέρῳ καὶ Ἠπείρῳ, *ὕτινα* δ' ἐν Καλύμνῳ.

Τὸ ὕδνον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ σχῆμα ὁμοιάζει πρὸς γεώμηλον καὶ ἔχει τὴν σύστασιν σκληροῦ ἀμανίτου, καλεῖται *χοιρόψωμον* καὶ ἐν Νάξῳ *χοιροβοσκός*, ὑπὸ δὲ τῶν μεσαιωνικῶν *χοιροβότανον* [2], διότι κατὰ τὰς πρώτας βροχὰς ἐξορύσσεται πολλάκις ὑπὸ τῶν χοίρων διὰ τοῦ ρύγχους των καὶ τρώγεται ὑπ' αὐτῶν.

Πρὸς τὰ γεώμηλα δ' ὡμοίαζον καὶ συχνὰ τότε ἐτρώγοντο καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου ἀναφερόμενα *κολοκάσια* [3] (colocassia antiquorum), τὰ ὁποῖα καὶ ὑπὸ Βυζαντινῶν κειμένων ἀναφέρονται [4] καὶ τὰ ὁποῖα καὶ σήμερον ἀκόμη εἶναι γνωστὰ *κολοκάσια* ἐν Κύπρῳ, *κολοκάτσια* ἐν Κυθήροις καὶ Κύμῃ καὶ *κολοκάσσες* ἐν Κρήτῃ καὶ Ρόδῳ καλούμενα.

Τέλος ἐνταῦθα ἂς λεχθῇ προσέτι ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔτρωγον καὶ τοὺς ἤδη ἀπὸ τοῦ Β' μ.Χ. ἀναφερομένους *ἀμανίτας* ἢ τὰ *μανιτάρια* [5], ἤτοι τοὺς μύκητας (amanitae) τοὺς ἐκ τοῦ Ἀμανοῦ ὄρους ἀρχικῶς λαβόντας τὸ ὄνομα.

Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος χαρακτηρίζει τοὺς ἐν Κύπρῳ φυομένους ἀμανίτας «ὡς χρηστοὺς φαγεῖν» [6], ὁ δὲ Θεόδωρος Πρόδρομος μεταξὺ τῶν ἐξόδων του, καταλέγει καὶ τὴν δαπάνην πρὸς ἀγορὰν ἀμανιταρίων [7].

Φαίνεται ὅμως, ὅτι ὅλα τὰ εἴδη τούτων δὲν ἦσαν κατάλληλα πρὸς

---

[1] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 3. 19. 6 (σελ. 81. 22). **Π α ῦ λ ο ς Α ἰ γ ι ν ή τ η ς, 1. 76** (σελ. 55. 3). Ἀ ν ώ ν υ μ ο ς, 2. 260. 261. 265. 277.

[2] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 3. 16. 15 (σελ. 79. 15). Ἀ ν ώ ν υ μ ο ς, 2. 264. K u r t z-D r e x l, Michaelis Pselli scripta minora, 2. 287, 4.

[3] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 3. 22. 2 (σελ. 83. 3). Π α ῦ λ ο ς Α ἰ γ ι ν ή τ η ς, 1. 76 (σελ. 55. 9).

[4] Θύμους, οὓς οἱ κοινοὶ βολβοὺς ἢ ἀγριοκρόμμυά φασι, λέγει ὁ Σ χ ο λ ι α σ τ ὴ ς τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφ. 283.

[5] Κατὰ τὸν Σ χ ο λ ι α σ τ ὴ ν τ ο ῦ Ἀ ρ ι σ τ ο φ ά ν ο υ ς (Νεφέλ. 188): Βολβούς· τὰ λεγόμενα ὕδνα.

[6] Δ ι ο σ κ ο υ ρ ί δ ο υ, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 145. Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 2. 24. 1 (σελ. 35. 6).

[7] Ἀ χ μ έ τ, Ὀνειροκρ. κεφ. 203 (σελ. 159. 21. 23).

[8] Σ ή θ, 108. 24, 109. 3.

[9] G o e t z, Corp. Gloss. Latin. II 202. 47, III. 314. 20. Ἰ ο υ λ ί ο υ Π ο λ υ δ ε ύ κ ο υ ς, Ἑρμηνεύματα, σ. 152.

[10] T a f e l, Eustathii opusc. 259. 74. Ε ὐ σ τ α θ ί ο υ, Παρεκβ. 1017. 19. Ἡ Πύδνα ἐκαλεῖτο τότε Κίτρος, T a f e l, De Thessalonica ejusque agro, σ. 217.

[11] K u r t z - D r e x l, Michaelis Pselli scripta minora, 2. 279. 19, 282. 10.

[12] Ἰ ω ά ν ν ο υ Ἀ κ τ ο υ α ρ ί ο υ, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, 2. 364.

[1] Π. Γ ε ν ν α δ ί ο υ, Λεξικὸν φυτολογικόν, σ. 980.

[2] Ἀ ν ώ ν υ μ ο ς, 2. 260. 267.

[3] Ἀ θ ή ν α ι ο ς, Γ', 172b. Περὶ κολοκασίου, βλέπε τὰ σημειούμενα ἐν G. K ü h n, Medicorum Graecorum opera, τόμ. 26, σ. 459.

[4] Ε ὐ σ τ α θ ί ο υ, Παρεκβ. 999. 36. Τὰ κολοκάσια ἀναφέρονται καὶ ἐν γλωσσαρίῳ τοῦ Θ' μ. Χ. αἰῶνος. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Ἑβραιοελληνικὸν γλωσσάριον B. Z. 19. 425.

[5] Τοὺς ἀμανίτας ἀναφέρει κατὰ τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα ὁ ποιητὴς Νίκανδρος, τοὺς μνημονεύει δὲ καὶ ὁ Ἀ θ ή ν α ι ο ς, Β' 5761a. Ἐν τῷ Πωρικολόγῳ (Wagner, σελ. 201) ἀναφέρεται ὁ μ α ν ι τ ά ρ ι ο ς. Ἴδε καὶ Α. Κ ο ρ α ῆ, Ἄτακτα, 5. 12. Ἱ ε ρ ό φ ι λ ο ς, 1. 411. 416. Ἰ ω ά ν ν η ς Ἀ κ τ ο υ ά ρ ι ο ς, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, 1. 363. 31.

[6] Ε ὐ σ τ α θ ί ο υ, Παρεκβ. 1035. 58, 1017. 13, 290. 2. Οἱ τοιοῦτοι ἀμανῖται λέγονται νῦν κ ο π ρ ί τ ε ς.

[7] Poèmes, II. 38. 151.

βρῶσιν· τὰ ἰατρικὰ βιβλία ὡς βρωσίμους ἀναφέρουσι τοὺς *βωλίτας* καὶ τοὺς *ἀμανίτας* [1].

Οἱ ἀμανῖται, ἐπειδὴ ἦσαν καὶ φθαρτικοὶ [2], συνιστᾶτο νὰ ἀρτύωνται μὲ δριμύτατα ἀρτύματα, νὰ ψήνωνται δὲ μετ' αὐτῶν, πρὸς ἀποτροπὴν τῆς βλάβης καὶ ἀπίδια [3], δι' ὃ καί ὁ Ὀριβάσιος, ὁμιλῶν περὶ τῶν βωλιτῶν, προσέθηκε: «τῶν γὰρ ἄλλων μυκήτων ἀσφαλέστερον μὴ ἐσθίειν» [4]· εἶπε δὲ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα καὶ ὁ Κεκαυμένος ἐν τῷ Στρατηγικῷ του: «μύκητα πρόσφατα μὴ ἐσθίῃς, πολλαὶ γὰρ οἰκίαι ἐξ αὐτῶν ἔμειναν ἔρημοι» [5].

Τῶν ἀμανιτῶν, οἵτινες ἀπετέλουν καὶ ἓν τῶν ἡδυσμάτων τῆς κροκάτης μαγειρείας [6], σήμερον εἶναι παρ' ἡμῖν διάφορα εἴδη γνωστά, γιαχνὶ ἢ τηγανιστὰ εἰς τὰς Κυκλάδας γινόμενα, ὡς λ. χ. εἶναι οἱ *λιβαδῖτες*, καὶ τὰ ἐν Πόντῳ *κουκουβάκια* καλούμενα [7].

ΟΙ ΚΑΡΠΟΙ

Οἱ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν τρωγόμενοι καρποί, οἵτινες πολλάκις καὶ ὡς ἐπιδόρπια παρετίθεντο, διαιρετέοι εἰς τοὺς ξυλώδες ἔχοντας περικάλυμμα, τὰ δρυόκαρπα, καὶ τοὺς μὲ μαλακὸν φλοιόν, οἵτινες καὶ ξηροὶ ἐνίοτε ἐτρώγοντο. Εἰς τοὺς πρώτους ὑπακτέα τὰ *κάρυα*, τὰ παλαιότερον βασιλικὰ ἢ Περσικὰ κάρυα [8].

Πλὴν τῶν βασιλικῶν καρύων, τὰ ὁποῖα ὡς κάλλιστον ἔδεσμα ἐθεωροῦντο, ὅταν ἐτρώγοντο μετὰ ξηρῶν σύκων [9], γνωστὰ ἦσαν καὶ ἐτρώγοντο καὶ τὰ Ἰνδικὰ κάρυα [10].

Παρὰ τὰ κάρυα εὔχρηστα ἦσαν καὶ τὰ παλαιότερον Ποντικὰ κάρυα

1 Ὀριβάσιος, 2. 25. 1. 3, 3. 16. 7 (σελ. 35. 13, 78. 23). Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα, 132.

2 Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 4. 82. 1.

3 Σήθ, 22. 14.

4 Ὀριβάσιος, Ἔνθ' ἀν.

5 Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, σ. 46 (Wassiliewskij - Jernstedt). Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐκ τῶν ἀμανιτῶν βλάβης ὁ Ἀγάπιος Λάνδος ἐν τῷ Γεωπονικῷ του (σελ. 109) συνιστᾷ νὰ φάγῃ τις πράσα ἢ ῥαφανίδας.

6 Poèmes, III. 151.

7 Ἔπιθι Κ. Ἄμαντον ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. 23. 484—5.

8 Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 11. 81. Γεωπονικά, 10. 73. 2. Ἱερόφιλος, 1. 416. Ὁ Πρόδρομος, Poèmes, III. 275. ἀναφέρει καὶ καρυδίτσια.

9 Ὀριβάσιος, 1. 55. 3, 3. 15. 20 (σελ. 25. 31, 78. 1). Σήθ, 49. 13. Ἀνώνυμος, 2. 275.

10 Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 241 (σελ. 197). Ἀσιζαι τῆς Κύπρου, Α' 296 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6. 244. 245).

καλούμενα [1], καὶ τὰ *λεπτοκάρυα* [2], προσέτι δὲ τὰ *ἀμύγδαλα*, τά τε γλυκέα, ὧν εἶδος τὰ εὔθραυστα [3], τὰ *θάσια* λεγόμενα, ὡς καὶ σήμερον ἐνιαχοῦ, ὡς λ. χ. ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ, καὶ τὰ πικρά [4], τὰ *κάστανα* [5], τὰ *πιστάκια* [6], καὶ ἐν Κύπρῳ *φιστούκια* [7], νῦν κοινῶς φιστίκια, οἱ *στρόβιλοι* ἢ *στροβίλια* ἢ *κωνάρια* ἢ *κοκκωνάρια* ἢ ὡς καὶ σήμερον *κουκκουνάρια* [8].

Ἐκ τῶν δευτέρων, τὰ ὁποῖα, ὁσάκις ἦσαν πολύτιμα καὶ καλῆς ποιότητος ἐπωλοῦντο τιθέμενα ἐντὸς ὑαλίνων δοχείων [9]—παράθεσιν μήλων ἐντὸς χρυσῶν πινακίων ἐν βασιλικῇ τραπέζῃ ἀναφέρει ὁ Λιουτπράνδος [10]—περὶ βασιλικῆς δὲ τραπέζης ἐχούσης ἐν σκεύεσιν «ἡμεδαπαπῶν τε καὶ ξένων ὀπωρῶν ὅ,τι ἐξαίρετον» ὁ Φιλόθεος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως [11], ἀναφέρομεν τὰ γλυκέα μῆλα, τὰ καὶ βασιλικὰ [12] ἢ *γλυκόμηλα* [13].

Εἴδη μήλων ἦσαν καὶ τὰ *ἀνθόμηλα*, τὰ *στρουθόμηλα* [14], καί τινα γλυκέα κατὰ τὸν χειμῶνα συντηρούμενα, τὰ ὁποῖα, ἵνα ἐπὶ μακρότερον

1 Ἀθήναιος, Β'. 4254b.

2 Ὁ Γαληνός, 6. σελ. 609, λέγει: λεπτοκάρυα, ἃ προσαγορεύουσιν ἔνιοι Ποντικά, καὶ ἐν τοῖς Γεωπονικοῖς, 10. 68 γίνεται λόγος περὶ Ποντικοῦ τοῦ καλουμένου λεπτοκαρύου.

3 Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 463. 19. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1280. 50. Ἀμύγδαλον Θάσιον ἀναφέρει ὁ Σήθ, 87. 21, ὁ Κεδρηνός, Σύνοψις ἱστορ. 2. 332. 21 καὶ αἱ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Β', 197 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6. 496).

4 Ἀθάσιν ἐν Κύπρῳ, ἀθάσι ἐν Κρήτῃ καὶ ἀτάσιν ἐν Καππαδοκίᾳ λέγεται τὸ εὔθραστον ἀμύγδαλον. Περὶ πικρῶν ἀμυγδάλων ὁμιλεῖ ὁ Ἀθήναιος (Β' 52d), ὁ Σήθ, 20 19 καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Tafel, Opusc. 259. 65.

5 Ἀλέξ. Τραλλιανός, 2. 405. Γεωπονικά, 10. 73. 2. Ἀνώνυμος, 2. 258. Σήθ, 50. 17.

6 Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 463. 18. Ἀλέξ. Τραλλιανός, Ἔνθ' ἀν. Σήθ, 87. 5. Ἱερόφιλος, 1. 410. Ἀνώνυμος, 2. 258. Λεξ. Ζωναρᾶ ἐν λ. βιστάκια.

7 Ἀσίζαι Α' καὶ Β', 296 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 239. 490).

8 Ἀλέξ. Τραλλιανός, 2. 223. 405. Σήθ, 51. 22. Ἱερόφιλος, 1. 410. 416. Ἀσίζαι Κύπρου, Α', 296 (Κ. Σάθα. Μεσ. βιβλ. 6 244. 245). Καὶ οἱ Συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη (142. 1) ὁμιλοῦσι περὶ κουναρίων.

9 Acta SS. τοῦ Μαΐου VI. 37E. A Tougard, Quid ad profanos mores dignoscendos augendaque lexica conferunt Acta Sanctorum, σ. 56.

10 Antap. VI. 8.

11 Ἐν τῷ βίῳ Σάββα τοῦ νέου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, 5. 315).

12 Ἀλέξ. Τραλλιανός, 2. 511.

13 Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, Ἔνθ' ἀν. Poèmes, II. 65e

14 Poèmes, Ἔνθ' ἀν.

διατηρηθῶσιν, ἔθετον εἰς εὐώδη πρίσματα ξύλων [1] ἢ τὰ ἀνήρτων εἰς εὔκρατον τόπον [2], καὶ ἄλλα δὲ παρόμοια πρὸς πέπονας [3], τὰ ὑπὸ τοῦ Τζέτζου *λιτρόμηλα* ἢ *διλιτρόμηλα* ἢ *τριλιτρόμηλα*, τὰ ὑπὸ ἐπισκόπων καὶ ἡγουμένων συνήθως τρωγόμενα [4].

Ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του ἀναφέρει μῆλα γλυκέα καὶ ὀζώδη [5], τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα θὰ ἦσαν ἀναμφιβόλως τὰ σήμερον *ξινόμηλα* καλούμενα· καὶ *χρυσομήλων* δὲ μνείαν ποιεῖται ὁ Τραλλιανὸς Ἀλέξανδρος [6], τὰ ὁποῖα βραδύτερον πολὺ ἀναφέρουσι καὶ αἱ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, λέγουσα ὅτι ταῦτα ἐγίνοντο καὶ παστά [7].

Γνωρίζομεν δ' ὅτι τὰ κοινὰ μῆλα κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἠγοράζοντο δώδεκα εἰς τὸν ὀβολόν, τὰ δὲ διλιτρόμηλα καὶ τριλιτριαῖα μῆλα «κατὰ τοὺς ὀπωροπρατῶν νόμους, τριώβολον» [8].

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ μῆλα ἀναφέρονται καὶ τὰ *ἀπίδια* ἢ *ἀχλάδια* [9], ὧν εἶδος ἦσαν τὰ *λαγηνάπιδα* ἢ οἱ τῆς λαγηνίδος καρποί [10], σχῆμα δῆλα δὴ λαγήνου ἔχοντα καὶ μεγάλα τὸν ὄγκον, ἅτινα καὶ σήμερον *λαηνᾶτα* ἐν Πάρῳ καὶ Κύθνῳ [11], *λαηνάπιδα* ἐν Ἄνδρῳ, *λαήνια* ἐν Βουρβούροις τῆς Κυνουρίας καὶ *ἀμπουλίτσες* (Λατιν. ampula) ἐν Καλαβρύτοις [12].

Ἵνα δ' οἱ Βυζαντινοὶ ἐπὶ μακρότερον συντηρῶσι τὰ ἀπίδια, τὰ ἐβύθιζον εἰς τὸ μέλι ἢ τὰ ἔχωνον ἐντὸς λάκκων [13].

---

[1] Ἰ ω ά ν ν ο υ Ἀ κ τ ο υ α ρ ί ο υ, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, 2. 366. Γεωπονικά, 3 13. 8, 10. 21.

[2] T a f e l, Eustathii opusc. 259. 33.

[3] Βίος Ἀλεξάνδρου (W a g n e r, Trois poèmes, στίχ. 4190, σελ. 182).

[4] I. Τ ζ έ τ ζ ο υ, Χιλιάδες, χιλ. Θ', 370. 347. T h. P r e s s e l, Johannis Tzetzae Epistolae, ἐπιστ. 49/50, σελ. 57.

[5] Κεφ. 241 σελ. 197. 24. 25 (Drexl). Μῆλα γλυκέα ἀναφέρει καὶ Ἀ λ έ ξ. ὁ Τ ρ α λ λ ι α ν ό ς, 2. 511.

[6] 1. 585.

[7] Ἀσίζαι Κύπρου, Β' 298 (Κ. Σ ά θ α, Μεσ. βιβλ. 6. 496).

[8] T h. P r e s s e l, Ἔνθ' ἀν.

[9] A. B o u c h e r i e, Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα καὶ καθημερινὴ ὁμιλία, σ. 136. Πβ. καὶ Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Παροιμ. 2. 350.

[10] Ἀ ν ώ ν υ μ ο ς, 2. 263. Ἐν τῷ Πωρικολόγῳ (Wagner, σελ. 201) ἀναφέρεται καὶ ὁ λαγηνίδιος.

[11] Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Γλωσσικὰ ἐκ Κύθνου (Λεξ. Ἀρχ. 6. 315).

[12] Βλ. καὶ τὰ σημειωθέντα ὑπὸ Μ ι χ. Σ τ ε φ α ν ί δ ο υ ἐν Λαογραφίας, τόμ. 10. 201.

[13] T a f e l, Eustathii opusc. 259. 34. Ἐν ἰδιαιτέρῳ κεφαλαίῳ τῶν Γεωπονικῶν, (10.25) γίνεται λόγος περὶ διαμονῆς ἀπιδίων. Νῦν ἐν Τήνῳ, ἵνα διατηρήσωσι τὰ ἀπίδια, τὰ κόπτουσιν ὀλίγον ἄωρα καὶ τὰ θέτουσιν ἐντὸς πιτύρων καὶ ἀχύρου,

Κατὰ τοὺς Βυζαντινούς, «τὸ σῦκον τράπεζαν βασιλικὴν κοσμεῖ καὶ παντὸς δείπνου ἐστὶν ἐνδιαίτημα»· ὄντως δὲ σῦκα ἢ ἰσχάδες συχνὰ ἀναφέρονται παρατιθέμεναι εἰς τὰς τραπέζας, ὧν ἄρισται ἐθεωροῦντο καὶ ὑπὸ τῶν κοιλιοδούλων ἐπεζητοῦντο αἱ χελιδόνιοι καλούμεναι, πιθανῶς τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ χρώματος λαβοῦσα, προσομοιάζοντος πρὸς τὸ τοῦ πτερώματος τῆς χελιδόνος [1].

Εἶπον μικρὸν ἀνωτέρω ὅτι τὰ σῦκα ἐκάλουν καὶ ἰσχάδας καὶ ἰσχάδια, φαίνεται ὅμως ὅτι συνήθως ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐνόουν τότε τὰ ξηρὰ σῦκα [2] τὰ εὐχαρίστως μετὰ καρύων τρωγόμενα [3], ὧν ὅμως ἡ κατάχρησις ἀπεγέννα φθεῖρας [4]. Ἐγίνετο δὲ μεγάλη χρῆσις τῶν ξηρῶν σύκων κατὰ τὸν χειμῶνα. Ἐφυλάσσοντο δὲ ταῦτα ἐντὸς πηλίνων ἀγγείων, ἐμβαλλομένων, ὡς καὶ σήμερον γίνεται, καὶ φύλλων δάφνης [5].

Σημειωτέον δ' ὅτι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἄριστα ἐθεωροῦντο τὰ ξηρὰ σῦκα τῆς Κύπρου [6], ὧν μνεία κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας γίνεται ἐν ταῖς Ἀσίζαις [7].

Ὡς εἰκός, πολύχρηστα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦσαν καὶ τὰ σταφύλια, τῶν ὁποίων εἴδη τινὰ καὶ ἀναφέρονται. Οὕτως ἐν τῷ θεσπίσματι τοῦ Διοκλητιανοῦ (6. 80) ἀναφέρονται αἱ uvae duracinae, σκληρόρρωγα σταφύλια [8], παρὰ Προδρόμῳ [9] τὸ Κρητικὸν κρασίον ἀθήριν, ὀνομασθὲν ἐκ τῆς ὁμωνύμου σταφυλῆς τῆς ἐχούσης λευκὰς καὶ μεγάλας ῥᾶγας, ὑπὸ τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου αἱ *κουκκούβαι* [10] τὴν ὀνομασίαν

κατὰ μεσαιωνιτὴν συνήθειαν. Ὁ Ἀ γ ά π ι ο ς Λ ά ν δ ο ς ἐν τῷ Γεωπονικῷ του (σελ. 22) συνιστᾷ νὰ τὰ θέτωσιν ἐντὸς ῥινισμάτων ξύλου κυπαρίσσου ἢ εἰς ξηρὰ καρυόφυλλα.

[1] Δ ι ο σ κ ο υ ρ ί δ ο υ, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 5. 32. 1. Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, Παιδαγ. 2. 13 (σελ. 155. 13).

[2] Ε ὐ σ τ α θ ί ο υ, Παρεκβ. 1963. 53. Τὸν ξηρὸν καρπὸν συκῶν, τὰς καλουμένας ἰσχάδας, Γεωπονικά, 10. 54. 1. Καὶ ὁ Σουΐδας ἐν λ. ἰσχὰς λέγει ὅτι ἰσχάδες ἐκαλοῦντο τὰ τραγήματα. Πβ. καὶ Σ ή θ, 95. 22.

[3] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 3. 15. 20.

[4] T a f e l, Eustathii opusc. 259. 6.

[5] Ἰ ω ά ν ν ο υ Λ υ δ ο ῦ, Περὶ μηνῶν, 4.4 (σελ. 69. 5, Wünsch). B o i s s o n a d e, Anecdota Graeca, 1. 425

[6] Π α λ λ α δ ᾶ, Εἰς τὸν πέμψαντα αὐτῷ ἰσχάδας, Ἑλλην. Ἀνθολ. IIIΓ. ἀρ. 487 (Stadtmüller).

[7] Ἀσίζαι Κύπρου, Β' 296 (Κ. Σ ά θ α, Μεσ. βιβλ. 6. 496).

[8] Οὔβα νῦν ἐν Πόντῳ λέγεται ἡ σταφυλὴ ἢ ὁ καρπὸς τοῦ φοίνικος.

[9] Poèmes, III. 285.

[10] T a f e l, Eustathii opusc. 399. 5.

ἐκ τῆς κουκούβας (cucuba=γλαὺξ) λαβοῦσαι [1]. Λαμβάνων δέ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι νῦν ἐν Ἰκάρῳ *γλαύκα* λέγεται εἶδος σταφυλῆς μὲ μεγάλας ῥᾶγας, χρώματος ἐρυθροφαίου, δὲν θὰ ἀστοχήσῃ τοῦ ὀρθοῦ δισχυριζόμενος ὅτι τοιαῦται ἦσαν καὶ αἱ τῶν μεσαιωνικῶν κουκοῦβαι.

Πρὸς τούτοις ἀναφέρονται καὶ σταφύλια *κρυστάλλινα* καλούμενα, περὶ ὧν μικρὸν κατωτέρω, ὡς καὶ ἄλλο πάλιν εἶδος σταφυλῶν «ἃ διὰ τὸ κιρρὸν τοῦ χρώματος ἐπονομάζονται τῷ χρυσῷ» [2], τὰ νῦν *χρυσοστάφυλα* δῆλα δή [3], εἶδος σταφυλῶν ῥοδοχρόων μὲ μικρὰς γλυκὰς ῥᾶγας, στρογγύλας, ὡριμαζούσας κατὰ Μάϊον, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὁμιλῶν «περὶ σταφυλῶν, αἳ χρυσίζουσιν ἀκριβῶς» [4].

Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ἐν τοῖς μικροτέροις ἔργοις του ὁμιλεῖ περὶ παραμεμενηκυίας ὀπώρας [5], ὑπὸ τὴν φράσιν δὲ ταύτην ἐννοητέοι καὶ ἄλλοι καρποί, ἤτοι τὰ μῆλα, τὰ κυδώνια, τὰ ῥοΐδια καὶ τὰ ἀπίδια, περὶ ὧν ἀλλαχοῦ ὁμιλεῖ ὁ αὐτὸς ἱεράρχης [6], ἀλλὰ καὶ σταφυλαί· εἰδικῶς μάλιστα ἀναφέρει τὰ *κρυστάλλινα* σταφύλια, τὰ ὁποῖα ἀνηρτῶντο κατὰ ζυγὰς ἀπὸ καλάμων καὶ διετηροῦντο καθ' ὅλον τὸν χειμῶνα, τὸ ὄνομα, κατ' αὐτόν, λαβόντα εἴτε διότι ἐτρώγοντο κατὰ τὸν χειμῶνα, εἴτε διότι εἶχον τὴν καθαρότητα τοῦ κρυστάλλου [7].

Ὁποῖά τινα ἦσαν τὰ κρυστάλλινα σταφύλια, τὰ ὁποῖα ἐν γλωσσαρίῳ τοῦ Θ' μ. Χ. αἰῶνος λέγονται *κροστάλλια* [8] δυνάμεθα σήμερον νὰ εἴπωμεν, διότι σῴζεται σήμερον καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὸ πρᾶγμα. Νῦν δῆλα δὴ εἶδος λευκῆς σταφυλῆς ἐν τῷ δήμῳ Οἰνοῦντος τῆς Λακεδαίμονος λέγετα *κρουστάλλι* [9], *ἀσπροκρούσταλλο* δὲ τὸ αὐτὸ ἐν Λεονταρίῳ τῆς Ἀρκαδίας καὶ πάλιν τὸ αὐτὸ *κρυστάλλι* ἐν Θεσσαλίᾳ, ἔνθα καὶ συντηρεῖται ἐμβυθι-

---

[1] Οὕτως ἐν Λατσίδᾳ Μιραμπέλλου Κρήτης καὶ Κυθήροις κ ο τ σ υ φ ά λ ι λέγεται εἶδος σταφυλῆς μὲ ῥᾶγας μικρὰς καὶ μελαίνας, ἐχούσας δῆλα δὴ τὸ χρῶμα τοῦ πτεροῦ τοῦ κοσσύφου, μ α υ ρ ο κ ο υ ρ ο ῦ ν ε ς δ' ὁμοίως ἐν Σκιάθῳ, μ α υ ρ ο κ ρ ο ῦ ν ε ς ἐν Ἁγίῳ Λαυρεντίῳ Βόλου καὶ μ α υ ρ ο κ ο υ ρ ο ύ ν ι ἐν Κεφαλληνίᾳ εἶδος σταφυλῆς ἐπ' ἴσης μελανόρρωγος.

[2] T a f e l, Eustathii opusc. 308. 76, 309. 11.

[3] Οὕτω καλοῦνται ταῦτα νῦν ἐν Ἄνδρῳ καὶ Κέᾳ.

[4] Ἐν ἐπιστολῇ του, κακῶς εἰς τὸν Εὐστάθιον ἀποδοθείσῃ. T a f e l, Eustathii opusc. 355. 38.

[5] T a f e l, Ἔνθ' ἀν. 230. 95.

[6] T a f e l, Eustathii opusc. 259. 15. 34.

[7] T a f e l, Ἔνθ' ἀν. 313. 73.

[8] Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Γλωσσάριον Ἑβραιοελληνικὸν σ. 5. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Γλωσσάριον Ἑβραιοελληνικόν, Β. Ζ. 19. 425.

[9] Βλ. Περιοδικοῦ Μαλεβοῦ, ἔτ. Β', φύλλ. 18, σελ. 10.

ζομένων τῶν βοτρύων ἐντὸς ἅλμης (σταφυλαρμαιᾶς) καὶ τιθεμένων εἰς πιθάριον ἢ ἐξαρτωμένων ἀπὸ δοκαρίων.

Θὰ ὠνομάσθησαν δ' οὕτως αἱ σταφυλαὶ διὰ τὸ σκληρὸν καὶ ψυχρὸν αὐτῶν, δι' ὃν λόγον ἐν διαφόροις διαμερίσμασι τῆς Ἀρκαδίας καὶ Ἀργολίδος *κρουστάλλι* (Γορτυνία) ἢ *κρούσταλλο* (Καλάβρυτα) καὶ *κρουσταλλάπιδο* ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακεδαίμονος λέγεται εἶδος εὐγεύστου ἀπίου πολὺ ἀργὰ ὡριμάζοντος.

Ἐννοεῖται δ' ὅτι οἱ μεσαιωνικοὶ ἡμῶν πρόγονοι εἶχον διαφόρους τρόπους συντηρήσεως κατὰ τὸν χειμῶνα σταφυλῶν, ἢ δῆλα δὴ ἀνήρτων αὐτὰς—ὁ Διοσκουρίδης ὁμιλεῖ περὶ σταφυλῆς ἐπί τινα χρόνον κρεμασθείσης [1], Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανὸς περὶ κρεμαστῆς σταφυλῆς [2], ὁ Σὴθ περὶ ἀποκρεμάσεως σταφυλῶν ὀλίγον ἀώρων κοπεισῶν [3], ὁ δὲ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος περὶ βοτρύων κατὰ ζυγὰς κρεμαννυμένων [4]—ἢ τὰ ἐνεβύθιζον εἰς γλεῦκος ἢ ἕψημα (πετιμέζι) [5] ἢ τὰς ἥπλωνον ἐπὶ ἀχύρων, ἀφ' οὗ τὰς ἐνεβύθιζον εἰς ἅλμην μετὰ οἴνου [6] ἢ τέλος ἥπλωνον τοὺς βότρυς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους χωρὶς νὰ ἅπτωνται ἀλλήλων ὑποστρώνοντες ἄχυρα, μέθοδοι συντηρήσεως, αἵτινες καὶ σήμερον εἶναι γνωσταί. Καὶ νῦν δῆλα δὴ συντηροῦνται κατὰ τὸν χειμῶνα αἱ σταφυλαὶ ἢ ἐξαρτώμεναι κατὰ ζεύγη ἀπὸ καλάμων, ὁπότε ἀποτελοῦνται τὰ λεγόμενα *κρεμαστάρια* (Ἄνδρος, Τῆνος) ἢ *κρεμασταριὲς* (Κρήνη) ἢ *κρεμάθρες* (Ἤπειρος, Κέρκυρα) ἢ *κρεμαστάρες* (Αἶνος, Ἴμβρος, Τένεδος) ἢ *κληματίδες* (Μελένικον, Πόντος) ἢ ἐμβυθίζονται ἐντὸς γλεύκους ἢ ὕδατος, ἐν ᾧ ῥίπτουσι ποσότητά τινα σινάπεως, ὁπότε λέγονται *σταφυλαρμαϊὰ* (Λέσβος, Βελβεντὸς Μακεδονίας, Θρᾴκη), *σταφυλοτουρσὶ* δ' ἐν Ἀδριανουπόλει.

Συνίστα δὲ καὶ ὁ Ἀγάπιος Λάνδος ἐν τῷ Γεωπονικῷ του, πρὸς συντήρησιν τῶν σταφυλῶν, νὰ τὰς κάμῃ τις σταφυλαρμαιὰν ἐντὸς πίθου, ἐν ᾧ ἐρρίφθη σίναπι ἢ περιέχοντος ὕδωρ μετὰ ἅλατος, ἔπειτα δὲ νὰ τὰς

---

[1] Δ ι ο σ κ ο υ ρ ί δ ο υ, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 5. 3. 1 (Wellmann).

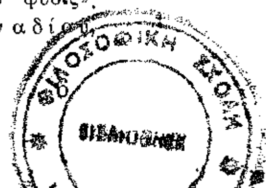
[2] 2, 193. 331.

[3] Σ ή θ, 94. 12. 22.

[4] T a f e l, Eustathii opusc. 313. 73.

[5] Δ ι ο σ κ ο υ ρ ί δ ο υ, Ἔνθ' ἀν. Ἱ ε ρ ό φ ι λ ο ς, 1. 416. Κατὰ τὸν Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η ς Ε ὐ σ τ ά θ ι ο ν (T a f e l, Eustathii opusc. 259. 15) τὰ ἀπίδια συνετηροῦντο βυθιζόμενα ἐντὸς μέλιτος ἢ ἀποκρεμάμενα ἐντὸς λάκκου.

[6] Γεωπονικὰ Δ', 15. 1. 5. 10. Καὶ ὁ Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η ς Ε ὐ σ τ ά θ ι ο ς (T a f e l, Eustathii opusc. 259. 37) εἶπεν: «αὐτίκα δὲ φιλοτιμούμενος (ὁ μοναχὸς) προσεπιφιλοσοφεῖ καὶ ὡς φυλακτικόν τι χρῆμα εἰς τὸ πᾶν ἡ τοῦ ἀχύρου φύσις». Περὶ τοῦ τρόπου τῆς διατηρήσεως σταφυλῶν παρ' ἀρχαίοις βλ. Π. Γ ε ν ν α δ ί ο υ, Λεξικὸν φυτολογικὸν ἐν λ. ἄμπελος, σ. 68 ἑξ.

κρεμᾷ ἀπὸ τῆς στέγης, ἀφ' οὗ ἐπί τινας ἡμέρας τὰς ἐκθέσῃ εἰς τὸν ἥλιον [1].

Καὶ ἀφ' οὗ περὶ παραμενούσης σταφυλῆς ὁμιλοῦμεν, λέγομεν ὅτι πολύχρηστοι ἦσαν τότε καὶ αἱ (ἀ)σταφίδες, ὑφ' ὃ ὄνομα οἱ Βυζαντινοὶ ἐνόουν πᾶν εἶδος ξηρανθείσης σταφυλῆς [2], καὶ ὧν ὁ Ἀλέξανδρος Τραλλιανὸς ὡς ἀρίστας ἐξαίρει τὰς Λαρισσηνάς [3].

Παρὰ τὰς σταφυλὰς ἐκ τῶν καρπῶν ἐτρώγοντο καὶ τὰ *κεράσια* [4] καὶ οἱ *πέπονες*, *πεπόνια* [5] καὶ *μηλοπέπονα* καλούμενοι [6].

Ἦσαν δὲ τὰ πεπόνια πάμπολλα καὶ πάμφθηνα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους· τοὐλάχιστον κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς λέγει ὅτι ἠδύνατό τις ἀντὶ δύο δραχμῶν ν' ἀγοράσῃ δύο κοφίνια πλήρη αὐτῶν [7].

Οἱ ἐκ Δαμασκοῦ προερχόμενοι καρποὶ ἐκαλοῦντο *δαμασκηνά*, ἐπειδὴ δ' ἄριστα, κατὰ Γαληνὸν καὶ κατόπιν κατὰ Ὀριβάσιον [8], ἐθεωροῦντο τὰ ἐκ Δαμασκοῦ προερχόμενα κοκκύμηλα, διὰ τοῦτο ταῦτα κατ' ἐξοχὴν ὠνομάσθησαν δαμασκηνά [9], ὑπὸ τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο περιελάμβανον καὶ τὰ *βράβυλα* [10], τὰ ὁποῖα ὅμως εἶναι τὰ νῦν κοινῶς σήμερον λεγόμενα κορόμηλα, τὰ ἐν Ἀνατολικῇ Θράκῃ *ἀβράμ'λα* καλούμενα [11].

---

[1] Ἀγαπίου Λάνδου, Γεωπονικόν, σελ. 37. 181.

[2] Σήθ, 95. 16. 22. Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου (Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομν. 1. 438). Poèmes, III, 283. Tafel, Eustathii opusc. 305. 61.

[3] 2. 405 (Puschmann).

[4] Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 81. 1 (σελ. 58. 16). Poèmes, II. 65b. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σελ. 199 (Wagner).

[5] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 241, σελ. 197. 9. 11. Poèmes, II. 65c. Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Στίχοι, στίχ. 266.

[6] Σήθ, 139. 21. Ὁ Ἡσύχιος ἐν τῷ λεξικῷ του γράφει : σικυὸς σπερματίας, ὃν ἡμεῖς μελοπέπονα. Βλ. ὅσα περὶ πεπόνων καὶ μηλεπεπόνων ἐσημειώθησαν ἐν Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 88.

[7] Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 2. 289. 5.

[8] Γαληνός, VI. σ. 613. Ὀριβάσιος, 1. 58. 1 (σελ. 26. 11). Περὶ δαμασκηνῶν ὁμιλεῖ καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 511, ὁ Σήθ, 34. 1. ἑξ. καὶ Παῦλος ὁ Αἰγινήτης, 1. 81. 3 (σελ. 59. 17).

[9] Κατὰ τὰ Γεωπονικά, 10. 75. 2: κοκκύμηλόν ἐστι, ὃ καλοῦμεν δαμασκηνόν. Περὶ κοκκυμήλων βλ. Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 102.

[10] Δαμασκηνὰ τὰ καὶ κοκκύμηλα ἢ βρύβιλα· Ἀθήναιος, Β' 49d. Ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ καὶ ἐν τῷ τοῦ Σουΐδα φέρεται· βράβηλα τὰ καλούμενα δαμάσκηνα. Ἐν τῷ Πωρικολόγῳ (Wagner, Carmina, 199) ὁ καρπὸς καλεῖται βράβουλον.

[11] Δ. Πετροπούλου, Λαογραφικὰ Κωστῆ Ἀνατολ. Θράκης (Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 6. 286).

Εἶδος δαμασκήνων, ἐκλεκτῆς ποιότητος, τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἐθεωροῦντο τὰ ἐξ Ἀνατολῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐρχόμενα, τὰ καὶ *Ἀνατολικὰ* διὰ τοῦτο καλούμενα, ἐπειδὴ δ' ὅταν ἐγίνοντο ὥριμα εἶχον κίτρινον χρῶμα, διὰ τοῦτο χαρακτηρίζονται ὡς *κροκᾶτα* καὶ ἐπειδὴ ἦσαν λαγηνοειδῆ τὸ σχῆμα καὶ ὡς *λαγηνᾶτα* [1].

Νῦν ἐν Κύπρῳ σῴζεται τὸ εἶδος τοῦτο τῆς δαμασκηνέας, ἥτις καλεῖται *Ἀνατολιτσὰ* καὶ παράγει μεγάλα, λεπτόφλοια, ἐπιμήκη καὶ κιτρινόχροα δαμάσκηνα, τὰ *Ἀνατόλικα* [2], τὰ ὁποῖα καὶ ἐν Μ. Ἀσίᾳ εἶναι γνωστὰ ὑπὸ τὸ Τουρκικὸν ὄνομα bardák erik, βαρδακωτὰ δαμάσκηνα λεγόμενα ἐν Μενελίκῳ.

Ἀνωτέρω εἴδομεν ὅτι, διὰ τὸ σχῆμα, λαγηνᾶτα ἐλέγοντο εἴδη ἀπίων· νῦν βλέπομεν ὅτι διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ δαμασκήνων εἶδος οὕτως ἐκαλεῖτο. Προσθέτομεν δ' ἐνταῦθα ὅτι ἐν Καλύμνῳ ἐπ' ἴσης διὰ τὸν αὐτὸν λόγον γνωστὰ εἶναι τὰ *λαγηνᾶτα* σῦκα, *λαηνάτη* δ' ἐν Σελίνῳ τῆς Κρήτης εἶναι εἶδος μεσπιλιᾶς [3].

Ἄλλοι ἐδώδιμοι καρποὶ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον ἦσαν τὸ *Ἀρμενικὸν μῆλον* ἢ *Ἀρμένιον* ἢ *πραικόκκιον* ἢ *βερίκοκκον* [4] καὶ τὸ *δωρακηνὸν* ἢ *δωράκηνον* [5], τὸ ὁποῖον ἐκ τοῦ Δυρραχίου ἔσχε τὸ ὄνομα, καὶ τὸ ὁποῖον ἄλλως καὶ *Περσικὸν μῆλον* ἢ ἁπλῶς *Περσικὸν* ἢ *Περσέαν* καλοῦσιν οἱ συγγραφεῖς [6] σήμερον δὲ Περσικὸν ἐν Χιμάρᾳ τῆς Ἠπείρου καλεῖται.

Πολυμνημόνευτα δ' εἶναι παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσι καὶ τὰ *κυδώνια* [7], τὰ ὁποῖα καὶ συνετηροῦντο ἐξαρτώμενα [8], πρὸς δὲ καὶ τὰ

---

[1] Poèmes, IV. 129d, e. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 190.

[2] Α. Σακελλαρίου, Κυπριακά, 2. 235.

[3] Ι. Μαθιουδάκι, Τοπωνυμίαι τῆς κοινότητος Σκάφης (Κρητικά, 1. 34).

[4] Ὀριβάσιος, 1. 48. 1, 3. 27. 1, σελ. 23. 17, 86. 4). Σήθ, 27. 20. Γεωπονικά, 10. 73. 2. Ἰωάννου Ἀκτουαρίου, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, 2. 366. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 199, σελ. 156. 8. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σ. 199 (Wagner). Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Σουΐδα ἀναγινώσκομεν : κοκκύμηλα· εἶδος ὀπωρῶν, τὰ παρ' ἡμῖν λεγόμενα βερίκοκκα.

[5] Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 473. 511. 585. Γεωπονικά, 10. 13. 1. Σήθ, 89 14. Poèmes, IV. 129b. Θεολογάκη, Ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων (Ν. Ἑλληνομν. 7. 201).

[6] Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 1. 585. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 229. 1.

[7] Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 267. Σήθ, 48. 4. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1468. 28. Tafel, Eustathii opusc. 259. 33. Τοῦ περιέργου χάριν σημειῶ τὰ τοῦ Σήθ (Ἔνθ' ἀν. 48. 19): «Λέγεται δὲ ὡς εἴ τις ἔγκυος ταῦτα συνεχέστερον ἐσθίει εὐφυέστατον ἔσται τὸ ἐξ αὐτῆς παιδίον καὶ πονηρόν».

[8] Tafel, Eustathii opusc. 259. 13.

μέσπιλα ἢ *μέσφιλα* [1] ἢ *μούσπουλα* [2], κοινῶς νῦν μούσμουλα, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο καὶ *ἐπιμελίδες* [3], (ἀρχ. ἐπιμηλίδες) καὶ τὰ *μιμαίκυλα* [4] ἢ *κούμαρα* [5], ἤτοι οἱ καρποὶ τῆς κομάρου, τὰ νῦν κοινῶς κούμαρα, ἐν Ἀθήναις *μαμάτσουλα*, *μεμαίντζουλα* ἐν Αὐλωναρίῳ τῆς Εὐβοίας, *μαμάκουλα* ἐν Λακωνικῇ καὶ *μαμούκουλα* ἐν Μεγάροις.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, ἔτρωγον εὐχαρίστως οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τοὺς *φοίνικας* ἢ τὰ *φοινίκια* [6] ἢ *φοινικοβαλάνους* [7].

Τέλος καὶ οἱ καρποὶ τῆς ροιᾶς, τὰ *ροΐδια* [8] ἢ *γρανᾶτα* [9], ἐτρώγοντο τότε, τὰ ὁποῖα συνετηροῦντο κατὰ τὸν χειμῶνα κρεμάμενα [10] καὶ ὧν ὁ χυμὸς ἐχρησιμοποιεῖτο ἀντὶ λεμονίου, ὡς ἀνωτέρω εἶπον, οἱ δὲ κόκκοι καὶ πρὸς καρυκείαν τῶν κολλύβων [11].

ΓΛΥΚΥΣΜΑΤΑ

Εἰς τὰς Βυζαντινὰς τραπέζας, μετὰ τοὺς ἰχθῦς καὶ τὰ κρέατα, παρετίθεντο καὶ τὰ ἐπιδόρπια, τὰ ὁποῖα οἱ ἐν Λυκίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι τῶν τοῦ λαοῦ, ἐκάλουν *ἀναδείπνια* [12], κοινότερον δ' *ἐπίδειπνα* [13], καὶ μὲ τὴν Λατι-

[1] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 11. 80. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 131. 267. 331. Σήθ, 71. 14, 140. 7. Ἀνώνυμος, 2. 274. Tafel, Eustathii opusc. 314. 31.

[2] Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σ. 199 (Wagner, Carmina). Μοσχοπούλου, Περὶ σχεδῶν, σ. 65. Νῦν ὁ καρπὸς (mespilus) λέγεται μέσπολο καὶ μόσπολο ἐν Κεφαλληνίᾳ, μούσπουλο ἐν Ἀρτάκῃ καὶ Πανόρμῳ, νέσπιλον ἐν Πόντῳ καὶ μόσφιλο ἐν Κύπρῳ.

[3] Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. ἐπιμελίδα καὶ Α. Κοραῆ, Ἄτακτα 5Α. 269.

[4] Ἀθήναιος, Β', 50d. Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 1, κεφ. 155 (Kühn). Tafel, Eustathii opusc. 259. 65.

[5] Κούμαρος ἀναφέρεται ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Πωρικολόγου, σελ. 199 (Wagner).

[6] Ἱερόφιλος, 1. 416. Poèmes, III. 282. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Α' καὶ Β'. 296 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 240. 491).

[7] Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 267. Ὁ Χοῦμνος ἐν ἐπιστολῇ του (Boissonade, Anecdota Nova, 221) τοὺς καλεῖ ἀναλελυμένως βαλάνους φοινίκων).

[8] Poèmes, IV. 129b. Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, σελ. 199 (Wagner).

[9] Poèmes, III. 283b.

[10] Tafel, Eustathii opusc. 259. 33.

[11] Poèmes, II. 44.

[12] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1141. 12, 1715. 2.

[13] Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου ἐν λ. ἐπιδορπίσματα καὶ τὸ τοῦ Φωτίου ἐν λ. μεταδόρπια καὶ πβ. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 507. 4. Ἐν τῷ Ἑλληνικῷ γλωσσαρίῳ τοῦ Du Cange κεῖται καὶ ἀποφάγια· τραγήματα. Παρ' ἀρ-

νικὴν λέξιν *δούλκιον* [1], ἐκ τῶν παρατιθεμένων πλακούντων καὶ διαφόρων ἡδυσμάτων, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο *γλυκύσματα* [2].

Ὑπὸ τὸν ὅρον δ' ἀναδείπνια ἢ δούλκιον οἱ Βυζαντινοὶ ἐνόουν τὰ διάφορα τραγήματα καὶ τοὺς πλακοῦντας [3] καὶ τὰ μελίπηκτα, ὧν δὲν ἠδύναντο νὰ στερηθῶσι κατὰ τὰ γεύματα καὶ δεῖπνά των οἱ κοιλιόδουλοι, εἰδικοὺς παρασκευαστὰς αὐτῶν ἔχοντες προσπαθοῦντας, πρὸς εὐχαρίστησιν τῶν κυρίων των, ποικιλίαν αὐτῶν νὰ παρασκευάζωσι καὶ ἐντὸς δισκαρίων νὰ προσφέρωσι [4].

Ἠγάπων δὲ πολὺ τὰ γλυκύσματα οἱ πρόγονοι ἡμῶν, οἵτινες καὶ ὡς φιλικὰ τὰ ἀπέστελλον δῶρα [5] καὶ ἐκ ξένων ἀκόμη χωρῶν αὐτὰ προμηθευόμενοι [6]. Οὕτω Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὁμιλεῖ διὰ τὸ πλῆθος τῶν πεμμάτων, μελιπήκτων καὶ τραγημάτων καὶ τὴν περὶ αὐτὰ ματαιοτεχνίαν [7], ὁ Μ. Βασίλειος διὰ τὴν ποικιλίαν τῶν πεμμάτων [8], ὁ Λιβάνιος, ψέγων μάλιστα τοὺς πλουσίους διὰ τοὺς εἰδικῶς χρησιμοποιουμένους πλακουντοποιούς [9], ὁ Χρυσόστομος διὰ τοὺς εἰς τὰς τραπέζας τῶν πλουσίων παρα-

χαίοις τὰ ἐπιδόρπια ἐλέγοντο ἐπιδορπίσματα καὶ μεταδόρπια, νῦν δ' ἐν Ἁγίῳ Ὄρει περιδείπνια, πόπαστα ἐν Κύπρῳ, ξαρέσκια ἐν Σάμῳ, Καρπάθῳ, Κιμώλῳ καὶ Θήρᾳ καὶ καταστήματα ἐν Καλλιπόλει.

[1] Ὁ μίνσος τοῦ δουλκίου ἀναφέρεται ἐν τῷ Κτητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου (161. 20, Bury). Ἐν τῷ λατινικῷ γλωσσαρίῳ τοῦ Du Cange ἀναγινώσκομεν: dulcia· τραγήματα, γλυκύσματα, ἡδύσματα καὶ πάλιν ἐν τῷ G.G.L. 2. 56. 39: dulcium· πλακοῦντα. Ὅτι δούλκιον εἶναι τὰ ἐπιδόρπια γλυκύσματα εἶπεν ὁ Reiske σχολιάζων τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον (Ἔκθεσις, Β', 170. 865). Πβ. καὶ J. Ebersolt, Le grand palais de Constantinople, σ. 89. L. Oeconomos, La vie religieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges, σ. 218 Φ. Κουκουλέ, Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 10. 133). Τὸ δούλκιον νῦν ἐν Ἄνδρῳ λέγεται ξεγλύτσι.

[2] L. Petit, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ ἐν Ἄθῳ (Anal. Boll. 25. 64. 23 ἑξ.). Poèmes, III. 321.

[3] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 160. 21, 653. 9. Γ. Κεδρηνοῦ, Ἱστορ. 2. 149. 23. Ι. Τζέτζου, Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra, 83. 22).

[4] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 4, 3. 4 (σελ. 155-56, 251. 21 ἑξ. Stählin). Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν. 10. 115.

[5] Ὁ Φιλόθεος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὁμιλεῖ διὰ τὰ ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τραπέζης παρατιθέμενα «Ἰνδικά τε πέμματα καὶ Ἰταλικὰ» (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, 5. 315).

[6] Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 2. 279. 19.

[7] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 2. 2 (σελ. 154. 23).

[8] P. G. 30. 45.

[9] Λιβανίου, Φιλάργυρος ἐρασθεὶς ἑταίρας, 39 (τόμ. 7. 65, Förster). Οἱ πλακουντοποιοὶ καὶ πλακουντάριοι καλούμενοι (βλ. λεξ. Κυρίλλου καὶ

τιθεμένους πλακοῦντας[1], Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης διὰ τὴν περὶ τὰ πέμματα μανίαν[2], τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα διὰ τὰ μελίπηκτα καὶ τοὺς πλακοῦντας[3] καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ψέγει τοὺς ἡγουμένους διὰ τὰ ἀφθόνως εἰς τὰς τραπέζας των παρατιθέμενα γλυκύσματα[4].

Ὑπὸ τῶν συγγραφέων συχνὰ μνημονεύονται τὰ *μελίπηκτα*, ὑφ' ἣν λέξιν οὗτοι ἐννοοῦσι γενικῶς, ὅ,τι ἡμεῖς σήμερον λέγομεν γλυκύσματα[5], πολλάκις ὅμως καὶ τὰ *μελιτηρὰ* ἢ *μελιτώματα*[6] παρασκευαζόμενα δῆλα δὴ διὰ μέλιτος, τὸ ὁποῖον εὐχαρίστως ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοί[7], δι' ὃ καὶ τὰ ἀντιδιαστέλλουσι πρὸς τὰ τραγήματα καὶ τοὺς πλακοῦντας[8].

Ἐχρησιμοποίουν δὲ πρὸς παρασκευὴν τῶν γλυκυσμάτων τότε οὐ μόνον τὸ μέλι, οὗ ἄριστον ἐθεωρεῖτο καὶ τότε τὸ Ὑμήττιον[9] καὶ τὸ Θάσιον, μεθ' ὃ τὸ τῶν Κυκλάδων[10], τό τε ἁπλοῦν καὶ μάλιστα τὸ ἀκάπνιστον, *ἀκάπνιν*[11], ἀλλὰ καὶ τὸ σίραιον, τὸ κοινῶς νῦν πετιμέζι, *ἔψημα* αὐτὸ κα-

C. G. L. 3. 309. 2) ἐπώλουν διαφόρους πλακοῦντας καὶ εἰς τὰς ὁδοὺς ἢ τὰς αὐλὰς τῶν ἐκκλησιῶν ἐπὶ ταβλίων αὐτοὺς τοποθετοῦντες. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, P. G. 93. 1709

[1] P. G. 58. 493. 494, 61. 506, 62. 348.

[2] P. G. 78. 400.

[3] Anal. Boll. 25. 64, στίχ. 21—23.

[4] Poèmes, III. 321.

[5] Παλλαδίου, Διάλογος ἱστορικός, 47. 43. 61. Ταῦτα ὁ Μ. Βασίλειος (P. G. 32. 1092) λέγει ὅτι εἰς τὰς ὁδοὺς πρὸς πώλησιν πορεῖχον «οἱ τοῦ μέλιτος ἑψηταί».

[6] C. G. L. 3. 185. 3. 372. 25.

[7] Πανδέκται, 33. 9. 3. 2. Σήθ, 69. 24. Tafel, Eustathii opusc. 146. 17. 235. 45. Χωνιάτης, 1. 264. 25. Ὁ Ι. Τζέτζης, Χιλιάδ. χιλ. 13. 480. 324, εἶπεν: ἐκ μέλιτος ἢ σάκχαρος παρασκεύασμα πλακοῦντος.

[8] Ι. Τζέτζου, Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra, 83. 24). Ἰωσὴφ Τραπεζοῦντος, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Εὐγένιον (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Fontes imperii Trapezuntini, σ. 66. 25).

[9] Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 82. 1. Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. 6 ἱστορ. 93. 953 ἑξ. Χωνιάτης, 2. 26. 20. Περὶ μέλιτος ἰδίαν μονογραφίαν ἔγραψεν ὁ Magerstedt ἐν Bilder aus der römischen Landwirtschaft, Heft 6. Σημειωτέον δ' ὅτι Δίων ὁ Χρυσόστομος (Θ', 289, Dindorf) λέγει ὅτι τὸ Ποντικὸν μέλι εἶναι πικρὸν καὶ ἀειδές, τοῦθ' ὅπερ βεβαιοῖ καὶ ὁ Προκόπιος (Περὶ τῶν πολέμων, 2. 464. 3, Βόνν.) λέγων: «τὸ γὰρ μέλι ἐν ἅπασι τῆς Τραπεζοῦντος χωρίοις πικρὸν γίνεται».

[10] Ὀριβάσιος, 2. 62. 1 καὶ 2. 63. 1. 3 (σελ. 60. 15, 61. 6).

[11] Διὰ τὸ ἀκάπνιν μέλι βλ. Βιον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (Anal. Boll. 45. 35. 6. 11). Μ. Στεφανίδου, Συμβολαί, σ. 105. Β. Φάβην ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 4. 249-250 καὶ Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1.

λοῦντες[1], ὡς καὶ σήμερον ἐνιαχοῦ, ἢ καὶ *γλυκίδιν*[2], πρὸς δὲ καὶ τὸ πολύλεκτον *σάκχαρ* ἢ *σάκχαρον* ἐκ σακχαροκαλάμου ἢ γλυκοκαλάμου, *σακχαροπλακοῦντας* ἐξ αὐτοῦ κατασκευάζοντες[3].

Κατὰ τὰ Βυζαντινὰ κείμενα, εἶδος πλακοῦντος ἐκαλεῖτο *πάστελλος* ἢ *πάστιλλος*[4] (Λατιν. pastillus) τοῦτο δὲ καὶ ὑπὸ τὸν ὑποκοριστικὸν τύπον *παστέλλιν* ἀναφέρεται κατὰ διαφόρους αἰῶνας. Οὕτως ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χρυσοστόμου, τὸν κατηγόρουν ὅτι, μετὰ τὴν ἁγίαν μετάληψιν, ἀπεγεύετο παστίλλου[5], πάστιλλον δ' ὡς γλύκυσμα ἀναφέρει καὶ ὁ Καισαρείας Ἀρέθας σχολιάζων τὸν Λουκιανόν[6]. Καὶ τὰ θαύματα δὲ τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου ὁμιλοῦσι διὰ παστίλλιν πλακουνταρικόν[7], διὰ *παστέλλιν* δὲ τὰ Ὀνειροκριτικά[8].

Τὴν χρῆσιν τοῦ παστελλίου κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἀποδεικνύει ἡ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος μνεία *παστιλλαρίου*[9], βραδύτερον δὲ τοῦ οἰκογενειακοῦ ἐπιθέτου *Παστιλλᾶς* παρὰ Λέοντι Διακόνῳ[10] καὶ ἔτι βραδύτερον τοῦ *παστελλοπούλη* παρὰ Προδρόμῳ[11].

Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας παστέλλιν ἀναφέρεται ἐν ταῖς Ἀσίζαις τῆς Κύπρου, μὲ τὸ Ἀραβικὸν μάλιστα ὄνομα *χαλητέτζ*[12], ἔπειτα

153. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίουν καὶ τὸ ἐντὸς τῶν κηρυθρῶν εὑρισκόμενον μέλι μετὰ τοῦ κηρίου. Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 1. 15. 3 (σελ. 165. 3). Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 241, σελ. 196. 25.

[1] Γεωπονικά, Δ', 15. 8. Καὶ νῦν ἐν Κύπρῳ τὸ σίραιον λέγεται ἔψημαν, ἥψημα δ' ἐν Τριγλίᾳ τῆς Βιθυνίας.

[2] Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Ἐκκλησ. 1174.

[3] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 241. 249 (σελ. 197. 7, 206. 10). Περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ σάκχαρ βλ. Heyd, Histoire du ocmmerce du Levant, 2. 680.

[4] Πάστελλον· εἶδος τοῦτο πλακοῦντος καθέστηκεν· Σωφρονίου, Διήγησις τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου, P. G. 87. 3657.

[5] Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, P. G. 114. 1165.

[6] Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις (Λαογραφίας, 4. 252).

[7] Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra, 72. 8.

[8] Drexl, Anonymes Traumbuch des cod. Paris gr. 2511 (Λαογρ. 8. 369, στίχ. 343).

[9] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας, 6. 14.

[10] Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 8. 22.

[11] Poèmes, IV. 129j.

[12] Ἀσίζαι, Β' κεφ. 296 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 490).

ἐν ταῖς Γραφαῖς καὶ στίχοις τοῦ Στεφάνου Σαχλίκη [1] καὶ τέλος ἐν τῷ Θανατικῷ τῆς Ρόδου τοῦ Γεωργηλᾶ [2].

Σημειωτέον δ' ὅτι παστέλλι συνείθιζον νὰ τρώγωσιν οἱ Βυζαντινοὶ κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἥτις καὶ διὰ τοῦτο ἐκαλεῖτο παστίλλη [3], ἔθιμον τὸ ὁποῖον ἐξηκολούθησε μέχρι σήμερον, ἀφ' οὗ ἐν Κύθνῳ κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ νέου ἔτους παρασκευάζουσι σῖτον βεβρασμένον μετὰ μέλιτος, ἐν Σινώπῃ δὲ τοῦ Πόντου κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν γλύκυσμα ἐκ μέλιτος καὶ καλῶς κοπανισθέντων καρύων καὶ ἐν Ἄνδρῳ πάλιν κατὰ τὴν παραμονὴν παστέλλι [4].

Σήμερον παστέλλι κοινῶς λέγομεν γλύκυσμα ἐκ μέλιτος καὶ σησάμου κατασκευαζόμενον, τοιοῦτόν τι ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἐνόουν πάντοτε οἱ Βυζαντινοὶ διὰ τῆς λέξεως. Οὗτοι, τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς παλαιοτέρους αἰῶνας, παστέλλι λέγοντες ἐννόουν τὴν *οἰνοῦτταν* ἢ κοινῶς τότε *μουστόπιτταν* [5], τὴν κοινῶς σήμερον *μουσταλευριάν*, γλύκυσμα δῆλα δὴ ἀποτελούμενον ἐξ ἀλεύρου μετὰ γλεύκους βρασθέντος [6], ἤ, ὡς λέγει ὁ Ὀριβάσιος, «μετὰ γλεύκους καὶ σεμιδάλεως πέμμα» [7].

Τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ὑποστηρίζει ὅτι σήμερον *παστέλλιν* ἐν Κύπρῳ λέγεται τὸ γλύκυσμα τὸ κατασκευαζόμενον ἀπὸ τὸν ζωμὸν ἰσχυρῶς βρασθέντων κερατίων, ὥστε ἐξ αὐτῶν ν' ἀποτελεσθῇ στερεὰ μᾶζα, εἶδος μελένιου χαλβᾶ [8], *παστίλλα* ἐν Ἀργυρουπόλει τοῦ Πόντου τὸ ἐξ ἀλεύρου καὶ ζωμοῦ συκαμίνων κατασκευαζόμενον γλύκυσμα, ἐν Φιλιππουπόλει δὲ τὸ ἐκ γλεύκους καὶ ἐκλεκτοῦ ἀλεύρου, κατὰ Κοραῆν δὲ (Ἄτακτα, 1. 192, 4. 399) ἐξ ἀλεύρου καὶ μούστου, ἡ κοινῶς χαλβαδόπιττα, ἐν ᾧ ἐν Λιβησίῳ τῆς Λυκίας *παστίλλιν* λέγουσιν εἶδος χαλβᾶ σησαμωτοῦ.

---

[1] Στ. Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἑρμηνεῖαι, στίχ. 295 (Wagner, Carmina, σ. 74).

[2] Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου, στίχ. 570 (Wagner, Carmina, σ. 49).

[3] Κατὰ τὸ λ. τοῦ Σουΐδα, τοῦ Ζωναρᾶ καὶ τὸ Μ. Ἐτυμολ. (655. 48): παστείλη· ἡ ἐσχάτη ἡμέρα τοῦ ἐνιαυτοῦ.

[4] Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Ἑλληνικὴν λαογραφίαν, ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. 26, σελ. 147. 148.

[5] Ὁ Θωμᾶς Μάγιστρος, σχολιάζων τὸν στίχ. 1122 τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους λέγει: οἰνοῦττά ἐστιν ἡ κοινῶς λεγομένη μουστόπιττα. Τὴν μουστόπιτταν ἀναφέρει καὶ ὁ Ἀνώνυμος, 2. 266.

[6] Ὁ Ἡσύχιος λέγει: οἰνοῦττα· μᾶζα οἴνῳ πεφυρμένη. Οἰνούττας ἀναφέρει καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Tafel, opusc. 323. 45.

[7] Ὀριβάσιος, 3. 3. 1 (σελ. 71. 12).

[8] Ἀθ. Σακελλαρίου, Κυπριακά, 2. 720. Ἀ. Κοραῆ, Ἄτακτα, 4. 720.

Παρὰ τὴν μουστόπιτταν δ' ἔτρωγον οἱ τότε καὶ τὴν μελόπιτταν, ἐκ μέλιτος καὶ ἀλεύρου παρασκευαζόμενον γλύκυσμα [1], τὸ ὁποῖον μελιτοῦτταν λέγουσι τὰ κείμενα, ὁ Θωμᾶς δὲ Μάγιστρος κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα *ἀπόθερμον* [2] καὶ τὴν ὁποίαν ὁ Ἡσύχιος ἐν τῷ λεξικῷ του περιγράφει ὡς «μᾶζαν μέλιτι δεδευμένην», ἥτις καὶ *πάστιλλος* ἐπ' ἴσης θὰ ἐλέγετο, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα, ὅστις, σχολιάζων τὸν Λουκιανόν, λέγει: «μελιτοῦτταί εἰσιν οἱ νῦν λεγόμενοι πάστιλλοι» [3].

Ἄλλο γλύκυσμα, τὸ ὁποῖον ἔτρωγον οἱ Βυζαντινοί, εἶναι ὁ *σησαμοῦς*, ὃν ἀναφέρουσι διάφοροι συγγραφεῖς, οἷον ὁ Ι. Τζέτζης [4] καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, βεβαιῶν ὅτι οὗτος κατὰ κανόνα ἐτρώγετο, ὅπως καὶ σήμερον, κατὰ τοὺς γάμους, πρὸς εὐγονίαν [5], καὶ βραδύτερον ὁ Ἰωάννης Χοῦμνος [6]. Ἦτο δ' ὁ σησαμοῦς τὸ σήμερον *παστέλλι* καὶ τὸ *σησαμᾶτον* τοῦ Προδρόμου [7], διάφορος τῆς ἀναφερομένης *σησαμίδος* [8], ἡ ὁποία παρ' Ἀθηναίῳ (ΙΔ', 646 f) περιγράφεται ὡς ἐκ μέλιτος καὶ σησάμων πεφρυγμένων καὶ ἐλαίου σφαιροειδὲς πέμμα [9]. Οὗτος ὑπὸ τοῦ Α. Κοραῆ θεωρεῖται ὡς ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῶν Τούρκων σουσὰμ-χαλβᾶν [10].

Παρ' ἀρχαίοις εἶδος πλακοῦντος ἐλέγετο ἀμαξίς· τοῦτο ὅ τε Σουΐ-

---

[1] Κατὰ τὸν Ἀθήναιον, Γ', 114f: μελιτοῦττα· ἥδυσμα ἐξ ἀλφίτων μετὰ μέλιτος γινόμενον.

[2] Σχολιάζων τὸν Πλοῦτον τοῦ Ἀριστοφάνους (στίχ. 1122): μελιτοῦττα· ὃ κοινῶς εἰώθασι λέγειν ἀπόθερμον.

[3] Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις (Λαογραφ. 4. 252).

[4] Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. 13. Ἱστορ. 478, στίχ 289. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιστολαὶ (Cramer, Anecdota Graeca, III. 160).

[5] Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, Θ' 420· τοῦ αὐτοῦ, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits, 8. 2. 123). Διὰ τὴν βρῶσιν παστελλίου κατὰ τοὺς γάμους βλ. Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὸ περὶ τοῦ γάμου παρὰ Βυζαντινοῖς κεφάλαιον (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 2. 38).

[6] Χούμνου, Ἐπιστολαὶ (Boissonade, Anecdota Nova, σ. 221).

[7] Poèmes, IV. 129 l. Ὁ Πολυδεύκης ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ του (6. 108) τὸν σησαμοῦντα περιγράφει ὡς πέμμα διὰ μέλιτος ἑφθὸν καὶ σησάμου.

[8] Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Ἀχαρν. 1092 καὶ Εἰρήν. 869: σησαμοῦς δὲ καὶ σησαμῆ διαφέρει· σησαμοῦς μὲν εἶδος πλακοῦντος, σησαμῆ δέ, ἣν ἡμεῖς καλοῦμεν σησαμίδα.

[9] Ἴσως αὐτὰ εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Λεοντίου Νεαπόλεως ἐν τῷ βίῳ Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (P. G. 93 1729) ἀναφερόμενα σφαιρία.

[10] Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 192.

δας[1] καὶ ὁ Ζωναρᾶς ἐν τῷ λεξικῷ των[2], πρὸς δὲ καὶ ὁ Σχολιαστὴς τῶν Νεφελῶν τοῦ 'Αριστοφάνους (στίχ. 864), λέγουσιν ὅτι κοινῶς ἐκαλεῖτο *κοπτή*. 'Ιδέαν τοῦ τί οἱ τότε ἐνόουν μὲ τὴν κοπτήν, τὴν ὁποίαν ἐπανειλημένως ἀναφέρουσι καὶ τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια[3] λαμβάνομεν, ἴσως, ἐκ τοῦ παρ' 'Αθηναίῳ *κοπτοπλακοῦντος* (ΙΔ' 647f), ὅστις ἀπετελεῖτο ἐκ δύο φύλλων ζύμης μεταξὺ τῶν ὁποίων παρενεβάλλοντο καλῶς κοπανισθέντα ἀμύγδαλα. καὶ λεπτοκάρυα μετὰ μέλιτος, πεπέρεως, σησάμου καὶ μήκωνος[4]. 'Αφ' ἑτέρου ὅμως δέον νὰ σημειώσωμεν ὅτι σήμερον ἐν Πόντῳ *σάμαξι* (=ἁμαξὶς) καλεῖται ἡ οἰνοῦττα, ἡ κοινῶς δῆλα δὴ μουσταλευριά, ἥτις καὶ *κοφτάρ'* ἐν Πόντῳ καὶ 'Αραβανίῳ τῆς Καππαδοκίας καλεῖται καὶ *μισοκοφτή* ἐν Σύμῃ. ὡς κοπτομένη εἰς μικρὰ τετράγωνα ἢ ρομβοειδῆ τεμάχια.

'Ο Θεόδωρος Πρόδρομος ἀναφέρει δύο γλυκύσματα ἀκόμη, τὸ *καρυδᾶτον*[5] καὶ τὸ *κυδωνᾶτον*[6], ὅπερ τελευταῖον ἀναφέρει καὶ ὁ Συμεὼν Σὴθ (48. 19).

Μὴ ἔχοντες πλακουντοποιητικὰ συγγράμματα παρὰ Βυζαντινοῖς οἷα διὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἀναφέρει ὁ 'Αθήναιος (ΙΔ' 643e) ἀδυνατοῦμεν νὰ περιγράψωμεν ἀκριβῶς τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς τότε διαφόρων γλυκυσμάτων, ὧν ἰδέαν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ τῶν ὁμωνύμων σημερινῶν. Κατὰ ταῦτα καρυδᾶτον ἦτο γλύκυσμα ἐκ καρύου καὶ σακχάρεως κατασκευαζόμενον ἢ ἐκ καρύων καὶ μέλιτος, τὸ *καρυδόμελο* ἐν Σίφνῳ καὶ *καρ'δόμιλου* ἐν Αἰτωλίᾳ καλούμενον, *κυδωνᾶτον* δὲ τὸ ἐκ βρασθέντων καὶ πεπιεσμένων κυδωνίων μετὰ σακχάρεως, τὸ νῦν *κυδωνόπαστο* ἢ *παστοκύδωνο*, ὅπερ ὁ Συμεὼν Σὴθ περιγράφει ὡς εὐστόμαχον καὶ ἥπατος ρωστικόν[7]. Τὸ κυδωνᾶτον δὲ κατασκευάζεται καὶ σήμερον ἐν Κύπρῳ *τσυωνᾶτον* καλούμενον καὶ ἐξαιρετικὸν γλύκυσμα θεωρούμενον, ἐντεῦθεν δὲ παρὰ τοῖς κατοίκοις τῆς μεγαλονήσου ἡ παροιμία «ξέρει ὁ γάαρος ὁ κούντουρος εἶντάν' τὸ τσυωνᾶτον;» ἐπὶ ἀπειροκάλου ἀγροίκου καὶ ἀκαλαισθήτου.

---

[1] 'Εν λ. ἁμαξίς.

[2] 'Ομοίως ἐν λ. ἁμαξίς.

[3] C. G. L. 3. 15. 37, 183. 47, 288. 25, 354. 64.

[4] Βλ. τὰ κατωτέρω περὶ τῆς κ ο φ τ ό π ι τ τ α ς λεγόμενα.

[5] Poèmes, IV. 129 l.

[6] Poèmes, III. 283a. Γλύκυσμα μὲ καρύδια κατασκευαζόμενον καλεῖται κ α ρ υ δ ᾶ τ ο ν ἐν Κύπρῳ καὶ κ α ρ ' δ ά τ ο υ ἐν Αἰτωλίᾳ.

[7] Σ ή θ, 48. 22. 'Ο Κ ο ρ α ῆ ς, "Ατακτα, 1. 283, φρονεῖ ὅτι καρυδᾶτον εἶναι γλύκυσμα τοῦ κουταλίου ἀπὸ χλωρὰ καρύδια καὶ κυδωνᾶτον τὸ ἄλλως γλυκὸ κυδώνι. Φαντάζομαι ὅτι ὁ ἀνὰ τὰς ὁδοὺς πωλῶν γλυκύσματα μᾶλλον τὸ πρῶτον θὰ διελάλει. Βλ. ἐν τούτοις τὰ μικρὸν κατωτέρω περὶ τοῦ κυδωνάτου λεγόμενα.

Κατὰ τὸν σχολιαστὴν τῆς Εἰρήνης τοῦ 'Αριστοφάνους (στίχ. 1195): ἄμυλοι· πλακοῦντές τινες οἱ δὲ ζῦμαι πλακουντώδεις, ὃ νῦν *ἀμυλᾶτον* φασί. Σαφέστερα, δυστυχῶς, δὲν λέγονται· πάντως φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ πλακοῦντος ἐξ ἀμύλου κατασκευαζομένου.

'Ανωτέρω ὡμίλησα διὰ σησαμᾶτον, καρυδᾶτον καὶ κυδωνᾶτον· δὲν παρέλκει ἴσως, νὰ λεχθῇ ἐνταῦθα ὅτι πολλὰ τῶν γλυκυσμάτων, καὶ μάλιστα τὰ κοινῶς τοῦ κουταλιοῦ σήμερον λεγόμενα, παρὰ Βυζαντινοῖς ἔληγον εἰς -ᾶτον ὡς π. χ. ἀπιᾶτον, κιτρᾶτον, εἴτε ἐξεφέροντο διὰ τῆς προθέσεως διὰ καὶ γενικῆς, οἷον τὸ διὰ κιτρίου[1], τὸ γλυκὸν δῆλα δὴ κίτρον, τὸ διὰ ρόδων, τὸ διὰ κυδωνίων κτλ. χρῆσις, ἥτις καὶ σήμερον ἐξακολουθεῖ. Οὕτω κυδωνᾶτο λέγεται οὐ μόνον τὸ μὲ κυδώνια συμβραζόμενον κρέας, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐκ κυδωνίων γλυκὸ ἐν 'Αρκαδίᾳ, Φιλιππουπόλει καὶ Εὐρυτανίᾳ, ἐν ᾗ τελευταίᾳ περιοχῇ γνωστὰ καὶ τὰ γλυκὰ *βυσ'νάτου, καρ'δάτου, μυγδαλάτου, καρπ'ζάτου*.

Κατὰ τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια: ἀμήν· πλακοῦντος εἶδος, θεωρία καὶ ἰδέα πλακόπιττας, καὶ πάλιν: τῆς πλακόπιττας, ἤγουν τοῦ *μαρτζαπᾶ*.

Πλακόπιττα γνωρίζομεν ὅτι εἶναι ἡ προχείρως ἐπὶ θερμανθείσης πλακὸς ψηθεῖσα πίττα· ἐνταῦθα πάντως πρόκειται περὶ γλυκύσματος τοῦ αὐτοῦ, πιθανῶς, πρὸς τὸν τῆς Χίου μαρσαπᾶν ('Ιταλ. mazzapane) τοῦ κατασκευαζομένου ἐξ ἀμυγδάλων κοπανισμένων καὶ μετὰ σακχάρεως μεμιγμένων[2].

Παρὰ τῷ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ φέρεται: «ἀγαθό ν τι πέφηνε καὶ ἡ συκομαγίς, ἐν ᾗ πολλῶν ὁμοῦ συμπεφυρμένων, οὐκ ἔστι τὸ μὲν ἐκλέγεσθαι, τὸ δ' ἀπεκλέγεσθαι, ἀλλὰ ὁμοῦ πάντα συμμεμιγμένα»[3].

'Η συκομαγίς, ἣν κατὰ διάστασιν μαγίδα σύκων καλεῖ ὁ μαθητὴς τοῦ Εὐσταθίου Μιχαὴλ Χωνιάτης[4], σημαίνει τὰ μεμαγμένα καὶ μίαν ζύμην ἀποτελοῦντα σῦκα, εἶτα δὲ καὶ τὴν παλάθην, τὰ ὁμοῦ συνερραμμένα σῦκα.

'Εκ τῶν δύο τούτων συκομαγίδων προφανὲς εἶναι ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἐννοεῖ τὴν πρώτην, ἀφ' οὗ ὁμιλεῖ περὶ ὁμοῦ συμμεμιγμένων καὶ τρωγομένων σύκων. Καὶ δὲν μᾶς περιγράφει μὲν τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ γλυκύσματος ὁ συγγραφεύς[5], σαφῆ ὅμως τούτου ἰδέαν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν

---

[1] Poèmes, III. 283. T a f e l, Eustathii opusc. 339. 65. A. Κ ο ρ α ῆ, "Ατακτα, 1. 282. 'Ο Σ ή θ, 53. 4 γράφει: «τὸ δὲ σὺν μέλιτι καὶ ἀρτύμασι σκευαζόμενον διὰ κιτρίου ὀνομαζόμενον».

[2] Π α σ π ά τ η, Τὸ Χιακὸν γλωσσάριον, σ. 227.

[3] T a f e l, Eustathii opusc. 259. 11.

[4] Χ ω ν ι ά τ η ς, 1. 270. 29, 2. 501.

[5] Πληρέστατα τὴν κατασκευὴν τῆς συκομαγίδος περιγράφει ὁ Κολλουμέλας, 12. 15. Π. Γ ε ν ν α δ ί ο υ, Γεωργικὰ ἀνάλεκτα, σ. 3.

ἐκ τῶν νῦν συνηθιζομένων. Νῦν δῆλα δὴ ἐν Αἰγίνῃ, Βαμβακοῦ τῆς Λακεδαίμονος, Ξηροχωρίῳ, Αἰτωλίᾳ καὶ Δρόβιανῃ τῆς Ἠπείρου, κόπτοντες οἱ χωρικοὶ εἰς μικρὰ τεμάχια ἢ ὁμοῦ διὰ τῆς χειρὸς συμπιέζοντες σῦκα, τὰ μεταβάλλουσιν εἰς μίαν ζύμην, ἣν καὶ βράζοντες καὶ ἐπιπάσσοντες μὲ ἄλευρον ἡλιάζουσιν ἢ φουρνίζουσι.

Τὸ παρασκεύασμα τοῦτο, ὅπερ διατηροῦσιν ἐντὸς πίθων, καλοῦσιν *ἀσκομαΐδα* [1], *συκόπιτταν* δ' ἐν Κύπρῳ [2].

Κατὰ τὸν Ἀθήναιον (ΙΔ' 646d) ἴτριον ἦτο «πεμμάτιον λεπτὸν διὰ σησάμου καὶ μέλιτος γινόμενον», ἐν ᾧ, ὁ Ὀριβάσιος ἐκ τοῦ Γαληνοῦ παραλαμβάνων, ὁμιλεῖ διὰ τὰ «διὰ γλεύκους καὶ σεμιδάλεως λάγανα καὶ τὰ ρύμματα, ἅπερ ἴτρια προσαγορεύεται» [3] διασαφηνίζων ἀλλαχοῦ ὅτι τὰ ἴτρια, εἰς τὰ ἐξ ἀλεύρου πέμματα ὑπαγόμενα, κατεσκευάζοντο μὲ μέλι καὶ ἦσαν δύο εἰδῶν, τὰ μὲν καλυτέρας ποιότητος, *ρύμματα* λεγόμενα, τὰ δὲ ὑποδεεστέρας, *λάγανα* [4].

Σημειωτέον ὅμως ὅτι, κατὰ τὸν Ἡσύχιον, τὸ λάγανον ἦτο «εἶδος πλακουνταρίου ἀπὸ σεμιδάλεως ἐν ἐλαίῳ τηγανιζόμενον», ἦτο δῆλα δὴ εἶδος τηγανίτας μὲ φύλλον ζύμης, ἥτις καὶ σήμερον ἔτι ἐν Ἠπειροθεσσαλίᾳ λέγεται *λαγάνα* καὶ *λαλαγγίτα*.

Ὁ Ἀρτεμίδωρος ἐν τοῖς Ὀνειροκριτικοῖς του κατὰ τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα ἀναφέρει τετυρωμένους πλακοῦντας [5], τὰ δὲ Ἑρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκους «τυρίτας πλακοῦντας» [6] καὶ τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια «πλακοῦντας ἐντυρίτας» [7]. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο δέον νὰ νοήσῃ τις ἢ τὸν τῶν ἀρχαίων τυροῦντα, τὴν σημερινὴν δῆλα δὴ τυρόπιτταν [8], ἢ τὸν ἀρτοτυρίτην πλακοῦντα, τὴν σημερινὴν δῆλα δὴ μπογάτσαν [9], ἥτις, κατά τινας, ἐπωλεῖτο ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ ἀρτοτυριανῷ οἴκῳ [10].

---

[1] Ἐν Ἠπείρῳ καὶ Αἰτωλίᾳ σ' κ ο υ μ α ΐ δ α.

[2] Ἐν Πάλλῃ Κεφαλληνίας σ υ κ ο μ α ΐ δ α λέγεται εἶδος γλυκύσματος ἀποτελουμένου ἐκ σύκων ξηρῶν εἰς δύο τμηθέντων καὶ ἐντὸς πετιμεζίου βυθισθέντων.

[3] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 3. 3. 1 (σελ. 71. 12).

[4] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 1. 7. 1. 3 (σελ. 10. 13). Τὰ λάγανα ἀναφέρουσι καὶ τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια καλοῦντα αὐτὰ τ ρ α κ τ ά. C. G. L. 2. 199. 50.

[5] Ἀ ρ τ ε μ ι δ ώ ρ ο υ, Ὀνειροκριτικά, 1, 72 (σελ. 65. 12, Hercher).

[6] B o u c h e r i e, Ἰουλίου Πολυδεύκους Ἑρμηνεύματα καὶ καθημερινὴ ὁμιλία, σ. 135.

[7] C. G. L. 3. 15. 37, 316. 3.

[8] Ι. Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ ο υ. Πραγματεία περὶ σίτου καὶ ὄψου, σ. 48.

[9] Ἡ μπογάτσα καὶ φογάτσα ἐν Θρᾴκῃ (Ἰταλ. focaccia). Ἴσως μὲ αὐτὴν σχετίζεται καὶ τὸ ἐν Κατωϊταλικῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1145 ἐπίθετον Φ ο υ κ α τ ζ ά ρ ι ς. T r i n c h e r a, Syllabus 138. 182.

[10] Σ κ. Β υ ζ α ν τ ί ο υ, Ἡ Κωνσταντινούπολις, 1. 425.

Ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους (στίχ. 999) ὁμιλῶν δι' εἶδος πλακοῦντος γαλακτώδους, ὅστις ἰδιωτικῶς *φλεψία* καὶ *τραχανᾶ* ἐκαλεῖτο, μᾶς ἀφίνει νὰ ὑπονοήσωμεν ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων του συνειθίζετο ἡ *τραχανόπιττα*, ἥτις θὰ κατεσκευάζετο, πιθανώτατα, ὡς καὶ σήμερον, ἐκ πολτοῦ ἀποτελουμένου ἐκ τραχανᾶ, *τράγου* κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους καλουμένου [1], ὕδατος, κρόκων ᾠοῦ, βουτύρου καὶ τριμμάτων τυροῦ, ὅστις πολτὸς παρενετίθετο μεταξὺ φύλλων ζύμης [2].

Ἡ τραχανόπιττα αὕτη νῦν ἐν Ἠπείρῳ καλεῖται *κοφτόπιττα* ὡς κατασκευαζομένη ἐκ κοφτοῦ, ἐν χειρομύλῳ δῆλα δὴ κοπέντος σίτου, βουτύρου καὶ τυροῦ.

Ὁ Πρόδρομος ἐν τῷ κατὰ τῶν ἡγουμένων ποιήματί του παραπονεῖται ὅτι οἱ ἡγούμενοι τρώγουσι συχνὰ τὰ λαλάγγια μὲ τὸ μέλι [3], τὰ λαλάγγια δ' ἔπειτα ἀναφέρει καὶ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους, ἐξηγῶν ὅτι ταῦτα εἶναι «ἄλευρον, ἐλαίῳ δεδευμένον» [4].

Τὰ λαλάγγια δῆλα δή, τὸ ὄνομα ἐκ τῆς λαλαγῆς λαβόντα, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὰ πεμμάτια τὰ λαλαγὴν κατὰ τὴν ἕψησιν παράγοντα, τὰ σημερινὰ *λαλάγγια* ἢ οἱ *λαλαγγῖτες*, οἱ κοινῶς ἄλλως τηγανῖτες, αἵτινες καὶ *ἐγκρίδες* ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐκαλοῦντο [5], νῦν δὲ *ξεροτήγανα* [6] καὶ οἱ κοινῶς ἀκόμη λουκουμᾶδες, οἵτινες καὶ *κολλύρια* διὰ τὸ κολλυροειδὲς τοῦ σχήματος ἐκαλοῦντο [7] καὶ οἱ *ταγηνῖται* ἢ *τηγανῖται*, τοὺς ὁποίους ὁ Ἀθήναιος (ΙΔ' 646e) περιγράφει ὡς πλακοῦντας ἐλαίῳ τετηγανισμένους, οὕτω δ' ἀκριβέστερον ὁ Ὀριβάσιος [8]: «βάλλεται τὸ ἔλαιον εἰς τάγηνον ἐπικείμε-

---

[1] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 3. 3. 1 (σελ. 71. 12). Τράγου κατασκευὴ περιγράφεται ἐν τοῖς Γεωπονικοῖς, 3. 8. Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Ἡσυχίου ἀναγινώσκομεν: χόνδρος. τραγανός. Περὶ χόνδρου καὶ ἑψήσεως αὐτοῦ καὶ μετὰ γάλακτος βλ. Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ν, 4. 7. 31 (σελ. 105. 2 ἑξ.).

[2] Δ. Λ ο υ κ ο π ο ύ λ ο υ, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, σκεύη καὶ τροφαί, σ. 115.

[3] Poèmes, III. 319.

[4] Στίχ. 1115. Βλ. καὶ Α. Κ ο ρ α ῆ, Ἄτακτα, 1. 291.

[5] Κατὰ τὸν Ἀ θ ή ν α ι ο ν (ΙΔ' 645e): ἐγκρίδες· πεμμάτιον ἑψόμενον ἐν ἐλαίῳ καὶ μετὰ τοῦτο μελιτούμενον. Πβ. καὶ H. G r é g o i r e, Les sauterelles de saint Jean - Baptiste (Βυζάντιον, 5. 112).

[6] Ἐν μεσαιωνικῷ γλωσσαρίῳ φέρεται: πόπανον· λαλάγγιον. ξεροτήγανον.

[7] Βλ. λεξ. ἐν λ. κολύρα καὶ κολλυρίζω. Ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς γλωσσαρίοις, μεταξὺ ἄλλων γλυκυσμάτων, ἀναφέρονται καὶ κ υ κ λ ί σ κ ο ι, οἵτινες πιθανῶς εἶναι οἱ αὐτοὶ μὲ τὰ κολλύρια. C. G. L. 3. 185. 256. 6. Ἐν Κύπρῳ τ σ ε ρ τ σ ε λ ο ύ δ κ ι α (=κρικελούδια) εἶναι ζυμαρικὰ μετὰ μέλιτος ἐν εἴδει κρικελλίου· τὰ αὐτὰ λέγονται καὶ κουλλουρούδκια. Ἔπιθι καὶ Α. Κ ο ρ α ῆ, Ἄτακτα, 1.291. Ἐν Σιρεντζίῳ Ἀνατ. Θρᾴκης λαλάγγι λέγεται πίττα μὲ φύλλα ζύμης κατασκευαζομένη μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τυροῦ τεμάχια μετὰ βουτύρου.

[8] Ὀ ρ ι β ά σ ι ο ς, 1. 7. 1 (σελ. 9. 26).

νον ἀκάπνῳ πυρί, καταχεῖται δ' αὐτῷ θερμαθέντι τὸ τῶν πυρῶν ἄλευρον ὕδατι δεδευμένον πολλῷ. Διὰ ταχέων οὖν ἐν τῷ ἐλαίῳ ἑψόμενον συνίσταται καὶ παχύνεται παραπλησίως ἁπαλῷ τυρῷ τηνικαῦτα δὲ ἤδη καὶ στρέφουσιν αὐτὸ οἱ σκευάζοντες τὴν μὲν ἄνωθεν ἐπιφάνειαν ἐργαζόμενοι κάτωθεν, ὡς ὁμιλεῖν τῷ τηγάνῳ, τὸ δὲ κάτωθεν εἰς ὕψος ἀνάγοντες». Ὁ ἰατρὸς λέγει ὅτι τὴν μᾶζαν ταύτην ἀνέστρεφον δὶς ἢ τρὶς καὶ ὅτι τινὲς καὶ μέλι ἀνεμίγνυον.

Ὁ αὐτὸς δ' Ὀριβάσιος (1. 7. 3) ὁμιλεῖ καὶ περὶ αὐτοσχεδίου τινὸς πλακοῦντος, τὸν ὁποῖον κατεσκεύαζον οἱ ἀγρόται καὶ πένητες, ὃν καὶ περιγράφει ὡς ἑξῆς: «ὅσα διὰ κριβάνου τῶν ἀζύμων πεμμάτων ὀπτῶσιν εἶτα ἀφελόντες ἐμβάλλουσιν εἰς μέλι θερμὸν εὐθέως ὡς δέξασθαι δι' ὅλων αὐτὸ καὶ ταῦτα πλακοῦντός τι γένος ἐστί».

Ὁ Σωζομενὸς ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ του ἱστορίᾳ ἀναφέρει Θεόκτιστόν τινα ψαθηροπώλην καὶ προσθέτει: «ποπάνου δὲ τοῦτο εἶδος» [1]· ψαθήρια κατόπιν ἀναφέρει ὁ Λεόντιος ἐν τῷ βίῳ Συμεῶνος τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ [2], μελέμβαφον, ψαθηρὸν ὁ Ι. Τζέτζης [3], ψαθήρια δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος [4].

Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ψαθηρὸς παρ' ἀρχαίοις ἐλέγετο ὁ εὔθρυπτος, ψαθηρὰ δέ, κατ' ἐξοχήν, εἶναι τὰ κοινῶς νῦν ξεροτήγανα λεγόμενα, ταῦτα δέον νὰ νοήσωμεν ὅτι εἶναι τὰ ψαθήρια, τὰ ὁποῖα καὶ σήμερον οὕτω καλοῦνται εἴς τινας νήσους. Πιθανώτατα δὲ ψαθήρια εἶναι καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου θρυπτὰ καλούμενα [5].

Ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του ἀναφέρει γλύκυσμά τι *παλούδιν* ἢ *παλουδάκιν* καλούμενον, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς Σαρακηνικὸν καὶ χρώματος κιτρίνου [6]. Περισσότερα περὶ τούτου δὲν λέγει. Ἴσως μὲ τὸ γλύκυσμα αὐτὸ νὰ ταυτίζεται καὶ τὸ ἐν χειρογράφῳ τῶν Προδρομείων ποιημάτων *παλωδᾶτον* [7].

Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Σουΐδα ἀναγινώσκομεν: καπήρια· εἶδος πλακοῦντος, τὰ παρ' ἡμῖν *καπύρια* καὶ ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς γλωσσαρίοις: καπυρόν· crustum· καπύριον· crustulum [8]. Ὅτι τὰ καπύρια ταῦτα εἶναι τὰ

[1] Σωζομενοῦ, Ἐκκλ. ἱστορ. Ζ', 17. 14.
[2] P. G. 93. 1737.
[3] Th. Pressel, Johannis Tzetzae epistolae, 60. 68.
[4] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1685. 30,
[5] P. G. 30. 824.
[6] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 241 (σελ. 198. 4).
[7] Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 283 : γρανᾶτα, σαχαρᾶτά τε καὶ τό τε παλωδᾶτον.
[8] C. G. L. 2, 338. 47. 48.

αὐτὰ μὲ τὰ παρ' Ἀθηναίῳ (Γ' 113d) ἀναφερόμενα *καπυρίδια* εἶναι πολὺ πιθανόν. Φαίνεται δ' ὅτι τὸ γλύκυσμα τοῦτο ἀπετελεῖτο ἀπὸ φρυγανισθέντα τεμάχια ἄρτου, εἰς ἃ εἶχεν ἀναμιχθῆ γάλα.

Νῦν *καπύρα* ἐν Κύπρῳ λέγεται φρυγανισθὲν τεμάχιον ἄρτου, ἡ κοινῶς *φρυγανιά*, ἐν Σάμῳ δὲ καὶ Ἰκαρίᾳ τεμάχιον ἄρτου ἐν ἐλαίῳ βρασθέν.

Καὶ τὸ σημερινὸν ρυζόγαλον δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ἄγνωστον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἀφ' οὗ ὁ Συμεὼν Σὴθ [1] ὁμιλεῖ δι' ὄρυζαν «μετὰ γάλακτος κατασκευαζομένην καὶ σὺν σακχάρῳ μεταλαμβανομένην». Τέλος τὰ Προδρόμεια ποιήματα ὁμιλοῦσι δι' ὀρύζιν μὲ μέλιν [2]. Πρόσθες δ' ὅτι τὰ μεσαιωνικὰ δὲ γλωσσάρια (C. G. L. 3. 288. 23, 658. 18) ἀναφέρουσι ὡς γλύκυσμα καὶ πρωτόγαλα μετὰ μέλιτος. Τὸ πρωτόγαλα τοῦτο ἐν Πελοποννήσῳ λέγεται κουλάστρα, παρὰ τὸ Λατινικὸν calostrum.

ΤΑ ΠΟΤΑ

Ἀφ' οὗ συντομώτατα εἴπωμεν ὅτι τὸ πρώτιστον τῶν ποτῶν τῶν Βυζαντινῶν ἦτο, φυσικά, τὸ *νερὸν* (νεαρὸν ὕδωρ) καὶ ὅτι ἔπινον οὗτοι καὶ τὸ γάλα, τὸ ὁποῖον, ὡς καὶ πάντα τὰ ἐξ αὐτοῦ σκευαζόμενα, ἐθεωρεῖτο δύσπεπτον [3], πρὸς δὲ ὅτι ἔκαμνον χρῆσιν καὶ τοῦ *ὀξυγάλακτος* ἐκ τοῦ ὁποίου, δρουβανιζομένου, ἤτοι κινουμένου ἐντὸς κορμοῦ δένδρου ἢ σταμνίου, ἐξῆγον καὶ βούτυρον [4], ἐρχόμεθα εἰς τὰ διάφορα εἴδη τῶν πινομένων οἴνων.

Εὐχαρίστως οἱ Βυζαντινοὶ περὶ τὴν πόσιν τῶν οἴνων καὶ ἄλλων οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν ἔχοντες [5], ὁσάκις τὰ μέσα αὐτῶν ἐπέτρεπον, πα-

[1] Poèmes, III. 279.
[2] Σήθ, 75. 13.
[3] Ἀνώνυμος, 2. 260. Ι. Χουμνου, Ἐπιστολαὶ (Boissonade, Anecdota Nova, 220). Ἓν τῶν παρασκευασμάτων τοῦ γάλακτος ἦτο καὶ ὁ πυός, ὁ ὁποῖος ψηνόμενος ἐπήγνυτο καὶ ἐλέγετο χυτρίτης. Σχολιαστ. Ἀριστοφάνους Εἰρήν. 1150.
[4] Φ. Κουκουλέ, Προδρόμεια λαογραφικὰ ζητήματα (Λαογραφίας, 5. 309 ἑξ.). Τὸ ὀξύγαλα, τὸ ὁποῖον ξύγαλαν καλοῦσι νῦν οἱ Πόντιοι, ἀναφέρουσι τὰ Προδρόμεια ποιήματα (IV. 109) καὶ ἡ Παιδιόφραστος διήγησις τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 132 (Wagner, Carmina, σ. 145). Ἔπιθι καὶ Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 183 Τὸ βούτυρον ἐξήγετο ἐκ γάλακτος προβάτου, αἰγὸς καὶ θηλείας βοός. Διοσκουρίδης, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 22. 72. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 237. σελ. 190. 20.
[5] Jeanselme, L'alcoolisme à Byzance.

ρελάμβανον «ροφημάτων συσκευαστάς»[1], ποικίλας αὐτῶν μίξεις ἐπινοοῦντες.

Ὁ οἶνος, *οἰνάρι(ο)ν* τότε καὶ *κρασί(ο)ν* καλούμενος, ἐπωλεῖτο ἢ ἄκρατος, οὐχὶ σπανίως ὅμως ὑπὸ τῶν φιλοκερδῶν καπήλων καὶ μὲ ὕδωρ ἀναμιγνυόμενος[2]. Κατὰ τὰ παραγγέλματα δὲ τῶν αὐστηροτέρων καὶ σωφρονεστέρων, οὗτος ἔπρεπε νὰ μὴ παρέχεται εἰς παῖδας καὶ κόρας, μόνον δ' εἰς τοὺς ἐνήλικας, καὶ δὴ οὐχὶ εἰς πᾶσαν ὥραν τῆς ἡμέρας καὶ εἰς πᾶσαν περίπτωσιν, ἀλλὰ μόνον πρὸς ἑσπέραν, περὶ τὴν ὥραν τοῦ δείπνου καὶ ἐν καιρῷ χειμῶνος, ὡς ἀντίδοτον κατὰ τοῦ ψύχους εἰς τοὺς ριγηλοὺς[3] ἢ ὁσάκις τις κοπιώδη ἐξετέλει ἔργα ἢ ἐπρόκειτο νὰ κάμῃ πορείαν[4].

Διεστέλλοντο δ' οἱ οἶνοι, ἀναλόγως τοῦ χρώματος, εἰς λευκούς, κιρροὺς (ἢ ξανθούς), ἐρυθροὺς (ρουσίους) καὶ μέλανας[5] ἢ τῆς οὐσίας, εἰς παχεῖς καὶ λεπτοὺς[6] (ἁπαλούς), στύφοντας ἢ αὐστηροὺς καὶ γλυκάζοντας ἢ γλυκεῖς, οἵτινες τελευταῖοι συνιστᾶτο νὰ πίνωνται πρὸ τῶν αὐστηρῶν[7],

[1] Κλήμεντος, Παιδαγ. 3. 4 (σελ. 251. 22).

[2] Γρηγόριος Θεολόγος, P. G. 35. 453. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Κανὼν κατὰ Ἰακώβου (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 180). Ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του (κεφ. 195. σελ. 150. 12, 151. 8) ὁμιλεῖ δι' οἶνον συγκεκερασμένον ἢ δι' οἶνον ἄκρατον ἢ μετὰ ὕδατος. Κρασὶν δὲ νεροκοπημένον ἀναφέρει καὶ ὁ Πρόδρομος (Poèmes, III. 120. 313). Ὁ K. Krumbacher, Die Moskauer Sammlung, σ. 409, σχολιάζων τὴν Βυζαντινὴν παροιμίαν «οἶνος οἶνον διαλύει, ἀμφότεροι δὲ τὸν ἄνθρωπον», δὲν ἔχει δίκαιον δισχυριζόμενος ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἠγνόουν τὸν δι' ὕδατος κερασμὸν τοῦ οἴνου.

[3] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 2, 21. 2, 22. 1, 29. 2 (σελ. 168. 31, 169. 11, 174. 8).

[4] Θεόδωρος Στουδίτης, P. G. 99. 688.

[5] Ὀριβάσιος, 3. 13. 12 (σελ. 75. 7 ἑξ.). Ἰωάννου Ἀκτουαρίου, Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος (Ideler, 1. 369. 18). Ἀνώνυμος, 2. 266. 268. 270. Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 67. 13. Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 5. 6. 4 (Wellmann).

[6] Ὀριβάσιος, Ἔνθ' ἀν. σελ. 75. 11 ἑξ. Ἀνώνυμος, Ἔνθ' ἀν. Kurtz-Drexl, Ἔνθ' ἀν. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 835. 1. Τὸ ἁπαλὸν κρασίν, νῦν κρασὶ ἀχαμνό, ἐλέγετο παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις ἐνάπαλον Εὐσταθίου, Παρεκβ. 871. 31.

[7] Ἀνώνυμος, 2. 259. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 113 (σελ. 67. 1). Tafel, Eustathii opusc. 230. 95. Τοῦ αὐτοῦ, Παρεκβ. 835. 2, 871. 31, 1385. 15. Poèmes, III, 185. 285. 314. IV. 70. Οἱ Βυζαντινοὶ ὅταν ἔλεγον ἁπλῶς γλυκὺ ἐνόουν τὸν γλυκὺν οἶνον. Ἀλέξ. Τραλλιανός, 2. 175. 469. Κατὰ τὸν Ι. Τζέτζην, Χιλιάδες, χιλ. Ι. ἱστορ. 351. 755 ἡμεῖς δὲ νέκταρ πᾶν γλυκύ φαμεν ἐν παραχρήσει. Περὶ σκευαστοῦ γλυκέος ὡμίλησεν ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του, κεφ. 112 (σελ. 67. 1).

ἀναλόγως τῆς ὀσμῆς εἰς ἀνθοσμίας εὐόσμους ἢ εὐώδεις[1] καὶ ἀναλόγως τῆς ἡλικίας εἰς παλαιούς[2], οἵτινες, ἂν ἦσαν καὶ γλυκεῖς, ἐλέγοντο *γλυκοπάλαιοι*[3].

Ἂς σημειώσωμεν δ' ἐνταῦθα ὅτι δὲν ἦτο ἄγνωστος παρὰ Βυζαντινοῖς καὶ ὁ ρητινίτης οἶνος, ὃν οἱ ἀρχαῖοι στροβιλίτην ἐκάλουν. Ἤδη ὁ Πλούταρχος ἐν τοῖς Συμποσιακοῖς προβλήμασί του (Ε. 3. 1) ἔγραψεν: «ὑπομιγνύουσι (ρητίνην) πολλοὶ τῷ οἴνῳ καθάπερ Εὐβοεῖς τῶν Ἑλλαδικῶν καὶ τῶν Ἰταλικῶν οἱ περὶ τὸν Πάδον οἰκοῦντες», ἀναφέρει δὲ καὶ ὁ Διουσκουρίδης τοὺς ρητίνην πιτυΐνην ἔχοντας οἴνους[4], ὁ δὲ Λιουτπράνδος εὗρε βραδύτερον ἐντελῶς ἄποτον τὸν Ἑλληνικὸν οἶνον, ἕνεκα τῆς πίσσης, ρητίνης καὶ τοῦ ἐμβαλλομένου γύψου[5]. Παρεπονεῖτο δὲ κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἀρχόμενον ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης ὅτι ὁ οἶνος τὸν ὁποῖον πίνει ἦτο πικρὸς ἕνεκα τῶν εἰς αὐτὸν ἐμβαλλομένων δᾴδων πεύκης[6], ἃς καὶ νῦν, κατὰ τόπους οἱ χωρικοὶ ἐμβάλλουσιν εἰς τὸν οἶνον.

Ἀνωτέρω γίνεται λόγος περὶ πισσίζοντος οἴνου, πίσσαν τουτέστιν ἔχοντος, τοιοῦτον δὲ χρησιμοποιούμενον ἀναφέρει καὶ ὁ Διοσκουρίδης[7] καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους[8]. Ἐπ' ἴσης ἀναφέρεται καὶ γύψος, ὡς καὶ σήμερον ἐμβαλλόμενος, τὴν χρῆσιν τοῦ ὁποίου παλαιότερον πιστοποιοῦσι τὰ Γεωπονικὰ[9] καὶ ὁ Διοσκουρίδης, λέγων ὅτι οἱ τοιοῦτοι οἶνοι ἦσαν καρηβαρικοί[10].

Ἂς προστεθῇ τέλος ὅτι, πρὸς ἄρτυσιν τοῦ οἴνου, οἱ Βυζαντινοὶ ἐνέ-

[1] Εὐσέβιος Ἀλεξανδρείας, P.G. 86¹. 444. Γρηγόριος Θεολόγος, P. G. 36. 316. Χρυσόστομος, P. G. 64. 437. Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 2 (σελ. 174. 17). Ἱεροφίλου, Περὶ τροφῶν κύκλος, 1. 412. 18. Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σελ. 43.

[2] E. Miller, Poème moral de Constantin Manassès, 9. 62. 638. C. G. L. 3. 364. 58.

[3] Διήγησις μερικὴ τῶν ἐπιστολῶν Ἀλεξίου Βασιλέως καὶ Νικολάου Πατριάρχου (Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Griech. Athosklöster, σ. 169.

[4] Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 5. 6. 5.

[5] Σπ. Ζαμπελίου, Βυζαντιναὶ μελέται, σ. 515.

[6] Χωνιάτης, 2. 25. 19, 236. 28. 559. Πβ. καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου σημειούμενα ἔνθ' ἀν. σ. 559 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, σελ. 28. Καὶ ὁ Διοσκουρίδης, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 5. 34. 1 λέγει ὅτι ὁ ρητινίτης ἐσκευάζετο κατὰ ἔθνη «κόπτεται δὲ σὺν τῷ φλοιῷ ἡ ρητίνη καὶ τῷ κεραμείῳ μίγνυται ἡμικοτύλιον».

[7] Διοσκουρίδου, Ἔνθ' ἀν. 5. 6. 5. Περὶ τοῦ πιττίτου οἴνου τῶν ἀρχαίων βλ. Π. Γενναδίου, Λεξικὸν φυτολογικόν, σ. 57.

[8] Ἀχαρν. 189.

[9] 7. 13. 5.

[10] Διοσκουρίδου, Ἔνθ' ἀν.

βαλλον εἰς τὸ γλεῦκος, ὅπερ *μοῦστον* ἐκάλουν, καὶ *ἕψημα*[1].

Ἐκ τῶν διαφόρων οἴνων τοὺς ὁποίους ἔπινον οἱ Βυζαντινοὶ ἐξαίρεται ὁ εὐώδης *Θάσιος*[2], ὅστις καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πολὺ ἐξετιμᾶτο[3] καὶ ὅστις μόνον εἰς τὰς τραπέζας τῶν πλουσίων καὶ τρυφώντων παρετίθετο[4], παρ' αὐτὸν δὲ καὶ ὁ *Χῖος*[5], οὗ ἄριστος ὁ *Ἀριούσιος* ξανθός[6], καὶ ὁ *Λέσβιος*, ὅστις ἦτο εὐώδης καὶ κιρρὸς τὸ χρῶμα[7], ὁ Ἰκάριος, καὶ δὴ ὁ *Πράμνιος*[8], ὁ *Κῷος*[9], πρὸς δὲ καὶ ὁ *Ρόδιος*[10], ὁ τῆς *Εὐβοίας*[11], ὁ *Σάμιος*[12], ὁ *Νάξιος*, τὸν ὁποῖον ὁ Ἀθήναιος παραβάλλει πρὸς νέκταρ[13], ὁ *Θηραῖος*[14], ὁ *γλυκὺς Κρητικὸς*[15] καὶ βραδύτερον τὸ ἀθήριν τοῦ Προ-

---

[1] Διοσκουρίδης, Ἔνθ' ἀν. Γεωπονικά, 7. 13. 5.

[2] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 2. 15. Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 2. 30 (σελ. 174. 17 ἑξ.). Λιβανίου, Φιλάργυρος ἐρασθεὶς ἑταίρας, 39 (τόμ. 7, σελ. 65, Förster) τοῦ αὐτοῦ, Φθονερὸς τοῦ γείτονος αὐτοῦ πλουτήσαντος ἑαυτὸν προσαγγέλλει (τόμ. 6, σελ. 631). Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Κανὼν κατὰ Ἰακώβου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 180). Hippol. Noiret, Lettres inédits de Michel Apostolis, σ. 110. Περὶ τοῦ τρόπου τῆς παρασκευῆς τοῦ Θασίου οἴνου βλ. τὸ 23ον κεφ. τοῦ 8ου βιβλίου τῶν Γεωπονικῶν.

[3] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 2. 15.

[4] Χρυσόστομος, P. G. 54. 675, 58. 494. 531.

[5] Πολυδεύκης, Ἔνθ' ἀν. Κλήμεντος, Παιδαγ. Ἔνθ' ἀν. Διοσκουρίδης, Ἔνθ' ἀν. 5. 6. 9. 11. Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 467. Ι. Τζέτζης, Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra, 83.22). Poèmes, III. 156. 260. 312. Θεοδώρου Προδρόμου, Ἀνατροπὴ τοῦ ἡ πενίη σοφίην ἔλαχε (P G. 133. 1314). Χωνιάτης, 2. 83. 17.

[6] Πολυδεύκης, Ἔνθ' ἀν. Ὀριβάσιος, 3. 4. 15, 5. 7. 45 (σελ. 72. 14, 126. 22).

[7] Πολυδεύκης, Ἔνθ' ἀν. Ὀριβάσιος, Ἔνθ' ἀν. Κλήμεντος, Παιδαγ. Ἔνθ' ἀν. Κύρου Θεοδώρητος, P. G. 83. 1185. Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, Ἔνθ' ἀν. Poèmes, III 285.

[8] Οὗτος κατὰ τὸν Ἀθήναιον δὲν ἦτο οὔτε γλυκὺς οὔτε παχύς. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Κανὼν κατὰ Ἰακώβου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 180). Ι. Τζέτζου, Ἔνθ' ἀν.

[9] Γεωπονικά, Η' 24. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἔνθ' ἀν.

[10] Χωνιάτης, Ἔνθ' ἀν.

[11] Χωνιάτης, 2. 83. 17.

[12] Poèmes, III. 285. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 737. 27.

[13] Ἀθήναιος, Α. 30f. Κλήμεντος, Παιδαγ. Ἔνθ' ἀν.

[14] Ὀριβάσιος, 5. 6. 33 (σελ. 125. 3).

[15] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 2. 30. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 2. 165. 469. Κρητικὸν οἶνον ἀναφέρουσι καὶ τὰ Ἑρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκους, σελ. 134 (Boucherie).

δρόμου[1], καὶ ἡ Malvoisie τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν ἢ ὁ οἶνος τῆς Μονεμβασίας[2], ἢ *Μονεμβασιώτης*, ὁ *Κύπριος*, ὅστις ἐθεωρεῖτο λεπτότατος, τὰ μάλιστα ἐπαινούμενος[3], ὁ τῆς πολυοίνου Θρᾴκης *Μαρώνιος*[4] καὶ ὁ τῆς Γάνου, τὸ *Γανίτικον* κρασὶν τοῦ Προδρόμου[5], ἐκ τοῦ ὄρους λαβὼν τὸ ὄνομα.

Καὶ τῶν οἴνων δὲ τῆς Βιθυνίας ἐγίνετο χρῆσις, ὧν παλαιότερον ἐπαινεῖται ὁ *δενδρογάλη̣νος* καὶ ὁ τῆς ἀμπέλου, ἥτις ἐκαλεῖτο *δρόσαλλις*, μικρὰς καὶ πυκνὰς ἔχουσα ῥᾶγας καὶ τῆς *λευκοθρακίας*, τῆς λευκοὺς καὶ μεγάλους ἐχούσης βότρυας[6].

Ἐκ τῶν Βιθυνικῶν λοιπὸν οἴνων[7] ἐξαίρεται ὁ κιρρὸς *Τμωλίτης*[8], ὁ *Νικαινός*[9], ὁ τῆς *Τριγλείας*[10] καὶ ὁ λευκὸς *Ἀμιναῖος*[11].

Ἔπειτα ἀναφέρεται ὁ οἶνος ὁ ἐν Ἐφέσῳ[12], ὁ τῆς ἐν Ἀρμενίᾳ Μελιτηνῆς, μέλας καὶ παχύς, ἀνεχόμενος τὴν μεῖξιν ὕδατος[13], ὁ τῆς Κιλικίας *Ἀβάτης*[14], ὁ τῆς *Τύρου* τῆς Φοινίκης, οὐχὶ εὔωνος καὶ διὰ τὰς τραπέζας μόνον τῶν πλουσίων προοριζόμενος[15], ὁ τῆς *Βύλβου* τῆς αὐτῆς χώ-

---

[1] Poèmes III. 285. Τὸ ἀθήριν ἐκ τῆς ὁμωνύμου σταφυλῆς, ἥτις οὕτω καὶ νῦν καλεῖται ἐν Κρήτῃ, Θήρᾳ, Ρόδῳ καὶ Καρπάθῳ.

[2] Δημητρίου Πεπαγωμένου, Σύνταγμα περὶ ποδάγρας, σ. 94. Ι. Χούμνου, Ἐπιστολαὶ (Boissonade, Anecdota Nova, σ. 216). Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου, Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος . . . . (Ν. Ἑλληνομν. 1. 442). Φ. Κουκουλέ, Συμβολή, σελ. 62.

[3] Συνέσιος Κυρήνης, P. G. 66. 1548. Παλλαδᾶς, Ἑλλην. Ἀνθολ. III. 1. ἀρ. 487 (ἔκδ. Stadtmüller).

[4] Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 2. 15. Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 467. 13. Θεοδώρου Προδρόμου, Ἀνατροπὴ τοῦ ἡ πενίη σοφίην ἔλαχε, P. G. 133. 1314. Ι. Χούμνου, Ἔνθ' ἀν. σ. 216.

[5] Poèmes, III. 285. Πβ. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 255. Ὁ Ζωναρᾶς ἐν τῷ λεξικῷ του γράφει : Γάνος· ὄνομα ὄρους ἐν τῇ Θρᾴκῃ καὶ οἶνος.

[6] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 2. 30. Γεωπονικά, Ε' 2. 10, ΙΖ' 3.

[7] Τὸ Βιθυνὸν (κρασὶν) ἀναφέρουσι καὶ τὰ Ἑρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκους, σ. 134 (Boucherie).

[8] Ὀριβάσιος, 3. 4. 15, 5. 6. 31. 45 (σελ. 72. 14, 124. 27, 126. 21). Ὁ Ὀριβάσιος, 3. 16. 18 (σελ. 79. 20) ὁμιλεῖ καὶ διὰ τὸν φαῦλον Βιθυνόν.

[9] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 491. 11.

[10] Ι. Χούμνου, Ἐπιστολαὶ (Boissonade, Anecdota Nova, σ. 216. 218).

[11] Ὀριβάσιος, 5. 6. 33 (σελ. 125. 9).

[12] Διοσκουρίδης, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 5. 6. 9. 11.

[13] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1624. 47.

[14] Ὀριβάσιος, 5. 6. 20 (σελ. 123. 27).

[15] Ἀμασείας Ἀστέριος, P. G. 40. 169.

ρας καὶ ὁ τῆς *Παλαιστίνης*[1]. Αἱ 'Ασίζαι δὲ τῆς Κύπρου ἀναφέρουσι καὶ τοὺς ἐξ 'Αντιοχείας καὶ Λαοδικείας μετακομιζομένους οἴνους[2].

Οὐδ' ἦσαν σπάνιοι καὶ οἱ ἐξ Αἰγύπτου κομιζόμενοι οἶνοι, ὡς εἶναι ὁ ἀπὸ παλαιᾶς ἐποχῆς γνωστὸς *Μενδήσιος* ἢ *Μενδαῖος*[3], προσέτι δὲ καὶ 'Ιταλικῶν οἴνων ἐγίνετο χρῆσις, οἷον τοῦ *Φαλερίνου*[4], τοῦ *Ρηγίνου*[5], τοῦ *Συρακοσίου*[6], τοῦ *Σορεντίνου*[7] καὶ τοῦ *Καμπανοῦ*[8].

῾Ως φαύλης τέλος ποιότητος οἶνον ἐθεώρουν τὸν *Βαρνιώτικον*, ὅταν μάλιστα ἦτο νεροκοπημένος[9] καὶ τὸν ἐν τοῖς μεγάλοις ἀγγείοις πωλούμενον *Βιθυνόν*[10].

Οὐ μόνον δ' ἔπινον οἱ Βυζαντινοὶ διαφόρους οἴνους, ἀλλὰ προσεπάθουν καὶ τοὺς ἐκλεκτοτέρους ἐξ αὐτῶν νὰ προμηθεύωνται, μὴ ὀκνοῦντες καὶ ἰδιαίτερα ταξίδια πρὸς προμήθειαν αὐτῶν νὰ κάμνωσι[11].

Καὶ ἔπινον τὸν οἶνον οὐ μόνον ἄκρατον[12], ἀλλὰ καὶ ἀρτυτόν, ὑφ' ἣν λ. ἐνόουν οἱ τότε καὶ τὸν ἀναμεμιγμένον μετὰ *θερμοῦ*[13], ἤτοι θερμοῦ ὕδατος, τοῦ ὁποίου εὐρυτάτη, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις, ἦτο τότε ἡ χρῆσις, θεωρουμένη μάλιστα καὶ ὡς δεῖγμα πολυτελείας.

---

[1] Θεοδώρου Προδρόμου, 'Ανατροπὴ τοῦ ἡ πενίη σοφίην ἔλαχε, P. G. 133. 1314. Βίος τοῦ ἁγίου 'Ιωάννου τοῦ 'Ελεήμονος, Anal. Boll. 45. 24.

[2] Περὶ τοῦ ἐκ Ναζαρὲτ ἐρχομένου κρασίου ὁμιλοῦσιν αἱ 'Ασίζαι τῆς Κύπρου, Α',κεφ. 296, σελ. **241**.

[3] Πολυδεύκους, 'Ονομαστ. 6. 2. 15. Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 2. 30. Περὶ φαύλου Μαρεώτου οἴνου γίνεται λόγος ἐν τῷ βίῳ ἁγίου 'Ιωάννου τοῦ 'Ελεήμονος, Anal. Boll. 45. 24. 11.

[4] 'Οριβάσιος, 3. 4, 5. 6. 31 (σελ. 72. 14, 124. 26). Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 75. 12, 12. 15 1. Τζέτζου, Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra, 83. 22). Περὶ τοῦ Φαλερίνου οἴνου βλ. Momsem-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 69.

[5] Kurtz-Drexl, "Ενθ' ἀν, 1. 75. 12.

[6] Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 2. 30.

[7] Kurtz-Drexl, "Ενθ' ἀν.

[8] Πολυδεύκους, 'Ερμηνεύματα, σελ. 134 (Boucherie).

[9] Poèmes, III, 313.

[10] 'Οριβάσιος, 3. 16. 18 (σελ. 79. 20).

[11] Χρυσόστομος, P. G. 63. 648.

[12] Περὶ τῆς φιλοινίας τῶν Βυζαντινῶν βλ. **Jeanselme**, L'alcoolisme à Byzance καὶ Μ. Βασιλείου, P. G. 31. 456, 32. 1321. 1325.

[13] Εὐναπίου, Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, σελ. **24** (Boissonade). 'Εν τοῖς 'Ερμηνεύμασι τοῦ Πολυδεύκους (Boucherie, σ. 216. **217**) ἀναγινώσκομεν: «κέρασόν μοι θερμόν, μὴ ζεστὸν μήτε χλιαρόν, ἀλλὰ συγκεραστόν», καὶ πάλιν: «δὸς ἄκρατον, κέρασον θερμόν».

Οἱ ἀκρατοποτοῦντες δέ, ἵνα περισσοτέραν εὐχαρίστησιν αἰσθάνωνται, ἐνέβαλλον εἰς παλαιὸν οἶνον, ἢ τὸ θερμόν, ὁπότε ἀπετελεῖτο ὁ *παλαιόθερμος* οἶνος[1], ἢ ὀλίγον χλιαρὸν ὕδωρ, ἵνα μὴ ἐλαττώσωσι τὴν δύναμιν τοῦ ἀκράτου[2].

῾Ο Χρυσόστομος περιγράφων σκηνὴν μελλόντων νὰ πίωσι, λέγει ὅτι οὗτοι ἔχουσι πλησίον των τὸ δοχεῖον μὲ τὸ θερμόν, ὅταν δ' ἴδωσιν ὅτι τὸ ἐν αὐτῷ ὕδωρ ἐψύγη, ἀμέσως τὸ θέτουσιν ἐπὶ τῆς ἐσχάρας[3].

Πόσιν οἴνου μετὰ θερμοῦ ἀναφέρει καὶ ὁ 'Αχμὲτ ἐν τῷ 'Ονειροκριτικῷ του[4] καὶ ὁ Ψελλὸς δ' ἔπειτα περιγράφων τὸν ἀκρατοπότην καυχώμενον ὅτι οὐδέποτε ἐνέχεεν εἰς τὸν οἶνόν του ζέον ὕδωρ[5], πιστοποιεῖ δὲ καὶ ὁ Βαλσαμὼν ὅτι οἱ σύγχρονοί του καὶ μετὰ θερμοῦ ἔπινον τὸν οἶνον, ὅταν λέγῃ ὅτι οἱ "Ιβηρες ἔλεγον: «μηδέποτε ὕδατι θερμῷ χρήσασθαι "Ιβηρα εἰς πόσιν οἴνου ἀπὸ ἐγχωρίου συνηθείας»[6], πρὸς δὲ καὶ ὁ Πρόδρομος, ὅταν λέγῃ περὶ τοῦ γείτονός του ὅτι, μόλις ἐξυπνήσας, παραγγέλλει: «εὐθὺς ἂς βράσῃ τὸ θερμόν»[7]. Τέλος καὶ ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς γλωσσαρίοις γίνεται μνεία θερμοῦ καὶ χλιαροῦ οἴνου προσφερομένου[8].

Οἱ τὸν μετὰ θερμοῦ ἠρτυμένον οἶνον πίνοντες, οἵτινες συνείθιζον ἐν ἀρχῇ νὰ πίνωσιν εἰς μικρὰ ποτήρια, προϊόντος δὲ τοῦ πότου εἰς μεγάλα[9], ἵνα συνεχισθῇ ὁ πότος, ἐν τέλει ἐπανήρχοντο εἰς τὴν ψυχροποσίαν[10], ὑπῆρχον δὲ καὶ οἱ διάφορα φάρμακα μεταχειριζόμενοι, ἵνα μὴ μεθύσκωνται εὐκόλως[11], ὧν ἓν ἦτο νὰ τρώγωσι πρὸ τοῦ πότου ὠμὴν κράμβην[12] ἢ πικρὰ ἀμύγδαλα[13].

---

[1] Κωνσταντίνου Μανασσῆ, 'Εκ τῶν κατ' 'Αρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν ἐννέα λόγων, Ε', 25 (2. 567, Hercher).

[2] **Kurtz-Drexl**, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 67. 1.

[3] P. G. 54. 666. 'Αχμέτ, 'Ονειροκρ. κεφ. 195, σελ. 150. 25.

[4] Κεφ. 183. 196 (σελ. 143. 7, 153. 12).

[5] Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Κανὼν κατὰ 'Ιακώβου (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 180).

[6] Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, **2. 377**.

[7] Poèmes, IV. 50.

[8] C. G. L. 3. 233. 18, 234 21, 378. 64. "Ορα καὶ ὅσα περὶ τοῦ θερμοποτεῖν ἐσημειώθησαν ἐν τῇ μελέτῃ μου Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν, ἐν 'Επετ. 'Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. 10, σ. 120.

[9] 'Αλεξάνδρου 'Αφροδισιέως, 'Ιατρικῶν ἀπορημάτων καὶ φυσικῶν προβλημάτων τὸ Α (Ideler, 1. 25).

[10] Γρηγόριος Θεολόγος, 35. 609. Πβ. καὶ τὰ εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον σχόλια τοῦ Καισαρείας Βασιλείου, P. G. 36. 1112.

[11] Μ. Βασίλειος, P. G. 32. 1325.

[12] Παῦλος Αἰγινήτης, 1. 95 (σελ. 66. 10). Γεωπονικά, Ε', 11. 3, ΙΒ', 17. 21.

[13] Σήθ, 21. 1. Παῦλος Αἰγινήτης, "Ενθ' ἀν.

Ὡς δ' ὑπῆρχον οἱ ἀκρατοπόται τότε, οἵτινες πολλάκις καὶ ἀπὸ τῆς τραπέζης μεθύοντες διεκομίζοντο εἰς τὴν κλίνην [1], οὕτως ἀντιστρόφως ὑπῆρχον καὶ οἱ ἐγκρατεῖς, οἵτινες δι' ὅλου τοῦ βίου των οὐδέποτε ἐθερμοπότουν [2].

Ὡμίλησα διὰ τὰ ἐκλεκτὰ εἴδη τοῦ οἴνου· δὲν παρέλκει, ἴσως, νὰ προσθέσω ἐνταῦθα ὅτι ὑπῆρχε καὶ φαῦλον εἶδος ποτοῦ, μεῖγμα ὄξους καὶ ὕδατος (ὀξύκρατον), διδόμενον παλαιότερον εἰς τοὺς Ρωμαίους στρατιώτας, pusca λεγόμενον [3], τὸ ὁποῖον παρείχετο εἰς τὰ καπηλεῖα, *πουσκαρεῖα* διὰ τοῦτο καλούμενα, καὶ ὅτι οἱ θέλοντες ν' ἀπέχωσι τῆς χρήσεως τοῦ οἴνου ἔπινον τότε τὸ *βάλνιον*, ποτὸν μὴ περιέχον οἰνόπνευμα, τὸ ὁποῖον ὡς *βαλάνιον* ἀναφέρει ὁ Ἀθήναιος.

Ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του ὁμιλεῖ δι' οἶνον ἐξ ὀπώρας [4], τὰ δὲ Γεωπονικὰ διὰ τὸν ἄνευ σταφυλῆς γινόμενον οἶνον [5], μνημονεύοντα ὡς τοιοῦτον τὸν ἐκ καρποῦ μυρσίνης, τὸν *μυρτίτην* καλούμενον [6], τὸν ἐκ κόκκων ροιᾶς, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζουσιν ὡς κάλλιστον πόμα [7], τὸν *διὰ μήλων* ἢ *μηλίτην* [8] καὶ τὸν *ἀπίτην*, νῦν κοινῶς *ἀπιδόκρασο* [9].

Εἰς τούτους δέον νὰ προστεθῇ ὁ ἐκ τῶν συνθλιβομένων καρπῶν τοῦ φοίνικος γινόμενος οἶνος *φοινικίτης* [10], ὁ *σταφιδίτης* [11], ὁ *κυδωνίτης* [12] καὶ ὁ *σίραιος* [13], ὁ ἐξ ἑψήματος κατασκευαζόμενος Σημειωτέον δ' ὅτι

---

[1] Χρυσόστομος, P. G. 63. 646.

[2] Εὐναπίου, Ἔνθ' ἀν. σ. 89.

[3] Τὸ ποτὸν ὀνομάζει πούσκαν καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 7. 5. Πβ. καὶ Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 2. 305. Τὴν πούσκαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐκάλουν ὀξύκρατον. Ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς γλωσσαρίοις φέρεται: posca· ὀξύκρατον. C. G. L. 2. 154. 33, 384. 53, 497. 48.

[4] Κεφ. 196 σελ. 153. 20 (Drexl).

[5] Γεωπονικά, Ι', 38. 4.

[6] Ὀριβάσιος, 5. 25. 28 (σελ. 142. 15). Διοσκουρίδης, 5. 28. Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1. 66 (σελ. 60. 13, Hercher).

[7] Γεωπονικά, Ι', 38. 4.

[8] Γεωπονικά, Ζ'. 315, Η', 17. Διοσκουρίδης, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 5. 28, 32.

[9] Διοσκουρίδης, Ἔνθ' ἀν. 5. 40.

[10] Διοσκουρίδης, Ἔνθ' ἀν. 5. 40. Χρυσόστομος, P. G. 56. 62. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. 195, σ. 150. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1616. 58. Ὁ ἐκ φοινίκων οἶνος ἦτο καὶ τοῖς ἀρχαίοις γνωστός. Πβ. Ἡροδότου, 1. 193 καὶ Ξενοφ. Κύρ. Ἀνάβ. 1. 5. 10.

[11] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 195, σελ. 150. 25.

[12] Διοσκουρίδης, 5. 28. 32. Ὀριβάσιος, 5. 25. 15 (σελ. 141. 15). Πανδέκται, 33. 6. 9.

[13] Πανδέκται, 33. 6. 9 καὶ 7. 10.

πάντες οἱ ἀνωτέρω οἶνοι χαρακτηρίζονται καὶ ὡς *σίκερα* [1].

ΤΑ ΟΙΝΟΠΝΕΥΜΑΤΩΔΗ ΚΑΙ ΔΡΟΣΙΣΤΙΚΑ ΠΟΤΑ ΚΑΙ ΤΑ ΗΔΥΠΟΤΑ

Ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει «πόματα πεφαρμακευμένα καὶ μετὰ πολλῆς κατεσκευασμένα καρυκείας» [2], ὁ Λιβάνιος «τὸν οἶνον καὶ ἃ τούτῳ ἐν μείξει» [3], ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος «πολλούς, οἳ τὸν οἶνον σοφίζονται νόθοις κατασκευαῖς τὴν φιληδονίαν παραμυθούμενοι» [4] καὶ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης «περὶ καρυκευτικῶν πομάτων» [5].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφῶς φαίνεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ οὐ μόνον τὸν ἁπλοῦν οἶνον ἔπινον, ἀλλὰ καὶ ποικίλας μὲ αὐτὸν μείξεις [6].

Γνωστὸν εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἐγνώριζον τὸν ζύθον [7], οἶνον κρίθινον αὐτὸν καλοῦντες [8]. Ὁ Διοσκουρίδης λέγει: ζύθος· σκευάζεται ἐκ τῆς κριθῆς [9]. Τὸν ζύθον βραδύτερον ἀναφέρει ἐπίγραμμα τοῦ Ἰουλιανοῦ «εἰς τὸν ἀπὸ κριθῆς οἶνον», ἔνθα λέγεται ὅτι οἱ Κελτοί, ἐλλείψει βοτρύων, ἀπ' ἀσταχύων τὸν κατεσκεύαζον [10], μνείαν δ' αὐτοῦ κατόπιν ποιοῦνται καὶ οἱ Πανδέκται παρέχοντες τὴν πληροφορίαν ὅτι ἔν τισιν, ἐπαρχίαις κατεσκευάζετο οὗτος ἐκ σίτου ἢ ἐκ κριθῶν ἢ ἐκ μελίνης [11], πληροφορία συμφωνοῦσα πρὸς τὴν ἐν τοῖς Γεωπονικοῖς, καθ' ἣν μεθυστικὰ ποτὰ κατεσκευάζοντο ἀπὸ σίτου, κριθῶν, ὀλύρας, βρόμου καὶ κέγχρου [12]. Βρα-

---

[1] Κατὰ Μεθόδιον τὸν ἐκ Πατάρων (P.G. 18. 108): σέκερα· πᾶς ὁ σκευαστὸς οἶνος καλεῖται καὶ νόθος κἄν τε ἐκ τῶν φοινίκων κἄν ἐκ τῶν ἄλλων ἀκροδρύων σκευαζόμενος. Βραδύτερον δὲ καὶ ὁ Ζωναρᾶς (εἰς τὸν Γ'. καν. τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Ράλλη - Ποτλῆ, Σύντ. 2. 5) ἔγραψε: «σίκερα δέ ἐστι πᾶν τὸ ἄνευ οἴνου μέθην ἐμποιοῦν, οἷά εἰσιν ἃ ἐπιτηδεύουσιν ἄνθρωποι». Κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον, P.G. 38. 952, οἱ σικεροπόται ἀνεμίγνυον μετὰ τοῦ οἴνου, πλὴν τοῦ ρόδου, καὶ σκόροδον καὶ κρόκον.

[2] P. G. 54. 675.

[3] Λιβανίου, Κατὰ Φλωρεντίου, 11 (τόμ. 3, σ. 384. 14, Förster).

[4] P. G. 40. 380.

[5] P. G. 99. 888.

[6] Βλ. σχετικὰ παρὰ Mommsen - Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 68 ἑξ.

[7] Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ζύθου παρ' ἀρχαίοις βλ. Hermann's - Blümner, Lehrbuch[3], σ 235. Mommsen - Blümner, Der Maximaltarif, σ. 70. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Kühn εἰς τὸν Διοσκουρίδην (τόμ. 26. 454—5 τῶν ἔργων τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν) καὶ Hehn, Kulturpflanzen und Hausthiere, σ, 117—123.

[8] Διὰ τὸν κρίθινον οἶνον λόγος γίνεται παρ' Ἀθηναίῳ (Α'. 34b).

[9] Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 2. 87. Τὰ Ἑρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκους (σελ. 135, Boucherie) ἀναφέρουσι «πόμα τὸ ἐκ κριθῶν».

[10] Τόμ. 2, σ. 611 (Hertlein).

[11] Πανδέκται, 33. 6. 9.

[12] Γεωπονικά, Ζ', 34. 1.

δύτερον ὁμιλεῖ περὶ ζύθου ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος πληροφορῶν ὅτι ἦτο οὗτος «κρίθινον σκεύασμα οἰνῶδες μεθυστικῶς διατιθέμενόν τινας ἐθνικούς»[1].

Ὁ ζύθος οὗτος εἶχε προσέτι καὶ ἄλλα παρὰ τῷ λαῷ ὀνόματα· ἐλέγετο δῆλα δὴ ἢ *οὐλοβίνα*[2] ἢ καὶ μὲ τὴν Ἀραβικὴν λέξιν *φουκᾶς* (foca)[3].

Ἄλλο μεθυστικὸν ποτὸν πινόμενον ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἦτο τὸ *οἰνόμελι*, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Ἀρτεμίδωρος ἐν τοῖς Ὀνειροκριτικοῖς του[4] καὶ βραδύτερον ἡ Ἰουστινιάνειος νομοθεσία[5], ὁ Ὀριβάσιος[6], Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανός[7] καὶ τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια[8]. Τοῦτο παρεσκευάζετο ἐξ αὐστηροῦ καὶ παλαιοῦ οἴνου καὶ μέλιτος εἰς ἀναλογίαν ἑνὸς μέρους μέλιτος καὶ δύο οἴνου[9].

Τὰ κείμενα ἀναφέρουσι καὶ τὸ *κονδίτον* (vinum conditum) ἠρτυμένον δῆλα δὴ οἶνον[10]. Τοῦ κονδίτου τούτου τὴν σκευασίαν γνωρίζομεν ἐκ περιγραφῆς τῶν ἰατρῶν Ὀριβασίου, Παύλου Αἰγινήτου, Ἀλεξάνδρου Τραλλιανοῦ, Συμεὼν Σήθ, Ἱεροφίλου καὶ τῶν Γεωπονικῶν[11]. Ἀπετελεῖτο ἐκ μέλιτος, οἴνου παλαιοῦ καὶ τετριμμένου πεπέρεως, δι' ὃ καὶ οἶνος *πιπερᾶτος* ἐκαλεῖτο[12].

---

1 Migne, P. G. 136. 680. Tafel, Eustathii opusc. 209. 65.

2 Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, P. G. 136. 680. Ὁ Εὐστάθιος μάλιστα λέγει ὅτι ἡ λ. περιέχει τὰς οὐλὰς καὶ τὸ Λατιν. vinum.

3 Περιγραφὴν τῶν ἰδιοτήτων τοῦ φουκᾶ δίδει ὁ Συμεὼν Σήθ, 118 13 ἑξ. Πβ. καὶ Ἀνώνυμον, 2. 270. Ἐν ἰατροσοφίοις ἀναγινώσκομεν: ζύθος· φουκᾶς πινόμενος. Ἦτο δ' ὁ φουκᾶς εἶδος ζύθου κατασκευαζομένου ἐκ κέγχρου καὶ κονύζης. Νῦν καλεῖται μποζᾶς. Πβ. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 2. 305.

4 Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1. 66 (σελ. 60. 13, Hercher).

5 Εἰσηγήσ. 2. 1. 25. Πανδέκται, 6. 1. 5. 9, 41. 1. 7. 7. Πβ. καὶ Βασιλικά, 15. 1. 5.

6 Ὀριβάσιος, 5. 25. 10 (σελ. 141. 9).

7 Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, 8. 6.

8 C. G. L. 2. 380. 53.

9 Ὀριβάσιος, Ἐνθ' ἀν. Διοσκουρίδης, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 5. 7. 2, 8. 2. Περὶ τοῦ τρόπου τῆς παρασκευῆς τοῦ οἰνομέλιτος πραγματεύεται καὶ τὸ 25ον κεφάλαιον τοῦ Η' βιβλίου τῶν Γεωπονικῶν.

10 Πλὴν ἄλλων, ἰατρικῶν κυρίως κειμένων, τὸ κονδίτον ἀναφέρουσι ὅ τε βίος τῆς ὁσίας Μελάνης (P. G. 116. 769) καὶ οἱ Συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 142. 1.

11 Ὀριβάσιος, 5. 33. 9 (σελ. 1153. 5). Παῦλος Αἰγινήτης, 3. 45 (σελ. 243. 6). Ἀλέξ. Τραλλιανός, 1. 15, 7. 5. Γεωπονικά, Η', 31. Ἱερόφιλος, 1. 409. Σήθ, 30. 7, 66. 17. Πβ. καὶ Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 71. Jeanselme-Oeconomos, Aliliments et recettes culinaires des byzantins, σ. 161. 162.

12 Γεωπονικά, Η', 31.

Ὡς δροσιστικὸν ποτὸν μαρτυρεῖται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔπινον τὸ *ζουλάπιν* (julapium-julepum), τὸ ὁποῖον περιγράφεται ὡς «οἶνος ἀπὸ σαχάριτος»[1]· ἦτο δῆλα δὴ τὸ σήμερον *σερμπέτι* λεγόμενον, τὸ ὁποῖον ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος[2] περιγράφει ὡς ὕδωρ «εἰς ὃ γλυκὺς παραμίγνυται κάλαμος» καὶ τὸ ὁποῖον κοινῶς τότε ἐλέγετο *σαχαρόθερμον*[3], νῦν δ' ἐν Κεφαλληνίᾳ, Λευκάδι καὶ ἀλλαχοῦ καλεῖται *θερμοζάχαρι*.

Μὲ τὴν λ. ὅμως ζουλάπιν οἱ πρόγονοί μας ἐνόουν καὶ ἄλλα ῥοφήματα. Οὕτως ὁ ἰατροσοφιστὴς Ἰωάννης λέγει : «ὑδροσάτον, τὸ λεγόμενον ζουλάπιν»[4], ἔγραψε δὲ καὶ ὁ Μάξιμος Πλανούδης: «σταφίδας καὶ τζίντζιφα συναποβράσας ζουλάπιον ποίησον καὶ πότιζε τὸν πάσχοντα καὶ ἄλλο ζουλάπιον μετὰ σελίνου καὶ ῥιζῶν»[5], *ἰοζούλαπον* δ' ἀναφέρει καὶ ὁ Συμεὼν Σὴθ ἐν τῷ Περὶ τροφῶν δυνάμεων ἔργῳ του[6] καὶ ὁ αὐτὸς ζουλάπιον ἐκ καυλοῦ βουγλώσσου καὶ ἐκ μελισσοφύλλου[7].

Ἀναφέρεται ἐπ' ἴσης ὁ *οἶνος κινναμώμου*[8], τὸ σημερινὸν ἡδύποτον κανέλλα, ὡς καὶ ὁ *ῥοδίτης* ἢ *ῥοσᾶτος* ἢ τὸ *(ὑ)δροσᾶτον*[9] (ὑδρορροσᾶτον), εἰς ὃν εἶχον ἐμβληθῆ φύλλα τριανταφύλλου καὶ μέλι, τὸ σημερινὸν ἡδύποτον τριαντάφυλλον, παρ' αὐτοὺς δὲ καὶ τὸ *κιτρᾶτον* καὶ *μαστιχᾶτον*[10], τὰ σημερινὰ κίτρον καὶ μαστίχα καὶ ὁ *ἀψινθίτης* οἶνος ἢ ***ἀψινθᾶτος***[11], τὸν ὁποῖον ἔπινον κατὰ τὸ θέρος, νομίζοντες ὅτι εἶναι ὑγιείας πρόξενος,

---

1 Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 195 (σελ. 150. 21). Τὸ ζουλάπιν, εἰς τὸ ὁποῖον πάλιν ὁ Πλανούδης λέγει ὅτι ἐνεβάλλετο σάκχαρ (Ideler, Physici et medici Graeci minores, 2. 321), ἀναφέρει ἐπανειλημμένως ὁ Συμεὼν Σὴθ ἐν τῷ περὶ τροφῶν δυνάμεων ἔργῳ του, 30. 7, 41. 5, 48. 1, 66. 17.

2 Tafel, Eustathii opusc. 209. 65.

3 Poèmes, III. 404i.

4 Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ.

5 Μαξίμου Πλανούδη, Περὶ τῶν ὑελίων πασῶν τῶν ἀσθενειῶν (Ideler, Physici et medici Graeci minores, 2. 321).

6 Σήθ, 48. 1.

7 Σήθ, 30, 7, 66. 17.

8 Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 244 (σελ. 200. 12).

9 Ὀριβάσιος, 5. 33. 3—5 (σελ. 152. 5 ἑξ.). Ἀλέξ. Τραλλιανός, 1. 327. 585. Σήθ, 111. 22. Γεωπονικά, Η', 3. C. G. L. 3. 378. 75, 462. 56. Πβ. καὶ Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 71. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 317.

10 Ἀλέξ. Τραλλιανός, 2. 341. 513. Ὀριβάσιος, 5. 25. 39 (σελ. 143. 9).

11 Ἀλέξ. Τραλλιανός, 2. 513, 8. 6. Ἱερόφιλος, 1. 415 (Ideler). Γεωπονικά, Β', 47, Η', 21. Περὶ ἀψινθάτου βλ. Mommsen-Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian, σ. 71. Μεῖγμα ἀψινθάτου καὶ ῥοσάτου ἀπετέλει τὸ ἀψινθορροσᾶτον, Ἱερόφιλος, 1. 415. 416.

τὸ σημερινὸν ἄψέντι καὶ ὁ *μαραθίτης* οἶνος καὶ *ἀνηθίτης* ἢ ***ἀνησᾶτον***[1].

Ὁ ἀψινθίτης δὲ καὶ μαραθίτης καὶ ἀνηθίτης, ἀπὸ τοῦ ἐμβαλλομένου καὶ συμβραζομένου μαράθου καὶ ἀνήθου τὴν ὀνομασίαν λαβόντες, ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς τονωτικοὶ οἶνοι καὶ φαρμακευτικὰ ποτά, δι' ὃ καὶ συχνὰ ἐν τοῖς ἰατρικοῖς συγγράμμασι μνημονεύονται.

Ὁ Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, μεταξὺ τῶν προπομάτων, ἀναφέρει καὶ τὸ *εὔκρατον*[2], τὸν ὁποῖον λέγει ὅτι δὲν ἦτο οἶνος. Διασαφηνίζων τὴν σύνθεσιν τοῦ εὐκράτου τούτου ὁ Θεόδωρος Στουδίτης λέγει ὅτι τοῦτο συνίστατο «ἔκ τε πεπέρεως καὶ κυμίνου καὶ ἀνήσου θερμοῦ»[3] ἦτο δῆλα δὴ περίπου τὸ αὐτὸ μὲ τὸ ***κυμινόθερμον*** ἢ ***κυμινοθέρμιν***, τὸ ὁποῖον περιγράφεται ὡς «εὔκρατον διὰ κυμίνου ἐσκευασμένον»[4] ἢ «θερμὸν ὕδωρ κυμίνῳ συνηρτυμένον»[5], τὸ ὁποῖον μάλιστα ἔπινον οἱ καλόγηροι ἐν τοῖς μοναστηρίοις ἐν ἡμέραις νηστειῶν καὶ πρὸς κατάπαυσιν τῆς δίψης[6].

Τὸ εὔκρατον, τὸ ὁποῖον ὑπεμφαίνει καὶ τὸ ἐπίθετον *Εὐκρατᾶς*[7] καὶ τὸ ὁποῖον, ὅταν ἐνεῖχε καὶ μέλι, ἐλέγετο *εὐκρατόμελι*[8], τὸ εὔκρατον, λέγω, τοῦτο, ἐν τῷ Λειμωναρίῳ τοῦ Μόσχου καὶ ἐν μεσαιωνικοῖς γλωσσαρίοις λέγεται *εὐκράς*[9].

Τὸ εὐκρὰς τοῦτο ὑπενθυμίζει καὶ τὸ ἐν τῇ Δύσει κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους hypocras, τὸ ὁποῖον συνέδεσαν μὲ τὸν Ἱπποκράτη, οἱονεὶ Ἱπποκράτειον ποτόν, εἶδος οἴνου ἀναμεμιγμένου μὲ κανέλλαν, ἀμύγδαλα κτλ.[10], ἐξ οὗ πάλιν προέρχεται τὸ ἐν τῷ Θανατικῷ τῆς Ῥόδου τοῦ Γεωρ-

---

[1] Ὀριβάσιος, 5. 33. 10 (σελ. 153. 8). Ἱερόφιλος, 1. 412. 18. Ἀλέξ. Τραλλιανός, 8. 6.

[2] 1. 585.

[3] P. G. 99. 1716. Πβ. D. Hesseling, Morceaux choisis du pré spirituel de Jean Moschos, σελ. 2. Jeanselme-Oeconomos, Aliments et recettes culinaires des byzantins, σ. 168.

[4] Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς Παντοκράτορος (Dmitriewskij), Τυπικά, 1. 670.

[5] Διατύπωσις τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος (Dmitriewskj, Τυπικά, 1. 627). Jeanselme-Oeconomos, Ἔνθ' ἀν. σ. 168. L. Petit, Typicon (Izwestia, 13. 35). Poèmes, III. 288. Νικηφόρου Βλεμμύδου, Τυπικόν, κεφ. 11 (σελ. 96. 20, Heisenberg). Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 1. 284.

[6] Poèmes, II. 288.

[7] Ὡς Εὐκρατᾶς εἶναι γνωστὸς ὁ συγγραφεὺς τοῦ Λειμωναρίου τοῦ Μόσχου.

[8] Ἀνώνυμος, 2. 261. 262. 266. Παῦλος Αἰγινήτης, 3. 45 (σελ. 242. 25).

[9] Μόσχου, Λειμωνάριον, P.G. 87III 3057. Εὐκράς· calda aqua C. G. L. Ὁ εὔκρατος οἶνος ἐκαλεῖτο καὶ εὔκρας (Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. 6. 24).

[10] Πβ. τὴν διαφωτιστικὴν μελέτην τοῦ D. Hesseling, Hip(p)ocras τὴν

γηλᾶ *μπουκράς*[1], τὸ ὁποῖον ἔπινον οἱ κοιλιόδουλοι.

Παρὰ τὸ *κυμινοθέρμιν* δέ, καὶ διὰ τὸν αὐτὸν μὲ αὐτὸ σκοπόν, ἔπινον καὶ τὸ *μαραθᾶτον*[2].

Ὡς δροσιστικὸν ποτὸν οἱ Βυζαντινοὶ ἔπινον τὸ *θασόρροφον*[3], τὴν κοινῶς σουμάδαν, ἐκχύλισμα δῆλα δὴ Θασίων ἀμυγδάλων ἐν ὕδατι, κατόπιν τὸ *μελίγαλα*, μεῖγμα μέλιτος καὶ γάλακτος[4], τὸ *ῥοδόμελι*, ἐκχύλισμα φύλλων ῥόδων μετὰ μέλιτος[5] καὶ τὸ *ὑδρόμελι*[6] ἢ *μελίκρατον*[7], τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἐκ δύο μερῶν ὕδατος ὀμβρίου καὶ ἑνὸς μέρους μέλιτος, συμβραζομένων καὶ κατὰ τὸν βρασμὸν ἀφαιρουμένου τοῦ ἐπιπολάζοντος ἀφροῦ[8].

Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ ὑδρόμελι παρασκευάζουσι καὶ οἱ σήμερον, *μελόνερο* αὐτὸ ἐν Θήρᾳ καλοῦντες καὶ *γκαρόμελο* (=γαρόμελο) ἐν Ἠπείρῳ.

Κατὰ τὸν Διοσκουρίδην, παρήγετο καὶ *ἀπόμελι*, ἤτοι ὑδρόμελι ἐκ τῶν κηρίων τοῦ μέλιτος ἐκπλυνομένων δι' ὕδατος[9], αὐτὸ δὲ εἶναι καὶ ἡ βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Ζωναρᾶ ἀναφερομένη *χουμέλη* ἡ «ἄνευ οἴνου μέθην ἐμποιοῦσα»[10], ἥτις, *χούμελη* νῦν ἐν Καρπάθῳ καλουμένη, κατασκευάζε-

---

δημοσιευθεῖσαν ἐν Tijdschrift voor Nederlandsche Taal-en Letterkunde, τόμ. 55 (1936) *σελ.* 41—48).

[1] Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ῥόδου, στίχ. 570 (Wagner, Carmina, σ. 50). Πβ. καὶ Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 5. 228.

[2] Νικηφόρου Βλεμμύδου, Ἔνθ' ἀν.

[3] Α. Κοραῆ, Πλουτάρχου βίοι παράλληλοι, Α', κη'.

[4] Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τινων ἐπιθέτων σημασία καὶ ὀρθογραφία (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 5. 13 καὶ 14).

[5] Ὀριβάσιος, 5. 25. 27 (σελ. 142. 12). Σήθ, 35. 16.

[6] Ὀριβάσιος, 5. 16. 1 (σελ. 130. 9). Διοσκουρίδης, Περὶ ὕλης ἰατρικῆς, 5. 9. 2. Πανδέκται, 33. 6. 9. Πολυδεύκους, Ἑρμην. 134.

[7] Ὀριβάσιος, 5. 14. 1 ἑξ. (σελ. 128. 26). Πανδέκται, 33. 6. 9. Ὁ Εὐστάθιος, Παρεκβ. 1068. 22, λέγει: «οἱ μεθ' Ὅμηρον μέχρι καὶ ἐσάρτι κρᾶμα μέλιτος καὶ ὕδατος τὸ μελίκρατον οἴδασι».

[8] Περὶ τοῦ τρόπου τῆς παρασκευῆς τοῦ ὑδρομέλιτος βλ. Ὀριβάσιον, 5. 14. 1 ἑξ. (σελ. 128. 27, 129. 25) καὶ Παῦλον Αἰγινήτην, 1. 96 (σελ. 66. 18).

[9] Διοσκουρίδης, 5. 9. 2. Κατὰ τὸν Ὀριβάσιον, 5. 15. 3 (σελ. 130. 3), ἐκ τοῦ Γαληνοῦ παραλαμβάνοντα: «σκευάζεται δὲ οὕτως (τὸ ἀπόμελι)· κηρίων οὐ τῶν φαύλων ἐκθλίψαντες τὸ μέλι, βάλλομεν εἰς λέβητα πηγαῖον ὕδωρ ἔχοντα καθαρόν τε καὶ ἡδύ, κἄπειτα ἑψήσαντες ἄχρις ἂν ἱκανῶς δόξῃ τὰ κηρία τὴν ἐν ἑαυτοῖς ὑγρότητα πᾶσαν ἀποτεθεῖσθαι κατατίθεμεν καὶ φυλάττομεν καὶ χρώμεθα τοῦτο τὸ πόμα, ὃ οἱ παλαιοὶ ὀξύγλυκυ ὠνόμαζον».

[10] Ὁ Ζωναρᾶς, ἑρμηνεύων τὸν Γ' κανόνα τῶν ἁγ. Ἀποστόλων (Ῥάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2. 5) γράφει: σίκερα δέ ἐστι τὸ ἄνευ οἴνου μέθην ἐμποιοῦν

ται ὁμοίως ἐξ ὕδατος συμβραζομένου μὲ ἀπόκερα.

Ἀπόμελι ἐπ᾽ἴσης ἦτο καὶ ὁ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῶν περὶ τὸν Ἴστρον χωρῶν κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα ἐπιχωρίως καλούμενος *μέδος* [1], ὡς καὶ ἡ *μοδοβίνα,* ἥτις νῦν *μπουλντουβίνα* ἐν Θάσῳ καὶ *μουντουβίνα* ἐν Χαλκιδικῇ καλουμένη, παράγεται ἐκ τῶν μετὰ ὕδατος βραζομένων ἀποκήρων.

ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ

οἷά εἰσιν ἃ ἐπιτηδεύουσιν ἄνθρωποι, ὡς ἡ λεγομένη χουμέλη καὶ ὅσα ὁμοίως σκευάζεται». Ἐν ἰατρικοῖς γλωσσαρίοις μεσαιωνικοῖς φέρεται: χουμέλι· τὸ ἄμωμον (βλ. Λεξ. Du Cange ἐν λ.).

[1] Π ρ ί σ κ ο υ Π α ν ί τ ο υ, Τὰ σωζόμενα, **183.** 12 (Βόνν.) Βουλγαριστὶ med=μέλι. Πβ. H. G e l z e r, Μέδος bei Proklos, B. Z. 24 (1924), σ. 313—14 καὶ M i k l o s i s c h - M ü l l e r, Slavische Elemente (Stzb. der Wiener Academie, τόμ. 63. 549).

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ο ΥΜΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ᾍΔΗΝ ΚΑΘΟΔΟΥ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ

Οἱ μέχρι τοῦδε ἀσχοληθέντες μὲ τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου τοῦ Ἰησοῦ, τῆς συνήθως καλουμένης Ἀναστάσεως, διέκριναν δύο κυρίως τύπους αὐτοῦ[1]. Τούτων ὁ πρῶτος, χωριζόμενος εἰς δύο παραλλαγὰς ἐλάχιστα ἀλλήλων διαφερούσας, παριστάνει τὴν σκηνὴν συμφώνως πρὸς τὴν ἀπόκρυφον διήγησιν τοῦ Νικοδήμου[2], ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἁπλοῦν, μὲ τὰ ἀπολύτως μόνον ἀπαραίτητα πρόσωπα. Ὁ τύπος οὗτος πλουτιζόμενος σὺν τῷ χρόνῳ μὲ περισσοτέρας γραφικὰς λεπτομερείας, λαμβανομένας πάντοτε ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Νικοδήμου, φθάνει, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, εἰς τὴν μεγαλυτέραν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν, ὁπότε ἀπαρτίζεται ἡ πολυσύνθετος καὶ πολυπρόσωπος σκηνή, τὴν ὁποίαν ἐξακολουθοῦν νὰ εἰκονίζουν καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους. Ἡ ἀνεπτυγμένη καὶ πολυπρόσωπος αὐτὴ σύνθεσις ἀποτελεῖ τὸν δεύτερον τύπον τῆς ἀρχικῆς διαιρέσεως τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος.

Εἶναι φανερὸν ὅτι ἀμφότεροι οἱ τύποι οὗτοι σκοπὸν ἔχουν νὰ εἰκονίσουν πιστῶς αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου τοῦ Σωτῆρος, ὡς τὸ ἐκθέτει ἡ διήγησις τοῦ Νικοδήμου. Διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτόν, νομίζω, ὅτι οὗτοι θὰ ἠδύναντο νὰ ὀνομασθῶσιν «ἱστορικοί». Τούτους, ὡς γνωστόν, χρησιμοποιοῦσι καὶ οἱ ζωγράφοι εἰς τὰς τοιχογραφίας, τὰ ψηφιδωτά, τὰς μικρογραφίας τῶν χειρογράφων, ὅπως καὶ εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας τοῦ Δωδεκαόρτου, διὰ τὴν παράστασιν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος τῶν ἱστορικῶν τύπων εἶναι ἀπαραίτητος, διότι, πλὴν αὐτῶν, ὑπάρχει καὶ ἄλλος τύπος τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέμα-

[1] Βλ. τελευταῖον Μαρ. Σωτηρίου ἐν Πρακτικοῖς τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογ. Ἑταιρείας, περιοδ. Γ', τόμ. Β', 1933, 115 κ. ἑξ.

[2] C. Tischendorf, Evangelia apocrypha, ἔκδ. 2α, Lipsiae, 1876, 323 κ. ἑξ.

τος, ἐλάχιστα μέχρι τοῦδε ἐξετασθείς, καὶ τὴν διευκρίνισιν τοῦ ὁποίου σκοπὸν ἔχει ἡ παροῦσα μελέτη.

Εἰκ. 1. Ἡ Ἀνάστασις. Μικρογραφία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1 κώδ. τῆς Μ. Ἰβήρων ἐν Ἁγ. Ὄρει.

Ὁ τύπος οὗτος, τοῦ ὁποίου μέχρι τοῦδε ἐχρησιμοποιήθησαν δύο μόνον παραδείγματα, ἡ μικρογραφία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1 κώδικος τῆς Ἁγιορειτικῆς Μονῆς Ἰβήρων [1] (Εἰκ. 1) καὶ ἡ φορητὴ εἰκὼν τοῦ Μουσείου τοῦ Λένινγραδ [1] (Εἰκ. 2), διαφέρει τῶν ἄλλων κυρίως ὡς πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ Σωτήρ, δηλαδή, εἰκονίζεται ἐπὶ ὑψώματος πατῶν τὸν Ἅδην ὑπὸ μορφὴν ἀλυσιδέτου γέροντος (κῶδ. Ἰβήρων) καὶ ἔχων τεταμένας τὰς χεῖρας, γύρω δὲ αὐτοῦ τὰ συνήθη πρόσωπα τῆς σκηνῆς, Δαβίδ, Σολομών, Πρόδρομος κ.λ.π. Ἐπίσης παριστάνονται καὶ ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὔα ὑψοῦντες ἱκετευτικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὸν Σωτῆρα. Ἡ οὐσιώδης λοιπὸν διαφορὰ τοῦ τύπου τούτου ἀπὸ τοὺς ἄλλους συνίσταται κυρίως εἰς τὸ ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν σύρει ἐκ τῆς χειρὸς τὸν Ἀδὰμ ἢ καὶ τὴν Εὔαν, ὅπως εἰς τὰς συνήθεις παραστάσεις, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὑψηλοῦ λόφου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἵσταται, τείνει πρὸς τοὺς ἐν τῷ Ἅδῃ τὰς χεῖρας καλῶν αὐτούς.

Εἰκ. 2. Ἡ Ἀνάστασις. Εἰκὼν ἐν Λένινγραδ.

Ἤδη δέον νὰ ἐξετασθῇ ποία ἡ σημασία τῆς παραστάσεως καὶ ποῖαι αἱ πηγαί της.

Ἡ πρώτη σκέψις θὰ ἦτο νὰ σχετίσωμεν τὴν παράστασιν ταύτην μὲ τὸ ὑπό τινων ὑποστηριχθὲν καὶ τελευταίως ἐπαναληφθὲν ὑπὸ τοῦ Grabar, ὅτι εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῆς εἰς τὸν

[1] Ἀπεικόνισις εἰς τὸ φωτογρ. λεύκωμα Γ. Τσίμα - Π. Παπαχατζιδάκη, Ἱστορημένα Εὐαγγέλια τῆς Μονῆς Ἰβήρων Ἁγ. Ὄρους, Ἀθῆναι, πίν. 1 καὶ ἐν Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας, Ἔνθ' ἀν. σ. 116, εἰκ. 3.

[1] Ἀπεικόνισις ἐν O. Wulff - M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau bei Dresden, 1925, σ. 77, εἰκ. 28. Ἐπίσης ἐν L'art byzantin chez les Slaves, Deuxième recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenskij, Paris, 1932, σ. 158, εἰκ. 52. Ἡ μικρογραφία τοῦ Βατικανοῦ κώδ. Urb. 2, ἡ ἀναφερομένη ἐν Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Ἔνθ' ἀν. 117, δὲν ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦτον, ἀλλ' εἰς τοὺς προηγουμένους. Βλ. ἀπεικόνισιν παρὰ G. Stornajolo, Miniature delle omilie di Giacomo monaco e del evangeliario greco Urbinate, Roma, 1910, πίν. 90.

Ἅδην καθόδου τοῦ Ἰησοῦ δέον νὰ διακρίνωμεν δύο χωριστὰ ἐπεισόδια: τὸν Ἰησοῦν θριαμβευτὴν πατοῦντα ἐπὶ τοῦ Ἅδου καὶ τὸν Ἰησοῦν λυτρωτὴν σύροντα ἐκ τῆς χειρὸς τὸν Ἀδάμ, πολλάκις δὲ καὶ τὴν Εὔαν. Τὰ δύο ταῦτα ἐπεισόδια εἰς τὰς μέχρις ἡμῶν διασωθείσας παραστάσεις εἰκονίζονται ὁμοῦ, ὁ βεβιασμένος ὅμως τρόπος τῆς προσαρμογῆς αὐτῶν ἤγαγε τὸν Grabar, ὅπως καὶ ἄλλους πρὸ αὐτοῦ, εἰς τὴν σκέψιν μήπως ἀρχικῶς ταῦτα εἰκονίζοντο χωριστὰ καὶ ὅτι κατόπιν συνεχωνεύθησαν εἰς μίαν ἑνιαίαν παράστασιν [1]. Οὕτω θὰ ἔπρεπεν ὁ ἀπασχολῶν ἡμᾶς τύπος ν' ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ πρῶτον ἐπεισόδιον, τὸν Ἰησοῦν δηλαδὴ θριαμβευτὴν πατοῦντα τὸν Ἅδην. Ἀλλ' ἡ χειρονομία τοῦ Ἰησοῦ τείνοντος τὰς χεῖρας καὶ καλοῦντος τοὺς ἐν τῷ Ἅδῃ ἀποκλείει μίαν τοιαύτην ἑρμηνείαν.

Τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν ἐξήγησιν τοῦ περὶ οὗ πρόκειται τύπου δέον ν' ἀναζητήσωμεν ἀλλαχοῦ.

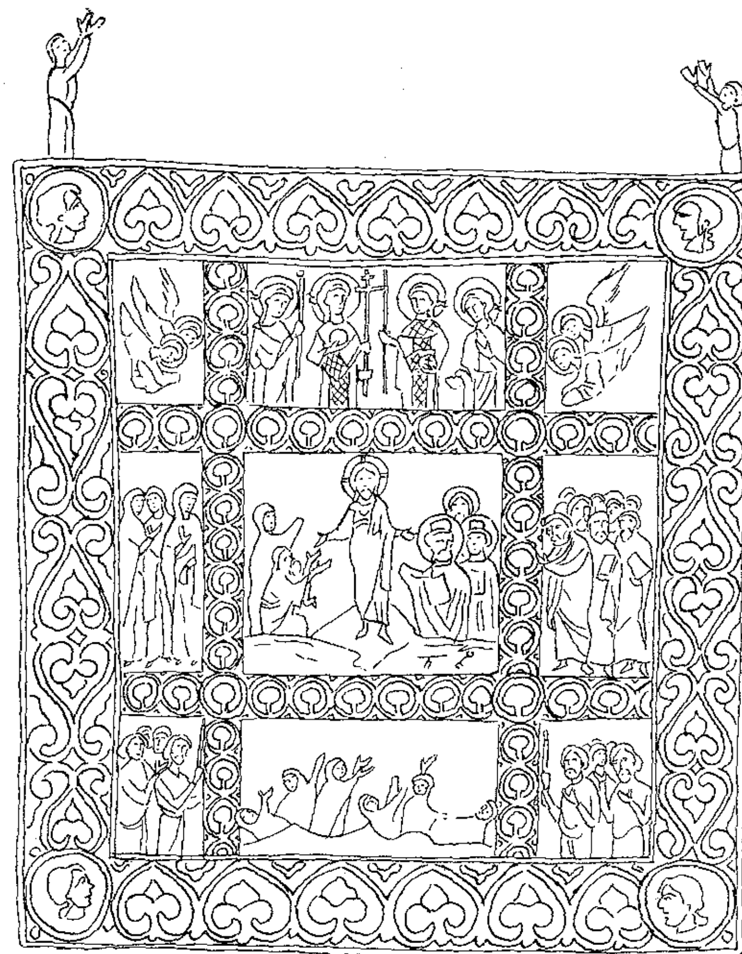
Βεβαίως ἐπὶ μόνων τῶν δύο παραστάσεων, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, βασιζόμενοι δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξηγήσωμεν τὸν τύπον τοῦτον, διότι καὶ ἡ μικρογραφία τῆς Μ. Ἰβήρων (Εἰκ. 1) καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Λένινγραδ (Εἰκ. 2) εἶναι τμήματα μεγαλυτέρας καὶ πολυπλοκωτέρας συνθέσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντεγράφη ἡ κεντρικὴ μόνον παράστασις.

Εὐτυχῶς ὁλόκληρον τὴν σύνθεσιν ταύτην διέσωσε μέχρις ἡμῶν μία σχεδὸν οὐδόλως μέχρι τοῦδε ἐξετασθεῖσα μικρογραφία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 550 κώδικος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, περιέχοντος ἐκλογὴν λόγων τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ καὶ ἀνήκοντος εἰς τὸν 12ον αἰῶνα [2] (Εἰκ. 3). Εἰς τὴν μικρογραφίαν ταύτην, ἡ ὁποία χρησιμεύει ὡς ἐπικεφαλὶς εἰς τὸν Α' λόγον τοῦ Γρηγορίου εἰς τὸ Πάσχα (Migne, P. G. 35, 396 κ. ἑξ.), εἰκονίζεται ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου ἡ Ἀνάστασις κατὰ τὸν τύπον περίπου τῆς εἰκόνος τοῦ Λένινγραδ (Εἰκ. 2). Ὁ Ἰησοῦς ἱστάμενος ἐπὶ λόφου καὶ πατῶν ἐπὶ τῶν τεθραυσμένων πυλῶν τοῦ Ἅδου, τείνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ὡς νὰ καλῇ πρὸς ἑαυτὸν τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔαν, εὑρισκομένους εἰς τὸ ἀριστερὸν τῷ θεατῇ μέρος τῆς συνθέσεως, μὲ τὰς χεῖρας ὑψουμένας ἱκετευτικῶς, καὶ τὸν Δαβίδ, Σολομῶντα καὶ Πρόδρομον, ἱσταμένους κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνος. Γύρω τῆς κεντρικῆς ταύτης συνθέσεως ὑπάρχουσιν ὀκτὼ εἰκονίδια εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας, ἐντὸς τῶν ὁποίων παρίστανται τὰ ἑξῆς:

Ἄνω, κατὰ τὰς γωνίας, Ἄγγελοι ἱπτάμενοι καὶ τείνοντες τὰς ὑπὸ τοῦ ἱματίου καλυπτομένας χεῖρας των πρὸς τὸν Ἰησοῦν τῆς ἀνωτέρω περιγραφείσης κεντρικῆς εἰκόνος, εἰς δὲ τὸ μέσον τέσσαρες Ἀρχάγγελοι κρατοῦντες τὰ ὄργανα τοῦ Πάθους, τὸν Σταυρόν, δηλαδή, τὴν λόγχην, τὸν κάλαμον μὲ τὸν σπόγγον κ.λ.π. Εἰς τὴν μεσαίαν ζώνην, ἑκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς σκηνῆς τῆς Ἀναστάσεως, παρίστανται ἀριστερὰ αἱ Μυροφόροι καὶ δεξιὰ οἱ Ἀπόστολοι. Εἰς τὴν κάτω τέλος ζώνην, κατὰ μὲν τὰ ἄκρα ἄνθρωποι κρατοῦντες λαμπάδας, κατὰ δὲ τὸ μέσον νεκροὶ ἀνιστάμενοι καὶ τείνοντες ἱκετευτικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὸν Ἰησοῦν τῆς κεντρικῆς παραστάσεως.

[1] A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, 246 κ. ἑξ.

[2] H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1929, πίν. CVII. 2.

Εἰκ. 3. Ἀνάστασις. Μικρογραφία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 550 κώδ. τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων.

Τὴν ὅλην μικρογραφίαν πλαισιώνει κόσμημα διακοπτόμενον εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας ὑπὸ δίσκων περικλειόντων ἀνὰ μίαν γυναικείαν (;) προτομήν [1]. Τέλος εἰς τὴν ἄνω πλευρὰν τῆς μικρογραφίας εἰκονίζονται δύο ἄνθρωποι δεόμενοι.

Βεβαίως πολλὰ τῶν στοιχείων τῆς πολυπροσώπου αὐτῆς συνθέσεως, ἰδίως εἰς τὴν κεντρικὴν παράστασιν, βάσιν ἔχουν τοὺς ἱστορικοὺς τύπους τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, τοὺς ἐμπνεομένους ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφον διήγησιν τοῦ Νικοδήμου. Πολλαὶ ὅμως ἀπὸ τὰς σκηνὰς τῶν γύρω εἰκονιδίων εἶναι ἐντελῶς ξέναι πρὸς τὴν ἀπόκρυφον αὐτὴν διήγησιν. Θὰ ἐπερίμενέ τις νὰ εὕρῃ τὴν πηγὴν τῶν εἰκόνων τούτων εἰς τὸν λόγον τοῦ Γρηγορίου εἰς τὸ Πάσχα, τοῦ ὁποίου ἡ περιγραφεῖσα μικρογραφία ἀποτελεῖ, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, τὴν ἐπικεφαλίδα εἰς τὸν Παρισινὸν κώδικα. Οὐδεμία ὅμως σχεδὸν ἀνταπόκρισις ὑπάρχει μεταξὺ τῆς μικρογραφίας καὶ τοῦ λόγου. Ἀλλαχοῦ συνεπῶς δέον ν' ἀναζητήσωμεν τὴν πηγήν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐμπνέεται ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς μικρογραφία.

Πράγματι, ὅλα σχεδὸν τὰ στοιχεῖα τῆς συνθέσεως ταύτης εὑρίσκομεν εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, καὶ ἰδίως εἰς τὸν κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην ψαλλόμενον Κανόνα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι καὶ ὁ Δαμασκηνὸς ἐν πολλοῖς ἐμπνεέται ἀπὸ τοὺς δύο λόγους τοῦ Ναζιανζηνοῦ εἰς τὸ Πάσχα, ἀλλὰ τὰ δάνεια ταῦτα εἶναι ἄσχετα πρὸς τὰ μέρη τοῦ Κανόνος τὰ χρησιμεύσαντα ὡς βάσις διὰ τὴν ἐξεταζομένην εἰκονογραφικὴν σύνθεσιν [2].

Οὕτω δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν τὰ ἐκ τῆς ὑμνολογίας τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα προελθόντα στοιχεῖα τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς συνθέσεως κατὰ τὸν κάτωθι πίνακα [3]:

---

[1] Τὰς τέσσαρας ταύτας προτομὰς ὁ Kondakov ἐξηγεῖ ὡς προσωποποιήσεις τῶν τεσσάρων ἀνέμων σημαινούσας τὴν εἰς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου φθάσασαν δόξαν τῆς Ἀναστάσεως. N. Kondakoff, Histoire de l'art byzantin consideré principalement dans les miniatures, trad. M. Trawinski, Paris, 1886—91, II,95. Εἶναι ὅμως πιθανώτερον ὅτι αὗται ἔχουσι διακοσμητικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ σχετισθῶσι μὲ τὰς ἀναλόγους προτομὰς τὰς εὑρισκομένας εἰς σειρὰν ὅλην ἐλεφαντίνων κιβωτιδίων καὶ τὰς ὁποίας ὁ Brehier ἐν Gazette des Beaux arts, 1930, 274, ἀποδεικνύει ἀντίγραφα ἀρχαίων νομισμάτων.

[2] Τὰ δάνεια ταῦτα τοῦ Δαμασκηνοῦ σημειώνει ὁ Νικόδημος, Ἑορτοδρόμιον, Βενετία, 1836, 418 κ. ἑξ.

[3] Οἱ ἐντὸς παρενθέσεως ἀριθμοὶ καὶ τὸ παρ' αὐτοὺς γράμμα παραπέμπουν εἰς τὴν σελίδα καὶ τὴν στήλην τοῦ Πεντηκοσταρίου, ἔκδ. Βενετίας 1860.

ΙΗΣΟΥΣ

Περιβαλλόμενος ὑπὸ φωτεινοῦ δίσκου (μικρογρ. Ἰβήρων) καὶ τείνων τὰς χεῖρας: «... *Χριστὸν ἐξαστράπτοντα καί, χαίρετε, φάσκοντα* . . .» (2α).

Πατῶν ἐπὶ τοῦ Ἅδου (μικρογρ. Ἰβήρων): «. . . *θανάτῳ θάνατον πατήσας*» (1β).

ΟΙ ΔΙΚΑΙΟΙ

«*Οἱ ταῖς τοῦ Ἅδου σειραῖς συνεχόμενοι δεδορκότες πρὸς τὸ φῶς*...» (2β).

ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΙ

«*Σὺν Ἀρχαγγέλοις ὑμνήσωμεν Χριστοῦ τὴν ἀνάστασιν*» (9α).

ΜΥΡΟΦΟΡΟΙ—ΜΑΘΗΤΑΙ

«*Αἱ μυροφόροι γυναῖκες ὄρθρου βαθέος ἐπιστᾶσαι πρὸς τὸ μνῆμα... ἀπελθοῦσαι κηρύξατε τοῖς αὐτοῦ μαθηταῖς*» (5α).

ΝΕΚΡΟΙ ΑΝΙΣΤΑΜΕΝΟΙ

«. . . *τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι ζωὴν χαρισάμενος*» (1β).

ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΜΕΤΑ ΛΑΜΠΑΔΩΝ

«*Προσέλθωμεν λαμπαδηφόροι καὶ συνεορτάσωμεν ταῖς φιλεόρτοις τάξεσι* . . .» (2β).

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, πολλὰ τῶν στοιχείων τῆς συνθέσεως, τὰ ὁποῖα ἀναγράφονται εἰς τὸν ἀνωτέρω πίνακα, εὑρίσκονται καὶ εἰς τὴν ὑμνογραφίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Νικοδήμου. Τοῦτο ὅμως ἐξηγεῖται εὐκόλως ὅταν ἔχῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ ἡ ὑμνογραφία ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφον ταύτην διήγησιν. Ξένα πρὸς τὴν ἀπόκρυφον αὐτὴν πηγὴν στοιχεῖα εἶναι κυρίως οἱ Ἀρχάγγελοι [1], τὰ ὑπ' αὐτῶν κρατούμενα ὄργανα τοῦ Πάθους [2], αἱ Μυροφόροι, οἱ Ἀπόστολοι καὶ τέλος οἱ ἄνθρω-

---

[1] Εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Νικοδήμου ἡ μνεία Ἀγγέλων εἶναι ἔμμεσος, ἐξαγομένη μόνον ἀπὸ τὴν εἰς αὐτοὺς παράδοσιν τοῦ Σατανᾶ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ, ἵνα τὸν κρατῶσι δέσμιον. Tischendorf, Ἔνθ' ἀν. 329, VI. 2. Περὶ Ἀρχαγγέλων οὐδεὶς γίνεται λόγος.

[2] Καὶ ἡ περὶ Σταυροῦ μνεία παρὰ τῷ Νικοδήμῳ εἶναι ἔμμεσος. Ὁ Ἰησοῦς ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς δικαίους ἐν τῷ Ἅδῃ λέγει: «Δεῦρο μετ' ἐμοῦ πάντες ὅσοι διὰ τοῦ ξύλου (δηλ. τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς) οὗ ἥψατο οὗτος (ὁ Ἀδάμ) ἐθανατώθητε· πάλιν γὰρ ὑμᾶς διὰ τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ πάντας ἐγὼ ἰδοὺ ἀνιστῶ». Tischendorf, Ἔνθ' ἀν. 330, VIII. 1. Ἡ μνεία αὕτη εἶναι ἡ πηγὴ τῶν παρα-

ποι μετὰ λαμπάδων. Οὐδεμία, νομίζω, δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι πάντα σχεδὸν τὰ στοιχεῖα ταῦτα κατάγονται ἀπὸ τὴν ὑμνογραφίαν τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα. Κατὰ ταῦτα ὁ τύπος οὗτος τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου, τὸν ὁποῖον ἀντιπροσωπεύουσιν ἡ μικρογραφία τῆς Μ. Ἰβήρων, ἡ εἰκὼν τοῦ Λένινγραδ καὶ κατὰ τρόπον πληρέστερον ἡ μικρογραφία τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 550, λόγῳ τῆς καταγωγῆς πολλῶν ἐκ τῶν διακρινόντων αὐτὸν στοιχείων ἀπὸ τὴν ὑμνογραφίαν, θὰ ἠδύνατο, πρὸς ἀντιδιαστολὴν ἀπὸ τοὺς προηγουμένους, τοὺς «ἱστορικούς», τύπους, νὰ ὀνομασθῇ «ὑμνολογικός».

Ἤδη ὅμως, σχετικῶς πρὸς τὸν ὑμνολογικὸν τοῦτον τύπον, προκύπτουσι δύο σπουδαῖα ζητήματα: πότε, δηλαδή, ἐδημιουργήθη οὗτος καὶ ποία ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἱστορικοὺς τύπους τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου.

Τὸ παλαιότερον ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν μνημείων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ ἀπασχολῶν ἡμᾶς ὑμνολογικὸς τύπος, εἶναι ἡ μικρογραφία τῆς Μ. Ἰβήρων (Εἰκ. 1). Διὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ κώδικος τούτου ὑπάρχει ἀρκετὴ διχογνωμία [1]. Δύναται ὅμως νὰ θεωρηθῇ πιθανώτατον ὅτι οὗτος ἀνήκει εἰς τὸν 11ον αἰῶνα. Αὐτὴ ἄλλωστε ἡ μικρογραφία τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου δεικνύει ὅτι ὁ κῶδιξ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ἔτους 1037, ὁπότε ἐμφανίζεται εἰς τὴν σκηνὴν ταύτην διὰ πρώτην φορὰν ὁ Πρόδρομος, ὡς ἐδίδαξεν ἤδη ὁ Millet [2], καθ' ὅσον εἰς αὐτὴν εἰκονίζεται ὁ Βαπτιστής, κατέχων μάλιστα καὶ πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς συνθέσεως. Ἂν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι, κατὰ τ' ἀνωτέρω λεχθέντα, ἡ μικρογραφία αὕτη εἶναι τμῆμα μόνον τῆς ὅλης συνθέσεως, τὴν ὁποίαν ὁλόκληρον διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ Παρισινὸς κῶδιξ, πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ὅλη αὐτὴ σύνθεσις

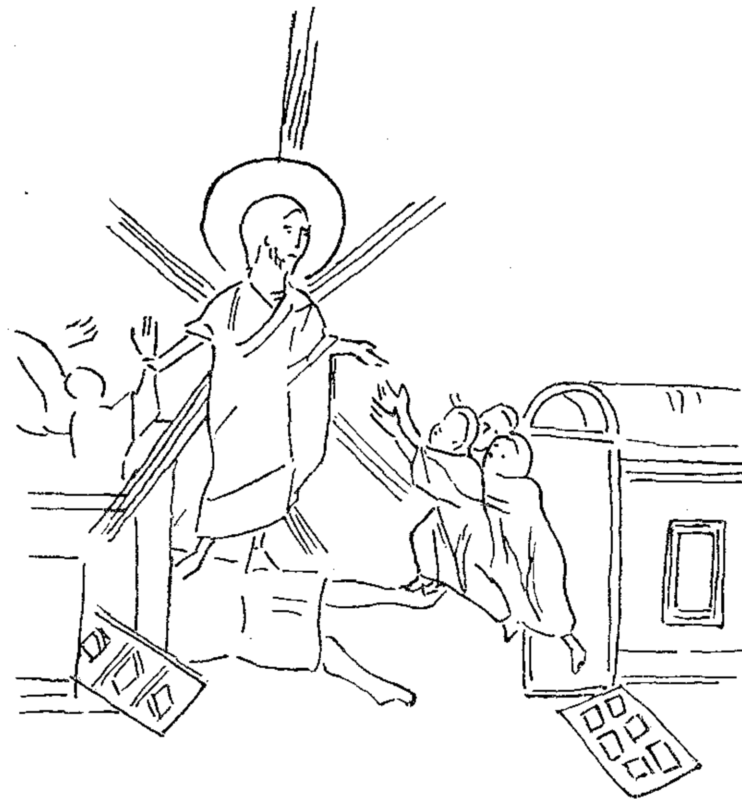
στάσεων τῆς Ἀναστάσεως μὲ τὸν Χριστὸν κρατοῦντα Σταυρόν. Πρβ. τὸν πίνακα παρὰ Ch. Morey, East Christian Paintings in the Freer Collection, New York, 1914, 46. Τὰ ὄργανα τοῦ Πάθους κρατοῦσιν Ἄγγελοι εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Ἀναστάσεως ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος. Πρβ. τὴν μικρογραφίαν τοῦ Βατικανοῦ κώδ. Urb. 2 (ἔτ. 1128) παρὰ Stornajolo, Ἔνθ' ἀν. πίν. 90. Βλ. καὶ τὸν πίνακα παρὰ Morey, Ἔνθ' ἀν. 47.

[1] Ὁ Σ. Λάμπρος, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, Cambridge, 1895—900, II, 1, ἀριθ. 4121/1, ἐχρονολόγει αὐτὴν ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος. Ὁ H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipzig, 1891, 225, καὶ αὐτὸν ἀκολουθῶν ὁ Morey, Ἔνθ' ἀν. 49, ἀπὸ τοῦ 11ου. Ὁ G. Millet, Iconographie de l'Evangile, Paris, 1916, 13, κυμαίνεται μεταξὺ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου, ἂν καὶ παλαιότερον, ἐν A. Michel, Histoire de l'art, I. 1, 233, ἐτοποθέτει αὐτὸν εἰς τὸν 11ον.

[2] G. Millet ἐν Monuments Piot, 2, 1895, 209.

ἐδημιουργήθη εἰς ἐποχὴν παλαιοτέραν τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἡ ἐποχὴ δὲ αὐτή, ἂν δὲν εἶναι προγενεστέρα, πάντως εἶναι ἡ ἰδία μὲ ἐκείνην κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ οἱ ἱστορικοὶ τύποι τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου ἔλαβον τὴν σχεδὸν ὁριστικὴν αὐτῶν μορφήν. Ἡ ἐποχὴ αὕτη συμπίπτει μὲ τὸν 9ον περίπου αἰῶνα.

Ὁ ἀπασχολῶν ἡμᾶς ὑμνολογικὸς τύπος δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον

Εἰκ. 4. Ἡ κάθοδος τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸν Ἅδην. Μικρογραφία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 20 κώδ. τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων.

ὅτι ἐδημιουργήθη παραλλήλως πρὸς τοὺς ἱστορικοὺς τοιούτους, ὡς δεικνύουν τοὐλάχιστον ὡρισμένα στοιχεῖα τοῦ κυρίως θέματος (στάσις Χριστοῦ κ.λ.π.) τὰ ὁποῖα δὲν εὑρίσκονται εἰς ἐκείνους.

Ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα ἀκριβῶς ταῦτα πῶς ἐδημιουργήθησαν ἢ πόθεν ἐλήφθησαν;

Τὰ πρότυπα αὐτῶν δυνάμεθα ν' ἀνεύρωμεν εἰς τὴν ἰδίαν πηγήν, ἐκ

τῆς ὁποίας πιθανώτατα ἐλήφθησαν τὰ στοιχεῖα τῶν ἱστορικῶν τύπων, δηλαδὴ εἰς τὰς μικρογραφίας τῶν λεγομένων λαϊκῶν Ψαλτηρίων μὲ τὴν παρασελίδιον εἰκονογράφησιν.

Πράγματι, εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην ἀνήκοντος κώδ. 20 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ἀντιγράφου γενομένου κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα ἐκ πρωτοτύπου πολὺ παλαιοτέρου, εὑρίσκομεν τὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς τύπου (Εἰκ. 4). Ἡ μικρογραφία αὐτή, χρησιμεύουσα πρὸς εἰκονογράφησιν τοῦ Ψαλμοῦ 106.13,14: *«Καὶ ἐκέκραξαν πρὸς Κύριον ἐν τῷ θλίβεσθαι αὐτούς, καὶ ἐκ τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν ἔσωσεν αὐτοὺς καὶ ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἐκ σκότους καὶ σκιᾶς θανάτου καὶ τοὺς δεσμοὺς αὐτῶν διέρρηξεν»*, εἰκονίζει τὰ ἑξῆς: Εἰς τὸ μέσον τὸν Ἰησοῦν περιβαλλόμενον ὑπὸ φωτεινῶν ἀκτίνων, ὄρθιον καὶ πατοῦντα ἐπὶ τοῦ Ἅδου, τὸ ἄνω σῶμα τοῦ ὁποίου κρύπτεται ὄπισθεν σαρκοφάγου, ἐγείροντα δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Ἀδάμ, ἐνῷ τὴν ἀριστερὰν τείνει πρὸς τοὺς ἱκετικῶς σπεύδοντας πρὸς αὐτὸν δικαίους, οἱ ὁποῖοι ἐξέρχονται οἰκοδομήματος[1].

Ἔχομεν λοιπὸν εἰς τὴν μικρογραφίαν ταύτην τινὰ τῶν στοιχείων τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς ὑμνολογικοῦ τύπου, δηλαδὴ τὸν Ἰησοῦν πατοῦντα ἐπὶ τοῦ Ἅδου, περιβαλλόμενον ὑπὸ φωτὸς καὶ καλοῦντα τοὺς ἐν τῷ Ἅδῃ, ὅπως ἐπίσης ἔχομεν καὶ τοὺς ἱκετικῶς δεομένους δικαίους, οἱ ὁποῖοι ἐχρησίμευσαν ἀσφαλῶς ὡς πρότυπον διὰ τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔαν εἰς τὸν ὑμνολογικὸν τοῦτον τύπον (Πρβ. ἰδίως εἰκ. 1).

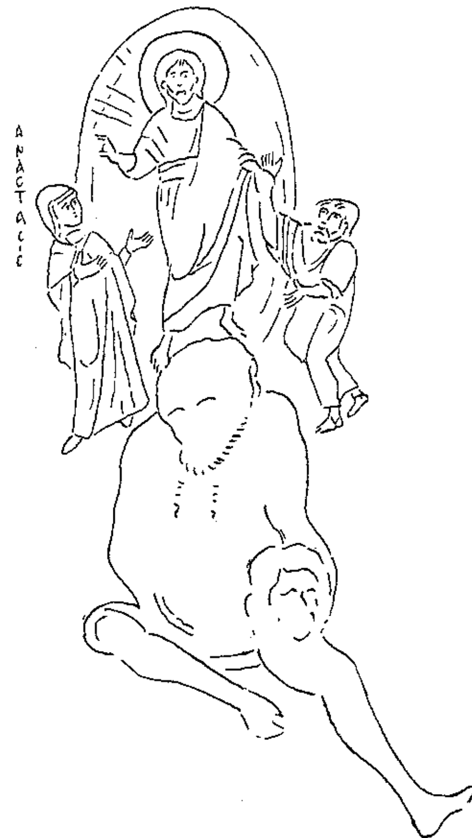
Ἐξακολουθοῦντες τὴν ἐξέτασιν τῶν λαϊκῶν Ψαλτηρίων εὑρίσκομεν καὶ ἄλλα ἀκόμη στοιχεῖα τοῦ ἡμετέρου τύπου. Οὕτως εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ ἐν Μόσχᾳ περιφήμου Ψαλτηρίου Χλουδώφ, τοῦ ἀρχαιοτέρου τῆς ὁμάδος ταύτης, χρησιμεύουσαν πρὸς εἰκονογράφησιν τοῦ Ψαλμοῦ 81.8: *«Ἀνάστα, ὁ Θεός, κρῖνον τὴν γῆν»*, συναντῶμεν ἄλλα σχετικὰ στοιχεῖα[2] (Εἰκ. 5).

Ὁ Ἰησοῦς εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὄρθιος, περιβαλλόμενος ὑπὸ φωτεινοῦ δίσκου καὶ πατῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἅδου, εἰκονιζομένου ὑπὸ μορφὴν πελωρίου καθημένου πιθήκου (;) Ὁ Σωτὴρ τὴν μὲν δεξιὰν τείνει εἰς σχῆμα εὐλογίας, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σύρει τὸν Ἀδάμ, ἐνῷ ἀντιστοίχως εἰκονίζεται ἡ Εὔα δεομένη. Ἡ μικρογραφία αὕτη εἶναι καὶ ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως ἐνδιαφέρουσα, διότι δύναται ἴσως νὰ ἐξηγήσῃ τὸν ὑψη-

[1] Omont, Ἔνθ' ἀν. πίν. LXXVII. 20. Σχεδίασμα καὶ παρὰ J. Tikkanen, Die Psalterillustration im Mittelalter, Helsingfors, 1895, σ. 61, εἰκ. 78.

[2] Εἰκὼν παρὰ E. Koctečkaja ἐν Seminarium Kondakovianum, 2, 1928, πίν. IX. 3.

λὸν λόφον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἵσταται ὁ Ἰησοῦς εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ ὑμνολογικοῦ τύπου, ἰδίως εἰς τὴν μικρογραφίαν τῆς Μ. Ἰβήρων (Εἰκ. 1). Θὰ ἦτο δηλαδὴ δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ ὑψηλὸς οὗτος λόφος εἶναι, πιθανώτατα, περαιτέρω ἐξέλιξις τῆς πελωρίας καθημένης μορφῆς τοῦ Ἅδου εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ψαλτηρίου Χλουδώφ (Εἰκ. 5). Αἱ δύο αὗται παραστάσεις, καὶ ἡ τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 20 (Εἰκ. 4) καὶ ἡ τοῦ Ψαλτηρίου Χλουδώφ (Εἰκ. 5), ἐξηγοῦν ἐπίσης τὴν διάταξιν τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὔας εἰς τὸν ἀπασχολοῦντα ἡμᾶς τύπον. Οὕτω πρὸς τὴν μικρογρ. τοῦ Ψαλτ. Χλουδώφ (Εἰκ. 5), μὲ τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔαν ἑκατέρωθεν τοῦ Ἰησοῦ, ἀντιστοιχεῖ ἡ μικρογραφία τῆς Μ. Ἰβήρων (Εἰκ. 1), ἡ καὶ ἀρχαιοτέρα τῆς σειρᾶς. Πρὸς τὸν Παρισινὸν κώδ. 20 (Εἰκ. 4) ἀντιστοιχοῦν ἡ εἰκὼν τοῦ Λένινγραδ (Εἰκ. 2) καὶ ἡ μικρογραφία τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 550 (Εἰκ. 3), μὲ ἀμφοτέρους τοὺς πρωτοπλάστους κατὰ τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς συνθέσεως.

Εἰκ. 5. Ἡ κάθοδος τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸν Ἅδην. Μικρογραφία τοῦ Ψαλτηρίου Χλουδώφ ἐν Μόσχᾳ.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι τὸ παλαιότερον παράδειγμα τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς ὑμνολογικοῦ τύπου τῆς Ἀναστάσεως εὑρίσκεται εἰς τὸν κώδ. τῆς Μ. Ἰβήρων (Εἰκ. 1), ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὸν 11ον πιθανώτατα αἰῶνα καὶ εἶναι μέρος μόνον τῆς ὅλης συνθέσεως. Εἴδομεν ὅμως ὅτι εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν ὑπάρχουσιν ἤδη καὶ στοιχεῖα ἐκ τῶν ἄλλων, τῶν ἱστορικῶν δηλαδή, τύπων τῆς Ἀναστάσεως. Τοιαῦτα κυρίως εἶναι οἱ βασιλεῖς Δαβὶδ καὶ Σολομών, ὁ Πρόδρομος καὶ οἱ Προφῆται. Ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν οὐδεμίαν ἀσφαλῆ ἔνδειξιν ἔχομεν ὅτι προῆλθον ἐκ τῶν ἱστορικῶν τύπων ἢ ἂν δὲν ὑπῆρχον ἀρχικῶς εἰς τὸν ὑμνολογικὸν

τοιοῦτον. Μνεία ἰδιαιτέρα αὐτῶν δὲν γίνεται εἰς τὴν ὑμνογραφίαν τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, ὡς δεικνύει ὁ ἀνωτέρω παρατεθεὶς πίναξ. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἐπαρκὴς ἔνδειξις, διότι ἐκεῖ δὲν γίνεται μνεία ἰδιαιτέρα οὐδὲ τῶν πρωτοπλάστων, τῶν ὁποίων ἐν τούτοις ἡ παρουσία εἰς τὴν σύνθεσιν ταύτην εἶναι ἀπαραίτητος. Ὥστε μὲ βάσιν τὰ μέχρις ἡμῶν διασωθέντα παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου, οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ θετικότητος περὶ τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἀρχικῶς ἀπετέλεσαν αὐτόν. Εἶναι ἄλλωστε ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας ὅτι εἰς τὰ μέχρις ἡμῶν διασωθέντα παραδείγματα τοῦ ὑμνολογικοῦ τύπου ἔχουσιν εἰσχωρήσει καὶ στοιχεῖα τῶν ἱστορικῶν τύπων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν καὶ οἱ ἐπικρατέστεροι.

Τὸ ἴδιον δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς συνθέσεως, ἡ ὁποία μὲ τὰ μέχρις ἡμῶν διασωθέντα μνημεῖα δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποκατασταθῇ ἐντελῶς, διότι ἀσφαλῶς αὐτὴ ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τύπους. Ἀναμφιβόλως ἰδέαν αὐτῆς ὁπωσδήποτε σαφῆ μᾶς δίδει ἡ μικρογραφία τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 550 (Εἰκ. 3). Δύναται ὅμως νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ἐκεῖ ἡ εἰς μικρὰ τετραγωνίδια διαίρεσις τῆς ὅλης συνθέσεως δὲν εἶναι ἡ ἀρχική, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς μεταγενεστέραν διασκευήν.

Ἤδη εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετασθῇ ἡ σημασία τοῦ τύπου τούτου.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς δέον νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι οὗτος δὲν ἔχει σκοπὸν νὰ ἐξεικονίσῃ αὐτὸ τὸ γεγονὸς τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου τοῦ Ἰησοῦ, ὡς τὸ περιγράφει ἡ ἀπόκρυφος διήγησις τοῦ Νικοδήμου. Τὴν ἐξεικόνισιν τοῦ γεγονότος τούτου παρέχουσιν οἱ ἄλλοι τύποι, τοὺς ὁποίους διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς αὐτὸν ὠνομάσαμεν ἱστορικούς. Νομίζω ὅτι σκοπὸς τοῦ ὑμνολογικοῦ τύπου εἶναι νὰ παραστήσῃ μόνον τὴν ἰδέαν τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς ἐκ ταύτης ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἄλλως τε ἡ ἰδέα τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἀπολυτρώσεως ἀποτελεῖ σχεδὸν τὸ θέμα τῆς ὑμνολογίας τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, ἡ ὁποία καὶ ἐνέπνευσε τὸν τύπον τὸν ἀπασχολοῦντα ἡμᾶς. Ὅτι τὸ πρᾶγμα ἔχει οὕτω δεικνύει κυρίως ὁ τρόπος τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, δὲν σύρει τὸν Ἀδάμ, ἀλλὰ τείνει τὰς χεῖρας «*χαίρετε, φάσκων*» καὶ καλῶν τοὺς «*ταῖς τοῦ Ἅδου σειραῖς συνεχομένους*» εἰς τὴν ἀπολύτρωσιν.

Ὅτι ὁ ὑμνολογικὸς οὗτος τύπος δὲν προτίθεται νὰ παραστήσῃ αὐτὸ τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου, δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν καὶ ἀπὸ ἄλλην ἀκόμη ἀξιόλογον ἔνδειξιν. Δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ κανέν, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, παράδειγμα τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ ὑμνολογικοῦ τούτου τύπου ἀντὶ τῶν ἱστορικῶν εἰς τὰς διακοσμήσεις τῶν ἐκκλησιῶν ἢ εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Δωδεκαόρτου, ὅπου, παρ' ὅλην τὴν ἀφαίρεσιν καὶ τὴν σχηματοποίησιν, οἱ ζωγράφοι φροντίζουν ἐπιμελῶς νὰ παραστήσουν μὲ ὅλην τὴν δυνατὴν ἀκρίβειαν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς Εὐαγγελικῆς ἱστορίας. Καὶ θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ τύπος οὗτος ὑπάρχει ἐπὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Λένινγραδ (Εἰκ. 2), ἡ εἰκὼν ὅμως αὕτη ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν ἀπετέλει μέρος τοῦ Δωδεκαόρτου, ἀλλ' ἐκρέματο πιθανώτατα ἐκ Χοροῦ ἐκκλησίας, ὡς δεικνύει ἡ ἐπὶ τῆς ἑτέρας ὄψεως παράστασις τῆς Πεντηκοστῆς, ἐξ ἄλλου δὲ πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι βέβαιον ὅτι αὕτη εἶναι ἔργον τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς νομίζει ὁ Wulff[1].

Εἰκ. 6. Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Ἰώβ. Μικρογραφία τοῦ κώδ. Palat. 230 ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ. (Ἐξ ἀνεκδότου φωτογραφίας.)

Τέλος μία ἄλλη σειρὰ σχετικῶν παραστάσεων ἐνισχύει τὴν ἡμετέραν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ὑμνολογικὸς οὗτος τύπος σκοπὸν ἔχει ν' ἀποδώσῃ δι' εἰκόνος τὴν ἰδέαν τῆς Ἀναστάσεως καὶ ὄχι τὸ ἱστορικὸν γεγονός. Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος παραστάσεις χρησιμεύουσι πρὸς εἰκονογράφησιν ἑνὸς χωρίου τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰώβ, ὅπου γίνεται λόγος περὶ Ἀναστάσεως, ἔχοντος ὡς ἑξῆς: «*Γέγραπται δὲ αὐτὸν* (τὸν Ἰὼβ) *πάλιν ἀναστήσεσθαι μεθ' ὧν ὁ Κύριος ἀνίστησιν*» (Ἰώβ, 42.18) Κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Νικήτα Σερρῶν, ὁ Ἰὼβ θ' ἀναστηθῇ ἢ κατὰ τὴν Δευτέραν παρουσίαν ἢ «*ἐν τῷ καιρῷ τοῦ σταυροῦ*», δηλαδὴ κατὰ τὴν κάθοδον τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸν Ἅδην μετὰ τὴν Σταύρωσιν[2]. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἑρμηνειῶν οἱ εἰκονογραφήσαντες τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἰὼβ ἠκολούθησαν τὴν δευτέραν καὶ συνεπῶς ἡ παράστασις ἐσχετίσθη μὲ τὰς εἰκόνας τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου τοῦ Σωτῆ-

---

[1] Wulff-Alpatoff, Ἔνθ' ἀν. 264.

[2] Νικήτας Σερρῶν παρὰ Migne, P. G. 93, 464—5, ὅπου ἡ ἑρμηνεία φέρεται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ὀλυμπιοδώρου. Ὅτι εἶναι ἔργον τοῦ Νικήτα Σερρῶν βλ. A. Ehrhard ἐν K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετ. Γ. Σωτηριάδου (Βιβλ. Μαρασλῆ), I, 424, 432.

ρος. Οὕτω, πράγματι, εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Βατικανοῦ κώδ. Palat. gr. 230 (φ. 245) (Εἰκ. 6) ὁ Ἰησοῦς εἰκονίζεται κρατῶν σταυρὸν καὶ διευθυνόμενος πρὸς δεξιά, στρέφων δὲ πρὸς ἀριστερὰ καὶ τείνων τὴν χεῖρα πρὸς τὸν Ἰὼβ καὶ τὴν σύζυγόν του ἐξερχομένους ἀπὸ σαρκοφάγον, ἐνῷ εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς μικρογραφίας δύο ἄλλοι νεκροὶ ἐγείρονται ἀπὸ ἀνάλογον σαρκοφάγον. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ μικρογραφία αὕτη ἔχει ὑποστῆ, ὡς πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Ἰησοῦ, τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἱστορικῶν

Εἰκ. 7. Ἡ ἀνάστασις τοῦ Ἰώβ. Μικρογραφία τοῦ κώδ. 1231 ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ. (Ἐξ ἀνεκδότου φωτογραφίας).

τύπων τῆς Ἀναστάσεως, ὡς διδάσκει ἡ σύγκρισις πρὸς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Συλλογῆς Freer καὶ τῶν ὁμοίων πρὸς αὐτήν [1]. Ἡ λεπτομέρεια ὅμως ὅτι ὁ Ἰησοῦς δὲν κρατεῖ ἐκ τῆς χειρὸς τὸν Ἰώβ, ὅπως εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τύπους, ἀλλ' ἁπλῶς τείνει αὐτήν, δεικνύει τὴν σχέσιν τῆς μικρογραφίας ταύτης πρὸς τὸν ὑμνολογικὸν τύπον. Τὴν σχέσιν ταύτην εὑρίσκομεν ἀκόμη στενωτέραν εἰς τὴν μικρογραφίαν τὴν εἰκονογραφοῦσαν τὸ αὐτὸ χωρίον τοῦ Ἰὼβ εἰς τὸν Βατικανὸν κώδ. 1231 (φ. 453α) (Εἰκ. 7). Ἐκεῖ ἡ παράστασις τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὰς χεῖρας ἡπλωμένας εἶναι πανομοιότυπος μὲ τὸν ὑμνολογικὸν τύπον. Ἀριστερὰ ὁ Ἰὼβ καὶ δεξιὰ ὁ Σολομὼν καὶ εἷς ἄλλος Προφήτης (;) εἰκονίζονται ἔχοντες τοὺς πόδας ἐντὸς σαρκοφάγου. Δὲν δύναται, νομίζω, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι

[1] Morey, Ἔνθ' ἀν. πίν. VII καὶ σ. 52 κ. ἑξ. εἰκ. 25, 27.

ἡ τελευταία αὕτη μικρογραφία εὑρίσκεται ἐγγύτατα πρὸς τὸν ὑμνολογικὸν τύπον τῆς Ἀναστάσεως καὶ ὅτι ἐμπνέεται ἀμέσως ἐξ αὐτοῦ.

Ἡ σχέσις αὕτη τῶν ἐν λόγῳ μικρογραφιῶν πρὸς τὸν ἀπασχολοῦντα ἡμᾶς τύπον ἀποδεικνύεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν γενικὴν μορφήν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς λεπτομερείας. Ὁ Ἰὼβ καὶ ἡ σύζυγός του εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Βατικανοῦ κώδ. Palat. 230 (Εἰκ. 6) εἶναι περίπου ὁ Ἀδὰμ καὶ Εὔα τῆς μικρογραφίας τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 550 (Εἰκ. 3) καὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Λένινγραδ (Εἰκ. 2), ὁ δὲ Ἰὼβ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Βατικανοῦ κώδ. 1231 (Εἰκ. 7) ἔχει τὴν ἰδίαν περίπου στάσιν πρὸς τὴν Εὔαν τοῦ Ψαλτηρίου Χλουδὼφ (Εἰκ. 5), πηγήν, ὡς εἴδομεν, τοῦ ὑμνολογικοῦ τύπου τῆς Ἀναστάσεως. Τέλος ὁ Σολομὼν τοῦ Βατικανοῦ κώδ. 1231 (Εἰκ. 7) εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸν Δαβὶδ τῆς εἰκόνος τοῦ Λένινγραδ (Εἰκ. 2).

Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ εἰκονογραφήσαντες τὰ δύο ταῦτα χειρόγραφα τοῦ Ἰὼβ ἐχρησιμοποίησαν εἰδικῶς τὸν ὑμνολογικὸν τύπον καὶ ὄχι τοὺς ἱστορικοὺς τοιούτους, δύναται, νομίζω, νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν γνώμην ἡμῶν περὶ τῆς σημασίας τοῦ τύπου.

Τέλος δέον ν' ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἓν ἀκόμη σχετικὸν ζήτημα. Διὰ ποῖον λόγον εὑρίσκομεν τὸν τύπον τοῦτον χρησιμοποιούμενον ἀφ' ἑνὸς πρὸς διακόσμησιν τοῦ εἰς τὸ Πάσχα λόγου τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ εἰς τὸν Παρισινὸν κώδ. 550 (Εἰκ 3) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐν ἀρχῇ τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τὸν κώδ. τῆς Μ. Ἰβήρων (Εἰκ. 1).

Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς πολλὰ Εὐαγγέλια χειρόγραφα ἐν ἀρχῇ τοῦ κατὰ Ἰωάννην παρίσταται μετὰ ἢ πρὸ τῆς προσωπογραφίας τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ἡ εἰς Ἅδου κάθοδος εἰς χωριστὴν εἰκόνα [1], ὅπως ἐπίσης εἰς ἄλλα ἡ Ἀνάστασις τίθεται ὑπεράνω τοῦ Ἰωάννου εἰς μίαν σύνθεσιν [2]. Τοῦτο γίνεται διότι ἀκριβῶς ἡ ἀρχὴ τοῦ κατὰ Ἰωάννην ἀναγινώσκεται, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα. Εἰς τὰς παραστάσεις ταύτας ἡ Ἀνάστασις ἔχει πάντοτε, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, τὸν ἱστορικὸν τύπον, οὐδέποτε δὲ τὸν ἀπασχολοῦντα ἡμᾶς ὑμνολογικόν. Ἐξ ἄλλου εἰς τὰ χειρόγραφα τὰ περιέχοντα περικοπὰς τοῦ Εὐαγγελίου κατὰ τὴν σειράν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀναγινώσκονται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ ἐπειδή, ὡς γνωστόν, ἡ σειρὰ αὕτη ἀρχίζει μὲ τὰ πρῶτα ἐδάφια τοῦ κατὰ Ἰάννην, τἀποτελοῦντα τὴν περικοπὴν τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, εὑρίσκεται ἐν ἀρχῇ τοῦ ὅλου χειρογράφου ἡ εἰκὼν τῆς Ἀναστάσεως. Τοιοῦτον παράδειγμα

[1] Βλ. προχείρως τὸν Βατικανὸν κώδ. Urb. 2 παρὰ Stornajolo, Ἔνθ' ἀν. πίν. 90—91.

[2] Βλ. ἐπὶ παραδείγματι, τὸν κώδ. 3 τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου ἐν Ἀρχαιολ. Δελτίῳ, 4. 1918, Παράρτημα, σ. 65, εἰκ. 20.

εἶναι τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Μ. Ἰβήρων περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ τοῦ ὁποίου μικρογραφίας (Εἰκ. 1) πολὺς λόγος ἐγένετο ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ.

Ἀλλ' ἡ μικρογραφία αὕτη ἀνήκει, ὡς εἴδομεν, εἰς τὸν ὑμνολογικὸν τύπον, ἀποτελοῦσα μάλιστα καὶ τὸ παλαιότερον αὐτοῦ παράδειγμα. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐν λόγῳ μικρογραφία ἀντεγράφη ἐξ ἄλλου χειρογράφου μὴ περιέχοντος τὸ Εὐαγγέλιον. Τὸ χειρόγραφον ἐκεῖνο θὰ περιεῖχεν ἀσφαλῶς ἐκλογὴν λόγων τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ὅπου ἡ ἐν λόγῳ μικρογραφία θὰ εὑρίσκετο ἐν ἀρχῇ τοῦ πρώτου λόγου τοῦ Ἱεράρχου τούτου εἰς τὸ Πάσχα. Τῶν τοιούτων εἰκονογραφημένων χειρογράφων τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου ἄριστον παράδειγμα εἶναι ὁ Παρισινὸς κῶδ. 550, ὅπου εὑρίσκεται ἡ μικρογραφία, περὶ τῆς ὁποίας μακρότατος ἤδη ἐγένετο λόγος (Εἰκ. 3).

Εἶναι ἤδη γνωστὸν ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ὑπῆρξαν κατὰ τὴν περίοδον τῆς Εἰκονομαχίας ἓν τῶν σπουδαιοτέρων στηριγμάτων τῶν ὑπερμάχων τῶν εἰκόνων, ἀπ' αὐτοὺς δὲ ἐλαμβάνοντο πολλὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τῶν εἰκονοκλαστῶν. Ἐκ τούτου δὲ προῆλθε καὶ ἡ συνήθεια ἐκλογὴ τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου ν' ἀναγινώσκεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κατά τινας τῶν μεγάλων ἑορτῶν[1]. Ἀκριβῶς δὲ ἡ μικρογραφία τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 550 (Εἰκ. 3) ἡ ἀπασχολήσασα ἡμᾶς ἀνωτέρω, χρησιμεύει, ὡς ἤδη εἴπομεν, ὡς ἐπικεφαλὶς τοῦ Α' λόγου τοῦ Ναζιανζηνοῦ εἰς τὸ Πάσχα (Migne, P. G. 35, 396 κ. ἑξ.), ὁ ὁποῖος, συμφώνως πρὸς τὴν σημείωσιν τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 443, ἀνεγινώσκετο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα[2].

Ἂν ἐξ ἄλλου ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ἡ εἰκογογράφησις τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ἐγένετο κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα, ὡς δεικνύουσι τὰ δύο παλαιότατα γνωστὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, δηλαδὴ ὁ κῶδ. 510 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων καὶ ὁ κῶδ. 49—50 τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου[3], θὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ θετικόν, ὡς τοὐλάχιστον νομίζω, συμπέρασμα ὅτι ὁ ὑμνολογικὸς τύπος τῆς εἰς τὸν Ἅδην Καθόδου ἐδημιουργήθη ἀρχικῶς, ἵνα διακοσμήσῃ τὸν εἰς τὸ Πάσχα Α' λόγον τοῦ Γρηγορίου. Οὐδὲν ἄλλως τούτου φυσικώτερον, δεδομένου ὅτι ὁ λόγος οὗτος περιέχει γενικὰς ἰδέας περὶ τῆς διὰ τῆς Ἀναστάσεως γενομένης ἀπολυτρώσεως, αἱ ὁποῖαι εὑρίσκονται καὶ εἰς τὴν ὑμνο-

---

[1] Βλ. Α. Ξυγγόπουλον ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 16, 1940, 137.

[2] Omont, Ἔνθ' ἀν. Εἰσαγωγή, σ. 56.

[3] Millet ἐν Michel, Ἔνθ' ἀν. 239. Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, 2α ἔκδ. Paris, 1925—6, II, 621 κ. ἑξ.

λογίαν τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα ἐμπνεομένην καὶ αὐτήν, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Ὁ λόγος ἄλλωστε οὗτος τοῦ Γρηγορίου εἰς τὸ Πάσχα συνδέεται στενώτερον πρὸς τὴν λειτουργίαν τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, ἐφ' ὅσον, ὡς εἴδομεν, ἀνεγινώσκετο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην.

Πῶς μετὰ ταῦτα ὁ ὑμνολογικὸς οὗτος τύπος τῆς Ἀναστάσεως ἀντικατέστησε τοὺς ἱστορικοὺς τοιούτους εἰς τὰ Εὐαγγέλια τὰ περιέχοντα τὰς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀναγινωσκομένας περικοπάς, ὅπως ὁ γνωστὸς ἤδη εἰς ἡμᾶς κῶδ. 1 τῆς Μ. Ἰβήρων (Εἰκ. 1), εἶναι εὔκολον νὰ ἐννοήσῃ τις, ἂν λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ πρῶτα ἐδάφια τοῦ κατὰ Ἰωάννην, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀρχίζουν αἱ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀναγινωσκόμεναι περικοπαὶ ἀποτελοῦσιν, ὡς εἴδομεν, τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα.

Οὕτως εἶναι, νομίζω, δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ ἡ γένεσις καὶ ἡ διάδοσις τοῦ ὑμνολογικοῦ τύπου τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου τοῦ Χριστοῦ, δημιουργηθέντος ἐκ στοιχείων ὑμνογραφικῶν καὶ σκοπὸν ἔχοντος νὰ παραστήσῃ δι' εἰκόνος τὴν ἰδέαν τῆς ἀπολυτρώσεως, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἱστορικοὺς τύπους, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζουν αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑπερφυσικὸν γεγονὸς τῆς Ἀναστάσεως.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Θ΄ Ο ΑΓΑΠΗΤΟΣ

Ὁ Ἰωάννης Θ΄, ὁ Ἀγαπητός, ὁ τοῦ Χαλκηδόνος, οὗ τὴν μνήμην γεραίρει ἡ ἡμετέρα ἐκκλησία τῇ 18 Ἰουλίου, διετέλεσε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1111—1134. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ ἐλάχιστα γνωρίζομεν, τὰ δὲ πλεῖστα τῶν ἔργων αὐτοῦ ἔχουσι μείνει ἀνέκδοτα[1]. Μεταξὺ τῶν ἀνεκδότων ἔργων αὐτοῦ ἄξιαι ἰδίας προσοχῆς εἶναι αἱ ὁμιλίαι αὐτοῦ εἰς τὰ Εὐαγγέλια τῶν Κυριακῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ καί τινων ἑορτῶν. Αἱ ὁμιλίαι αὗται, ἐκτὸς ἄλλων κωδίκων[2], εὑρηνται καὶ ἐν τρισὶ κώδιξι τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν βιβλιοθήκης, τοῖς ὑπ' ἀριθμὸν 256, 261 καὶ 300[3]. Τῶν χειρογράφων τούτων τὸ τελευταῖον, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 300, ἀποτελούμενον ἐκ φύλλων 358 (1—358), ἠριθμημένων ὑπὸ μεταγενεστέρας χειρὸς[4] διὰ μολυβδίδος ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ φέρει ἐπιγραφὴν «Τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Χαλκιδὼν ὁμιλίαι ἑκάστης Κυριακῆς τοῦ ὅλου χρόνου λεγόμεναι παρ' αὐτοῦ καὶ ἀποστομιζόμεναι πρὸς τὸν θεοφιλῆ συναθροιζόμενον λαόν, ἃς

---

[1] Πρβλ. Κρουμβάχερ-Σωτηριάδου, «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας», τόμ. Α΄ σ. 226. Ζ. Μαθᾶ, «Κατάλογος ἱστορικὸς τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγίας καὶ μεγάλης τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας», σ. 73. Μανουὴλ Γεδεών, «Πατριαρχικοὶ πίνακες», σ. 348—349. Ἰωάν. Σακελλίωνος, ἐν «Εὐαγγελικῷ κήρυκι» τόμ. Ζ΄. σ. 318—321.

[2] Ἐκτὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ Κρουμβάχερ ἀναφερομένου χειρογράφου (ἔνθ. ἀν.) πρβλ. τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 937. 1166. 1346. 2507. 2516. 3195 καὶ 4698 χειρόγραφα ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν κωδίκων τοῦ ἁγίου Ὄρους τοῦ Σπ. Λάμπρου, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 599 ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Const. Litzica, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 31 τῆς ἐν Χάλκῃ μονῆς τῆς Παναγίας ἐν Ἐπετ. τῆς Ἑταιρ. τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν τόμ. 10, σ. 270, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 33 τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Τριάδος τῶν Μετεώρων ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι τόμ. ΚΑ΄ σ. 318, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν ΧΞΖ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Ἰωάννου Σακελλίωνος, σ. 262 καὶ ἄλλα.

[3] Πρβλ. Ἰωάννου Σακελλίωνος. «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος» σ. 46. 47 καὶ 51.

[4] Ἡ ἀρχικὴ ἀρίθμησις ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ κατὰ ὀκτάδια (α΄—μστ΄).

ἐκλεξάμενος συνέθετο ἀπὸ διαφόρων Πατέρων ἁγίων, ἐξηγητῶν καὶ ἑτέρων ἀνδρῶν».

Αἱ ὁμιλίαι αὗται, 58 τὸν ἀριθμόν, καταλαμβάνουσι τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 1α—329β φύλλα τοῦ χειρογράφου, μεθ' ἃ ἕπεται «Ἑρμηνεία τοῦ κυροῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας. Ἐξήγησις εἰς τὰ ἕνδεκα ἑωθινὰ Εὐαγγέλια» (φύλ. 330α—357β). Ἐν τέλει, ἐν φύλλῳ 357β ἔχει σημειώσει ὁ ἀντιγραφεὺς «Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον, ἤτοι τὸ Κυριακοδρόμιον, παρ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ τῆς προσηγορίας ἀναξίου καὶ κατὰ συγχωρήσεως Θεοῦ ἱερομονάχου Καλλίστου ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῇ ἐν τῷ θέματι κειμένῃ τῶν μεγάλων Πυλῶν ἐν τῷ ,ζπδ΄ ἰνδ. Δ΄. καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἐσφαλμένα γνωρίζοντες διορθώσατε. Ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ, ἡμέρᾳ Τρίτῃ».

Τὸ δεύτερον τῶν χειρογράφων τούτων, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 261, φέρει ἐπιγραφὴν «Τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ Χαλκιδὼν ὁμιλίαι ἑκάστης Κυριακῆς τοῦ ὅλου χρόνου καὶ ἐπὶ δεσποτικαῖς, καὶ ἑτέραις ἑορταῖς ἐπισήμοις λεγόμεναι παρ' αὐτοῦ καὶ ἀποστομιζόμεναι πρὸς τὸν θεοφιλῆ συναθροιζόμενον λαόν, ἃς ἐκλεξάμενος συνέθετο ἀπὸ διαφόρων ἁγίων Πατέρων, ἐξηγητῶν καὶ ἑτέρων σοφῶν ἀνδρῶν».

Καὶ τὸ χειρόγραφον τοῦτο περιέχει τὰς ὁμιλίας τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννου, ὡς καὶ τὰς ἕνδεκα ὁμιλίας τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας εἰς τὰ ἑωθινὰ Εὐαγγέλια κατὰ τὴν αὐτὴν σειράν.

Τὸ τρίτον τῶν χειρογράφων τούτων, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 256, ἄρχεται: «Τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Χαλκιδὼν ὁμιλία εἰς τὸν τελώνην καὶ φαρισαῖον. Εὐλόγησον πάτερ» καὶ περιέχει τὰς ὁμιλίας Ἰωάννου Θ΄ κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν καὶ ἐν τέλει τὸν λόγον τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου εἰς τὸν πάγκαλον Ἰωσήφ. Ἐν τέλει τοῦ χειρογράφου ἔχει σημειώσει ὁ ἀντιγραφεὺς «Ἐν τῷ ,ζπε΄ ἐγράφει τῷ παρὸν βιβλίον ἐν τῇ βασιλικωτάτῃ καὶ μεγάλῃ μονῇ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ἤτοι τὸ ἐπίκλην ἁγίῳ Μετεώρῳ. Ἐγράφη δὲ διὰ χειρὸς καὶ εὐτελοῦς τάχα δὲ ἐν ἱερομονάχοις ταπεινὸς Χριστόδουλος».

Κατωτέρω ἐκδίδω ἐκ τοῦ κώδικος 300 τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν βιβλιοθήκης πίνακα τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων ὁμιλιῶν τοῦ Ἀγαπητοῦ καὶ τὴν πρώτην αὐτοῦ ὁμιλίαν, τὴν εἰς τὸν τελώνην καὶ φαρισαῖον, ἐξ ἧς δύναταί τις νὰ λάβῃ ἰδέαν τινὰ περὶ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Ἀγαπητοῦ καὶ τῆς ἀξίας αὐτῶν.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ἐνταῦθα ὅτι τὸ κείμενον τῆς ὁμιλίας ταύτης τοῦ Ἀγαπητοῦ, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν αὐτοῦ ὁμιλιῶν ἐν τοῖς ἀνωτέρω τρισὶ κώδιξιν ἐλαχίστας ἔχει διαφοράς, ἀναξίας λόγου.

Ἐν τέλει φρονῶ ὅτι εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ἐὰν αἱ ἀνέκδοτοι αὗται ὁμι-

λίαι τοῦ 'Αγαπητοῦ ἐξεδίδοντο πᾶσαι, διότι διὰ τῆς ἐκδόσεως τούτων ἀναμφιβόλως θὰ ἐπλουτίζετο ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν φιλολογία καὶ θὰ ἀπεδίδετο ἡ προσήκουσα τιμὴ εἰς προσωπικότητα δυστυχῶς μέχρι τοῦδε παροραθεῖσαν.

1 (φ. 1α—7α). «Ὁμιλία τῇ Κυριακῇ τοῦ τελώνου καὶ Φαρισαίου. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Ἡ εἰς τὸν τελώνην καὶ φαρισαῖον παραβολὴ καὶ ὑπόθεσις, ὥσπερ γυμνασία τις καὶ παραίνεσις ἐπενοήθη τοῖς ἁγίοις Πατράσιν.

2 (φ. 7α—14β). «Ὁμιλία τῇ Κυριακῇ τοῦ ἀσώτου. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. 'Αγαθὸς μὲν ὁ Θεὸς πρὸς πάντας ἐστὶ καὶ φιλάνθρωπος καὶ μακρόθυμος.

3 (φ. 15α—21α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη τῇ Κυριακῇ τῆς 'Απόκρεω. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Φοβερὰ ἡ ἡμέρα ἐκείνη τῆς δευτέρας τοῦ Χριστοῦ παρουσίας καὶ τῆς μελλούσης κρίσεως, ἀδελφοί μου.

4 (φ. 21α—28β) «Ὁμιλία τῇ Κυριακῇ τῆς Τυροφάγου. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. 'Ιδοὺ τὸ τῆς τεσσαρακοστῆς στάδιον ὑπανοίγεται σήμερον ἡμῖν, ἀδελφοί μου.

5 (φ. 28β—39α). «Ὁμιλία τῇ πρώτῃ Κυριακῇ τῶν ἁγίων νηστειῶν. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Ἡ ἁγία τεσσαρακονθήμερος αὕτη νηστεία, ἀγαπητοί, ὡς κλῖμάξ τις πρόκειται ἡμῖν.

6 (φ. 39α—45α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δευτέρᾳ τῶν ἁγίων νηστειῶν. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Ὁ τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς καιρός, ἀδελφοί μου, πρὸς τὸν ὅλον καιρὸν τοῦ ἐνιαυτοῦ συγκρινόμενος.

7 (φ. 45β—53α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τρίτῃ τῶν ἁγίων νηστειῶν. Εὐλόγησον, πάτερ».

'Αρχ. Πρωτυπῶν καὶ προδιαγράφων ὁ μακάριος Μωϋσῆς τὸν ζωοποιὸν καὶ θεῖον σταυρὸν ῥάβδῳ τὴν ἐρυθρὰν διέτεμε θάλασσαν.

8 (φ. 53α—59β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τετάρτῃ τῶν ἁγίων νηστειῶν. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Μεσάσαντες τὸ πέλαγος, ἀδελφοί, τῆς ἐγκρατείας.

9 (φ. 59β—65β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον ἁγίου Εὐαγγελίου

ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ πέμπτῃ τῶν ἁγίων νηστειῶν. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Παρῆλθεν μὲν ὁ χειμών, τὸ δὲ ἔαρ εἰσῆλθε καὶ βλέπομεν τὴν κτίσιν ἀναθάλλουσαν.

10. (φ. 66α—70α). «Ὁμιλία ἀναγινωσκομένη τῷ Σαββάτῳ τοῦ δικαίου Λαζάρου. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Τοῦ Κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ τὰς κατὰ γῆν διατριβὰς ποιουμένου ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ γένους ἡμῶν.

11. (φ. 71α—74α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ 'Ιωάννην ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τῶν Βαΐων. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Πρὸ ἓξ ἡμερῶν τοῦ Πάσχα ἦλθεν ὁ 'Ιησοῦς εἰς Βηθανίαν, ὅπου ἦν Λάζαρος.

12 (φ. 74β—78α). «Τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα ἐκ τοῦ κατὰ 'Ιωάννην Εὐαγγελίου. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Πάσχα ἱερὸν καὶ τίμιον ἐπέλαμψεν, ὦ ἀδελφοί, σήμερον.

13. (φ. 78β—82α). «Ὁμιλία λεχθεῖσα τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Χαρᾶς ἡμέρα καὶ εὐφροσύνης, ἀγαπητοί, ἡμέρα ἀγαλλιάσεως καὶ σωτηρίας.

14. (φ. 82α—85α). «Ὁμιλία ἀναγινωσκομένη τῇ δευτέρᾳ τῆς διακαινησίμου. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Τὸ ῥάθυμον ἡμῶν διεγείρων ὁ ἱερὸς καὶ θεῖος ἀπόστολος λέγει.

15. (φ. 85α—91β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ 'Ιωάννην ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τοῦ Θωμᾶ. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. 'Επὶ τῇ λαμπροφόρῳ Κυριακῇ καὶ σεβασμίᾳ καὶ ἁγίᾳ ἡμέρᾳ τῆς 'Αναστάσεως.

16 (φ. 92α—97α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τῶν Μυροφόρων. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Καὶ ἡ παροῦσα Κυριακὴ καὶ ἁγία ἡμέρα προσκυνητή ἐστι καὶ σεβασμία

17 (φ. 97α—103β). «Ὁμλία ἐκ κατὰ 'Ιωάννην ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τοῦ Παραλύτου. Εὐλόγησον, πάτερ»

"Αρχ. Πολλῶν καὶ μεγάλων κακῶν ἡ ἁμαρτία πρόξενος γίνεται καὶ τὴν ψυχὴν λυμαίνεται σφόδρα.

18 (φ. 103β—112α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ 'Ιωάννην ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τῆς Σαμαρείτιδος. Εὐλόγησον, πάτερ».

"Αρχ. Καὶ σήμερον ἡμῖν ἡ τῶν Εὐαγγελικῶν φρεάτων ἀναβλύζει πηγὴ καὶ τὰ νάματα πλούσια.

19. (φ. 112β—118β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ 'Ιωάννην ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τοῦ Τυφλοῦ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διαλεγομένου τοῖς Ἰουδαίοις

20. (φ. 118β—123β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων Πατέρων. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Μετὰ τὴν ἑορτὴν τῆς ἐνδόξου ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

21. (φ. 124α—132α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, τῇ μεγάλῃ τῆς ἑορτῆς, εἱστήκει ὁ Ἰησοῦς καὶ ἔκραξε.

22. (φ. 132β—137β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τῶν ἁγίων Πάντων. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Εἶπεν ὁ Κύριος, πᾶς ὅστις ὁμολογήσει ἐν ἐμοὶ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὁμολογήσω κἀγὼ ἐν αὐτῷ ἔμπροσθεν τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς.

23 (φ. 138α—142β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δευτέρᾳ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Ἐπειδὴ τῆς θείας καὶ πρώτης καὶ μακαρίας ζωῆς ἀπορραγέντες διὰ τὴν παράβασιν τοῦ προπάτορος.

24. (φ. 143α—148α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τρίτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Τῆς φιλαργυρίας οὐδέν ἐστι χαλεπώτερον καὶ τῆς φιλοχρηματίας οὐδὲν ὑπάρχει δεινότερον.

25. (φ. 148α—154β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τετάρτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Οὐδέν ἐστι τῆς ἀδιστάκτου καὶ καθαρᾶς πίστεως ἰσχυρότερον, οὐδὲ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἐλπίδος καὶ πεποιθήσεως κραταιότερον.

26. (φ. 154β—160β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ πέμπτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Πηγὴ πνευματικὴ καὶ σωτήριος περικλύζει ἡμᾶς ἀδελφοί.

27. (φ. 160β—167β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ἕκτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Οἱ τῶν μελισσῶν τὸ φιλόπονον καὶ φίλεργον θεοφιλῶς ἐκμιμούμενοι, ὥσπερ ἐκεῖναι τοῖς λειμῶσιν ἐφιπτάμεναι.

28. (φ. 168α—172β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ἑβδόμῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ παράγοντι τῷ Ἰησοῦ ἠκολούθησαν αὐτῷ δύο τυφλοὶ κράζοντες.

29. (φ. 172β—176β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ὀγδόῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Ὁ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας φροντίζων καὶ κηδόμενος Κύριος.

30. (φ. 177α—183α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ἐνάτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Καὶ οἱ τοὺς ἑαυτῶν φίλους σωματικῶς διατρέφειν βουλόμενοι καὶ αἰσθητὴν αὐτοῖς παρατιθέμενοι τράπεζαν.

31. (φ. 183β—189α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Ὑπὲρ τῆς ἡμῶν ψυχικῆς σωτηρίας ὀφείλοντες σπουδάζειν, ἀγαπητοί.

32. (φ. 189α—194α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ἑνδεκάτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Ποτὲ μὲν φανερῶς διαλέγεται ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ποτὲ δὲ διὰ παραδειγμάτων.

33. (φ. 194β—199α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ δευτέρᾳ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Οὐδὲν οὕτως οἶδεν θολοῦν καὶ σκοτίζειν τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν.

34. (φ 199β—203α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ τρίτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Τὴν ἐκ τῆς διδασκαλίας ὠφέλειαν τοῖς ἀνθρώποις περιποιούμενος ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεός.

35. (φ. 203β—207α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ τετάρτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Εἶπεν ὁ Κύριος τὴν παραβολὴν ταύτην· ὡμοιώθη ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ βασιλεῖ.

36. (φ. 207α—211α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ πέμπτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Οἱ τοὺς ἀγροὺς τῶν ἀνθρώπων φυλλάσσοντες γεωργοί, ὅσα ἐν αὐτοῖς ἔχουσι τῶν ἀνθέων ὡραῖα καὶ εὐώδη.

37 (φ. 211—215β) «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ ἕκτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Τὴν ἐκ τῆς διδασκαλίας ὠφέλειαν τοῖς ἀνθρώποις περιποιούμενος ὁ Κύριος.

38. (φ. 215β—221α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ ἑβδόμῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἄρχ. Μέγα ἀγαθὸν εὐχή, ἐὰν μετὰ διανοίας εὐχαρίστου γίνεται.

39. (φ. 222α—226β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ πρώτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἑστὼς ὁ Ἰησοῦς παρὰ τὴν λίμνην Γενησαρὲτ εἶδε δύο πλοῖα ἑστῶτα παρὰ τὴν λίμνην.

40 (φ. 226β—232α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δευτέρᾳ. Εὐλόγησον, πάτερ»

Ἀρχ. Πασῶν τῶν ἀρετῶν ἀνωτέρα ἐστὶν ἡ ἀγάπη καὶ ὑψηλοτέρα.

41. (φ. 232α—235β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τρίτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Τὸ τῆς ἀναστάσεως μέγα μυστήριον, ἀδελφοί μου, οὐ τοσοῦτον διὰ λόγων.

42. (φ. 236α—243α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τετάρτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ὥσπερ παράδεισος ἄλλος ἐστὶ πολυανθὴς καὶ εὐώδης ἡ τῶν θείων λογίων ἀνάγνωσις.

43. (φ. 243α—250β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ πέμπτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ἀγαθὰ μὲν πάντα τὰ θεῖα λόγια καὶ ἐπωφελῆ τοῖς προσέχουσι.

44. (φ. 250β—254β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ἕκτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ὥσπερ τὰ σώματα ἡμῶν αἱ χρονικαὶ τῆς γῆς καρποφορίαι καὶ αἱ κατάλληλοι καὶ διάφοροι τροφαὶ στηρίζουσι.

45. (φ. 255α—259α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ἑβδόμῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Καὶ μεγάλη πολλάκις ἀνάγκη καὶ σφοδροτάτη θλῖψις οἰκονομεῖν οἶδε καὶ προτρέπειν τοὺς ἀνθρώπους πρὸς πίστιν.

46. (φ. 259β—265α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ὀγδόῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Μέγα πρὸς ἀρετὴν ἐμπόδιον ἡ ὑπερηφάνεια καὶ ἡ ἔπαρσις.

47. (φ. 265β—271α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ἐνάτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ἡ πλεονεξία μέγα τοῖς ἀνθρώποις κακὸν καὶ οὐδὲν αὐτῆς ὑπάρχει δεινότερον.

48. (φ. 271β—277α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς διεξάγων τὸν Ἰουδαϊκὸν λαὸν καὶ παντοιοτρόπως παιδεύων.

49. (φ. 277α—283α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ ἑνδεκάτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ὁ μακάριος καὶ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς προτίθησιν ἡμῖν σήμερον διὰ παραβολῆς.

50 (φ. 283α—288β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δωδεκάτῃ Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Πολλοὺς καὶ διαφόρους τρόπους ἔδωκεν ἡμῖν ὁ Θεὸς εἰς τὸ κατεργάζεσθαι τὴν σωτηρίαν ἡμῶν.

51. (φ. 288β—294α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ τρίτῃ Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ὥσπερ ἐξ ἀδηφαγίας μὲν γίνεται φλεγμονή, ἐκ δὲ φλεγμονῆς τίκτεται πυρετός.

52 (φ. 294α—299α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ δεκάτῃ τετάρτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ἥλιος δικαιοσύνης ἐστὶν ὁ Θεός, καθὼς γέγραπται, πᾶσιν ἀνθρώποις ἐπιλάμπων τὰς ἀκτῖνας τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος.

53. (φ. 299α—305α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου Κυριακῇ δεκάτῃ πέμπτῃ. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Πᾶσα μὲν ἀδικία καὶ ἁρπαγὴ καὶ πλεονεξία κακὴ καὶ κακῶν κακίστη.

54. (φ. 306α—310α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ πρὸ τῆς ὑψώσεως. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ Κύριος οὐδεὶς ἀναβέβηκεν εἰς τὸν οὐρανόν, εἰ μὴ ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς.

55. (φ. 310α—316β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ τῶν Πατέρων πρὸ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Οἱ μὲν παλαιοὶ ἐκεῖνοι καὶ πρὸ τοῦ νόμου θεῖοι ἄνδρες οὐ διὰ γραμμάτων καὶ βιβλίων ἐδιδάσκοντο.

56. (φ. 317α—321α). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ μετὰ τὴν Χριστοῦ γέννησιν. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ἀναχωρησάντων τῶν μάγων ἰδοὺ ἄγγελος Κυρίου φαίνεται κατ' ὄναρ τῷ Ἰωσὴφ λέγων.

57. (φ. 321β—324β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ πρὸ τῶν Φώτων. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Ἀρχὴ τοῦ Εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὡς γέγραπται ἐν τοῖς προφήταις.

58. φ. 324β—329β). «Ὁμιλία ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου ἀναγινωσκομένη Κυριακῇ μετὰ τὰ Φῶτα. Εὐλόγησον, πάτερ».

Ἀρχ. Εἰ καὶ ἡ ἑορτὴ παρῆλθεν ἡμᾶς, ἀλλὰ τὸ περὶ ταύτης λέγειν οὐδέποτε παρελεύσεται.

Ὁμιλία τῇ Κυριακῇ τοῦ τελώνου καὶ φαρισαίου. Εὐλόγησον, πάτερ.

Ἡ εἰς τὸν τελώνην καὶ τὸν φαρισαῖον παραβολὴ καὶ ὑπόθεσις, ὥσπερ γυμνασία τις καὶ παρακίνησις ἐπενοήθη τοῖς ἁγίοις Πατράσι καὶ ἐτάχθη ψάλλεσθαι καὶ ἀναγινώσκεσθαι ἐν τῇ παρούσῃ Κυριακῇ, ἵνα παρασκευαζώμεθα καὶ ἑτοιμαζώμεθα πρὸς τοὺς πνευματικοὺς ἀγῶνας τῶν νηστειῶν· διὰ τοῦτο γὰρ καὶ προφώνησιν τὴν ἑβδομάδα ταύτην κατονομάζομεν προμηνύοντες καὶ προκηρύττοντες τὸν μετ' ὀλίγον ἐρχόμενον τῆς μετανοίας καὶ τῆς νηστείας καιρόν, ὡσάν, εἴ τι ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ἔχομεν προκατειλημμένον καὶ προαποκείμενον πάθος, ἀποκαθάρωμεν τοῦτο καὶ οὕτω, ἕτοιμοι γεγονότες πρὸς τοὺς σωτηρίους τῆς ἐγκρατείας καὶ τῆς νηστείας ἀγῶνας, χωρήσωμεν. Πρὸς γὰρ τὴν ὁδὸν τῆς μετανοίας πρώτη ἐστίν ἡ μεταμέλεια καὶ ἡ ἐπιστροφὴ καὶ ἡ ταπείνωσις, πρὸς δὲ τὴν ἀρετὴν ἐμπόδιόν ἐστιν ἡ ὑπερηφάνεια καὶ ἡ κενοδοξία καὶ ἡ ἔπαρσις. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἡ τοῦ Θεοῦ σοφία καὶ δύναμις, ὁ τὰς καρδίας πάντων ἐρευνῶν καὶ ἐτάζων καὶ τὰ λυσιτελῆ καὶ σωτήρια οἰκονομῶν ταῖς ψυχαῖς ταύτην τὴν κατὰ τὸν φαρισαῖον καὶ τὸν τελώνην παραβολὴν ἡμῖν ὑποτίθησι πανσόφως καὶ προσφυῶς ἐλέγχων τοὺς ἀνθρώπους τοὺς πεποιθότας ἑαυτοῖς ὅτι δίκαιοί εἰσι καὶ ἐξουθενοῦντας τοὺς ἁμαρτωλούς. Καταστέλλει γὰρ διὰ ταύτης τῆς ὑποθέσεως τῶν ὑψηλοφρόνων τὴν ἔπαρσιν καὶ διδάσκει ἡμᾶς τίνα τρόπον δεῖ ποιεῖσθαι τὰς πρὸς τὸν Θεὸν δεήσεις καὶ προσευχάς, ἵνα μή, δι' ὧν νομίζομεν ὠφελεῖσθαι, διὰ τούτων μᾶλλον παροτρύνωμεν καθ' ἡμῶν τὸν Θεὸν καὶ παροργίζωμεν τὸν ἀνεξίκακον καὶ μακρόθυμον, τὸν δοτῆρα πάντων τῶν ἀγαθῶν καὶ ἀπὸ ταύτης τῆς αἰτίας τὸ τῆς προσευχῆς καλὸν καὶ ἐπαινετὸν καὶ σωτήριον ἔργον ἀκερδὲς εὑρέθη τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἄμισθον. Ἀλαζονείας γὰρ καὶ ὑπερηφανείας οὐδέν ἐστι βλαβερώτερον καὶ οὐδὲ ἐπάρσεως καὶ κενοδοξίας δεινότερον· τὸν γὰρ πρῶτον τῶν ἀγγέλων ἡ ὑπερηφάνεια οὐρανόθεν κατήγαγε καὶ ἀντὶ ἑωσφόρου διάβολον καλεῖσθαι πεποίηκε. Τὸν προπάτορα Ἀδὰμ ἡ ὑπερηφάνεια διὰ τῆς φιληδονίας ἐκ τοῦ Παραδείσου καὶ τῆς προτέρας δόξης ἐξώθησεν. Ἡ ὑπερηφάνεια πάντων ἐστὶ τῶν κακῶν ἡ αἰτία καὶ πάσης προκοπῆς πνευματικῆς ἐστιν ἐκκοπή. Ἐν παντὶ γὰρ τὸ οἴεσθαι τὸ εἶναι ἐμποδίζει καὶ εὐκόλως ἑαυτὸν ἀπατᾷ ὁ μηδὲν ὢν καὶ εἶναί τι λογιζόμενος, διὰ τοῦτο καὶ πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ἀπώλεσεν· οἱ γὰρ ταύτην νοσοῦντες ἄνθρωποι ἐγκαταλιμπάνονται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς αὐτοῦ βοηθείας στεροῦνται καὶ εἰς τὰ τῆς ἀτιμίας πάθη ἐμπίπτουσι. Πάντα τὸν ἀγαθὸν πλοῦτον τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν καλῶν ἔργων καὶ πράξεων ἡ ὑπερηφάνεια σκορπίζει καὶ διαφθείρει καὶ ἀφανίζει· οὐδὲ γὰρ μόνον πρὸς κακίαν συνωθεῖ, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἀρεταῖς παρυφισταμένη πολλὴν ἡμῖν προξενεῖ τὴν ζημίαν. Καὶ πόνους μὲν

καὶ κόπους ὑπομένειν καταναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους, μισθὸν δὲ οὐδόλως ἔχειν τούτους παρασκευάζει· εἴτε γὰρ νηστεύει ὁ ὑπερήφανος, εἴτε εὔχεται, εἴτε ἐλεεῖ, εἴτε σωφρονεῖ καὶ κατὰ παθῶν ἀγωνίζεται, εἴτε πάσας τὰς ἀρετάς, ἐργάζεται, μάτην κοπιᾷ καὶ καταγέλαστος γίνεται, ὅτι μισητός ἐστι παρὰ τῷ Θεῷ· ἀκάθαρτος γὰρ παρὰ Κυρίῳ φησὶ πᾶς ὑψηλοκάρδιος. Ὑπὸ τῆς κενοδοξίας οἰκίαι πολλαὶ καὶ δῆμοι καὶ πόλεις ὁλόκληροι ἀνετράπησαν καὶ πάντα τῇ κενοδοξίᾳ ἄνω καὶ κάτω γίνεται καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ τὰ πολιτικὰ διαταράττεται καὶ συγχεῖται πράγματα. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ τοῦ βίου τούτου ἔξω γενόμενοι καὶ τὴν μοναδικὴν καὶ ἀγγελικὴν πολιτείαν ποθήσαντες καὶ τὴν ἐρημικὴν διαγωγὴν διασπασάμενοι καὶ πάσης κοσμικῆς φαντασίας καταφρονήσαντες, πλούτου, εὐγενείας, δόξης, τρυφῆς καὶ τῶν λοιπῶν, ἔτι δὲ καὶ τῆς τῶν σωμάτων τυραννικωτάτης ἐπιθυμίας κρατήσαντες, πολλάκις τῷ πάθει τῆς ὑπερηφανείας κρατηθέντες πάντα ἀπώλεσαν καὶ ἐξημιώθησαν καὶ ὁμοίως τοῖς δεδουλωμένοις τοῖς πάθεσι καὶ ταῖς κοσμικαῖς τύρβαις ὑποκειμένοις τῆς θείας δόξης ἐξέπεσον· ὥσπερ γὰρ ὁ ἥλιος πᾶσιν ἀφθόνως ἐκλάμπει, οὕτως καὶ ἡ κενοδοξία πᾶσιν ἐπιτηδεύμασιν ἐπιφύεται. Οἷόν τι λέγω νηστεύων κενοδοξῶ καὶ λαμπρὰ περιβεβλημένος πάλιν κενοδοξῶ καὶ εὐτελῆ ἐξαλλάσσων πάλιν κενοδοξῶ, λέγων ἡττῶμαι, σιωπῶν πάλιν ἡττήθην, ὡς ἂν ῥίψῃς τὴν τρίβολον ταύτην, ὀρθὸν τὸ κέντρον ἵσταται. Ὅσον δὲ κακὸν ἡ κενοδοξία καὶ ἡ ἔπαρσις, τοσοῦτον ἀγαθόν ἐστιν ἡ μεταμέλεια καὶ ἡ ταπείνωσις καὶ ἅπερ ἡ ἀλαζονεία καὶ ἡ κενοδοξία σκορπίζει, συνάγει ἡ ταπείνωσις εὐκολώτατα. Καὶ ἡ μὲν ἀλαζονεία εἰς βόθρον κατάγει τὸν ἄνθρωπον, ἡ δὲ ταπείνωσις ἀνάγει αὐτὸν ἐκ τοῦ πτώματος· Κύριος γὰρ ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν. Ὅτι δὲ τοῦτο ἀληθές ἐστιν, αὐτὰ δηλώσει τὰ Εὐαγγελικὰ ῥήματα οὕτως ἔχοντα. Ἄνθρωποι δύο ἀνέβησαν εἰς τὸ ἱερὸν προσεύξασθαι, ὁ εἷς φαρισαῖος καὶ ὁ ἕτερος τελώνης. Εἰς παράδειγμα καὶ τύπον τῶν ἀνθρώπων, τῶν δικαιούντων ἑαυτοὺς καὶ ἐξουθενούντων τοὺς ἁμαρτάνοντας, ἔθηκε τὸν φαρισαῖον ὁ Κύριος, τὸν δὲ τελώνην ἔθηκεν εἰς παράδειγμα τῶν ἁμαρτανόντων ἀνθρώπων καὶ μετὰ συντετριμμένης καρδίας τὰς προσευχὰς καὶ ἐξομολογήσεις ποιούντων, ἵνα διδάξῃ πάντας τὴν μὲν ὑπερηφάνειαν μισεῖν, τὴν δὲ ταπείνωσιν ἀγαπᾶν. Καὶ δείκνυσι καθαρῶς ἀπὸ ταύτης τῆς παραβολῆς ὁ Χριστός, ὅτι ἡ μὲν δικαιοσύνη καὶ ἀρετὴ θαυμαστὴ καὶ μεγάλη ἐστὶ καὶ πλησίον τοῦ Θεοῦ τὸν ἄνθρωπον ἵστησιν, ὅταν δὲ τὴν ὑπερηφάνειαν προσλάβηται εἰς τὸν κατώτατον βυθὸν ἀπορρίπτει τὸν ἄνθρωπον· τοῦτο γὰρ πέπονθεν καὶ ὁ φαρισαῖος καὶ ἀπὸ ταύτης τῆς αἰτίας κατεκρίθη καὶ εἰς ἀπώλειαν πέπτωκεν. Ἡ δὲ ἀδικία καὶ ἡ ἁμαρτία βδελυκτή ἐστι καὶ μισητὴ καὶ πάσης κακίας βαρυτέρα καὶ μακρύνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.

Ἀλλὰ ἡ ταπείνωσις διὰ τῆς μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως δικαιοῖ τοῦτον καὶ σωτηρίας ἄξιοῖ καὶ πλησίον φέρει καὶ ἵστησι τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο εὗρεν ὁ τελώνης καὶ ἀπὸ ταύτης τῆς αἰτίας ἐδικαιώθη καὶ σωτηρίας ἠξίωται. Ὁ φαρισαῖος σταθεὶς πρὸς ἑαυτὸν ταῦτα προσηύχετο Ὁ Θεὸς εὐχαριστῶ σοι ὅτι οὐκ εἰμὶ ὥσπερ οἱ λοιποὶ τῶν ἀνθρώπων ἅρπαγες, ἄδικοι, μοιχοὶ ἢ καὶ ὡς οὗτος ὁ τελώνης. Ἀρχὴ τῆς ὑπερηφανείας ἡ ὕβρις φαίνεται· ὁ γὰρ διαπτύων τοὺς ἄλλους καὶ μηδὲν τούτους ἡγούμενος, ἀλλὰ τοὺς μὲν πτωχούς, τοὺς δὲ δυσγενεῖς, τοὺς δὲ ἀμαθεῖς καὶ ἰδιώτας ὑπολαμβάνων τοὺς δὲ ἀδίκους καὶ ἁμαρτωλοὺς ἐκ τῆς ὕβρεως ταύτης παρασύρεται καὶ μόνον ἑαυτὸν οἴεται συνετόν, δίκαιον καὶ πάντων ἀνθρώπων ὑπέρτερον. Καὶ ἔστιν ἡ ὕβρις ὑπερηφανείας ἀρχὴ καὶ ἡ ὑπερηφάνεια κακὸν τῆς ὕβρεως ἔκγονον. Διὰ τοῦτο ἡ διαβόητος ἡ ἡμέρα Κυρίου τὴν ἐκδίκησιν ποιήσει ἐπὶ πάντα ὑβριστὴν καὶ ὑπερήφανον· αἱ γὰρ συγγενεῖς ἁμαρτίαι ὁμοιοτρόπως κολάζονται. Ἔδειξεν ὁ φαρισαῖος καὶ τῷ σχήματι καὶ τῇ στάσει τὴν ἔπαρσιν, ἣν εἶχε καὶ τὴν ἀλαζονείαν. Καὶ οἱ μὲν λόγοι αὐτοῦ ἐξ ἀρχῆς ἀνθρώπου ἦσαν εὐγνώμονος· ἔλεγε γὰρ ὁ Θεὸς εὐχαριστῶ σοι, μετὰ ταῦτα ὅσα εἶπε πάσης ἀλαζανείας καὶ ὑπερηφανείας ἦσαν πεπληρωμένα. Οὐ γὰρ εἶπε σύ με ἐποίησας Κύριε καὶ διὰ τῆς βοηθείας τῆς σῆς ἐλευθεροῦμαι πάσης ἀδικίας καὶ ἁρπαγῆς καὶ τῶν ἄλλων κακῶν, ἀλλὰ πάντα τὰ κατορθώματα ἐξ οἰκείας δυνάμεως ἐλογίζετο κατορθῶσαι. Πᾶς δὲ ἄνθρωπος ἐχέτω πληροφορίαν ὅτι χωρὶς τῆς τοῦ Θεοῦ βοηθείας οὐ δύναται οὐδὲ ἰσχύει κατορθῶσαί τι ἀγαθόν· χωρὶς γὰρ ἐμοῦ φησιν ὁ Χριστὸς οὐ δύνασθε ποιεῖν οὐδὲν καὶ ὁ προφήτης, ἐὰν μὴ Κύριος οἰκοδομήσῃ οἶκον, εἰς μάτην ἐκοπίασαν οἱ οἰκοδομοῦντες, καὶ ὁ ἀπόστολος, οὐ τοῦ θέλοντος, οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος Θεοῦ καὶ οὐκ ἐγὼ δέ, ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σὺν ἐμοὶ καὶ ὁ Θεός ἐστιν ὁ ἐνεργῶν ἐν ἡμῖν καὶ τὸ θέλειν καὶ ἐνεργεῖν. Εἰ γὰρ καὶ αὐτεξουσίῳ τετιμήμεθα τῆς προαιρέσεως, ἀλλ' ὅμως ἐκτὸς τῆς ἄνωθεν συμμαχίας οὐδὲν τῶν ἀνδραγαθημάτων ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ βίου ἐπιτελέσαι δυνάμεθα· οἶδα γάρ φησιν ὅτι οὐ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὁδὸς αὐτοῦ οὐδὲ πορεύσεται ἀνὴρ κατορθῶσαι πορείαν αὐτοῦ. Μὴ οὖν ἑαυτοῖς μόνοις λογιζώμεθα τῶν ἀγώνων τὰ τρόπαια· ἡμέτερον γὰρ τὸ προελέσθαι μόνον τὸ κρεῖττον καὶ σπουδάσαι, Θεοῦ δὲ τὸ εἰς ἔργον ἀγαγεῖν τὴν ἀγαθὴν ἐπιθυμίαν καὶ ἔφεσιν, τῷ δέ, μὴ φύσει τὸ δύνασθαι ἔχοντι, ἀλλ' ἀπὸ τῆς χάριτος λαμβάνοντι λέγειν ὅτι δύναμαι τοῦτο κόμπος καὶ καύχησις· τί γὰρ ἔχεις, φησίν, ὃ οὐκ ἔλαβες; Εἰ δὲ καὶ ἔλαβες τί καυχᾶσαι ὡς μὴ λαβών; Νηστεύω δὶς τοῦ σαββάτου, ἀποδεκατῶ πάντα ὅσα κτῶμαι. Ἐπειδὴ γὰρ κατηγόρησε τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ τελώνου ὁ φαρισαῖος ὅτι μοιχοί εἰσι καὶ ἅρπαγες, αὐτὸς πρὸς μὲν τὸ τῆς μοιχείας πάθος τὴν νηστείαν ἀνταλαζονεύσατο, ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς τρυφῆς γίνεται ἡ λαγνεία· κόρος γὰρ πατὴρ ὕβρεως καὶ λαγνεία ἐν πλησμονῇ, ὁ Φαρισαῖος δὲ τὸ σῶμα διὰ νηστείας ἄγχων καὶ καὶ κατατήκων πολὺ ἀπέχειν ἀνεκαυχᾶτο τῶν τοιούτων παθῶν. Ἐνήστευον δ' ἄρα οἱ φαρισαῖοι δύο ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος, Δευτέραν καὶ Πέμπτην. Πρὸς δὲ τὸ ἅρπαγες καὶ ἄδικοι ἔλεγεν ὁ φαρισαῖος· ἀποδεκατῶ πάντα ὅσα κτῶμαι. Τοσοῦτον γὰρ ἐνεκαυχᾶτο ἐναντιοῦσθαι τῇ ἁρπαγῇ καὶ τῇ ἀδικίᾳ ὥστε καὶ τὰ ἑαυτοῦ ἑτέροις ἐδίδου. Οἱ γὰρ ἑβραῖοι ἐδίδοσαν τῶν ὄντων ἁπάντων δεκάτην μίαν καὶ πάλιν ἑτέραν δεκάτην καὶ μετὰ ταύτην τρίτην. Καὶ αἱ τρεῖς συντιθέμεναι δεικνύουσιν ὅτι τὸ τρίτον τῆς οὐσίας αὐτῶν ἐδίδουν. Ἀλλὰ καὶ ἀπαρχὰς καὶ πρωτοτόκια καὶ ἕτερα πλείονα παρεῖχον, οἷον τὰ ὑπὲρ ἁμαρτημάτων, τὰ ὑπὲρ καθαρισμῶν, τὰ ἐν ταῖς ἑορταῖς καὶ ἐν τῷ Ἰωβηλαίῳ, τὰ ἐν ταῖς τῶν χρεῶν ἀποκοπαῖς καὶ ταῖς τῶν δούλων ἀφέσεσι καὶ τοῖς δανείσμασι τοῖς ἀπηλλαγμένοις τόκων. Ταῦτα δὲ πάντα συντιθέμενα καὶ συναριθμούμενα τὸ ἥμισυ τῆς οὐσίας ἀποτελοῦσιν. Εἰ δὲ ὁ τὸ ἥμισυ τῆς οὐσίας διδοὺς ἄνθρωπος οὐδὲν μέγα ἐργάζεται ἐπαιρόμενος καὶ ἀλαζονευόμενος, ὁ μηδὲ τὸ δέκατον παρέχων τῆς οὐσίας, τίνος ἄξιος ἔσται κενοδοξῶν καὶ ὑπερηφανευόμενος καὶ τοῦτο τοῦ Εὐαγγελίου λέγοντος, ἐὰν μὴ περισσεύσῃ ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν πλέον τῶν γραμματέων καὶ φαρισαίων οὐκ εἰσελεύσεσθε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν; Ὁ δὲ τελώνης μακρόθεν ἑστὼς οὐκ ἤθελεν οὐδὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπᾶραι, ἀλλ' ἔτυπτε τὸ στῆθος αὐτοῦ λέγων· ὁ Θεὸς ἱλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ. Λέγω ὑμῖν κατέβη οὗτος δεδικαιωμένος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ ἢ γὰρ ἐκεῖνος, ὅτι πᾶς ὁ ὑψῶν ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται, ὁ δὲ ταπεινῶν ἑαυτὸν ὑψωθήσεται.

Εὐχόμενος ὁ τελώνης καὶ ἔργα μὴ ἔχων ἀγαθὰ οὐδὲ ἀπαριθμῆσαι ταῦτα ἠδύνατο, ὡς ὁ φαρισαῖος, ἀλλ' ἔτυπτε τὸ στῆθος καὶ τὴν καρδίαν ἐμάστιζε καὶ μετὰ πολλῆς συντριβῆς καὶ κατανύξεως ἔλεγε· Κύριε ἱλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ. Διὰ τοῦτο καὶ ἵλεων εὑρίσκει τὸν ἐλεήμονα καὶ εὐδιάλλακτον Κύριον· πάντων γὰρ τῶν ἁμαρτημάτων καθαιρετική ἐστιν ἡ ταπεινοφροσύνη, ἡ δὲ ὑπερηφάνεια ἀφανίζει πάσας τὰς ἀρετὰς ὅτι πάσης ἁμαρτίας καὶ κακίας μείζων ἐστὶ καὶ βαρυτέρα· κρεῖσσον γὰρ ἁμαρτάνοντας ἐπιστρέφειν καὶ ταπεινοῦσθαι ἢ κατορθοῦντας ἐπαίρεσθαι. Ὁ τελώνης τὰ ἁμαρτήματα ἀπεδύσατο δεξάμενος τὴν τοῦ φαρισαίου κατηγορίαν μετὰ πραότητος καὶ ὑπομονῆς καὶ ὁ φαρισαῖος ἀπὸ δόξης εἰς τὸ τῆς ἀτιμίας κατέθεσε βάραθρον δικαιώσας ἑαυτὸν καὶ κατηγορήσας τοῦ τελώνου καὶ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων. Ὁ τελώνης ἀπὸ τῆς ἐπονειδίστου ζωῆς καὶ τῶν ἁμαρτιῶν εἰς τὴν μακαρίαν ἐπανῆλθε ζωὴν καὶ κατάστασιν, ὁ δὲ φαρισαῖος τῆς πρὸς Θεὸν ἐγγύτητος ἐχωρίσθη καὶ ἀπεμακρύνθη τοῦ ἀγαθοῦ. Ὁ τελώνης ὑψώθη ἐκ ταπεινώσεως καὶ ὁ φαρισαῖος ἐταπεινώθη ἐξ ὄγκου καὶ τῆς ἐπάρσεως. Δύο γὰρ ἀπαιτούμεθα πάντες ἄνθρωποι, τὸ καταγινώσκειν τῶν οἰκείων ἁμαρτημάτων καὶ τὸ τοῖς ἑτέροις ἀφιέναι τὰ ἁμαρτή-

ματα· ὁ γὰρ τὰ αὐτοῦ βλέπων ἁμαρτήματα συγγνωμονικώτερος καὶ συμπαθέστερος γίνεται τοῖς ἑτέροις, ὁ δὲ κατακρίνων ἑτέρους ἑαυτὸν κατακρίνει καὶ καταδικάζει, εἰ καὶ πολλὰς κέκτηται ἀρετάς. Οὕτω μέγα ἐστὶ τὸ μὴ κατακρίνειν ἑτέρους, ἀλλ' ἑαυτούς, ἀδελφοί μου. Ἡμεῖς δὲ τὰ ἑαυτῶν ἀφέντες ἁμαρτήματα, ἑτέρους μᾶλλον κατακρίνομεν, ἄλλους ἐξετάζομεν οὐκ εἰδότες ὅτι κἂν πάντων ὦμεν δικαιότεροι, ἑτέρους δὲ κατακρίνωμεν ὑπεύθυνοι γινόμεθα καὶ τῆς αὐτῆς ἐσμεν ἄξιοι τιμωρίας καὶ κολάσεως, ἧς καὶ ὁ κατακρινόμενος ἄξιός ἐστιν· ᾧ γὰρ κρίματι κρίνετέ, φησι, τούτῳ καὶ κριθήσεσθε. Ὁ γὰρ πορνεύων ἐντολὴν παραβαίνει καὶ ὁ τὸν πορνεύοντα κρίνων ἐντολὴν παραβαίνει, ὥστε καὶ ἀμφότεροι θείαν ἐντολὴν παραβαίνουσι καὶ ὁ πορνεύων καὶ ὁ κρίνων. Ἀλλὰ μεταθώμεθα τὴν εἰς ἑτέρους ἐξέτασιν καὶ πολυπραγμοσύνην εἰς ἑαυτοὺς μᾶλλον, ἀγαπητοί, καὶ ἐὰν ἴδωμέν τινας ἁμαρτάνοντας ἡμεῖς τὰ ἑαυτῶν ἁμαρτήματα πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν μᾶλλον ἔχωμεν καὶ χείρονα τὰ ἡμέτερα λογιζώμεθα ἢ τὰ τῶν ἑτέρων. Οἱ γὰρ ἁμαρτήσαντες ἐν τῇ ὥρᾳ ἴσως τῆς ἁμαρτίας μετενόησαν, ἡμεῖς δὲ πάντοτε μένομεν ἀδιόρθωτοι κατακρίνοντες καὶ τὰ ἑτέρων ἐξετάζοντες. Ὁ Λὼτ ἐκεῖνος ἐν Σοδόμοις οἰκῶν οὐδένα κατέκρινεν, οὐδενὸς κατηγόρησε, διὰ τοῦτο δεδικαίωται καὶ ἀπὸ τοῦ πυρὸς διεσώθη καὶ τῆς πανωλεθρίας, ἧς οἱ Σοδομῖται κατεδικάσθησαν. Ταπεινωθέντες οὖν καὶ ἡμεῖς ἑαυτοὺς κατακρίνωμεν, ἑαυτοὺς καταισχύνωμεν, ἵνα ἀκατάκριτοι καὶ ὑψηλοὶ γενώμεθα. Ἀγαπήσωμεν τὴν ταπεινοφροσύνην· διὰ γὰρ ταύτης ὁ τελώνης ἐδικαιώθη καὶ τὸ φορτίον τῶν ἁμαρτημάτων ἀπέθετο. Μισήσωμεν τὴν ἔπαρσιν ὅτι ὁ φαρισαῖος διὰ ταύτης κατεβλήθη καὶ τὰς ἀρετάς, ἃς εἶχεν, ἀπώλεσεν. Ὁ φαρισαῖος ὡς μὴ καλῶς τὸ καλὸν διαπραξάμενος κατακέκριται καὶ ὁ τελώνης εἰ καλῶς τὰ μὴ καλὰ τῶν ἔργων ἀποσεισάμενος δεδικαίωται· ἐπέβλεψε γὰρ ὁ Θεὸς ἐπὶ τὸν στεναγμὸν τοῦ τελώνου καὶ τὴν αὐτοῦ συντριβὴν καὶ τὰς κατὰ τοῦ στήθους τύψεις καὶ προσδεξάμενος τὸ ἱλάσθητι μετὰ τοῦ Ἄβελ αὐτὸν ἐδικαίωσε, τὰς δὲ θυσίας καὶ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ φαρισαίου ὡς μεγαλαύχου καὶ ὑπερηφάνου ἐβδελύξατο καὶ ἀπώσατο καὶ ὡς τὸν ἀδελφοκτόνον Κάϊν κατεδίκασεν αὐτόν. Ἀπὸ ταύτης τῆς αἰτίας μάθωμεν, ἀδελφοί μου, καὶ διδαχθῶμεν καὶ μεγάλα ἐὰν ἐργαζώμεθα κατορθώματα τούτων ἕνεκεν μὴ ἐπαιρώμεθα καὶ ἐὰν ἀγαθοὶ γενώμεθα, δίκαιοι καὶ ἐπιεικεῖς καὶ συμπαθεῖς καὶ ἐλεήμονες, ἀλλὰ καὶ οὕτως ταπεινώμεθα καὶ μὴ ὑπεροψίαν καὶ ἀλαζονείαν ἔχωμεν, μήποτε τοὺς καμάτους ἡμῶν καὶ τοὺς πόνους ἀπολέσωμεν· ὅταν γὰρ ταῦτα πάντα ποιήσητε, φησὶν Κύριος, λέγετε ὅτι ἀχρεῖοι δοῦλοί ἐσμεν καί, ὃ ὀφείλομεν ποιῆσαι, πεποιήκαμεν. Ἀναγκαῖον γὰρ καὶ καὶ ἀπαραίτητον χρέος ἐστὶ προσφέρειν ἡμᾶς τῷ ἐπὶ πάντων Θεῷ τὴν δουλείαν, τὴν ταπείνωσιν, τὴν ὑπομονήν, τὴν ὑποταγήν, τὴν εὐπείθειαν, τὴν εὐγνωμοσύνην, τὴν εὐχαριστίαν καὶ δοξάζειν καὶ μεγαλύνειν καὶ

προσκυνεῖν τὸ θέλημα αὐτοῦ τὸ πανάγιον καὶ μὴ δάκνεσθαι ταῖς παρ' ἑτέρων λοιδορίαις καὶ ὕβρεσι καὶ λυπεῖσθαι τοῖς ἀδικήμασι καὶ τοῖς πειρασμοῖς καὶ δυσχεραίνειν ὀνειδιζομένοις ὅτι καὶ ἀπὸ τούτου πολλὴν καρπούμεθα τὴν ὠφέλειαν. Μάθωμεν καὶ γνῶμεν, ἀδελφοί μου, τὴν τῆς ταπεινώσεως δύναμιν καὶ ἰσχὺν καὶ βοήθειαν. Μάθωμεν τῆς ἐπάρσεως τὴν καταδίκην καὶ τὴν ζημίαν καὶ ἀπώλειαν καὶ ἐπειδὴ μέγα ἀγαθόν ἐστιν ἡ μετάνοια καὶ ἡ ἐξαγόρευσις καὶ ἡ συντριβὴ καὶ τὰ δάκρυα καὶ οἱ ἐκ βάθους στεναγμοὶ καὶ ἡ κατάνυξις, διὰ τοῦτο παρακαλῶ ἐξομολογεῖσθε τῷ Θεῷ συνεχῶς καὶ τὰ ἁμαρτήματα αὐτῷ ἐκκαλύπτετε. Εἰ γὰρ ἀναπτύσσομεν τὸ συνειδὸς ἡμῶν ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ καὶ δεικνύομεν αὐτῷ τὰ τραύματα τῶν ψυχῶν ἡμῶν καὶ ἑτέρους οὐ κρίνομεν, οὐδὲ ἐκθηριούμεθα πρὸς τὰς τῶν πλησίων ὕβρεις οὐδὲ λυπούμεθα διὰ τοὺς ὀνειδισμοὺς καὶ τὰς λοιδορίας καὶ τοὺς πειρασμοὺς καὶ τὰς ἀδικίας αὐτῶν ἵλεως ἡμῖν γενήσεται ὁ φιλάνθρωπος Κύριος καὶ τὰ τῆς συμπαθείας αὐτοῦ καὶ τῆς εὐσπλαγχνίας κεράσει φάρμακα καὶ ἐπιθέσει καὶ ἰατρεύσει ἡμᾶς. Δείξωμεν τὰ ἁμαρτήματα τῷ μὴ ὀνειδίζοντι δεσπότῃ, ἀλλὰ θεραπεύοντι. Κἂν σιγήσωμεν ἡμεῖς, ἐκεῖνος ἅπαντα γινώσκει. Εἴπωμεν τοίνυν τὰ σφάλματα ἡμῶν, ἀδελφοί μου, καὶ ἐξομολογησώμεθα καθαρῶς τῷ Κυρίῳ, ἵνα κερδάνωμεν τὴν τούτου συμπάθειαν. Ἀποθώμεθα ἐνταῦθα τὰ ἁμαρτήματα, ἵνα καθαροὶ γεγονότες καὶ ἕτοιμοι ἀπέλθωμεν ἐκεῖσε καὶ δεχθῶμεν παρὰ τοῦ δικαίου κριτοῦ εἰς τὴν βασιλείαν τὴν ἀτελεύτητον καὶ ἀΐδιον καὶ κληρονομήσωμεν τὰς μελλούσας ἐκείνας καὶ ἀκηράτους μονὰς καὶ τὴν ἀδάπανον τρυφὴν καὶ ἀπόλαυσιν, ὧν καὶ τύχοιμεν πάντες ἐν αὐτῷ Χριστῷ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

ΠΕΡΙ ΑΠΛΗΚΤΟΥ

"Οσα ἐνταῦθα προτιθέμεθα νὰ ἐκθέσωμεν ἀναφέρονται εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, καὶ δὴ εἰς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ *στρατόπεδον*. Ἐπειδὴ δὲ καὶ κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν ταύτην τοῦ δημοσίου βίου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ ρωμαϊκὴ παράδοσις διετηρήθη καὶ ἀπετέλεσε τὸ χαρακτηριστικώτερον γνώρισμα τῆς συγγενείας τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ κόσμου, καθίσταται ἐπάναγκες, ὅπως προτάξωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δημοκρατίας καὶ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας (μέχρι τοῦ 4 μ. Χ. αἰῶνος) ἰσχυόντων.

Ἀφ' ἧς ἡμέρας τὸ κράτος τῆς Ρώμης ἀνέλαβε πρωτεύοντα στρατιωτικὸν ρόλον πέραν τῶν ὁρίων τοῦ Λατίου, δύο ζητήματα προέβαλλον πρὸς λύσιν, τὸ τοῦ *στρατοπέδου* καὶ τὸ τοῦ *καταλύματος*. Ἀμφότερα ἀντιμετωπίσθησαν μετὰ τῆς μεγαλυτέρας προσοχῆς, εὑρόντα δὲ τὴν ἐμπρέπουσαν λύσιν, συνέβαλον εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ θριάμβου τῶν ρωμαϊκῶν λεγεώνων.

Τοῦ στρατοπέδου καὶ τοῦ καταλύματος ἡ ὅσον ἔνεστιν ἀρτιωτέρα ὀργάνωσις ἦτο ἀναγκαία, τοῦ μὲν πρώτου διὰ τὸν διὰ μέσου ξένης τε καὶ ἰδίας χώρας ὁδεύοντα στρατόν, τοῦ δὲ καταλύματος διὰ τὸν αὐτόν, διὰ μέσου ὅμως μόνον τῆς ἰδίας χώρας ὁδεύοντα, ὡς καὶ διὰ τὰ ὄργανα τοῦ κράτους τὰ ἐκτελοῦντα εἰδικὰς ἐντολὰς τοῦ κέντρου.

"Οσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὰ κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ στρατοπέδου κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δημοκρατίας καὶ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς αὐτοκρατορίας ἔχουν γραφῆ τὰ ἀναγκαῖα [1]. Διὰ τὰ τοῦ στρατοπέδου κατὰ τοὺς ἐν συνεχείᾳ αἰῶνας μόνην ἀξιόλογον μελέτην ἔχομεν τὴν τοῦ R. Grosse [2] (1453) ἀλλὰ καὶ ταύτην ἀναφερομένην μόνον μέχρι καὶ τοῦ 10ου αἰῶνος. Τὰ ἀφορῶντα λοιπὸν εἰς τὸ στρατόπεδον κατὰ τὸ μέχρι τῆς ἁλώσεως διάστημα ἀποτελοῦν τὴν ἐπιδίωξιν ἡμῶν, συμπληρούντων ἐν πολλοῖς τὰ τοῦ R. Grosse διὰ τὴν μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος ἐποχήν. Τὰ περὶ καταλύματος (metatum) ἐπιφυλασσόμεθα νὰ ἐκθέσωμεν λίαν προσεχῶς ἐν ἰδιαιτέρᾳ μελέτῃ.

[1] J. Marquardt, Römische Staatsverwaltung, Leipzig 1876, II 391 ἑξ. Πβλ. καὶ ἄρθρον castra ἐν Pauly - Wissowa, R. E. 3 (1899) 1762—1766.

[2] R. Grosse, Der römisch - byzantinische Marschlager vom 4—10 Jahrhundert B. Z. 25 (1913) 90—121.

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΝ

Τὰς περὶ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου εἰδήσεις ὀφείλομεν εἰς συγγραφεῖς συγχρόνους. Τούτων οἱ μὲν σκοπὸν εἶχον νὰ παράσχουν εἰς τοὺς ἀναγνώστας των τὸ μυστικὸν τῶν στρατιωτικῶν θριάμβων τῆς Ρώμης [1], οἱ δὲ ὅπως προκαλέσουν στρατιωτικὴν ἀναγέννησιν [2], τὴν ὁποίαν καθίστων ἐπιτακτικὴν αἱ ἀποτυχίαι τῶν ρωμαϊκῶν ὅπλων αἱ προκληθεῖσαι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν παραμέλησιν τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων τῆς παλαιᾶς Ρώμης. Τὴν περιγραφὴν τοῦ στρατοπέδου τῶν μὲν χρόνων τῆς δημοκρατίας ὀφείλομεν εἰς τὸν Πολύβιον , τῶν δὲ αὐτοκρατορικῶν εἰς τὸν Ἰώσηπον [4], Hyginus καὶ Vegetius. Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῶν λεγομένων τῶν ἄνω συγγραφέων θὰ σκιαγραφήσωμεν τὴν διάταξιν τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου.

Λίαν ἐνωρὶς εἶχε δημιουργηθῆ εἰδικὴ ὑπηρεσία ἐπιφορτισμένη μὲ τὴν ἐξεύρεσιν καὶ ρύθμισιν τοῦ πρὸς στρατοπέδευσιν καταλλήλου χώρου τῶν ρωμαϊκῶν λεγεώνων. Τοῦτο, ὡς καὶ ἡ διαχάραξις τοῦ στρατοπέδου γινομένη κατὰ τοὺς κανόνας τῆς limitatio, ἥτις δὲν διέφερε τῆς ἐφαρμοζομένης κατὰ τὴν ἵδρυσιν ἀποικίας, ἦτο ἔργον ἐπὶ μὲν τῆς ἐποχῆς τοῦ Πολυβίου ἑνὸς χιλιάρχου (tribunus), βοηθουμένου ὑπὸ τῶν πρὸς τοῦτο προχειρισθέντων ταξιαρχῶν (centuriones) [5], βραδύτερον δὲ τῶν mensores καὶ metatores. Διὰ τῶν δύο τελευταίων λέξεων, ὧν ἡ πρώτη εἶναι συνηθεστέρα, δηλοῦται εἶδός τι τεχνικῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀποστολὴ ἦτο ἡ καταμέτρησις. Οἱ mensores, οἵτινες κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δημοκρατίας ἀναφέρονται σπανίως, συχνότερον δὲ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων ἦσαν ποικίλων εἰδικοτήτων, λεγόμενοι agrarii καὶ agrimensores, frumentarii, aedificiorum, machinarii καὶ sacomarii καὶ ἀπετέλουν ἰδιαίτερα σωματεῖα.

[1] Πολυβίου, Ἱστορίαι, VI, 1, ἔκδ. Th. Büttner Wobst, Λειψία 1889—1905. Φλ. Ἰωσήπου, Περὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ πολέμου, III, 5, 1 καὶ 8, ἔκδ. Emm. Bekker, Λειψία 1855—1856.

[2] Hygini Gromatici, Liber de munitionibus castrorum, k. 45. ἔκδ. G. Gemoll, Λειψία 1877. Fl. Vegetii Renati, Epitoma rei militaris, I προοίμ. καὶ κ. 1, ἔκδ. C. Lang, Λειψία 1885.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ. VI, 27—32.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ. III, 5.

[5] Πολύβ. Ἔνθ' ἀνωτ. VI, 41, 1.

Τούτων ἄλλοι ἀνῆκον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κράτους, ἄλλοι εἰς τὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἄλλοι εἰς τὴν τῶν πόλεων. Οἱ κατ' ἐξοχὴν ὅμως mensores ἦσαν οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, οἵτινες κατεῖχον τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ μεταξὺ τῶν πολιτικῶν ἀξιωμάτων τῶν cohortes praetoriae. Ἑκάστη λεγεὼν εἶχεν ἰδίους mensores, διατελοῦντας ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ primicerius mensorum καὶ τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς κατ' ἀρχὰς εἰς 11 ἀνερχόμενος βραδύτερον περιωρίσθη. Τῆς ἁρμοδιότητος τῶν mensores ἦτο προσέτι καὶ ἡ ἐξεύρεσις καταλύματος διὰ τὴν αὐλὴν καὶ τοὺς ἀνωτέρους ὑπαλλήλους, ἀλλὰ περὶ τούτου εἰς τὰ περὶ μητάτου.

Ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δημοκρατίας γίνεται ἐνίοτε χρῆσις τῆς λέξεως metator ἀντὶ mensor. Εἶτα ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα αὕτη ἐκλείπει, διὰ νὰ ἐπανεμφανισθῇ βραδύτερον καὶ ἐν μεγαλυτέρᾳ μάλιστα χρήσει, ἔστιν ὅτε δὲ μὲ διάφορον ἢ ὁ mensor σημασίαν. Κατὰ τὸν Vegetius [1] οἱ metatores, προπορευόμενοι τοῦ στρατοῦ, ἐξέλεγον τὸν κατάλληλον πρὸς στρατοπέδευσιν χῶρον, ἐνῷ οἱ mensores καθώριζον τὰς θέσεις μιᾶς ἑκάστης μονάδος ἐν αὐτῷ. Ἐπίσης ἐν τῇ ἀναγραφῇ τῶν στρατιωτικῶν ἀξιωμάτων ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ [2] οἱ *μήνσωρες* διακρίνονται τῶν *μετατώρων*, χαρακτηριζόμενοι οἱ μὲν ὡς *προμέτραι*, οἱ δὲ ὡς *χωρομέτραι*. Τοὐναντίον εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς οἱ μητάτωρες καὶ οἱ μήνσωρες ἀναφέρονται ἀμφότεροι ἀδιακρίτως ὡς ἐπὶ τοῦ καταλύματος καὶ ἐπὶ τῆς διατάξεως τοῦ στρατοπέδου [3].

Οἱ τεχνικοὶ οὗτοι ἐπλήρουν τὴν μνημονευθεῖσαν ἀποστολήν των χρησιμοποιοῦντες εἰδικὸν ὄργανον, groma ἢ gruma λεγόμενον, ἐντεῦθεν δὲ ἐκαλοῦντο καὶ gromatici. Διὰ τῆς groma, ἥτις ἦτο ὄργανον ὀπτικόν, τὸ καὶ κυριώτερον, τῶν μετρητῶν, ἐγίνετο ἡ χάραξις τῶν ὁδῶν μιᾶς νέας πόλεως ἢ καὶ στρατοπέδου μὲ βάσιν τὸ σύστημα παραλλήλων καὶ καθέτων ὁδῶν. Ἡ groma ἐτοποθετεῖτο πάντοτε εἰς τὸ μέσον τοῦ πρὸς χάραξιν χώρου καὶ ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου αἱ κυριώτεροι κάθετοι ἐπ' ἀλλήλας ὁδοὶ διεσταυροῦντο. Τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο ἐκλήθη ἐπίσης groma [4].

---

[1] Ἔνθ' ἀνωτ. II, 7 : Metatores qui praecedentes locum eligunt castris.

[2] Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας, I, 46, ἔκδ. R. Wünsch, Λειψία 1903.

[3] Περὶ τῶν ὅρων τούτων γίνεται διεξοδικῶς λόγος ἐν Pauly-Wissowa, R. E. 7 (1912) εἰς τὰ ἄρθρα στ. 1881—1886 groma, στ. 1886—1896 gromatici, 15 (1932) 956—960 mensor καὶ στ. 1368 ἄρθρον metator. Πβλ. Marquardt, Ἔνθ' ἀνωτ. II, 394.

[4] Hygin. de mun. castr. 12: in introitu praetorii partis mediae ad viam principalem gromae locus appellatur.... Ὁ Σουΐδας παρέχων παρὰ τὸ γνώμων καὶ τύπον γνῶμα ἑρμηνεύει : «ὀλίγον ἐξωτέρω τῆς στρατηγίδος σκηνῆς

Ἵνα τόπος τις κριθῇ ὑπὸ τῶν προπορευομένων mensores κατάλληλος διὰ στρατοπέδευσιν, ἔπρεπεν οὔτε λόφος, οὔτε ὄρος νὰ ὑψοῦται πλησίον του, διότι ταῦτα καταλαμβάνοντες οἱ ἐχθροὶ θὰ ἠδύναντο ἐκεῖθεν νὰ προσβάλουν τοὺς ἐν τῷ στρατοπέδῳ. Ἔπρεπεν ἐπίσης νὰ παρέχῃ ἀσφάλειαν ὄχι μόνον ἐναντίον ἐχθρικοῦ αἰφνιδιασμοῦ, ἀλλὰ καὶ πλημμύρας, νὰ εἶναι ὑγιεινός, εὐρύχωρος, μὲ πόσιμον ὕδωρ καὶ μὲ εὐκολίας διὰ τὴν προμήθειαν ξύλων καὶ τροφῆς διὰ τὰ κτήνη [1].

Οἱ ἐπὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ στρατοπέδου τεταγμένοι διὰ λευκῆς σημαίας ἐδήλουν κατὰ πρῶτον τὸ σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον θ' ἀνηγείρετο ἡ σκηνὴ τοῦ στρατηγοῦ (praetorium). Εἶτα, τοποθετοῦντες τὴν groma πρὸ τοῦ praetorium, προέβαινον τῇ βοηθείᾳ ταύτης εἰς τὴν ῥυμοτομίαν τοῦ ὅλου χώρου καὶ εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἑνὸς ἑκάστου χιλιάρχου, δηλουμένης δι' ἐρυθρᾶς σημαίας [2], καὶ ἐν γένει τὴν θέσιν ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ στρατοῦ. Οὕτως ὁ καθεὶς ἀφικνούμενος ἐγνώριζε ποίαν θέσιν ὤφειλε νὰ καταλάβῃ.

Τὸ σχῆμα τοῦ στρατοπέδου ἔπρεπε νὰ εἶναι τετράγωνον κατὰ τὸν Πολύβιον [3] καὶ τὸν Ἰώσηπον [4], ὀρθογώνιον κατὰ τὸν Hyginus [5] μὲ ἀποστρογγυλωμένας γωνίας, ἐνῷ κατὰ τὸν Vegetius [6] ὀρθογώνιον, ἀλλὰ καὶ τετράγωνον, τρίγωνον, κυκλικόν, ἡμικυκλικὸν ἀναλόγως τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους.[7] Αἱ τέσσαρες δ' αὐτοῦ πλευραὶ ἔπρεπε νὰ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος. Κατὰ τὸν Hyginus [8], ἡ κατεύθυνσίς του ἔπρεπε νὰ εἶναι πρὸς τὸν ἐχθρόν, ἐνῷ κατὰ τὸν Vegetius [9] ἢ πρὸς ἀνατολὰς ἢ πρὸς τὸν ἐχθρὸν ἢ πρὸς τὴν τῆς ὅλης πορείας κατεύθυνσιν.

Τὸ ἐσωτερικὸν διῃρεῖτο διὰ παραλλήλων καὶ καθέτων ὁδῶν, τῶν

χωρίον τι ὥσπερ ἀγορὰ ἀπεδέδεικτο, ὃ δὴ γνῶμα προσηγορεύετο. Ἐκεῖσε δὲ αἱ πρεσβεῖαι καὶ αἱ ἀγγελίαι καὶ ὅλα ἐγίνοντο».

[1] Hygin. Ἔνθ' ἀνωτ. 57. Veget. Epit. rei milit. I, 21—25 καὶ III, 8.

[2] Πολυβ Ἔνθ' ἀνωτ. VI, 41, 7. Περὶ σημαιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ τῶν χρόνων τῆς δημοκρατίας καὶ τῶν πρώτων αὐτοκρατορικῶν διέλαβεν ὁ v. Domaszewski, Die Fahnen im römischen Heere (Abhandlungen des arch epigr. Seminars d. Univ Wien H. V.), Wien 1885.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ. VI, 31, 10.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ. III, 5, 1.

[5] Ἔνθ' ἀνωτ. 57.

[6] Ἔνθ' ἀνωτ. I, 23, III, 8 σ. 82.

[7] Ἔνθ' ἀνωτ. I, 23. III, 8 σ. 82.

[8] Ἔνθ' ἀνωτ. 56 : Porta praetoria semper hostem spectare debet.

[9] Ἔνθ' ἀνωτ. I, 23 : Porta autem, quae appellatur praetoria, aut orientem spectare debet aut illum locum, qui ad hostes respicit, aut, si iter agitur, illam partem debet adtendere, ad quam est profecturus exercitus, ...

ὁποίων αἱ κυριώτεραι ἦσαν, ἡ via principalis, ἡ via quintana καὶ ἡ via praetoria. Ἡ πρώτη χωρίζουσα τὸ στρατόπεδον εἰς δύο καὶ βαίνουσα πρὸ τοῦ praetorium καὶ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἀπέληγεν εἰς τὰς δύο πύλας, τὴν portam principalem sinistram ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ τὴν portam principalem dextram ἐπὶ τῆς νοτίας. Ἡ δευτέρα ὁδός, ἡ via quintana, διήκουσα παραλλήλως τῆς via principalis, διῄρει τὸ ἐμπρόσθιον τμῆμα τοῦ στρατοπέδου εἰς δύο ἴσα μέρη. Τέλος ἡ τρίτη, ἡ via praetoria, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς πρὸ τοῦ praetorium ἐγειρομένης ara (βωμοῦ) μετὰ τῆς ὄπισθεν τοῦ praetorium ἐπεκτάσεώς της διῄρει τὸ στρατόπεδον κατὰ μῆκος εἰς δύο ἴσα μέρη. Ἀπέληγον δὲ ἡ μὲν via praetoria εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἀνοιγομένην πύλην, τὴν portam praetoriam, ἐνῷ ἡ προέκτασίς της εἰς τὴν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς πύλην, τὴν portam decumanam. Ἐπὶ τῆς via principalis, καὶ εἰς τὸ μέσον, ἠγείρετο τὸ praetorium ἑκατέρωθεν δὲ αὐτοῦ τὸ quaestorium (δεξιὰ) καὶ τὸ forum (ἀριστερά), παραπλεύρως δὲ τούτου ἡ σωματοφυλακὴ (pedites καὶ equites delecti) ἀνέπτυσσε τὰς σκηνάς της[1]. Εἰς τὸν ὑπόλοιπον χῶρον κατέλυον καθ' ὡρισμένην τάξιν αἱ ὑπόλοιποι πεζικαὶ καὶ ἱππικαὶ δυνάμεις, τῶν σκηνῶν των βαινουσῶν εἰς παραλλήλους σειράς, χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων δι' ὁδῶν ὡρισμένου πλάτους[2].

Τὸ στρατόπεδον ὠχυροῦτο καὶ ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν ὑπὸ τάφρου (fossa), χάρακος (vallum) καὶ τριβόλων (cervolus)[3]. Εἰς τὴν ὀχύρωσιν εἰργάζοντο πάντες οἱ ὁπλῖται φέροντες ἐκ τοῦ ὁπλισμοῦ των μόνον τὸ ξίφος[4]. Ὡς πρὸς τὸ βάθος καὶ πλάτος τῆς τάφρου αἱ ἀπόψεις δὲν συμπίπτουν· οὕτως ὁ μὲν Hyginus[5] δέχεται 5 ποδῶν πλάτος καὶ 3 βάθος, ἐνῷ ὁ Vegetius[6], ἐξαρτῶν ταῦτα ἐκ διαφόρων παραγόντων, δέχεται 9 ἢ 12 ποδῶν πλάτος καὶ 7 ἢ 9 βάθος. Τὸ ἀνασκαπτόμενον πρὸς διόρυξιν τῆς τάφρου χῶμα, ἀναρριπτόμενον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ὑποστηριζόμενον διὰ πασσάλων καὶ κλάδων δένδρων, ἐσχημάτιζε τὸν χάρακα (vallum). Τὸ ὕψος καὶ πλάτος τούτου ἐποίκιλεν ἐπίσης. Οὕτω, κατὰ μὲν τὸν Hyginus[7] τὸ πλάτος ἦτο 8 ποδῶν καὶ 6 τὸ ὕψος, κατὰ δὲ τὸν Vege-

---

[1] Marquardt, Ἔνθ' ἀνωτ. II, 399.

[2] Τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἑνὸς ἑκάστου τμήματος παρέχει ὁ Marquardt, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 391 ἑξ.

[3] Hygin. Ἔνθ' ἀνωτ. 48—53.

[4] C. C. Taciti, Annales, XI, 18, ἔκδ. Th. Kiessling, Λειψία 1829. Veget. Ἔνθ' ἀνωτ. III, 8 σ. 83.

[5] Ἔνθ' ἀνωτ. 49.

[6] Ἔνθ' ἀνωτ. I, 24.

[7] Ἔνθ' ἀνωτ. 50.

tius[1] 13 ποδ. τὸ ὕψος καὶ 12 τὸ πλάτος. Ὁ χάραξ ἀνηγείρετο οὐχὶ ἀμέσως μετὰ τὰς σκηνάς, ἀλλ' εἰς ἀπόστασιν 200 ποδῶν ἀπὸ τῶν τελευταίων τούτων. Ὁ χῶρος οὗτος ἦτο ἀναγκαῖος διὰ τὴν εἴσοδον καὶ ἔξοδον τοῦ στρατοῦ, καθόσον ὅλαι αἱ μεταξὺ τῶν σκηνῶν ὁδοὶ ἐκεῖ κατέληγον. Ἐκεῖ ἐπίσης ἐφυλάσσοντο κατὰ τὴν νύκτα τὰ σφάγια καὶ ἡ προσγενομένη λεία, τὸ δὲ σημαντικώτερον, διότι οὕτω τῶν ἐχθρῶν προσβαλλόντων τὸ στρατόπεδον οὔτε ῥιπτόμενον πῦρ, οὔτε βέλη ἔφθανον μέχρι τῶν σκηνῶν[2].

Ἡ ἀσφάλεια τοῦ στρατοπέδου ἐνισχύετο προσέτι διὰ τριβόλων, τοποθετουμένων ἔξω καὶ πέριξ αὐτοῦ καὶ διὰ τοποθετήσεως φρουρῶν νύκτα τε καὶ ἡμέραν (vigiliae, excubiae).

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΝ

Καὶ ἐνῷ τὰ κατὰ τὸ στρατόπεδον διαρκούσης τῆς ῥωμαϊκῆς περιόδου διασαφηνίζονται ἀπολύτως διὰ τῆς παρακολουθήσεως τῆς ἱστορίας τῶν λέξεων mensor, metator, metatio, metatum, castra, groma, gromatici, κατὰ τὸν μακραίωνα βίον τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας διασαφηνίζονται ἐπίσης διὰ τῆς ἐρεύνης τῶν τεχνικῶν ὅρων *μήνσωρ*, *μητάτωρ*, σπανιώτερον *μητᾶτον* (=στρατόπεδον), *χάραξ* (=χαράκωμα, τόπος διὰ χαράκων περικεκλεισμένος, στρατόπεδον ὠχυρωμένον), *τάφρος* (=χάνδαξ, ὄρυγμα), *ταφρεία* (=κατασκευὴ τάφρων ἢ προχωμάτων, τάφρος), *σούδα* (=τάφρος καὶ δὴ διὰ πασσάλων ὠχυρωμένη)[3], *σουδᾶτον* (=τόπος ὠχυρωμένος διὰ χαρακώματος καὶ τάφρου), *φόσσα* (=τάφρος, ὄρυγμα), *φοσσᾶτον* (=στρατόπεδον διὰ φόσσας ὠχυρωμένον, στρατός, στράτευμα), *φοσσατεύω* (=στρατοπεδεύω ὀχυρῶν διὰ φόσσας τὸ στρατόπεδον, ἐκστρατεύω), *παρεμβολὴ* (=στρατοπέδευσις, στρατόπεδον, κατάλυμα στρατιωτῶν), *ἄπληκτον* (=κατάλυμα, τόπος ὅπου καταλύει ὁ στρατός, στρατόπεδον), *ἀπληκεύω* (=καταλύω, στρατοπεδεύω), *κατούνα* (=ἀποσκευαί, ἀποσκευαὶ στρατιώτου, σκηνή, στρατόπεδον, οἶκος), *κατουνεύω* (=κατασκηνῶ, καταλύω, στρατοπεδεύω), *κατουνοτόπιον* (=στρατόπεδον, κατάλυμα).

---

[1] Ἔνθ' ἀνωτ. I, 24.

[2] Πολύβ. Ἔνθ' ἀνωτ. VI, 31, 11 ἑξ.

[3] Ὁ F. Dölger συσχετίσας τὸ ὄνομα Σουΐδας πρὸς τὴν λ. σούδα (Szb. d. Bayr. Acad. 1930) ἔδωσεν ἀφορμὴν νὰ γραφοῦν πλεῖστα περὶ τῆς λέξεως. Πβλ. H. Grégoire (Βυζάντιον 11 (1936) 744—83 12 (1937) 293—300, 658—660). F. Dölger, Zur Σοῦδα-frage, B.Z. 38 (1938) 36—57. F. Lammert, Suda, die Kriegschriftsteller und Suidas, B. Z. 38 (1938) 23—35.

Ἐκ τῶν ὅρων τούτων ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐν χρήσει ἦτο τὸ *ἄπληκτον* καὶ *ἀπληκεύω* ἐκ τοῦ λατ. aplicitum π. μ. τοῦ ρ aplico-are[1], ἀπαντῶν ἤδη τὸν 6ον αἰῶνα[2].

Τὴν σημασίαν τῶν λέξεων τούτων παρηκολουθήσαμεν κατὰ πρῶτον μὲν λόγον εἰς τὰ εἰδικὰ περὶ στρατηγικῆς τέχνης ἔργα τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, τὰ πολυάριθμα *τακτικά*, κατὰ δεύτερον δέ, καὶ ἐντελῶς ὑποβοηθητικῶς, εἰς τὰ ἱστορικὰ συγγράματά της.

Α' ΤΑ ΜΟΝΙΜΑ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ

Ἐν τῇ ρωμαϊκῇ αὐτοκρατορίᾳ λίαν ἐνωρὶς εἶχεν ὀργανωθῆ ἐπαρκὲς σύστημα ἐμπορικῶν καὶ στρατιωτικῶν ὁδῶν. Ἀπὸ τοῦ 292 μ. Χ., ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, χάρις εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς Νικομηδείας εἰς πρωτεύουσαν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἤρχισε βαθμιαία μεταβολὴ τούτου, ἡ ὁποία ἐσταθεροποιήθη διὰ τοῦ καθορισμοῦ ὡς πρωτευούσης τῆς Κων]πόλεως. Πᾶσαι αἱ ὁδοὶ ὡδήγουν πλέον εἰς τὴν νέαν Ρώμην. Ἡ συμπλήρωσις ὅμως τοῦ ὁδικοῦ συστήματος, τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας συντελεῖται ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α'. Τὰς περὶ τούτου εἰδήσεις ἀντλοῦμεν ὄχι ἐξ ἰδιαιτέρων πηγῶν, διότι τοιαῦται, δὲν μᾶς διεσώθησαν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἱστορικῶν, ὑφ' ὧν σποραδικῶς παραδίδονται, ἐκ τῶν λειψάνων ἐνίων αὐτῶν, καὶ τέλος ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι πλεῖσται ἦσαν ἐν χρήσει ἀκόμη ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Διὰ τῶν ἀρτίως ὠργανωμένων καὶ ἐπιμελῶς συντηρουμένων στρατιωτικῶν ὁδῶν ἐκινοῦντο αἱ στρατιαί, σπεύδουσαι πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ποικίλων εἰσβολέων, ὀχυρώσεις δὲ κατὰ διαστήματα παρεῖχον τὴν ἀπαραίτητον ἀσφάλειαν.

Τοῦ αὐτοκράτορος ἀπερχομένου εἰς πόλεμον, ὑπῆρχον εἰς ὡρισμένα κατάλληλα σημεῖα τῆς στρατιωτικῆς ὁδοῦ μόνιμα στρατόπεδα, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ ἔνοπλοι δυνάμεις τῶν κατὰ μῆκος ταύτης ἐπαρχιῶν ἀνέμενον, ὅπως ἐνσωματωθοῦν εἰς τὰς μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος. Τὰ μόνιμα ταῦτα

---

[1] Ἡ ἔκπτωσις τοῦ φθόγγου ι ἐν τῇ οὐσιαστικοποιηθείσῃ μετοχῇ δύναται ν' ἀναχθῇ εἰς τὴν λατινικὴν προφορὰν τῆς λέξεως. Ἡ διὰ τοῦ η παραδεδομένη γραφὴ ὀφείλεται εἰς παρετυμολογίαν : ἄ π λ η κ τ ο ν = τὸ μὴ πλησσόμενον, ἢ ὅπου καταφεύγων τις δὲν κινδυνεύει νὰ πληγῇ, εἶτα δὲ καὶ τὸ ρ. ἀ π λ η κ ε ύ ω. Πβ. S. **P s a l t e s**, Grammatik der byzantinischen Chroniken, σ. 36 καὶ 112, Göttingen 1913.

[2] Μ α υ ρ ι κ ί ο υ, Στρατηγικόν, σ. 67, 125, 134 κἀλ. ἔκδ. J. Scheffer μετὰ Ἀρριανοῦ, Τέχνη τακτική, Upsala 1664. Μ α λ ά λ α, Χρονογραφία, σ. 333, 15 κἀλ. ἔκδ. Βόννης, Π α σ χ ά λ ι ο ν Χ ρ ο ν ι κ ό ν, σ. 551, 2 κἀλ. ἔκδ. Βόννης.

στρατόπεδα ἐκαλοῦντο *ἄπληκτα*[1] καὶ εἶναι τὰ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων stativa λεγόμενα. Ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ὁδῶν τοῦ Βυζαντίου μόνον ἡ τὴν Μ. Ἀσίαν διασχίζουσα μᾶς εἶναι, χάρις εἰς τὸν W. M. Ramsay[2], ἐπαρκῶς γνωστή. Εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν ἐπίσης ἀποδίδεται ἡ ὀργάνωσις ταύτης ὡς καὶ ἡ ἐγκατάστασις τῶν μονίμων ἀπλήκτων[3]. Ἀφετηρία ἦτο ὁτὲ μὲν ἡ Χαλκηδών, ὁτὲ δὲ ἡ Ἑλενούπολις, εἰς τὸν κόλπον τοῦ Ἀστακοῦ. Ἡ δευτέρα ἦτο συνηθεστέρα, καθόσον οὕτως ἡ ἐπὶ στρατείαν ἀναχώρησις τοῦ βασιλέως ἦτο δυσκολώτερον νὰ ὑποπέσῃ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ὡς δῆθεν ἐμπόρων ἐν Κων]πόλει διατριβόντων Ἀράβων κατασκόπων. Εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους οἱ αὐτοκράτορες, ἀποβιβαζόμενοι εἰς τὰς Πύλας τῆς Βιθυνίας, ἐκεῖθεν ἐξώρμων[4].

Τὰ ἄπληκτα ταῦτα μνημονεύονται ὑπὸ τριῶν πηγῶν. Ἡ πρώτη ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν βασιλέως μέλλοντος ταξιδεύειν»[5] ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μέχρι τῶν Ἰσαύρων ἐποχήν. Ἡ δευτέρα ἀνήκουσα εἰς Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅσα δεῖ γίνεσθαι τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ρωμαίων μέλλοντος φοσσατεῦσαι»[6] ἀνάγεται εἰς τὴν ἀπὸ Ἰσαύρων μέχρι καὶ Βασιλείου Α' ἐποχήν. Ἡ κυρίως ὅμως πηγὴ εἶναι ἡ τρίτη ἀποτελουμένη ἀπὸ ὀλιγόστιχον κείμενον τοῦ 9ου—10ου αἰῶνος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὑπόθεσις τῶν βασιλικῶν ταξειδίων καὶ ὑπόμνησις τῶν ἀπλήκτων»[7], ὅπου ὄχι μόνον μνημονεύονται ταῦτα, ἀλλὰ καὶ κατονομάζονται.

Καὶ εἰς τὰ τρία κείμενα γίνεται λόγος, ὡς ἐξ αὐτοῦ τοῦ τίτλου των καταφαίνεται, περὶ ἀπλήκτων, εἰς ἣν περίπτωσιν προσωπικῶς ὁ βασιλεὺς ἡγεῖτο τοῦ στρατοῦ. Εἰς μίαν τοιαύτην περίπτωσιν ὁ αὐτοκράτωρ πρὶν ἢ ἐγκαταλίπῃ τὴν πρωτεύουσαν διέτασσε μεταξὺ ἄλλων τοὺς ἁρμοδίους «ἐγγράφως δοῦναι αὐτῷ τὰ ἄπληκτα καὶ τὰ διαστήματα αὐτῶν, καὶ πό-

---

[1] Κατ' ἄ π λ η κ τ α ὑπελογίζετο ἐνίοτε καὶ ἡ πορεία τοῦ στρατοῦ ἐπερχομένου ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ. Πβλ. Ν ι κ η φ. Φ ω κ ᾶ, Περὶ παραδρομῆς πολέμου, σ. 251, 5, ἔκδ. Βόννης : «ἡνίκα δὲ πρὸ τεσσάρων σταθμῶν ἤτοι ἀπλήκτων ἐπιγνῷς τὴν ὁδόν, δι' ἧς ὥρμησαν οἱ πολέμιοι . . . », καὶ σ. 251, 13 : « . . . ὡς ἡνίκα οἱ πολέμιοι ὡς ἀπὸ δύο ἀπλήκτων τῇ κλεισούρᾳ πλησιάσωσι . . . ».

[2] W. **M. R a m s a y**, The Historical Geography of Asia Minor, σ. 74 ἑξ. 197 ἑξ. London 1890.

[3] Αὐτόθι, σ. 75 ἑξ. καὶ 200.

[4] Αὐτόθι, σ. 201.

[5] Ἔκδ. ἐν Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ή τ ο υ, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, I, 445—454, ἔκδ. Βόννης. Περὶ τοῦ συγγραφέως ἐλπίζομεν νὰ διαλάβωμεν προσεχῶς.

[6] Αὐτόθι, I, 455—508.

[7] Αὐτόθι. I, 444—445.

σου λαοῦ ἔστιν ἡ χώρησις αὐτῶν» [1]. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν προετοιμασιῶν [2] ἐξήρχετο οὗτος τῆς πρωτευούσης ἐν μεγάλῃ πομπῇ. Διαπεραιούμενος ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς—ἐφ' ὅσον βεβαίως ἡ ἐκστρατεία ἐστρέφετο ἐναντίον τῶν ἀπ' ἀνατολῶν ἐχθρῶν—κατηυθύνετο πρὸς τὰ μόνιμα στρατόπεδα, ὅπου ὁ συγκεντρωμένος στρατὸς τῶν γειτονικῶν θεμάτων ἀνέμενε.

Μόλις ἔφθανεν ἡ εἴδησις περὶ προσεγγίσεως τοῦ βασιλέως οἱ στρατηγοὶ τῶν συγκεντρωθέντων θεμάτων παρέτασσον τοὺς ἄνδρας των πρὸ τοῦ ἀπλήκτου καὶ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ. Ὅταν δὲ πλέον ὁ βασιλεὺς ἐπλησίαζεν, ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος μετὰ τῶν ἀξιωματικῶν του, ἤτοι τοῦ πρωτονοταρίου, τῶν τουρμαρχῶν, τῶν δρουγγαροκομήτων, τῶν μεραρχῶν, τοῦ κόμητος τῆς κόρτης, τοῦ χαρτουλαρίου καὶ τοῦ δομεστίκου, ἀφιππεύοντες ἔπιπτον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους προσκυνοῦντες τὸν βασιλέα, ἐνῷ οἱ στρατιῶται παρέμενον ἐπὶ τῶν ἵππων. Ἐγειρόμενοι ἔπειτα οὗτοι ἐπευφήμουν μετὰ παντὸς τοῦ στρατοῦ τὸν βασιλέα, ὅστις, ἀνακόπτων τὸν δρόμον του καὶ πλησιάζων, ἠρώτα περὶ τῆς ὑγείας αὐτῶν τῶν ἰδίων καὶ τῶν οἰκογενειῶν των. Μετὰ ταῦτα διέτασσεν, ὅπως ἱππεύσωσι καὶ καταλάβωσι τὴν ἐν τῇ παρατάξει διὰ τὸ θέμα ὡρισμένην θέσιν [3].

Εἰς τὸ ἄκρον τέλος τοῦ «ἀπλήκτου» προϋπήντων παρατεταγμένοι οἱ προαποσταλέντες ἐκ τῆς «τάξεως» (=τῆς σωματοφυλακῆς) καὶ τὰ «τάγματα», οἱ ὁποῖοι καὶ τὸν συνώδευον μέχρι τῆς βασιλικῆς σκηνῆς (κορτῖνος) [4]. Ὅταν δ' ἐπέκειτο ἡ διὰ τὸ προσεχὲς στρατόπεδον ἀναχώρησις προαπεστέλλοντο οἱ τὰ «ἄπληκτα» καὶ τὰς ὁδοὺς γνωρίζοντες, δηλ. οἱ μηνσουράτωρες, τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν προεπορεύοντο φέροντες τὴν βασιλικὴν «κόρτην» καὶ «τένταν» [5], καὶ «ὑπουργίαν»—κυρίως εἰπεῖν τὸ ἥμισυ τῆς ὑπουργίας,—ἄλλοι δὲ προέτρεχον τῶν «θεμάτων», ὑποδεικνύοντες τὴν ὁδὸν καὶ τοὺς πόρους τῶν ποταμῶν [6].

Ἡ «ὑπόθεσις τῶν βασιλικῶν ταξειδίων καὶ ὑπόμνησις τῶν ἀπλήκτων», οὖσα ἔργον στρατιωτικοῦ τινος μόλις ἐγγραμμάτου, μᾶς γνωρίζει τὰ μόνιμα μόνον ἀνὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ κατὰ τὸν 9ον καὶ 10ον αἰῶνα

[1] Αὐτόθι, I, 447, 1 ἑξ.

[2] Τὰ κατ' αὐτὰς μᾶς περιγράφει ἐν λεπτομερείᾳ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος (ἔνθ' ἀνωτ. I, 447 ἑξ.).

[3] Αὐτόθι, σ. 453, 1 ἑξ. καὶ 482, 15 ἑξ.

[4] Αὐτόθι, I. 451. 5 ἑξ. Πβλ. τὰ λεγόμενα ἐν σ. 483, 18 ἑξ.

[5] Διαρκούσης τῆς πορείας ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ ὑπῆρχον δύο «κόρται» καὶ διπλαῖ σκηναί· ἐκ τούτων οἱ μηνσουράτωρες προπορευόμενοι ἔφερον ἀνὰ μίαν. Οὕτω δ' ἀφικνούμενος ὁ βασιλεὺς εὕρισκε τὰ πάντα εὐτρεπισμένα καὶ ἕτοιμα

[6] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔνθ' ἀνωτ. I, 452, 12 ἑξ. 465, 3 ἑξ.

ἀπαντῶντα στρατόπεδα. Τὸ εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Λειψίας διασωθὲν κείμενον ταύτης, τὸ μετὰ τοῦ Περὶ βασιλείου τάξεως τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου συνεκδοθέν [1], παρέχεται λίαν τεταραγμένον. Ἐντεῦθεν ἀπετέλεσε τοῦτο ἀντικείμενον μελέτης τῶν ἐρευνητῶν W. M. Ramsay [2] H. Gelzer [3] καὶ J. B. Bury [4]. Οὗτοι, δεχόμενοι τὸν παρεχόμενον ἀριθμὸν ἓξ τῶν ἀπλήκτων τῆς Μ. Ἀσίας, διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα εἰς ἓν ἕκαστον τῶν ἀπλήκτων ἀνέμενον τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ πρῶτος μεγάλος σταθμὸς (ἄπληκτον) τοῦ ἐναντίον τῶν ἀπ' ἀνατολῶν ἐχθρῶν ἐπερχομένου αὐτοκράτορος ἦσαν τὰ Μαλάγινα παρὰ τὸν Σαγγάριον ἐν Βιθυνίᾳ. Αὐτόθι ἀνέμενε κατὰ μὲν τὸν Ramsay ὁ στρατηγὸς τῶν Ὀπτιμάτων, κατὰ δὲ τὸν Gelzer ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν καὶ ὁ στρατηγὸς τῶν Ὀψικίων, τέλος δὲ κατὰ Bury οἱ στρατηγοὶ Θρᾴκης καὶ Ὀψικίων. Ὁ προσεχὴς σημαίνων σταθμὸς ἦτο τὸ Δορύλαιον, ὅπου οἱ στρατηγοὶ τῶν Ὀψικίων καὶ τῶν Θρᾳκησίων κατὰ τὸν Ramsay, ὁ στρατηγὸς μόνον τῶν Θρᾳκησίων κατὰ τὸν Gelzer, ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν καὶ ὁ στρατηγὸς τῶν Θρᾳκησίων κατὰ Bury, ὤφειλον νὰ συγκεντρωθοῦν ἀναμένοντες τὴν ἄφιξιν τοῦ βασιλέως. Τὸ τρίτον ἄπληκτον ἦτο εἰς Καβόρκιον ἐν Φρυγίᾳ οὐχὶ μακρὰν τοῦ Ἀμορίου, ὅπου ἀνέμενον οἱ στρατηγοὶ τῶν Ἀνατολικῶν, τῆς Σελευκείας (Ramsay, Gelzer, Bury) καὶ ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν (Ramsay). Ἐν συνεχείᾳ ἐὰν μὲν ἡ ἐκστρατεία ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἀραβοκρατουμένην Ταρσὸν τὰ ὑπόλοιπα θέματα, δηλ. Καππαδοκίας, Χαρσιανόν, Βουκελλαρίων, Παφλαγονίας, Ἀρμενιακῶν καὶ Σεβαστείας (Bury) ὤφειλον νὰ συγκεντρωθοῦν εἰς τὴν Κολωνίαν τῆς Καππαδοκίας [5]. Εἰς περίπτωσιν ὅμως καθ' ἣν ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς ἐκστρατείας ἦτο ἡ Ἀνατολὴ οἱ μὲν στρατηγοὶ τῶν θεμάτων Καππαδοκίας, Χαρσιανοῦ καὶ Βουκελλαρίων συνεκεντροῦτο εἰς Κολωνίαν κατὰ Gelzer, Bury, εἰς Σανίαναν δὲ κατὰ Ramsay, ὅστις προσθέτει αὐτόθι καὶ τὸν τοῦ θέματος Παφλαγονίας, οἱ δὲ τῶν Ἀρμενιακῶν, Παφλαγονίας καὶ Σεβαστείας εἰς Καισάρειαν κατὰ Gelzer, Bury, κατὰ Ramsay δὲ μόνον οἱ Ἀρμ. καὶ Σεβ. Τέλος, ἐὰν ἀπέβλεπεν ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Τεφρικὴν τὰ ἀρμενιακὰ θέματα, ἤτοι κατὰ Bury Ἀρμενιακῶν, Παφλαγονίας καὶ Σεβαστείας, συνεκεντροῦντο εἰς τὸν Βαθὺν Ρύακα.

[1] Αὐτόθι I, 444—445.

[2] Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 202 ἑξ.

[3] Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, σ. 108 ἑξ. Leipzig 1899.

[4] The ἄπληκτα of Asia Minor, Βυζαντὶς 2 (1911) 216—224.

[5] Ὁ Ramsay (Ἔνθ' ἀν. 202 ἑξ. καὶ 218—219) διορθώνει τὴν Κολώνιαν τοῦ κειμένου εἰς Σανίαναν, ὁ δὲ Gelzer εἰς Καβόρκιν, ὡς ἐπίσης τὴν φράσιν εἰ δὲ πρὸς τὰ μέρη τῆς Α. εἰς οἱ δὲ κλπ., δεχόμενος ἰτακισμόν. Τὰ ἐπιχειρήματα ἀμφοτέρων δὲν φαίνονται ἱκανά, ὥστε ν' ἀποστῶμεν τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου, τῆς ὁποίας φαίνεται ἔχεται καὶ ὁ Bury.

Καὶ ταῦτα μὲν διαρκούσης τῆς πορείας διὰ μέσου τῆς ἰδίας χώρας. Ἐπικειμένης ὅμως τῆς εἰσόδου εἰς τὴν ξένην, καὶ δὴ εἰς τὴν ἔρημον τῆς Συρίας, ἀπεβάλλετο πᾶν τὸ περιττόν. Ἤτοι τὸ τοῦλδον, μία κόρτη, αἱ ἐπὶ πλέον σκηναί, αἱ συστελλόμεναι τράπεζαι κλπ., οἱ ἀσθενέστεροι τῶν ἀνδρῶν ὡς καὶ ἐκ τῶν ἵππων οἱ χωλοὶ καὶ οἱ τραυματίαι. Ταῦτα παρελάμβανεν ὁ πρωτονοτάριος τοῦ θέματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐγίνετο ἡ εἰς Συρίαν εἰσβολή, μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ παραδώσῃ αὐτὰ εἰς τὸν πρωτονοτάριον τοῦ θέματος ἐκείνου διὰ τοῦ ὁποίου ὁ βασιλεὺς ἐγκαταλείπων τὴν Συρίαν θὰ εἰσήρχετο εἰς τὴν χώραν του.

Ἐν συνεχείᾳ ἀνασυντάσσων ὁ ἡγεμὼν τὰς δυνάμεις καὶ ὁρίζων τὰ τῆς τάξεως κατὰ τὴν πορείαν ἔδιδε τὸ σημεῖον ἐκκινήσεως. Οἱ ἄνδρες τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς ἐξελέγοντο μεταξὺ τῶν «θεμάτων» τῶν γειτονευόντων πρὸς τὴν ἐχθρικὴν χώραν «διὰ τὸ καὶ πεῖραν ἔχειν αὐτοὺς τῶν τε ὁδῶν καὶ τῶν λοιπῶν τόπων τῶν ἐχθρῶν, καὶ ἔτι τὴν πεῖραν τῶν ἐνεδρευμάτων καὶ τῶν πολέμων αὐτῶν». Ἐφ' ὅσον δὲ διήρκει ἡ διὰ μέσου τῆς ἐχθρικῆς χώρας πορεία, ἐπεβάλλετο ἡ στρατοπέδευσις ἑκάστην νύκτα περιχαρακωμένου τοῦ στρατοπέδου καὶ λαμβανομένων πάντων τῶν μέτρων ἀσφαλείας αὐτοῦ [1].

Β' ΤΟ ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΝ

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ μόνιμα στρατόπεδα. Τὰ ὅσα ἐν συνεχείᾳ θὰ εἴπωμεν ἀναφέρονται εἰς μὴ μόνιμα, συγκροτούμενα ὑπὸ τοῦ ἐν πορείᾳ στρατοῦ διὰ μίαν ἢ περισσοτέρας νύκτας, διὰ μέσου ἐχθρικῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἰδίας εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν ὑπῆρχε φόβος αἰφνιδιασμοῦ ἐκ μέρους εἰσβαλόντος ἤδη ἐχθροῦ. Τὰς σχετικὰς πληροφορίας θὰ παράσχωμεν κατὰ σειρὰν χρονολογικὴν τῶν περὶ στρατηγικῆς βυζαντινῶν συγγραφῶν ἐκ τῶν ὁποίων κυρίως ἀντλοῦμεν.

ΟΡΒΙΚΙΟΥ, ΤΑΚΤΙΚΟΝ

Ὡς συνέβη καὶ κατὰ τὴν πρώτην ὁμαδικὴν χρησιμοποίησιν βαρβάρων μισθοφόρων, οὕτω καὶ κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα, τὴν κατ' ἐξοχὴν περίοδον τῶν ξενικῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων, ἥτις ἤρχισε ἅμα τῇ ἀναρρήσει τοῦ Θεοδοσίου Α' [2]), ἐπῆλθε χαλάρωσις τῶν κατὰ τὴν τακτικὴν πα-

[1] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔνθ' ἀνωτ. I, 453, 8 ἑξ. καὶ 486, 11 ἑξ.

[2] Ζώσιμος, IV, 26, 40, ἔκδ. Βόννης. Πβλ. τὰ περὶ τοῦ ρόλου αὐτῶν ἐν τῇ διοικήσει τῶν κοινῶν λεγόμενα ὑπὸ A. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, I, 106 ἑξ. καὶ 110, Paris 1932. Γ. Κόλια, Ἡ προβυζαντινὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ στάσις τοῦ 390, σ. 37, Ἀθῆναι 1935.

ραδεδομένων. Τὰ πλήγματα ἐξ ἄλλου ὑπὸ τῶν γειτόνων ἐν τῇ Δύσει καὶ τῇ Ἀνατολῇ ἦσαν ἀλλεπάλληλα, μὲ τεραστίας δὲ διὰ τὴν αὐτοκρατορίαν συνεπείας. Αἱ δυτικαὶ ἐπαρχίαι, μηδ' αὐτῆς τῆς πρωτευούσης τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἐξαιρουμένης, ἀπωλέσθησαν διὰ παντός, ἐν ᾧ χρόνῳ οἱ Πέρσαι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ρωμαϊκὰς στρατηγικὰς μεθόδους ἐφαρμόζοντες ἐσημείωναν προόδους βραδείας ἀλλὰ σταθεράς. Τοιαύτην κρίσιμον κατάστασιν ἀπεσκόπει νὰ ἐπανορθώσῃ ὁ Ὀρβίκιος, στρατιώτης, συγγραφεὺς ἑνὸς ἐγχειριδίου, ἀρχομένου τοῦ 6ου αἰῶνος ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου [1].

Κατὰ τὸν Ὀρβίκιον ἡ ἀναζήτησις τῶν ἀσφαλεστέρων ὁδῶν καὶ τοῦ καταλλήλου χώρου πρὸς στρατοπέδευσιν ἀνῆκεν εἰς τοὺς *ἀντικένσωρας* ἢ *προπάτωρας*, εἰς δὲ τοὺς *μήνσωρας* ἡ καταμέτρησις καὶ διάταξις τοῦ χώρου καὶ ἡ ἐγκατάστασις ἑνὸς ἑκάστου εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν καθορισθεῖσαν θέσιν. Παρ' ἑκάστῳ τάγματι ἢ βάνδῳ εὑρίσκοντο ἀνὰ δύο ἀντικένσωρες καὶ μήνσωρες [2], οἵτινες, προπορευόμενοι, ὤφειλον νὰ εὕρουν τὸν κατάλληλον χῶρον πρὸς «ἀπλήκευσιν ἢ φοσσᾶτα ποιῆσαι». Ἐθεωρεῖτο δὲ ὡς τοιοῦτος ὁ παρέχων ἀσφάλειαν. Κατὰ ταῦτα ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως ν' ἀποφεύγηται τόπος πλησίον τοῦ ὁποίου ὑψοῦτο λόφος ἢ ὄρος ἢ ἐξετείνετο δάσος ἢ εὑρίσκετο τὸ στρατόπεδον τοῦ ἐχθροῦ [3]. Ὡς πλέον δὲ κατάλληλος πρὸς τὸ «ἀπληκεῦσαι» χῶρος συνιστᾶτο ὁ ἐπὶ ὑψηλοτέρου καὶ ἀναπεπταμένου πεδίου εὑρισκόμενος καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ὀχυρός [4], ὡς π. χ. ὁ χῶρος, ὅπου ἡ μία τῶν πλευρῶν τοῦ στρατοπέδου θὰ ἐξησφαλίζετο ὑπὸ ποταμοῦ, λίμνης ἢ παρομοίου τινός. Ἐπίσης συνιστᾶτο, ὅπως ὁ τό-

[1] Ἔκδ. ἰδ. ἐν Krumbacher, BLG² 637. Ἀποσπάσματα ἐκδίδονται ὡς Fontes ὑπὸ R. Vári, Leonis imperatoris Tactica, Βουδαπέστη 1917. Αἱ παραπομπαὶ γίνονται εἰς τὴν ἔκδ. J. Scheffer, Arriani, Tactica et Mauricii, Ars militaris, Upsala 1664. Τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἠρεύνησεν ὁ Aussaresses, L'armée byzantine à la fin du VIe siècle d'après le Strategicon de l'empereur Maurice, Bordeaux et Paris, 1909. Πβλ. Μαυρικίου, Στρατηγικόν, προοίμ. σ. 1 καὶ Λέοντος, Τακτικά, I, προοίμ. σ. 5, ἔκδ. Vári: «Τῆς στρατιωτικῆς καταστάσεως ἀμεληθείσης χρόνῳ πολλῷ καὶ εἰς παντελῆ λήθην ὡς εἰπεῖν ἐλθούσης, ὡς μηδὲ αὐτὰ τὰ πρόχειρα τοῦ στρατηγεῖν ἐγχειροῦντας ἐπίστασθαι πολλά τε δυσχερῆ διαφόρως συμβῆναι, καὶ ποτὲ μὲν ἀγυμνασίαν αἰτιᾶσθαι στρατιωτῶν, ποτὲ δὲ ἀπειρίαν στρατηγῶν καταμέμφεσθαι, συνείδομεν ἔκ τε τῶν ἀρχαίων λαβόντες καὶ μετρίαν πεῖραν ἐπὶ τῶν ἔργων εὑρόντες ταύτην συγγραφῇ παραδοῦναι κατὰ τὸ ἡμῖν δυνατὸν συντόμῳ τε καὶ ἁπλῇ . . . ».

[2] Μαυρικίου, Στρατηγ. I, 3 σ. 29. 9 σ. 41. II, 11 σ. 66 ἑξ. VII, 17 σ. 170 ἑξ. IX, 3 σ. 218. XII, 8, 22 σ. 349 ἑξ. ἔκδ. Scheffer.

[3] Αὐτόθι, IX, 3 σ. 217 ἑξ. XII, 8, 20 σ. 343 ἑξ.

[4] Αὐτόθι, IX, 3 σ. 218.

πος εἶναι ἀνοικτὸς (γυμνὸς) καὶ ἐλαφρῶς ἐπικλινής. Τὸ τελευταῖον διὰ λόγους ἐντυπώσεως, καθόσον οὕτω τὸ στρατόπεδον θὰ ἐφαίνετο μεγαλύτερον εἰς τὸν ἐχθρόν, παρ' ὅ,τι ἐπὶ ἐπιπέδου ἐκτάσεως [1]. Ἡ στρατοπέδευσις ἔπρεπε νὰ γίνηται μακρὰν ἑλωδῶν ἐκτάσεων καὶ ἄλλως πως ἀνθυγιεινῶν. Ὅλως δ' ἰδιαίτερα μέτρα ἐλαμβάνοντο, ὅπως ὁ τόπος διατηρῆται καθαρός [2]. Ἐπειδὴ δὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο, ἦτο δύσκολον, ἴσχυεν ἡ ἀρχὴ τῆς συχνῆς μεταστρατοπεδεύσεως εἰς ἄλλον τόπον.

Ἐνδεδειγμένος πρὸς στρατοπέδευσιν χῶρος ἦτο ἐπίσης ἐκεῖνος, ὅπου θὰ ἐξησφαλίζετο εὐκόλως τροφὴ καὶ ὕδωρ δι' ἀνθρώπους καὶ ζῷα. Ἐπεζητεῖτο δὲ χῶρος, ὅπου παραρρέων ποταμὸς ὄχι μόνον πόσιμον ὕδωρ θὰ παρεῖχεν ἀλλὰ καὶ ἀσφάλειαν ἐκ μιᾶς τῶν πλευρῶν [3]. Εἰς περίπτωσιν ὅμως, καθ' ἣν ὁ ἐχθρὸς εὑρίσκετο ἀκόμη μακράν, ἀπηγορεύετο, ὅπως ἡ στρατοπέδευσις, καὶ μάλιστα τοῦ ἱππικοῦ, γίνηται πλησίον ὕδατος, «ἵνα μὴ καὶ τὰ ἄλογα καὶ οἱ ἄνδρες ἐν συνηθείᾳ τῆς πολυποσίας γινόμενοι, ἐν καιρῷ καρτερίας μὴ φέροντες ὀλιγωρῶσιν» [4].

Τῆς πορείας γινομένης εἴτε ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ εἴτε ἐν τῇ τοῦ ἐχθροῦ ἐπεβάλλετο ἡ ὀχύρωσις τοῦ στρατοπέδου ἀκόμη καὶ ἂν ἐπρόκειτο δι' ἀνάπαυλαν μιᾶς μόνον ἡμέρας [5]. Ἡ καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ ἀκόμη χώρᾳ στρατοπέδευσις καὶ ὀχύρωσις τοῦ στρατοπέδου εἶχε, νομίζομεν, μᾶλλον χαρακτῆρα ἀσκήσεως ἢ ἀσφαλείας, ἐξαιρουμένης βεβαίως τῆς περιπτώσεως καθ' ἣν οἱ ἐχθροὶ εἶχον ἤδη εἰσβάλει εἰς τὴν χώραν καὶ περιέτρεχον ταύτην δῃοῦντες.

Ἅμα τῇ ἀφίξει τοῦ στρατοῦ εἰς τὸν πρὸς ἀπλήκευσιν ἐκλεγέντα τόπον, ἐν ᾧ τὰ μεταγωγικὰ εἰσερχόμενα κατελάμβανον τὴν ἐν τῷ στρατοπέδῳ θέσιν των [6] καὶ φρουροὶ ἐτοποθετοῦντο πέριξ πρὸς ἀντιμετώπισιν παντὸς αἰφνιδιασμοῦ, οἱ ἄνδρες ἐπεδίδοντο εἰς τὴν ἀνέγερσιν ὀχυρώματος. Τοῦτο συνεκρότουν αἱ ἅμαξαι [7], τοποθετούμεναι κατὰ σειρὰν πέριξ τοῦ

---

1 Αὐτόθι, XII, 8, 22 σ. 353.

2 Πβλ. καὶ Cod. Just. XII, 35, 12. Βασιλ. 57, 3, 12.

3 Ἐὰν ὁ ποταμὸς ἦτο βατός, ἐπετρέπετο νὰ διασχίζῃ τὸ στρατόπεδον, ἐὰν ὄχι, νὰ παραρρέῃ αὐτό.

4 Μ α υ ρ ι κ ί ο υ, Στρατηγ. XII, 8, 22 σ. 354 ἑξ.

5 Αὐτόθι, V, 4 σ. 125. VIII, 1 σ. 179.

6 Αὐτόθι, IX, 3 σ. 219.

7 Πιθανῶς ἡ τοιαύτη χρησιμοποίησις τῶν ἁμαξῶν ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τῆς τακτικῆς τῶν ἀπὸ βορρᾶ βαρβάρων ἐχθρῶν τοῦ Βυζαντίου, οἵτινες εἰς ἀδιάκοπον κίνησιν εὑρισκόμενοι, νομαδικῶς διαβιοῦντες καὶ εἰς ἁμάξας ἐνδιαιτώμενοι, περιέκλειον διὰ τούτων τὸν προσωρινὸν καταυλισμόν των. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπίδρασις τῆς πολεμικῆς τακτικῆς τῶν Ἀβάρων ἐπὶ τῆς τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα διεπιστώθη ὑπὸ τοῦ E. D a r k ó, Die militärischen Reformen des Kaisers Herakleios, Izvestija Bulg. Arch. Inst. 9 (1935) 110—116. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς τακτικῆς τῶν βαρβαρικῶν φυλῶν γενικώτερον ἐπὶ τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς διεξοδικῶς διέλαβεν ὁ α ὐ τ ὸ ς (Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byzantion 12 (1937) 119—147).

στρατοπέδου, τοῖχος, ἂν βεβαίως ὁ τόπος παρεῖχε τὰ ἀπαραίτητα ὑλικά, καὶ τάφρος πλάτους μὲν ποδῶν 5—6, βάθους δὲ 7—8, τοῦ ἀνασκαπτομένου χώματος ἀναρριπτομένου πρὸς τὰ ἔσω. Ἡ ὀχύρωσις συνεπληροῦτο διὰ τῆς κατὰ διαστήματα τοποθετήσεως *τριβόλων* πέριξ τοῦ στρατοπέδου καὶ τῆς ἀνασκαφῆς ὀπῶν φερουσῶν σκόλοπας. Ἐὰν ὅμως ὁ τόπος ἦτο πετρώδης, πᾶσα δ' ἐκσκαφὴ τάφρου ἀδύνατος ἢ ἦτο ἀργὰ καὶ ἡ νὺξ ἐπέκειτο, οἱ τρίβολοι καταλλήλως τοποθετούμενοι παρεῖχον τὴν δυνατὴν ἀσφάλειαν.

Τὸ ὠχυρωμένον στρατόπεδον ἦτο σχήματος «παραμήκους τετραγώνου» [1], ἔφερε τέσσαρας κυρίας πύλας, ἀνὰ μίαν ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς, ἐπὶ πλέον δὲ «παραπόρτια», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μίαν οὐσιώδη καινοτομίαν τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἀπαντῶσαν. Ἡ ἄμυνα τῶν πυλῶν, δηλ. τοῦ ἀσθενεστέρου σημείου ἑνὸς στρατοπέδου, ἀνετίθετο εἰς τοὺς καλυτέρους τῶν ἀξιωματικῶν (χρησίμους τῶν τριβούνων) μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς ταγμάτων.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στρατοπέδου καὶ κατὰ μῆκος τῶν ἁμαξῶν ἤγειρον τὰς σκηνάς των οἱ «ψιλοὶ» τῶν στρατιωτῶν. Ἀφιεμένου ἑνὸς διακένου ἐκ 300 ἢ 400 ποδῶν, ἤρχιζεν ἡ στρατοπέδευσις τοῦ ὑπολοίπου στρατοῦ, τοῦτο δὲ «ὥστε ταῖς τῶν ἐχθρῶν τοξείαις μὴ πλήττεσθαι τοὺς ἐν μέσῳ, ἀλλ' ἐν τῷ εὐκαίρῳ τόπῳ πίπτειν τὰς σαγίτας». Τὸ στρατόπεδον ἐχώριζον δύο ὁδοὶ καθέτως διασταυρούμεναι καὶ ἀπολήγουσαι εἰς τὰς 4 πύλας. Εἰς τὸ μέσον ἐσχηματίζετο σταυροειδὴς πλατεῖα πλάτους μέχρι 40 ἢ 50 ποδῶν. Πέριξ ταύτης ὡς καὶ κατὰ μῆκος τῶν ὁδῶν καθ' ὡρισμένην τάξιν ἐστήνοντο αἱ σκηναὶ ἑκάστου «ὀρδίνου», χωριζόμεναι διὰ στενωπῶν, τοῦ καθ' ἕκαστον «μεράρχου» στρατοπεδεύοντος εἰς τὸ μέσον τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀνδρῶν. Ὁ στρατηγὸς δὲν ἀνέπτυσσε πλέον τὴν σκηνήν του εἰς τὸ μέσον τῆς πλατείας, ὡς τοῦτο εἴδομεν συμβαῖνον εἰς τοὺς παλαιοτέρους χρόνους (Hyginus, Vegetius), ἀλλ' εἰς ἄλλο τι σημεῖον τοῦ στρατοπέδου καὶ τοῦτο «ἵνα μὴ καὶ τῇ μέσῃ ἐμποδίζῃ πρὸς πάροδον καὶ ὑπὸ τῶν παρερχομένων ὀχλῆται».

Τὸ ἱππικὸν συνηθέστατα ἐλάμβανε θέσιν ἔξω τοῦ στρατοπέδου, ἄλλως εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ.

Ὁ στρατηγὸς διὰ τῶν «τουβατώρων» καὶ «βουκινατώρων», οἵτινες

---

1 Μ α υ ρ ι κ ί ο υ, Στρατηγ. XII, 8, 22 σ. 353.

ἀδιαλείπτως περιεστοίχιζον αὐτόν, ἔδιδεν ἑσπέρας γενομένης τὸ σημεῖον τῆς καταπαύσεως πάσης ἐργασίας. Ἐπηκολούθει τὸ δεῖπνον καί, ἀφοῦ ἐψάλλετο ὁ τρισάγιος ὕμνος, οἱ ἐπὶ τούτῳ τεταγμένοι ὥριζον καὶ ἐτοποθέτουν τὰς νυκτερινὰς φρουράς. Εἰς τὸ ἑξῆς ἀπηγορεύετο αὐστηρῶς πᾶς θόρυβος ἐν τῷ στρατοπέδῳ. Οὐδεὶς δ' ἐπετρέπετο νὰ εἰσέλθῃ ἢ ἐξέλθῃ αὐτοῦ.

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, ΠΕΡΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ

Ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τῆς τελευταίας ἐνσυνειδήτου προσπαθείας ἀναβιώσεως τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ κράτους, μᾶς διεσώθη πολύτιμον σύγγραμμα ἀνωνύμου συγγραφέως ὑπὸ τὸν τίτλον «Πολιτικῆς πρακτικὸν μέρος, ἤτοι περὶ στρατηγικῆς»[1]. Ὁ ἀνώνυμος Βυζαντινὸς συγγραφεὺς εἰς τέσσαρα κεφάλαια (26—29) παρέχει πολυτίμους σχετικὰς μὲ τὸ θέμα μας εἰδήσεις. Ἐντεῦθεν συνάγεται, ὅτι τὸ στρατόπεδον καὶ κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα εἶχεν εἰς πλεῖστα σημεῖα ὡς βάσιν τὸ τοῦ Hyginus. Καὶ τότε οἱ *μήνσωρες*[2] ἐξεπλήρουν ἀνάλογον ἔργον, οἷον οἱ mensores καὶ οἱ metatores κατὰ τὸν 2ον καὶ 3ον αἰῶνα. Οὗτοι, προτρέχοντες τοῦ στρατοῦ, εἶχον ὡς ἀποστολὴν τὸ «εὐπρεπίζειν τὰ στρατόπεδα». Ὄντες ὑποχρεωμένοι νὰ προπορεύωνται τῆς φάλαγγος, νὰ διώκουν φεύγοντας ἐχθροὺς ἢ καὶ νὰ διαφεύγουν διωκόμενοι ὑπὸ ἰσχυροτέρων ἀντιπάλων, ἦσαν ἔφιπποι[3]. Τῆς πορείας δὲ γινομένης διὰ τῆς ἐχθρικῆς χώρας, οὗτοι προεπορεύοντο ἐν ὄψει πάντοτε τῆς ἀκολουθούσης φάλαγγος[4]. Ὤφειλον προσέτι νὰ γνωρίζουν κατὰ πόσον τὸ χόρτον τῆς περιοχῆς διὰ τῆς ὁποίας θὰ διήρχετο τὸ στράτευμα ἦτο κατάλληλον διὰ τοὺς ἵππους, ἐν ἐναντίᾳ δὲ περιπτώσει, νὰ ζητήσουν ἀλλαχοῦ τόπον στρατοπεδεύσεως. Ἐπίσης ἔργον των ἦτο ἡ δοκιμὴ τῶν ὑδάτων, μὴ τυχὸν δηλ. ταῦτα ἦσαν ἀκατάλληλα πρὸς πόσιν ἢ φύσει ἢ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν δηλητηριασμένα[5].

Οἱ μήνσωρες τοῦ ἕκτου αἰῶνος ἔπαυσαν, φαίνεται, ἐν τῷ μεταξὺ νὰ εἶναι οἱ εἰδικοὶ τῶν χρόνων τῆς δημοκρατίας καὶ τῶν πρώτων τῆς αὐτοκρατορίας ἐπιστήμονες mensores. Εἶναι μᾶλλον ἐμπειρικοὶ τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ στρατοῦ, οἱ ὁποῖοι δὲν χρησιμοποιοῦν πλέον τὰ ὄργανα τῶν ὁμοτέχνων των τῶν παρελθόντων αἰώνων. Οὕτως ἀντὶ τῆς παλαιᾶς διὰ groma καὶ σχοινίου καταμετρήσεως τοῦ χώρου, ὅπερ σύστημα ὁ ἀνώνυμος θεωρεῖ γελοῖον, γίνεται αὕτη διὰ ρίψεως βελῶν, «ὃ δὴ τάχιστόν ἐστιν πρὸς τὴν εἰρημένην ἀναμέτρησιν»[1].

Εἰς τὸ ἔργον των τῆς διαχαράξεως τοῦ στρατοπέδου ἐβοηθοῦντο οἱ μήνσωρες καὶ ὑφ' ἑνὸς «λόχου» ἐξ ἑκάστου τάγματος. Οἱ ἄνδρες οὗτοι ἔφερον τὰ ἐμβλήματα τοῦ τάγματός των[2], τὰ ὁποῖα, μετὰ τὴν διαχάραξιν τοῦ στρατοπέδου ὑπὸ τῶν μηνσώρων, ἐπήγνυον εἰς τὴν διὰ τὸ τάγμα ὑπὸ τῶν αὐτῶν προκαθορισθεῖσαν θέσιν καὶ ἥτις ἀνταπεκρίνετο εἰς ἐκείνην τὴν ὁποίαν τοῦτο κατεῖχεν ἐν τῇ φάλαγγι ὁδευούσῃ. Ἀναμένοντες δὲ τὴν ἄφιξιν τοῦ στρατοῦ ὑπεδείκνυον εἰς ἕνα ἕκαστον τὴν θέσιν του[3].

Οἱ στρατιῶται ἀφικνούμενοι ἐπεδίδοντο κατὰ πρῶτον εἰς τὴν κατασκήνωσιν, εἶτα δέ, ἀφοῦ ἐγευμάτιζον, εἰς τὴν ἀνόρυξιν τῆς τάφρου, ἀναρρίπτοντες τὸ ἀνασκαπτόμενον χῶμα πρὸς τὰ ἔσω. Οὕτως ὁ «χάραξ» καθίστατο τρεῖς πόδας ὑψηλός, ἐνῷ τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς τάφρου ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀνὰ 5 πόδας[4]. Ὁ περικεκλεισμένος οὗτος χῶρος διῃρεῖτο διὰ δύο ἐπαλλήλων καθέτων ὁδῶν ἀποληγουσῶν εἰς τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς, ὅπου καὶ ἠνοίγοντο αἱ 4 πύλαι τοῦ στρατοπέδου. Ἑτέρα δὲ περιφερειακὴ ὁδὸς διήκουσα παραλλήλως τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν ἐχώριζε τὴν κατασκήνωσιν ἀπὸ τὸν χάρακα. Τὰ τέσσαρα τμήματα εἰς τὰ ὁποῖα αὕτη ἐχωρίζετο ὑπὸ τῶν δύο διασταυρουμένων ὁδῶν διῃροῦντο ὁμοίως εἰς μικρότερα διὰ δρομίσκων ἐξικνουμένων μέχρι τῆς περιφερειακῆς ὁδοῦ. Τοιουτοτρόπως καθίστατο δυνατὴ καὶ ταχεῖα ἡ κίνησις τοῦ στρατοῦ πρὸς τὸν χάρακα εἰς περίπτωσιν ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως[5].

Ὡς ἐλέχθη, ἡ ἐν τῷ στρατοπέδῳ ὑφ' ἑνὸς ἑκάστου τμήματος καταλαμβανομένη θέσις ἀντεστοίχει πρὸς τὴν ἐν τῇ φάλαγγι. Ἐκ τῶν σημαντικωτέρων προσέτι διατάξεων ἐθεωρεῖτο καὶ ἡ καθορίζουσα, ὅπως οἱ ἄνδρες ἑκάστης ἴλης καταλύουν ὑπὸ μίαν ἢ ὑπὸ δύο παρακειμένας σκηνὰς καὶ τοῦτο διὰ λόγους ψυχολογικούς, καθόσον οὕτως ἀνεπτύσσετο ψυχικὸς σύνδεσμος μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν της.

Εἰς τὸ μέσον τῆς σκηνῆς συνεκεντροῦντο αἱ τροφαί. Τὰ δόρατα ἐπή-

---

[1] Ἐκδ. H. Köchly - W. Rüstow, Griechische Kriegsschriftsteller, τόμ. II, μ. 2, Λειψία 1855.

[2] «Περὶ μηνσόρων» εἶναι ὁ τίτλος τοῦ XXVI κεφ.

[3] XXVI, 5.

[4] XXVI, 6.

[5] XXVI, 2. Πβλ. καὶ Κεδρηνόν, I, 723,7: «Ὁ δὲ Ἡράκλειος ἀπάρας ἀφ' ἑσπέρας ὥδευσε δι' ὅλης τῆς νυκτός, μακράν τε γενόμενος ἀπ' αὐτῶν, εὑρὼν πεδίον χλοηφόρον ἠπλήκευσε».

---

[1] XXVI, 3.

[2] Περὶ τῶν σημαιῶν καὶ τῶν διακριτικῶν ἑνὸς ἑκάστου τμήματος τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ διέλαβεν ὁ R. Grosse, Die Fahnen in der römisch-byzantinischen Armee des 4—10. Jahrhunderts, B. Z. 24 (1914) 359—372.

[3] XXVI, 4.

[4] XXIX, 1.

[5] XXVIII, 3, 4.

γνυντο παρὰ τοὺς πόδας ἑνὸς ἑκάστου, παρ' αὐτὰ δ' ἐτοποθετοῦντο αἱ ἀσπίδες μὲ τὴν κοίλην αὐτῶν ἐπιφάνειαν πρὸς τὰ ἄνω, διότι οὕτως ἡ ἀνάληψις, ἀνάγκης τυχούσης, θὰ ἦτο ταχεῖα, ἐνῷ τὰ ὑπόλοιπα ὅπλα των κατελάμβανον θέσιν ἐπ' ἀριστερᾷ αὐτῶν κατακλινομένων [1]. Παρ' ἑκάστῃ σκηνῇ προεβλέπετο διαρκούσης τῆς νυκτὸς ἡ τοποθέτησις φρουρᾶς, κυρίως πρὸς πρόληψιν κλοπῶν [2].

Ἡ θέσις τῶν πεζῶν καὶ τῶν ἱππέων ἐν σχέσει πρὸς ἀλλήλους ἦτο ἐπίσης καθωρισμένη. Οὕτως οἱ μὲν πρῶτοι προσφορώτερον ἐθεωρεῖτο νὰ πήξουν τὰς σκηνάς των παρὰ τὸν χάρακα ἐν ἀδιαπτώτῳ συνεχείᾳ, ἐνισχυομένου κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐκείνου, ἐνῷ οἱ ἱππεῖς εἰς τὸ μέσον τοῦ στρατοπέδου, ἀποφευγομένης οὕτω τῆς διαταραχῆς, τὴν ὁποίαν οἱ ἵπποι θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προκαλέσουν τοξευόμενοι ὑπὲρ τὸν χάρακα ὑπὸ ἐπιτιθεμένων ἐχθρῶν [3]. Συνιστᾶται ἐπίσης ὡς σκόπιμον, ὅπως οἱ παρὰ τὸν χάρακα πηγνύοντες τὰς σκηνάς των μὴ ἀντικαθίστανται ὑπ' ἄλλων τμημάτων στερουμένων τῆς ἀπαιτουμένης πείρας [4].

Καὶ κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα προτιμητέον σχῆμα στρατοπέδου ἐθεωρεῖτο τὸ τοῦ Hyginus δηλ. «τὸ ἑτερόμηκες τετράγωνον», καθόσον οὕτω μόνον ἦτο δυνατὸν πάντες οἱ κατὰ μῆκος μιᾶς τῶν τεσσάρων πλευρῶν παρατεταγμένοι ἀπὸ κοινοῦ καὶ ἰσοπόσως νὰ ὑφίστανται τὴν πίεσιν ἐπιτιθεμένου ἐχθροῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν θὰ συνέβαινε, ἐὰν τὸ στρατόπεδον ἦτο κυκλικόν [5].

Ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἐν στρατοπεδεύσει στρατοῦ δὲν ἐπαφίετο μόνον εἰς τὴν ἀνέγερσιν χάρακος καὶ ἀνόρυξιν τάφρου. Εἰς ἑκάστην πλευράν, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός, ἐτάσσοντο στρατιῶται ἐπιφορτισμένοι, ὅπως σπεύσουν εἰς ὃ σημεῖον θὰ ἐξεδηλοῦτο ἐπίθεσις [6].

Ἐπειδή, ὡς ἐλέχθη, τὸ ἀσθενέστερον σημεῖον τῆς ὀχυρώσεως τοῦ στρατοπέδου ἦσαν αἱ πύλαι, τῆς νυκτὸς ἐπερχομένης, ἀνωρύσσετο ἔμπροσθεν αὐτῶν τάφρος καὶ ἠγείρετο χάραξ, οὕτως ὥστε ἀμφότερα ἐλάμβανον μίαν ἀδιάκοπον πέριξ τοῦ στρατοπέδου συνέχειαν. Προσέτι δὲ δέκα ἄνδρες τασσόμενοι παρ' ἑκάστη πύλῃ ἀπέφρασσον ἀσφαλέστερον τὰς εἰσόδους [7].

Ἡ ὀχύρωσις τοῦ στρατοπέδου συνεπληροῦτο διὰ τριβόλων διασκορ-

---

1 XXVII, 2, 3, 4.
2 XXVII, 6.
3 XXVIII, 1, 2.
4 XXVIII, 6.
5 XXIX, 2.
6 XXIX, 3.
7 XXIX, 4, 5.

πιζομένων πρὸ τῆς τάφρου. Ἐπὶ πλέον δὲ εἰς ἀπόστασιν 20 πήχεων ἀπὸ τῶν τριβόλων ἐξηπλοῦτο δίκτυον ἐκ σχοινίου προσδεδεμένον εἰς μικροὺς πασσάλους ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀνηρτῶντο κώδωνες, προειδοποιοῦντες δι' ἐνδεχόμενον αἰφνιδιασμὸν τῶν ἐχθρῶν [1]. Τὸ μέτρον τοῦτο ἀναφέρεται διὰ πρώτην φορὰν καὶ ἐνθυμίζει τὰ ἠλεκτροφόρα σύρματα τῶν σημερινῶν στρατοπέδων ἢ καὶ τῶν προκεχωρημένων γραμμῶν.

* * *

Ἡ στρατιωτικὴ φιλολογία τῶν Βυζαντινῶν σημειώνει ἐπὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καὶ αὐτή, ὁμοῦ μὲ τὰς τόσας ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ δημοσίου βίου, ἐξαιρετικὴν ἄνθησιν. Μετὰ ἀλλεπαλλήλους ταπεινώσεις ἐκ μέρους ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ὀφειλομένας εἰς τὴν διαταραχήν, τὴν ὁποίαν προεκάλεσε τὸ ζήτημα ἀφ' ἑνὸς τῶν εἰκόνων καὶ ἡ ἀκατάσχετος ἀφ' ἑτέρου ὁρμὴ τοῦ ἀπ' ἀνατολῶν θρησκευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἀντιπάλου, ἡ ἀντίδρασις καὶ ἡ πρὸς ἀναγέννησιν τάσις ἐξεδηλώθη καὶ εἰς τὰ στρατιωτικὰ πράγματα. Τοῦτο διαπιστοῦται ὄχι μόνον ἐκ τῆς σειρᾶς ἐπιτυχιῶν, τὰς ὁποίας ἁπανταχοῦ τῆς αὐτοκρατορίας τὰ ὅπλα ἐξησφάλισαν, προσενεγκόντα συνάμα τὴν μεγαλυτέραν αἴγλην τὴν ὁποίαν ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς ἐγνώρισεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀνήκει ὁλόκληρος σειρὰ συγγραμμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν στρατιωτικὴν τακτικήν. Τὸ περιεχόμενον τῶν περισσοτέρων ἀποτελεῖ μᾶλλον ἀντιγραφὴν ἢ καὶ παράφρασιν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας, ὀλιγώτερον δὲ προσφέρει νέον τι καὶ πρωτότυπον. Οὐδὲ ἦτο δυνατὸν ἄλλως τε νὰ συμβαίνῃ διαφόρως, δεδομένου ὅτι τὰ στρατηγικὰ προβλήματα εἶχον ἀντιμετωπίσει καὶ ἐν πολλοῖς λύσει αἱ στρατιωτικαὶ φυσιογνωμίαι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης, ἐνῷ ἐν τῷ μεταξὺ οὐδὲν οὐσιῶδες ἐπῆλθε δυνάμενον ν' ἀνατρέψῃ ἄρδην τὰς καθωρισμένας ἀρχὰς ἐκείνων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβη πολὺ βραδύτερον μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς πυρίτιδος. Ἐπὶ πλέον τὰ τακτικὰ δὲν εἶχον τόσον περιγραφικὸν χαρακτῆρα, ὅσον διδακτικόν, πρὸς διδασκαλίαν δὲ κατάλληλα ἐθεωρήθησαν πάντοτε τὰ συμπεράσματα εἰς ὅσα Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι εἶχον καταλήξει καὶ εὑρίσκοντο ἀποθησαυρισμένα εἰς τὰς εἰδικὰς συγγραφάς.

ΛΕΟΝΤΟΣ, ΤΑΚΤΙΚΑ

Κατὰ χρονολογικὴν τάξιν συγγραφῆς προηγοῦνται τὰ τακτικὰ τοῦ

---

1 XXIX, 6.

αὐτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ [1]. Καὶ ἐνῷ ὁ καθεὶς θ' ἀνέμενεν ἴσως νὰ διδαχθῇ τὰ ὡς πρὸς τὸ θέμα μας κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα συμβαίνοντα, διαπιστώνει, ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦτο παρέχει σχεδὸν αὐτολεξεὶ τὰ λεγόμενα τοῦ Ὀρβικίου. Τοῦτο ἰσχύει ὄχι μόνον εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ κεφ. 11 «περὶ ἀπλήκτων», ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸ τὸ προοίμιον, ὅπου ἀναπτύσσονται οἱ λόγοι οἱ ἀγαγόντες εἰς τὴν συγγραφὴν καὶ οἵτινες ἦσαν προφανῶς οἱ αὐτοί. Δηλ. καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἐπεδίωκεν, ὡς ὁ Ὀρβίκιος, τὴν ἀναβίωσιν ἁπλῶς τοῦ καταπεπτωκότος παλαιοῦ στρατιωτικοῦ πνεύματος.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' Ο ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ

Ἡ συμβολὴ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου εἰς τὸν κλάδον τοῦτον τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας εἶναι πολὺ μικρὰ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εἰς ἄλλους κλάδους. Ἡ θέσις τὴν ὁποίαν κατέχει δὲν εἶναι ἐκείνη οἵα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεουρσίου μέχρι πρό τινος ἐπιστεύετο. Ἀπεδείχθη πλέον ἀναμφισβητήτως [2], ὅτι τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Ζ' Τακτικὸν δὲν ἀνῆκεν εἰς αὐτόν, καθόσον μεταξὺ τῶν ἄλλων πηγῶν μνημονεύεται ἐν αὐτῷ σύγγραμμα μεταγενέστερον τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου, ἡ «Στρατηγικὴ ἔκθεσις» τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδεται ἡ παράφρασις ἡ διασωθεῖσα εἰς τὸν Codex Laurentianus LV—4 τοῦ 11 βιβλίου τοῦ Στρατηγικοῦ τοῦ Ὀρβικίου [3], φέροντος τὸν τίτλον «Περὶ τῶν ἑκάστου ἔθνους ἐθῶν τε καὶ τάξεων». Ἕτερον σχετικὸν ἔργον ἀνωνύμως φερόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν βασιλέως μέλλοντος ταξειδεύειν», προσεγράφη εἰς τὸν Πορφυρογέν-

[1] Λέοντος ἐν **Χριστῷ** αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις, ἔκδ. R. Vári, Βουδαπέστη, τ. **1** (1917), τ. II, μ. I (1922) Πλῆρες τὸ κείμενον παρέχεται ἐν M i g n e, Patr. Gr. τ. 107, 669—1120. Πβλ. Z a c h. v. L i n g e n t h a l, Zum Militärgesetz des Leo, B. Z. 2 (1893) 606—608, ὅπου ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ Τ α κ τ ι κ ὰ Λ έ ο ν τ ο ς εἶναι Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου καὶ ὄχι Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ. Τὰ αὐτὰ ἀναπτύσσονται ὑπὸ τοῦ α ὐ τ ο ῦ: Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6—10. Jahrh. B. Z. 3 (1894) 437 ἑξ. Μὲ τὴν ἄποψιν τοῦ v. Lingenthal συντάσσεται καὶ ὁ K. S c h e n k, Kaiser Leons III Walten im Innern, B. Z. 5 (1896) 298 ἑξ. G. V e r n a d s k y, «The Tactics» of Leo the Wise and the Epanagoge, Byzantion 6 (1931) 333—335.

[2] A. D a i n, La «Taçtique» de Nicéphore Ouranos, Paris 1937, Collection d' études anciennes publiée sous le patronage de l' Association Guillaume Budé, σ. 138 ἑξ.

[3] Ἔκδ. ὑπὸ J. Meursius ὁμοῦ μετὰ τοῦ De adm imp. καὶ τοῦ περὶ θεμάτων, Lugduni Bat. 1617, καὶ J. S c h e f f e r μετὰ τοῦ **Στρατηγικοῦ** τοῦ Μαυρικίου, σ. 253 ἑξ. Πβλ. R. V á r i, Das Müllersche Fragment über griechische Kriegswesen, Εἰς μνήμην **Σπ. Λάμπρου (1933) 205—209.**

νητον ἐκ τοῦ γεγονότος καὶ μόνον, ὅτι μᾶς διεσώθη εἰς τὸν κώδικα τῆς Λειψίας, τὸν μοναδικὸν τοῦ σπουδαίου συγγράμματος «Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως» τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος (φ. 1—4β), μεθ' ἧς καὶ συνεξεδόθη ὑπὸ J. Reiske ὡς Appendix ἐν σ. 445—454. Ἀλλ' ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ ἔργου τακτικῆς, ἀλλὰ κυρίως εἰπεῖν περὶ σελίδων τινῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἐθιμοτυπίαν, ὁσάκις ὁ αὐτοκράτωρ, ἡγούμενος τοῦ στρατοῦ, ἀπήρχετο ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν. Εἰς τὸ αὐτὸ χειρόγραφον τῆς Λειψίας (φ. 4—21) περιέχεται καὶ ἕτερον ὑπόμνημα, θὰ ἐλέγομεν, τὸ ὁποῖον ἀνήκει ἀναμφισβητήτως εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον καὶ ἀνάγεται ἀκριβῶς εἰς τὰ ἔτη 945—950. Φέρει τὸν τίτλον «Κωνσταντίνου ἐν Χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως Ῥωμαίων, υἱοῦ Λέοντος τοῦ ἀοιδίμου καὶ σοφωτάτου βασιλέως, ἀπογόνου δὲ Βασιλείου τοῦ ἀνδρικωτάτου καὶ γενναιοτάτου βασιλέως, πρὸς Ῥωμανὸν τὸν θεοστεφῆ βασιλέα καὶ υἱὸν αὐτοῦ, ὅσα δεῖ γίνεσθαι, τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων μέλλοντος φοσσατεῦσαι» καὶ ἐκδίδεται ὡς Appendix μετὰ τῆς «Ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως» ἐν σ. 455—508. Καὶ πάλιν δὲν πρόκειται περὶ πρωτοτύπου κυρίως εἰπεῖν ἔργου, ἀλλὰ περὶ παραφράσεως μὲ πλείστας προσθήκας σχετικοῦ ἔργου τοῦ Λέοντος Κατακύλα [1], μαγίστρου καὶ εἶτα μοναχοῦ καρέντος ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ μακρὰς καὶ ἐπιμόνους ἐρεύνας ἀνεκάλυψεν ἐν τῇ μονῇ Σιγριανῇ. Τοῦτο εἶναι ὁμοίως ἐθιμοτυπικοῦ περιεχομένου ἀναφερομένου εἰς τὰ τῆς στρατείας εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν αὕτη ἐτέλει ὑπὸ τὴν προσωπικὴν ἡγεσίαν τοῦ αὐτοκράτορος. Αἱ αὐτόθι ἀπαντῶσαι καὶ τὸ θέμα μας ἐνδιαφέρουσαι εἰδήσεις, ναὶ μὲν δὲν εἶναι ἐκτενεῖς, εἶναι ὅμως ἰδιαζούσης σημασίας, καθ' ὅτι εἶναι ἐκ τῶν ὀλίγων, αἵτινες μᾶς διεσώθησαν περὶ τῶν μονίμων κατὰ μῆκος τῶν στρατιωτικῶν ὁδῶν εὑρισκομένων στρατοπέδων. Ταύτας παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, ὅπου ἐγένετο λόγος περὶ τῶν μονίμων «ἀπλήκτων» (σ. 150 ἑξ.).

Καὶ ἄλλως ἐξεδηλώθη τὸ ἐνδιαφέρον Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ὑπὲρ τῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας. Οὕτως εἰς τὸ διαταγῇ αὐτοῦ συγκροτηθὲν ἐράνισμα, τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον Excerpta Constantiniana, παρατίθεται κεφάλαιον περὶ στρατηγημάτων.

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΑΚΤΙΚΩΝ

Εἰς τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνος ἀνάγεται καὶ ἕτερον περὶ στρατηγικῆς ἔργον, ἡ *Συλλογὴ τακτικῶν*, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ A. Dain [2]. Ἀποδοθὲν

[1] Αὐτόθι, σ. 457, 10 ἑξ.

[2] Sylloge Tacticorum quae olim «inedita Leonis Tactica» dicebatur. Nou-

τοῦτο ὑπὸ τοῦ τὸ πρῶτον διαπιστώσαντος τὴν ὕπαρξίν του Φρειδερίκου Hase εἰς τὸν Λέοντα ΣΤ'[1], ἐδηλοῦτο ὑπὸ τῶν φιλολόγων μὲ τὸν τίτλον Tactica inedita Leonis. Ὁ πρῶτος, ὅστις συνεζήτησε τὴν πατρότητα τούτου εἶναι ὁ R. Vári[2], ἀποδώσας αὐτὸ εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' Ἀλέξανδρον. Ὁ ἐκδότης ὅμως τῆς συλλογῆς ταύτης A. Dain[3] ἀμφισβητεῖ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀπόψεως τοῦ R. Vári. Ἀνώνυμος τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰῶνος μένει δι' αὐτὸν ὁ συγγραφεύς. Πάντως ἀνήκει εἰς τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου, ὡς ρητῶς λέγεται ἐν κεφ. 54 παρ. 1.

Ἡ Συλλογὴ τακτικῶν εἶναι οὕτως εἰπεῖν εἶδος στρατιωτικῆς ἐγκυκλοπαιδείας καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀποσπάσματα ἐλευθέρως ἐκλελεγμένα καὶ διατεταγμένα ἐκ παλαιοτέρων πηγῶν καὶ κυρίως ἐκ τοῦ Ὀνησάνδρου, τοῦ Αἰλιανοῦ, τοῦ Ὀρβικίου, ἐξ ἀπολεσθέντος Τακτικοῦ, τέλος δὲ ἐκ τοῦ corpus perditum, ὡς ὁ Dain ἀπεκάλεσε συλλογήν τινα τακτικῶν.

Πλεῖσται εἶναι αἱ ἀναφορικῶς μὲ τὸ θέμα μας πληροφορίαι, αἱ ὑπὸ τῆς νέας πηγῆς παρεχόμεναι. Ἐν κεφ. 22 ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ ἀπλήκτου καὶ τί δεῖ ποιῆσαι τὸν στρατηγὸν τῶν πολεμίων ἐπιτιθεμένων αὐτῷ» συνεκεντρώθησαν ἅπασαι αἱ σχετικαὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ ἐν καιρῷ ἐκστρατείας στρατοπέδου. Τὸ κεφ. 21 «Περὶ προφυλακῆς ἡμερινῆς τε καὶ νυκτερινῆς καὶ πῶς δεῖ καίειν πυρὰ» διαλαμβάνει, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τοῦ Ὀνησάνδρου, περὶ τῶν μέτρων ἀσφαλείας, τὰ ὁποῖα ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ ὤφειλε νὰ λαμβάνῃ πρὸς ματαίωσιν ἐχθρικοῦ αἰφνιδιασμοῦ. Ἐπὶ πλέον καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς Συλλογῆς τακτικῶν (35, 1 καὶ 17. 40, 7. 49, 2 καὶ 54, 1) οὐχὶ μικροτέρας σημασίας εἶναι αἱ περὶ τοῦ θέματος ἀπαντῶσαι εἰδήσεις.

Οἱ «μίνσωρες» ἢ «μινσουράτωρες» καταλεγόμενοι μεταξὺ τῶν «ὑπηρετῶν» ἑκάστου «τάγματος»[4], ἦσαν ἐπιφορτισμένοι προτρέχοντες νὰ ἐξομαλίζουν ὁδούς, νὰ φροντίζουν διὰ τὴν νομὴν τῶν ἵππων, τὴν ἐπάρκειαν ὕδατος, πρὸς τούτοις δὲ νὰ ἀνευρίσκουν τὸν κατάλληλον χῶρον πρὸς

---

velle collection de textes et documents publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé, Paris 1938.

[1] De militarium scriptorum Graecorum et Latinorum omnium editione instituenda, Berolini 1847.

[2] Die sog. «Inedita tactica Leonis», B. Z. 27 (1927) 241—270 καὶ δὴ σ. 266 ἑξ.

[3] Sylloge Tacticorum, προλ. σ. 7—8 καὶ La «Tactique» de Nicéphore Ouranos, σ. 58.

[4] 35, 1.

στρατοπέδευσιν καὶ καθορίζουν τὴν θέσιν ἑνὸς ἑκάστου «τάγματος»[1]. Τὸ Τακτικὸν παρέχει τὰ γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα συγκεντρῶν τόπος τις θὰ ἦτο ὁ ἐνδεδειγμένος πρὸς στρατοπέδευσιν[2]. Εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ Ὀρβικίου παρεχόμενα. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ σχῆμα τοῦ στρατοπέδου, ὡς ἀσφαλέστερον ἐκρίνετο καὶ πάλιν τὸ «ἐπίμηκες τετράγωνον»[3]. Ὁ ὅλος χῶρος περιεκλείετο διὰ τάφρου καὶ χάρακος. Ἔσωθεν τούτου, καὶ κατὰ μῆκος τῶν τεσσάρων πλευρῶν, ἐτάσσοντο αἱ ἅμαξαι σύμπαντος τοῦ στρατοῦ. Παρὰ ταύτας ἀνηγείροντο σκηναὶ τῶν πεζῶν. Εἶτα ἀφίνετο κενὸς χῶρος πλάτους 300 ποδῶν, μετὰ τὸν ὁποῖον κατελάμβανον τὰς οἰκείας θέσεις οἱ τουρμάρχαι καὶ λοιποὶ ἡγεμόνες ἐν μέσῳ τοῦ ἰδίου ἕκαστος τάγματος. Ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν ὁ μηνσουράτωρ ὡσαύτως θὰ ἐξέλεγε διὰ τὴν σκηνὴν τοῦ στρατηγοῦ, ὤφειλε νὰ εἶναι μακρὰν τῶν ἄλλων σκηνῶν καὶ πάσης ὁδοῦ. Τοῦτο δέ, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐντεῦθεν θορύβων[4].

Δύο ὁδοὶ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ ἕτεραι δύο ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς ἐχώριζον τὸν ὅλον χῶρον τοῦ στρατοπέδου, ἦσαν δὲ πλάτους ἑκάστη πεντήκοντα ποδῶν. Ἰσάριθμοι πρὸς τὰς ὁδοὺς ἦσαν καὶ αἱ πύλαι, αἵτινες ἠνοίγοντο οὐχὶ κατ' εὐθεῖαν, ἀλλὰ εἰς σχῆμα Γ. Αἱ κύριαι αὗται ὁδοὶ ἐτέμνοντο ὑπὸ ρυμῶν, ὑπὸ τῶν ὁποίων τὰ τάγματα ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων[5].

Ρητῶς προεβλέπετο, ὅπως μήτε ὁ στρατηγὸς μήτε τις τῶν μᾶλλον διακεκριμένων ἀξιωματικῶν μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς καλυτέρων ταγμάτων κατέρχωνται τῶν ἵππων πρὶν ἢ συγκροτηθῇ πλήρως τὸ «ἄπληκτον», οἱ δὲ σκοποὶ ἐξέλθουν καὶ καταλάβουν τὰς πέριξ τοῦ στρατοπέδου θέσεις των[6].

Καὶ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀσφάλειαν τοῦ ἀπλήκτου ὁ ἐρανιστὴς οὐδαμῶς καινοτομεῖ. Παραμένων πιστὸς εἰς τὰς παλαιὰς δεδοκιμασμένας ἀρχάς, δέχεται ὡς βάσιν τῆς ὀχυρώσεως τὴν τάφρον, τὴν ὁποίαν ὁ στρατὸς εὐθὺς ἅμα τῇ ἀφίξει του εἰς τὸν πρὸς στρατοπέδευσιν τόπον διήνοιγε, τοῦ ἀνασκαπτομένου χώματος ἀναρριπτομένου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀπλήκτου πρὸς σχηματισμὸν τοῦ χάρακος. Τὸ πλάτος ταύτης καθορίζεται καὶ πάλιν 5—6 ποδῶν, ἐνῷ τὸ βάθος 7—8. Ἐν περιπτώσει δὲ καθ' ἥν, τοῦ ἐδάφους ὄντος σκληροῦ καὶ πετρώδους, ἡ ἀνόρυξις τῆς τά-

---

[1] 35, 17. 49, 2.

[2] 22, 1 καὶ 3.

[3] 22, 5.

[4] 22, 7.

[5] 22, 8.

[6] 22, 11. 40, 7.

φρου ἦτο δύσκολος, ἂν μὴ ἀδύνατος, ἡ ἄμυνα ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς ἀνεγέρσεως προπετάσματος (χάρακος), συγκροτουμένου ἐκ τῶν ἐνόντων, ἤτοι πλίνθων, λίθων, κορμῶν ἢ κλάδων δένδρων, ἁμαξῶν κλπ.[1]·

Ἡ ἀσφάλεια ἐνισχύετο προσέτι διὰ τῶν σιδηρῶν «τριβόλων», τοποθετουμένων εἰς ἀπόστασιν 8—10 ὀργυιῶν ἀπὸ τῆς τάφρου, διὰ τῶν «ἱπποκλαστῶν», τοὺς ὁποίους ὁ Ἀνώνυμος τοῦ 10 αἰ., ὡς θὰ ἴδωμεν, ὀνομάζει εὐστοχώτερον «ποδοκλάστας» — ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον ἡ Συλλογὴ εἶναι λεπτομερεστέρα, παρέχουσα τὰς διαστάσεις αὐτῶν — : «ὀρύγματα δηλαδὴ στρογγύλα πλάτος μὲν ποδὸς ἑνός, βάθος δὲ δύο ἢ καὶ τριῶν ἕκαστον ἔχοντα»[2], διὰ τῶν κωδωνίσκων, τοὺς ὁποίους ἤδη ἐκ τοῦ Ὀρβικίου γνωρίζομεν, καὶ τέλος διὰ τῆς τοποθετήσεως πέριξ καὶ καθ' ὡρισμένα διαστήματα ἐφίππων φρουρῶν, «προφυλακῶν» καλουμένων[3]. Ἐὰν ἡ νὺξ ἦτο ἀσέληνος καὶ ἀνάστερος, αἱ «προφυλακαὶ» ἐπυκνοῦντο, τῆς μεταξύ των ἀποστάσεως μειουμένης. Ἑκάστη «προφυλακὴ» συνέκειτο ἐξ ἓξ ἀνδρῶν, τῆς δὲ νυκτὸς εἰς τρία διαιρουμένης, ἐφύλασσον ἀνὰ δύο. Εἰς περίπτωσιν ὅμως καθ' ἣν ἡ μὲν στρατιωτικὴ δύναμις ἐστερεῖτο πεζικῶν ταγμάτων, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐλέχθη, κατεσκήνουν παρὰ τὸν χάρακα, ἀποτελουμένου οὕτως εἰπεῖν δευτέρου ἐκ στρατιωτῶν τοιούτου, ὁ δὲ χάραξ δὲν ἦτο αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἀσφαλής, αἱ ἔφιπποι προφυλακαὶ κατὰ τὴν νύκτα ἐπυκνοῦντο, ἐξικνούμεναι ἐνίοτε, ἀναλόγως τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους, μέχρι 3 ἢ καὶ 4 μιλίων, ἐνῷ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱππέων μιᾶς ἑκάστης ηὔξανεν εἰς 10 τὸ ὀλιγώτερον[4]. Αἱ προφυλακαὶ ἐτάσσοντο κατὰ κλιμάκια εἰς ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων βολῆς τόξου ἢ καὶ δύο βολῶν, ἀναλόγως τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς φύσεως τῆς νυκτός[5].

Ἐκ τοῦ Στρατηγικοῦ τοῦ Ὀνησάνδρου παραλαμβάνων ὁ συγγραφεύς, συνιστᾷ τὴν τήρησιν μέτρου, τὸ ὁποῖον θὰ συνέβαλλε τὰ μάλιστα πρὸς ματαίωσιν πάσης προσεγγίσεως τῶν ἐχθρῶν εἰς τὸν χάρακα, ἤτοι αἱ μᾶλλον τοῦ στρατοῦ ἀφιστάμεναι προφυλακαὶ ν' ἀνάπτουν πυρὰς εἰς ἀπόστασίν τινα ἀπὸ τῆς θέσεώς των. Οὕτως, ἐνῷ αὗται, ἐν τῇ σκιᾷ ἱστάμεναι, θὰ ἦσαν ὑπὸ τῶν πολεμίων ἀόρατοι, θὰ κατώπτευον τοὐναντίον πᾶσαν κίνησιν ἐκείνων[6].

Ἡ λῆψις ὡρισμένων μέτρων διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ πλέον ἀδυνάτου σημείου τοῦ χάρακος, δηλ. τῶν πυλῶν, συνιστᾶται καὶ πάλιν. Εἶναι δὲ ταῦτα, οἷα καὶ ὁ Ὀρβίκιος μᾶς διέσωσεν. Οἱ ἱκανώτεροι δηλ. τῶν κομήτων καὶ τῶν ἑκατοντάρχων μὲ τοὺς ὑπ' αὐτοὺς ἄνδρας ἐπεφορτίζοντο τὴν φρούρησιν τούτων, ἐλέγχοντες συνάμα πάντα εἰσερχόμενον καὶ ἐξερχόμενον[1]. Ἡ μὴ διὰ τῶν πυλῶν ἔξοδος οἱουδήποτε συνεπήγετο κεφαλικὴν ποινήν[2].

Εἰς τὰ πρὸς ἀσφάλειαν τοῦ στρατοπέδου συντείνοντα μέτρα ἀνῆκε καὶ ἡ ἀπαγόρευσις παντὸς ἐν τῷ στρατοπέδῳ θορύβου καὶ κινήσεως μετὰ τὴν ἑσπερινὴν προσευχὴν καὶ τὸ δεῖπνον[3].

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ, ΕΚΘΕΣΙΣ

Εἰς τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον Φωκᾶν ἀποδίδεται ἔργον στρατιωτικῆς τακτικῆς μὲ τὸν τίτλον «Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου δεσπότου». Τοῦτο, τοῦ ὁποίου τὰ 6 πρῶτα κεφάλαια εἶναι τὰ μόνα μέχρις ἡμῶν διασωθέντα, ἐξεδόθη μὲ σχόλια ἑρμηνευτικὰ τῷ 1908 ὑπὸ Jul. A. Kulakovskij[4]. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον καταλαμβάνον 21 σελίδας ἐμελετήθη καὶ ὑπὸ τοῦ R. Vári[5], τοῦ καλυτέρου γνώστου τῶν στρατιωτικῶν ζητημάτων τῶν Βυζαντινῶν. Περὶ τοῦ αὐτοῦ ὁμιλεῖ καὶ ὁ A. Dain[6].

Εἰς τὸ εἰδικὸν τῆς συγγραφῆς τοῦ Νικηφόρου κεφάλαιον (σ. 18—20), «περὶ ἀπλήκτου» ἐπιγραφόμενον, αἱ παρεχόμεναι περὶ στρατοπεδεύσεως εἰδήσεις εἶναι ὀλίγαι καὶ περιέχονται πᾶσαι εἰς τὸ «Ἀνωνύμου βιβλίον τακτικὸν» τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, περὶ τοῦ ὁποίου ἐν συνεχείᾳ γίνεται ἐκτενὴς λόγος. Τὰ ὑπὸ τοῦ Σκυλίτση[7] λεγόμενα, ὡς πρὸς τὸν χάρακα καὶ τάφρον[8], μαρτυροῦν ὅτι τὰ σχετικὰ τῆς Ἐκθέσεως τοῦ Νικηφόρου Φω-

---

1 22, 4.
2 22, 5.
3 22, 6.
4 21, 1, 2, 4.
5 21, 6.
6 21, 3.

1 22, 8.
2 Νόμοι Στρατιωτικοί, κεφ. κβ', ἔκδ. E. Korzenszky ἐν Jus Graecoromanum, ἔκδ. Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, Ἀθῆναι 1931, τ. Β'.
3 22, 9 καὶ Νόμοι Στρατιωτικοί, κεφ. κε', ἔκδ. Korzenszky αὐτόθι.
4 Nicephori, Praecepta militaria ex codice Mosquensi, ἐν Mémoires de l'Académie impériale des sciences de Saint-Pétersbourg, VIII série, Classe historico-philologique, τόμ. VIII, no 9, 1908, Πετρούπολις.
5 Die «praecepta Nicephori», B. Z. 30 (1930) 49—53.
6 La «tactique» de Nicéphore Ouranos, σ. 47 κ. ἑ.
7 Κεδρηνός, II, 340, 11 ἑξ.
8 Μνείας ἄξιον εἶναι, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νέα λέξις εἰσήχθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκ τῆς ἀραβικῆς πρὸς δήλωσιν τῆς τάφρου, εἶναι δ' αὕτη ἡ λ. χάνδαξ. (Θεοφ. Συνεχ. σ. 76, 15, ἔκδ. Βόννης. Γενεσ. Βασιλ. σ. 47, 14, ἔκδ. Βόννης. Φραντζ. Χρον. σ. 100, 2 ἔκδ. Βόννης). Ἐξ Ἱσπανίας ὁρμησθέντες Ἄραβες κα-

κᾶ ἀπέδιδον τὰ τότε ἰσχύοντα. Αὐτόθι ὁ συγγραφεύς, ἐκθέτων τὰ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ν. Φωκᾶ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης (961) ἐπάγεται: «αὐτός τε ἀσφαλῶς ἀπέβη καὶ τὸν στρατὸν ἀπεβίβασεν ἀκινδύνως. Χάρακά τε οὖν ἐπήξατο καρτερόν, τάφρῳ βαθείᾳ καὶ σταυρώμασι καὶ πασσάλοις τοῦτον κατοχυρώσας καὶ τὸν στόλον ἐν ὅρμοις γαληνοτάτοις ὁρμήσας καὶ πάντα καταστησάμενος κατὰ τὸ ἀσφαλὲς ἥπτετο τῆς πολιορκίας τῶν ἐν τῇ νήσῳ πόλεων . . . .». Ὁμοίως Λέων ὁ Διάκονος[1], ὁμιλῶν περὶ τοῦ στρατοπέδου, τὸ ὁποῖον ὁ Ἰω. Τσιμισκῆς ἀνήγειρε πρὸ τοῦ Δορυστόλου (972) ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχε κλεισθῆ ὁ Ρῶσσος ἡγεμὼν Σφενδοσλάβος, μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι πρὸς στρατοπέδευσιν ἐξέλεξε γήλοφον, διατάξας συνάμα «ταφρείαν ἀνορύττειν κυκλόθεν τόν τε χοῦν ἐκφοροῦντας εἰς τὴν τὸ στρατόπεδον ταινιοῦσαν τῆς τάφρου ὀφρῦν ἀποτίθεσθαι εἰς ὕψος δὲ ἀποχρῶν αἰρομένων τῶν χωμάτων ἄνωθεν καταπηγνύειν τὰ δόρατα, ἐπερείδειν τε τούτοις τοὺς θυρεοὺς ἀλλήλων ψαύοντας· ὡς ἀντὶ τείχους χρηματίζειν τήν τε τάφρον καὶ τὸν ἐκφορηθέντα χοῦν τῷ στρατεύματι . . . ἐπεὶ δὲ τὸν χάρακα τοῦτον τὸν τρόπον ἐκρατύνατο. . .».

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ, ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΔΡΟΜΗΣ ΠΟΛΕΜΟΥ

Εἰς τὴν βυζαντινὴν στρατιωτικὴν φιλολογίαν, καὶ δὴ εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ἀνήκει μία πρωτότυπος καὶ σπουδαιοτάτη περὶ τακτικῆς συγγραφὴ φερομένη ὑπὸ τὸν τίτλον: «Περὶ παραδρομῆς πολέμου τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως»[2]. Εἶναι ἔργον ἀνωνύμου στρατηγοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ. Ὁ συγγραφεύς, διαταγῇ τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς ὁ ἴδιος ἐν τῷ προοιμίῳ μᾶς λέγει, ἐπεδίωξεν, ὅπως «ἡ τῆς παραδρομῆς μέθοδος», διὰ τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη ἡ ἐξουδετέρωσις τοῦ ἀραβικοῦ κινδύνου, μὴ παραδοθῇ εἰς τὴν λήθην καὶ τὴν ἄγνοιαν. Χάρις πράγματι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο γνωρίζομεν τὸ μυστικὸν τῶν στρατιωτικῶν

τέλαβον τὴν Κρήτην καὶ ἰσχυρῶς ὠχύρωσαν διὰ τάφρου τὴν πόλιν, ἐντεῦθεν Χάνδαξ κατ' ἐξοχὴν κληθεῖσαν, εἶναι δὲ τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον. Ἡ τάφρος ὡς μέσον ὀχυρώσεως τοῦ στρατοπέδου ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τοὺς πολέμους τούτων ἐναντίον τοῦ **Βυζαντίου** ἐπὶ Ἰσαύρων (Θεοφ. Χρονογρ. σ. 395, 18, ἔκδ. de Boor). Παρὰ τοῖς Ἄραψι δὲν ἴσχυον μόνον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὀχύρωσιν τοῦ στρατοπέδου τὰ αὐτὰ οἷα καὶ παρὰ Βυζαντινοῖς, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν θεσμὸν τῶν μηνσουρατώρων (Νικηφόρου Φωκᾶ, Περὶ παραδρομῆς πολέμου, κεφ. 13 σ. 218, ἔκδ. Βόννης).

[1] Ἱστ. Θ' σ. 142 ἑξ. ἔκδ. Βόννης.

[2] Ἔκδ. C. B. **Hase**, Βόννη 1828, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Λέοντος Διακόνου. Περὶ τούτου διαλαμβάνει ὁ G. Schlumberger, Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς, σ. 196 ἑξ. (ἑλλην. μετ. Ἀθῆναι 1905).

ἐπιτυχιῶν τοῦ Νικηφόρου ἀνὰ τὰς κλεισωρείας καὶ τὰ ὑψίπεδα τοῦ Ταύρου. Ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ ἀραβικοῦ κινδύνου εἶχε συναρπάσει τοὺς ὑπηκόους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ καταστήσει τὸ πρόσωπον τοῦ ἥρωός της θρυλικὸν μεταξὺ τῶν συγχρόνων του. Οἱ πάντες προσέβλεπον εἰς τὰς ἐπιτυχίας τοῦ Νικηφόρου ὡς πρὸς θαῦμα, ὁ τρόπος δ' ἀκριβῶς δι' οὗ ἐπετεύχθη τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς πολυτίμου συγγραφῆς. Ὁ Νικηφόρος τεθεὶς ὡς δομέστικος τῶν σχολῶν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς πατρίδος του διακατείχετο ὑπὸ τῆς κοινῆς ἐπιθυμίας νὰ ἴδῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἀράβων ἐναντίον τῶν ἀσιατικῶν ἐπαρχιῶν ἀναστελλομένας. Στρατιώτης ἐξ ἐπαγγέλματος, εἶχεν ἤδη ἀφοσιωθῆ εἰς τὴν μελέτην τῆς μέχρι τότε στρατιωτικῆς φιλολογίας. Τὸ συμπέρασμα τῆς μελέτης ταύτης καὶ τῆς κριτικῆς ἐπὶ τῆς ἐφαρμοζομένης τακτικῆς ἦτο ἡ διαπίστωσις, ὅτι ἡ μέθοδος τῶν μεγάλων στρατιῶν διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν ἀπ' ἀνατολῶν εἰσβολέων ἔπρεπε νὰ μεταβληθῇ. Ἀλλεπάλληλοι ἀπόπειραι διαβάσεως τῶν στενῶν τοῦ Ταύρου εἶχον συντριβῆ ὑπὸ τῶν ἀραβικῶν αἰφνιδιασμῶν καὶ ἐνεδρῶν, δηλαδὴ τοῦ κλεπτοπολέμου. Ὁ Νικηφόρος, καινοτομῶν[1], ἐνεστερνίσθη τὴν τακτικὴν ταύτην, ἥκιστα βεβαίως σύμφωνον πρὸς τὰς στρατιωτικὰς παραδόσεις τῆς αὐτοκρατορίας, ὑπὸ τῶν πραγμάτων ὅμως ἐπιβαλλομένην. Καὶ πράγματι ἡ νέα τακτικὴ ἐντὸς ὀλίγου ὄχι μόνον ἐματαίωσε τὰς ἀραβικὰς διεισδύσεις ἐντὸς τοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ κατέστησεν εὐχερῆ τὴν ἀνάληψιν μεγαλυτέρας ὁλκῆς προσπαθειῶν ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Ἐντὸς ὀλίγου ὁ αὐτοκράτωρ ἠδυνήθη, ἐγκαταλιπὼν τὴν ἀμυντικὴν τακτικήν, ν' ἀναλάβῃ ἐπίθεσιν. Ὁ ἀγὼν μετετοπίσθη πλέον εἰς αὐτὰ τὰ ἐνδότερα τοῦ κράτους τῶν χαλιφῶν. Ἡ τακτικὴ τοῦ κλεπτοπολέμου ἐθαυματούργησεν. Ὁ ἀνώνυμος δὲ στρατηγὸς—συγγραφεὺς ταύτην ἠθέλησε νὰ παραδώσῃ εἰς τοὺς ἐπιγενομένους, ἵνα, ἐὰν αἱ περιστάσεις ἤθελον τὸ ἐπιβάλει, ἐφαρμοσθῇ καὶ πάλιν. Οὐδαμῶς λοιπὸν πρέπει νὰ ἐκπλήσσῃ τὸ γεγονός, ὅτι οὐδεὶς ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος

---

[1] Ἤδη ὁ στρατηγὸς Βάρδας καὶ Κωνσταντῖνος Μελεϊνός εἶχον κάμει περιωρισμένην χρῆσιν τῆς τακτικῆς ταύτης (Περὶ παραδρομῆς πολέμου, σ. 185). Προσαρμογὴ τῆς τακτικῆς τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὴν τῶν ἀπὸ βορρᾶ βαρβάρων σημειοῦται πολὺ ἐνωρίς, ἤδη τὸν 4ον αἰῶνα. Συνεπληρώθη δὲ κατὰ τὸν E. Darkó (**Influences touraniennes** etc. **Byzantion 12 (1937) 119—147**) τὸν 7ον αἰῶνα καὶ ἔσχε πράγματι ὡς ἀποτέλεσμα τὴν νικηφόρον ἀντιμετώπισιν τῶν ἐπιδρομέων. Τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῆς τακτικῆς τῶν τουρανικῶν λαῶν ἦσαν: χειρισμὸς τοῦ τόξου καὶ ἐκ μέρους ἱππέων, ἀγὼν εἰς μικρὰ ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἀλλήλων δρῶντα τμήματα, ἐπίθεσις ἐναντίον τῶν πλευρῶν καὶ νώτων, αἰφνιδιασμοὶ καὶ ἐνέδραι. Πβλ. καὶ Jul. Kulakovskij, Τὸ βυζαντινὸν στρατόπεδον περὶ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. (ρωσ.), Βυζαντινὰ Χρονικὰ 10 (1903) 66.

περὶ στρατοπέδου, καθόσον ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς τακτικῆς τοῦ κλεπτοπολέμου ἦτο κίνησις καὶ ἐλιγμοί. Ὅτι ὅμως καὶ ἐπὶ Νικηφόρου τὰ αὐτὰ περὶ τούτου ἴσχυον, ἐφ' ὅσον βεβαίως ἐπρόκειτο περὶ μεγάλης στρατιωτικῆς δυνάμεως, καταφαίνεται ἀπὸ τὴν ἰδίαν συγγραφὴν τοῦ αὐτοκράτορος «Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου δεσπότου» καὶ ἀπὸ τὰ παρατεθέντα χωρία τῶν συγχρόνων συγγραφέων Σκυλίτση καὶ Λέοντος Διακόνου.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΟΥΡΑΝΟΥ, ΤΑΚΤΙΚΟΝ

Διὰ νὰ εἶναι πλήρης ἡ ἐπισκόπησις τῆς ὅλης στρατιωτικῆς φιλολογίας τῆς ἐποχῆς τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ἴσως δὲν εἶναι περιττὸν νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα κατὰ χρονολογικὴν τάξιν ὀλίγα τινὰ περὶ μιᾶς ἄλλης ἀνεκδότου πηγῆς, τοῦ «Τακτικοῦ» Νικηφόρου Οὐρανοῦ. Ταύτης ἔχουν ἐκδοθῇ κατὰ καιροὺς ἀποσπάσματα ἀποδιδόμενα εἰς διαφόρους συγγραφεῖς. Ὁ A. Dain, ὡς ὁ ἴδιος λέγει ἐν εἰδικῇ αὐτοῦ μελέτῃ: La Tactique de Nicéphore Ouranos, ἐν Collection d'Études anciennes publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé, ἐργασθεὶς ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν μὲ τὴν χαρακτηρίζουσαν αὐτὸν μέθοδον καὶ ἐπιμονὴν καὶ ἐρευνήσας ἐν χειρογράφοις τὴν βυζαντινὴν στρατιωτικὴν φιλολογίαν, ἐπέτυχε ν' ἀνασυγκροτήσῃ τὸ «τακτικὸν» τοῦ ἐνδόξου τούτου στρατηγοῦ Βασιλείου Β'. Καὶ πάλιν πρόκειται περὶ ἐρανίσματος παρέχοντος ἐν παραφράσει τὰ ὑπὸ παλαιοτέρων πηγῶν παραδοθέντα. Τοῦ ἀποκατασταθέντος πρὸς ἔκδοσιν κειμένου τοῦ νέου τακτικοῦ ἡ μνημονευθεῖσα ἐργασία τοῦ A. Dain ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγήν. Ἂς ἐλπίσωμεν μετ' αὐτοῦ, ὅτι αἱ περιστάσεις θὰ εὐνοήσουν μίαν ἡμέραν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀπαιτουμένου Μαικήνα.

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, ΤΑΚΤΙΚΟΝ

Ἡ κατ' ἐξοχὴν ὅμως περὶ στρατοπέδου πηγὴ ἐκ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχῆς εἶναι: *Ἀνωνύμου*, Βιβλίον τακτικόν, τοῦτο δὲ ὄχι μόνον διὰ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ στρατοπέδου, ἀλλὰ κυρίως, διότι εἰς τὰ περισώζοντα τὸ κείμενον χειρόγραφα ἀναγράφεται σχεδιάγραμμα αὐτοῦ. Τὸ γεγονὸς ἀκριβῶς τοῦτο ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς, ὅπως, ἐπιθυμοῦντες νὰ παράσχωμεν ἀκριβεστέραν εἰκόνα τοῦ στρατοπέδου κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, ἐπανέλθωμεν, καίτοι ἤδη δύο ἐρευνηταὶ ὁ Jul. Kulakovskij[1] καὶ ὁ R. Grosse[1] διεπραγματεύθησαν ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς ἀντλήσαντες. Τὸ κείμενον ἐξέδωκε τὸ πρῶτον ὁ Graux-Martin, Traité de castrametation, Notices et extraits des mss de la Bibliothèque Nat. t. 36, 1 partie, σ. 71 ἑξ. Paris 1899. Ἐπανεξεδόθη ὑπὸ R. Vári, Incerti scriptoris Byzantini saeculi X. Liber de re militari, Leipzig (Teubner) 1901, εἰς τὴν ὁποίαν ἔκδοσιν παραπέμπομεν. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ R. Vári (Praef. σ. XXI), ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου ἔλαβε χώραν διαρκούσης τῆς βασιλείας Νικηφόρου Φωκᾶ (963—969) καὶ μάλιστα διαταγῇ αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Kulakovskij ὅμως ἐν κριτικῷ τῆς ἐκδόσεως σημειώματι, ἐμμένων εἰς παλαιότερον ἀναπτυχθεῖσαν γνώμην αὐτοῦ, παραθέτει στοιχεῖα ἀποδεικτικά, ὅτι τοῦτο εἶδε τὸ φῶς βραδύτερον ἐπὶ Βασιλείου Β' καὶ δὴ περὶ τὸ 996[2].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ καταλλήλου πρὸς στρατοπέδευσιν χώρου, τὸ σχῆμα, τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν καὶ τὴν ὀχύρωσιν, αἱ ἀρχαί, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων γίνονται πάντα ταῦτα, παραμένουν εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς αἱ τῶν παλαιοτέρων τακτικῶν.

Οἱ «μινσουράτωρες» (mensores) εἶναι καὶ κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα οἱ ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἐξεύρεσιν τοῦ καταλλήλου χώρου. Εἰς τὴν ἀποστολήν των ὅμως ταύτην ἐβοηθοῦντο καὶ ὑπὸ τῶν «δουκατώρων»[3]. Οὗτοι, ἀποτελοῦντες κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα ἰδιαίτερον σῶμα, εἶχον ὡς κυρίαν ἀποστολὴν τὴν ἀσφαλῆ καθοδήγησιν τοῦ στρατοῦ διὰ μέσου στενωπῶν ἔν τε τῇ ἰδίᾳ καὶ τῇ ἐχθρικῇ χώρᾳ, ὑποχρεούμενοι δὲ νὰ γνωρίζουν «τὰ σύμμετρα τῶν ἀπλήκτων διαστήματα καὶ χώρων τοὺς ἐπιτηδείους καὶ ὑδάτων ἀφθονίαν ἔχοντας πρὸς τὸ ἀστενοχώρητον τὸ ἀπλῆκτον γίνεσθαι» ἦσαν οἱ πολυτιμότεροι συνεργάται τῶν «μινσουρατώρων»[4].

Ὁ ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ ἐπιλεγεὶς «μινσουράτωρ», συνοδευόμενος καὶ ὑπὸ τῶν «μινσουρατώρων» ἑνὸς ἑκάστου ἀρχηγοῦ μονάδος, προεπορεύετο φέρων σχοινίον ἐκ χιλίων ὀργυιῶν πρὸς καταμέτρησιν τοῦ ἐκλεγησομένου χώρου. Ἐὰν δὲ ἡ ἀποστολή του ἐλάμβανε χώραν εἰς ἐχθρικὸν ἔδαφος, συνώδευον αὐτὸν αἱ ἀπαραίτητοι «βίγλαι» καὶ φρουρά. Τὸ «ἄπληκτον» ἔπρεπε νὰ ἱδρύηται διὰ λόγους ἀσφαλείας μακρὰν μὲν ὄρους ἢ

---

[1] Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 61—90.

[1] Das römisch-byzantinische Marschlager vom 4—10 Jahrhundert, B. Z. 22 (1913) 90—121 καὶ ἀκριβῶς σ. 112 ἑξ.

[2] Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 63. B. Z. 11 (1902) 547 ἑξ.

[3] Εἰς τὰ Τακτικὰ τοῦ Λέοντος (VII § 47) καλοῦνται «καμπιδούκτωρες». «Ἔμπροσθεν δὲ τοῦ μετώπου περιπατοῦσιν ὁ μανδάτωρ, ὁ καμπιδούκτωρ, ἤγουν ὁ ὁδηγὸς τῶν τόπων, ὁ μὲν τοὺς τόπους ἀνερευνῶν καὶ ὁδηγῶν, ὁ δὲ τὰ μανδάτα γνώμῃ τοῦ ἄρχοντος διδούς».

[4] XVIII σ. 28. XIX σ. 29 ἑξ. XX σ. 32, 9 ἑξ. XXII σ. 41, 15 ἑξ.

δάσους ἢ καὶ στενωπῶν, πλησίον δὲ ἀδιαβάτου ποταμοῦ, λίμνης, κρημνοῦ καὶ φάραγγος, καθόσον οὕτω θὰ εἶχεν ἐξησφαλισμένην τὴν μίαν ἢ καὶ δύο τῶν πλευρῶν του.

Μετὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ καταλλήλου τοῦ χώρου, ὁ μηνσουράτωρ ἀνεζήτει ἐν αὐτῷ μέρος «ἐπιτήδειον καὶ εὐσύνοπτον», ὅπου θ' ἀνηγείρετο ἡ βασιλικὴ σκηνή, εἰς τὸ σημεῖον δ' αὐτὸ ἐπήγνυε τὸ «βασιλικὸν φλάμμουλον». Ἑκατέρωθεν τοῦ βασιλικοῦ φλαμμούλου, πρὸς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος καὶ εἰς ἀπόστασιν 500 ὀργυιῶν ἀπὸ τούτου—πρὸς καταμέτρησιν τῶν ἀποστάσεων ἐχρησίμευε τὸ μνημονευθὲν τῶν 1000 ὀργυιῶν σχοινίον—διήρχοντο αἱ πλευραὶ τοῦ τετραγώνου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ κατέλυε σύμπασα ἡ πεζικὴ καὶ ἡ ἱππικὴ δύναμις. Ἐπὶ πλέον καθῆκον τοῦ μηνσουράτωρος ἦτο ὁ καθορισμὸς τῆς θέσεως μιᾶς ἑκάστης μονάδος πηγνυομένου ἐκεῖ τοῦ φλαμμούλου ταύτης [1].

Ὁ συγγραφεὺς εἶναι ὁμοίως ὑπὲρ τοῦ τετραγώνου σχήματος τοῦ στρατοπέδου, διότι τοῦτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ στρογγύλον, παρεῖχε μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν. Ἡ κύκλωσις ἦτο δύσκολος, ἂν μὴ ἀδύνατος, διότι, ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἀπετόλμα νὰ προσβάλῃ ἐξ ὅλων τῶν πλευρῶν συγχρόνως, αἱ τάξεις αὐτοῦ θὰ διεσπῶντο καὶ θὰ καθίσταντο οὕτως εὐκαταγώνιστοι. Βεβαίως ἀπόκλισις ἀπὸ τῆς περὶ σχήματος ἀρχῆς ταύτης ἐπεβάλλετο ἐνίοτε, ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἀναγκάζῃ, ὡς καὶ κατὰ τὸν Vegetius, ἡ διάπλασις τοῦ ἐδάφους. Οὕτω τὸ στρατόπεδον προσελάμβανεν ἔστιν ὅτε σχῆμα ἑτερόμηκες ἢ τρίγωνον ἢ καὶ στρογγύλον [2]. Ἐὰν δὲ ὁ τόπος δὲν ἦτο εὐρύχωρος διὰ τὴν ἄνετον στρατοπέδευσιν τοῦ ὅλου στρατεύματος, ἐπετρέπετο ἡ εἰς δύο μέρη καὶ ἡ κεχωρισμένως στρατοπέδευσις.

Ἕκαστον μέρος κατέλυεν εἰς μικρὰν ἢ καὶ μεγαλυτέραν ἀναλόγως τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τοῦ ἄλλου ἀπόστασιν λαμβάνον τὰ προσήκοντα ἀσφαλείας ἀπλήκτου μέτρα [3].

Ὁ ὅλος χῶρος περιωρίζετο, ὡς καὶ εἰς τὰ προγενέστερα τακτικά, ὑπὸ χάρακος καὶ τάφρου, διετέμνετο δὲ ὑπὸ τῶν σταυροειδῶς ἀγουσῶν ὁδῶν καὶ μονοπατίων, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ διαχωρίζουν τὰς μικροτέρας στρατιωτικὰς μονάδας ἀπ' ἀλλήλων.

Ἡ δύναμις, τὴν ὁποίαν ὁ Ἀνώνυμος εἶχεν ὑπ' ὄψιν του, ἀνήρχετο εἰς 16 ταξιαρχίας [4]. Διῃρεῖτο ἡ δύναμις αὐτὴ τῶν 16.000 ἀνδρῶν εἰς 4 ἴσα

---

[1] I σ. 2—3.
[2] I σ. 1, 18 ἑξ. VI σ. 14, 23 ἑξ.
[3] VII σ. 16, 1 ἑξ.
[4] Ἑκάστη ταξιαρχία εἶχε 500 ὁπλίτας, 200 ἀκοντιστὰς καὶ 300 τοξότας. I σ. 1, 10 ἑξ. Περὶ ταξιάρχου βλ. V. Valdenberg, Ταξίαρχος, Βυζ. Χρονικὰ 24 (1926) 134—137.

μέρη, ἕκαστον τῶν ὁποίων κατέλυε παραλλήλως τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ στρατοπέδου. Ἀνὰ δύο χιλιάδας ὁπλιτῶν κατελάμβανον ἑκάστην πλευρὰν ἱσταμένων δύο ὁπλιτῶν ἀνὰ ἑκάστην ὀργυιάν. Οὕτως ἡ ὅλη περίμετρος ἀνήρχετο εἰς 4000 ὀργυιῶν. Ὄπισθεν τῶν ὁπλιτῶν ἐλάμβανον θέσιν οἱ ἀκοντισταὶ καὶ οἱ τοξόται, τηρουμένης αὐστηρῶς τῆς τάξεως, ἥτις ἐκράτει καὶ κατὰ τὰς μάχας καὶ ὁδοιπορίας, ἐφ' ὅσον βεβαίως ἡ διάπλασις τοῦ ἐδάφους ἐπέτρεπε τοῦτο [1]. Ἑκάστης ἐπὶ μέρους μονάδος ὁ ἐπὶ κεφαλῆς κατελάμβανε θέσιν μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν του. Πέριξ καὶ ἔσωθεν τοῦ χάρακος ἀφίνετο χῶρος κενὸς ἐκ 50 ὀργυιῶν, ἀφ' οὗ σημείου ἤρχιζον αἱ σκηναὶ τῶν πεζῶν [2]. Τὸ κενὸν τοῦτο ἀφίνετο, ὄχι μόνον διότι οὕτως ἀπεφεύγοντο αἱ βολαὶ τῶν ἐχθρῶν ἐγγιζόντων τὸν χάρακα, ἀλλὰ καὶ διότι ἦτο ἀναγκαῖος πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν «κερκίτων» [3].

Ἡ βασιλικὴ σκηνὴ ἀνεπτύσσετο εἰς τὸ μέσον [4]. Πέριξ αὐτῆς ἀφίνετο κενὸς χῶρος, ὅπου ἐκινοῦντο νύκτα καὶ ἡμέραν οἱ τῆς «κόρτης». Πέραν τοῦ κενοῦ τούτου χώρου πρὸς μὲν τὰ ἀριστερὰ ἐστήνετο ἡ σκηνὴ τοῦ «πρωτοβεστιαρίου», πρὸς δὲ τὰ δεξιὰ ἡ τοῦ ἐπὶ τῆς «τραπέζης». Ὄπισθεν τῆς σκηνῆς τοῦ πρωτοβεστιαρίου ἦτο ἡ θέσις τῶν σκηνῶν τοῦ φύλακος, τῶν κοιτωνιτῶν, τῶν ἑβδομαρίων καὶ τῶν λοιπῶν τῆς προσωπικῆς ὑπηρεσίας τοῦ βασιλέως. Ἔμπροσθεν τῆς βασιλικῆς σκηνῆς, πρὸς τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς μέρος—ἡ κατεύθυνσις τοῦ στρατοπέδου ἦτο πρὸς ἀνατολὰς—ἦτο ἡ θέσις τῆς σκηνῆς τοῦ ἀρχονταρείου, ἔμπροσθεν τῆς ὁποίας κατέλυον οἱ ἐπὶ τοῦ στάβλου τοῦ βασιλέως μετὰ τῶν βασιλικῶν ἵππων [5]. Ἐν συνεχείᾳ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ ἡ θέσις ἑνὸς ἑκάστου στρατιωτικοῦ τμήματος. Ἀρχή, τῆς ὁποίας ἡ τήρησις αὐστηρῶς συνιστᾶται, ἦτο ἡ ἀνάπτυξις τῶν σκηνῶν τῶν ἱππέων ἐν τῷ μέσῳ τῶν πεζῶν [6]. Ταῦτα καταφαίνονται εἰς τὸ διάγραμμα, τὸ ὁποῖον ὁ Kulakovskij καὶ ὁ Grosse ἀνασυνέστησαν ἐν πάσῃ ἀκριβείᾳ εἰς τὰς μνημονευθείσας μελέτας αὐτῶν.

Καὶ οὕτω μὲν εἶχεν ἡ διάταξις τοῦ στρατοπέδου ὁσάκις ἡ δύναμις ἀνήρχετο εἰς 16 ταξιαρχίας. Ἐνίοτε ὅμως συνέβαινεν, ὥστε ὁ ἀριθμὸς νὰ εἶναι μικρότερος ἢ καὶ μεγαλύτερος. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς διαλαμβάνει μόνον περὶ τῆς περιπτώσεως καθ' ἣν αὕτη ἀνήρχετο εἰς 12 μόνον

---

[1] I σ. 2, 8 ἑξ. X σ. 20, 11 ἑξ.
[2] I σ. 4, 18 ἑξ. καὶ VI σ. 14, 4 ἑξ.
[3] III σ. 10, 18 ἑξ.
[4] IX σ. 19, 17.
[5] I σ. 5, 11 ἑξ.
[6] VII σ. 16, 10 ἑξ.

ταξιαρχίας [1], ἡ δύναμις δὲ ἑκάστης συνέκειτο, ὡς καὶ προκειμένου περὶ 16 ταξιαρχιῶν, ἐκ 500 ὁπλιτῶν, 200 ἀκοντιστῶν καὶ 300 τοξοτῶν. Τότε, τοῦ σχήματος τοῦ στρατοπέδου τηρουμένου τετραγώνου, ὁ μηνσουράτωρ ἐμέτρει ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἀνωτέρω κεντρικοῦ σημείου διὰ τοῦ μνημονευθέντος σχοινίου πρὸς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος 375 ὀργυιάς. Οὕτω τὸ μῆκος ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ στρατοπέδου περιωρίζετο εἰς 750 ὀργυιάς, καὶ πάλιν δηλαδὴ δύο ὁπλῖται ἀντεστοίχουν εἰς ἑκάστην ὀργυιάν. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν, ἴσχυον τὰ αὐτὰ ὡς καὶ ἐπὶ 16 ταξιαρχιῶν.

Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ ἐρρύθμιζε τὸ μέγεθος τοῦ στρατοπέδου ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στρατιωτῶν του. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀναλογία τῶν ὑπὸ τὰς διαταγάς του ἱππικῶν καὶ πεζικῶν δυνάμεων δὲν ἦτο πάντοτε ἡ αὐτή, εἶχε προβλεφθῆ ὁ τρόπος, καθ' ὃν εἰς παρομοίαν περίπτωσιν θὰ διετάσσοντο τὰ τοῦ στρατοπέδου. Οὕτως, ἐὰν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱππέων ἦτο μικρότερος τοῦ συνήθους, τοῦ δὲ πεζικοῦ πλήρης καὶ συνεπῶς χῶρος κενὸς θὰ παρέμενεν ἐντὸς τοῦ χάρακος, πρᾶγμα ἐπικίνδυνον διὰ τὴν ἀσφάλειαν, ἐπήρχετο περιορισμὸς τοῦ χώρου εἰς τὸ ἀπαραίτητον τασσομένων τριῶν ἀντὶ δύο ὁπλιτῶν ἀνὰ ὀργυιάν. Εἰς ἀντίθετον ὅμως περίπτωσιν, καθ' ἣν δηλ. τὸ πεζικὸν ἦτο ὀλίγον, περισσότερον δὲ τὸ ἱππικὸν καὶ ἑπομένως ὁ ὑπὸ δύο ὁπλιτῶν ἀνὰ ὀργυιὰν δημιουργούμενος χῶρος ἦτο ἀνεπαρκής, ἐξευρίσκετο ὁ ἀναγκαιῶν διὰ τῶν ἡμίσεων ἀκοντιστῶν πασῶν τῶν ταξιαρχιῶν ἑνὸς ἑκάστου τούτων τασσομένου κατὰ μέτωπον πέντε ὁπλιτῶν [2].

Καὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀσφάλειαν τοῦ στρατοπέδου παρέχονται λεπτομερῶς. Τὸ στράτευμα προβαῖνον ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῶν δουκατώρων ἔφθανεν εἰς τὸν πρὸς ἀπλήκευσιν ὑπὸ τῶν μηνσουρατώρων κατάλληλον κριθέντα τόπον. Ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων τοῦ στρατηγοῦ ἦτο ἡ πέριξ τοποθέτησις τῶν ἀπαραιτήτων φρουρῶν. Μέχρι τῆς ἀφίξεως τῶν μεταγωγικῶν (σάκα) εἰς οὐδένα ἐπετρέπετο ὄχι μόνον νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ στρατόπεδον, ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἐλάχιστον ν' ἀπομακρυνθῇ τῆς θέσεώς του [3]. Ἀφιχθέντων τῶν μεταγωγικῶν, τότε μόνον ἤρχιζεν ἡ καθ' ὡρισμένην σειρὰν εἴσοδος εἰς τὸ στρατόπεδον, ἐνῷ τρεῖς «τάξεις», ἀνὰ μία ἐξ ἑκατέρας πλευρᾶς καὶ ἡ τρίτη ἐκ τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς παραμένουσαι ἔξω ἐξησφάλιζον τὰς κινήσεις, αἵτινες διενηργοῦντο ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν

---

[1] κεφ. VI.
[2] κεφ. V.
[3] Περὶ τῶν ποινῶν προβλέπουν οἱ Νόμοι Στρατιωτικοί, ἔκδ. W. **Ashburner** κεφ. δ', ἔκδ. E. Korzenszky κεφ. κβ' (Jus Graecoromanum, ἔκδ. Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, τ. Β').

τοῦ ἀνωτάτου ἀρχηγοῦ. Ἀφοῦ ἑκάστη μονὰς κατελάμβανε τὴν οἰκείαν ἐν τῷ ἀπλήκτῳ θέσιν, ἐδίδετο τὸ σύνθημα τῆς κατασκηνώσεως, τῆς βασιλικῆς σκηνῆς πρώτης ἀναπτυσσομένης [1].

Τὸ στρατόπεδον, ἀκόμη καὶ διὰ μίαν νύκτα ἂν ἀνηγείρετο, ἔπρεπε νὰ ἀσφαλισθῇ ἐναντίον παντὸς ἐχθρικοῦ αἰφνιδιασμοῦ. Εἰς τοῦτο ἀπέβλεπεν ἡ ἀνόρυξις τάφρου διενεργουμένη ὑπὸ τοῦ πεζικοῦ. Ἔπρεπε δὲ αὕτη νὰ ἔχῃ βάθος 7—8 ποδῶν ἀποστενουμένη πρὸς τὰ κάτω, πλάτος δὲ κατὰ τὸ χεῖλος 5 - 6 ποδῶν. Τὸ ἀνασκαπτόμενον χῶμα ἀναρριπτόμενον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἐσχημάτιζε πρόχωμα, τὸν χάρακα, ἐνισχυόμενον καὶ διὰ πασσάλων, λίθων κλπ. [2]. Τὸ συνεχὲς τῆς τάφρου καὶ τοῦ χάρακος διεκόπτετο ὑπὸ τῶν ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς πυλῶν, ἐπειδὴ δέ, ὡς ἐλέχθη, τὸ μέγεθος τοῦ στρατοπέδου ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ πλήθους τοῦ στρατεύματος, ὑφίστατο αὐξομείωσιν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν πυλῶν. Οὕτως ἐπὶ στρατοῦ 16 ταξιαρχιῶν αἱ ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς πύλαι ἦσαν τρεῖς τὸν ἀριθμόν, ἐνῷ ἐπὶ 12 ταξιαρχιῶν αὗται ἐμειοῦντο εἰς δύο [3]. Ἔμπροσθεν τούτων ἡ τάφρος καὶ ὁ χάραξ διεκόπτοντο εἰς πλάτος 8 ὀργυιῶν, ἐνῷ ἡ ὅλη διάταξις μιᾶς ἑκάστης προσελάμβανε σχῆμα Γ [4].

Πέριξ τοῦ χάρακος ἐτοποθετοῦντο τρίβολοι, ἀνὰ ὀκτὼ τῶν ὁποίων ἔφερεν ἕκαστος ὁπλίτης, προσδενόμενοι διὰ λεπτοῦ καὶ στερεοῦ σχοινίου εἰς σιδηροῦν σκόλοπα, ἀνὰ ἕνα τῶν ὁποίων ἔφερεν ἑκάστη δεκαρχία, καὶ ὁ ὁποῖος ἐπηγνύετο εἰς τὸ ἔδαφος εἰς ἀπόστασιν 10 ὀργυιῶν ἀπὸ τῆς τάφρου. Λάκκοι, οἱ λεγόμενοι «ποδοκλάσται» μετὰ τῶν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν πηγνυομένων ὀξέων ξυλίνων σκολόπων, ἀνορυσσόμενοι κατὰ διαστήματα πέριξ τῆς τάφρου, καθίστων τὴν προσέγγισιν τῶν ἐχθρῶν κατὰ τὴν νύκτα τὰ μάλιστα ἐπικίνδυνον. Ὅπως δὲ μὴ πίπτωσιν ἐκ τῶν ἰδίων ἀνδρῶν εἰς τὰς παγίδας ταύτας, ἐτοποθέτουν σήματα π. χ. μικρὰν τάφρον, μικρὸν ἀνάχωμα ἢ καὶ σωρὸν λίθων.

Καὶ κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίουν τὸ ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀνωνύμου τοῦ 6ου αἰῶνος μνημονευόμενον μέσον, τὸ ὁποῖον καθίστα ἀδύνατον τὴν νύκτωρ προσέγγισιν ἐχθρῶν ἢ καὶ κατασκόπων, χωρὶς οὗτοι νὰ γίνουν ἀντιληπτοὶ ὑπὸ τῶν φρουρῶν. Ἦτο δὲ τοῦτο μικροὶ πάσσαλοι πηγνυόμενοι πέριξ τοῦ στρατοπέδου, ἔξωθεν τῶν τριβόλων, καὶ συνδεόμενοι διὰ σχοινίων ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκρέμαντο κωδωνίσκοι [5].

---

[1] X σ. 22, 6 ἑξ.
[2] I σ. 4, 15 ἑξ.
[3] I σ. 4, 11 ἑξ. καὶ VI σ. 14, 7 ἑξ.
[4] I σ. 3, 25 ἑξ.
[5] II σ. 9, 18 ἑξ. ἰδ. καὶ ἀνωτ. σ. 161.

Ἡ ἀσφάλεια τοῦ στρατοπέδου ἐνισχύετο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς καὶ διὰ τῆς τοποθετήσεως φρουρῶν, τῶν λεγομένων «κερκίτων». Οὕτως, ἐνῷ ἕκαστος τῶν ταξιαρχῶν ὥριζε τοὺς ἄνδρας, οἵτινες θὰ ἐφύλασσον τοὺς κοιμωμένους στρατιώτας τῆς μονάδος των, δύναμις ἑκατὸν ψιλῶν ὑπὸ τὸν «ὁπλιτάρχην», τοὺς ὁποίους οὗτος ἤλλασσε τὸ μεσονύκτιον δι' ἄλλων ἑκατόν, ἀνελάμβανε τὴν φρούρησιν τοῦ στρατοπέδου ἔνδον τοῦ χάρακος, περιφερομένη εἰς τὸν μεταξὺ τούτου καὶ τῆς κατασκηνώσεως κενὸν χῶρον [1].

Πλὴν ὅμως τῶν «κερκίτων» τῆς νυκτὸς ὑπῆρχον καὶ αἱ «βίγλαι» φρουροῦσαι ἡμέραν τε καὶ νύκτα ἔξω τοῦ χάρακος. Αὗται διακρινόμεναι εἰς «ἐσώβιγλα» καὶ «ἐξώβιγλα» συνέκειντο ἐξ ἀκοντιστῶν καὶ τοξοτῶν πεζῶν. Ἑκάστη ταξιαρχία ὑπεχρεοῦτο εἰς τὴν κατάρτισιν ἀνὰ πέντε ἐσωβίγλων καὶ ἐξωβίγλων. Τὰ ἐσώβιγλα συγκείμενα ἐξ ὀκτὼ ἀνδρῶν ἕκαστον ἀφίσταντο τοῦ μὲν χάρακος βολὴν τόξου ἢ καί τι περισσότερον, ἀπ' ἀλλήλων δὲ πεντήκοντα περίπου ὀργυιάς. Τὰ ἐξώβιγλα συγκείμενα ἐκ τεσσάρων ἀνδρῶν ἕκαστον, καλούμενα ἐντεῦθεν καὶ «τετράδια», ἐτοποθετοῦντο εἰς ἀπόστασιν βολῆς λίθου ἀπὸ τῶν ἐσωβίγλων, ἀπ' ἀλλήλων δὲ πεντήκοντα ὁμοίως ὀργυιῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἱππέων ἐξελέγοντο ἄνδρες διὰ τὴν φρούρησιν τοῦ στρατοπέδου. Τούτων ὁμάδες ἐξ ἓξ ἀνδρῶν ἑκάστη ἐτοποθετοῦντο μακρότερον τῶν ἐξωβίγλων, τῆς ἀποστάσεως ἐξαρτωμένης ἐκ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους, ἂν δηλ. ἦτο ὁμαλὸν μακρότερον. Ἐνίοτε ἐτοποθετοῦντο ἔτι πορρωτέρω φρουραὶ ἐκ τεσσάρων ἱππέων ἑκάστη «ἐξώβιγλα» ὁμοίως καλούμεναι. Εἰς περίπτωσιν ὅμως καθ' ἣν ὁ τόπος ἦτο δύσβατος καὶ δασώδης, ἡ φρούρησις τοῦ στρατοπέδου ἐπαφίετο εἰς τοὺς πεζοὺς μόνον, δι' ἱππέων δὲ ἐφυλάσσοντο αἱ ὁδοὶ καὶ αὗται οὐχὶ μακρὰν τοῦ «ἀπλήκτου», ἰδίως δ' ἐκεῖναι διὰ τῶν ὁποίων ἦτο δυνατὸν ὁ ἐχθρὸς νὰ ἐπιχειρήσῃ αἰφνιδιασμόν. Ὀλίγον πρὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου ἅπασαι αἱ φρουραὶ τῆς νυκτὸς ἔπρεπε νὰ ἔχουν καταλάβει τὰς θέσεις των [2].

Ὁ συγγραφεὺς δὲν παρέλιπε νὰ διαλάβῃ καὶ περὶ μιᾶς ἀκόμη οὐσιώδους λεπτομερείας, τῆς «ἀποκινήσεως» τοῦ στρατοῦ ἐκ τοῦ «ἀπλήκτου». Τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ὁ στρατὸς θὰ ἐγκατέλειπε τὸ στρατόπεδον, αἱ σάλπιγγες ἤχουν λίαν πρωὶ καὶ ἐνωρίτερον τοῦ συνήθους δίδουσαι τὸ σύνθημα τῆς προετοιμασίας. Εἰδικαὶ τότε περίπολοι ἐφίππων στρατιωτῶν περιερχόμεναι τὰς ὁδοὺς τοῦ στρατοπέδου ἀπηγόρευον πᾶσαν κίνησιν «σαγμαρίων ἢ παριππαράτων». Τὸ μέτρον ἀπέβλεπεν, ὅπως, διατηρουμένων κενῶν τῶν

---

[1] III σ. 10, 10 ἑξ.
[2] κεφ. IV σ. 11, 17 ἑξ.

ὁδῶν, ἡ κίνησις τῶν μαχίμων μονάδων πρὸς τὰς ἐξόδους καθίσταται εὔκολος. Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς, τῶν πλαγιοφυλακῶν καὶ τοῦ «σάκα» ἔσπευδον εἰς τὴν «κόρτην», ὅπως λάβουν τὰς διαταγὰς καὶ τὰς εὐχὰς τοῦ βασιλέως, ἐπιστρέφοντες δὲ εἰς τὰς μονάδας των ἀνέμενον τὸ σημεῖον τῆς ἐκκινήσεως. Τοῦτο ἐδίδετο δι' ἑνὸς δευτέρου σαλπίσματος, ὁπότε ἐξήρχετο πρώτη ἡ ἐμπροσθοφυλακή, ἥτις, φθάνουσα εἰς ἀπόστασιν βολῆς τόξου ἢ καὶ δύο, ἵστατο. Ἠκολούθουν αἱ πλαγιοφυλακαί, αἵτινες, φθάνουσαι εἰς τὴν αὐτὴν ὡς καὶ ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ ἀπόστασιν, ἵσταντο ὁμοίως. Ἐνῷ ταῦτα συνέβαινον, ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ «σάκα» ἀπέστελλε στρατιωτικὴν δύναμιν πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν νώτων τῶν ἐξελθουσῶν δυνάμεων.

Μὲ τὸ δεύτερον ὁμοίως σάλπισμα ἤρχιζεν ἡ διάλυσις τῶν σκηνῶν, τῆς ἀρχῆς γινομένης ἐκ τῆς βασιλικῆς. Ὅπως ἡ πρώτη σκηνή, ἥτις θὰ ἠγείρετο, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ βασιλική, οὕτω καὶ ἡ πρώτη, ἥτις θὰ διελύετο, προκειμένου νὰ ἐγκαταλειφθῇ τὸ στρατόπεδον, προεβλέπετο ῥητῶς, ὅπως εἶναι ἡ αὐτή.

Ἐν ἀναμονῇ τοῦ τρίτου καὶ τελευταίου σαλπίσματος ἐκκινήσεως, οἱ μεταγωγικοὶ ἐφόρτωνον τὰς ἀποσκευάς. Ὅταν δὲ τέλος τὸ τρίτον ἤχουν αἱ σάλπιγγες, ὁ βασιλεὺς προχωρῶν ἐν τῷ μέσῳ τῆς «κόρτης» καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ στρατοῦ, ἐξήρχετο τοῦ στρατοπέδου [1].

Διὰ τὴν ὅσον δὲ τὸ δυνατὸν ἀρτιωτέραν τήρησιν τούτων, πρὶν ἢ ἀκόμη ὁ στρατὸς ἐξέλθῃ τῆς ἰδίας χώρας, ἐξησκεῖτο τρὶς καὶ τετράκις εἰς τὸ στρατοπεδεύειν. Ὁμοίως ἐγίνοντο ἀσκήσεις πορείας στρατιᾶς [2].

ΑΝΝΑ ΚΟΜΝΗΝΗ — Ι. ΚΙΝΝΑΜΟΣ — Ν. ΧΩΝΙΑΤΗΣ

Ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐγνώρισε νέαν, τὴν καὶ τελευταίαν, ἀναλαμπήν. Οἱ τρεῖς πρῶτοι ἐκ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν ἡγεμόνες ἐξησφάλισαν διὰ σειρᾶς νικῶν ἀνὰ τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Εὐρώπην τὰς τελευταίας δάφνας εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐποχὴ αὕτη, ἂν καὶ διακρίνεται ἐπὶ πλουσίᾳ πνευματικῇ παραγωγῇ, οὐδὲν περὶ τακτικῆς μᾶς παρέδωκε. Προφανῶς οἱ τρεῖς Κομνηνοί, ἀντλοῦντες ἐκ τῶν ἤδη μνημονευθεισῶν τῆς μακεδονικῆς δυναστείας σχετικῶν πηγῶν, κατεπολέμουν τοὺς ἀπ' ἀνατολῶν, βορρᾶ καὶ δυσμῶν ἐχθρούς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικῶς εἰς τὰ περὶ τοῦ στρατοπέδου, αἱ σποραδικῶς εἰς συγχρόνους συγγραφεῖς γινόμεναι μνεῖαι ἐπιβάλλουν νὰ

---

[1] κεφ. IX.
[2] κεφ. XXX.

δεχθῶμεν, ὅτι πράγματι ἴσχυον καὶ τότε αἱ αὐταὶ ἀρχαί, οἷαι καὶ κατὰ τὸν 9ον— 10ον αἰῶνα. Οἱ συγγραφεῖς Ἄννα Κομνηνή, Ἰωάννης Κίνναμος καὶ Νικήτας Χωνιάτης ὁμιλοῦν περὶ παρεμβολῆς, χάρακος, τάφρου, ταφρείας.

Ἡ πορφυρογέννητος συγγραφεὺς ἐξιστοροῦσα τὰς πράξεις τοῦ πατρός της Ἀλεξίου Κομνηνοῦ καὶ διαλαμβάνουσα περὶ τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ ἐναντίον τῶν εἰς τὴν Θράκην εἰσβαλόντων Πατσινάκων ἐπάγεται: «Ἐπὶ τρισὶν οὖν ἡμέραις αὐτοῦ που διαναπαυσάμενος (ὁ Ἀλ. Κομνηνός), ἐκεῖθεν ἀπάρας καταλαμβάνει τὴν Τζουρουλόν, σκοπήσας δέ, ὡς χρὴ μὴ ταχέως ἐκεῖθεν μεταστῆναι, *τάφρον ἀποχρῶσαν* πρὸς τὸ ἀνατολικώτερον μέρος τοῦ πολιχνίου ταῖς προσούσαις αὐτῷ δυνάμεσι διορύξας, τήν τε βασιλικὴν σκηνὴν καὶ τὰς σκευὰς ἁπάσας εἴσω τούτου κατέθετο, οἱ δέ γε Σκύθαι ἐπιόντες καὶ οὗτοι . . . . . ἀγχοῦ που τοῦ πολιχνίου τούτου . . . . τὸν χάρακα ἐπήξαντο . . . . » [1].

Ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος συνεχίζων τοὺς ἀγῶνάς του ἐναντίον τῶν τὴν Θράκην ληιζομένων Πατσινάκων ἔφθασεν εἰς τὴν Αἶνον: «καὶ τηνικαῦτα ἐν ἀμφιρρύτῳ εἰσελθὼν καὶ παραδραμὼν τὴν τοῦ ὅλου ποταμοῦ θέσιν καὶ τὴν ὅλην αὐτοῦ κοίτην κατασκεψάμενος ἑκατέρωθεν, καὶ διαγνούς, ὅποι τὸ στρατιωτικὸν καταθεῖναι βέλτιον, ἐπέστρεψε καὶ διὰ τῆς νυκτὸς τοὺς λογάδας συναγαγὼν τοῦ στρατεύματος, τὰ κατὰ τὸν ποταμὸν καὶ τὰ τούτου παρ' ἑκάτερα διηγεῖτο, καὶ ὡς χρὴ τὴν αὔριον διαπεράσαντας καὶ ὑμᾶς τὴν ὅλην περιαθρῆσαι πεδιάδα. καὶ ἴσως οὐκ ἀδόκιμος ὃν αὐτὸς ὑμῖν ὑποδείξω τόπον φανεῖται, οὗ χρὴ τὰς σκηνὰς πήξασθαι. τούτου δὲ πᾶσι συνδόξαντος, αὐγαζούσης ἡμέρας πρῶτος αὐτὸς τὴν περαίαν κατέλαβε, κἀθ' οὕτως ἅπαν αὐτῷ συνείπετο τὸ στρατιωτικόν. καὶ μετὰ τῶν λογάδων αὖθις κατασκοπήσας τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴν ὑπερκειμένην πεδιάδα, καὶ τὸν ἀρέσκοντα τόπον αὐτῷ ὑποδείξας αὐτοῖς, (ἀγχοῦ δὲ ἦν πολιχνίου τινὸς τοῦ οὑτωσὶ Χοιρηνοὺς ἐγχωρίως ἐπονομαζομένου, ἐξ ἑνὸς μὲν μέρους ἔχοντος τὸν ποταμόν, ἐξ ἑτέρου δὲ βαλτώδης ὤν), ἐπεὶ ἱκανὸν ὀχύρωμα καὶ πᾶσιν ὁμοῦ τοῖς στρατιώταις ἐφαίνετο, θᾶττον *τάφρον* διορύξας, ἅπαν ἐκεῖ τὸ στράτευμα κατατίθησιν.» [2].

Ὡς καὶ ἕτερον χωρίον μαρτυρεῖ, ὁ Ἀλέξιος, ἀκολουθῶν προφανῶς τὴν ρητὴν ὑπόδειξιν τῶν τακτικῶν περὶ προτιμήσεως πρὸς στρατοπέδευσιν χωρίου φυσικῶς ὀχυροῦ, εἰς ἑτέραν ἐναντίον τῶν Πατσινάκων ὁμοίως ἐκστρατείαν καταλύει παρὰ τὰς ὄχθας ποταμοῦ. Οὕτως: «ἀναζέσας πρὸς μάχην καὶ τὴν Σιδηρᾶν μετὰ τῶν ταγμάτων διελθὼν τὸν *χάρακα* περὶ τὴν

1 Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, VII, 11, τ. 1 σ. 260, ἐκδ. A. Reifferscheid.
2 Αὐτόθι, VIII, 3, τ. 2 σ. 8 ἑξ.

Βιτζίναν ἐπήξατο· ποταμὸς δὲ οὗτος ἀπὸ τῶν παρακειμένων ὀρῶν ῥέων . . . . τῇ δὲ μετ' αὐτὴν παρά τινα ποταμὸν ἔρχεται ἀγχοῦ τῆς Δρίστρας ῥέοντα καὶ ὡσεὶ σταδίους εἴκοσι πρὸς τοῖς τέσσαρσιν ἀπέχοντα κἀκεῖσε τὰς σκευὰς καταθέμενος τὸν *χάρακα* πήγνυται.» [1]. Καὶ πάλιν ὁ Ἀλέξιος ἐπεξελθὼν ἐναντίον τοῦ τὴν Λάρισσαν πολιορκοῦντος Βοϊμούνδου εἰσῆλθεν εἰς Θεσσαλίαν «. . .ἐκεῖθεν δὲ καταλαβὼν ἑτέραν αὖθις κωμόπολιν Παλαβίτζαν συνήθως καλουμένην, ἀγχοῦ που τοῦ οὑτωσί πως καλουμένου ποταμοῦ † ῥέοντος διακειμένην, τὴν *σκηνὴν κατέθετο, ἀποχρῶντα τάφρον* διορύξας...» [2]. Ἐπίσης τέλος ὁ Ἀλέξιος στρατεύων εἰς Μακεδονίαν ἐναντίον τοῦ Βασιλακίου κατέφυγε πρὸς στρατοπέδευσιν εἰς φυσικῶς ἀσφαλῆ χῶρον εὑρισκόμενον μεταξὺ τῆς παλαιᾶς καὶ χαραδρώδους ἀποβάσης κοίτης τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τῆς νέας [3].

Καὶ ἐπὶ Κομνηνῶν ὁ στρατὸς προβαίνων εἰς τὴν διὰ πολιορκίας ἐκπόρθησιν ἐχθρικῆς πόλεως ὤφειλεν, ἀκολουθῶν παλαιὸν δίδαγμα τῶν τακτικῶν, νὰ ὀχυρωθῇ εἰς στρατόπεδον, τὸ ὁποῖον ἐκεῖ πλησίον θ' ἀνήγειρεν. Οὕτως ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Κομνηνός, στρατεύων ἐναντίον τῶν Τούρκων τῆς Μ. Ἀσίας, «ἐπειδή τε πόλεως ἀγχοῦ Φιλαδελφείας ἦν, αὐτὸς μὲν αὐτῇ που *χάρακα* περιβαλὼν ἐστρατοπεδεύετο . . . » [4]. Ὁ αὐτὸς «βασιλεὺς εἰς τὴν Κιλίκων παρελθὼν Μοψουεστίαν τε εἷλε, καὶ Ταρσοῦ καὶ Ἀδάνης περιγεγονὼς πρὸ Ἀναζάρβου τὸν *χάρακα* πήγνυται» [5].

Παρὰ τοῦ Ἰωάννου Κιννάμου [6] πληροφορούμεθα, ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἴσχυον παρὰ τῷ βυζαντινῷ στρατῷ αἱ περὶ σαλπίσματος μὲ τὴν ἐπέλευσιν τῆς νυκτὸς διατάξεις τῶν τακτικῶν, ἀλλὰ μὲ ἰδιάζουσαν ἔννοιαν, τῆς ὁποίας, ὅσον τοὐλάχιστον ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν, οὐδεμία μνεία γίνεται εἰς τὰ τακτικά. Οὕτως ἐπεκράτει, ὁσάκις ὁ στρατὸς ὥδευεν εἰς πόλεμον καὶ «εἴπου διατριβὴν ποιεῖσθαι χρεὼν τὸν στρατόν, σάλπιγγα τῆς ἡμέρας ἀλαλάζειν ὀψέ, καὶ σύνθημα τοῦτο τοῖς πλήθεσι γίνεται τοῦ καὶ τὴν ἑξῆς πρὸς ἐκείνῳ διακαρτερήσειν τῷ χώρῳ». Τὸ ἔθος τοῦτο ἐχρησίμευσεν ὡς τέχνασμα εἰς τὸν Ἰωάννην Κομνηνὸν στρατεύοντα ἐναντίον τῶν Σλάβων τῆς Δαλματίας. Ὁ αὐτοκράτωρ εὑρεθεὶς αἴφνης ἐστρατοπεδευμένος οὐχὶ μακρὰν τοῦ στρατοπέδου τῶν ἀντιπάλων διέταξε τὸ ἑσπέρας νὰ σαλπίσουν πεποιθώς, ὅτι οἱ ἐκεῖ πλησίον ἐστρατοπεδευμένοι ἐχθροί, ἐν γνώσει τελοῦντες τῆς σημασίας τοῦ

1 Αὐτόθι, VII, 3, τ. 1 σ. 233.
2 Αὐτόθι, V, 5, τ. 1 σ. 169.
3 Αὐτόθι, I, 7, τ. 1 σ. 4, 28 ἑξ.
4 Αὐτόθι, I, 7 σ. 16. Πβ. καὶ IV, 9 σ. 148—149 καὶ 154.
5 Αὐτόθι, III, 7 σ. 106.
6 Ἰω. Κιννάμου, Ἱστορ. I, 2 σ. 5, ἐκδ. Βόννης.

τοιούτου σαλπίσματος, θὰ ἐπίστευον, ὅτι τὴν ἐπομένην θὰ παρέμενον οἱ Βυζαντινοὶ εἰς τὴν θέσιν των. Παραλλήλως ὅμως κατέστησεν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν γνωστὰς τὰς πραγματικὰς σκέψεις του. Πράγματι δὲ ὁ κατὰ τὴν ἐπομένην πρωϊὰν διενεργηθεὶς ἐναντίον τῶν Δαλματῶν αἰφνιδιασμὸς ἐπέτυχε πλήρως.

Ὑπὸ τοῦ Νικήτα Χωνιάτου ἐξαίρεται μεταξὺ ἄλλων προσόντων τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ καὶ τὸ ὅτι «σὺν κόσμῳ καὶ τάξει τοὺς σταθμοὺς ὁ βασιλεὺς ἐτίθετο, βάλλων *χάρακας*»[1].

Ἴσως δὲν στερεῖται γενικῆς διὰ τὴν τότε ὅλην στρατιωτικὴν κατάστασιν σημασίας συμβὰν τῆς βασιλείας Ἰσαακίου Ἀγγέλου (1185—1195), ἀναγόμενον εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Βυζαντίου ἐναντίον τῶν ὑπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Πέτρον καὶ Ἀσὰν ἀποστατησάντων Βλάχων καὶ Βουλγάρων καὶ τὸ ὁποῖον μᾶς διέσωσεν ὁ Νικήτας Χωνιάτης[2]. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος ἐπελθὼν ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ Αἵμου κατέβαλεν αὐτούς. Ἐφαρμόσας δὲ σκληρὰ ἀντίποινα «εἰς πλατύτερον μᾶλλον ἐπῆρε τοὺς βαρβάρους κατὰ Ῥωμαίων μυκτῆρα καὶ πλειόνως ἠρρένωσεν». Ἐνῷ δὲ ὁ αὐτοκράτωρ εἰσήρχετο εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἀσὰν διέβησαν ἐκ νέου τὸν Δούναβιν, πέραν τοῦ ὁποίου εἶχον διαφύγει, τυχόντες ὁμοθύμου καὶ θερμῆς ἐκ μέρους τῶν ὀπαδῶν των Βουλγάρων καὶ Βλάχων ὑποδοχῆς. Τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα ἔλαβε ταχέως διαστάσεις καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἔσπευσε νὰ ἀποστείλῃ τὰς ἀναγκαιούσας πρὸς καταστολὴν δυνάμεις ὑπὸ τὸν θεῖόν του σεβαστοκράτορα Ἰωάννην. Τοῦτον, ἂν καὶ ἔσχεν ἀξιολόγους ἐπιτυχίας, ἀνεκάλεσεν ὑποπτευόμενος «βασιλειᾶν», τὴν δὲ ἀρχηγίαν τοῦ στρατοῦ ἐνεπιστεύθη εἰς τὸν καίσαρα Ἰωάννην Καντακουζηνόν, γαμβρὸν ἐπ' ἀδελφῇ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ κῶδιξ Β πληρέστερον παραθέτει τὰ τῆς ἀποτυχίας τοῦ νέου στρατηγοῦ καὶ τὰ αἴτια. Ὁ Καντακουζηνὸς ὢν ἀνδρεῖος καὶ δόκιμος εἰς τὰ πολεμικὰ ἀπέδειξεν ὑπερβολικὴν αὐτοπεποίθησιν. Ὅθεν «τοὺς βαρβάρους ὁ καῖσαρ ἀκούων ἐν ὄρεσι διάγειν καὶ μὴ εἰς τὸν κάμπον κατέρχεσθαι, μὴ διαλογισάμενος ὅτι διὰ τὴν αὐτῶν ἀνάπαυσιν καὶ ἀσφάλειαν ἐν τοῖς τοιούτοις εὑρίσκονται ὄρεσιν, ἀλλὰ δειλίαν τοῦτο κρίνας αὐτῶν, μέσον τοῦ κάμπου ἐποίει τὰ αὐτοῦ *κατουνοτόπια, μήτε φυλακὰς ἔχων ἀκριβεῖς ἢ βίγλας, μήτε μὴν βάλλων χάρακα.* νυκτὸς οὖν αὐτῷ οἱ βάρβαροι ἐπιθέμενοι, μόλις αὐτὸς διασώζεται . . . . νικηθέντων οὖν οὕτω τῶν Ῥωμαίων καὶ φευγόντων ἡρπάγησαν παρὰ τῶν βαρβάρων αἱ κατοῦναι αὐτῶν.».

---

[1] Ἱστορία, σ. 231, ἔκδ. Βόννης. Ὁ κῶδιξ Β παρέχει «χάρακας βάλλων καὶ τὰ κατουνοτόπια ἐμμέτρως ποιούμενος . . . .».

[2] Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 485 ἑξ. καὶ 489.

ΨΕΥΔΟΚΩΔΙΝΟΥ, ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΟΦΦΙΚΙΑΛΙΩΝ

Ἀφ' ἧς ὅμως ἡ Κωνσταντινούπολις ἤλλαξε διὰ πρώτην φορὰν κύριον (1204), ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔλαβεν ἔναντι τῶν ἐχθρῶν της θέσιν ἀποκλειστικῶς ἀμυντικήν. Αἱ μετακινήσεις μεγάλων στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ παλαιοῦ καιροῦ περιωρίσθησαν εἰς τὸ ἐλάχιστον, ἡ δὲ ἀσφάλεια τῆς χώρας ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν, ἐπετεύχθη διὰ τῆς ὀχυρώσεως ἐπικαίρων θέσεων. Τὰ ἀνὰ πᾶσαν χαράδραν καὶ ὕψωμα μακρὰν τῶν πόλεων φρούρια ἀπετέλουν τὸ ἐνδιαίτημα τῶν προφυλακῶν (βιγλῶν). Εἰς τὴν νέαν ἀμυντικὴν πολιτικὴν λοιπὸν τοῦ Βυζαντίου πρέπει ἀκριβῶς νὰ ζητηθῇ ἡ ἐξήγησις τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ κάστρων τῆς Φραγκοκρατίας, οὐχὶ δὲ μόνον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φεουδαρχίας ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ὡς γενικῶς πιστεύεται. Ἐπεκράτησε πλέον τὸ σύστημα τῶν μονίμων φρουρῶν τῶν κάστρων, ὅπου ἐπὶ πλέον πᾶσα μετακινουμένη μεγαλυτέρα στρατιωτικὴ δύναμις κατὰ προτίμησιν ἐζήτει καταφύγιον. Οὕτως ἐπίσης, νομίζω, πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ λίαν ἀραιὰ ὑπὸ τῶν συγγραφέων, ἐξιστορούντων πολεμικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς των, μνεία περὶ στρατοπέδου (ἀπλήκτου) κλπ., ὡς τοῦτο γίνεται εἰς παλαιοτέρους συγγραφεῖς.

Τὰ στρατιωτικὰ πράγματα οὐχ ἧττον ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῶν Φράγκων. Μεταξὺ ἄλλων τὸ στρατόπεδον (χάραξ), ἀποβαλὸν τὸ παλαιότερον ὄνομα ἄπληκτον, προσέλαβε τὸ φραγκικῆς προελεύσεως *κατούνα*, ἐξ οὗ καὶ τὸ *κατουνοτόπιον.*

Περὶ «*κατουνοτοπίου*» λοιπὸν γίνεται λόγος εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ τῆς ἐν τῷ φοσσάτῳ τοῦ μεγάλου δομεστίκου ὑπηρεσίας, τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου τῆς βίγλης, τοῦ ἐπὶ στρατοῦ καὶ τοῦ μεγάλου ἀδνουμιαστοῦ» ιστ' κεφ. τοῦ Κωδινοῦ[1]. Ὁ Κωδινὸς συντάσσων τὸ πρωτόκολλον τῆς ζωῆς τῶν ἀνακτόρων κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα καὶ ἐπεκτεινόμενος εἰς τὰ τῆς ἐθιμοτυπίας ἐν τῷ στρατοπέδῳ, ὁσάκις παρίστατο ὁ αὐτοκράτωρ, παρασύρεται καὶ μᾶς παρέχει τὰς τελευταίας εἰδήσεις περὶ τῶν κατὰ τὴν στρατοπέδευσιν ἰσχυόντων. Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου αἱ ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλίαι, αἱ ἀλλεπάλληλοι ὑφαρπαγαὶ τοῦ θρόνου, ἡ ἔλλειψις ἐμπιστοσύνης ἀπέναντι καὶ τῶν στενωτέρων συγγενῶν, ἠνάγκαζον τοὺς αὐτοκράτορας νὰ μὴ ἀπομακρύνωνται, εἰ δυνατὸν οὐδέποτε, τῆς πρωτευούσης. Τοὺς πολέμους διεξῆγον διὰ τοῦ μεγάλου δομεστίκου, ὅστις προΐστατο πλέον μονίμως τοῦ στρατεύματος. Ἡ κατάστασις δὲ αὕτη εἶχε τόσον σταθεροποιηθῇ, ὥστε ὁ μέγας δομέστικος εἶχε τὴν πρωτοβουλίαν ἀκόμη καὶ ἂν ὁ αὐτοκράτωρ παρευρίσκετο[2].

---

[1] Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς Μ. Ἐκκλησίας, σ. 83—85, ἔκδ. Βόννης.

[2] Αὐτόθι, σ. 83, 7 ἑξ. Περὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ μεγ. δομ. ἴδ. αὐτόθι, σ. 17, 8 ἑξ. 28 ἑξ.

Αἱ σχετικαὶ πληροφορίαι μὲ τὸ θέμα μας εἶναι ὀλίγαι, ἀναφερόμεναι μόνον εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ καταλλήλου πρὸς στρατοπέδευσιν χώρου, τὴν ἐκεῖ ἄφιξιν τοῦ στρατοῦ καὶ τὴν ἐγκατάστασιν φρουρῶν. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι οὐδεμία μνεία χάρακος καὶ ἐσωτερικῆς διατάξεως γίνεται. Πάντως τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα μᾶς καθιστοῦν προφανεῖς τὰς ἐπελθούσας μεταβολάς. Ὁ στρατός, ὁδεύων ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ μεγάλου δομεστίκου, ἦτο ἐνίοτε ἠναγκασμένος νὰ καταλύσῃ εἰς ἀναπεπταμένον χῶρον ἐκτὸς πόλεως ἢ φρουρίου. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἁρμόδιος ἐπὶ τούτῳ ἀξιωματικὸς «ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ»[1] λεγόμενος προαπήρχετο εἰς ἀναζήτησιν τοῦ καταλλήλου πρὸς στρατοπέδευσιν τόπου, τοῦ «κατουνοτοπίου» λεγομένου. Τὴν τελικὴν ὅμως περὶ τῆς καταλληλότητος τούτου γνώμην ἐπεφύλασσεν ὁ μέγας δομέστικος δι' ἑαυτόν. Δυστυχῶς τὰ γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα τόπος τις ἔπρεπε νὰ συγκεντρώνῃ ὅπως κριθῇ κατάλληλος καὶ τὰ ὁποῖα τὰ παλαιὰ τακτικὰ ἐπιμελῶς ἀναφέρουν, δὲν παραδίδονται ὑπὸ τοῦ Κωδινοῦ. Φρονοῦμεν, ὅτι, ἐπειδὴ αἱ ἀρχαὶ τῆς πολεμικῆς τέχνης δὲν μετεβλήθησαν καὶ δὴ ἐφ' ὅσον τὰ ὅπλα ἔμενον τὰ αὐτά, τὰ αὐτὰ θὰ ἴσχυον καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Ὁ «ἐπὶ τοῦ στρατοῦ» ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν μήνσωρα καὶ μηνσουράτωρα, μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἡ δικαιοδοσία του περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ὑπόδειξιν τοῦ καταλλήλου χώρου. Τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἑνὸς ἑκάστου τμήματος (φλαμμούλου) ἐφύλασσε καὶ πάλιν δι' ἑαυτὸν ὁ μέγας δομέστικος[2], ἐργασία ἥτις, ὡς εἴδομεν, ἀνῆκεν ὁμοίως εἰς τοὺς μήνσωρας καὶ μηνσουράτωρας. Τοῦ κατουνοτοπίου ἐκλεγέντος, ἑκάστη στρατιωτικὴ μονὰς κατελάμβανε τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν ὁ μ. δομέστικος καθώριζεν, ἀπαγορευομένου πρότερον αὐστηρῶς ὅπως οἱ ἄνδρες ἀφιππεύσουν ἢ ἀποθέσουν τὰ ὅπλα[3]. Ἡ ἀσφάλεια τῆς κατασκηνώσεως ἐπαφίετο, κατὰ τὸν Κωδινόν, εἰς τὰς ἐγκαθισταμένας βίγλας ἡμερινάς τε καὶ νυκτερινάς. Τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην ἀνέθετεν ὁ μ. δομέστικος εἰς εἰδικὸν ἀξιωματικόν, τὸν ἐπὶ «τῆς βίγλης μέγαν δρουγγάριον» λεγόμενον. Οὗτος, πρὶν ἢ ἀκόμη τὸ στράτευμα καταλύσῃ, ἀπήρχετο πρὸς ἐγκατάστασιν τοῦ «ἡμεροβιγλίου», τῶν φρουρῶν δηλ. τῆς ἡμέρας, εἰς θέσεις τὰς ὁποίας ὁ μ. δομέστικος θὰ ὑπεδείκνυε. Τὸ «ἡμεροβίγλιον» ἀνετίθετο εἰς ἐλαφρῶς μὲ τόξα ὡπλισμένους στρατιώτας. Κατὰ τὸ δειλινὸν ὁ αὐτὸς μέγας δρουγγάριος ἀπερχόμενος πρὸς τοὺς διὰ τὰς βίγλας τῆς νυκτὸς ὁρισθέντας διέτασσε νὰ ἑτοιμασθοῦν καὶ νὰ δώσουν τροφὴν εἰς τοὺς ἵππους, λέγων ἐπὶ λέξει : «ἄρχοντες, ἑτοιμάσθητε, δειπνήσατε, καὶ δότε τροφὴν τοῖς ἵπποις». Ἡ τελευταία φράσις δὲν φαίνεται, ἂν ἀφορᾷ μόνον εἰς τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τμημάτων τῶν πρὸς νυκτερινὴν φρουρὰν ἐκλεγέντων ἢ γενικῶς δηλοῖ ὅτι ἡ φρουρὰ τῆς νυκτὸς διενηργεῖτο ὑπὸ ἱππέων μόνον. Πάντως σαφῶς ἀναγράφεται, ὅτι οἱ τοξόται φρουροὶ τῆς ἡμέρας «οὐδαμῶς κατὰ τὴν νύκτα βιγλίζουσι». Ἐπελθούσης τῆς στιγμῆς ὁ δρουγγάριος τῆς βίγλης ὡδήγει τοὺς νυκτοφρουροὺς ἐκτὸς τοῦ στρατοπέδου καὶ ἔτασσεν εἰς τὰς καταλλήλους θέσεις.—Τὴν τελευταίαν ταύτην ἐργασίαν ἐτέλει ὁσάκις τοῦτο εὕρισκεν ἀναγκαῖον αὐτὸς ὁ μ. δομέστικος.— Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς ὁ αὐτὸς μ. δρουγγάριος τῆς βίγλης ἦτο ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν παρακολούθησιν (ἔφοδον) τῶν φρουρῶν[1]. Τῆς ὑποχρεώσεως νυκτερινῆς φρουρᾶς οὐδεὶς τῶν ἀξιωματικῶν μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν ἀπηλλάσσετο, μηδ' αὐτῶν τῶν υἱῶν τοῦ αὐτοκράτορος ἐξαιρουμένων[2].

Ἐπικειμένης τῆς ἐκκινήσεως, τὸ πρὸς τοῦτο σάλπισμα ἐδίδετο ἐκ τῆς σκηνῆς τοῦ μ. δομεστίκου, ἀκόμη καὶ ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ βασιλεὺς παρευρίσκετο.—Ὁ λόγος ἐξετέθη ἀνωτέρω.—Ὄχι δὲ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλον παράγγελμα τῆς παρατάξεως ἐκράτει ὁ μ. δομέστικος, τοῦ βασιλέως περιοριζομένου νὰ «ἐπικρίνῃ» τὴν ὅλην κατάστασιν. Ἠχήσαντος τοῦ σαλπίσματος τῆς ἐκκινήσεως, οὐδενὸς «ἄρχοντος» τὸ φλάμμουλον ἐπετρέπετο ν' ἀναπετασθῇ πρὸ τοῦ βασιλικοῦ. Ἐξαίρεσιν πάλιν ἀπετέλει τὸ τοῦ μ. δομεστίκου, δικαιουμένου ν' ἀναπετάσῃ τοῦτο καὶ πρὸ τοῦ βασιλικοῦ[3].

*
* *

Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν περὶ στρατοπέδου ἠκολουθήσαμεν τὴν χρονολογικὴν τάξιν τῶν σχετικῶν πηγῶν. Ὁ τρόπος οὗτος, καίτοι ἄχαρις προεκρίθη, καθόσον οὕτω καθίσταται δυνατὴ ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ὅλου ζητήματος, παρεχομένης συνάμα μιᾶς εἰκόνος τῆς σχετικῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας τῶν Βυζαντινῶν. Ἐλπίζομεν, ἐξ ὅσων ἀνωτέρω παρετέθησαν, ὅτι ὁ ἀναγνώστης θὰ δυνηθῇ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν περὶ στρατοπέδου, σημαντικοῦ κεφαλαίου τῆς στρατηγικῆς τέχνης, ἰσχυόντων. Ἐντεῦθεν καθίσταται φανερόν, ὅτι τὰ περὶ στρατοπέδου διδάγματα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀνεσύροντο εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, ὁσάκις τὰ στρατιωτικὰ πράγματα τοῦ Βυζαντίου διήρχοντο κρίσιν.

Footnotes (p. 182):

1 Αὐτόθι, σ. 10 καὶ 23.
2 Αὐτόθι, σ. 83—84.
3 Αὐτόθι, σ. 84, 2 ἑξ.

Footnotes (p. 183):

1 Αὐτόθι, σ. 84.
2 Αὐτόθι, σ. 85 ἑξ.
3 Αὐτόθι, σ. 83, 8 ἑξ.

Ἡ ἐμμονὴ αὕτη δὲν ἐνέχει ποσῶς τὴν ἔννοιαν ἀδυναμίας πρὸς ἀναζήτησιν καὶ ἀνεύρεσιν νέων μεθόδων, καθόσον ἄλλως τε, διαρκοῦντος τοῦ μακραίωνος βίου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, οὐδεμία ἐπῆλθε ριζικὴ μεταβολὴ εἰς τὴν τέχνην τοῦ πολέμου. Ἐν χρήσει παρέμενον τὰ ἀγχέμαχα ὅπλα, ὁ δὲ πόλεμος ἐκρίνετο εἰς συγκρούσεις ἐκ τοῦ συστάδην. Οὐχ ἧττον ὅμως, ὁ,τιδήποτε αἱ ἑκάστοτε παρουσιαζόμεναι νέαι συνθῆκαι ἐπέβαλλον, ἀνεζητεῖτο καὶ ἀνευρίσκετο. Οὕτω τὰ μόνιμα κατὰ μῆκος τῶν στρατιωτικῶν ὁδῶν στρατόπεδα εἶναι ἐπινόησις βυζαντινή. Ἐπίσης ἡ ἐσωτερικὴ διαχάραξις τοῦ στρατοπέδου προσηρμόζετο πρὸς τὴν ἑκάστοτε συγκρότησιν τοῦ στρατεύματος, ἥτις δὲν παρέμενε πάντοτε ἡ αὐτή. Ὅταν, ὡς γνωστόν, αἱ βαρβαρικαὶ ὀρδαὶ ἔφιπποι καὶ ἐλαφρῶς ὡπλισμέναι εἰσέβαλον εἰς τὸ κράτος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦτο ἀναπροσαρμοσθὲν ηὔξησε τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐλαφρῶς ὡπλισμένων ἱππέων καὶ ἐμείωσε τὸν τῶν πεζῶν. Ἀλλὰ τότε καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στρατοπέδου διερρυθμίσθη ἀναλόγως. Καὶ εἰς ὅ,τι δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀσφάλειαν τοῦ στρατοπέδου παρουσιάζει αὕτη νέα ἄγνωστα μέχρι τότε στοιχεῖα, ὡς εἶναι οἱ κωδωνίσκοι, οἱ ποδοκλάσται, ἡ κατὰ μῆκος τοῦ χάρακος πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στρατοπέδου παράταξις τῶν ἁμαξῶν, ἡ ἐνίσχυσις τῆς ἀμύνης τῶν πυλῶν διὰ διορύξεως τάφρου καὶ ἀνεγέρσεως χάρακος κἄλ.

Γ. ΚΟΛΙΑΣ

ΚΥΒΟΜΑΝΤΕΙΑ

Εἰς χεῖρας τοῦ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ἀρχιτέκτονος κ. Λ. Σ. Λαζαρίδου[1] εὑρίσκετο κῶδιξ περιέχων διάφορα κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀστρολογίαν καὶ εἰς διάφορα εἴδη μαντείας.

Ὁ κῶδιξ οὗτος, ἐστερημένος περικαλύμματος[2], εἶναι χαρτῷος, σχήματος 0,20×0,29, ἠριθμημένος κατὰ σελίδας καὶ ἐγράφη ὑπὸ ἰδιώτου τινός, ὅστις, ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν μαντικήν, ἀντέγραψε διάφορα σχετικὰ κείμενα, ἐγκαταλείπων καὶ σελίδας κενὰς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κώδικος, ἔχων, ἴσως, ὑπ' ὄψιν του ν' ἀντιγράψῃ ἐν αὐταῖς καὶ ἄλλα κείμενα, ἅτινα δὲν τῷ ἦσαν πρόχειρα.

Τίς ὁ ἀντιγράφων δὲν ἀναφέρεται. Πάντως ἦτο γνώστης καὶ τῆς τουρκικῆς γλώσσης, διότι ἐν τῷ κώδικι εὑρίσκομεν καὶ κείμενα εἰς τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν γεγραμμένα δι' ἑλληνικῶν χαρακτήρων καὶ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀστρολογίαν.

Ὁ κῶδιξ, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῆς γλώσσης, τῆς γραφῆς καὶ ἰδίως ἐκ κειμένου περιεχομένου ἐν αὐτῷ, φαίνεται ὅτι ἐγράφη μετὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος[3].

Ἐν ταῖς σελίσι 1—17 ὁ κῶδιξ περιέχει κείμενον ἀναφερόμενον εἰς

---

[1] Ὁ κάτοχος τοῦ κώδικος μοὶ ἐπέτρεψε κατὰ τὸ ἔτος 1936 νὰ μελετήσω τὸ χειρόγραφον ὥρας μόνον τινάς. Ἐκ τούτου ἡ πρόθεσίς μου νὰ λάβω, ἔστω καὶ μιᾶς μόνης σελίδος φωτοτυπίαν, ὑπῆρξεν ἀδύνατος. Ὀλίγον μετὰ τὴν ὑπ' ἐμοῦ μελέτην ὁ κ. Σ. Λαζαρίδης μετῴκησεν εἰς Μακεδονίαν, ὅπου, ὡς μανθάνω, ἀπέθανε, κατόπιν δυστυχήματος, ἐν Θεσσαλονίκῃ.

[2] Ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ταύτης καὶ ἐκ τῆς ὑγρασίας, λέξεις τινὲς ἐν ταῖς πρώταις σελίσι ἔχουσιν ἀποσβεσθῆ. Ταύτας συμπληρῶ καὶ τοποθετῶ ἐντὸς < >.

[3] Ἐν σ. 41 τοῦ ἡμετέρου κώδικος ἀναγινώσκομεν τὸν ἀκόλουθον τίτλον ἑνὸς μεταγραφομένου κειμένου «Καλαντάριον παντοτινὸν ἤτοι προγνωστικὸν μεταφρασθὲν ποτὲ ἐκ τῆς οὐγγρικῆς γλώττης εἰς τὴν ἡμετέραν ἁπλῆν διάλεκτον παρά τινος ἀνωνύμου. Νῦν πρῶτον ἐξεδόθη δι' ἐξόδων καὶ δαπάναις τοῦ ἐντιμοτάτου καὶ χρησιμοτάτου ἐν Πραγματευταῖς Ἀρίστου Κυρίου Κυρίου Κωνσταντίνου τοῦ Πανευδεσιμωτάτου ἱερέως Ἐμμανουὴλ Μενελικίου [τὸ χ. γράφει Ἐλλενικίου] τοῦ ποτὲ οἰκονόμου τῆς αὐτῆς πόλεως Μελενίκου χρηματίσαντος. Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας. Ἐν ἔτει 1767.».

τὴν κυβομαντείαν. Ἐκ τῆς ρίψεως τριῶν κύβων ὁ ἄνθρωπος ἀποτρέπεται ἢ προτρέπεται νὰ πράξῃ ἢ ὄχι, ἐκεῖνο δι' ὃ ἔρριψε τούτους.

Εἶπον ὅτι ὁ κῶδιξ ἐγράφη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος, φρονῶ ὅμως ὅτι τὸ ἐν αὐτῷ καταγραφόμενον κείμενον, οὐχὶ γλωσσικῶς, ἀλλὰ πραγματικῶς, ἀντιγράφει παλαιότερον, καὶ δὴ Βυζαντινόν, συμπεραίνω δὲ τοῦτο ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ μνείας οὐχὶ δύο κύβων, ὡς γίνεται σήμερον, ἀλλὰ τριῶν, οὓς κυβεύοντες ἔρριπτον οὐ μόνον οἱ ἀρχαῖοι, ἀλλὰ καὶ οἱ Βυζαντινοί.

Ὅτι δὲ καὶ τὸν ἀρχαῖον τρόπον τῆς κυβομαντείας [1] ὑποδεικνύει τὸ ἡμέτερον κείμενον, φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος περὶ 56 περιπτώσεων ρίψεως τῶν κύβων καὶ ταυταρίθμων ἀπαντήσεων [2], ὡς ἀκριβῶς ἐγίνετο καὶ παρ' ἀρχαίοις. Ὡς δὲ παρ' ἀρχαίοις αἱ ἀπαντήσεις ἐλαμβάνοντο ἐξ Ὁμηρικῶν στίχων, π. χ. «εγβ (δηλαδὴ ἡ περίπτωσις 5, 3, 2), μήποτε τῆς εὐνῆς ἐπιβήμεναι ἠδὲ μιγῆναι» (Ὁμήρου Ἰλιὰς Θ, 133), οὕτω καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ κειμένῳ αἱ ἀπαντήσεις [3] συνοδεύονται ὑπὸ λέξεων καὶ στίχων ἐκ τῶν ψαλμῶν, σχετιζομένων πως πρὸς αὐτάς [4]. Εἶναι δηλαδὴ ὁ τρόπος οὗτος τῆς μαντικῆς παρόμοιός πως πρὸς εἶδός τι ἀρχαίας ῥαψῳδομαντείας [5].

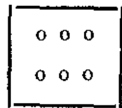
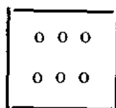
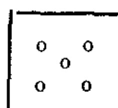
Ὅπως ἂν ἔχῃ, τὸ κείμενον μᾶς ὑποδεικνύει πῶς θὰ ἐγίνετο κατὰ

[1] Περὶ τῆς κυβομαντείας ἐν τῇ ἀρχαιότητι βλ. Ch. Daremberg-Sanglio, Dictionnaire des antiquités grecques et Romaines. Paris, 1892. Τόμ. III ἐν λ. Divinatio, σ. 301—302. A. Bouché-Leclercq, Histoire de la divination dans l'antiquité. Paris, 1879. Τόμ. I, σ. 191. Pauly—Wissowa, Real Encyclopädie. Τόμ. 27 (1928), ἐν λ. Mantike, στ. 1286. Πλείονα ἐν τῷ αὐτῷ ἔργῳ ἐν Supplement Band IV (1924) στ. 51—55 ἐν λ. Astragalomanteia.

[2] Ἐν τῷ ἡμετέρῳ κειμένῳ ἐλλείπει ἡ περίπτωσις 6, 3, 1, ἐνῷ ἡ περίπτωσις 3, 3, 1 κακῶς ἐγράφη ἐν τῷ ἀριθμῷ 43 ἀντὶ τοῦ 49.

[3] Εἷς πάπυρος τοῦ 3ου μ. Χ αἰῶνος (C. Wessely, Densch. Akad. Wien. XLII (1893) 2 abh. σ. 1 καὶ ἑξῆς) περιέχων κείμενον κυβομαντείας μᾶς παρέχει τὰς ὀλίγας λεπτομερείας περὶ τούτου τοῦ εἴδους τῆς μαντικῆς ἐν τῇ ἀρχαιότητι. Βλ. Pauly-Wissowa, R. E. Supplement Band IV στ. 54—55.

Πρόσθες δ' ὅτι ἐν τῷ ἡμετέρῳ κειμένῳ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ρίψεως τῶν κύβων εἶναι ἐζωγραφισμένον. Οὕτω π. χ. τὸ 6, 6, 5 ἔχει ἐν τῷ χειρογράφῳ :

[4] Ἐν τῷ ἀριθμῷ 51 δὲν ἀναφέρεται κείμενον ἐκ τῶν ψαλμῶν.

[5] A. Bouché-Leclercq, Ἔνθ' ἀν. σ. 196.

τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἡ κυβομαντεία, περὶ ἧς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐλλείπουσι σχετικαὶ πληροφορίαι. Μόνον, ὅσον γνωρίζω, κατὰ τὴν παλαιοτέραν ἐποχὴν ἀναφέρει ταύτην ὁ Ἱππόλυτος, μνημονεύων Μάρκου τινὸς διδασκάλου, ὅστις «ἔμπειρος μαγικῆς, ἃ μὲν διὰ κυβείας δρῶν, ἃ δὲ διὰ δαιμόνων, ἠπάτα πολλούς» [1].

Καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους δὲ χρόνους δὲν περιγράφεται κυβομαντεία. Ὁ Καραγιάννης εἰς τὸ Δεισιδαιμονίας δοκίμιόν του δὲν τὴν περιγράφει, οὐδὲν δὲ περὶ αὐτῆς λέγει καὶ ὁ Α. Παπαδόπουλος ἐν τῇ «Περὶ νεοελληνικῆς μαντείας» μελέτῃ του [2].

(σ. 1.) Βιβλίον διὰ κάθε συλλογισμὸν τοῦ ἀνθρώπου ὁποῦ ἤθελεν ἀγαπήσῃ κακὸν ἢ καλὸν κατὰ τὴν φανέρωσιν τῶν τριῶν ζαρίων.

1) 6, 6, 6. Ἐπέρασαν οἱ ἀστέρες καὶ ὁ ἥλιος ἐσκοτίσθη καὶ πάλιν ἐγένετο ξαστεριά. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *λύτρωσέ με Κύριε ἐξ ἀνθρώπου πονηροῦ*, ὁμοίως καὶ ἐσένα, ἄνθρωπε, λυτρώσεται ὁ θεὸς ἀπὸ παντὸς κακοῦ καὶ εὖ σοὶ γενηθήσεται κατὰ τὸν λογισμόν σου.

2) 6, 6, 5. Συλλογίσου ἕνα συλλογισμὸν κακὸν [3] καὶ εἰς ἐχθροὺς ἐκεῖνο θέλει ἔλθῃ. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *θλίψεως τῆς παρούσης ζωῆς λύτρωσέ με κύριε ἀπὸ παντὸς κακοῦ* . . . τοῦτο καὶ ἐσένα ἄνθρωπε θέλει σὲ λυτρώσει . . . <ἀπὸ παντὸς> κακοῦ καὶ θέλει σὲ δόσει ἐκεῖ<νο> . . . . μα.

(σ. 2.) *3*) 6, 6, 4 Γενέσθω σοὶ τημονιοῦχος κύριος ὁ θεός σου, πλὴν μὴ ξεμακρύνῃς ἀπ' αὐτόν, διὰ τοῦτο καὶ ὁ προφήτης δαβὶδ λέγει· *ἐπὶ σοὶ κύριε ἤλπισα, ἵνα μὴ καταισχυνθῶ εἰς τὸν αἰῶνα*, ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε ἔλπισον ἐπὶ τὸν θεόν σου καὶ οὐ μὴ αἰσχυνθῇς καὶ λυτρώσεταί σε [4] ὁ θεὸς <καὶ θέλ>εις ἔχῃ κα<λόν>.

4) 6, 6, 3. Ὅτι ἐσυλλογίσθης ἐκεῖνο θέλει σοὶ ἑτοιμασθῇ καὶ εἰς χεῖρας σου θέλει ἔλθῃ. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *λύτρωσέ με, κύριε ἐκ παντὸς κακοῦ*, ὁμοίως καὶ σὲ ἄνθρωπε θέλει σὲ λυτρώσῃ ὁ θεὸς ἐκ παντὸς κακοῦ μόνον παρακάλει κύριον τὸν θεὸν τὸν ζῶντα.

5) 6, 6, 2. Ἄπλωσον τὴν χεῖραν σου εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἐλέησον καὶ τὸν θεὸν παρακάλεσον. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *εὐφρανθήσονται δίκαιοι ἐν κυρίῳ*. τοιούτης λογῆς καὶ σὺ ἄνθρωπε θέλεις εὐφρανθῇς διὰ τοῦ συλλογισμοῦ αὐτοῦ ὅπου συλλογίζεσαι.

[1] Paul Wendland, Hippolytus Werke. III Refutatio omnium haeresium. Leipzig 1916, σ. 170, στίχ. 10—12.

[2] Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος (1923), σ. 142 κ. ἑ.

[3] Τὸ χ. ἔχει καλόν.

[4] Τὸ χ. σαι.

6) <6>, 6, 1. . . . . ὅπου καὶ καμμίαν τιμὴν θέλεις ἔχει (σ. 3.) ἀλλὰ πολλὴν καλωσύνην. διὰ τοῦτο ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *φύλαξόν με κύριε ὡς ἐφύλαξας τοὺς τρεῖς παῖδας ἐκ φλογὸς τῆς καμίνου.* οὕτω καὶ σὺ ἄνθρωπε εἶ καὶ συμβουλεύσῃ σὲ τινὰς ἐκεῖνο ὅπου συλλογίζεσαι ὅμως σὲ ἐπιβουλεύεται. διὰ τοῦτο ἄφες αὐτὸ ὅτι ὕστερον θέλεις μετανοήσῃ εἰς ἐκεῖνο ὅπου ἔκαμες.

7) 6, 5, 5. Ἐκεῖνο ὅπου συλλογίζεσαι καλὸν πρᾶγμα ἐπιθυμεῖς καὶ θέλεις ἀποκτήσῃ τιμὴν εἰς τὸ χέρι. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμὲ κύριε καὶ ἐλέησόν με.* ἔτζι καὶ ἐσὺ ἄνθρωπε παρακάλεσον τὸν θεὸν καὶ ἐλεήσει σε καὶ ἐκεῖνο ὅπου πρέπει νὰ ἀρχίζῃς νὰ τὸ κάμῃς.

8) 6, 5, 4. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο ὅπου ἐσυλλογίσθης εἶναι βαρὺ καὶ μέγα πλὴν στοχάσου τὸν συλλογισμὸν αὐτόν, ἂν εἶναι τῆς στράτας κάμε το, εἰδὲ καὶ δὲν εἶναι τῆς στράτας νὰ μὴν τὸ συλλογισθῇς περισσότερον. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *μακρυνθήσεται ἡ ζωή μου ἐπὶ σοὶ κύριε.* οὕτω καὶ σὺ ἄνθρωπε ἐὰν ἀφεθῇς ἀπ' αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν μακρόβιος θέλεις γίνῃ καὶ καρτέρησον νὰ μὴν ἔλθῃς εἰς ζημίαν ἢ εἰς κακόν.

9) 6, 5, 3. Ἀγαπᾶς νὰ πιάσῃς ἐλάφι ἄγριον ἀπὸ τὰ κέρατα καὶ αὐτὸ μακρυὰ εἰς τὸν λόγκον εἰσέβη. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἐπὶ σοὶ κύριε ἤλπισα ἵνα μὴ καταισχυνθῶ εἰς τὸν αἰῶνα.* ἔτζι καὶ ἐσὺ ἂν (σ. 4.) θρωπε ἔλπισον ἐπὶ κύριον καὶ ἄφες αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν ἵνα μὴ ἐντραπῇς ὅτι ὁ κόπος εἶναι μεγάλος.

10) 6, 5, 2. Μὴ ξεμακρύνῃς ἀπὸ τὸν συλλογισμὸν ἐκεῖνον ὅπου ἐσυλλογίσθης, ὅτι θέλεις τὸν ἀποκτήσει καὶ θέλεις χαρῇ μόνον τὸν θεὸν παρακάλεσον μετὰ δικαιοσύνης. ὅτι ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἀγάλλου* καὶ θέλει ἔλθῃ ἀγαλλίαση ἀπὸ τὸν συλλογισμόν σου, καλὰ λέγει καὶ τώρα ὀγλήγορα.

11) 6, 5, 1. Αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν ἠμπορεῖς νὰ τὴν κατορθώσῃς ὅμως μὲ πολὺν κόπον. διὰ τοῦτο καὶ ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ὅλοι οἱ δυνατοὶ καὶ ἄρχοντες ἐν πᾶσιν εἰσὶν ἐπαινετοί.* ὅμως καὶ σὺ ἄνθρωπε παρακάλεσον τὸν θεὸν μετὰ δικαιοσύνης, καὶ θέλεις ἔχῃ τὸν συλλογισμὸν ὅπου ἐστοχάσθης.

12) 6, 4, 4. Νὰ μὴ σὲ κακοφανῇ ἀπὸ ἕνα πρᾶγμα ὅπου δὲν χρειάζεται ἀλλὰ ξεμακρύνου ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμόν. διὰ τοῦτο καὶ ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἡ κακὴ γλῶσσα χειρότερον κακὸν κάμνη.* διὰ τοῦτο καὶ εἰς ἐσένα ἄνθρωπε κακὰ θέλουν κάμῃ οἱ ἄνθρωποί σου καὶ οἱ φίλοι καὶ κατὰ σοῦ κακὰ συμβουλεύονται, διὰ τοῦτο φυλάξου ἀπὸ τέτοιον συλλογισμόν.

(σ. 5.) *13*) 6, 4, 3. Ὡσὰν ἕνας ἄνθρωπος μπα<ίνει> [1] εἰς μίαν

[1] Τὸ χ. μπα.

λοῦντραν νὰ κυματίζεται εἰς ὁρμηρὰ νερὰ καὶ νὰ γυρίσῃ ἡ λοῦντρα, τοιούτης λογῆς καὶ οἱ συλλογισμοί σου. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἡ καρδία μου ἐταράχθη ἐν ἐμοί.* ἔτζι καὶ εἰς ἐσένα ἄνθρωπε δειλιάζει ἡ καρδία σου [1] καὶ δὲν ἔχεις πίστιν. διὰ τοῦτο ἄφες τὸν συλλογισμόν σου ὅπου ἐπιθυμᾶς.

14) 6, 4, 2. Ἐσυλλογίσθης διὰ κανένα κέρδος, ὅμως ὁ γείτονάς σου στέκει ἐναντίος, ὁ ὁποῖος παντοτινὰ μὲ τὰ λόγια σοῦ ὁμιλεῖ λόγια γλυκὰ καὶ σοῦ γίνεται καλὸς φίλος. διὰ τοῦτο ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *λύτρωσέ με κύριε ἀπὸ ἀνθρώπου πονηροῦ.* τοιούτης λογῆς καὶ ἐσὺ ἄνθρωπε φυλάξου ἀπὸ ἀνθρώπου πονηροῦ ἐγὼ σὲ συμβουλεύω διὰ νὰ μὴν εἶσαι εἰς ταραχήν.

15) 6, 4, 1. Ὁ πόθος σου καὶ ὁ συλλογισμός σου δὲν εἶναι τόσον ἀναγκαῖον πρᾶγμα, μόνον εἶναι σφόδρα κακόν. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *λύτρωσέ με κύριε ἀπὸ τῶν διαβαλλόντων με.* ἔτζι καὶ σὺ ἄνθρωπε τέτοιον πρᾶγμα νὰ μὴ δοκιμάσῃς νὰ κάμῃς διὰ νὰ μὴν καταποντισθῇς εἰς ξηρὸν τόπον ὅσον καὶ εἰς νερὸν ὅπου τρέχει μὲ ὁρμὴν ἀπὸ κακοὺς ἀνθρώπους.

(σ. 6.) *16*) 6, 3, 3. Δι' ἐκεῖνο ὅπου συλλογίζεσαι ἀπὸ πολλοῦ ἠτοιμάσθη ἡ ὑπόθεσίς σου νὰ ἔλθῃ εἰς χεῖρας σου. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *οὐ πλησιάσουσιν ἐμοὶ γόητες.* ὡσαύτως καὶ εἰς τοῦ λόγου σου ἄνθρωπε δὲν θέλει προσεγγίσει κανένα κακόν, ἀλλὰ μὲ χαρὰν θέλει ἔλθῃ εἰς ἐσέ. παρακάλει λοιπὸν τὸν θεὸν σφόδρα μετὰ δικαιοσύνης καὶ καλὸν σοὶ ἔσται.

17) 6, 3, 2. Δι' ἐκεῖνο «ἤκουσεν ὁ θεὸς τῆς δεήσεώς μου» δι' ἐκεῖνο ὅπου συλλογίζεσαι καὶ ποθεῖς καὶ εἰς ὀλίγον καιρὸν χωρὶς ἀργοπορίαν θέλει ἔλθῃ εἰς τοῦ λόγου σου εἰς τὸ χέρι σου, πλὴν τὸν θεὸν παρακάλεσον μὲ δικαιοσύνην. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *πλήρωσον κύριε τὴν ἐπιθυμίαν τῆς καρδίας μου.* ὁμοίως καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς καρδίας σου πληρώσει θέλει ὁ θεὸς καὶ καλὸν σοὶ ἔσται.

18) 6, 2, 2. Εἰς τοῦτο δὲν εἶναι ἀναγκαῖον πρᾶγμα, ὅμως θέλει πληρώσῃ κύριος τὴν ἐπιθυμίαν σου. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *στερέωσον κύριε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ λύτρωσέ με ἀπὸ παντὸς κακοῦ.* ὁμοίως καὶ εἰς ἐσένα θέλει δόσει ὁ κύριος εἰρήνην καὶ πᾶν ἀγαθόν.

(σ. 7.) *19*) 6, 2, 1. Τοῦτος ὁ συλλογισμὸς ὡσὰν ἕνα λουλοῦδι ὥμορφον ἀνθισμένον. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *πλήρωσον κύριε τὴν ἐπιθυμίαν τῆς καρδίας μου.* ὁμοίως καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς καρδίας σου θέλει πληρωθῇ ἐκ θεοῦ μὲ πᾶν ἀγαθόν, καὶ θέλεις εὐφρανθῇ καὶ πολλὴν ἀγάπην θέλεις

[1] Τὸ χ. μου.

ἔχει ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν ὅπου ἐστοχάσθης.

20) 6, 1, 1. Ὅταν εἰς τράπεζαν κάθησαι καὶ τὰ φαγητὰ περισσὰ εἰς τὸ ὁσπῆτι, τότε εὐφραίνεται κάθε ἄνθρωπος. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *εὐφρανθήσεται κύριος ἐν τοῖς ποιήμασι τῶν χειρῶν αὐτοῦ.* ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε θέλεις εὐφρανθῇ ἐπὶ τὸ πρᾶγμα τοῦτο ὅπου ἐσυλλογίσθης.

21) 5, 5, 5 Ὁ συλλογισμὸς ὅπου συλλογίζεσαι καλὸν πρᾶγμα εἶναι καὶ θέλει γένῃ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ συλλογισμοῦ σου μόνον παρακάλει τὸν θεόν. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *γεννηθήτω ἡ καρδία μου ἐπὶ τὸ καλόν.* ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε δι' αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν θέλεις εὐφρανθῇ ὀγλήγορα.

22) 5, 5, 4. Δι' αὐτὸ ὅπου συλλογίζεσαι σοὶ ἡτοιμάσθη καὶ θέλει ἔλθῃ εἰς χεῖρας σου καὶ ἡ δόξα <σου> εἰς ἄλλους θέλει ὑψωθῇ. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *λύτρωσέ με κύριε ἀπὸ ἀνθρώπου πονηροῦ.* ὁμοίως καὶ ἐσένα ἄνθρωπε θέλει σὲ λυτρώσει ἀπὸ ἀνθρώπου πονηροῦ.

(σ. 8.) *23*) 5, 5, 3. Μὴ φοβῆσαι ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς ὅπου συκώνονται κατὰ σοῦ, ὅτι θέλεις νικήσει αὐτούς. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *κραταίωσόν με κύριε συνέτισόν με.* ὁμοίως καὶ ἐσένα ἄνθρωπε θέλει σὲ δυναμώσει ὁ θεὸς καὶ θέλει σὲ δόσει σύνεσιν κατὰ τῶν ἐχθρῶν σου καὶ θέλεις κερδήσει.

24) 5, 5, 2. Συλλογίζεσαι μίαν ἐρημίαν δι' ἕνα πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον σφόδρα νὰ ἀπέχῃς, ἐπειδὴ δὲν ἔχεις κανένα, διάφορον, μόνον ὀφίδια, δράκοντας καὶ θηρία καὶ [εἰς] τὴν ἔρημον. διὰ τοῦτο ἄφες αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν καὶ θέλεις εὐφρανθῇ. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *δεῖξον κύριε τὸ ἔλεός σου ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐλέησόν με.* ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε ἂν ἀφεθῇς ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν καὶ θέλει σὲ ἐλεήσει ὁ θεὸς καὶ φυλάξου ὅτι κακὸν ἐστί.

25) 5, 5, 1. Ἐσυλλογίσθης δι' ἕνα πρᾶγμα κακόν, διὰ τὸ ὁποῖον πολλὰ νὰ λείπῃς ἀπὸ τέτοιον συλλογισμὸν καὶ νὰ μὴ δοκιμάσῃς νὰ τὸν κάμῃς. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἀκούσατέ μου πραεῖς καὶ ὀκνηροί.* ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε ἂν ἀκούσῃς καὶ ἂν ἀφεθῇς ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν ὅπου εἶναι βαρὺς καὶ ἄχρηστος, θέλεις κάμῃ καλά.

(σ. 9.) *26*) 5, 4, 4[1]. Δὲν πρέπει νὰ ἀκούσῃς τὸν φιλάργυρον, ὅτι ὁ φιλάργυρος δὲν θέλει ἴδῃ ποτὲ τὰ κάλλη τοῦ παραδείσου διὰ τοῦτο καὶ ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἔκκλινον ἀπὸ κακοῦ καὶ ποίησον ἀγαθόν.* ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε ἔκκλινον ἀπὸ κακοῦ ὅτι δὲν ἀγαπᾷ ὁ θεὸς τὴν πονηρίαν.

[1] Τὸ χ. 5, 5, 3.

27) 5, 4, 3[1]. Μακάρι καὶ νὰ εἶναι εἰς τοῦ λόγου σου καλὸς αὐτὸς ὁ συλλογισμὸς ὅπου ἐσυλλογίσθης, δὲν εἶναι καλός, ὅμως ἀπ' αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν ἀφέσου. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἐδειλίασε ἡ καρδία μου ἐν ἐμοὶ καὶ φόβος θανάτου ἦλθεν ἐπ' ἐμέ.* ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε θέλεις ἔχῃ μεγάλον φόβον καὶ δειλίαν καὶ ἂν ἠμπορέσῃς νὰ τελειώσῃς τὸ πρᾶγμα τοῦτο εἰς τὸ κεφάλι σου θέλει ἔλθῃ.

28) 5, 4, 2. Κατευθῆναι κύριος τὰς ὁδούς σου καὶ τὸ θέλημά σου γενηθήσεσθαι. ἐκεῖνο ὅπου λογιάζεις καλὸν πρᾶγμα εἶναι. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *αἰνεῖτε ἄνθρωποι καὶ γῆ τὸν κύριον.* ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε θέλεις ἀποκτήσει κατὰ τὸν συλλογισμόν σου, ὅμως τὴν γνῶσιν σου ἡμέρωνε.

(σ. 10.) *29*) 5, 4, 1. Ὁ πόθος τοῦ συλλογισμοῦ σου ὅπου ἐπιθυμεῖς μὲ χαρὰν καὶ εὐφροσύνην θέλει ἔλθῃ καὶ θέλει χαροποιηθῇ τὸ θέλημά σου. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἐλέησόν με ὁ θεὸς κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου.* ὁμοίως καὶ ἐσένα ἄνθρωπε θέλει σὲ ἐλεήσει ὁ θεὸς μὲ ἔλεος καὶ εὐφροσύνην θέλεις τὸ ἀποκτίσει.

30) 5, 3, 3. Ὁ καιρὸς εἶναι καλὸς ἂν θέλεις νὰ κάμῃς κανένα πρᾶγμα. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *πλήρωσον κύριε τὴν ἐπιθυμίαν μου.* ὁμοίως καὶ τὴν ἐπιθυμίαν σου θέλει πληρώσει ὁ θεὸς καὶ θέλεις ἔχῃ θησαυρὸν καὶ καλὸν σοὶ ἔσται.

31) 5, 3, 2. Τὸ πρᾶγμα ὅπου συλλογίζεσαι κακὸν[2] εἶναι. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *καθὼς τὸ ἀγριόγηδον πηδᾷ εἰς τὸ κάμπον καὶ τὸ πιάνει ὁ κυνηγός.* ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε ἀφήσου ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν διὰ νὰ μὴ πιασθῇς καὶ σύ, ὅτι εἶναι κακὸν πρᾶγμα καὶ ἀνωφελές.

32) 5, 3, 1[3]. Ἐπιβλέψει ἐπὶ σὲ ὁ θεὸς εἰς ὅλην σου τὴν ζωὴν καλὸν πρᾶγμα εἶναι αὐτὸ ὅπου συλλογίζεσαι. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *δόξασόν με κύριε ἐν πάσῃ τῇ ζωῇ μου.* ὁμοίως καὶ ἐσένα ἄνθρωπε θέλει σὲ δοξάσει ὁ θεὸς μὲ πολὺν ἔπαινον καὶ σφόδρα καλὸν σοὶ ἔσται.

(σ. 11.) *33*) 5, 2, 2. Τὸ πρᾶγμα ὅπου συλλογίζεσαι καλὸν ἐστίν. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει. *πρὸς τοὺς πόδας σου κύριε θέλω δράμῃ ἀπὸ τῆς φωνῆς τῆς βροντῆς σου ὅτι ἐδειλίασεν ἡ ψυχή μου.* ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε θέλεις δράμῃ καὶ θέλεις φοβηθῇ. διὰ τοῦτο εἶναι καλὰ νὰ παραιτηθῇς ἀπὸ τέτοιον συλλογισμὸν καὶ νὰ μὴ τὸ κάμῃς οὔτε νὰ δοκιμάσῃς εἰς κανένα.

34) 5, 2, 1. Ἀπὸ θλῖψιν εἰς χαρὰν θέλεις ἔλθῃ καὶ θέλεις εὐφρανθῇ. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *οὐ κατὰ τὸν θυμόν σου παιδεύσεις με κύριε.*

[1] Τὸ χ. 5, 5, 3.
[2] Τὸ χ. καλόν.
[3] Τὸ χ. 5, 5, 1.

ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε παρακάλεσον τὸν θεὸν μετὰ δικαιοσύνης καὶ θέλει σὲ βοηθήση κατὰ τὸν συλλογισμόν σου, καὶ πόθον σου καὶ γενήσεται τὸ θέλημά σου μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ θεοῦ.

35) 5, 1, 1. Θέλεις εὐφρανθῇ διὰ τοῦτο τὸ πρᾶγμα μὲ ὅλον ὅπου θέλουν σὲ ἐπιβουλευθῇ οἱ ἄλλοι δι' αὐτόν. πλὴν μὴ σου κακοφανῇ ἀλλὰ παρακάλεσον τὸν θεόν. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***περιπαίξουσιν τὴν ψυχήν μου λαλοῦντες μάταια.*** ὁμοίως καὶ εἰς ἐσένα πολλοὶ θέλουσιν ἐντραπῇ ἀπὸ λόγου σου.

(σ. 12.) *36*) 4, 4, 4. Ὕπαγε ὅπου ὁ θεὸς σὲ ἔδωκε βουλήν, ὅτι θέλεις ἐκεῖνο ἔχῃ ὅπου συλλογίζεσαι. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***εὐφρανθήσονται δίκαιοι ἐν κυρίῳ.*** καὶ σὺ ἄνθρωπε θέλεις εὐφρανθῇ ἀπὸ αὐτὸν τὸν[1] συλλογισμόν, μὲ πολὺν κέρδος καλὸν πρᾶγμα εἰς τοῦ λόγου σου.

37) 4, 4, 3. Αὐτὸ ὅπου ἐσυλλογίσθης παίγνιον ἐστὶ ὅμως μὲ κέρδος θέλει κερδήσεις αὐτὸ ὅπου συλλογίζεσαι. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***ἰδοὺ ἐδειλίασεν ἡ καρδία μου ἐν ἐμοί.*** ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε πολὺν φόβον ἔχεις ἐπάνω σου καὶ ἂν δὲν κλίνης, θέλεις κακοπάθῃ μόνον κλίνε καὶ θέλεις εὐφρανθῇ.

38) 4, 4, 2. Αὐτὸ ὅπου συλλογίζεσαι νὰ μὴ τὸ ἐπιχειρισθῇς εἰ δὲ καὶ τὸ ἐπιχειρισθῇς δὲν θέλεις ὠφεληθῇ. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***καλὸν ἦτον ὅμως ἡ κακία ἀνακατώθηκε.*** διὰ τοῦτο καὶ σὺ ἀφήσου ἀπὸ τέτοιον συλλογισμόν.

39) 4, 4, 1. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἀπὸ ἕνα μέρος φαίνεται φανερὸν καὶ ἀπὸ ἄλλον μυστικὸν (σ. 13) καὶ τὸ μὲν[2] φανερὸν εἶναι εἰς καλόν, τὸ δὲ μυστικὸν εἰς κακόν. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***ἐζηλωσάμην τῶν ἔργων σου·*** ὁμοίως ἄνθρωπε καὶ εἰς ἐσένα κακὰ συμβουλεύσονται καὶ σὲ ζηλεύουν πλὴν ὁ θεός, λέγει, θέλει σὲ βοηθήσῃ εἰς τὸ φανερόν, εἰ δὲ τὸ μυστικὸν καθὼς συλλογίζεσαι νὰ κάμῃς κακὸν ἐστί.

40) 4, 3, 3. Μάρτυρες θέλουν εἶσθαι οἱ ὑοί σου, ὅτι καλὸν πρᾶγμα εἶναι αὐτὸ ὅπου συλλογίζεσαι. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***εὐφρανθήσονται τὰ ὀστᾶ μου.*** ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε θέλεις εὐφρανθῇ διὰ αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν καὶ θέλει σὲ βοηθήσει ὁ θεός.

41) 4 3, 2 Πολλὴν κακωσύνην ἔχεις ἐπάνω σου καὶ οἱ ἐχθροί σου κακὰ σὲ ἐπιβουλεύουν πλὴν μὴ φοβῆσαι, οὐ μὴ ἀποθάνῃς. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***πολλοὶ ἐπανίστανται ἐπ' ἐμὲ πολλοὶ λέγουσι καὶ μὲ ζηλεύουσιν.*** ὁμοίως ἐσὺ ἤλπισον ἐπὶ τὸν θεὸν καὶ θέλεις νικήσει τοὺς ἐχθρούς σου καὶ κάμε αὐτὸ τὸ πρᾶγμα.

42) 4, 3, 1. Τώρα συκώνεται σύγχησις ἐπάνω σου, ὅμως ἀπὸ θλίψιν

[1] Τὸ χ. τὸν τόν.
[2] Τὸ χ. μή.

εἰς χαρὰν θέλεις ἔλθῃ. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***πολλοὶ ἐπανίστανται ἐπ' ἐμέ, θλίψεις καὶ ὀδύναι ἐγκατέλιπόν με ὅτι τὸν κύριον ἐπεκαλεσάμην.*** ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε παρακάλεσον τὸν θεὸν (σ. 14) καὶ λυτρώσεταί σε[1] ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν σου.

43) 3, 3, 1. Ἐκεῖνο ὅπου συλλογίζεσαι δὲν θὰ γίνῃ κατὰ τὸ θέλημά σου ὀγλήγορα. καθὼς ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***πέτρα καταφυγὴ τοῖς λαγῳοῖς,*** ἔτζι καὶ σὺ ἄνθρωπε ἄφες αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν ὅτι δὲν θέλει σοῦ ἔλθῃ εἰς τὸ χέρι.

44) 4, 2, 2. Εἶναι μὲ ἀγαλλίασιν καὶ χαρὰν ὁ συλλογισμός σου καὶ θέλεις εὐφρανθῇ εἰς ἐκεῖνο ὅπου συλλογίζεσαι καὶ καθὼς ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***ἀγαλλιάσεται ἡ καρδία μου ἐν κυρίῳ,*** ὁμοίως καὶ ἐσὺ ἄνθρωπε θέλεις εὐφρανθῇ διὰ αὐτὸν τὸν συλλογισμόν.

45) 4, 2, 1. Τὸ ὀσπήτιόν σου εἶναι εἰς τὴν γῆν εἰς καλὸν τόπον, μόνον λογαριασμὸν νὰ ἰδῇς κἂν ἦλθεν ἡ ὥρα νὰ ἀρχίσῃς καὶ ἐσὺ ὀσπήτιον. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***χαρίσεται τὰ παιδία καὶ πάντα ὅσα ἐστὶν ἐν αὐτοῖς.*** ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε ἀπὸ θλίψιν εἰς χαρὰν θέλεις ἔλθῃ καὶ θέλεις εὐφρανθῇ.

(σ. 15.) *46*) 4, 1, 1. Θέλει συκωθῇ κατ' ἐπάνω σου πολὺ κακόν, μὴ φοβοῦ ὅμως, μὲ ὅλον ὅπου θέλεις ἔχῃ πολὺν φόβον καὶ κόπον· ἔλπισον ἐπὶ κύριον τὸν θεόν. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***ἐλπίς μου σὺ εἶ κύριε.*** ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε παρακάλεσον τὸν θεὸν καὶ θέλεις νικήσει τοὺς ἐχθρούς σου καὶ καλὸν σοὶ ἔσται.

47) 3, 3, 3. Τὸ πρᾶγμα αὐτὸ ὅπου συλλογίζεσαι κακὸν σοὶ ἔσται καὶ μὲ πολὺ κακὸν θέλημα, καθὼς καὶ ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***οἱ φίλοι μου καὶ οἱ πλησίον μου ἀπὸ μακρόθεν ἔστησαν καὶ ἐμυκτηρισάν με.*** ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε τίποτε μὴ κατορθώνῃς ὅτι πολλοὶ οἱ μυκτηρίζοντές σε καὶ περιπαίζοντές σε μόνον ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν ἀφήσου.

48) 3, 1, 2. Ὁ χειμὼν περνᾶ καὶ ἐγγύζει ἡ ἄνοιξις, τότε ὅλα τὰ θηρία χαίρουσιν. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***ἐπὶ σοὶ κύριε ἤλπισα.*** ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε ἔλπισον ἐπὶ τὸν θεὸν καὶ δι' αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν θέλεις εὐφρανθῇ.

49) 3, 2, 2. Θέλει ἔλθῃ εἰς χεῖρας σου ἐκεῖνο ὅπου στοχάζεσαι καὶ θέλεις νὰ ἔχῃς. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· ***δεῖξον κύριε τὸ ἔλεός σου ἐπ' ἐμέ.*** ὁμοίως καὶ ἐσένα ἄνθρωπε, θέλει σὲ βοηθήσει ὁ θεός, μόνον παρακάλεσον αὐτὸν μὲ ὅλην σου τὴν καρδίαν καὶ θέλει σοῦ δόσει ὁ θεὸς ἐκεῖνο ὅπου ἀγαπᾶς καὶ στοχάζεσαι.

[1] Τὸ χ. σαι.

(σ. 16.) *50*)3, 2, 1[1]. Δὲν εἶναι αὐτὸ σήμερον, ὅτι ἐπῆγεν εἰς ἄλλον μέρος. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *λύτρωσέ με κύριε ἀπὸ παντὸς κακοῦ*. ὁμοίως καὶ σὺ ἄφες τὸν συλλογισμὸν αὐτὸν ὅτι κακὸν ἐστί.

51) 3, 1, 1. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀποθάνῃ ὅτι ἂν ζῇ εἰς τὸν κόσμον ἔπρεπε νὰ ζήσῃ ὅμως κατὰ τὴν προσταγὴν τοῦ θεοῦ, καθὼς λέγει ἡ γραφή· *γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει*. ὁμοίως καὶ σὺ ἄνθρωπε φυλάξου ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμὸν διὰ νὰ μὴν μετέβῃς ἄκαιρα ἀπὸ τὴν ζωὴν εἰς τὸν θάνατον.

52) 2, 2, 2. Αὐτὸς ὁ συλλογισμὸς ὅπου στοχάζεσαι εἶναι ὡσὰν τὸ λουλοῦδι τὸ εὔμορφον ὅταν ἀνθῇ καὶ ὡσὰν ἕνα γλυκὺ ὀπωρικόν. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *τὰ λόγια σου κύριε γλυκύτερα ὑπὲρ μέλι*. ἔτζι καὶ σὺ ἄνθρωπε θέλεις ἔχῃ μέγαν ὄφελος καὶ μέγα κέρδος ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμόν.

(σ. 17.) *53*) 2, 2, 1. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ὅπου στοχάζεσαι κακὸν ἐστὶ καὶ λυτρωμένον ἀπὸ τὰ χέρια σου καθὼς καὶ τοῦ λαγωνικοῦ ὅπου τὸ λυτρώνει τὸ κυνήγιον. ὁμοίως καὶ ὁ συλλογισμός σου εἶναι μάταιος. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἀνὴρ κακὸς βούλεται κακὰ κατὰ ἀνδρὸς δικαίου*. ὁμοίως καὶ τὸ κατὰ σοῦ ἄνθρωπε κακὰ συμβουλεύονται. ἀλλὰ ἄφες αὐτὸν τὸν συλλογισμόν.

54) 2, 1, 1. Μὴ φοβῆσαι τίποτε καμμιᾶς λογῆς κακόν, καθὼς συλλογίζεσαι καλὸν πρᾶγμα εἶναι ὁ συλλογισμός σου. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *ἔκκλινον ἀπὸ κακοῦ καὶ ποίησον ἀγαθόν*. ἔτζι καὶ σὺ ἄνθρωπε ἀπὸ τὸ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς κάμε καλὰ καὶ θέλεις ἀποκτίσει καὶ ἐσὺ καλά.

55) 1, 1, 1. Ἐστοχάσθης ἕνα συλλογισμὸν καὶ θέλεις κερδίσει. ὁ βασιλεὺς δαβὶδ λέγει· *μακρυνθήσεται ἡ ζωή μου ἐπὶ τὸν κύριον*. ὁμοίως καὶ ἐσὺ ἄνθρωπε παρακάλεσον τὸν θεὸν μὲ δικαιοσύνην καὶ γνῶθι σαυτὸν κατὰ τὸν συλλογισμὸν ὅπου στοχάζεσαι καὶ ἀγαπᾷς καλὸν πρᾶγμα.

Ἐν Καλλιθέᾳ-Ἀθηνῶν

ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ

[1] Τὸ χ. ἔχει 3, 3, 1.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ LEBEAU ΩΣ ΠΗΓΗ

Ἐν πραγματείᾳ μου δημοσιευθείσῃ ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι» τοῦ παρελθόντος ἔτους [1], προκειμένου περὶ τῶν παραδόξων εἰδήσεων, τὰς ὁποίας μᾶς παραθέτουσιν οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἱστορικοὶ σχετικῶς πρὸς τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν, ἔλεγον ἐπὶ λέξει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἑξῆς: «Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι διὰ τοιαύτης φύσεως εἰδήσεων, ἃς ἐν ἀπελπιστικῇ ἀφθονίᾳ ἀπαντῶμεν εἰς τὰ συγγράμματα τῆς νεωτέρας παρ' ἡμῖν ἱστοριογραφίας, ἡ ὄντως σκοτεινὴ περίοδος τῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν συνεσκοτίσθη περισσότερον».

Ἀλλὰ πόθεν ἠντλήθησαν αἱ εἰδήσεις αὗται; Εἰς μάτην πρὸ ςἀνεύρεσιν τούτου ἀνεδίφησα μετ' ἄκρας ὑπομονῆς μίαν πρὸς μίαν ἁπάσας τὰς πηγὰς ὡς καὶ τὰ συγγράμματα ἐγκρίτων ξένων σοφῶν τῶν εἰδικῶς ἀσχοληθέντων μὲ τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ὡς ὁ Brooks καὶ ὁ Marçais κλπ. Τίποτε τὸ σχετικὸν δὲν κατώρθουν νὰ ἀνεύρω. Ἐν τέλει ὅμως ἀνεκάλυψα, ὅλως τυχαίως, τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος πηγήν, αὕτη δὲ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Lebeau. Παραθέτω ἐν τοῖς κατωτέρω ἓν παράδειγμα, διὰ νὰ κατανοηθῇ τὸ πρᾶγμα καλλίτερον, χρησιμοποιῶν πρὸς τοῦτο κατὰ προτίμησιν τὸ χωρίον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον μὲ ἤγαγεν εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ τόσον ἀπασχολήσαντός με προβλήματος.

Ἐν τῇ ἱστορίᾳ Παπαρρηγοπούλου-Καρολίδου, τόμ. 3, σελ. 235, ἀναγινώσκομεν τὰ ἑξῆς σχετικὰ πρὸς τὴν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ναυάρχου Ὠορύφα γενομένην εἰς Κρήτην ἀτυχῆ ἐκστρατείαν, ἧς οἱ ἄνδρες χλευαστικῶς ὠνομάσθησαν ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει «τεσσαρακοντάριοι» ὡς λαβόντες πρὸς ἐμψύχωσιν ἀνὰ τεσσαράκοντα χρυσᾶ νομίσματα [2]. «Ἐν τούτοις δὲν ἀπέβη ὅλως ἀτελέσφορον τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ὠορύφα· *διότι* ἐπὶ δύο ἔτη δὲν ἠκούσθησαν πλέον νέαι τῶν Σαρακηνῶν ἐπιδρομαί. Μόλις δὲ περὶ τὰ τέλη τοῦ 829 [3] βλέπομεν αὐτοὺς αὖθις *ἐπιτεθέντας κατὰ*

[1] «Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Γορτύνης;» Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. ΙΣΤ' (1940), σελ. 247—251.

[2] 600 χρυσᾶς δραχμάς.

[3] Ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι αὐθαίρετος. Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς πότε ἐγένετο ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ὠορύφα. Δὲν ὑπῆρξε δὲ αὕτη ὅλως ἀτελεσφόρητος, ὄχι δι'

τῆς Θράκης (ἤδη βασιλεύοντος τοῦ Θεοφίλου), ἀλλὰ τότε ἡττήθησαν ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος τούτου Κωνσταντίνου Κοντομύτου».

Περὶ ἐπιδρομῆς τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης εἰς Θράκην οὐδαμῶς λόγον ποιοῦνται ἅπασαι αἱ πηγαί, αἵ τε ἑλληνικαὶ καὶ αἱ ἀραβικαί· ἁπλούστατα οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἱστορικοὶ παρέλαβον καὶ τὴν εἴδησιν ταύτην ἐν συνεχείᾳ ἐκ τοῦ Lebeau, ὅστις λέγει ἐν προκειμένῳ: «La nouvelle colonie des Sarasins établie dans l'île de Crète, ne faisait pas moins de ravages sur la mer. Ils firent une descente en Thrace, saccagèrent toute la côte et enlevèrent quantité de prisoniers. Une de leur partie osa s'engager bien avant dans les terres, traverser toute la Thrace et pénétrer jusqu'au mont Latros dans la basse Mésie, où ils pillèrent un riche monastère et massacrèrent tous les moines. Mais Constantin Contomyte, gouverneur de la province, étant tombé sur eux avec forces supérieures, les enveloppa et les tailla en pièces.» [1]. Ὁ Lebeau ἔχει ἐνταῦθα ὑπ' ὄψιν του τοὺς Μετὰ τὸν Θεοφάνη, παρ' οἷς τὰ πράγματα ἐκτίθενται ὡς ἑξῆς: «Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν καιρὸν Κρῆτες παντὶ στόλῳ ἀράμενοι τὴν παράλιον ἐδῄουν τῶν *Θρακησίων* καὶ ᾐχμαλώτιζον. Παρὰ τοσοῦτον δὲ αὐτῶν ἐχώρουν τὰ νεανιεύματα καὶ τὰ στρατηγήματα παρ' ὅσον οὐ τὴν αἰγιαλῖτιν μόνον ἐπειρῶντο καταδραμεῖν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν ἐν τῷ ὄρει, ὅπερ οὕτω καλεῖται Λάτρος ἐνσκηνούντων καὶ τὸν μοναύλιον βίον ἀσπαζομένων γυμνῷ τῷ ξίφει χωρεῖν καὶ Μυσῶν λείαν τὰ ἐκεῖσε ποιεῖν. Ἀλλὰ Κωνσταντῖνος ὁ κατὰ τὸν Κοντομύτην τηνικαῦτα τὴν πρόνοιαν τοῦ θέματος τούτου ποιῶν, ἐπείπερ ἔξω πρὸς τὴν χέρσον ἐγένοντο, ὡς δελφῖνας τούτους ἀπέσφαξε καὶ γενναίᾳ χειρὶ τῇ ἀφανείᾳ πάντας παρέδωκεν» [2].

Ὡς βλέπομεν καὶ ἐδῶ, ὁ Lebeau, ὅπως, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔχει ὑπ' ὄψιν του γνησίαν πηγήν, ἀλλ' ἀγνοῶν τὰ πράγματα καὶ μὴ κατέχων τελείως τὴν Ἑλληνικήν, παρεμόρφωσε καὶ διεστρέβλωσε τὰ πάντα. Τὸ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ θέμα τῶν Θρακησίων ἐγένετο Θράκη [3]. Καὶ ἴσως νὰ ἐξένισε κάπως τοὺς ἐθνικούς μας ἱστορικοὺς ἡ ἐν μέσῃ Θράκῃ παρουσία τοῦ

οὺς λόγους προβάλλουν οἱ Παπαρ. καὶ Καρολ. ἀλλὰ διότι τότε ἀπηλευθερώθησαν ἅπασαι αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου.

[1] L e b e a u, Histoire du Bas-Empire, Paris, 1770, t. XIV, p. 433, 4—20.

[2] Οἱ Μετὰ τὸν Θεοφάνη, σ. 137, 1—11, ἔκδ. Βόνν.

[3] Τὸ θέμα τῶν Θρακησίων, κατὰ τὰ πορίσματα νεωτέρων ἐρευνῶν, ἔκειτο νοτίως τοῦ ποταμοῦ Μαιάνδρου, ἔχον πρὸς μὲν Ἀνατολὰς τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν, πρὸς δὲ Δυσμὰς τμῆμα θαλάσσης περὶ τὴν Μίλητον. Ἐπὶ τῆς παραλίας ταύτης ἔκειτο καὶ ἡ θέσις Κῆποι, ἐν ᾗ, καθ' ὁμόφωνον γνώμην τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ ἁγιογράφων, ἐγένετο ἡ δολοφονία τοῦ Βάρδα (866).

πασιγνώστου ὡς κέντρου μοναχικοῦ βίου ὄρους Λάτρος, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Lebeau ὑπερθεματίζων παρουσιάζει τοὺς Ἄραβας ὡς διατρέξαντας ὁλόκληρον τὴν Θράκην καὶ εἰσδύσαντας ἐν τῇ κάτω Μοισίᾳ (τῇ σημερινῇ Βουλγαρίᾳ) [1] ἐπείσθησαν, φαίνεται, ἐν τέλει ἀλλὰ παρέλαβον μόνον τὰ περὶ Θράκης παραλιπόντες τὰ λοιπά.

Ἡ ἱστορία τοῦ Lebeau, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Κρουμβάχερ [2], «εἶναι συνεράνισμα ἐκ τῶν γνησίων πηγῶν ὀλίγον ἐπεξειργασμένον, καὶ διὰ τοῦτο ἱκανῶς ἀχώνευτον».

Βεβαίως ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος δὲν εἶναι ὡς ἔδει αὐστηρός. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους ὁ Lebeau εἶναι ξένος· γράφων τὴν ἱστορίαν του δὲν ἐκπληροῖ τὸ ἱερὸν καθῆκον τῆς μεταδόσεως τῆς φωνῆς τῶν προγόνων πρὸς τοὺς ἀπογόνους, οὔτε ἔχει πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν τὴν οἰκείωσιν ἑνὸς Παπαρρηγοπούλου, ἑνὸς Καρολίδου, ἑνὸς Λάμπρου. Καὶ ὅμως εἰργάσθη ἐπὶ τῇ βάσει «*τῶν γνησίων πηγῶν*». Τοῦτο τῷ εἶναι τίτλος ἀναφαίρετος ἀσχέτως πρὸς τὸ ἂν παρεμόρφωσε ταύτας κατὰ τρόπον ἐνίοτε οἰκτρόν. Τί νὰ εἴπωμεν ὅμως περὶ τῶν Ἐθνικῶν μας ἱστορικῶν, οἵτινες προκειμένου τοὐλάχιστον περὶ τῆς περιόδου τῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν (825—961) ἀσφαλέστατα οὐδ' ἅπαξ ἀνέδραμον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς περιορισθέντες μόνον εἰς ὅσα ἔγραψεν ὁ Lebeau, τοῦτον μόνον ἔχοντες ὡς πηγήν; Ἐντεῦθεν τὸ πενιχρὸν τῶν εἰδήσεων, τὰς ὁποίας κατέχει σήμερον τὸ πανελλήνιον περὶ τῆς περιόδου ταύτης τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης· τὰ πράγματα ἐκτίθενται πλατύτερον ἐν ταῖς *γνησίαις πηγαῖς*, οὐχὶ δὲ καὶ κατὰ τρόπον ἐπιζήμιον καὶ ἐπιβλαβῆ.

Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

---

[1] Ὁ Lebeau, ἀγνοῶν τὴν σημασίαν τῆς φράσεως Μυσῶν λείαν ποιεῖν, παρεμόρφωσε πρῶτον αὐτὴν ὀρθογραφικῶς καὶ τῇ προσέδωκε γεωγραφικὴν ἔννοιαν φαντασθεὶς ὅτι πρόκειται ἐδῶ περὶ τῆς Μοισίας ! Βλέπε καὶ τὴν ἐν σελ. 90 σημείωσιν τοῦ H. G r é g o i r e, ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Vasilief, La Dynastie d'Amorium, Bruxelles, 1935.

[2] K. K r u m b a c h e r, BLG² σ. 1068.

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΞΕΝΩΝΟΣ ΤΗΣ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ

Παρὰ τὴν θέσιν, ἐφ' ἧς σήμερον ἐγείρεται τὸ Ζεϊρὲκ-κιλισσὶ τζαμὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἤτοι ὁ μέγας βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Παντοκράτορος Σωτῆρος [1], ὁ ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Οὔν-Καπὰν δεσπόζων τοῦ Χρυσοῦ κέρατος, ἦτο ἄλλοτε ἱδρυμένον, δαπάναις τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β' τοῦ Κομνηνοῦ (1136) τοῦ λεγομένου Καλοϊωάννου, μέγα νοσοκομεῖον ἢ *ξενών*, ὡς ἀπεκάλουν οἱ Βυζαντινοὶ τὰ παρὰ τὰ μοναστήρια ἱδρυμένα καὶ ἀπ' ἐκείνων ἐξαρτώμενα νοσοκομειακὰ ἱδρύματα. Τοῦ ξενῶνος τούτου, ὅστις ἦτο εἷς τῶν μεγαλυτέρων τῆς ἐποχῆς του, ἁμιλλώμενος ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴν ὀργάνωσιν πρὸς τὰ καλύτερα σημερινὰ νοσοκομεῖα, οὐδέν, δυστυχῶς, λείψανον περιεσώθη. Γνωρίζομεν ἐν τούτοις τὰ κατ' αὐτὸν λεπτομερέστατα ἐκ τοῦ Τυπικοῦ, τοῦ ἐσωτερικοῦ δηλονότι κανονισμοῦ τῆς γειτονικῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, ἧς ὁ ξενὼν ἦτο ἐξάρτημα. Τοῦ ἐν λόγῳ τυπικοῦ διασωθέντος ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 85 χ]φῳ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης [2], τὸ μὲν κείμενον ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς μὲν (1887) ὑπὸ τοῦ Bezobrazov [3], βραδύτερον δὲ (1895) ὑπὸ τοῦ Dmitriewskij [4], ἀναλύσεις δ' αὐτοῦ ἱκαναὶ εἶδον μέχρι σήμερον τὸ φῶς ἄλλαι ἀπὸ τῆς κοινωνικῆς καὶ ἄλλαι ἀπὸ τῆς καθαρῶς ἰατρικῆς καὶ νοσοκομειακῆς πλευρᾶς

Μεταξὺ τῶν τελευταίων τούτων ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι αἱ τῶν ἰα-

---

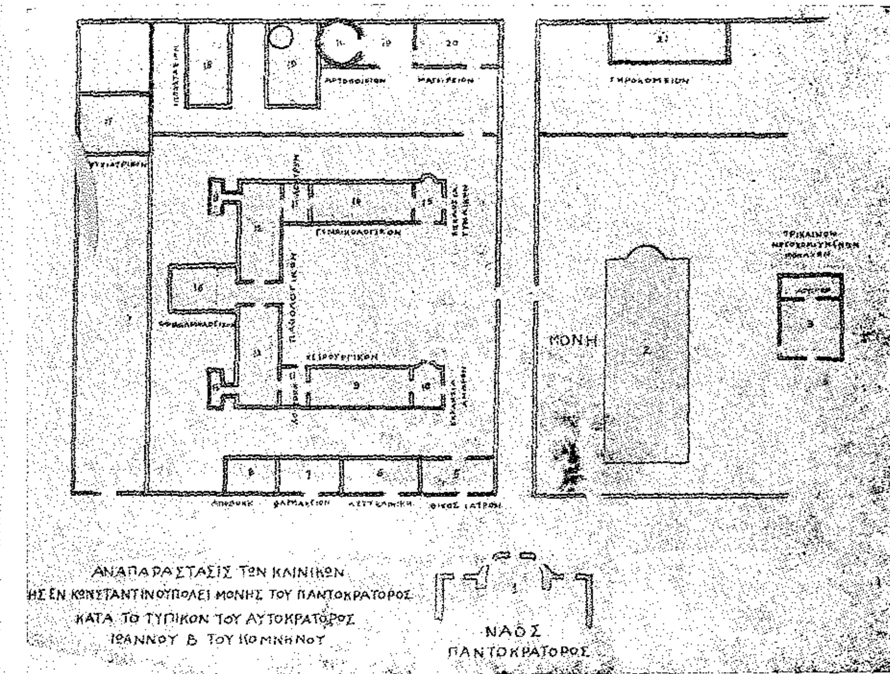
[1] Ὅρα περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ἰδίᾳ A. van Millingen, Byzantine churches in Constantinopel, London 1912, σ. 219 ἑ. καὶ εἰκ. 77.

[2] Τὸ πρωτότυπον τοῦ τυπικοῦ εὑρίσκετο πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ἐν τῇ Μ. τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Πβλ. Ν. Βέη, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. 1, σ. 28. Φέρει ἀριθ. 26.

[3] Ἐφημερὶς τοῦ Ρωσικοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας τοῦ 1887, τ. 254, σ. 65—78. Πβλ. E. Kurtz, Byz. Zeitschr. 2, 627—631.

[4] Τυπικά. Κίεβον 1895, σ. 656—702.

τρῶν καθηγητῶν J. Jeanselme [1] (ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ κ. Λυσιμ. Οἰκονόμου) καὶ Ἀριστ. Κούζη [2], ὅστις εἶναι καὶ ὁ μόνος σκεφθεὶς νὰ παράσχῃ καὶ ἀρχιτεκτονικὴν ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως τοῦ ξενῶνος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τοῦ τυπικοῦ παρεχομένων στοιχείων (εἰκ. 1). Πλὴν δυστυχῶς ἡ ἀναπαράστασις αὕτη γενομένη ὑπὸ τοῦ ἄλλως διακεκριμένου ἀρχιτέκτονος κ. Βασ. Τσαγρῆ, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπιτυχὴς οὔτε ὡς πρὸς τὴν σύλληψιν τοῦ γενικοῦ διαγράμματος οὔτε καὶ ὡς πρὸς

Εἰκ. 1. Ἀναπαράστασις τοῦ Ξενῶνος τοῦ Παντοκράτορος κατὰ τὸν κ. Α. Κούζην (Σχέδιον Β. Τσαγρῆ).

τὰς λεπτομερείας. Τοῦτο ὑπέδειξα ἤδη ἐν τῇ Μοναστηριακῇ ἀρχιτεκτονικῇ μου (σ. 48), ἐπιφυλαχθεὶς νὰ πραγματευθῶ ἀλλαχοῦ λεπτομερῶς περὶ τοῦ ζητήματος καὶ νὰ προτείνω λύσιν σύμφωνον οὐ μόνον πρὸς

---

[1] Les oeuvres d'assistance et les hôpitaux byzantins au siècle des Comnènes Anvers 1921. Ἀνακοίνωσις γενομένη εἰς τὸ 1ον Συνέδριον Ἱστορίας τῆς θεραπευτικῆς ἐν Ἀμβέρσῃ 7—12 Αὐγ. 1920.

[2] Ἀρχεῖα Ἰατρικῆς καὶ βιολογίας, ἔτ. 15ον Φεβρ. 1920, σ. 44—51.

τὰς γενικὰς ἀρχὰς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ πορίσματα τῶν τελευταίων ἐρευνῶν, τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ ἀπαρτίζοντα τὸ νοσοκομεῖον μέρη. Ταύτην δὲ τὴν λύσιν ἔρχομαι νὰ θέσω ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν κρίσιν τῶν ἐπαϊόντων, χωρὶς βέβαια νὰ ἰσχυρίζωμαι ὅτι ἐμάντευσα αὐτὸ τοῦτο τὸ σχέδιον τοῦ φερομένου ὡς ἀρχιτέκτονος τοῦ ξενῶνος Νικηφόρου [1].

Κύριον ἐλάττωμα τοῦ σχεδίου Τσαγρῆ (εἰκ. 1) εἶναι ὅτι τοῦτο στερεῖται ὀργανικῆς συνθέσεως, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὰ βοηθητικὰ διαμερίσματα, ἅτινα παρέταξεν ὁ σχεδιάσας κατὰ τὰς δύο πλευρὰς τοῦ κεντρικοῦ σώματος ὅλως ἀνοργάνως καὶ μορφολογικῶς τελείως ἀλλότρια τῶν βυζαντινῶν, ὡς κατωτέρω θέλομεν λεπτομερέστερον ἐξηγήσει.

Θεμελιώδης ἀρχή, ἣν οἱ Βυζαντινοὶ ἐφήρμοζον διὰ κτήρια ὁμαδικῆς συμβιώσεως—εἴτε μοναὶ ἦσαν ταῦτα, εἴτε ὀρφανοτροφεῖα, εἴτε πανδοχεῖα, εἴτε νοσοκομεῖα κλπ.—ἦτο ἡ πέριξ κεντρικῆς ὑπαίθρου αὐλῆς διάταξις τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὰ μερῶν, οὕτως ὥστε ταῦτα ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἐξυπηρετοῦνται διὰ τῆς αὐλῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ν' ἀπομονοῦνται ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ εἰκόνι 1 ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν ἐτηρήθη εἰς τὸ σχέδιον Τσαγρῆ, ἐν ᾧ ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς ἡμετέρας κατόψεως (εἰκ. 2) εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς ὁποίας ἤδη μεταβαίνομεν.

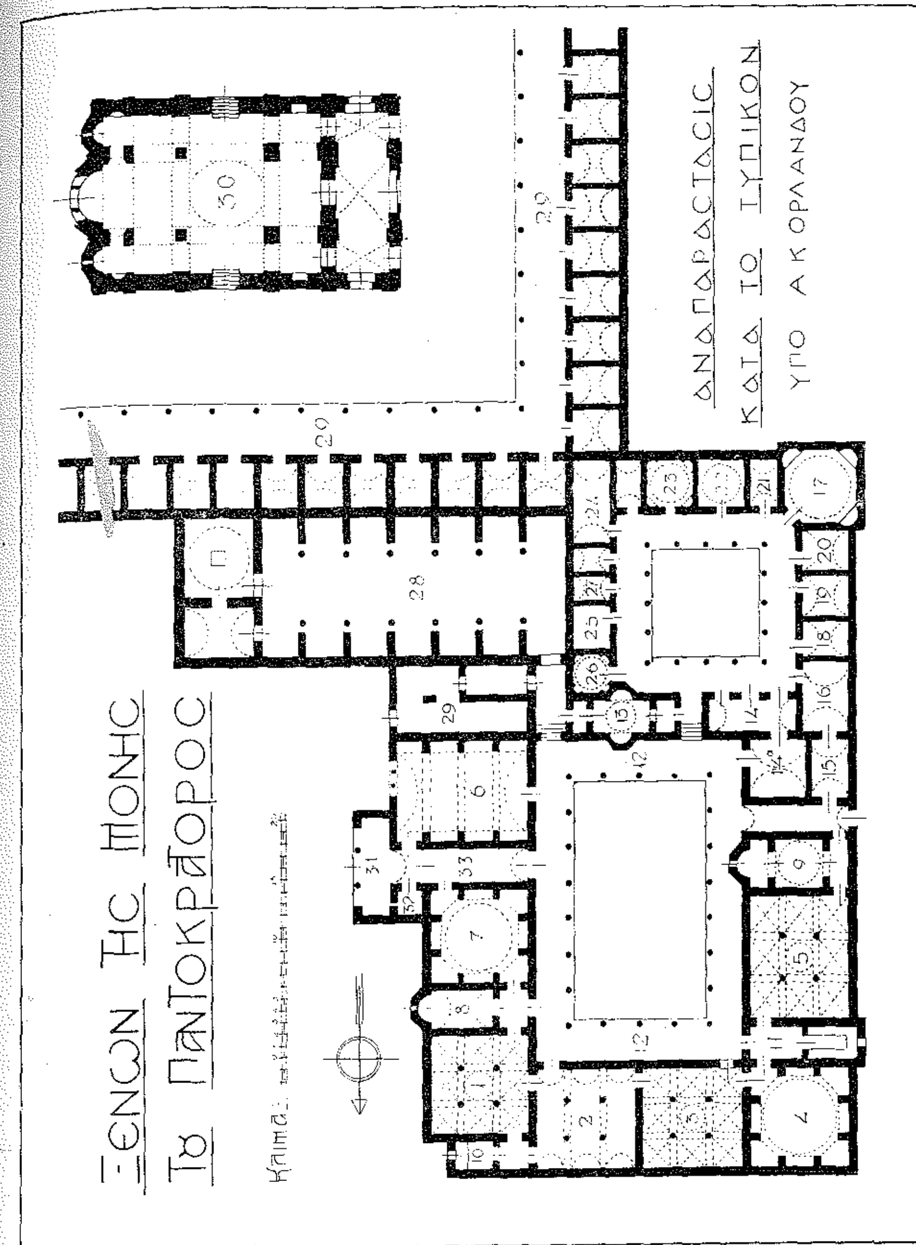
Κατὰ τὸ οἰκοδομικὸν πρόγραμμα, ὅπερ συνάγεται ἐκ τοῦ τυπικοῦ, ὁ ξενὼν περιελάμβανε δύο μεγάλας κατηγορίας διαμερισμάτων, ἤτοι α') τὰ καθ' αὑτὸ θεραπευτικὰ καὶ β') τὰ βοηθητικά. Ἑκατέρας τῶν κατηγοριῶν τούτων τὰ διαμερίσματα διέταξα πέριξ μιᾶς ἐσωτερικῆς αὐλῆς [2], τὰς δὲ δύο αὐλὰς ταύτας ἐσχεδίασα, φυσικά, συγκοινωνούσας πρὸς ἀλλήλας (εἰκ. 2). Ἐπειδὴ δὲ μάλιστα τὸ μέρος ἐφ' οὗ ἦτο ἱδρυμένον τὸ νοσοκομεῖον ἦτο ἐπικλινές, ἐτοποθέτησα τὴν μὲν μεγάλην αὐλὴν εἰς τὴν ὑψηλοτέραν στάθμην, τὴν δὲ τῶν βοηθητικῶν εἰς χαμηλοτέραν, τῆς διαφορᾶς στάθμης κερδιζομένης δι' ὀλίγων βαθμίδων κατὰ τὸν διάδρομον ἐπικοινωνίας (εἰκ. 2).

Τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ ξενῶνος ἐτοποθέτησα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, (ἀρ. 31) ἐσχεδίασα δ' αὐτὴν ὡς πρόπυλον μετὰ δύο κιόνων μεταξὺ παραστάδων, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μονῆς Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ [3]. Διὰ θολωτοῦ διαδρόμου ἢ *διαβατικοῦ* (ἀρ. 33)

[1] Νικοδήμου, Συναξαριστής, τ. 3, σ. 241 (ἔκδ. Σ. Ραφτάνη ἐν Ζακύνθῳ 1868). Πβλ. καὶ A. Herger, Echos d'Orient, 2 (1898/9), σ. 74.

[2] Διπλᾶς αὐλὰς συναντῶμεν καὶ εἰς νοσοκομεῖα καὶ μονὰς τῆς Δύσεως ὡς π. χ. τοῦ St Gall καὶ τοῦ Clairveaux (12ου αἰ.) A. Choisy, Histoire de l'architecture, τ. 2, σ. 544.

[3] Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927, σ. 13.

Εἰκ. 2. Ἀναπαράστασις τοῦ Ξενῶνος τοῦ Παντοκράτορος κατὰ Α. Ὀρλάνδον.

συγκοινωνεῖ τὸ πρόπυλον πρὸς τὴν πρώτην αὐλήν, ἐν ᾧ δευτέρα εἴσοδος —ἡ *παραπυλὶς* ἢ τὸ *παραπόρτιν*—εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν εὑρισκομένη, θὰ ἐξυπηρέτει τὴν αὐλὴν τῶν βοηθητικῶν διαμερισμάτων.

Ὄπισθεν τοῦ προπύλου ἤτοι *κατεγγὺς τῆς πύλης* (τ. 255) ἐτοποθέτησα (ἀρ. 32) τὸ δωμάτιον ἢ *κελλίον* τοῦ *θυρωροῦ* (τυπ. 684) ἢ *πυλωροῦ* (τυπ. 689, 691) ἢ *ὀστιαρίου* (τυπ. 684, 691), ἑκατέρωθεν δὲ τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου πρὸς νότον μὲν τὸ ἐξωτερικὸν ἰατρεῖον (ἀρ. 6), προοριζόμενον πρὸς ἐξέτασιν τῶν «*ἔξωθεν* ἢ *ἐκ τῆς μονῆς ἐρχομένων ἀρρώστων*»[1] (τ. 683, 684) πρὸς βορρᾶν δὲ τὴν *καθέδραν* (δηλαδὴ τὸ γραφεῖον) *τῶν ἰατρῶν* (τ. 687) (ἀρ. 7).

Τὰ καθαυτὸ θεραπευτικὰ διαμερίσματα ἀπετέλουν, κατὰ τὸ τυπικόν, 5 θάλαμοι ἢ *ὄρδινοι* (τ. 682). Ἐκ τούτων εἷς προωρίζετο διὰ τὰ *τραύματα* ἢ *κλάσεις* (τμῆμα χειρουργικὸν) καὶ περιελάμβανε 10 κλίνας, δύο ἄλλοι ἐξυπηρέτουν τὰ *κοινὰ νοσήματα* (τμῆμα παθολογικόν), περιελάμβανον δ' ἑκάτερος ἀνὰ 10 κλίνας, ὁ τέταρτος θάλαμος περιελάμβανε 8 κλίνας καὶ ἦτο διὰ τὰ *ὀφθαλμικὰ καὶ ὀξύτατα νοσήματα* (τμῆμα ὀφθαλμολογικὸν) καὶ τέλος ὁ πέμπτος προωρισμένος *γυναιξὶ νοσούσαις* (τμῆμα γυναικολογικὸν) περιελάμβανε 12 κλίνας.

Πλὴν τῶν μνημονευθεισῶν κλινῶν, ἕκαστος ὄρδινος ἦτο ἐφωδιασμένος καὶ μὲ μίαν βοηθητικὴν κλίνην (τ. 682) ὡς καὶ μὲ ἕνα παρακράββατον (τ. 682).

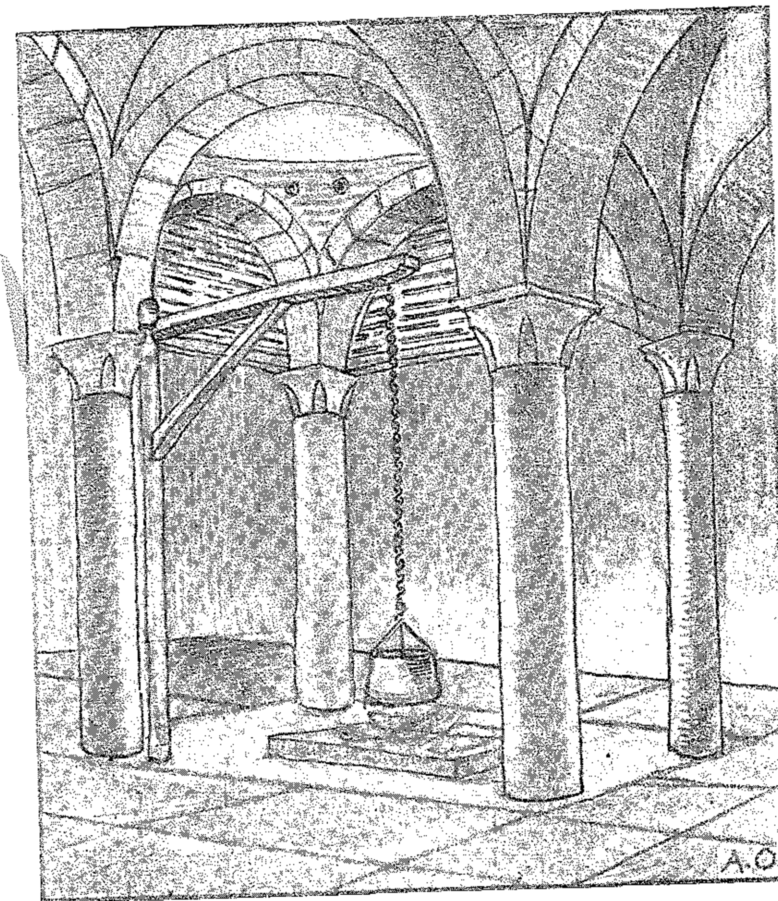
Ὡς βλέπει τις, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν ὀρδίνοις κλινῶν ἐκυμαίνετο μεταξὺ 10 καὶ 14· δὲν θὰ εἶχον λοιπὸν μεταξύ των οἱ θάλαμοι μεγάλην διαφορὰν ἐμβαδοῦ, δι' ὃ καὶ ἐσχεδίασα αὐτοὺς περίπου ὁμοίους μὲ ἐμβαδὸν κατὰ μέσον ὅρον 70 τετρ. μέτρων.

Περαιτέρω τὸ τυπικὸν ἀναφέρει (σ. 689), ὅτι τρεῖς ἐν ὅλῳ *ἄρουλαι* θὰ ὑπῆρχον εἰς τὸν ξενῶνα, ἐξ ὧν ἀνὰ μία μικρὰ εἰς τὸν ὄρδινον τῶν τραυμάτων καὶ τῶν γυναικῶν, μία δὲ μεγάλη εἰς τὸν ἕτερον τῶν κοινῶν νοσημάτων.

Ἄρουλα δέ, ὡς ἤδη ἐν τῇ Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ μου ἐξήγησα (σ. 53), ἦτο ἑστία τις ἰσόγειος κατασκευαζομένη εἰς τὸ κέντρον τοῦ θαλάμου καὶ προωρισμένη—κατὰ τὸ τυπικὸν τῆς Εὐεργέτιδος—ἵνα ἐπ' αὐτῆς ψήνωνται «*τὰ μαγειρεύματα*» τῶν ἀρρώστων καὶ παρασκευάζωνται «*τὰ θερμὰ*» καὶ ἄλλα πρὸς τὴν ἐκείνων (δηλ. τῶν ἀρρώστων) παράκλη-

[1] Σημειωτέον, ὅτι καὶ ἐντὸς τῆς γειτονικῆς μονῆς ὑπῆρχεν ἰδιαίτερον νοσοκομεῖον χάριν τῶν μοναχῶν, διότι τὸ τυπικὸν ἀναφέρει ῥητῶς (σ. 689) ὅτι «τῶν ἀρρώστων τῆς μονῆς ἐν τῇ μονῇ γενήσεται πρόνοια».

σιν[1]. Ἵνα δὲ μὴ τὰ ἐκ τῆς καύσεως τῶν ξύλων καὶ δὴ καὶ τοῦ *καρβωνίου* (τ. 689) τῆς ἑστίας ἀνθυγιεινὰ ἀέρια παραμένωσιν ἐν τῷ θαλάμῳ, ἀλλ' ἀφίπτανται, κατεσκευάζετο, ὑπὲρ τὴν ἑστίαν, τροῦλλος ἐξέχων ὑπὲρ τὴν θολωτὴν δροφήν, φέρων δ' ἀνοίγματα πέριξ, δι' ὧν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξέφευ-

Εἰκ. 3. Τὸ τετρακιόνιον τοῦ νοσοκομείου τοῦ Μ. Μετεώρου.

γον τὰ ἀέρια, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐντονώτερον ἐνηργεῖτο τὸ ἕλκυσμα πρὸς δὲ τούτοις καὶ φῶς ἐκ τῶν ἄνω εἰσήρχετο εἰς τὸν θάλαμον. Ἵνα ὅμως σταθῇ ὁ τροῦλλος, ἦτο ἀνάγκη νὰ ὑποστηριχθῇ κάτωθεν διὰ τεσσάρων τόξων

[1] Dmitriewskij, Τυπικά, Κίεβον 1895, σ. 652.

βαινόντων ἐπὶ ἰσαρίθμων κιόνων, ἤτοι ἑνὸς τετρακιονίου (εἰκ. 3). Τοιοῦτο δὲ πράγματι τετρακιόνιον ἀνεῦρον εἰς τὰ μόνα σήμερον σῳζόμενα βυζαντινὰ νοσοκομεῖα τῶν Μετεώρων, ἤτοι τὸ τῆς Μ. Μεταμορφώσεως καὶ τὸ τῆς Μ. Βαρλαάμ.

Κατὰ ταῦτα τὸ τετρακιόνιον μετὰ τοῦ ὕπερθεν τρούλλου δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπαραίτητον στοιχεῖον νοσοκομειακοῦ θαλάμου ἔχοντος καὶ ἄρουλαν καὶ τὴν ὕπαρξιν τοιούτου βεβαίως θὰ ὑπονοῇ καὶ τὸ τυπικὸν τῆς Εὐεργέτιδος, ὅταν παραγγέλλῃ εἰς τοὺς μοναχοὺς νὰ χωρίσουν ἓν κελλίον καὶ νὰ τοῦ δώσουν τὸν *τύπον* νοσοκομείου μὲ ἄρουλαν. (Dmitriewskij σ. 652).

Ταῦτα πάντα ἔχων ὑπ' ὄψιν μου, ἐτοποθέτησα τετρακιόνια εἰς τοὺς ὀρδίνους ἐκείνους, περὶ ὧν τὸ τυπικὸν ἀναφέρει ὅτι εἶχον ἄρουλαν, ἤτοι εἰς τὸν τῶν τραυμάτων (ἀρ. 1), εἰς τὸν τῶν κοινῶν νοσημάτων (ἀρ. 3) καὶ εἰς τὸν τῶν γυναικῶν (ἀρ. 5), τοὺς δὲ λοιποὺς δύο, ἤτοι τὸν ἕτερον τῶν κοινῶν νοσημάτων (ἀρ. 2) καὶ τὸν ὀφθαλμολογικὸν (ἀρ. 4), διέταξα ἄλλως ἢ ἀφῆκα ἐσωτερικῶς ἐλευθέρους· τὸν ὀφθαλμολογικὸν μάλιστα θάλαμον ἐκάλυψα διὰ μεγάλου ἡμισφαιρικοῦ θόλου στηριζομένου ἐπὶ 8 παραστάδων καὶ φέροντος ἐπὶ τῆς σφαιρικῆς ἐπιφανείας του μικροὺς στρογγύλους φεγγίτας, οἵους βλέπομεν συνήθως εἰς τὰ λουτρά.

Ἐκ τοῦ κεφαλαίου τοῦ τυπικοῦ, ὅπερ ἀναφέρει πόσαι καὶ ποῖαι *ἀκοίμητοι κανδῆλαι* πρέπει νὰ ἅπτωνται εἰς τὸν ξενῶνα (σ. 687), συνάγεται, ὅτι θὰ ὑπῆρχον εἰς τὸν ξενῶνα δύο *χρεῖαι*, ἤτοι δύο ἀποχωρητήρια ἐξυπηρετοῦντα τοὺς ὀρδίνους. Ἐπειδὴ δὲ συνήθως ταῦτα ἐτοποθετοῦντο εἰς τὰς γωνίας ἢ ἐν ἐξοχῇ [1], ἐτοποθέτησα τὸ μὲν ἓξ αὐτῶν κατὰ τὴν Β.Α. γωνίαν (ἀρ. 10), ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦνται δι' αὐτοῦ οἱ θάλαμοι 1 καὶ 2, τὸ δὲ δεύτερον μεταξὺ τῶν θαλάμων 4 καὶ 5 (ἀρ. 11). Ὁ πρὸ ἑκάστου ἐξ αὐτῶν προθαλαμοειδὴς χῶρος δυνατὸν νὰ περιεῖχε τὸν *νιπτῆρα*.

Εἰς τὸ αὐτὸ περὶ κανδηλῶν κεφάλαιον γίνεται μνεία καὶ μιᾶς ἀκοιμήτου κανδήλας «*τοῦ πορτίκου*» (σ. 687). Πόρτικος δὲ ἢ πόρτιξ (ἐκ τοῦ λατινικοῦ porticus) ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν πᾶσα κιονοστήρικτος στοά, τοιαύτη δ' ἐνταῦθα θὰ ἦτο βεβαίως ἡ περιθέουσα τὴν μεγάλην αὐλὴν (ἀρ. 12), ἧς ἑπομένως διαπιστοῦται καὶ ἐντεῦθεν ἡ ὕπαρξις.

Ὡς ἦτο φυσικόν, διὰ τοιαύτης φύσεως ἵδρυμα καὶ μάλιστα βυζαντινόν, ὁ ξενὼν περιεῖχε καὶ δύο ἐκκλησίας (σ. 687, 688, 692). Ἐκ τούτων ἡ μὲν προωρίζετο διὰ τοὺς ἄνδρας (ἀρ. 8), ἡ δὲ διὰ τὰς γυναῖκας (σ. 688) (ἀρ. 9) δι' ὃ καὶ τὴν δευτέραν ταύτην ἐτοποθέτησα παρὰ τὸν θάλαμον τῶν γυναικῶν καὶ πλησίον τῆς δευτέρας εἰσόδου, ἵνα καὶ εἰς τὸν ἔξω κόσμον εἶναι εὐκόλως προσιτή.

---

[1] Παράβαλε οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Γ' (1937), σ. 79.

Ἐπειδὴ δὲ τὸ τυπικὸν ἀναφέρει (σ. 687), ὅτι μόνον δὶς τοῦ ἔτους θὰ ἐδίδοντο *χυλάρια*, ἤτοι «κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Σωτῆρος» καὶ κατὰ «τὴν ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ Νοεμβρίου μηνὸς τελουμένην ἑορτὴν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων», συμπεραίνω, ὅτι ὁ ἕτερος τοὐλάχιστον τῶν ναῶν τοῦ ξενῶνος θὰ ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τῶν ἰατρῶν ἁγίων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, ἀφ' οὗ τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τοῦ Σωτῆρος (τ. 664, 673, 699). Ναΐσκος ἄλλως τε τῶν ἁγ. Ἀναργύρων ὑπάρχει προσηρτημένος καὶ εἰς τὸ Νοσοκομεῖον τῆς Μ. τοῦ Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων.

Ἀπαραίτητον ἐπίσης συμπλήρωμα τοῦ νοσοκομείου ἦτο καὶ ὁ λουτρών. Πράγματι δ' ἀναφέρεται τοιοῦτος καὶ ἐν τῷ τυπικῷ, ὅπερ ὀνομάζει αὐτὸν «τὸ λουτρὸν τοῦ ξενῶνος» (σ. 686), ἀκόμη δὲ καὶ τὸ «βαλανεῖον» (σ. 68[illegible]), ὁπόθεν συνάγομεν, ὅτι θὰ ἦτο ὑπόκαυστος. Ἐπειδὴ δὲ συγχρόνου ὑποκαύστου λουτροῦ (12ου αἰ.) ὡραῖον παράδειγμα ηὐτύχησα ν' ἀνεύρω ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μονῇ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (παραλαυρίῳ τῆς Μ. ὁσίου Μελετίου), τούτου τὸ σχέδιον παρεδέχθην καὶ διὰ τὸν ξενῶνα τοῦ Παντοκράτορος (ἀρ. 13). Ἐτοποθέτησα δ' ἐν τῷ γενικῷ σχεδίῳ τὸν λουτρῶνα κατὰ τὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς τὴν γειτνιάζουσαν πρὸς τὸ κτήριον τοῦ γηροκομείου, διότι καὶ οἱ γηροκομῖται ἐν αὐτῷ ἐλούοντο, καθὰ τὸ τυπικὸν ἀναφέρει (σ. 695).

Εἰς τ' ἀνωτέρω διαμερίσματα θὰ πρέπῃ τελευταῖον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ φαρμακεῖον, ὅπερ πρέπει νὰ ὑπῆρχε, ἀφ' οὗ ῥητῶς ἀναφέρονται οἱ *πιμεντάριοι* (σ. 684, 690), ἤτοι οἱ φαρμακοποιοί. Εἰς τὸ σχέδιον τὸ ἐτοποθέτησα εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 15 κελλίον.

Τὰ μέχρι τοῦδε μνημονευθέντα διαμερίσματα ὑπάγονται πάντα εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀμέσως πρὸς τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τὴν θεραπείαν των σχετιζομένων μερῶν τοῦ ξενῶνος. Ἐν τῇ προτεινομένῃ κατόψει ἐμφανίζονται πάντα ὡς ἐν ἰσογείῳ διατεταγμένα· ἐν τούτοις δυνατὸν οἱ ὄρδινοι ἢ τοὐλάχιστον τινὲς τούτων νὰ ἦσαν ἐν ὀρόφῳ τοποθετημένοι, ὁπότε πρέπει νὰ ὑποθέσῃ τις τὴν ὕπαρξιν κλιμάκων ἀνόδου, τοποθετημένων πιθανώτατα ἐντὸς τοῦ *πορτίκου*, ἵνα ὦσιν ἐστεγασμέναι, ὡς εἰς πολλὰς μονὰς τοῦ Ἁγ. Ὄρους συμβαίνει [2].

Ἐρχόμενοι νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν βοηθητικῶν διαμερισμάτων, παρατηροῦμεν, ὅτι τὰ πλεῖστα τούτων δὲν ἀναφέρονται μὲν ῥητῶς ἐν τῷ

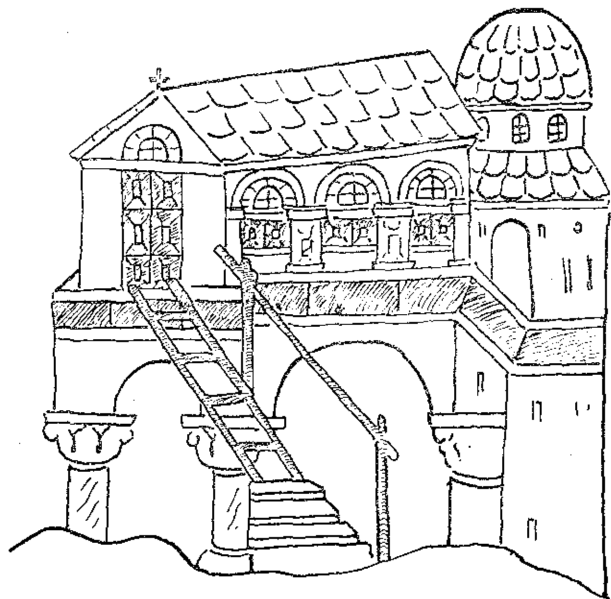
---

[1] Ἀ. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ σ. **54**. Πβλ. Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος Α' (1935) σ. 175.

[2] Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ σ. 23.

τυπικῷ, ὡς τὰ κύρια, συνάγεται ὅμως ἡ ὕπαρξίς των ἐκ τῶν συμφραζομένων. Ταῦτα, ὡς καὶ ἀρχόμενος εἶπον, ἐτοποθέτησα πέριξ δευτέρας, μικροτέρας αὐλῆς, συγκοινωνούσης πρὸς τὴν πρώτην.

Ἦσαν δὲ τὰ εἰκαζόμενα βοηθητικὰ διαμερίσματα τὰ ἑξῆς: τὸ τοῦ *μειζοτέρου* ἢ οἰκονόμου τοῦ ξενῶνος (686, 688), (ἀρ. 14 καὶ 14α), τὸ τῶν *ὀπτιόνων*, ἤτοι τῶν λογιστῶν τοῦ ἱδρύματος (σ. 683 ἀρ. 16), τὸ *μαγειρεῖον*, (λέβητες σ. 688 ἀρ. 17), τὸ *μαγκιπεῖον* (σ. 686, 691), ἤτοι τὸ ἀρτοποιεῖον, (ἀρ. 22), μετὰ τοῦ *φούρνου*, (ἀρ. 23), τὸ *πλυντήριον*, (ἀρ. 26), ὅπερ ἐτοπο-

Εἰκ. 4. Τὸ γηροκομεῖον τοῦ Ἀρματίου.
(Μικρογραφία τοῦ Μηνολογίου Βασιλείου τοῦ Β' ἐν τῷ Βατικανῷ).

θέτησα παρὰ τὸν λουτρῶνα, ἵνα τὸ θερμὸν ὕδωρ εὐκολώτερον ἐπιτυγχάνεται, ὁ *μύλος*, (ἀρ. 24), οἱ *στάβλοι*, (ἀρ. 29) μετὰ τῶν κελλίων τοῦ *στράτωρος* (σ. 684), τὰ κελλία τῶν *ἱερέων* (684), *ἀναγνωστῶν* (684), *μαγείρων* (684), *ὀψωνιάτωρος* (684), τοῦ *χαλκωματᾶ* (692), τοῦ *καδδαρᾶ* (692), τοῦ *μυλοχαράκτου* (684), τοῦ *ἀκονητοῦ* (692) καὶ τῶν *σαπωνιστριῶν* (684) καὶ γενικῶς *ὑπηρετῶν* ἢ *δουλευτῶν τοῦ ξενῶνος* (σ. 685), οἵτινες δυνατὸν καὶ νὰ μὴ ἐκοιμῶντο ἐν τῷ ξενῶνι. Χάριν τῆς ὁμάδος πάντων τούτων ἐσχεδίασα τὰ ὑπ' ἀριθμοὺς 18, 19, 20, 25, 27 καὶ 28 κελλία.

Εἰς τὸν ξενῶνα τοῦ Παντοκράτορος ἦτο προσηρτημένον καὶ γηροκο-

μεῖον[1], ὅπερ περιελάμβανε 24 κλίνας (σ. 694). Τὸ κτήριον τοῦτο ἐτοποθέτησα κατὰ τὴν Ν. Α. γωνίαν τοῦ ξενῶνος (ἀρ. 28), ἤτοι πρὸς τὸ μέρος τῆς μονῆς. Ἐσχεδίασα δ' αὐτὸ ὡς ἐπίμηκες κτίσμα μετὰ μυχῶν, οἵους ἔχει καὶ τὸ γηροκομεῖον τῆς Μ. Πεντέλης[2]. Τὸ δὲ σχῆμα τῆς βασιλικῆς ἐνεπνεύσθην ἐκ τῆς εἰκόνος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει περιφήμου Γηροκομείου τοῦ Ἀρματίου, ἣν μᾶς διέσωσε μικρογραφία τοῦ λαμπροῦ Μηνολογίου Βασιλείου τοῦ Β', τοῦ ἀποκειμένου ἐν τῇ Βατικανῇ βιβλιοθήκῃ[3].

Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ (εἰκ. 4) τὸ γηροκομεῖον παρίσταται ἐν ὀρόφῳ, ὄπισθεν δ' αὐτοῦ ὑψοῦται ἐπὶ πύργου τροῦλλος, ὅστις βεβαίως θὰ ἔσκεπε ἢ τὴν ἄρουλαν τῶν γηροκομουμένων ἢ τὸ πολὺ τὴν ἑστίαν τοῦ παρακειμένου μαγειρείου, ἐκτὸς ἐὰν ἀνήκῃ εἰς τὸ *εὐκτήριον*, οὗτινος ποιεῖται μνείαν καὶ τὸ ἡμέτερον τυπικὸν (694).

Τὸν ὅλον ξενῶνα ἐσχεδίασα συνεχόμενον πρὸς τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος. Δυνατὸν ἐν τούτοις καὶ νὰ ἦτο εἴς τινα ἀπ' ἐκείνης ἀπόστασιν· τὸ γηροκομεῖον ὅμως ἦτο τῆς μονῆς παράρτημα, δι' ὃ καὶ τὸ ἐτοποθέτησα μεταξὺ τῶν δύο.

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς αὐλῆς τῆς μονῆς ἐτοποθέτησα τὸ καθολικὸν αὐτῆς, ἤτοι τὸν ναὸν τοῦ Παντοκράτορος, οὗ, σωζομένου εἰσέτι, τὸ σχέδιον παρέλαβον ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Millingen. Τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς περιγράφει λεπτομερῶς τὸν ναὸν τοῦτον ὡς καὶ δύο ἄλλους ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς αὐτῆς Μονῆς εὑρισκομένους. Τοσοῦτον δὲ λεπτομερὴς εἶναι ἡ σχετικὴ περιγραφή, ὥστε καὶ τῶν τριῶν τούτων ναῶν δύναταί τις νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ταύτισιν πρὸς τὰ σωζόμενα μνημεῖα καὶ νὰ διδαχθῇ πολυτίμους σχετικὰς πληροφορίας. Ταύτην ὅμως τὴν μελέτην θέλομεν ἐπιχειρήσει ἐν ἰδιαιτέρῳ ἄρθρῳ.

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

1 Τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς πολλὰς μονάς, ὡς π. χ. τὴν τῆς Κοσμοσωτείρας. (L. Petit, Izsvestija 13, σ. 65), τὴν τῆς Πεντέλης (Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, 56) κλπ.

2 Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, σ. 56.

3 Il menologio di Basilio II (Codices e vaticanis selecti, vol. VIII, πίν. 425).

ΜΕΛΕΤΑΙ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΕΝ ΤΩ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩ ΚΡΑΤΕΙ

Τὸ ζήτημα τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς καθ' ὅλου διοικήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, διερευνηθὲν διὰ τὴν ἀρχαιοτέραν καὶ μέσην βυζαντινὴν περίοδον, ἀνεπαρκῶς μόνον ἐμελετήθη διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν, ἐλάχιστα δὲ καὶ ἀτελέστατα δι' ὅλην τὴν χρονικὴν περίοδον τὴν διήκουσαν ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἁλώσεως[1]. Αἱ πολλαπλαῖ περιπέτειαι, τὰς ὁποίας κατὰ τοὺς ὑστάτους βυζαντινοὺς χρόνους ὑπέστη τὸ ἔδαφος τῆς Αὐτοκρατορίας, ὑπαχθὲν ὑπὸ διαφόρους κατακτητάς, ἡ ἐναλλαγὴ τῶν διοικητικῶν θεσμῶν, μαρτυροῦσα περὶ τῆς ἀσταθείας καὶ τῆς ἐλλείψεως ἑνιαίας πολιτικῆς κατευθύνσεως παρὰ τῇ κεντρικῇ ἐξουσίᾳ, ἡ δημιουργία, ἐντὸς τῶν κόλπων τοῦ παλαιότερον ἑνιαίου καὶ ἐξόχως συγκεντρωτικοῦ κρατικοῦ συγκροτήματος, κρατῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον αὐτοτελῶν καὶ αὐτοδιοικουμένων, τὸ πλῆθος τέλος καὶ ἡ ποικιλία τῶν ὑπαρχουσῶν πηγῶν, καθιστῶσι δυσχερεστέραν τὴν ἔρευναν καὶ δικαιολογοῦν ἔν τινι μέτρῳ τὴν ἔλλειψιν γενικωτέρας περὶ τοῦ ζητήματος ἐπιστημονικῆς ἐργασίας.

Ἡ παροῦσα μελέτη σκοπὸν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὰ πορίσματα μακρῶν ἐρευνῶν περὶ τῶν ἐπιβιωσάντων παλαιοτέρων καὶ τῆς γενέσεως καὶ διαμορφώσεως τῶν νεωτέρων ἐπαρχιακῶν θεσμῶν, νὰ παρακολουθήσῃ τὴν γένεσιν καὶ τὰς τύχας, εἰ δυνατὸν δὲ καὶ τὴν γεωγραφικὴν ἔκτασιν,

---

[1] Ἐκ τῶν τελευταίων ἐργασιῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς δύο τελευταίας περιόδους, μνημονεύομεν ἐνταῦθα τὰς ἑξῆς: A. H e i s e n b e r g, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften, Phil.—hist. Kl. Abh. 10, 1920, σελ. 68 κέ. E. S t e i n, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, τόμ. 2 (1926), σελ. 1—62. Σ τ. Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, Βυζαντιναὶ Μελέται, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 3 (1939), σ. 267 κέ.

ἑκάστης ἐπαρχιακῆς διοικητικῆς μονάδος, καὶ τέλος, ὁρμωμένη ἐκ τῶν καθ' ἕκαστον, νὰ διατυπώσῃ γενικωτέρας τινὰς σκέψεις περὶ τῆς ἀσκηθείσης ὀργανωτικῆς καὶ διοικητικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ Αὐτοκρατορίᾳ τῆς Νικαίας καὶ βραδύτερον ἐν Βυζαντίῳ, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων.

Βεβαίως, ἡ μεταγενεστέρα ἔρευνα θὰ ἀποκαλύψῃ καὶ θὰ συμπληρώσῃ κατ' ἀνάγκην πολλὰ κενά, τόσον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἤδη ἐκδεδομένων φιλολογικῶν καὶ ἄλλων κειμένων, ὅσον κυρίως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων ἀρχειακῶν μνημείων, τῶν ὁποίων ἀπὸ πολλοῦ μελετᾶται ἡ ἔκδοσις. Ἀλλὰ καὶ ὡς νῦν ἔχει, ἡ παροῦσα μελέτη, νομίζομεν ὅτι θὰ προσφέρῃ μικρὰν συμβολὴν εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν τιθεμένων προβλημάτων, εἰς τὴν διερεύνησιν τῶν διοικητικῶν θεσμῶν καὶ εἰς τὴν συναγωγὴν καὶ ταξινόμησιν τοῦ γνωστοῦ ὑλικοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΤΟ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΟΝ ΑΛΕΞΙΟΥ ΤΟΥ Γ'.

Διὰ νὰ κατανοήσωμεν πληρέστερον τὴν ἀσκηθεῖσαν ἐν τῇ ἐπαρχιακῇ διοικήσει μετὰ τὸ ἔτος 1204 πολιτικήν, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον τὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο ἡ διοικητικὴ διαίρεσις τῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τοὺς ὑστάτους χρόνους τῆς δυναστείας τῶν Ἀγγέλων. Δύο ἐξόχως σημαντικὰ κείμενα, τὸ ὑπὲρ τῶν Βενετῶν χρυσόβουλλον Ἀλεξίου τοῦ Γ', ἀπολυθὲν κατὰ μῆνα Νοέμβριον τοῦ 1198 (οὐχὶ δὲ 1199, ὡς ἐν τῇ ἐκδόσει καὶ ἀλλαχοῦ ἀναγράφεται)[1] καὶ ἡ λεγομένη Partitio Romaniae μετὰ τῶν συναφῶν κειμένων, παρέχουν εἰς τὸν ἐρευνητὴν πλούσιον ὑλικὸν διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τὰ ἔτη 1198 καὶ 1204.

Τὸ ὑπὲρ τῶν Βενετῶν χρυσόβουλλον Ἀλεξίου τοῦ Γ', σῳζόμενον ἀτυχῶς μόνον ἐν λατινικῇ μεταφράσει, περιέχεται ἐν ἀπογράφῳ εἰς τὰς δύο γνωστὰς συλλογὰς τοῦ Liber Albus καὶ τοῦ Liber Pactorum, ἐξεδόθη δ' ἐπανειλημμένως. Προχειροτέρα καὶ πληρεστέρα ἔκδοσις εἶναι ἡ τοῦ Tafel, ὁ ὁποῖος καὶ ἐν τῷ σχετικῷ ὑπομνήματι[2] καὶ ἀλλαχοῦ[3] πα-

---

[1] Πρβλ. F r. D ö l g e r, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, τεῦχος Β', σελ. 104—105.

[2] T a f e l καὶ T h o m a s, Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig, τόμ. Α' (Βιέννη, 1856), σελ. 246—280. Ἀνατύπωσις παρὰ Z a c h a r i ä v o n L i n g e n t h a l, Jus Graeco-romanum, τόμ. Γ', σελ. 553—565. Ἔκδοσις Ἰω. καὶ Π α ν. Ζ έ π ο υ, τόμ. Α' (Ἀθῆναι, 1931), σελ. 469—480.

[3] T a f e l, Symbolarum criticarum, geographiam Byzantinam spectantium,

ρέσχε πολλὰς καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιτυχεῖς γεωγραφικὰς διευκρινήσεις.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων προνομίων, τὰ ὁποῖα διὰ τοῦ εἰρημένου χρυσοβούλλου ἐδόθησαν εἰς τοὺς Βενετούς, ἦτο καὶ τὸ τῆς ἐλευθέρας ἐμπορίας καθ' ἁπάσας τὰς χώρας καὶ ἐπαρχίας τοῦ Κράτους, τὰς ὁποίας ὀνομαστὶ ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀναφέρει ὁ Ἀλέξιος ὁ Γ': «Imperium meum, λέγει ἐν τῇ σχετικῇ ῥήτρᾳ τῆς συνθήκης, et a tali molestia volens fidelissimos et Veneticos liberare, et *nominatim omnes* regiones, quae sub Romania sunt, in quibus mercari debent, ordinare in presenti chrysobullo, meo placuit Imperio, quae sunt iste videlicet» [1].

Ἐν συνεχείᾳ ἀναγράφονται αἱ ἐπαρχίαι τοῦ Κράτους, τὰς ὁποίας καὶ ἡμεῖς, ἀκολουθοῦντες τὴν ἐν τῷ ἐγγράφῳ τηρουμένην τάξιν, καταχωρίζομεν κατωτέρω [2].

α') *«Provintia Dirrachij cum illis, que in εa sunt pεrsonarum et ecclesiarum immobilibus».*

Τὸ θέμα Δυρραχίου, ἀντικαταστῆσαν τὰς ἐπαρχίας τῆς νέας Ἠπείρου [3] καὶ τῆς Πραιβάλεως, ἱδρύθη, κατά τινας [4], ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου (829—842). Τοῦτο μόνον εἶναι βέβαιον, ὅτι ἀναφέρεται ἐν τῷ Τακτικῷ τοῦ Uspensky [5], τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 842 καὶ 856 [6]. Ἀναφέρεται ὡσαύτως ἐν τῷ Κλητορολογίῳ τοῦ

---

partes duae, μέρος πρῶτον Abhandlungen d. III Cl. d. K. Ak. d. Wiss. V Bd II Abthl. (β). s. a. Κατωτέρω θὰ παραπέμπωμεν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὑπὸ τὸν συντετμημένον τίτλον : Symbolae criticae.

1 Tafel—Thomas, Urkunden, Α', σελ. 258.

2 Ἐν τῇ μελέτῃ τῶν ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ ἀναφερομένων διοικητικῶν περιφερειῶν ἀρκούμεθα κατὰ κανόνα εἰς τὴν μέχρι τοῦ 1204 ἱστορίαν αὐτῶν, ἐπιφυλλασσόμενοι νὰ συμπληρώσωμεν τὴν ἔκθεσιν ἡμῶν ἐν τοῖς οἰκείοις κεφαλαίοις. Τὴν διευκρίνησιν ταύτην πρέπει νὰ ἔχῃ πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ἀναγνώστης.

3 Ἱεροκλέους, Συνέκδημος, ἔκδ. A. Burckhardt, (Λειψία 1893), σελ. 13 : «Ἐπαρχία νέας Ἠπείρου, ὑπὸ κονσιλάριον, πόλεις θ'. Δυρράχιν ἤ ποτε Ἐπίδαμνος, Σκάμπα, Ἀπολλωνία, Βάλλις, Ἀμαντία, Πολυχεριούπολις (sic), Αὐλών, Αὐλίνιδος μητρόπολις, Λιστρῶν καὶ Σκεύπτων».

4 J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accension of Basil I, (Λονδῖνον, 1912), σελ. 224. Fr. Dvorník, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, (Πράγα, 1933), σελ. 12.

5 F. Uspensky, Vizant. tabel o rangach, Izvestijà τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 3 (1898), σελ. 114.

6 Ὁ κ. Στ. Κυριακίδης, Βυζαντιναὶ Μελέται [Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 3 (1939)], σελ. 497 κέ., βασιζόμενος ἐπὶ διαφόρων ἐσωτερικῶν τεκμηρίων, τοποθετεῖ τὴν σύν-

Φιλοθέου [1] (Σεπτέμβριος 899) [2] καὶ ἐν τῷ Τακτικῷ τοῦ Beneschevic' [3] (921—944) [4].

Τὰ ὅρια τοῦ θέματος τοῦ Δυρραχίου δὲν δυνάμεθα ἐπακριβῶς νὰ καθορίσωμεν. Πρὸς βορρᾶν ἡ ἐπαρχία ἐφήπτετο τοῦ θέματος τῆς Δαλματίας: «ἐκ παλαιοῦ μὲν τοίνυν, λέγει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος [5], ἡ Δελματία τὴν ἀρχὴν μὲν εἶχεν ἀπὸ τῶν συνόρων Δυρραχίου ἤγουν ἀπὸ Ἀντιβάρεως . . . ». «Τὸ Βυζαντινὸν θέμα Δυρραχίου, παρατηρεῖ ὁ Κωνσταντῖνος Jirecek, περιελάμβανε τὰ κατάλοιπα τῶν ῥωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς Πραιβαλιτανῆς καὶ τῆς νέας Ἠπείρου. Οὐδόλως δὲ περιωρίζετο, ὡς ἡ πρὸς βορρᾶν γειτονικὴ ἐπαρχία, εἰς παραθαλασσίας τινὰς πόλεις καὶ νήσους, ἀλλ' ἐξετείνετο βαθέως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας. Τὸ σύνορον τοῦ θέματος ἄφινε τὴν ἀκτὴν μεταξὺ τῆς Budua καὶ τῆς Ἀντιβάρεως, ἐστρέφετο πρὸς τὴν θάλασσαν ἀπὸ τὸ Σκούταρι μέχρι Drivasto, περιελάμβανε τὴν χώραν τῶν σημερινῶν φυλῶν τῶν Pulati καὶ τῶν Μυρδαϊτῶν, ὡς καὶ τὴν πόλιν Βεράτιον, καὶ ἐστρέφετο ἐκ νέου μεταξὺ τοῦ ἀκρωτηρίου Γλῶσσα καὶ τοῦ λιμένος τῆς Χιμάρας πρὸς τὴν ἀκτήν. Πρὸς βορρᾶν, τὸ σύνορον τῆς ἐπαρχίας ἥπτετο τῶν σερβικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Διοκλείας ἢ Zeta, πρὸς ἀνατολὰς τῶν μακεδονικῶν σλαβικῶν χωρῶν τῆς Δίβρης, τῆς Ἀχρίδος καὶ τοῦ ἄνω Δεβόλη. Πρὸς νότον ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς *Νικοπόλεως* ἢ Ναυπάκτου . . . » [6].

τάξιν τοῦ Τακτικοῦ Uspensky ὀλίγον ἐνωρίτερον, λέγων (σελ. 503) ὅτι «οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει, ὅπως τὸ Τακτικὸν τεθῇ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 828 χρόνους. Δὲν δύναται ὅμως νὰ τεθῇ καὶ εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 809 χρόνους, διότι ἀναφέρει δομέστικον τῶν ἱκανάτων (119), τὸ δὲ σῶμα τοῦτο ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Α' ἐν ἔτει 809».

1 J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the ninth Century, The British Academy, Supplemental Papers, Α' (Λονδῖνον, 1911), σελ. 147 [4].

2 Ὁ P. Maas, Der Interpolator des Philotheos, Byz. Zeitschrift, τόμ. 34 (1934), σελ. 257—261, ἀπέδειξεν ὅτι τέσσαρα τοὐλάχιστον χωρία τοῦ Κλητορολογίου, ἐλέγχουν ὅτι νεωτέρα χείρ, περὶ τὸ ἔτος 910, παρενέβαλε προσθήκας εἰς τὸ ἀρχικῶς κατὰ τὸ ἔτος 899 συνταχθὲν συγγραμμάτιον.

3 V. Beneschevic', Die Byzantinischen Ranglisten nach den Kletorologion Philothei (De Cer. l. II c. 52) und nach den Jerusalemer Handschriften zusammengestellt und revidiert, ἐν Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 5 (1926), σελ. 120—121.

4 Ὁ κ. Στ. Κυριακίδης, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 509, παρατηρεῖ ὅτι τὸ Τακτικὸν τοῦ Beneschevic' «δέον νὰ τεθῇ εἰς τοὺς μετὰ τὸν Νικηφόρον (τὸν Φωκᾶν, 963—969) χρόνους ἢ μᾶλλον εἰς τοὺς χρόνους αὐτοῦ τοῦ ἰδίου».

5 Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, τόμ. Γ', σελ. 141.

6 C. Jirecek, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, (Πράγα, 1879), σελ. 15.

Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (Περὶ θεμάτων, τόμ. Γ', σελ. 56—58) οὐδεμίαν οὐσιαστικὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ θέματος παρέχει, ἀσχολούμενος περὶ ἱστορικὰς διατριβὰς ἀσχέτους πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς μελέτης του. Εὐτυχῶς ἄλλαι φιλολογικαὶ πηγαὶ καὶ σφραγιστικὰ μνημεῖα ἐπιτρέπουν εἰς ἡμᾶς νὰ διαφωτίσωμεν ὁπωσδήποτε πληρέστερον τὴν ἱστορίαν τοῦ θέματος Δυρραχίου. Καὶ δὴ καταλέγομεν κατωτέρω πρῶτον τὰς ἐκ φιλολογικῶν πηγῶν γνωστὰς πληροφορίας:

1) Ἐν ἐπιστολῇ Λέοντος τοῦ Χοιροσφάκτου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα τὸν Ϛ' γίνεται λόγος περὶ Δυρραχίου: «τοῦτο δέ, τὰ τοῦ Δυρραχίου τριάκοντα φρούρια σὺν αὐτῷ πλούτῳ καὶ αὐτοῖς τοῖς οἰκήτορσι τῇ βασιλείᾳ σου δῶρον προσήνεγκα, ἀποσπάσας, προφητικῶς εἰπεῖν, ὡς λοβὸν ἐκ Λέοντος στόματος ταῦτα» [1]. Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ δὲν ἀναφέρεται μὲν ῥητῶς τὸ θέμα Δυρραχίου, αὐτονόητον ὅμως εἶναι ὅτι περὶ τῆς διοικητικῆς ταύτης περιφερείας πρόκειται. Ὁ Χοιροσφάκτης ὑπαινίσσεται ἐνταῦθα τὴν πρὸς τὸν τσάρον Συμεὼν πρεσβείαν του, γενομένην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 896 καὶ 904 [2], ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ ἀπόδοσις εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς τοῦ θέματος Δυρραχίου μετὰ τῶν τριάκοντα φρουρίων του.

2) Ἑτέραν μνείαν στρατηγοῦ τοῦ θέματος Δυρραχίου εὑρίσκομεν παρὰ Κωνσταντίνῳ τῷ Πορφυρογεννήτῳ [3]: «Μετὰ δὲ τὸν καιρόν, ὃν ὁ κῦρις Λέων [Λέων ὁ Ϛ'] ἐβασίλευσε, παρεγένετο ὁ τότε εἰς τὸ Δυρράχιον στρατηγῶν, ὁ πρωτοσπαθάριος Λέων ὁ Ῥαβδοῦχος, ὁ μετὰ τοῦτο μάγιστρος τιμηθεὶς καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου, εἰς Παγανίαν τὴν τότε παρὰ τοῦ ἄρχοντος Σερβλίας διακρατουμένην, πρὸς τὸ βουλευθῆναι καὶ συντυχεῖν τῷ αὐτῷ ἄρχοντι Πέτρῳ περί τινος δουλώσεως καὶ ὑποθέσεως». Τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν τῆς συναντήσεως ταύτης καὶ ἐπομένως τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ὁ Ῥαβδοῦχος προέστη τοῦ θέματος Δυρραχίου, ἐπιτρέπει νὰ συναγάγωμεν αὐτὸ τοῦτο τὸ χωρίον τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ὁ ἐστεμμένος ἱστορικὸς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ στρατηγὸς παρεγένετο εἰς Παγανίαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Ϛ' (886—912). Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄρχων τῆς Σερβίας Πέτρος ἐβασίλευσε μέχρι τοῦ ἔτους 917, κατ' ἀνάγκην ἡ συνάντησις πρέπει νὰ τεθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 912 καὶ 917. Ἀλλ' ἡ συνέχεια τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐπιτρέπει τὴν ἀκριβεστέ-

---

[1] G. Kolias, Léon Choerosphactès Magistre, Proconsul et Patrice, (Ἀθῆναι, 1939), σελ. 112—113.

[2] Αὐτόθι, σελ. 42.

[3] Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, Bonn, τόμ. Γ', σελ. 156. Πρβλ. C. Jirecek, Geschichte der Serben, τόμ. Α' (Gotha, 1911), σελ. 199.

ραν χρονολόγησιν. Ὁ ἄρχων τῶν Ζαχλούμων [1] Μιχαὴλ διεμήνυσε πρὸς τὸν τσάρον Συμεὼν ὅτι «ὁ βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων δεξιοῦται διὰ δώρων τὸν ἄρχοντα Πέτρον πρὸς τὸ συνεπαρεῖν τοὺς Τούρκους (=Οὔγγρους) καὶ ἐπελθεῖν κατὰ Βουλγαρίας· *ἐγένετο δὲ κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον καὶ πόλεμος εἰς Ἀχελῶν μεταξὺ τῶν Ῥωμαίων καὶ τῶν Βουλγάρων*». Ἡ μάχη τῆς Ἀγχιάλου, περὶ ἧς ὁμιλεῖ τὸ κείμενον, συνήφθη κατ' Αὔγουστον τοῦ 917 [2] καὶ ἑπομένως κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ Λέων ὁ Ῥαβδοῦχος ἐστρατήγει ἐν Δυρραχίῳ.

3) Μνεία παρὰ Σκυλίτζῃ - Κεδρηνῷ (τόμ. Β', σελ. 467): «μηνυθέντος δὲ τῷ βασιλεῖ [Βασιλείῳ τῷ Β'] τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωάννου [τῶν Βουλγάρων, 1018] διὰ τοῦ στρατηγοῦντος Δυρραχίου Νικήτα πατρικίου τοῦ Πηγωνίτου, ἔξεισι παραυτίκα ὁ βασιλεύς» [3]. Κατὰ τὸ ἔτος 1018 ἔχομεν, κατὰ ταῦτα, στρατηγὸν Δυρραχίου τὸν πατρίκιον Νικήταν τὸν Πηγωνίτην.

4) Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1018, ὁ Βασίλειος ὁ Β' «στρατηγὸν προὐβάλετο Δυρραχίου» τὸν Εὐστάθιον τὸν Δαφνομήλην [4], τὸν ὁποῖον ὀλίγον πρότερον εἶχεν ἐπιστήσει ἄρχοντα τῆς Ἀχρίδος [5].

5) Κατὰ τὸ ἔτος 1040 ἐστρατήγει ἐν Δυρραχίῳ ὁ Βασίλειος ὁ Συναδηνός, ὁ ὁποῖος ἐξεστράτευσεν ἐναντίον τοῦ ἀποστατήσαντος Πέτρου Δελεάνου, ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων [6]. Κατηγορηθεὶς ὅμως ἐπὶ τυραννίδι,

---

[1] Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (τόμ. Γ', 160—161) παρέχει πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῶν Ζαχλούμων τούτων: «οἱ δὲ νῦν ἐκεῖσε οἰκοῦντες Ζαχλοῦμοι Σέρβοι τυγχάνουσιν, ἐξ ἐκείνου τοῦ ἄρχοντος εἰς τὸν βασιλέα Ῥωμαίων Ἡράκλειον προσφυγόντος. Ζαχλοῦμοι δὲ ὠνομάσθησαν ἀπὸ ὄρους οὕτω καλουμένου Χλούμου. καὶ ἄλλως δὲ παρὰ τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἑρμηνεύεται τὸ Ζαχλοῦμοι, ἤγουν ὀπίσω τοῦ βουνοῦ, ἐπειδὴ ἐν τῷ τοιούτῳ χωρίῳ βουνός ἐστι μέγας, ἔχων ἄνωθεν αὐτοῦ δύο κάστρα, τὸ Βόνα καὶ τὸ Χλούμ . . . Ὅτι ἡ γενεὰ τοῦ ἀνθυπάτου καὶ τοῦ πατρικίου Μιχαήλ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Βουσεβούτζη, τοῦ ἄρχοντος τῶν Ζαχλούμων ἦλθεν ἀπὸ τῶν κατοικούντων ἀβαπτίστων εἰς τὸν ποταμὸν Βίσλας, τὸν ἐπονομαζόμενον Διτζίκη, καὶ ᾤκησεν εἰς τὸν ποταμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ζαχλούμα». Πρβλ. C. Jirecek, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, σελ. 25 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Geschichte der Serben, τόμ. Α', σελ. 117 κέ. St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, (Cambridge, 1929), σελ. 212 κέ.

[2] Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, σελ. 388 κέ. (Bonn). Σκυλίτζης-Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. 286. Πρβλ. St. Runciman, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 55 κέ.

[3] Πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 479.

[4] Σκυλίτζης-Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. 474.

[5] Αὐτόθι, σελ. 468. Πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 415—416.

[6] Σκυλίτζης-Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. 527 (Bonn). Πρβλ. N. Skabalanovic', Βυζαντινὸν Κράτος καὶ Ἐκκλησία κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, (Πετρούπολις, 1884), σελ. 220 (ρωσιστί).

ἐξεβλήθη τῆς ἀρχῆς καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐτάχθη στρατηγὸς τοῦ θέματος ὁ Μιχαὴλ ὁ Δερμοκαΐτης, «ὃς ἀπείρως καὶ φαύλως διοικῶν τὴν ἀρχὴν ἐν βραχεῖ χρόνῳ τὰ πάντα ἀνέτρεψε»[1].

5) Ἐν τῷ Στρατηγικῷ τοῦ Κεκαυμένου: «ὁποῖον ἐποίησεν ὁ Τριβούνιος[2] ὁ Σέρβος τῷ κατεπάνω Δυρραχίου Μιχαήλ, τῷ τοῦ λογοθέτου υἱῷ, ἐκ Διοκλείου[3] καὶ ἀπώλεσε τὸν λαὸν αὐτοῦ, ἐπέκεινα τῶν τεσσαράκοντα χιλιάδων ὄντα. εἰσελθὼν γὰρ ὁ δηλωθεὶς κατεπάνω εἰς Διοκλείαν, ἐκούρσευσεν, ὑποστρέψας δὲ εὗρε κατεχομένας τὰς κλεισούρας, ὅθεν εἰσῆλθε, καὶ ἑάλω»[4]. Τὰ περὶ τῆς ἥττης ταύτης τοῦ κατεπάνω Δυρραχίου διηγεῖται καὶ ὁ Κεδρηνός (τόμ. Β', σελ. 543–545): «... μὴ φέρων ὁ Μονομάχος [Κωνσταντῖνος ὁ Θ', 1042—1055] τὰς ἐκείνου [τοῦ Στεφάνου τῆς Σερβίας, 1040—1050] καταστροφάς, τῷ τότε ἄρχοντι τοῦ Δυρραχίου (ἦν δὲ Μιχαὴλ πατρίκιος, ὁ Ἀναστασίου τοῦ λογοθέτου υἱὸς) γράμμασιν ἐγκελεύεται τὸν ὑπ' αὐτὸν ἀθροῖσαι τοῦ Δυρραχίου λαὸν στρατιωτικόν, ἔτι δὲ καὶ τὰς στρατιὰς τῶν ἐγγιζόντων τούτῳ θεμάτων καὶ αὐτῷ ὑποκειμένων καὶ συνάμα τοῖς ὑποστρατηγοῖς, εἰς Τριβαλλοὺς ἀπελθεῖν καὶ καταπολεμῆσαι τὸν Στέφανον»[5]. Κατὰ ταῦτα, τῷ 1043, κατεπάνω ἢ ἄρχων Δυρραχίου ἦτο ὁ πατρίκιος Μιχαήλ, υἱὸς τοῦ λογοθέτου Ἀναστασίου.

7) Κατὰ τὸ ἔτος 1068, τὰς τύχας τοῦ θέματος Δυρραχίου διηύθυνεν ὁ Περηνός. Οὗτος «προεβλήθη δοὺξ τῆς Ἰταλίας», «μὴ δυνηθεὶς δὲ εἰς Λογγιβαρδίαν περαιωθῆναι διὰ τὴν τοῦ Ῥουμπέρτου καταδυναστείαν ἔμεινεν ἐν Δυρραχίῳ, ὀνομασθεὶς τοῦ Δυρραχίου δούξ»[6].

8) Τὰ πράγματα τοῦ Δυρραχίου διηύθυνεν ἐπί τι διάστημα ὁ γνωστὸς στρατηγὸς Νικηφόρος ὁ Βρυέννιος, περὶ τοῦ ὁποίου ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Α', 4, τόμ. Α', σελ. 16-17, Reifferscheid) λέγει: «ἀλλ' ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος τὴν δουκικὴν περιεζωσμένος ἀρχὴν ἐπὶ τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ

---

[1] Σκυλίτζης-Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. **528**. N. Skabalanovic', αὐτόθι.

[2] Περὶ Διοκλείας, βλ. C. Jirecek, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, σελ. 19 κέ.

[3] Περὶ τῶν Τερβουνιατῶν βλ. Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, τόμ. Γ', σελ. 161. Πρβλ. C. Jirecek, Geschichte der Serben, τόμ. Α', σελ. 117.

[4] Cecaumeni Strategicon edd. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, (Πετρούπολις, 1896), σελ. 25.

[5] Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 544.

[6] Σκυλίτζης, σελ. 722 (ἐν τῷ Β' τόμῳ τῆς ἐκδόσεως Σκυλίτζη-Κεδρηνοῦ). Πρβλ. N. Skabalanovic', Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 221.

[τοῦ Ζ', 1071—1078] καὶ πρὸ τοῦ βασιλεῦσαι τὸν Νικηφόρον [Γ' τὸν Βοτανειάτην, 1078—1081] βασιλειᾶν τι ἤρξατο καὶ ἀποστασίαν κατὰ τοῦ Μιχαὴλ ἐμελέτησε»[1]. Εἰς τὸν Νικηφόρον τὸν Βρυέννιον ἀπεδόθη ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου ἐπιγραφομένη «τῷ δουκὶ Δυρραχίου τῷ Βρυεννίῳ»[2]. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη παρέσχε πράγματα εἰς τὴν ἔρευναν, διότι τινές, ἐπὶ τοῦ κειμένου τούτου στηριζόμενοι, ἠθέλησαν νὰ θέσουν τὴν εἰς τὸν θρόνον Ἀχρίδος ἄνοδον τοῦ Θεοφυλάκτου εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 1078 χρόνους. «Tempus huius epistolae, λέγει συνοψίζων τὴν γενομένην συζήτησιν ὁ Jirecek, facile deducitur ab inscriptione, nam Nicephorus Bryennius his annis [1075—1077] dux erat Dyrrhachii. Haec epistola haud dubie effecit, ut Ehrhard et Gelzer Allatii, Baronii, Muralti, de Rubeis sententiam amplexi sint, initium archiepiscopatus Theophylacti ante annum 1078 ponentes»[3]. Καὶ εὐθὺς κατωτέρω: «Oportuisse Vasilijevskium, ut inscriptionem explicare epistolae nostrae, facile intelligitur. Qui aut erratum inesse inscriptioni, aut Theophylactum illo tempore, quo hanc scripserat epistolam, educatorem Constantini Ducae nondum fuisse, sed parvum fortasse apud ecclesiam Achridensem capessisse munus supponit»[4]. Ἡ δευτέρα ἐξήγησις τοῦ Vassilievsky εἶναι πράγματι ἐπιτυχής, ἐκτὸς ἐὰν ἀποβλέψωμεν εἰς ἄλλον ὁμώνυμον δοῦκα τοῦ Δυρραχίου, ὡς ὁ Ἀλέξιος Βρυέννιος, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

9) Διάδοχος τοῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου ὑπῆρξεν ὁ πρωτοπρόεδρος Βασιλάκης (1078)[5].

10) Παρὰ τῇ Κομνηνῇ (Α', 16, τόμ. Α', σελ. 54, Reifferscheid) ἐπίσης ἀναφέρεται ὁ Γεώργιος ὁ Μονομαχάτος: «δοὺξ δὲ τηνικαῦτα ἐτύγχανε παντὸς τοῦ Ἰλλυρικοῦ Γεώργιος ὁ Μονομαχάτος παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Βοτανειάτου ἀποσταλείς». Ὁ χρόνος τῆς στρατηγίας τοῦ Μονομαχάτου ὁρίζεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1078—1081.

11) Μακρὰ ὑπῆρξεν ἡ ἐν Δυρραχίῳ στρατηγία τοῦ Ἰωάννου τοῦ

---

[1] Πρβλ. Σκυλίτζην, τόμ. Β', σελ. 727, καὶ Νικηφόρον Βρυέννιον, σελ. 102.

[2] Migne, Patr. graeca, τόμ. 126, στ. 467.

[3] Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Collegerunt et digesserunt L. de Thallóczy, C. Jirecek et Em. de Sufflay, τόμ. Α', (Βιέννη, 1913), σελ. 19.

[4] Αὐτόθι.

[5] Νικηφόρος Βρυέννιος, σελ. 109 (Bonn). Πρβλ. C. Jirecek, Die Lage und Vergangenheit der Stadt Durazzo in Albanien, ἐν L. von Thallóczy, Illyrisch-Albanische Forschungen, τόμ. Α' (**1916**), σελ. **160**.

Δούκα, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Ζ', 9, τόμ. Α', σελ. 252—253, Reifferscheid): «καὶ γὰρ τουτονὶ τὸν Δούκαν Ἰωάννην εἰς Ἐπίδαμνον ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ στρατιᾶς ἀξιομάχου κατέπεμψεν, ἅμα μὲν καὶ περὶ τὴν τοῦ Δυρραχίου φρουρὰν ἐπιμελῶς διαπονεῖσθαι, ἅμα δὲ καὶ τὴν μετὰ τῶν Δαλματῶν ἀναδήσασθαι μάχην. ὁ γὰρ οὕτω καλούμενος Βοδῖνος [Κωνσταντῖνος Bodin, 1082—1106) μαχιμώτατος ὢν καὶ ῥᾳδιουργίας πλήρης, οὐ μέχρι τῶν ἰδίων ὁρίων ἑστάναι ἠβούλετο, ἀλλ' ὁσημέραι τὰς ἔγγιστα Δαλματίας κωμοπόλεις κατατρέχων τοῖς ἰδίοις προσετίθει ὁρίοις· ὁ δὲ Δούκας Ἰωάννης ἐνιαυτοὺς δέκα πρὸς τῷ ἑνὶ [1] εἰς τὸ Δυρράχιον ἐνδιατρίψας, πολλὰ μὲν τῶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν Βολκάνου [2] ἀφῃρεῖτο φρούρια, πολλοὺς δὲ καὶ ζωγρίαν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐξαπέστειλεν. καὶ τέλος, κρατερὰν μετὰ τοῦ Βοδίνου μάχην συναρράξας, καὶ αὐτὸν κατέσχε».

12) Τὸν Ἰωάννην Δούκαν διεδέχθη εἰς τὴν δουκικὴν ἀρχὴν τοῦ Δυρραχίου ὁ Ἰωάννης ὁ Κομνηνός, υἱὸς τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰσαακίου καὶ ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Α' [3]. Ὁ δοὺξ Ἰωάννης ὁ Κομνηνὸς περιῆλθεν εἰς πόλεμον πρὸς τὸν Σέρβον ἡγεμόνα Βολκάνον (Vlkan), διέβη τὸν τοῦ Λιπενίου [4] ποταμόν, εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν Σέρβων, ἀλλ' ὑπέστη δεινὴν ἧτταν. Πολλοὶ τῶν ἀνδρῶν του, παρασυρέντες, ἐπνίγησαν ἐντὸς τοῦ ποταμοῦ, ὁ δὲ Βολκάνος, ἀναθαρρήσας, ἐλεηλάτησε τὰς παρακειμένας πόλεις καὶ χώρας, ἠρείπωσε τὴν ὕπαιθρον τῶν Σκοπίων καὶ ἔφθασε μέχρι Πολόγου καὶ Βρανέας (1094) [5]. Εἰς τὸν ἡμέτερον Ἰωάννην ἀναφέρεται, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Vassilievsky [6], χωρίον ἐπιστολῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεοφυλάκτου: «ὁ σεβαστὸς δὲ καὶ πραίτωρ Δυρραχίου, οὕτως ἐμοὶ μὲν τὰ τῆς ἐπιθυμίας διέπεσεν» [7]. Ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς διῴκησε τὸ θέμα Δυρραχίου ἀπὸ τοῦ 1091 μέχρι τοῦ 1107 [8]. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του διῆλθον ἐκ Δυρραχίου, τῷ 1096 (περὶ τὴν

---

[1] Ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ C. Jirecek, Geschichte der Serben, τόμ. Α', σελ. 298, σημ. 3, δὲν ἀληθεύει τὸ ἐνταῦθα λεγόμενον ὅτι ὁ Δούκας προέστη τοῦ Δυρραχίου ἐπὶ ἕνδεκα ἔτη, διότι, ἤδη τῷ 1091, ἀνεκλήθη εἰς τὴν Ἀνατολήν.

[2] Πρβλ. C. Jirecek, Αὐτόθι, σελ. 238.

[3] Ἄννα Κομνηνή, Η', 8, τόμ. Β', σελ. 21 κέ., Reifferscheid.

[4] Ulpiana, Lipljan. Βλ. C. Jirecek, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, σελ. 68. Ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνή, Θ', 4, τόμ. Β', σελ. 37, σημειώνει περὶ τοῦ Λιπενίου: «τοῦτο δὲ πολίχνιόν τι μικρὸν περὶ τοὺς πρόποδας τοῦ Ζυγοῦ τοῦ διαιροῦντος τὴν Δαλματίαν ἀπὸ τῆς ἡμεδαπῆς χώρας».

[5] Ἄννα Κομνηνή, Θ', 4, τόμ. Β', σελ. 39. Πρβλ. C. Jirecek, Geschichte der Serben, τόμ. Α', σελ. 239.

[6] Πρβλ. C. Jirecek, ἐν Acta Albaniae, τόμ. Α', σελ. 23 (ἀριθμ. 72).

[7] Migne, Patr. graeca, τόμ. 126, στ. 501.

[8] C. Jirecek, Acta Albaniae, αὐτόθι.

12ην Ὀκτωβρίου), Σταυροφόροι ὑπὸ τὸν Hugue le Mainsmé καὶ τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ταγκρέδου Γουλιέλμον: «Hugo denique Magnus et Willelmus, Marchisi filius, intraverunt mare ad portum Bari et transfretantes venerunt Durachium. Audiens vero dux illius loci hos prudentissimos viros illic esse applicatos, mox mala cogitatio cor eius tetigit illosque apprehendit ac iussit Constantinopolim imperatori caute duci quo ei fidelitatem facerent» [1].

13) Ἐν τῷ Χρονικῷ τῷ φερομένῳ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκ Διοκλείας πρεσβυτέρου ἀναφέρονται δύο δοῦκες Δυρραχίου: ὁ *Pirogordus* (τὸ ὄνομα τοῦτο, προφανῶς, κακῶς παρεδόθη) καὶ ὁ «Kiri Alexius de Constistephano» (κῦρ Ἀλέξιος ὁ Κοντοστέφανος). Ἀμφότεροι ἀνήκουν εἰς τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ (1118—1143) καὶ τοῦ Σέρβου ἡγεμόνος Γεωργίου (1113—1116 ἢ 1114—1118 καί, τὸ δεύτερον, 1125—1135) [2].

14) Ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου Γεωργίου τοῦ Τορνίκη ἐπιγράφεται «πρὸς τὸν σεβαστὸν κῦρ Ἀλέξιον τὸν ἔγγονον τοῦ καίσαρος τοῦ Βρυεννίου ὄντα δοῦκα τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Ἀχρίδος» [3]. Ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει ἡ μνεία τῆς πόλεως Ἀχρίδος ὡς ἀνηκούσης εἰς τὸ θέμα τοῦ Δυρραχίου. Παλαιότερον, ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Β', ἡ πόλις αὕτη μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀπετέλει ἰδίαν διοικητικὴν περιφέρειαν. Ὁ Ἀλέξιος ὁ Βρυέννιος ἦτο υἱὸς τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς καὶ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου. Ἐνωρὶς ἐνυμφεύθη τὴν θυγατέρα τοῦ βασιλέως τῆς Γεωργίας Δαβὶδ τοῦ Β' [4], εἰσῆλθεν εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ Κράτους καὶ ἔφθασεν εἰς τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα, γενόμενος ἐπὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, μέγας δούξ. Ἀντικατέστησε τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγον εἰς τὴν διοίκησιν τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων, τῶν μετασχόντων τῆς κατὰ τῆς Σικελίας ἀτυχοῦς ἐκστρατείας, καὶ κατὰ τὴν μάχην τοῦ Βρινδησίου (1156) συνελήφθη αἰχμάλωτος. Ὁ Chalandon [5], στηριζόμενος εἰς τοὺς στίχους

---

[1] Histoire Anonyme de la Première Croisade éditée et traduite par L. Bréhier, (Παρίσιοι, 1924), σελ. 14—15. Πρβλ. Acta Albaniae, τόμ. Α', σελ. 23—24 (ἀριθμ. 73). Ἄλλως ἐκθέτει τὰ πράγματα ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνή, Ι', 7, τόμ. Β', σελ. 79 κέ.

[2] C. Jirecek, Geschichte der Serben, τόμ. Α', σελ. 243. F. Chalandon, Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), ἐν Παρισίοις, 1912, σελ. 73.

[3] Σπ. Λάμπρου, ὁ Βιενναῖος κῶδιξ Phil. graecus CCCXXI, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 13 (1916), σελ. 10.

[4] F. Chalandon, Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), σελ. 16.

[5] Αὐτόθι, σελ. 219, σημ. 7.

τοῦ *Ὁδοιπορικοῦ* τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ[1]:

> Οὕτω κακῶς πάσχοντι συγκατηλέει
> ὁ Δουκόβλαστος εὐκλεὴς Ἀλέξιος,
> ὁ τηνικαῦτα κυριαρχῶν Κυπρίων,
> ἀνὴρ μεγαλόδωρος, αὐτοπραότης,
> ἐκ βασιλικῶν αἱμάτων κατηγμένος,

νομίζει ὅτι, μετὰ τὴν ἧτταν τοῦ Βρυνδησίου, ὁ Βρυέννιος διωρίσθη διοικητὴς Κύπρου. Πάντως ἡ ἐν Δυρραχίῳ στρατηγία του πρέπει νὰ τεθῇ πρὸ τῆς Ἰταλικῆς ἐκστρατείας, ἴσως δὲ μετὰ τὸ ἔτος 1148, κατὰ τὸ ὁποῖον ἐτελεύτησεν ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνή[2].

15) Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Καλοϊωάννου πρὸς τὸν πάππαν Ἰννοκέντιον τὸν Γ΄ (Αὔγουστος 1203), καὶ δὴ ἐν προσηρτημένῳ σημειώματι, ἀναγινώσκομεν τὰ ἑξῆς: «... usque ad Durachium perveni, ubi vidi nuntios comitis Walterii mecum pariter congaudentes et disponentes mecum pariter transfretare; sed Graecus, qui veniebat cum illis non permisit me transire cum illis, habito consilio *ducis Durachii*, asserens, quod molestum imperatori existeret, si transirem»[3].

Ἀτυχῶς ἀγνοοῦμεν τὸ ὄνομα τοῦ ἐνταῦθα ἀναφερομένου δουκὸς τοῦ Δυρραχίου.

Τὰ εἰς τὸ θέμα Δυρραχίου ἀναφερόμενα σφραγιστικὰ μνημεῖα, ἐλάχιστα δυστυχῶς, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1) Μολυβδόβουλλον Η΄—Θ΄ αἰῶνος: «Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κωνσταντίνῳ β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ) κ(αὶ) στρατηγ(ῷ) Δυρραχ(ίου)»[4].

2) Ἕτερον μολυβδόβουλλον ἀναφερόμενον εἰς τοὺς χρόνους τῆς δυναστείας τῶν Δουκῶν (1059—1081), ἐκδοθὲν δ' ὑπὸ τοῦ Mordtmann, ἀνῆκεν εἰς τὸν Μιχαὴλ Μαυρίκαν, βεστάρχην καὶ κατεπάνω Δυρραχίου[5].

---

[1] K. Horna, Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses, Byz. Zeitschrift, τόμ. 13 (1904), σελ. 338.

[2] Ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Τορνίκη λέγεται: «Ὄντως ἄξιος ἐχρημάτισας τῶν εὐχῶν τῆς ἁγίας δεσπότιδος», ἐνταῦθα δ' ὁ ἐπιστολογράφος ὑπαινίσσεται τὴν Ἄνναν τὴν Κομνηνήν.

[3] Acta Albaniae, τόμ. Α΄, σελ. 41, (ἀριθμ. 127).

[4] G. Schlumberger, Sigillographie de l' Empire byzantin, (Παρίσιοι, 1884), σελ. 734. Πρβλ. Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, (Ἀθῆναι, 1917), σελ. **31—32**.

[5] G. Schlumberger, Αὐτόθι.

β΄) «Provincia Jericho et Caninon cum omnibus in ea immobilibus existentibus»

Περὶ Ἱεριχοῦς καὶ Κανίνων ὁ *Tafel*, Urkunden, τόμ. Α΄, σελ. 258, σημειώνει: «Jericho est veterum Oricum Epiri» καὶ «ibidem locorum, quo Jericho (Oricum), se in ora Epiri veteris maritima, quaerenda etiam Canina». Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Tafel παρατιθέμενα βυζαντινὰ χωρία προσθέτομεν τὰ ἀκόλουθα: *Ἄννα Κομνηνή*, Α΄, 14, τόμ. Α΄, σελ. 50 (Reifferscheid): «... τῶν τε Κανίνων καὶ Ἱεριχὼ καὶ τοῦ Αὐλῶνος παντὸς ἐπελάβετο». *Αὐτόθι*, Δ΄, τόμ. Α΄, 3, σελ. 135: «δεδιὼς τὸ ναυάγιον, ἀνέμων μεγάλων τηνικαῦτα πνεόντων, ἐγκαρτερήσας ἐπὶ δυσὶ μησὶ περὶ τὸν λιμένα τῆς Ἱεριχὼ ηὐτρεπίζετο». *Αὐτόθι*, ΙΓ΄, 5, τόμ. Β΄, σελ. 189: «εἶχε μὲν γὰρ εὐθὺς ὁ Αὐλών, ἡ Ἱεριχὼ καὶ τὰ Κάνινα ἀνύστακτον φύλακα Μιχαὴλ τὸν Κεκαυμένον».

Τὰ Κάνινα ἀναφέρονται ἐν τῷ ὑπὲρ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος σιγιλλίῳ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β΄ (1019)[1] καὶ ἐν ἐπιστολῇ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου πρὸς τὸν μητροπολίτην Ναυπάκτου τὸν Χρυσοβέργην[2]. Ἡ πόλις αὕτη ἐδόθη ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἠπειρωτικῶν χωρῶν ὑπὸ τοῦ δεσπότου Μιχαὴλ τοῦ Β΄ ὡς προὶξ εἰς τὴν θυγατέρα του Ἑλένην, σύζυγον τοῦ βασιλέως Μαμφρέδου de Hohenstaufen (1258)[3]. Ἐν νεαπολιτικῷ ἐγγράφῳ τῆς 11ης Ἀπριλίου 1273 ἀπευθυνομένῳ πρὸς τὸν ναύαρχον τοῦ βασιλείου τῆς Σικελίας Φίλιππον de Toucy, μνημονεύεται ὁ «castellanus castri nostri Canine et Avellone» (Αὐλῶνος) Ἰάκωβος de Balsiniano[4]. Ἐν ἄλλῳ ἐγγράφῳ τοῦ βασιλέως τῆς Σικελίας Καρόλου τοῦ Ἀνδεγαυικοῦ (26 Ἰουνίου 1274) ἀναφέρονται: «castrum Canine, Caninam et Avellona cum archondiis (ἀρχοντίαι) et omnibus iuribus et pertinentiis eorum»[5]. Τέλος, διὰ τῆς ἀπὸ 25 Σεπτεμβρίου 1337 διαταγῆς αὐτοῦ πρὸς τὸν δοῦκα Δυρραχίου, ὁ βασιλεὺς τῆς Σικε-

---

[1] H. Gelzer, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1393), σελ. 42. Πρβλ. I. Ivanov, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 551.

[2] Migne, Patr. graeca, τόμ. 126, στ. 543. Πρβλ. Acta Albaniae, τόμ. Α΄, σελ. 28 (ἀριθμ. 17).

[3] Acta Albaniae, τόμ. Α΄, σελ. 71 (ἀριθμ. **245**). Πρβλ. Μ. Δένδια, Ἑλένη Ἀγγελῖνα Δούκαινα, βασίλισσα Σικελίας καὶ Νεαπόλεως, ἐν Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς, τόμ. 1 (1926), σελ. **234**—235.

[4] Acta Albaniae, τόμ. Α΄, σελ. 84—85 (ἀριθμ. **295**).

[5] Αὐτόθι, σελ. **93—94** (ἀριθμ. **319**).

λίας καὶ Νεαπόλεως Ῥοβέρτος ἀπαγορεύει τὴν ἐξ Ἀπουλίας ἐξαγωγὴν ἐμπορευμάτων καὶ τὴν μεταφορὰν αὐτῶν «per mare cum quibuscumque vasis ad terras Avelone (Αὐλῶνος) et castrum Caline (Κανίνων)[4].

Ὁ *G. Schlumberger* ἐξέδωκε μολυβδόβουλλον, φέρον τὴν ἐπιγραφήν: «Κ(ύρι)ε β(ο)ήθη το σο δουλο † Θωμᾷ ά σπαθαρ(ίῳ) κ(αὶ) στρατη(γῷ) Ἱεριχοῦς»[2]. Ἐκ τοῦ μολυβδοβούλλου τούτου διδασκόμεθα, παρατηρεῖ ὁ ἐκδότης, ὅτι ἡ Ἱεριχὼ ἀπετέλεσεν ἐν ὡρισμένῃ στιγμῇ, ἴσως δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Νορμανδῶν ἀγώνων, ἰδίαν περιφέρειαν ὑπὸ στρατηγόν. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἠπειρωτικὴ πόλις δὲν εἶχε τοιαύτην σημασίαν, ὥστε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἵδρυσιν ἰδιαιτέρου θέματος, πιθανωτέραν θεωροῦμεν τὴν γνώμην τοῦ κ. Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου[3], ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὸ μολυβδόβουλλον εἰς τὴν ἐν Συρίᾳ Ἱεριχώ, ἀνάγων αὐτὸ εἰς τὸν Θ'—Ι' αἰῶνα.

γ') *Provincia Joaninon*

Ἡ μεσαιωνικὴ πόλις τῶν Ἰωαννίνων ἀναφέρεται τὸ πρῶτον κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα. Ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς Ζαχαρίας μετέσχε τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν ἔτει 879, συγκληθείσης Φωτιείου συνόδου καὶ ὑπέγραψε τὰ πρακτικά[4]. Ὡσαύτως κατὰ τὰ Νέα Τακτικά, ἡ Ἐκκλησία Ἰωαννίνων ὑπήγετο εἰς τὴν μητρόπολιν Ναυπάκτου[5].

Νεώτεροι ὅμως ἐρευνηταὶ ἀμφισβητοῦν, ἄνευ λόγου, τὰς ἀνωτέρω πληροφορίας, δέχονται δὲ ὡς παλαιοτέραν μνείαν τὴν ἐν τῷ γνωστῷ σιγιλλίῳ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Β' ὑπὲρ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος (1020) περιεχομένην[6]. Περὶ τῆς διοικητικῆς περιφερείας Ἰωαννίνων μετὰ τὸ ἔτος 1204 θὰ γίνῃ κατωτέρω ὁ προσήκων λόγος.

---

[1] Αὐτόθι, σελ. 244 245 (ἀριθμ. 812).

[2] G. Schlumberger, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 733—734.

[3] Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 53.

[4] Πρβλ. F. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σελ. 238.

[5] Georgii Cyprii, Descriptio orbis romani, ed. H. Gelzer, σελ. 78 (1665).

[6] Μητροπολίτου Παραμυθίας καὶ Πάργας Ἀθηναγόρα, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, τόμ. 3 (1928), σελ. 3—5.

δ') *Provincia Drynoupoleos*

Ἡ περιοχὴ αὕτη τῆς Βορείου Ἠπείρου φέρεται ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς κειμένοις ἄλλοτε ὑπὸ τὸν τύπον *Ἀδριανούπολις* καὶ ἄλλοτε ὑπὸ τὸν τύπον *Δρυϊνούπολις*. Ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους ἡ Ἀδριανούπολις ἀναγράφεται μεταξὺ τῶν δώδεκα πόλεων, αἱ ὁποῖαι ὑπήγοντο εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου (Epirus vetus)[1], ὁ δ' ἐπίσκοπος αὐτῆς Ὑπάτιος ὑπογράφει τὸ πρὸς τὸν Λέοντα τὸν Α' συνοδικὸν γράμμα[2]. Ὡσαύτως ἐν τοῖς Νέοις Τακτικοῖς ἡ ἐπισκοπὴ Ἀδριανουπόλεως φέρεται ὑποκειμένη εἰς τὸν θρόνον τῆς Ναυπάκτου Νικοπόλεως[3]. Ὑπὸ τὸν αὐτὸν τύπον ἡ ἠπειρωτικὴ περιοχὴ μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου ἱστορικοῦ τῆς Πρώτης Σταυροφορίας: «Deinde descendentes in vallem de Andrianopoli expectaverunt gentem suam, donec omnes pariter transfretassent»[4], παρὰ τῷ Ἄραβι γεωγράφῳ Edrisi (Adernopolin)[5] καὶ ἐν τῇ *Tabula Peutingeriana*[6]. Ὁ μεταγενεστέρως ἐπικρατήσας τύπος *Δρυϊνούπολις* ἀπαντᾷ παρὰ Σκυλίτζῃ-Κεδρηνῷ, τόμ. Β', σελ. 474 (Bonn): «αὐτὸς δὲ [ὁ Βασίλειος ὁ Β'] τὰ τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Κολωνείας καὶ *Δρυϊνουπόλεως*, ὥς πῃ ἐδόκει αὐτῷ βέλτιστα, καταστησάμενος καὶ φύλακας τοῦ θέματος καὶ στρατηγοὺς ἐπιστήσας...».

Ἐν ἐμπορικῇ συνθήκῃ μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Ἀγγέλου (Ἰούλιος 1192) καὶ τῶν Ῥαγουσαίων ἀναφέρεται *δουκᾶτον* Ἀδριανουπόλεως. Δυστυχῶς τὸ κείμενον τοῦ χρυσοβούλλου τούτου διεσώθη μόνον ἐν μεταγενεστέρᾳ ἰταλικῇ μεταφράσει: «che le robbe tolte a Durazzo, nel suo contorno e nel ducato di Adrianopoli siano restituite ai loro padroni»[7].

Ἐπιγραφαὶ καὶ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δρυϊνουπόλεως (νῦν Δρόπολις) κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἐξεδόσαν ὑπὸ τοῦ κ. *Π. Πουλίτσα*, Ἐπιγραφαὶ καὶ Ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βο-

---

[1] Ἱεροκλέους, Συνέκδημος, ἔκδ. A. Burckhardt, σελ. 12 (651).

[2] Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, τόμ. 7, στ. 619. Πρβλ. F. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, (Παρίσιοι, 1926), σελ. 87.

[3] Georgii Cyprii, Descriptio orbis romani, ed. H. Gelzer, σελ. 78.

[4] Histoire Anonyme de la Première Croisade, ἔκδ. L. Bréhier, (Παρίσιοι, 1924), σελ. 20.

[5] Παρὰ Tafel—Thomas, Urkunden, τόμ. Α', σελ. 259, σημ. 1.

[6] Αὐτόθι.

[7] Acta Albaniae, τόμ. Α', σελ. 35 (108). Πρβλ. Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, τεῦχος β', σελ. 100 (ἀριθμ. 1611).

ρείου Ἠπείρου, ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 5 (1928), σελ. 54—64, καὶ Σύνοψις τοῦ κώδικος τῆς Ἐπισκοπῆς Δρυϊνουπόλεως καὶ Ἀργυροκάστρου, ἐν Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς, τόμ. 4 (1930), σελ. 76—113.

ε') *Similiter provincia Dyavoleos.*

Κατὰ τὸν Tafel, Urkunden, Α' σελ. 259, σημ. 2[1], ἡ Δεάβολις «in inferiore Albania quaerenda est, infra Prespam cum lacu, e meridie urbis Okridae (Lychnidi), initio fluvii Genusi (Scombi, Tobi)». Ὁ V. Zlatarsky, ἐν εἰδικῇ πραγματείᾳ περὶ τῆς θέσεως τῆς Δεαβόλεως [2], ὑπεστήριξεν ὅτι αὕτη δὲν πρέπει νὰ ζητηθῇ ἐν τῇ περὶ τὸν σημερινὸν Δεβόλην ποταμὸν χώρᾳ, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ἀχρίδος—Δυρραχίου ἐπὶ τῶν βορείων κλιτύων τοῦ ὄρους Tomor. Ἐκ τῶν διαφόρων χωρίων βυζαντινῶν συγγραφέων, τὰ ὁποῖα κατέλεξεν ὁ Tafel, σημαντικὸν εἶναι τὸ τοῦ Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου (ἔκδ. A. Heisenberg, τόμ. Α', σελ. 91), ἔνθα, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς προσχωρήσεως τῆς περιφερείας εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Βατάτζην, γίνεται λόγος περὶ δύο Δεαβόλεων, τῆς μικρᾶς καὶ τῆς μεγάλης: «Εὐθὺς γὰρ ἡ Καστορία καὶ ἡ περὶ αὐτὴν ἅπασα χώρα προσερρύη τῷ βασιλεῖ, καὶ αἱ Δεαβόλεις δέ, ἥ τε μικρὰ καὶ μεγάλη, τοῦ βασιλέως ἐγένοντο» [3]. Ἐπίσης τὸν πληθυντικὸν χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Καντακουζηνὸς (τόμ. Α', σελ. 55, Bonn): «οἵ τε τὰς Δεαβόλεις νεμόμενοι Ἀλβανοί . . .».

Περὶ τῆς διοικητικῆς καταστάσεως τῆς Δεαβόλεως ἐλαχίστας πληροφορίας ἔχομεν. Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, πιθανώτατα δὲ καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους, ἡ Δεάβολις ἀπετέλεσεν ἰδίαν διοικητικὴν περιφέρειαν, ὑφ' ἣν ἴσως ὑπήγετο καὶ ἡ Πρέσπα. Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Θεοφυλάκτου, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Κομνηνὸν αἱ δύο πόλεις ἀπὸ κοινοῦ μνημονεύονται: «πολλὰ μὲν ἀγαθὰ εἰργάσω ἐν μέσῳ τῆς γῆς ἡμῶν, καὶ Πρέσπαν ἅμα καὶ Δεάβολιν ἀναψύξας τῆς εὐθύτητος καὶ τῆς δικαιοκρισίας τῷ πνεύματι . . .» [4]. Ὡσαύτως ὁ Σκυλίτζης μαρτυρεῖ (τόμ. Β', σελ.

[1] Πρβλ. καὶ Tafel, Symbolae criticae, Α', σελ. 37.

[2] V. Zlatarsky, Ποῦ ἔκειτο ἡ πόλις Δεάβολις;, ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς ἐν Σόφιᾳ Ἱστορικῆς Ἑταιρείας, τόμ. 5 (1922), σελ. 35—56 (βουλγαριστί). Τὴν μελέτην ταύτην γνωρίζομεν μόνον ἐκ βραχείας ἀναλύσεως ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 25 (1925), σελ. 225.

[3] Πρβλ. καὶ Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 456.

[4] Migne, Patr. Graeca, τόμ. 126, στ. 529.

716, Bonn) ὅτι, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀποστασίας τοῦ Βουλγάρου ἡγεμόνος Κωνσταντίνου Βοδίνου (1073—1082), στρατηγὸς Δεαβόλεως ἦτο ὁ πατρίκιος ἀνθύπατος Θεόγνωστος ὁ Βούρτζης. Τὸ θεμάτιον τῆς Δεαβόλεως ἐπέζησε μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἐφ' ὅσον ὁ Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς ῥητῶς ἀναφέρει αὐτό: «ὁ ἀπὸ τοῦ *θέματος* Δεαβόλεως ὁρμώμενος Ἰωάννης, ὁ υἱὸς τοῦ Ῥάδου . . .» [1].

ς') *Provincia Coloniae.*

Τὸ σημερινὸν διαμέρισμα τῆς Κολωνίας, ἔνθα ἔκειτο ἡ σημαίνουσα μεσαιωνικὴ πόλις, ἴσως δὲ καὶ δύο ὁμώνυμοι [2], συνορεύει ΝΑ. μετὰ τῆς Κονίτσης, Δ. μετὰ τοῦ Σκραπαρίου, ΝΔ. μετὰ τῆς Δεσνίτσας καὶ ΒΔ. μετὰ τῆς Κοριτσᾶς. Ἡ πόλις, ὑπὸ τὸν τύπον *Κολώνη*, ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ἐν τῷ γνωστῷ ὑπὲρ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος σιγιλλίῳ Βασιλείου τοῦ Β' (1019) ὡς κάστρον ὑποκείμενον εἰς τὸν ἐπίσκοπον Καστορίας [3]. Εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Tafel [4] καταχωριζομένας μαρτυρίας, προσθέτομεν τὴν παρὰ Δημητρίῳ τῷ Χωματιανῷ [5], ἔνθα ῥητῶς μνημονεύεται τὸ *θέμα* Κολωνίας, καὶ τὴν ἐν κτιτορικῷ ἐγγράφῳ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος [6].

ζ') *Provincia Achrydos.*

Τὴν σημαντικωτάτην μεσαιωνικὴν ταύτην πόλιν περιγράφων ὁ Σκυλίτζης-Κεδρηνὸς (τόμ. Β', σελ. 468), λέγει: «Πόλις δὲ ἡ Ἀχρὶς ἐπὶ λό-

[1] Δημήτριος Χωματιανὸς παρὰ Pitra, Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, τόμ. 6 (Παρίσιοι-Ῥώμη, 1891), στ. 321.

[2] Τοῦτο δυνάμεθα μετά τινος πιθανότητος, νὰ ὑποθέσωμεν ἐκ χωρίου τοῦ Καντακουζηνοῦ (Α', σελ. 55), ἔνθα, ὡς καὶ περὶ τῶν δύο Δεαβόλεων, γίνεται χρῆσις τοῦ πληθυντικοῦ.

[3] H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 42.—Πρβλ. I. Ivanov, Βουλγαρικαὶ Ἀρχαιότητες ἐν Μακεδονίᾳ, (Σόφια, 1931), σελ. 551 (βουλγαριστί).

[4] Tafel, Symbolae criticae, Α', σελ. 38—39. Tafel-Thomas, Urkunden, Α', σελ. 259, σημ. 3.

[5] Pitra, Analecta sacra et classica, τόμ. 6, στ. 47 καὶ 529.

[6] Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικὸν ἐκ Βορείου Ἠπείρου, ἐν Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. 14 (1938), σελ. 286. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀχρίδος καὶ Ἰπεκίου, Μακεδονικά, τόμ. 1 (1940), σελ. 447.

φου κειμένη ὑψηλοῦ, ἔγγιστα λίμνης μεγίστης, ἐξ ἧς ποιεῖται τὰς ἐκβολὰς ὁ Δρῖνος ποταμός, πρὸς ἄρκτον ἰών», ὁ δὲ ἄραψ γεωγράφος Edrisi σημειώνει : «Okhrida est une ville remarquable par le nombre de ses édifices et par l'importance de son commerce. Elle est bâtie sur une agréable éminence et non loin d'un lac considérable par sa circonférence, situé vers le midi de la ville» [1].

Περὶ τῆς θέσεως τῆς Ἀχρίδος ἐν τῇ διοικητικῇ διαιρέσει τῆς Αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ βουλγαρικοῦ Κράτους, γνωρίζομεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος ὁ Β', εὐθὺς ὡς κατέλαβε τὴν πόλιν, ἔταξεν αὐτὴν ὑπὸ τὸν ἄρχοντα Εὐστάθιον Δαφνομήλην, εἰς τὸν ὁποῖον μάλιστα ἔδωσε φρουρὰν ἀξιόλογον [2]. Ἐπίσης ὁ Σκυλίτζης μαρτυρεῖ, ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Ζ' (1071—1078) προΐστατο τῆς Ἀχρίδος ὁ στρατηγὸς Μαριανός [3].

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Θεοφύλακτος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Κομνηνόν, περιγράφει τὴν πτωχείαν τοῦ θέματος : «Τὸ γὰρ τῆς Ἀχρίδος, λέγει, [θέμα,] πανσέβαστε ἀντιλῆπτορ, εἰ μὴ ὑπὸ τῆς κραταιᾶς σου χειρὸς περιέποιτο, θᾶττον ἢ ἐλπίσαι ἐκ μέσης Βουλγαρίας οἰχήσεται. Μικρόν τε γάρ ἐστι καὶ πανάπορον καὶ ὀλιγολαΐαν νοσοῦν, *πάντων θεμάτων οἰκτρότατον*. Ἐλεηθήτω γοῦν ἐπὶ τῶν πεζῶν ἐκβολῇ ὑπὸ τῆς οἰκτίρμονός σου καὶ οἰκονομικῆς ἐξουσίας, καὶ ὁ ἀριθμὸς ὑφαιρεθήτω. Πῶς γὰρ οἱ ἐντεῦθεν ἐκβληθέντες, οὐχ ὅλῳ τῷ θέματι τὴν μείωσιν λαμπρὰν ἐνσημανοῦσι ;» Καὶ κατωτέρω : Ἱκανῶς γάρ, ὡς ἔφην, οἱ ἐκβληθέντες τὴν τοῦ *θεματίου* μείωσιν ἐξειργάσαντο. Οὐ γὰρ Πελαγονία τὰ ἡμέτερα, ἀλλ' ἡ παροιμιασθεῖσα βραχεῖα Μύκονος» [4].

---

[1] Παρὰ Tafel, Symbolae criticae, Α', σελ. 40.

[2] Σκυλίτζης - Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. 468.

[3] Σκυλίτζης, τόμ. Β', σελ. 716.

[5] Migne, Patr. graeca, τόμ. 126, στ. 532—533. Ὁ Tafel, Via Militaris Romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur, Pars Occidentalis, (ἐν Τυβίγγῃ, 1841), σελ. 34, παρατηρεῖ : «Putem tamen. Achridam tum fuisse, ni semper, partem Thessalonicensis thematis, non Dyrrachini : namque eam cum Thessalonica urbe plus commercii, quam cum Dyrrachio, habuisse, significare videntur Theophylacti epistolae». Ἡ ὑπόθεσις τοῦ Tafel ἐλέγχεται ἐσφαλμένη, διότι ἡ Ἀχρὶς καὶ παλαιότερον καὶ μεταγενεστέρως συνήφθη πάντοτε πρὸς τὸ θέμα Δυρραχίου. Ἐκ τῆς περὶ Ἀχρίδος βιβλιογραφίας, τὴν ὁποίαν κατεχωρίσαμεν ἐν Μακεδονικοῖς, τόμ. 1 (1940), σελ. 456—458, ἀναφέρομεν ἐνταῦθα ἰδιαιτέρως τὴν μελέτην τοῦ I. Snegarov, La ville d'Ohrida. Aperçu historique, ἐν τῇ Revue Macédonienne, τόμ. 4, τεῦχος α' (1928), σελ. 91—138, τεῦχος β', σελ. 65—98, τεῦχος γ', σελ. 57—88 (βουλγαριστί, μετὰ γαλλικῆς περιλήψεως). Πρβλ. καὶ I. Ivanov, Βουλγαρικαὶ Ἀρχαιότητες ἐν Μακεδονίᾳ, (Σόφια, 1931), σελ. 34 κέ. (βουλγαριστί).

η') *Provincia Prespae.*

Ἡ μεσαιωνικὴ πόλις τῆς Πρέσπας, κειμένη παρὰ τὴν ὁμώνυμον λίμνην, ἀναφέρεται ἐν τῷ σιγιλλίῳ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' (1019) ὡς κάστρον ὑποκείμενον εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος [1]. Ὡσαύτως ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου ἀπευθύνεται πρός τινα Μακρεμβολίτην, ἄρχοντα τῆς Πρέσπας [2]. Ἐκ τῶν ἄλλων χωρίων βυζαντινῶν συγγραφέων, τὰ ὁποῖα συνήγαγεν ὁ Tafel [3], σημαντικὸν εἶναι τὸ παρὰ *Σκυλίτζῃ-Κεδρηνῷ* (τόμ. Β', σελ. 469), τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν διαδρομὴν τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου : «ἄρας δ' ἐξ Ἀχρίδος, ἔρχεται εἰς τὴν λίμνην τὴν λεγομένην Πρέσπαν, ἐν τῷ διιέναι τὸ μεταξὺ ὄρος φρούριον οἰκοδομήσας ἄνωθεν τούτου καὶ Βασιλίδα ἐπονομάσας καὶ ἕτερον ἐν τῇ λεχθείσῃ λίμνῃ». Ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ ἡ ἐκκλησία τῆς Πρέσπας φέρεται ὡς ἐπισκοπὴ *Πρεασπῶν*, *Πρεσπῶν* ἢ *Πρασπῶν* [4].

θ') *Provincia Castoriae.*

Ἡ λίμνη τῆς Καστορίας, ἐφ' ἧς ἔκειτο ἡ ὁμώνυμος μεσαιωνικὴ πόλις, ἡ καὶ σήμερον ἀκμάζουσα, ἀναφέρεται τὸ πρῶτον παρὰ Προκοπίῳ (Περὶ κτισμάτων, Δ', 3, Haury, Γ2, σελ. 112) : «Πόλις δὲ ἦν τις ἐπὶ Θεσσαλίας, Διοκλητιανούπολις ὄνομα, εὐδαίμων μὲν τὸ παλαιὸν γεγενημένη, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου βαρβάρων οἱ ἐπιπεσόντων καταλυθεῖσα καὶ οἰκητόρων ἔρημος γεγονυῖα ἐπὶ μακρότατον· λίμνη δέ τις αὐτῇ ἐκ γειτόνων τυγχάνει οὖσα, ἣ **Καστορία** ὠνόμασται. Καὶ νῆσος κατὰ μέσον τῆς λίμνης τοῖς ὕδασι περιβέβληται . . . ». «Δι' ὃ δὴ ὁ βασιλεὺς οὗτος [ὁ Ἰουστινιανὸς] τὸν Διοκλητιανουπόλεως ὑπεριδὼν χῶρον, ἅτε που διαφανῶς εὐέφοδον ὄντα καὶ πεπονθότα πολλῷ πρότερον, ἅπερ ἐρρήθη, πόλιν ἐν τῇ νήσῳ ὀχυρωτάτην ἐδείματο, καὶ τὸ ὄνομα ὡς τὸ εἰκός, ἀφῆκε τῇ πόλει». Κατὰ ταῦτα ἡ ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ πόλις, διάφορος

---

[1] H. Gelzer, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 42. I. Ivanov, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 550.

[2] Migne, Patr. graeca, τόμ. 126, στ. 469.

[3] Tafel, Symbolae criticae, Α', σελ. 40—41. Tafel - Thomas, Urkunden, Α', σελ. 260, σημ. 2.

[4] Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Συμβολαί, ἐν Μακεδονικοῖς, τόμ. 1 (1940), σελ. 415. Περὶ τῆς βουλγαρικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἔτους 993, βλ. I. Ivanov, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 23—25.

τῆς παλαιοτέρας Διοκλητιανουπόλεως, ἔλαβε τὸ ὄνομα τῆς παρακειμένης λίμνης, τὸ ὁποῖον καὶ μέχρι σήμερον διετήρησε [1]. Ἀνηγέρθη δὲ ἐπὶ τῆς θέσεως ἀκριβῶς, τὴν ὁποίαν κατεῖχε παλαιότερον τὸ ὀχυρὸν Κήλητρον, τὸ μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Λιβίου (31, 40) «... et oppidum Celetrum ingressus est, in peninsula situm. Lacus moenia cingit; angustis faucibus unum e continenti iter est» [2]. Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων περιγραφῶν σημαντικωτάτη εἶναι ἡ τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς (ϛ' 1, τόμ. Α', 185, Reifferscheid): «ἔστι δὲ ἡ θέσις τοῦ τόπου τοιαύτη. Λίμνη τίς ἐστιν ἡ τῆς Καστορίας, ἐν ᾗ τράχηλος ἀπὸ τῆς χέρσου εἰσέρχεται καὶ περὶ τὸ ἄκρον εὐρύνεται εἰς πετρώδεις βουνοὺς ἀποτελευτῶν. Περὶ δὲ τὸν τράχηλον καὶ πύργοι καὶ μεσοπύργια ᾠκοδόμηνται κάστρου δίκην, διόπερ καὶ Καστορία ὀνομάζεται».

Περὶ τῆς διοικητικῆς θέσεως τῆς Καστορίας πενιχρὰς μόνον πληροφορίας ἔχομεν. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Ζ' (1071—1078), ἡ περιφέρεια διῳκεῖτο ὑπὸ στρατηγοῦ [3], κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1144 ἀναφέρεται δοὺξ Ναϊσσοῦ, Βρανιτζόβης καὶ Καστορίας ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Κομνηνός [4].

ι') *Provincia Servion.*

Κατὰ Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον (Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, Bonn, τόμ. Γ' σελ. 152): «δύο δὲ ἀδελφῶν τὴν ἀρχὴν τῆς

---

[1] Τὸ χωρίον τοῦ Προκοπίου, ἀσαφὲς καθ' ἑαυτό, παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς πολλὰς συζητήσεις. Ὁ Tafel, Via Militaris Romanorum Egnatia, σελ. 44, καὶ ἄλλοι ἑρμηνευταὶ ἐνόμισαν ὅτι ἡ φράσις «καὶ τὸ ὄνομα, ὡς τὸ εἰκός, ἀφῆκε τῇ πόλει» ἀναφέρεται εἰς τὴν παλαιοτέραν Διοκλητιανούπολιν. Ἄλλοι ὑπέθεσαν ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἔδωσεν εἰς τὴν νεωστὶ ἱδρυθεῖσαν πόλιν τὸ ὄνομά του (Ἰουστινιανούπολις). Τελευταίως ὁ καθηγητὴς κ. Ἀντ. Κεραμόπουλος, Ὀρεστικὸν Ἄργος—Διοκλητιανούπολις—Καστορία, ἐν Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 9 (1932), σελ. 60, ἡρμήνευσεν ἄλλως τὸ χωρίον, ἀποδώσας τὴν φράσιν «καὶ τὸ ὄνομα ...» εἰς τὴν λίμνην.

[2] Πρβλ. Ἀντ. Κεραμόπουλον, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 60.

[3] Σκυλίτζης, τόμ. Β', σελ. 716: «ὁ ἐν Καστορίᾳ στρατηγῶν».

[4] Κίνναμος, σελ. 124 (Bonn.). Πρβλ. καὶ κατωτέρω τὴν ὑπ' ἀριθμ. ιβ' παράγραφον. Περὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Καστορίας βλ. τὴν μελέτην τοῦ κ. Θ. Παπακωνσταντίνου, ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, λ. Καστορία (καὶ ἐν ἰδιαιτέρῳ τεύχει), ὡς καὶ τὰς λαμπρὰς ἀρχαιολογικὰς ἐργασίας τοῦ κ. Ἀν. Ὀρλάνδου, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Καστορίας, ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 4 (1938) σελ. 3 κέ., ἔνθα, εἰσαγωγικῶς, γίνεται λόγος περὶ τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως.

Σερβλίας ἐκ τοῦ πατρὸς διαδεξαμένων, ὁ εἷς αὐτῶν τὸ τοῦ λαοῦ ἀναλαβόμενος ἥμισυ εἰς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα Ῥωμαίων προσέφυγεν, ὃν καὶ προσδεξάμενος ὁ αὐτὸς Ἡράκλειος βασιλεὺς παρέσχε τόπον εἰς κατασκήνωσιν ἐν τῷ θέματι Θεσσαλονίκης, τὰ Σέρβλια, ἃ ἔκτοτε τὴν τοιαύτην προσηγορίαν παρείληφε» [1]. Ἐν τῷ λεγομένῳ Στρατηγικῷ τοῦ Κεκαυμένου (δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος) παρέχονται σημαντικαὶ πληροφορίαι περὶ τῆς πόλεως τῶν Σερβίων: «Σέρβια πόλις ἐστὶν ἰσχυρὰ ἐν Βουλγαρίᾳ· ἐφύλαττε δὲ αὐτὴν στρατηγὸς Ῥωμαῖος ὀνόματι Μαγηρῖνος καὶ ταξιάρχαι δύο μετὰ τῶν χιλιάδων αὐτῶν. Ὁ δὲ πρὸς μητρὸς πάππος μου Δημήτριος ὁ Πολεμάρχιος οὕτω καλούμενος ἦν *ὑπερέχουσα κεφαλὴ* εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο εἰς τὴν ἄκραν» [2]. Καὶ κατωτέρω: «τὸ δὲ τοιοῦτον κάστρον [τῶν Σερβίων] ἐστὶν ἐν πέτραις ὑψηλαῖς πάνυ κείμενον καὶ φάραγξιν ἀγρίαις καὶ βαθυτάταις περικυκλούμενον» [3]. Ἰδιαιτέρας ὅμως προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ παρὰ τῷ Καντακουζηνῷ (Δ', 19, τόμ. Γ', σελ. 130) περιγραφή: «Κεῖται δὲ ἡ πόλις ἐκείνη ἐπί τινος ἀνάντους τοῦ ὄρους προβολῆς, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς αὐτὴ ἑαυτῆς μετεωροτέρα φαινομένη καὶ οὖσα προσιόντι. Ἐπ' αὐτήν τε τὴν ἀκρώρειαν καταλήγει, τρισὶ διατειχίσμασι διῃρημένη, ὡς δοκεῖν ἔξωθεν τρεῖς εἶναι πόλεις κειμένας ἐπαλλήλους. Ἑκατέρωθέν τε φάραγγες περιβέβληνται βαθεῖαι. Τὸ δ' ἀπὸ τῆς πόλεως ἄχρι τοῦ ἐπιπέδου καὶ τῶν φαράγγων, ὅσον μάλιστα οἰκεῖσθαι ἐπιδέχεται, οἰκιῶν πεπλήρωται καὶ ἀνθρώπων οὐ τῶν πολλῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρίστων ἐκ τῶν πολιτῶν καὶ ἐκ τῶν στρατιωτῶν, οἳ ἦσαν ἐγχώριοι πολλοί τε καὶ ἀγαθοί· ἥ τε πόλις, ἐπαλλήλους τὰς οἰκίας ἔχουσα διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ τόπου θέσιν ὀλίγας ἔχειν δοκεῖ οἰκίας πολυορόφους. Οἰκεῖται δὲ τὰ μὲν δύο τμήματα ὑπὸ πολιτῶν· τὸ δὲ τρίτον, ἄκρα ὄν, τῷ ἄρχοντι ἀνεῖται. Ἔστι δὲ δυσπρόσιτος πανταχόθεν καὶ οὐ πάνυ ῥᾳδία πρὸς τειχομαχίαν».

Μολυβδόβουλλον τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἀνῆκεν εἰς τὸν στρατηγὸν Σερβίων: «Κ(ύρι)ε β(οή)[θ](ει) Μιχαὴλ βεστάρχῃ καὶ στρατηγ[ῷ] Σερβίων τῷ Αὐξεντιώτῃ» [4].

---

[1] Πρβλ. Tafel, De Thessalonica eiusque agro Dissertatio Geographica, (Βερολῖνον, 1839), σ. 41. F. Dvorník, Les Slaves Byzance et Rome au IXe siècle, Παρίσιοι, 1926), σελ. 236. Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 405—406.

[2] Cecaumeni Strategicon, edd. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, (Πετρούπολις, 1896), σελ. 28—29.

[3] Αὐτόθι, σελ. 70.

[4] Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα. Συλλογὴ Ἀναστασίου Κ. Π. Σταμούλη, (Ἀθῆναι, 1930), σελ. 17. Περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου, βλ. Θωμᾶ Παπαθανασίου, Τὸ μεσαιωνικὸν φρούριον τῶν Σερβίων Θεσσαλονίκη, 1939.

ια') *Provincia Triadice et Vuelevusdii.*

Ἡ πρώτη τῶν πόλεων τούτων, ἡ Τριαδίτζα ἢ Τριάδιτζα, εἶναι ἡ παλαιὰ Σαρδική: «Σαρδικήν, ἣν καὶ Τράδιτζαν ἡ σκυθικὴ συνήθεια κέκληκεν» (Λέων Διάκονος, 10, 8, σελ. 171). Κατὰ τὸ πολλάκις μνημονευθὲν σιγίλλιον Βασιλείου τοῦ Β' τὸ Βελεβούσδιον ἀπετέλεσεν ἰδίαν ἐπισκοπὴν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος [1]. Τὴν θέσιν τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως καθορίζει τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ Ἀκροπολίτου (Λ', 78, Heisenberg): «Στενήμαχος γὰρ καὶ Τζέπαινα καὶ ὅσα ἦν τῷ τῆς Ῥοδόπης ὄρει παρακείμενα πολίχνιά τε καὶ κωμοπόλεις, ὑπόφορα τούτῳ γεγένηνται, καὶ ὅρος αὐτῷ τε καὶ τοῖς Βουλγάροις Ἕβρος ἦν ποταμός Ἐκ δὲ τοῦ *πρὸς βορρᾶν μέρους* Στούμπιόν τε καὶ Χοτοβὸς ὀχυρὰ ἄττα φρούρια καὶ χῶρος ὁ Βελεβουσδίου ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἦν. . . ». Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, ὁ Κωνσταντῖνος Jirecek ἐταύτισε τὸ μεσαιωνικὸν Βελεβούσδιον πρὸς τὸ μεταγενέστερον *Κιοστεντίλ*, ἡρμήνευσε δ' ὡς ἑξῆς τὴν νέαν ὀνομασίαν: «Im Mittelalter hiess die Stadt Velbuzd [Βελεβούσδιον], in serbischen Quellen des XV. und XVI. J. Beobuska Banja (ans Velbuzka), später nach dem Fürsten Konstantin († 1394) Konstantinica Banja (Kuripesic 1530), woraus die Türken ihr Köstendil machten» [2].

ιβ') *Provincia Nisi et Vranisove.*

Ἡ ἐνταῦθα παρεχομένη πληροφορία περὶ προσαρτήσεως τῆς Βρανιτζόβης εἰς τὸ θέμα τῆς Νίσου (τῆς ἀρχαίας Ναϊσσοῦ) προκύπτει καὶ ἐξ ἄλλων, παλαιοτέρων, πηγῶν. Ἄννα ἡ Κομνηνή, ΙΔ', 8, τόμ. Β', σελ. 256, λέγει: « . . . καὶ εἰς τὸ θέμα τῆς Νίσου μέχρι καὶ τῆς παριστρίας Βουρανιτζόβης». Ὑπὸ κοινὸν δοῦκα, Ἀνδρόνικον τὸν Κομνηνόν, ἀποσταλέντα ἐν ἔτει 1144, ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ [3], ἀναφέρει ὁ Κίνναμος,

[1] H. Gelzer, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 43. I. Ivanov, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 552.

[2] C. Jirecek, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, (Πράγα, 1877), σελ. 28, σημ. 77. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer (=Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philologisch-Historische Klasse, Bd CXXXVI, 1897), σελ. 62 κἑ.

[3] Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 545. Πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον τὸν Κομνηνόν, «ὅτε ἦν ἐν Βρανιτζόβῃ», ἀπευθύνεται ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου Γεωργίου τοῦ Τορνίκη. Βλ. Σπ. Λάμπρου, Ὁ Βιενναῖος κῶδιξ Phil. graecus CCCXXI, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 13 (1916), σελ. 8—9.

σελ. 124, (Bonn), πλὴν τῆς Ναϊσσοῦ καὶ τῆς Βρανιτζόβης, καὶ τὴν Καστορίαν: «Ἀμέλει καὶ τότε Ναϊσσοῦ τε καὶ Βρανιτζόβης προεχειρίσατο δοῦκα, προσέτι καὶ Καστορίαν αὐτῷ ἔδωκεν». Εἰς τὸν αὐτὸν Ἀνδρόνικον Κομνηνὸν ἀναφερόμενος ὁ Νικήτας ὁ Χωνιάτης, σελ. 133, Bonn, γράφει: «ἐπειδὴ γὰρ παρελύθη τῆς δουκικῆς ἀρχῆς Βρανιτζόβης καὶ Βελεγράδων ὁ Κομνηνὸς Ἀνδρόνικος . . », συμφωνεῖ δ' ὁ μεταγενέστερος χρονογράφος Ἐφραὶμ (στ. 4188—4190, Bonn),

> «Κομνηνὸν Ἀνδρόνικον, ἄρχοντα τότε
> Βρανιτζόβης θέματος καὶ Βελλεγράδων
> ἔπαυσεν ἀρχῆς . . . ».

Πρὸς τὰ Βελλέγραδα ἐπίσης φαίνεται διοικητικῶς συνάπτων τὴν Βρανίτζοβαν καὶ ἀλλαχοῦ ὁ Νικήτας ὁ Χωνιάτης, σελ. 166, Bonn: «Ἔνθεν τοι καὶ διὰ μείζονος ἰσχύος ἐπιβοηθῆσαι τῷ Στεφάνῳ δεῖν ὁ βασιλεὺς οἰηθεὶς αὐτός τε ἐκ Σαρδικῆς ἀπάρας ἀφικνεῖται πρὸς τὰ παρίστρια, λέγω δὴ τὰ κατὰ Βρανίτζοβαν καὶ Βελέγραδα . . . ». Καὶ κατωτέρω, σελ. 347: «καὶ ἡ μὲν ἐς τὸν ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν τὸν ῥῆγα Οὐγγαρίας τὸν Βελᾶν ἀνασείουσα καὶ πορθεῖν τὰ κατὰ Βρανίτζοβαν καὶ Βελάγραδα γραφαῖς ἐνάγουσα . . . ». Σημειωτέον ὅτι Βελάγραδα ἐνταῦθα νοοῦνται τὰ παρίστρια καὶ σερβικὰ (=Βελιγράδιον), οὐχὶ δὲ τὰ ἠπειρωτικὰ (=Βεράτιον). Κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον Jirecek [1], ἡ Βρανίτζοβα πρέπει νὰ ταὐτισθῇ πρὸς τὸ ἀρχαῖον Βιμινάκιον.

ιγ') *Provincia Scopie cum episkepsi Coriton.*

Πρῶτος στρατηγὸς Σκοπίων ἀναφέρεται ὁ Δαβὶδ πατρίκιος ὁ Ἀρειανίτης, ἐγκατασταθείς, τῷ 1019, ὑπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β', ὡς ῥητῶς μαρτυρεῖ ὁ Κεδρηνὸς (τόμ. Β', σελ. 467—468): «ἐκεῖθεν ἄπεισιν [ὁ Βασίλειος] εἰς τὰ Σκόπια, καὶ στρατηγὸν αὐτοκράτορα λιπὼν ἐν τῇ πόλει Δαβὶδ πατρίκιον τὸν Ἀρειανίτην . . . » [2]. Κατὰ τὸ τέλος τῆς αὐτῆς ἑκατονταετηρίδος ἢ τὰς ἀρχὰς τῆς ἑπομένης (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1096—1105) μνημονεύεται δοὺξ Σκοπίων Ἰωάννης ὁ Ταρωνειτόπουλος, πρὸς ὃν ἀπευθύνεται ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου [3].

[1] C. Jirecek, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, σελ. 77.

[2] Πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 415—416.

[3] Migne, Patrologia graeca, τόμ. 126, στ. 523. Πρβλ. L. Thallóczy, C. Jirecek καὶ E. Sufflay, Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, τόμ. Α' (Βιέννη, 1913), σελ. 24 (ἀρ. 74).

Ὁ γεωγραφικὸς καθορισμὸς τῆς ἐπισκέψεως[1] Κορίτων, τὴν ὁποίαν τὸ ἡμέτερον κείμενον συνάπτει πρὸς τὸ θέμα Σκοπίων, παρέχει πολλὰς δυσκολίας. Ὁ Tafel (Urkunden, Α', σελ. 262, σημ. 2), στηριζόμενος ἐπὶ χωρίου τοῦ Edrisi γράφει: «situs loci prope urbem Macedoniae Scopia, ex oriente, quaerendus esse videtur». Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίον τοῦ Ἄραβος γεωγράφου ἔχει ὡς ἑξῆς: «A deux journées de là [ἐξ Ἀχρίδος] est *Bolghoura* [Πόλογος], jolie ville, située sur le sommet d'une haute montagne à la distance de quatre journées, en se dirigeant vers le Nord-Est de *Sconia* [Σκόπια]. De là on se rend à *Cortos*, lieu également situé vers le nord-est, après avoir traversé le *Fardari*, grande rivière»[2]. Πρὸς τὸ Cortos τοῦτο ταυτίζεται μετὰ πολλῆς πιθανότητος ἡ ἐπίσκεψις Κορίτων. Εἰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ Tafel ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν ὅτι τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς τοπωνύμιον μαρτυρεῖται καὶ ἐξ ἑλληνικῶν πηγῶν ἐν τῷ ἀκολούθῳ χωρίῳ Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ: «Ἡ ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Κορυτῶν οἰκοῦσα Βολεσλάβα, ἡ θυγάτηρ τοῦ ἀποιχομένου Κανδίδου ...»[3].

ιδ') *Provincia Sagorion.*

Τὴν ἀκριβῆ θέσιν τοῦ ὀρεινοῦ θέματος τῶν Ζαγορίων[4] καθορίζει τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ Κεδρηνοῦ: «... ἀλλ' ὑποστρέψας ἦλθεν εἰς τὰ Ζαγόρια, ἔνθα τὸ λίαν ὀχυρώτατον ἵδρυται φρούριον ὁ Μελένικος, ἐπί τινος πέτρας ἱδρυμένον κρημνοῖς καὶ φάραγξι βαθυτάταις πάντοθεν ἐστεφανωμένης» (τόμ. Β', σελ. 460). Κατὰ τὸν κ. Στ. Κυριακίδην, τὸ θέμα ἔκειτο ἀνατολικώτερον τῆς Ἀχριδῶς καὶ βορείως τοῦ θέματος Σερρῶν[5]. Τὸ *δέμα*[6] Ζαγορίων ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ λεγομένῳ Στρατηγικῷ

---

[1] Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου ἐ π ί σ κ ε ψ ι ς θὰ γίνῃ κατωτέρω ὁ προσήκων λόγος.

[2] Παρὰ T a f e l, Symbolae criticae, Α', σελ. 45.

[3] P i t r a, Analecta sacra et classica, τόμ. 6, στ. 285.

[4] Τὰ μακεδονικὰ ταῦτα Ζαγόρια οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὴν Ζ α γ ο ρ ὰ ν=Βουλγαρίαν (περὶ ἧς βλέπε Κ. Ἄ μ α ν τ ο ν, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 5 [1932], σελ. 427), ὡς ἐπίσης καὶ πρὸς τὰ ἠπειρωτικὰ Ζαγόρια.

[5] Σ τ. Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 452.

[6] Οὐχὶ ὀρθῶς οἱ ἐκδόται τοῦ Στρατηγικοῦ προτείνουν, ἂν καὶ μετά τινος ἐπιφυλάξεως, τὴν διόρθωσιν εἰς θ έ μ α. Ἡ λέξις δ έ μ α ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς (βλ. προχείρως Κ ε δ ρ η ν ό ν, τόμ. Β', σελ. 459: «τὸ ἐν τῇ κλεισούρᾳ τοῦ Κλειδίου δ έ μ α») καὶ ἑρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ G o a r (Αὐτόθι, σελ. 873) ὡς ἑξῆς: «Δέμα turris ἐν κλεισούρᾳ, in c l u s a sive m u r o inter duos montes aspero erecto, ad quam aditus hic passim dicitur κλειδίον».

τοῦ Κεκαυμένου: «τούτῳ γὰρ τῷ τρόπῳ ὁ πορφυρογέννητος κὺρ Βασίλειος ὁ βασιλεὺς ἐχειρώσατο ιδ' χιλιάδας Βουλγαρίους εἰς τὸ *δέμα τῶν Ζαγορίων*, ἐξάρχοντος αὐτῶν τοῦ στρατηγικωτάτου Σαμουήλ»[1].

ιε') *Provincia Malesovii et Morovisdii.*

Κατὰ τὸ πολλάκις μνημονευθὲν σιγίλλιον τοῦ Βασιλείου τοῦ Β', ἡ Μαλέσοβα ἀνῆκεν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Μοροβίσδου: «καὶ τὸν ἐπίσκοπον Μοροβίσδου εἰς αὐτὸν τὸν Μορόβισδον καὶ τὸν Κοζιάκον καὶ τὴν Σλαβίστην καὶ τὴν Σθλετοβὰν καὶ τὸν Λουκόβιτζον καὶ τὴν Πιάνιτζαν καὶ τὴν Μαλέσοβαν κληρικοὺς ιε' καὶ παροίκους ιε' ...»[2]. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου ἡ Μαλέσοβα (ἢ Μελέσοβα) ἀπετέλει ἰδίαν ἐπισκοπήν[3], διατηρηθεῖσαν μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ[4], βραδύτερον δὲ ἀναφερομένην ἐν Συνταγματίῳ παλαιῷ ὑπὸ τὸν τύπον *Μελέσοφα*[5].

ιστ') *Provincia Strumice.*

Ἡ Στρούμιτζα (Στρούμπιτζα, Στρίμβιτζα), ἡ παλαιοτέρα Τιβεριούπολις[6], ἀναφέρεται ὡς ἐπισκοπὴ ἐν τῷ γνωστῷ σιγιλλίῳ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'[7]. Τὰ χωρία βυζαντινῶν ἱστορικῶν, ἐν τοῖς ὁποίοις ἀναφέρεται ἡ μεσαιωνικὴ αὕτη πόλις, μνημονεύονται παρὰ Tafel, Symbolae criticae, Α', σελ. 48—49. Περιγραφὴν τῆς Στρουμίτζης εὑρίσκομεν ἐν ἐπιστολῇ

---

[1] C e c a u m e n i, Strategicon, σελ. 18.

[2] H. G e l z e r, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 42. I. I v a n o v, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 552.

[3] Παρὰ T a f e l, Symbolae criticae, μέρος α', σελ. 46—47.

[4] Δ η μ η τ ρ ί ο υ τ ο ῦ Χ ω μ α τ ι α ν ο ῦ, Ἀπόκρισις εἰς Ἐρώτησιν Γ' Κωνσταντίνου τοῦ Καβάσιλα, μητροπολίτου Δυρραχίου, παρὰ P i t r a, Analecta sacra et classica, τόμ. 6, στ. 626.

[5] H. G e l z e r, Ungedruchte und ungenügen veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum, Abhandlungen der K. bayer. Akademie der Wiss., I. Cl. XXI Bd., III Abth., (Μόναχον, 1900), σελ. 633.

[6] Πρβλ. τὸν τίτλον πονήματος Θεοφυλάκτου τοῦ Βουλγαρίας: «Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων ΙΕ' τῶν ἐν Τιβεριουπόλει τῇ β ο υ λ γ α ρ ι κ ῶ ς ἐ π ο ν ο μ α ζ ο μ έ ν ῃ Σ τ ρ ο υ μ μ ί τ ζ ῃ μαρτυρησάντων ...» (M i g n e, Patr. graeca, τόμ. 126, στ. 151—152). Δ. Ἀ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Συμβολαί, ἐν Μακεδονικοῖς, τόμ. 1 (1940), σελ. 444.

[7] H. G e l z e r, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 42—43. I. I v a n o v, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 552.

τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον Ζαρίδην (1325—1326): «Τῇ δ' οὖν ὑστεραίᾳ πανημέριον ἀνύσαντες πορείαν ἔς τι γιγνόμεθα πολίχνιον, ὡς εἰπεῖν, ὑπερνέφελον, Στρούμμιτζαν οὕτω πως ἐγχωρίως καλούμενον, οὕτω γέ τοι ἀποτόμῳ καὶ δαιμονίως ὑψηλῷ τῷ ὄρει ἀπειλημμένον, ὥστε καὶ ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων καθημένους ἀνθρώπους ὀρνίθων τισὶν ἐοικέναι, εἴ τις κάτωθεν ἐκ τῆς πεδιάδος ὁρῴη. Ἐνταῦθά γε μὴν καὶ τὸ θεῖον ἐτετελέκειμεν Πάσχα, ἀνιαρῶς μὲν καὶ παρὰ τὴν ἀρχῆθεν ἡμῖν συνήθειαν· ἐτετελέκειμεν δ' οὖν. Λῆρος γὰρ τοῖς ἐκεῖ παίδευσις ἅπασα καὶ ῥυθμὸς καὶ μοῦσα ἐμμελὴς ἱερᾶς ὑμνῳδίας, βάρβαρον ἠσκηκόσι γλῶτταν ὡς τὰ πολλὰ καὶ ἤθη μάλα γέ τοι εὐφυῶς προσήκοντα σκαπάνῃ. Οὐ γὰρ μιξοβάρβαρον μέν, εὔρυθμον δέ, τὸν ἦχον προὔφερον, ὥσπερ οἱ Μιξολύδιοι, καὶ εἰ δεῖ λέγειν οἱ Μιξοφρύγιοι, ἀλλ' ὅλον βοσκηματώδη καὶ ὄρειον καὶ ὁποῖον ἂν οἱ νομάδων ᾄσαιεν παῖδες, ὁπότε πρὸς τὰς νάπας καὶ τὰς ῥαχίας τὸ ποίμνιον ἄγοιεν·

ὥρῃ ἐν εἰαρινῇ, ὅτε γλάγος ἄγγεα δεύοι» [1].

Περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Στρουμίτζης βλ. καὶ C. Jirecek, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 65 κἑ., καὶ L. Milétitch, Les églises des monastères de Stroumitza près des villages de Vodotcha et Vélusa, ἐν Revue Macédonienne, τόμ. 2, τεῦχος 2 (1926), σελ. 35—48 (βουλγ. μετὰ γαλλικῆς περιλήψεως).

ιζ') *Provincia Prilapi et Pelagonie ac Molyscii, nec non et Mogrenon.*

Ὑπὸ ἑνιαίαν διοικητικὴν περιφέρειαν φέρονται ἐνταῦθα ἡνωμέναι αἱ μακεδονικαὶ πόλεις καὶ περιοχαὶ Πριλάπου, Πελαγονίας, Μολυσκοῦ καὶ Μογλένων. Κατὰ τὸ σιγίλλιον Βασιλείου τοῦ Β' ὁ Πρίλαπος (τουρκ. Περλεπέ, νῦν Prilep) ἀνῆκεν ὡς ἐνορία εἰς τὸν ἐπίσκοπον *Βουτέλεως* (Βιτωλίων, Πελαγονίας): «Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βουτέλεως εἰς τὴν Πελαγονίαν καὶ εἰς τὴν Πρίλαπον, καὶ εἰς τὴν Δευτέρην καὶ εἰς τὸν Βελεσσὸν κληρικοὺς ιε' καὶ παροίκους ιε' . . .» [2]. Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Tafel, Symbolae criticae, Α', σελ. 49—50, καταλεχθέντα χωρία, προσθέτομεν τὰ ἀκό-

[1] Νικηφόρος Γρηγορᾶς, Η', 14, τόμ. Α', σελ. 379—380 (Bonn). R. Guilland, Correspondance de Nicéphore Grégoras, (Παρίσιοι, 1927), σελ. 41—43.

[2] H. Gelzer, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 42. I. Ivanov, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 552.

λουθα: Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ, Σιγίλλιον πρωτοπαπαδικόν: «Δεῖ σε τοίνυν, θεοσεβέστατε ἱερεῦ, ἐπειδὴ τὸ τοῦ πρωτοπαπᾶ περιέθου ἀξίωμα, πρωτοπέτρος προβληθεὶς τῶν ἐν τῷ Πριλάπῳ ἱερέων . . .» [1]. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης προκύπτει ὅτι ὁ Πρίλαπος, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, δὲν ἀπετέλει ἰδίαν ἐπισκοπήν, ὡς βραδύτερον [2]. Ἐπίσης ἐν τῷ κειμένῳ συνθήκης συναφθείσης, τὴν 27ην Μαρτίου 1308, μεταξὺ τοῦ λατίνου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Καρόλου de Valois καὶ τοῦ Στεφάνου Urosch τοῦ Β', ἀναφέρεται ὁ Πρίλαπος: «Hec autem nomina sunt terrarum de quibus agitur superius videlicet: contrata a confinibus *castri nomine Prilep* usque ad confines castri nomine Prisec . . .» [3].

Ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς κειμένοις τὸ ὄνομα *Πελαγονία* ἐδήλου ὁτὲ μὲν τὴν περιοχὴν τοῦ Μοναστηρίου, ὁτὲ δὲ τὴν ὁμώνυμον πόλιν. Κατὰ τὸ σιγίλλιον τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Β', ἡ Πελαγονία ὑπήγετο εἰς τὴν ἐπισκοπὴν *Βουτέλεως* [4]. Βραδύτερον ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη λαμβάνει τὸ ὄνομα τῆς Πελαγονίας [5]. Παρὰ Κεδρηνῷ, τόμ. Β', σελ. 460: «καὶ εὐθὺς ὁ βασιλεὺς [Βασίλειος ὁ Β'] ἀπάρας ἐκ Μοσυνουπόλεως κάτεισιν εἰς Θεσσαλονίκην κἀκεῖθεν ἄπεισιν εἰς Πελαγονίαν, μηδὲν λυμαινόμενος τῶν ἐν ποσίν, ἀλλ' ἢ μόνα πυρπολήσας τὰ ἐν Βουτελίῳ βασίλεια τοῦ Γαβριήλ», τὸ ὄνομα Πελαγονία δηλοῖ σαφῶς τὴν περιοχήν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἔκειτο ἡ πόλις *Βουτέλιον* (Βούτελις, Μπιτόλια, Toli-Monastir, Μοναστήριον). Συμφωνοῦν πρὸς ταῦτα καὶ τὰ σημειούμενα ὑπὸ τοῦ Ἀνωνύμου ἱστορικοῦ τῆς Πρώτης Σταυροφορίας: «Egressi de Castoria intravimus *Pelagoniam,* in qua erat quoddam hereticorum [6] castrum quod undique agressi sumus, moxque nostro succubuit imperio; accenso itaque igne, combussimus castrum cum habitatoribus suis» [7], ἰδίᾳ δὲ τὸ ἀκόλουθον χωρίον Γουλιέλμου τοῦ Τυρίου, τὸ ἀναφερόμενον εἰς γεγονότα τοῦ ἔτους 1168: «Post multiplices viarum labores, in *provincia Pe-*

[1] Pitra, Analecta sacra et classica, τόμ. 6, στ. 575.

[2] Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Συμβολαί, ἐν Μακεδονικοῖς, τόμ. 1 (1940), σελ. 446—447.

[3] Acta Albaniae, τόμ. Α', σελ. 174, ἀριθμ. 589.

[4] H. Gelzer, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 42. I. Ivanov, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 552.

[5] Δημήτριος Χωματιανός, παρὰ Pitra, Analecta sacra et classica, τόμ. 6, στ. 96, 337, 499 καὶ 575. Πρβλ. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Συμβολαί, ἐν Μακεδονικοῖς, τόμ. 1 (1940), σελ. 445.

[6] Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ ἐκδότης, πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ὀπαδῶν τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομίλων.

[7] Histoire anonyme de la Première Croisade, ἔκδ. L. Bréhier, σελ. 22.

lagonia, in civitate, quae vulgo dicitur Butella, occurrimus . . .»[1]. Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης (Heisenberg, Α΄, σελ. 78) ὁμιλεῖ περὶ «τῶν Πελαγονίας χωρίων».

Αἱ περὶ Μολυσκοῦ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας εἰδήσεις εἶναι πενιχρόταται. Ὁ Κεδρηνός, τόμ. Β΄, σελ. 465, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐκστρατείαν Βασιλείου τοῦ Β΄, γράφει: «ἐν τῷ παριέναι δὲ τό τε φρούριον εἷλε τὰ Βοσόγραδα καὶ ἐνέπρησε, καὶ τὴν Βέρροιαν ἐπικτίσας, δηώσας δὲ καὶ κατερειπώσας τὰ πέριξ Ὀστροβοῦ καὶ Μολισκοῦ, ἔστη τοῦ προσωτέρω ἰέναι». Ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς ἀναγράφει θέμα Μολισκοῦ[2]. Τέλος ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης δὶς ἀναφέρει τὸ μεσαιωνικὸν τοῦτο πόλισμα: «καὶ πᾶσα δὲ ἡ πέριξ τῶν τοιούτων ἄστεων χώρα, εἴτουν Πρέσπα, Πελαγονία, Σωσκός, Μολυσκός, ὑπὸ τὴν ἐπικράτειαν τῶν Ῥωμαϊκῶν δυνάμεων ἐγεγόνεισαν καὶ ὑπετάττοντο τούτοις» (Heisenberg, Α΄, σελ. 167), καὶ (Αὐτόθι, σελ. 169): «βίᾳ γοῦν καὶ μόγις Στανὸν καὶ Σωσκὸν καὶ Μολυσκὸν παραμείψαντες . . .». Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Μολυσκοῦ, Μολισχοῦ ἢ Μολεσχῶν βλ. *A. P. Péchayre*, L' archevêché d'Ochrida de 1394 à 1767, Echos d'Orient, τόμ. 35 (1936), σελ. 314—315.

Τὰ Μόγλενα, Karadjowa τῆς Τουρκοκρατίας[3], νῦν Ἐνωτία, ἀναφέρονται ὡς ἀποτελοῦντα ἰδίαν ἐπισκοπὴν ἐν τῷ σιγιλλίῳ Βασιλείου τοῦ Β΄: «τὸν δὲ ἐπίσκοπον Μογλαίνων εἰς αὐτὰ τὰ Μόγλαινα καὶ τὸν Πρόσακον καὶ τὴν Μερίζοβαν καὶ τὴν Σετίνην καὶ τὸν Ὀστροβὸν καὶ εἰς τὰ Ζαόδρυα κληρικοὺς ιε΄ καὶ παροίκους ιε΄»[4]. Ἐπανειλημμένως ὁ Κεδρηνὸς ἀναφέρει τὸ μεσαιωνικὸν φρούριον καὶ τὴν περιοχήν: «ὁ δὲ ὑποπτεύσας τὰ γράμματα, τὸν πατρίκιον Νικηφόρον τὸν Ξιφίαν καὶ Κωνσταντῖνον τὸν Διογένην, μετὰ τὸν Βοτανειάτην, στρατηγὸν γεγονότα Θεσσαλονίκης, μετὰ δυνάμεως ἐκπέμπει ἐν τῇ *χώρᾳ τῶν Μογλένων*», (τόμ. Β΄, σελ. 461). Περαιτέρω (σελ. 462) μνημονεύεται «Ἠλίτζης ὁ ἄρχων Μογλένων», «φρούριον Ἐνώτια (γρ. Ἐνωτία) κεκλημένον, γειτονοῦν τοῖς Μογλένοις», κλπ. Ἐπίσης ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Ε΄, 5, τόμ. Α΄, σελ. 168) ἀναφέρει τὰ Μόγλενα: «τοῦτο μαθὼν ὁ μέγας δομέστικος, καταλαμβάνει τὰ Μόγλενα καὶ κατασχὼν τὸν Σαρακηνὸν κτείνει, παραυτίκα ἐρειπώσας τελείως τὸ καστέλλιον». Ὁ Ζωναρᾶς (τόμ. Γ΄, σελ. 740 κἑ.) ὁμιλεῖ περὶ θέματος Μογλενῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Ἀλέξιος Α΄ ὁ Κομνηνός, νικήσας, τῷ 1091, τοὺς

---

[1] Παρὰ Tafel, Symbolae criticae, Α΄, σελ. 50.

[2] Pitra, Analecta sacra et classica, τόμ. 6, στ. 509.

[3] Πρβλ. C. Mostras, Dictionnaire géographique de l'Empire ottoman, (Πετρούπολις, 1873), σελ. 137.

[4] H. Gelzer, ἐν Byz. Zeitschrift, 2 (1893), σελ. 42. I. Ivanov, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 551.

Πατζινάκας, «πλῆθος ἀπολεξάμενος, σφριγώντων καὶ ῥωμαλέων . . ., τούτους σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις κατῴκισε καὶ τάγμα τούτους κατέστησεν ἰδιαίτατον· οἳ καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο κατὰ διαδοχὰς διαμένουσιν, εἰς ἐπίθετον σχόντες τὸν τόπον, ἐν ᾧ κατῳκίσθησαν Πατζινάκοι *Μογλενῖται* καλούμενοι»[1]. Ἐπισκόπους Μογλένων ἀναφέρουν ὁ Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς[2] καὶ ὁ Καντακουζηνὸς (τόμ. Α΄, σελ. 215 καὶ 226). Ἐν ἐπιγράμματι σῳζομένῳ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμ. 524 Μαρκιανῷ κώδικι καὶ ἐπιγραφομένῳ «Εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Πέτρου» φέρεται:

ἐν σοὶ δὲ βάθρον πίστεως φέρων Πέτρος
ἡγουμενεύων τῆς μονῆς τῶν Μογλένων
αὖθις νεουργῶ . . .

καί:

Πέτρος δὲ σῷ δέσμιος ἐνθέῳ πόθῳ
ἡγουμενεύων τῆς μονῆς τῶν Μογλένων
ξέω τὸ γῆρας τῆς γραφῆς τῶν χρωμάτων[3].

Τὸ θέμα Μογλένων μνημονεύεται ὡσαύτως καὶ ἐν διπλωματικοῖς κειμένοις. Αἱ εἰς ἡμᾶς γνωσταὶ μνεῖαι εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

1) Ἐν χρυσοβούλλῳ Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ, ἀπολυθέντι κατὰ μῆνα Μάϊον τοῦ 1086: «εἰληφὼς τὸ ἐν τῷ θέματι τῶν Μογλενῶν διακείμενον χωρίον τὴν Χοσπιάνην . . .»[4].

2) Ἐν χρυσοβούλλῳ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος, ἀπολυθέντι κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον τοῦ 1089: «τοῦ χωρίου Χοστιάνους τοῦ ἐν τῷ θέματι τῶν Μογλενῶν διακειμένου»[5].

3) Ἐν *δεήσει* τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Λαύρας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Α΄ (Ὀκτώβριος 1091 ἢ 1106): « . . . ὅτι ἐν τῷ θέματι

---

[1] Ὁ κ. Στ. Κυριακίδης, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 319—320, (βλ. καὶ σελ. 478—479), στηριζόμενος ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν σιωπὴν Ἄννης τῆς Κομνηνῆς ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς χωρίον τοῦ Νικήτα τοῦ Χωνιάτου, τοποθετεῖ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Πατζινάκων εἰς τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, καὶ δὴ εἰς τὸ ἔτος 1122. Πρβλ. ἐν τούτοις Α. Κεραμοπούλου, Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, (Ἀθῆναι, 1939), σελ. 24—25.

[2] Pitra, Ἔνθ' ἀνωτ., στ. 545 καὶ 566.

[3] Σπ. Λάμπρου, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, τόμ. 8 (1911), σελ. 17—18.

[4] Germaine Rouillard—P. Colomp, Actes de Lavra, τόμ. Α΄ (Παρίσιοι, 1937), σελ. 110 (ἀριθμ. 41, στ. 5 καὶ 14).

[5] Αὐτόθι, σελ. 114 (ἀριθμ. 42, στ. 34 καὶ 42).

Βερροίας καὶ Μογλένων τὰ ἐπιλεγόμενα τόπια Πουζούχια» [1]· «... πρός τινας τῶν στρατιωτῶν τοῦ θέματος Μογλένων» [2]· «... ὁρισμὸν κελευόμενον τῷ τε πράκτορι Βερροίας καὶ τῷ πράκτορι Μογλένων» [3].

4) Ἐν *λύσει* τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος ἐπὶ τῇ ἀνωτέρω δεήσει: «... τοῖς ἐνεργοῦσιν ἐν τῷ θέματι Βερροίας καὶ ἐν τῷ θέματι Μογλένων» [4].

5) Ἐν προστάξει Ἀλεξίου τοῦ Α΄ τοῦ ἔτους 1094 (;): «.. ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ αὐτοῦ θέματος Μογλένων» [5]· «... ἐντὸς τῶν δικαίων τοῦ θέματος Μογλένων» [6]· «ὁ οὖν τὰς παραδόσεις ἐνεργῶν τοῦ τοιούτου θέματος Μογλένων» [7].

Τὸ θέμα τῶν Μογλένων οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸ ἐν τῷ Τυπικῷ τοῦ Πακουριανοῦ ἀναφερόμενον θέμα Σμολένων. Ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Tafel (Urkunden, σελ 486, σημ. 2, καὶ Symbolae criticae, Β΄, σελ. 72, σημ. 151), «Smolena prope Philippos et Cavalam montemque Pangaeum quaerenda sunt». Πράγματι ὁ Νικήτας Χωνιάτης (σελ. 680, Bonn) ἐν τῷ ἀμέσως παρατιθεμένῳ χωρίῳ παρέχει σαφεῖς ὑποδείξεις περὶ τοῦ καθορισμοῦ τῆς θέσεως τῶν Σμολένων: «ὁ δὲ πρὸς τὸ δοκοῦν οἱ καταστησάμενος ὅσα πολισμάτιά τε καὶ φρούρια εἰς ὀρῶν ὑπερβολὰς ἀνεστήκασιν ἀντικαθιστάμενα τῷ Αἵμῳ καὶ ἀνυψούμενα καὶ ταῖς δυσχωρίαις οὐχ ἧττον φιλοτιμούμενα, οὐδὲ τὰ λοιπὰ μένειν ἐπὶ χώρας κατέλιπεν, ἀλλ'ὧν ὑπονοθεύων καὶ ἀφιστῶν Ῥωμαίων ὁπόσα ἐς *Μοσυνόπολιν* ἐπινένευκε, μέχρι καὶ *Ξανθείας αὐτῆς*, καὶ πρὸς τὸ *ὄρος τὸ Πάγκαιον καὶ ἐπ' Ἄβδηρα παρατείνουσιν*. Ἀμέλει καὶ τὸ *θέμα τῶν Σμολένων* ὑπεποιήσατο . . », ἔνθα ὁ κῶδιξ Β φέρει τὴν ἑξῆς παραλλαγήν: «ἀλλὰ καὶ τὸ θέμα τὸ τῶν Σμολαίνων προσέπεσε καὶ ὑπετάγη αὐτῷ, καὶ τὰ περὶ τὸν Πάνακα ποταμὸν πλησιάζοντα χωρία». Πρὸς τὰς πληροφορίας ταύτας συμφωνεῖ καὶ τὸ *Νέον τακτικόν*, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ ἐπίσκοπος Σμολαίνων ὑπέκειτο τῇ μητροπόλει Φιλίππων [8], ἐνῷ εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ Μόγλενα ἀπετέλουν ἐπισκοπὴν ὑπαγομένην εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος. Καθ' ἡμᾶς οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι τὸ θέμα Μογλένων οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς θέμα Σμολένων, δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ ἀποδεχθῶμεν τοὺς δισταγμοὺς τοῦ κ. Στ. Κυριακίδου, ἐν Βυζαντιναῖς Μελέταις,

---

[1] Αὐτόθι, σελ. 122 (ἀριθ. 45, στ. 3—4).

[2] Αὐτόθι, στ. 9.

[3] Αὐτόθι, στ. 14—15.

[4] Αὐτόθι, στ. 23—24.

[5] Αὐτόθι, σελ. 125 (ἀριθμ. 47, στ. 26).

[6] Αὐτόθι, σελ. 126 (ἀριθμ. 47, στ. 32—33).

[7] Αὐτόθι, στ. 43—44 καὶ 58—59.

[8] F. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σελ 237. Πρβλ. καὶ Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 320.

σελ. 318—320. Ὁ D. Detchev, ἐν εἰδικῇ διατριβῇ [1], ἀπέδειξεν ὅτι οἱ Σμολεάνοι, εἰς οὓς ὀφείλεται τὸ ὄνομα τοῦ θέματος Σμολένων, κατῴκουν πλησίον τοῦ κάτω ῥοῦ τοῦ Νέστου ποταμοῦ.

ιη΄) *Provincia Verias cum catepanikio Cetri.*

Μέχρι τοῦ Θ΄ αἰῶνος ἡ περιοχὴ τῆς Βερροίας δὲν ἀπετέλει ἴδιον θέμα, ἀλλ' ὑπήγετο ὡς κάστρον εἰς τὸ θέμα Θεσσαλονίκης, ὡς σαφῶς προκύπτει ἐκ χωρίου τοῦ βίου τῆς ἁγίας Θεοδώρας τῆς ἀθλησάσης ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς Μακεδονίας: «Νεᾶνις δέ τις ἐκ Βερροίας τοῦ ὑπὸ τὴν ἡμετέραν μεγαλόπολιν τελοῦντος ὁρμωμένη κάστρου ...» [2]. Πότε ἀκριβῶς ἡ Βέρροια, ἀποσπασθεῖσα τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης, ἀπετέλεσεν ἰδίαν διοικητικὴν περιφέρειαν, δὲν δυνάμεθα ἐπακριβῶς νὰ ὁρίσωμεν. Πάντως ἡ πόλις εἶχε περιέλθει εἰς τοὺς Βουλγάρους πρὸ τοῦ 985 (κατ' ἄλλους τῷ 989) καὶ παρεδόθη πάλιν εἰς τὸν Βασίλειον τῷ 1001 ὑπὸ τοῦ κατάρχοντος αὐτῆς Δοβρομηροῦ [3]. Κατὰ τὸν κ. Στ. Κυριακίδην, τὸ θέμα Βερροίας, ὁμοῦ μετὰ τῶν θεμάτων Ζαγορίων καὶ Σερβίων, ἱδρύθη πιθανῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρὸς τοὺς Βουλγάρους πολέμου τοῦ Βασιλείου [4]. Ὁπωσδήποτε αἱ πρῶται μνεῖαι τοῦ θέματος Βερροίας ἀναφέρονται κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα, εἶναι δ' αὗται αἱ ἑξῆς:

1) Ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου: «τῷ σεβαστῷ καὶ δουκὶ Βερροίας, κυρίῳ Κωνσταντίνῳ, τῷ υἱῷ τοῦ σεβαστοκράτορος» [5].

2) *Δέησις* καὶ *λύσις* τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (Ὀκτώβριος 1091 ἢ 1106): Ἐν τῇ δεήσει τῶν μοναχῶν τῆς Λαύρας οὐχὶ ὀρθῶς φέρεται: «Ἐν τῷ θέματι Βερροίας καὶ Μογλένων». Αἱ δύο αὗται περιφέρειαι ὑπῆρξαν πάντοτε διοικητικῶς διακεκριμέναι. Ὅτι δὲ πρό-

---

[1] D. Detchev, Ποῦ κατῴκουν οἱ Σμοελάνοι, ἐν Sbornik πρὸς τιμὴν τοῦ Zlatarski, (Σόφια, 1925), σελ. 45—55 (βουλγαριστί). Τὰ πορίσματα τῆς μελέτης ταύτης γνωρίζομεν ἐξ ἀναλύσεως τοῦ K. Miatev, ἐν Byzantion, τόμ. 5 (1929—1930), σελ. 532.

[2] Des Klerikers Gregorios Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation von Thessalonich nebst der Metaphrase des Joannes Stavrakios, ἐκδ. Ed. Kurtz, (Πετρούπολις, 1902), σελ. 43. Πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 405.

[3] Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 418—419.

[4] Αὐτόθι, σελ. 413.

[5] Migne, Patr. graeca, τόμ. 126, στ. 523. Πρβλ. Acta Albaniae, τόμ. Α΄, σελ. 24 (ἀριθμ. 71).

κειται περὶ σφάλματος, φαίνεται καὶ ἐκ τῶν δύο εὐθὺς κατωτέρω περιεχομένων χωρίων : «τῷ τε πράκτορι Βερροίας καὶ τῷ πράκτορι Μογλένων» καί : « . . . τοῖς ἐνεργοῦσιν ἔν τε τῷ θέματι Βερροίας καὶ ἐν τῷ θέματι Μογλένων» [1].

3) Διήγησις τῆς ἐκ Θεσσαλονίκης μεταφορᾶς τοῦ καλύμματος τῆς σοροῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τῆς γενομένης ἐπὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, τῷ 1149 : «Διασωθεὶς οὖν καλῶς καὶ ἀκινδύνως σὺν θεῷ καὶ εὑρὼν τοῦτον οὐκ ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὡς κατὰ νοῦν εἶχεν, ἀλλ' ἐν χωρίῳ τοῦ *θέματος Βερροίας*, οὕτω πως λεγομένῳ Δοβροχουβίστα . . . » [2].

Τὰ σύνορα τῶν δύο θεμάτων, Θεσσαλονίκης καὶ Βερροίας, ὥριζεν ὁ ποταμὸς Βαρδάριος, ὡς ῥητῶς μαρτυροῦν Νικηφόρος ὁ Βρυέννιος καὶ Ἄννα ἡ Κομνηνή : «Ὁ δὲ Βαρδάριος, λέγει ὁ Νικηφόρος (σελ. 148, Bonn), καταρρεῖ μὲν ἐκ τῶν τῆς νέας Μυσίας ὀρῶν καὶ διϊὼν διὰ Σκούπων, κάτεισι μεταξὺ Στρουμπίτζης καὶ Στυπίου, δίχα τέμνων τὰ ὄρη. Βραχὺ δὲ ἐκεῖθεν προϊών, *διΐστησιν ἀλλήλων τά τε Βερροίας καὶ Θεσσαλονίκης χωρία*, δι' αὐτῶν ῥέων, καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν δίεισι». Ἡ δ' Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Α', 7, τόμ. Α', σελ. 28) «Ρεῖ μὲν γὰρ [ὁ Βαρδάριος] ἀπὸ τῶν ἐγγύθεν τῆς Μυσίας ὀρῶν, παραμείβων δὲ πολλοὺς μεταξὺ τόπους καὶ *διορίζων πρός τε τὴν ἕω καὶ τὴν ἑσπέραν τά τε Βερροίᾳ καὶ τὰ Θεσσαλονίκῃ προσήκοντα*, ἐκδίδωσιν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς καὶ νοτίαν θάλασσαν» [3].

Τὸ κατεπανίκιον Κίτρους, ὡς διοικητικὴ περιφέρεια, ὑπαγομένη εἰς τὸ θέμα Βερροίας, δὲν μαρτυρεῖται ὑπ' ἄλλων πηγῶν. Ἐκκλησιαστικῶς ἡ ἐπισκοπὴ Κίτρους ἐτέλει ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Θεσσαλονίκης [4]· μετὰ τὸ 1204 ἡ πόλις ἀπετέλεσεν ἰδίαν λατινικὴν ἐπισκοπήν, ὁ δὲ ἐπίσκοπος ***Citrensis*** ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως ἐν ἐπιστολαῖς τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' [5]. Περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Κίτρους ἢ Κίτρου, ταυτιζομένου συνήθως πρὸς τὴν ἀρχαίαν Πύδναν, ἐλαχίστας ἔχομεν πληροφορίας, περὶ τῶν ὁποίων βλ. ***Tafel***, De Thessalonica, σελ. 57—58.

---

[1] Actes de Lavra, Α', σελ. 122.

[2] Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. 4, σελ. 241. Πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 485.

[3] Πρβλ. Tafel, De Thessalonica eiusque agro Dissertatio geographica, (Βερολῖνον, 1839), σελ. 290—291.

[4] Georgii Cyprii, Descriptio orbis romani, ed. H. Gelzer, σελ. 67 (1389).

[5] Tafel, Αὐτόθι.

ιθ') Provincia Voleri, Strimonos et Thessalonicis.

Περὶ τοῦ θέματος Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης, διέλαβεν ἐπ' ἐσχάτων ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Στ. Κυριακίδης, ἐν διεξοδικῇ καὶ λαμπρᾷ πραγματείᾳ (Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 291 κἑ.), εἰς τὴν ὁποίαν ἀρκούμεθα νὰ παραπέμψωμεν.

κ') Provincia Nicopolon cum episkepsibus in ea existentibus personalibus, ecclesiasticis et monasterialibus et cum ipsis episkepsibus subiacentibus intimis consagnineis Imperii mei, semper felicissimis sevastocratoribus Cesaribus et dilectis Imperii mei filiabus, ac desideratissime ipsi mee Auguste.

Τὸ θέμα Νικοπόλεως [1], ἀντικαταστῆσαν πιθανώτατα τὴν ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου (Epirus Vetus), περιελάμβανε, πλὴν τῆς Ἠπείρου, τὴν Ἀκαρνανίαν καὶ τὴν Αἰτωλίαν, μέχρι τῆς Ναυπάκτου [2]. Ἡ πολιτικὴ περιφέρεια φαίνεται ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικήν [3]. Ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους (ἔκδ. Burckhardt, σελ. 12) ἀναφέρεται «ἐπαρχία Παλαιᾶς Ἠπείρου, ὑπὸ ἡγεμόνα, πόλεις δώδεκα, μητρόπολις Νικόπολις», ἐν δὲ τῷ «Περὶ θεμάτων» ἔργῳ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (τόμ. Γ', σελ. 54 κἑ.) τὸ θέμα Νικοπόλεως κατέχει τὴν ὀγδόην τάξιν μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν θεμάτων, κατὰ δὲ τὸν **H. Gelzer** [4] ἱδρύθη ἐπὶ τῆς βασιλείας Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνος.

Κατωτέρω καταχωρίζομεν πάσας τὰς γνωστὰς εἰς ἡμᾶς μνείας τοῦ θέματος, καὶ πρῶτον τὰς ἐκ φιλολογικῶν πηγῶν.

1) Ὁ Γουσταῦος Schlumberger [5], στηριζόμενος ἐπὶ χωρίου τοῦ

---

[1] Ἡ Νικόπολις ἀναφέρεται καὶ ἐν τῇ ἀνωνύμῳ συγγραφῇ τῇ γνωστῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα Expositio totius Mundi, τοῦ Δ' μ. Χ. αἰῶνος. Βλ. A. A. Vasiliev, Expositio totius Mundi. A Anonymous Geographic Treatise of the Fourth Century A. D., Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Seminarium Kondakovianum, τόμ. 8 (1956), σελ. 16 καὶ 25.

[2] Ὅτι ἡ Ναύπακτος ὑπήγετο καὶ διοικητικῶς εἰς τὸ θέμα Νικοπόλεως ἐξάγεται ἐκ τοῦ ἀμέσως παρατιθεμένου χωρίου τοῦ Κεδρηνοῦ.

[3] Georgii Cyprii, Descriptio orbis romani, ed. H. Gelzer, σελ. 78 (1660 κἑ.).

[4] H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, (Λειψία, 1899), σελ. 131.

[5] G. Schlumberger, Sigillographie, σελ. 203.

Πορφυρογεννήτου, μνημονεύει τὸν κατεπάνω Νικοπόλεως Πετρωνᾶν Βόϊλαν. Τὸ ἐν λόγῳ χωρίον τοῦ Πορφυρογεννήτου (Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, τόμ. Γ', σελ. 204) ἔχει ὡς ἑξῆς: «καὶ ἡνίκα ὁ μάγιστρος Ἰωάννης ἐπολιόρκησε τὴν Θεοδοσιούπολιν ἑπτὰ μῆνας διὰ τὸ μὴ δύνασθαι παραλαβεῖν αὐτήν, ἀποστείλας λαὸν παρέλαβε τὸ αὐτὸ κάστρον τὸ Μασάτον καὶ εἰσήγαγεν ἐν αὐτῷ τὸν πρωτοσπαθάριον Πετρωνᾶν τὸν Βόϊλαν, *τὸν τότε ὄντα κατεπάνω τῆς Νικοπόλεως*». Εὑρισκόμεθα πολὺ μακρὰν τῆς Ἠπειρωτικῆς Νικοπόλεως! Πρόκειται δὲ προφανῶς ἐνταῦθα περὶ τῆς τρίτης ὁμωνύμου πόλεως, τῆς «ἐν Ἀρμενίαις» Νικοπόλεως (Προκοπίου, Περὶ Κτισμάτων, Γ', 4, Haury).

2) Ἐν τῷ Κλητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου ἀναγράφεται ὁ ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Νικοπόλεως [1].

3) Ἐν τῇ πρὸς τὸν Νικηφόρον τὸν Φωκᾶν πρεσβείᾳ τοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνης Λιουτπράνδου (*Migne*, Patr. latina, τόμ. 136, στ. 933): «... Naupactum veni, quae est Nicopoleos civitas». Προφανῶς ἐνταῦθα νοεῖται τὸ θέμα Νικοπόλεως, οὐχὶ δὲ ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια.

4) Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Η' (1025—1028) ἀναφέρεται στρατηγῶν Ναυπάκτου Γεώργιός τις «ὃν καὶ Μωρογεώργιον ἐκάλουν διὰ τὸ ἄστατον τῆς γνώμης» [2].

5) Παρὰ Σκυλίτζῃ - Κεδρηνῷ, τόμ. Β', σελ. 529 — 530, Bonn: «ἀπέστειλε δὲ [ὁ Πέτρος Δελεάνος, βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων, 1040—1041] καὶ στρατιὰν ἑτέραν ἐν Ἑλλάδι, στρατηγουμένην ὑπ' Ἀνθίμου, ᾗ τινι ὑπαντήσας ὁ Ἀλλακασσεὺς καὶ συμμίξας ἐν Θήβαις τρέπεται καὶ ἀναιρεῖται πλῆθος τῶν Θηβαίων πολύ. Τότε δὴ καὶ τὸ *θέμα τῶν Νικοπολιτῶν*, πλὴν Ναυπάκτου, προσερρύη Βουλγάροις δι' αἰτίαν τὴν ῥηθήσεσθαι μέλλουσαν. Βυζάντιος γάρ τις ἄνθρωπος Ἰωάννης τοὔνομα, Κουτζομύτης τὴν ἐπωνυμίαν, πράκτωρ τῶν ἐκεῖσε δημοσίων φόρων πεμφθεὶς καὶ βαρέως προσενηνεγμένος τοῖς ἐγχωρίοις, ἑαυτῷ τε ὄλεθρον προεξένησε καὶ ἀποστάσεως αἴτιος γέγονε τοῖς Νικοπολίταις· μὴ φέροντες γὰρ τὴν αὐτοῦ πλεονεξίαν, ἀποστατοῦσι καὶ αὐτὸν μὲν εἰς μέρη καὶ μέλη κατέτεμον, αὐτοὶ δὲ τὸν βασιλέα δυσφημήσαντες Ῥωμαίων τοῖς Βουλγάροις προσέθεντο».

6) Σύγχρονοι καὶ μεταγενέστεραι πηγαὶ μαρτυροῦν ὅτι τοῦ θέματος Νικοπόλεως προΐστατο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐν ἔτει 1204 ἁλώσεως

---

[1] J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the ninth Century, σελ. 146.

[2] Σκυλίτζης - Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. 482. Πρβλ. N. Skabalanovic', Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 221—222.

τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων ὁ Σεναχηρείμ, μετὰ τὸν φόνον τοῦ ὁποίου ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος ἐσφετερίσθη τὴν Ἤπειρον, τὴν Ἀκαρνανίαν καὶ τὴν Αἰτωλίαν. Οὐδαμοῦ ὅμως τῶν κειμένων τούτων [1] γίνεται λόγος περὶ *θέματος* Νικοπόλεως.

7) Μνεία ἐν διαγνώσει τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου: «Ὁ ἀπὸ Μικρᾶς Βαγενετίας, χωρίον Βρεστίανες, Θεόδωρος ὁ Βοδινόπουλος, προσελθὼν ἡμῖν ἀφηγήσατο, ὡς καταλαβόντος τοῦ ἐνεστῶτος χειμῶνος, ἄλευρα, καθὼς ἔστιν ἔθος ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ, μετεκόμιζε πρὸς τὰ χθαμαλώτερα μέρη [καὶ] τὰ συνοροῦντα τῷ *θέματι Νικοπολιτῶν* ...» [2].

Τὰ εἰς τὸ θέμα Νικοπόλεως ἀναφερόμενα σφραγιστικὰ μνημεῖα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Μολυβδόβουλλον τοῦ Θ' (;) αἰῶνος: «Κων(σταντίνου) [π]ατρικ(ίου) [καὶ] στρατ[η]γ(οῦ) Νικοπόλεω[ς]» [3].

2) Μολυβδόβουλλον φέρον τὴν ἐπιγραφήν: «Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντ(ι) β(ασιλικῷ) σπαθαροκανδ(ιδάτῳ) κ(αὶ) στρατηγ(ῷ) Νικοπόλ(εως)» [4].

3) Μολυβδόβουλλον τοῦ Ι'—ΙΑ' αἰῶνος: «... σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ στρατηγῷ Νικοπόλεως» [5].

Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸ θέμα Νικοπολιτῶν ἢ Νικοπόλεως, τὸ ἔγγραφον ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῶν *ἐπισκέψεων* τῶν ἀνηκουσῶν εἰς πρόσωπα καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἱδρύματα ἢ εἰς μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας. Τὴν ἀκριβῆ σημασίαν τοῦ ὅρου *ἐπίσκεψις* προσπαθῶν νὰ καθορίσῃ ὁ Tafel (Urkunden, Α', σελ. 262, σημ. 1), γράφει: «Graeca vox ἐπίσκεψις saepius hoc diplomate, item in Partitione regni Byzantini occurrens, mi-

---

[1] Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 841, Bonn. Geoffroi de Ville-Hardouin, Conquête de Constantinople (ἔκδ. N. de Wailly, Παρίσιοι, 1874), § 301, σελ. 178—179. Γεώργιος Ἀκροπολίτης, σελ. 13—14 (Heisenberg). Ἰὼβ μοναχοῦ, Βίος ὁσίας Θεοδώρας βασιλίσσης, ἐν Migne, Patr. graeca τόμ. 127, στ. 904. Πρβλ. Π. Φουρίκη, Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν ἱστορίαν. Νικόπολις—Πρέβεζα, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, τόμ. 3 (1928), σελ. 140, ἔνθα ἐσφαλμένως καὶ ἀκρίτως παρελήφθησαν ἐκ παλαιοτέρου δημοσιεύματος τὰ περὶ τῶν πηγῶν τούτων.

[2] S. Pétridès, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 14 (1909), σελ. 75.

[3] B. Pantchenko, Katalog Molibdovulov, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 8 (1903), σελ. 203.

[4] Αὐτόθι, σελ. 203—204.

[5] Αὐτόθι, ἐν Izvestija, τόμ. 13 (1908), σελ. 112.

norem districtum denotare videtur, ut vox *Pertinentia* in isto diplomate, quod Partitionem regni Byzantini complectitur. Quomodo ab ea vox ὅριον differat, nos latet». Ὁ O. Tafrali νομίζει ὅτι αἱ *ἐπισκέψεις* ἀπετέλουν ὑποδιαιρέσεις τῶν *περιοχῶν*, δὲν ἀποκλείει ὅμως τὴν ἐκδοχήν, καθ' ἣν αὗται δὲν ἦσαν περιοχαὶ διοικητικαί, ἀλλ' ἁπλῶς ἑνότητες φορολογικαί [1]. Φορολογικὴν πράγματι σημασίαν εἶχεν ἀρχικῶς ἡ λέξις [2]. Ἐν τῇ προκειμένῃ ὅμως περιπτώσει ἡ λέξις *ἐπίσκεψις* δηλοῖ τὰ κτήματα τὰ ἀνήκοντα εἰς τὸν βασιλέα καὶ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας [3]. Κείμενά τινα, νομικὰ καὶ διπλωματικά, ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ταύτην. Οὕτω π.χ. ἐν τῇ Πείρᾳ, 36, 2 (Jus, ἐκδ. Ζέπων, τόμ. Δ', σελ. 143) ἀναγινώσκομεν: «τοῦτο εἴρηται περὶ τῶν ἰδικῶν πραγμάτων τοῦ βασιλέως καὶ τῆς αὐγούστης, οἷά εἰσι τὰ τῶν *κουρατορικείων* καὶ τὰ τῶν *ἐπισκέψεων*» [4]. Παραθέτομεν ἐπίσης χωρίον ἐγγράφου, ἐκδοθέντος κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1196: «...ἀπέκτητο γὰρ μέρος ἀναψυχῆς ἀπὸ τῶν ἑπτακοσίων μοδίων τῶν διδομένων αὐτῇ [τῇ μονῇ τῆς Πάτμου] ἀπὸ τῶν κατὰ τὴν Κρήτην βασιλικῶν *ἐπισκέψεων*· τῶν δὲ τοιούτων βασιλικῶν ἐπισκέψεων παραδοθεισῶν τοῖς ἐντοπίοις παρὰ τοῦ ἀοιδίμου πατρὸς τῆς ἁγίας σου βασιλείας καὶ τελουμένων παρ' αὐτῶν νομισματικῶν δόσεων, ἐξεκόπη καὶ ἡ πρὸς ἡμᾶς γινομένη δόσις τῶν ἑπτακοσίων μοδίων» [5].

Ἐν ἑτέρῳ ἐγγράφῳ τῶν χρόνων Μιχαὴλ τοῦ Η': «... τοίνυν καὶ ἀφιέρωσα τῇ ῥηθείσῃ μονῇ τῶν Σπονδῶν πρότερον τὸ Κάτω Πυργὶν λεγόμενον ἐκ τῆς *ἐπισκέψεως* ὃν τοῦ Μαρουλῆ ἐκείνου ...» [6]. Προκειμένου ἰδιαιτέρως περὶ Ἠπείρου, παραθέτομεν πολύτιμον βιβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ ἔτους 1181, ἑπομένως ὀλίγον ἀπέχον χρονολογικῶς τοῦ ἡμετέρου ἐγγράφου, καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ γίνεται λόγος περὶ *ἐπισκέψεως* τῆς αὐτοκρατείρας: «Ἐν τέλει πέρας εἴληφεν ἡ θεία ταύτη βίβλος τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωάννου Ἀναγνώστου τοῦ Μοναστηριώτου καὶ νομικοῦ τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Βοβρωτοῦ τοῦ ἀπὸ τὸ χωρίον Παύλου τὸ ὑπὸ τὴν *ἐπίσκεψιν* τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν Δεσποίνης, ἐξ ἀξιώσεως δὲ καὶ συνεργασίας τοῦ θεοσεβάστου ἱερέως Βασιλείου τοῦ ἀπὸ

---

1 O. Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle, (Παρίσιοι, 1913), σελ. 57.

2 Fr. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts [=Byzantinisches Archiv, τεῦχος 9 (1927)], σελ. 79 καὶ 151.

3 Αὐτόθι, σελ. 151—152.

4 Αὐτόθι, σελ. 152.

5 Miklosich-Müller, Acta et Diplomata graeca, τόμ. 6, σελ. 131.

6 Αὐτόθι, τόμ. 6, σελ. 209.

χωρίον Τζερκουβίανους τὸ ὑπὸ τὴν ἀρχοντίαν Λογγαβίτζης» [1].

Ἐκ πάντων τούτων προκύπτει σαφῶς ὅτι ἡ λέξις *ἐπίσκεψις* ἔχει ἐνταῦθα τὴν σημασίαν κτήματος ἀνήκοντος κατ' ἐξοχὴν μὲν εἰς μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα καὶ ἰδιώτας.

κα') *Insula Coryphy. Kephallini, Zakynthos, Leukas, Ithaki*

Ἐκ τοῦ συμπλέγματος τῶν Ἰονίων νήσων ἀναφέρονται ἐν τῷ ἐγγράφῳ αἱ κυριώτεραι, μὲ τὴν Κέρκυραν ἐπὶ κεφαλῆς.

Ὁ τύπος *Corphy* μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ χρυσοβούλλου ἔφερε τὸ μεσαιωνικὸν ὄνομα τῆς νήσου: Κορυφώ. Τὸ ὄνομα τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν μεσαιωνικὴν πόλιν, τὴν ὁποίαν, ἐκτισμένην ἐπὶ βράχου, περιγράφει ὡς ἑξῆς ὁ Νικήτας ὁ Χωνιάτης (σελ. 104, Bonn): «ἔστι δὲ ἡ Κερκυραίων ἄκρα αἰγίλιψ πᾶσα καὶ ἀγχινεφής, ἑλικοειδὴς τὴν θέσιν καὶ ὑψικόρυμβος, προσνενευκυῖα τὸ βάθιστον τῆς θαλάσσης. Πέτραι δὲ περιερρώγεσαν αὐτὴν ἀμφίκρημνοι καὶ ἀπότομοι, τὸ δ' ὕψος ὑπὲρ τὴν ᾀδομένην Ἄορνον. Τείχη δὲ ἀρραγῆ τὴν πόλιν περιείληφε πᾶσαν, καὶ πύργων περιεστᾶσιν ὑψώματα, ἃ καὶ ποιοῦσι τὴν ταύτης παραλογωτέραν ἅλωσιν» [2].

Ἡ ἀρχαιοτέρα εἰς ἡμᾶς γνωστὴ μνεία τοῦ τύπου *Κορυφὼ-Κόρυφὴ* [3] εὕρηται παρὰ τῷ γνωστῷ ἐπισκόπῳ Κρεμώνης Λιουτπράνδῳ, ὁ ὁποῖος διῆλθεν ἐκ Κερκύρας κατὰ μῆνα Δεκέμβριον τοῦ 968: «... ad Coriphus [4] pervenimus, ubi ante navis egressionem occurrit nobis *strategos* qui-

---

1 Sp. Lambros, Catalogue of the Greek manuscrits on Mount Athos, τόμ. Α', σελ. 60.

2 Πρβλ. Tafel, De Thessalonica eiusque agro, σελ. 480.

3 Ὁ τύπος οὗτος, κατὰ πληθυντικὸν καὶ ἀρσενικὸν γένος ἐκφερόμενος, δὲν προῆλθε, κατὰ τὸν Γεώργιον Χατζιδάκιν (Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, τόμ. Β', σελ. 62, σημ. 1), ἐκ τοῦ θηλυκοῦ ἡ κορυφὴ ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀρσενικοῦ ὁ κορυφός, τύπου μαρτυρουμένου ἐν ἀρχαίαις ἐπιγραφαῖς.

4 Ὡς παρετήρησεν ὁ Χατζιδάκις, αὐτ., ὁ τύπος οὗτος προϋποθέτει αἰτιατικήν: Κορυφούς. Ἐν νεωτέροις λατινικοῖς κειμένοις συναντῶμεν τοὺς τύπους: Cuerpho, παρὰ τῷ Roger de Hoveden [1191] (Chronicon, edited by W. Stubbs, τόμ. 3, σελ. 161. Πρβλ. A. Mustoxidi, Delle Cose Corciresi, τόμ. Α', Κέρκυρα, 1848, σελ. 10), Corfol, παρὰ Γοδοφρείδῳ τῷ Βιλλεαρδουίνῳ (Geoffroi de Ville-Hardouin, ἐκδ. N. de Wailly, § 110, 112, 113, 119 καὶ 197), Corphoy, Curpho, Corphum, κλπ., ἐξ ὧν προῆλθε τὸ νεώτερον ὄνομα Corfù.

dam, Michael nomine Chersionitis, a loco scilicet Chersona»[1]. Τὸ χωρίον τοῦτο θὰ ἀποσχολήσῃ ἡμᾶς καὶ κατωτέρω. Ἐκ τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα *Κορυφὼ* ἢ *Κορυφοί*, ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τὰ ἀκόλουθα: Ἄννα Κομνηνή, Α΄, 16 (Reifferscheid. τόμ. Α΄, σελ. 54): «μεταξὺ δὲ τοῦ πρὸς τὸ Δυρράχιον κατάπλου τήν τε *Κορυφώ*, πόλιν ὀχυρωτάτην, καὶ ἄλλ' ἄττα ἡμέτερα φρούρια ἐξ ἀποστολῆς κατέσχε». Αὐτόθι, Ϛ΄, 5 (τόμ. Α΄, σελ. 194): «ὡς δὲ ἡ *Κορυφὼ* προκατασχεθεῖσα παρ' αὐτοῦ αὖθις ἀπεστάτησε, τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ εἰς τὸν Βοθρεντὸν καταλιπών, αὐτὸς μετὰ τοῦ ναυτικοῦ παντὸς ἀπέπλευσε πρὸς τὴν *Κορυφώ*», κ. ἀ. Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 96—97, Bonn: «... ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ διεσκοπεῖτο πῶς ἂν τοὺς Σικελοὺς μετελεύσεται, δίκην πραξόμενος ὧν ἀπανθρώπως εἰς Ῥωμαίους ἔπραξαν, τήν τε Κερκυραίων ἄκραν, *ἣ νῦν ἐπικέκληται Κορυφώ*, τῆς ἐκ τούτων ἀπαλλάξει φρουρᾶς». Ὁ συγκεκομμένος τύπος *Κορφοὶ* ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Μορέως: *εἰς τοὺς Κορφοὺς* (στ. 2191 Schmitt), *ἐκ τοῦ Κορφοῦ τὸ κάστρον* (στ. 2193), *ὁ καπετάνιος τῶν Κορφῶν* (στ. 2211), *ἐκ τῶν Κορφῶν τὴν νῆσον* (στ. 2224)[2].

Κατὰ τοὺς πρωΐμους βυζαντινοὺς χρόνους, ἡ Κέρκυρα ὑπήγετο διοικητικῶς εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου[3], ὅθεν βραδύτερον ἀπεσπάσθη διὰ νὰ προσαρτηθῇ εἰς τὸ ἱδρυθὲν θέμα Κεφαλληνίας. Ἐν τῷ παρατεθέντι ἀνωτέρω χωρίῳ τῆς πρεσβείας, ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης Λιουτπράνδος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ στρατηγοῦ Μιχαὴλ τοῦ Χερσωνίτου, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε εἰς προϋπάντησίν του. Ἡ λέξις *strategos* ἀναφέρεται ὑπὸ τὸν ἑλληνικόν της τύπον ἐν τῷ κειμένῳ, ἑπομένως δὲ οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι πρόκειται περὶ θεματικοῦ ἄρχοντος. Κατὰ ταῦτα θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἕδρα τοῦ θέματος ἦτο ἐν Κερκύρᾳ ἢ τοὐλάχιστον ὅτι ὁ στρατηγὸς Κεφαλληνίας συνέπεσε νὰ εὑρίσκεται ἐν τῇ νήσῳ

---

[1] L i u t p r a n d, Legatio, § 64 (ἐν M i g n e, Patr. Lat., τόμ. 136, στ. 936). Πρβλ. τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν παρὰ Σ π. Ζ α μ π ε λ ί ῳ, Βυζαντιναὶ Μελέται, (Ἀθῆναι, 1857), σελ. 571—572.

[2] Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν γενικὴν πληθυντικοῦ τ ῶ ν Κ ο ρ υ φ ῶ ν, ἐξηνέχθη καὶ ὁ ἐν μεσαιωνικοῖς κειμένοις ἀπαντῶν τύπος τ ῶ ν Κ ε ρ κ ύ ρ ω ν, χρησιμοποιούμενος ἰδίᾳ πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀρχιερέως Κερκύρας. Πρβλ. V a s i l i e v s k i, Epirotica saeculi XIII, ἐν Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς τῆς Πετρουπόλεως, τόμ. 3 (1896), σελ. 252 (ἐν ἐπιστολῇ Θεοδώρου Δούκα πρὸς τὸν Ναυπάκτου Ἰωάννην τὸν Ἀπόκαυκον), καὶ σελ. 270. Ἀ θ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Κερκυραϊκά. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης, Αὐτόθι, τόμ. 13 (1906), σελ. 335. Πρβλ. καὶ A. M u s t o x i d i, Delle Cose Corciresi, σελ. XXXIV: «Στίχοι εἰς τὸν ἅγιον Ἀρσένιον μητροπολίτην Κερκύρων».

[3] Ἱ ε ρ ο κ λ έ ο υ ς, Συνέκδημος (Burckhardt), σελ. 13.

κατὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Λιουτπράνδου. Ἡ τρίτη δυνατὴ ὑπόθεσις, καθ' ἣν ἡ Κέρκυρα ἀπετέλεσε, κατὰ τὸν Ι΄ αἰῶνα, ἰδίαν διοικητικὴν περιφέρειαν ὑπὸ στρατηγόν, φαίνεται ἀπίθανος.

Κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖον διετέλεσεν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, ἡ Κέρκυρα ὑπήχθη εἰς τὸ ἠπειρωτικὸν θέμα τῆς Βαγενετίας[1]. Τῆς ὑπαγωγῆς ταύτης ἔχομεν τὰς ἀκολούθους μαρτυρίας:

1) Refutatio Marini Geno, Venetorum in Romania Potestatis, ἐκδοθεῖσα κατ' Ὀκτώβριον τοῦ ἔτους 1205: «... dimisimus comuni Venecie provinciam Dirrachij cum chartolarato Glavenizi, et provinciam Vagenecie et Corfu cum tota eius insula»[2].

2) Ἐν τῷ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας χρυσοβούλλῳ Θεοδώρου Κομνηνοῦ τοῦ Δούκα (Ἰούνιος 1228): «... παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἐνεργούντων τὴν Κέρκυραν νῆσον καὶ τὸ τῆς Βαγενετίας θέμα»[3].

Περὶ τοῦ θέματος Κεφαλληνίας ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος παρέχει ἀντιφατικὰς πληροφορίας. Ἐνῷ δηλαδὴ ἐν τῷ Περὶ θεμάτων ἔργῳ (τόμ. Γ΄ σελ. 54, Bonn) γράφει: «ἡ δὲ Κεφαλληνία συμπεριείληπται τῇ Πελοποννήσῳ· οὐδέποτε γὰρ εἰς τάξιν ἐχρημάτισε θέματος», ἐν τῇ συγγραφῇ τῇ ἐπιγραφομένῃ «Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν» (De administrando imperio, σελ. 224 Bonn) γράφει: «Ἰστέον ὅτι ἡ Κεφαλληνίας στρατηγὶς ἤγουν τὰ νησία τοῦρμα ἦν τὸ παλαιὸν τῆς στρατηγίδος Λογουβαρδίας· ἐπὶ δὲ Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου γέγονε στρατηγίς». Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην μαρτυρίαν, ἡ Κεφαλληνία μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν νήσων ἀπετέλει *τοῦρμαν* τοῦ θέματος Λογγοβαρδίας καὶ κατόπιν, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886—912), ἀποσπασθεῖσα, ἀπετέλεσεν ἴδιον θέμα ὑπὸ στρατηγόν. Αἱ μαρτυρίαι τοῦ Πορφυρογεννήτου, πλὴν τῆς ἀντιφάσεως, περιέχουν ἱκανὰς ἀνακριβείας. Ἱστορικὰ κείμενα καὶ σφραγιστικὰ μνημεῖα μαρτυροῦν ὅτι τὸ θέμα Κεφαλληνίας ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ΄ αἰῶνος. Κατωτέρω καταχωρίζομεν τὰς γνωστὰς εἰς ἡμᾶς μνείας τοῦ θέματος:

1) Παρὰ Ἐγινάρδῳ (Eginhard) ἀναφέρεται ὁ Paulus Cefalaniae praefectus ἐν ἔτει 809[4].

---

[1] Περὶ τοῦ θέματος τούτου θὰ γίνῃ κατωτέρω ὁ προσήκων λόγος.

[2] T a f e l - T h o m a s, Urkunden, τόμ. Α΄, σελ. 570. Acta Albaniae, τόμ. Α΄, σελ. 42, ἀριθμ. 130.

[3] M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata graeca, τόμ. 5, σελ. 14.

[4] Παρὰ G. O s t r o g o r s k y, Geschichte des Byzantinischen Staates (= Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumwissenschaft

2) Ἐν τῷ λεγομένῳ Τακτικῷ τοῦ Uspensky ἀναφέρεται «πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Κεφαλληνίας» [1].

3) Παρὰ τῷ Συνεχιστῇ τοῦ Γεωργίου τοῦ Ἁμαρτωλοῦ [2] μνημονεύεται στρατηγὸς Κεφαλληνίας ὁ Μουσουλίκης, ἀκμάσας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α′ τοῦ Μακεδόνος (867—886).

4) Ἐν τῷ Κλητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου (899) γίνεται μνεία «τοῦ ἀνθυπάτου πατρικίου καὶ στρατηγοῦ Κεφαλληνίας» [3].

5) Ὡσαύτως ἐν τῷ Τακτικῷ τοῦ Beneschevic′ [4].

6) Παρὰ Σκυλίτζῃ-Κεδρηνῷ (τόμ. Β′, σελ 457) ἀναφέρεται ὁ στρατηγὸς Κεφαλληνίας Κοντολέων, ὁ ὁποῖος ὁμοῦ μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Σάμου ἀπεστάλησαν κατὰ μῆνα Μάρτιον τοῦ 1010, εἰς Λογγιβαρδίαν διὰ νὰ καταστείλουν τὴν ἀποστασίαν τῶν Λογγιβάρδων Μέλου καὶ Δάττου [5].

Τὰ εἰς τὸ θέμα Κεφαλληνίας ἀναφερόμενα σφραγιστικὰ μνημεῖα, ἱκανὰ τὸν ἀριθμόν, εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

1) Μολυβδόβουλλον φέρον τὴν ἐπιγραφήν : «Κ(ύρι)ε ὁ θ(εό)[ς, β[οήθ(ει) τ[ῷ] δούλῳ ...... ρ. άστ(ῳ) ὑπάτῳ [β(ασιλικῷ)] κου[β(ικουλαρίῳ)] (καὶ) στρ[ατ]ηγῷ Κε[φα]λ[ην(ίας]» [6]. Ὁ Pantchenko ἀποδίδει τὸ μολυβδόβουλλον εἰς τὸν Ζ′—Η′ αἰῶνα, ἀλλὰ τόσον ἡ ἀνάγνωσις ὅσον καὶ ἡ χρονολόγησις δὲν εἶναι ἀσφαλεῖς [7].

2) Μολυβδόβουλλον Η′—Θ′ αἰῶνος : «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέον[τι] β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ) [καὶ] στρα(τηγῷ) Κεφ(αλληνίας) [8].

---

herausgegeben von Walter Otto, Erster Teil. Zweiter Band, ἐν Μονάχῳ, 1940), σελ. 133, σημ. 2. Πρβλ. J. B. Bury, A. History of the Eastern Roman Empire, σελ. 224. V. Beneschevic′, Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften zusammgestellt und revidiert, Byzantinich-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 5 (1926), σελ. 153.

[1] F. Uspensky, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 3 (1898) σελ. 113.

[2] Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, σελ. 845, Bonn.

[3] J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the ninth Century, σελ. 147.

[4] V. Beneschevic′, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 120—121.

[5] Πρβλ. G. Schlumberger, Ἡ Βυζαντινὴ Ἐποποιΐα, τόμ. Β′, (μετάφρασις Ἰ. Λαμπρίδου, Ἀθῆναι 1905), σελ. 639.

[6] B. A. Pantchenko, Katalog Molibdovulov, ἐν Izvestija τοῦ Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. 13 (1908), σελ. 117.

[7] Πρβλ. V. Beneschevic′, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 153. G. Ostrogorsky, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 133, σημ. 2.

[8] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 208. K. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 32.

3) Μολυβδόβουλλον Η′—Θ′ αἰῶνος : «Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ [Κωνστ]αντίν(ῳ) (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καὶ) στρα(τηγῷ) Κεφαλινή[ας] [1].

4) Μολυβδόβουλλον Η′—Θ′ αἰῶνος : «Νικήτᾳ β(ασιλικῷ) πρωτοσπαθ(αρίῳ) [καὶ] στρα(τηγῷ) Κεφ(αλληνίας)» [2].

5) Μολυβδόβουλλον Η′—Θ′ αἰῶνος : «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικολάῳ ὑπ[άτ](ῳ) [(καὶ) χ]αρτ(ουλαρίῳ) Κεφαλ(ληνίας)» [3].

6) Μολυβδόβουλλον Θ′ αἰῶνος : «Στ[εφάνῳ] τῷ βασι[λ]ηκῷ σπαθ[αρ]ίῳ κὲ στρατηγῷ Κεφαλωνία[ς]» [4].

7) Μολυβδόβουλλον Θ′ αἰῶνος : «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικηφόρῳ β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καὶ) στρατ(ηγῷ) Κεφ(αλληνίας)» [5].

8) Μολυβδόβουλλον τῆς αὐτῆς περίπου ἐποχῆς, λίαν ἐφθαρμένον : « . . . (καὶ) στρα[τηγ]ο Κε[φ](αλληνίας)» [6].

9) Μολυβδόβουλλον Ι′—ΙΑ′ αἰῶνος : «Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντ[(ι) σπ]αθ(αρο)κανδ(ι)[δ](άτῳ) (καὶ) χαρ[τουλ](αρίῳ) Κεφα[λη]ν(ίας)» [7].

10) Ἐπὶ μολυβδοβούλλου, λίαν ἐφθαρμένου, ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ G. Schlumberger [8], ἀνήκοντος δέ, κατὰ μὲν τὸν ἐκδότην εἰς τὴν Ι′ ἢ ΙΑ′ ἑκατονταετηρίδα, κατὰ δὲ τὸν κ. Κ. Κωνσταντόπουλον [9] εἰς τὴν τελευταίαν, εὑρίσκομεν τὴν μνείαν τουρμάρχου τινὸς Κεφαλληνίας, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα κατέστη δυσανάγνωστον. Τὸ μολυβδόβουλλον τοῦτο, παρατηρεῖ ὁ κ. Κωνσταντόπουλος [10], μαρτυρεῖ ὅτι τὸ θέμα Κεφαλληνίας, προελθὸν ἐκ τούρμας, ὑπεβιβάσθη καὶ πάλιν, κατὰ τὴν ΙΑ′ ἑκατονταετηρίδα, εἰς τὴν τάξιν τούρμας. Ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή, διότι ἡ τοῦρμα ἀπετέλει ὑποδιαίρεσιν τοῦ θέματος, ἠδύνατο δ' ἑπομένως νὰ ὑπάρχῃ παραλλήλως πρὸς τὸν στρατηγὸν καὶ τουρμάρχης, τοῦ ὁποίου διεσώθη τὸ μολυβδόβουλλον. Πάντως οὐδεμίαν ἄλλην μαρτυρίαν ἔχομεν περὶ τῆς ἐπελθούσης διοικητικῆς μεταβολῆς, ἐὰν πράγματι μεταβολή τις ἐπῆλθεν εἰς τὸ

---

[1] G. Schlumberger, Αὐτόθι.

[2] K. Κωνσταντοπούλου, Αὐτόθι.

[3] G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie byzantine, τόμ. Α′ (Παρίσιοι, 1895), σελ. 205.

[4] Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κ. Ζησίου, Κεφαλληνίας Χριστιανικαὶ Ἀρχαιότητες, ἐν Ἁρμονίᾳ, τόμ. 1 (1900), σελ. 223. Πρβλ. Κωνσταντοπούλου, Αὐτόθι, σελ. 32—33.

[5] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 207.

[6] Αὐτόθι.

[7] B. Pantchenko, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 94.

[8] G. Schlumberger, Αὐτόθι, σελ. 208.

[9] K. Κωνσταντοπούλου, Σημείωσις περὶ τῶν μολυβδοβούλλων τῆς Κεφαλληνίας, ἐν Ἁρμονίᾳ τόμ. 1 (1900), σελ. 249.

[10] Αὐτόθι, σελ. 251.

διοικητικὸν σύστημα τῶν νήσων. Τοὐναντίον, εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ ἀνωτέρω παρατεθέντος χωρίου τοῦ Σκυλίτζη-Κεδρηνοῦ ὅτι, κατὰ τὸ ἔτος 1010, προΐστατο τῆς περιφερείας στρατηγός. Σημειωτέον ἐπὶ πλέον ὅτι αἱ πολιτικαὶ καὶ στρατιωτικαὶ ἀνάγκαι τῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν ἐποχήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποδίδει τὴν διοικητικὴν ταύτην μεταβολὴν ὁ κ. Κωνσταντόπουλος (δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος), ὄχι μόνον δὲν θὰ ἐπέτρεπον τὸν ὑποβιβασμὸν τοῦ θέματος Κεφαλληνίας εἰς τοῦρμαν, ἀλλὰ τοὐναντίον θὰ ἐπέβαλλον τὴν διὰ παντὸς τρόπου ἐνίσχυσιν καὶ τόνωσιν αὐτοῦ.

κβ΄) Orion Patron et Methonis.

Ἐνταῦθα, ὡς καὶ κατωτέρω, ἡ λέξις *ὅριον* ἔχει εἰδικὴν τεχνικὴν σημασίαν, δηλοῦσα διοικητικὴν περιφέρειαν μικροτέραν τῆς τοῦ θέματος. Ἀπαντᾷ δ' αὕτη ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἐγγράφῳ, ἐν τῇ Partitio Romaniae καὶ παρὰ Μιχαὴλ τῷ Ἀκομινάτῳ (βλ. κατωτέρω)[1]. Ποία ἡ εἰδικὴ θέσις τοῦ *ὁρίου* ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως, τὶς προΐστατο αὐτοῦ, δὲν δυνάμεθα, ἐλλείψει σχετικῶν εἰδήσεων, νὰ καθορίσωμεν.

Τὸ ὅριον Πατρῶν καὶ Μεθώνης, μαρτυρούμενον καὶ ὑπὸ τῆς Partitio Romaniae [2], περιελάμβανε πιθανώτατα ὁλόκληρον τὴν νοτίαν καὶ δυτικὴν Πελοπόννησον. Τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς χερσονήσου ὑπήγετο προφανῶς εἰς τὸ ὅριον Κορίνθου, Ἄργους καὶ Ναυπλίου.

Αἱ πόλεις τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Μεθώνης συνάπτονται συνηθέστατα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ἱστορικοῖς. Οὕτω ὁ Κεδρηνὸς (τόμ. Β΄, σελ. 227—228) γράφει: «μαθὼν δὲ ὅτι τὰ τῶν ἐχθρῶν σκάφη τὰ ***δυτικώτερα*** μέρη Πελοποννήσου ληΐζεται, Μεθώνην καὶ Πύλον καὶ Πάτρας . . . ». Ὡσαύτως ὁ Νικήτας ὁ Χωνιάτης (σελ. 840, Bonn): «Ἀθήνας μὲν γὰρ καὶ Εὔβοιαν καὶ τὰ περὶ Μεθώνην καὶ Πάτραν σπεῖρα Καμπάνων καὶ Λατίνων εὐσύνοπτος ὡσεὶ κτήσεις διενείματο πατρῴας» [3].

---

[1] Πρβλ. G. Stadtmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen (ca. 1138—ca. 1222) [=Orientalia Christiana, vol. XXXIII. 2. Num. 91 (Φεβρ.—Μάρτιος, 1934)], σελ. 289—290. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω κειμένων, ὁ Στ. Κυριακίδης, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 474, σημ. 1, καταλέγει καὶ ἄλλα ἔγγραφα, ἐν τοῖς ὁποίοις μαρτυρεῖται ἡ λέξις, καὶ δὴ τὸ Τυπικὸν Γρηγορίου τοῦ Πακουριανοῦ (πρβλ. καὶ σελ. 322): «ἐν τοῖς ὁρίοις τῆς Φιλιππουπόλεως», καὶ χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου τοῦ Β΄ (1298): «ἐν ὁρίοις Θεσσαλονίκης», «ἐν ὁρίοις Βερροίας καὶ Μογλένων». Ἔχομεν ἐν τούτοις νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι εἰς τὰ παρατεθέντα παραδείγματα δὲν προκύπτει σαφῶς ἡ εἰδικὴ τεχνικὴ σημασία τῆς λέξεως.

[2] Tafel - Thomas, Urkunden, Α΄, σελ. 469.

[3] Πρβλ. Tafel, Symbolae criticae, Α΄, σελ. 57—60.

Ὁ G. Schlumberger ἐξέδωκε πολύτιμον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς διοικητικῆς περιφερείας Μεθώνης μολυβδόβουλλον τοῦ Η΄ αἰῶνος: «Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Θεοδότου ἐκ π[ρ]οσόπ(ου) Μεθόνης» [1].

Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως Πατρῶν κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Στ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν, (Ἀθῆναι, 1888), σελ. 222—260, καὶ E. Gerland, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras, (Λιψία, 1903), σελ. 3 κέ. Ἐκ τῶν μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἔργου τοῦ Θωμοπούλου ἐκδοθεισῶν πηγῶν ἰδιαιτέραν ἔχει σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Πατρῶν σχόλιον τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα: «Τῷ τετάρτῳ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ [Νικηφόρου τοῦ Α΄, 802—811] ἡ Πατρῶν τῆς Πελοποννήσου τῆς πατρίδος ἡμῶν μετοικία ἀπὸ τῆς Καλαυρῶν πόλεως τοῦ Ῥηγίου ἀνεκομίσθη εἰς τὸ ἀρχαῖον πόλισμα τῶν Πατρῶν» [2].

κγ΄) Orion Corinthij, Argus et Nauplij.

Ὑπὸ τὸ *ὅριον* τῆς Κορίνθου, Ἄργους καὶ Ναυπλίου ὑπήγοντο ἡ Ἀργολὶς καὶ ἡ Κορινθία, πιθανώτατα δὲ καὶ ἄλλαι ἐπαρχίαι τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου.

Ποία ἡ σχέσις τῶν δύο τούτων *ὁρίων* πρὸς τὸ θέμα Πελοποννήσου, τοῦ ὁποίου τὴν ὕπαρξιν δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν μέχρι τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος, δὲν δυνάμεθα ἐπακριβῶς νὰ καθορίσωμεν. Ἴσως, ἐν τῇ παρατηρουμένῃ κατὰ τὴν ΙΑ΄ καὶ κυρίως κατὰ τὴν ΙΒ΄ ἑκατονταετηρίδα γενικῇ τάσει πρὸς τεμαχισμὸν καὶ κατάτμησιν τῶν παλαιοτέρων μεγάλων διοικητικῶν περιφερειῶν, τὸ *ὅριον* Πατρῶν καὶ Μεθώνης καὶ τὸ τῆς Κορίνθου, Ἄργους καὶ Ναυπλίου, ὑποκατέστησαν ἐν τῇ διοικήσει τὸ παλαιὸν θέμα, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ περιφέρεια ὑπήχθη εἰς τὴν ἐποπτείαν καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ πραίτωρος Ἑλλάδος. Τοῦτο σαφῶς προκύπτει καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν διαφόρων συγγραφῶν τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου, καὶ ἰδίᾳ ἐκ τῶν ἀμέσως παρατιθεμένων χωρίων: Ἐν Προσφωνήματι εἰς τὸν πραίτωρα κὺρ Νικηφόρον τὸν Προσοῦχον ταῖς Ἀθήναις ἐπιστάντα, 9: «τοιοῦτόν σε σωτῆρα, λαμπρότατε ἀνδρῶν καὶ δικαιότατε, αἱ κάμνουσαι πόλεις εὐτύχησαν, ὅσαι τε τῆς *Ἑλλάδος* καὶ ὅσαι τοῦ *Πέλοπος*» [3]. Ἐν Προσφωνήματι εἰς τὸν πραίτωρα κὺρ Δημήτριον τὸν Δριμὺν

---

[1] G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie byzantine, τόμ. Α΄, σελ. 204—205.

[2] Βλ. Σ. Β Κουγέαν, ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, τόμ. 9 (1912), σελ. 474.

[3] Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου Τὰ Σῳζόμενα, τόμ. Α΄ (ἐν Ἀθήναις, 1879), σελ. 145.

ταῖς 'Αθήναις ἐπιστάντα, 1 : «... ἐπεὶ νῦν πρώτως ἧκεν 'Αθήναζε ταμίας εὐνομίας καὶ σωτὴρ *'Ελλάδος καὶ* τῆς τοῦ *Πέλοπος*» [1]. Αὐτόθι, 7 : «... δοκοῦντας ἐπὶ τὴν ἀρχαίαν εὐδαιμονίαν παλινδρομεῖν τὴν *'Ελλάδα* καὶ τὴν τοῦ *Πέλοπος*, ἐπεὶ ὑπὸ σοὶ δικαστῇ καὶ κοσμήτορι ἄγεσθαι καὶ ῥυθμίζεσθαι κατὰ θεῖον εὐτύχησαν»[2]. Αὐτόθι, 47 : «καὶ ὥσπερ τὴν Μήδειάν φασι φεύγουσαν διὰ τοῦ θετταλικοῦ πεδίου τῶν φαρμάκων ἐκχυθέντων, πολυφάρμακον τὴν Θετταλίαν ποιῆσαι, οὕτω καὶ ἡ πραιτωρεία ἀρχή, ἐκεῖθεν ἀρχομένη, κατέχεε τῆς *'Ελλάδος* καὶ τῆς τοῦ *Πέλοπος* πᾶσαν ἀδικίαν ὥσπερ τινὰ δηλητήρια» [3]. 'Εν Προσφωνήματι πρὸς τὸν Μέγαν Δοῦκα τὸν Στρυφνόν, 28 : «τῷ τοι καὶ ὁ θεοειδὴς βασιλεύς, ὥσπερ πρὸς σὲ τὰ τῆς ἀρχῆς διανειμάμενος, πιστεύει σοι τὸν *θρήκηθεν ἀρχόμενον καὶ εἰς τὰ πέρατα Πελοποννήσου διατείνοντα κόσμον . . .* » [4].

Συμπληροῦντες τὰ ἀνωτέρω περὶ τοῦ *ὁρίου* Κορίνθου, Ἄργους καὶ Ναυπλίου λεχθέντα, ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἡ Κόρινθος διετέλεσε κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἡ ἕδρα τοῦ στρατηγοῦ Πελοποννήσου. Οὕτω, κατὰ τὴν πολιορκίαν τῶν Πατρῶν ὑπὸ τῶν Σλάβων (805), «ὁ τηνικαῦτα στρατηγὸς ὑπῆρχε πρὸς τὴν ἄκραν τοῦ θέματος ἐν κάστρῳ Κορίνθου» [5], ἐκεῖ δέ, βραδύτερον, ὁ ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε εὗρε διατρίβοντα τὸν πραίτωρα Βασίλειον τὸν 'Απόκαυκον [6].

Περὶ τοῦ Ναυπλίου εἰδικώτερον τοῦτο μόνον γνωρίζομεν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διοίκησιν, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1032 μνημονεύεται ὁ στρατηγῶν Ναυπλίου [7] Νικηφόρος ὁ Καραντηνὸς παρὰ τῷ Κεδρηνῷ, τόμ. Β', σελ.

---

[1] Αὐτόθι, Α', σελ. 157.

[2] Αὐτόθι, Α', σελ. 160.

[3] Αὐτόθι, Α', σελ. 177.

[4] Αὐτόθι, Α' σελ. 335. Περὶ τῶν σφραγιστικῶν μνημείων τοῦ ἡνωμένου θέματος Πελοποννήσου καὶ 'Ελλάδος, ὡς καὶ τῆς πραιτωρίας τῆς αὐτῆς διοικητικῆς περιφερείας, βλ. Ν. 'Α. Β έ η, Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas, Βυζαντινὰ Χρονικὰ τῆς Πετρουπόλεως, τόμ. 21 (1914), σελ. 214 κέ. (τμῆμα τρίτον).

[5] Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ τ ο ῦ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ή τ ο υ, Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν 'Ρωμανόν, τόμ. Γ' (Bonn), σελ. 217. Πρβλ. J o h n H. F i n l e y, Corinth in the Middle Ages, ἐν Speculum, τόμ. 7 (1932), σελ. 480. Περὶ τῆς καθόλου ἱστορίας τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, βλ. Αὐτόθι, σελ. 477 κέ.

[6] Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, 'Ο βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Νέῳ 'Ελληνομνήμονι, τόμ. 3 (1906), σελ. 174.

[7] 'Ο Κ. H o p f, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, ἐν E r s c h καὶ G r u b e r, Allgemeine Encyklopädie, τόμ. 85, σελ. 139, διορθώνει ἄνευ λόγου τὸ χωρίον τοῦ Κεδρηνοῦ καὶ αὐθαιρέτως ἀποκαλεῖ τὸν Καραντηνὸν στρατηγοῦντα Ναυπάκτου. Τὴν γνώμην τοῦ Hopf ἀποδέχεται

499 : «Σαρακηνοὶ δὲ τὴν παράλιον καταδραμόντες τοῦ 'Ιλλυρικοῦ μέχρι Κερκύρας καὶ αὐτὴν πυρπολήσαντες. ἀλλ' οἱ μὲν ἄλλοι ἀπήμονες κακῶν οἴκαδε ὑπενόστησαν, Σαρακηνοὶ δὲ ὑπό τε 'Ραουσαίων καὶ τοῦ *στρατηγοῦντος ἐν Ναυπλίῳ* Νικηφόρου πατρικίου τοῦ υἱοῦ τοῦ Καραντηνοῦ κακῶς ἔπαθον, καταπολεμηθέντες καὶ τὰ πλείω ἀποβαλόντες τῶν σκαφῶν» [1].

Πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν τελευταίων ἐτῶν, τῶν ἀμέσως προηγουμένων τῆς λατινικῆς κατοχῆς, συνδέεται τὸ ὄνομα τοῦ περιπύστου ἐπιχωρίου ἄρχοντος Λέοντος τοῦ Σγουροῦ. Οὗτος ἐκ Ναυπλίου ὁρμώμενος καὶ κατὰ πατρικὴν κληρονομίαν τὰς τύχας τῆς πόλεως ταύτης χειριζόμενος [2], ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, περὶ τῶν ὁποίων Νικήτας ὁ Χωνιάτης λέγει ὅτι εἰς «ὁλοσχερῆ φιλοτιμίαν κατὰ τῆς ἑαυτῶν πατρίδος ὑπεκκαέντες, ἀνδραποδώδεις ἄνθρωποι, τρυφῇ καὶ ταῖς ἄλλαις ἀπονοίαις διεφθαρμένοι, ὀχυρωμάτων καὶ φρουρίων ἀποτόμων λαβόμενοι, οἱ δὲ καὶ πόλεων ἐντειχίστων ἐπιβάντες, κακοδαίμονας τυραννίδας περιεβάλοντο» [3], καθ' ἣν στιγμὴν τὸ Βυζαντινὸν κράτος, ἐν ἀποσυνθέσει καὶ ἀναρχίᾳ εὑρισκόμενον, ἤγετο πρὸς τὴν καταστροφήν. 'Η σταδιοδρομία, τὰ ἐπιτεύγματα καὶ αἱ καθ' ὅλου ὑπηρεσίαι τοῦ ἀνδρὸς τούτου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπασχολήσουν ἡμᾶς ἐνταῦθα, εἰδικῶς μελετῶντας τὰ τῆς διοικήσεως τῶν τριῶν πελοποννησιακῶν πόλεων. Τοῦτο μόνον θὰ ἦτο εὐκταῖον νὰ ἐγνωρίζομεν : ποία ἡ ἀρχή, τὴν ὁποίαν ἤσκει ἀρχικῶς μὲν ὁ πατὴρ εἶτα δὲ αὐτὸς οὗτος ὁ Λέων ὁ Σγουρός ; Πόθεν ἤντλουν αὐτήν;— Δυστυχῶς εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα δὲν εἶναι δυνατόν, ἐλλείψει πηγῶν, νὰ ἀπαντήσωμεν. 'Η περισωθεῖσα ἔμμετρος σφραγὶς τοῦ Λέοντος :

Σεβαστοϋπέρτατον, Μάρτυς, με σκέποις
Λέοντα Σγουρ(ῶ)ν ἐκ γένους κατηγμένον [4],

μαρτυρεῖ ὅτι οὗτος ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ σεβαστοϋπερτάτου, ἀλλ', ὡς

καὶ ὁ H e r t z b e r g, 'Ιστορία τῆς 'Ελλάδος, μετ. Π. Καρολίδου, τόμ. Α', σελ. 405.

[1] Πρβλ. Μ. Λ α μ π ρ υ ν ί δ ο υ, 'Η Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, (ἐν 'Αθήναις, 1898), σελ. 39.

[2] Τοῦτο τοὐλάχιστον δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ φράσεως Νικήτα τοῦ Χωνιάτου (σελ. 800, Bonn) : « . . . πατρῷόν τι μέτρον ἀναπληρῶν καὶ χειρίζων οὐχ αἱμάτων καθαρεῦον κληρούχημα».

[3] Ν ι κ ή τ α ς Χ ω ν ι ά τ η ς, σελ. 840—841.

[4] Κ. Μ. Κ ω ν σ τ α ν τ ο π ο ύ λ ο υ, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 134. Πρβλ. V. L a u r e n t, Les bulles métriques dans la Sigillographie byzantine, 'Ελληνικά, τόμ. 5 (1932), σελ. 173—174.

ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ V. Laurent [1], ἡ ἀπονομὴ τοῦ ἐπιζήλου τούτου τίτλου εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἐκθρονίσεως Ἀλεξίου τοῦ Γ′ (1203), ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, κατέφυγε πρὸς τὸν Σγουρὸν καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ὡς σύζυγον τὴν ἀπὸ τοῦ Μουρτζούφλου διαζευχθεῖσαν κόρην του Εὐδοκίαν. Πιθανώτερον φαίνεται ὅτι ὁ Σγουρὸς ἀνῆκεν εἰς τὴν τάξιν τῶν ἐπιχωρίων ἀρχόντων [2] καὶ ὅτι ἑπομένως οὐδεμίαν νόμιμον εἶχεν ἐντολὴν ἐν τῇ διοικήσει τοῦ *ὁρίου* Κορίνθου, Ἄργους καὶ Ναυπλίου.

κδ′) Orion Thebareum et Euripij, cum insulis Andro et Caristo, Keo, Milo et in ceteris insulis, que sub Andro sunt et Caristo.

Μετὰ τὸ *ὅριον* Κορίνθου, Ἄργους καὶ Ναυπλίου, τὸ ἔγγραφον ἀναφέρει τὸ *ὅριον* Θηβῶν καὶ Εὐρίπου, μετὰ τῶν νήσων Ἄνδρου καὶ Καρύστου [3], Κέω, Μήλου καὶ τῶν λοιπῶν νήσων, ὅσαι εὑρίσκονται, ὑπὸ τὴν Ἄνδρον καὶ τὴν Κάρυστον. Τὸ ὅριον Θηβῶν καὶ Εὐρίπου εἶναι γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλης πηγῆς, τοῦ πολυτίμου Ὑπομνηστικοῦ εἰς τὸν βασιλέα κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου [4]. Καὶ ἡ περιφέρεια αὕτη ὑπήγετο ὡσαύτως εἰς τὴν ἐποπτείαν καὶ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ πραίτωρος τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, διῳκεῖτο δὲ πιθανώτατα ὑπὸ *ἄρχοντος*. Μολυβδόβουλλον τοῦ Ι′—ΙΑ′ αἰῶνος παραδίδει εἰς ἡμᾶς τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος Θηβῶν Καλλονᾶ :

---

[1] V. Laurent, Αὐτόθι.

[2] Ἡ διάκρισις μεταξὺ ἐπιχωρίων καὶ θεματικῶν ἀρχόντων εἶναι σαφὴς ἐν ἐπιστολαῖς τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου (Τὰ Σῳζόμενα, τόμ. Β′, σελ. 277 κέ.), ἔνθα οἱ θεματικοὶ ἄρχοντες ἀντιδιαστέλλονται πρὸς τοὺς κτηματικοὺς ἄρχοντας, τοὺς γαιοκτήμονας. Οὐχὶ σπανίως οἱ κτηματικοὶ ἄρχοντες συνδυάζουν καὶ τὴν ἰδιότητα τοῦ θεματικοῦ.

[3] Σημειωτέον ὅτι ὁ γράψας τὸ ἔγγραφον ποιεῖται ἰδιαιτέραν μνείαν τῆς πόλεως Καρύστου, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ νῆσον ! Εἰς τὴν σύγχυσιν ταύτην συνετέλεσε, νομίζομεν, ἡ ὕπαρξις ἰδίας ἐπισκοπῆς Καρύστου. Καὶ ἄλλο κείμενον μεσαιωνικόν, ἀδήλου συγγραφέως, ἐκλαμβάνει τὴν Κάρυστον ὡς νῆσον. Βλ. J. Fr. Boissonade, Anecdota graeca, τόμ. Α′, σελ. 418—419 : «Ὅτι ἀντικρὺ τῆς Ἀττικῆς κεῖται νῆσος πλάγιος, ἐν ᾗ φύεται λίθος ξαινομένη καὶ ὑφαινομένη, ὥστε τὰ ὕφη χειρόμακτρα γίνεσθαι, ῥυπωθέντα δὲ εἰς φλόγα ἐμβάλλεσθαι· καὶ ἀποκαθαίρεσθαι λέγουσιν ὁμοίως τοῖς πλυνομένοις λινοῖς. Καλεῖται δὲ ἡ νῆσος αὕτη Κάρυστος».

[4] Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου Τὰ Σῳζόμενα. τόμ. Α′, σελ. 308.

Θεοτόκε βοήθει Καλλονᾷ ἄρχοντι Θη[β](ῶ)ν [1].

Ἐπίσης ἐν τῷ Βίῳ τοῦ ὁσίου Μελετίου τοῦ Νέου τοῦ ἀσκήσαντος ἐν τῷ ὄρει τῆς Μυουπόλεως (περ. 1035—1105), ἔργῳ τοῦ ἐπισκόπου Μεθώνης Νικολάου, ἀναφέρεται Βρυέννιός τις δοὺξ τῶν Θηβῶν, πιθανώτατα ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος [2]. Οὗτος ὅμως προΐστατο, προφανῶς, εὐρυτέρας διοικητικῆς περιφερείας.

Ἡ Εὔβοια, γνωστὴ κατὰ τοὺς μέσους καὶ νεωτέρους χρόνους ὑπὸ τὰ ὀνόματα *Εὔριπος*, *Ἔγριπος* καὶ *Χρῆπος* (τὸ τελευταῖον τοῦτο οὐδόλως μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς παραδόσεως, φαίνεται δὲ ὀφειλόμενον εἰς σφάλμα γραφικόν), διῳκεῖτο ἤδη κατὰ τὸν Ι′ αἰῶνα ὑπὸ *ἄρχοντος*, ὑπαγομένου εἰς τὸ θέμα Ἑλλάδος : «Ἰστέον ὅτι ἐδέξατο ὁ ἄρχων *Χρήπου* (γρ. Εὐρίπου, Ἐγρίπου) ἐν τῷ θέματι Ἑλλάδος καμεῖν σαγίττας χιλιάδας σ′ καὶ μεναύλια χιλιάδας γ′» [3]. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος ἐν ἐπιστολαῖς τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου, ἀναφέρεται «ὁ ἀπ' Εὐρίπου ὁρμώμενος *ἄρχων θεματικὸς* Χαλκούτζης ὁ σεβαστός, ἀνὴρ μισολατῖνος εἴπερ τις *ἄλλος*» [4], «τῶν ἐν Χαλκίδι τῆς Εὐβοίας κτηματικῶν ἀρχόντων τὰ πρῶτα ὤν» [5], «τὰ πρῶτα ὢν τῶν ἐκεῖσε [ἐν Εὐρίπῳ] *θεματικῶν* καὶ *κτηματικῶν* ἀρχόντων» [6].

---

[1] Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 20. Πρβλ. N. A. Bees, Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas, ἐν Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς τῆς Πετρουπόλεως, τόμ. 21 (1914), σελ. 204—205 (τμῆμα τρίτον).

[2] Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης καὶ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Βίοι Μελε- ίου τοῦ Νέου ἐκδιδόμενοι ὑπὸ Βασιλείου Βασίλειεβσκη [Συλλογὴ ῆς Παλαιστινιακῆς Ἑταιρείας, τόμ. 6, τεῦχος 17, ἐν Πετρουπόλει, 1886], σελ. 29. Πρβλ. Ed. Kurtz, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σελ. 311. Βλ. καὶ Acta Albaniae, τόμ. Α′, σελ. 20. † Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Ὁ Ὅσιος Μελέτιος ὁ Νέος, ἐν Θεολογίᾳ, τόμ. 13 (1935), σελ. 117.

[3] Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως (Bonn), σελ. 657. Πρβλ. Tafel, De Thessalonica eiusque agro, σελ. 487.

[4] Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου Τὰ Σῳζόμενα, τόμ. Β′, σελ: 277.

[5] Αὐτόθι, σελ. 278.

[6] Αὐτόθι, σελ. 280. Ὁ B. Pantchenko, Katalog Molibdovulov, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 13 (1908), σελ. 143, ἐδημοσίευσε μολυβδόβουλλον Γρηγορίου πρωτοασηκρῆτις τοῦ Χαλκούτση, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μετὰ τοῦ Χαλκούτση τῆς Εὐβοίας. Πρβλ. N. A,

κε') *Dodecanissos.*

Τὸ ὄνομα Δωδεκάνησος, πρὸς δήλωσιν συμπλέγματος νήσων οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντος πρὸς τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο σήμερον φερόμενον, μαρτυρεῖται τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 781, καθ' ὃ μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους ὁ δρουγγάριος τῆς Δωδεκανήσου Θεοφύλακτος ὁ τοῦ Ῥαγγαβέ [1]. Βραδύτερον ὁ Σκυλίτζης-Κεδρηνὸς (τόμ. Β', σελ. 38, Bonn), ὁμιλῶν περὶ τῶν «κακώσεων» Νικηφόρου τοῦ Α' καὶ ἀντιγράφων τὸν Θεοφάνη, λέγει: «...καὶ τοὺς ὠνησαμένους ἔξω τῆς Ἀβύδου σώματα οἰκετικὰ ἀνὰ δύο νομίσματα τελέσαι προσέταξε, μάλιστα τοὺς κατὰ τὴν Δωδεκάνησον» [2]. Εἰς τὸν βασιλικὸν βεστήτορα καὶ ἀναγραφέα Δωδεκανήσου Χριστόφορον ἀπέδωκεν ὁ A. Mordtmann [3] μολυβδόβουλλον τοῦ Θ' αἰῶνος, ἀλλ' ἡ ἀνάγνωσίς του ἀμφισβητεῖται [4] ἄνευ ἐπαρκῶν, καθ' ἡμᾶς, λόγων. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἅλωσιν τὸ ὄνομα διετηρήθη καὶ ἀνεφέρετο εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ Μάρκου Σανούδου:

Πρῶτα τοῦ ἔδωκε ὁ βασιλεὺς διὰ δωρεὰν καὶ προίκιον
ὅλην τὴν ***Δωδεκάνησον***, νὰ τὴν κρατῇ ἀπ' αὖτον [5].

Bees, Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas, ἐν Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς τῆς Πετρουπόλεως, τόμ. 21 (1914), σελ. 206—207 (τμῆμα τρίτον).

[1] Θεοφάνης, ἔκδ. De Boor, Α', σελ. 454. Πρβλ. Tafel, Symbolae criticae, Α', σελ. 62. Π. Γ. Ζερλέντου. Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς Ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου θαλάσσης, τόμ. Α' (ἐν Ἑρμουπόλει, 1918), σελ. 5—6 Κ. Ἀμάντου, Δωδεκάνησος, Byz. Zeitschrift, τόμ. 30 (1929—1930), σελ. 245.

[2] Πρβλ Tafel, Αὐτόθι, σελ. 62. Π. Ζερλέντην, Αὐτόθι, σελ. 6. Κ. Ἄμαντον, Αὐτόθι, σελ. 245.

[3] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 194.

[4] Π. Γ. Ζερλέντου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 7.

[5] Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἔκδ. J. Schmitt, στ. 2603—2604. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι αἱ ἄλλαι παραλλαγαὶ τοῦ Χρονικοῦ χρησιμοποιοῦν εἰς τὰ ἀντίστοιχα χωρία τὸ ὄνομα Ἀρχιπέλαγος. Βλ. Livre de la Conqueste, ἔκδ. J. Longnon, § 185, ἔνθα ὁ τύπος Archepellague, καὶ Libro de los Fechos (ἀραγωνικὴ διασκευὴ) ἔκδ. A. Morel-Fatio, § 253 (πρβλ. καὶ § 521, 548 κ. ἀ.), ἔνθα οἱ τύποι Arcepelego καὶ Archipelago. Ἡ Δὶς Ἑλένη Βουραζέλη, γράφουσα περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως Ἀρχιπέλαγος (Ἀρχιπέλαγος—Αἰγαῖον Πέλαγος, Ἀθῆναι, 1941), ἠγνόησε τοὺς τύπους τούτους. Ὁ παραλληλισμὸς τῶν τριῶν διασκευῶν, δεικνύων τὴν ἀποστροφὴν τοῦ Ἕλληνος ποιητοῦ, ὅπως χρησιμοποιήσῃ τὴν ξενικῆς προελεύσεως λέξιν Ἀρχιπέλαγος, εἶναι ἐξόχως διδακτικός.

Μεταγενέστεροι συγγραφεῖς, ὡς οἱ Δημητριεῖς Δανιὴλ καὶ Γρηγόριος [1] καὶ ὁ Ἀθηνῶν Μελέτιος [2], νομίζουν ὅτι καὶ ὁ ἄλλοθεν μαρτυρούμενος τύπος *Δουκάνησα* [3] εἶναι ὁ ὀρθός, προελθὼν ἐκ τοῦ ὀνόματος τῶν δουκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ἀλλ' ἡ λαϊκὴ παράδοσις ἐν τῷ διστίχῳ:

Ὅ,τ' εἶν' ἡ Πάρος κ' ἡ Ἀξιὰ
δὲν εἶν' τὰ Δώδεκα νησιά [4],

διετήρησε τὴν ὀρθὴν ἐτυμολογίαν.

Τὸ ὄνομα Δωδεκάνησος ἀπεδόθη ἀρχικῶς εἰς τὰς περὶ τὴν Δῆλον νήσους, τὰς Κυκλάδας λεγομένας, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὸν Στράβωνα (Ι' 485), ἦσαν αἱ ἑξῆς: Κέως, Κύθνος, Σέριφος, Μῆλος, Σίφνος, Κίμωλος, Πάρος, Νάξος, Σῦρος, Μύκονος, Τῆνος καὶ Ἄνδρος. Καθ' ὃν ὅμως τρόπον τὸ ὄνομα τῶν Κυκλάδων ἐπεξετάθη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας πέραν τοῦ ἀρχικοῦ συμπλέγματος, ἀφοῦ κατήντησε νὰ δηλώνῃ τὴν Σκῦρον, τὴν Χίον, τὴν Λέσβον καὶ τὴν Ῥόδον, οὕτω καὶ ὁ ὅρος Δωδεκάνησος περιέλαβε πλείστας νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους [5]. Ὅτε δέ, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, ἀποκατεστάθη τὸ λογιώτερον ὄνομα ***Κυκλάδες***, τὸ παραμεληθὲν λαϊκώτερον *Δωδεκάνησα* ἢ *Δουκάνησα* περιωρίσθη πρὸς δήλωσιν τῶν περὶ τὴν Ῥόδον, δώδεκα καὶ αὐτῶν νήσων.

Παρὰ τὴν μεγάλην των ἐπέκτασιν, τὰ ὀνόματα ***Δωδεκάνησος*** καὶ ***Κυκλάδες*** δὲν κατίσχυσαν ἐν τῇ διοικητικῇ ὁρολογίᾳ. Οὕτω ἐν ἔτει 1079 ἀναφέρεται «διοικητὴς τῶν Κυκλάδων νήσων» [6], τῷ 1088 ὁ Νικόλαος Τζάνζης, μάγιστρος, κριτὴς καὶ ἀναγραφεὺς τῶν Κυκλάδων νήσων [7] καὶ τέλος, τῷ 1263, «Λέων ὁ Ἐσκαμματισμένος ἀναγραφεὺς Ῥόδου καὶ τῶν

---

[1] Δανιὴλ ἱερομονάχου καὶ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου, Γεωγραφία νεωτερική, (ἐν Βιέννῃ, 1791), τόμ. Α', σελ. 281. Πρβλ. Π. Γ. Ζερλέντου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 7. Κ. Ἀμάντου, Τρίνασος—Δωδεκάνησος, Ἑλληνικά, τόμ. 7 (1934), σελ. 275 276.

[2] Μελετίου, Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα, (ἐν Βενετίᾳ, 1807), τόμ. Γ', σελ. 5-6. Πρβλ. Π. Ζερλέντην, Αὐτόθι. Κ. Ἄμαντον, Αὐτόθι.

[3] Βλ. Π. Ζερλέντου, Αὐτόθι, σελ. 7—8.

[4] Παρὰ Π. Ζερλέντῃ, Αὐτόθι, σελ. 7, καὶ Κ. Ἀμάντῳ, σελ. 275

[5] Π. Ζερλέντου, Αὐτόθι. Κ. Ἀμάντου, Byz. Zeitschrift, τόμ. 30, σελ. 244.

[6] Miklosich-Müller. Acta et Diplomata graeca, τόμ. 6, σελ. 22.

[7] Αὐτόθι, σελ. 55—57.

περὶ αὐτὴν καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων»[1]. Τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶναι σποραδικά, γενικῶς δὲ παρατηροῦμεν ὅτι, ἀντὶ τῶν ὀνομάτων τούτων, ἐπεκράτησεν ἐν τῇ διοικήσει τὸ ὄνομα Αἰγαῖον.

Ἤδη ἐν τῷ Τακτικῷ τοῦ Uspensky ἀναφέρεται ὁ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους[2] ἀντὶ τοῦ δρουγγαρίου Δωδεκανήσου, τὸν ὁποῖον εἴδομεν μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους. Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Θ' αἰῶνος τὸ Αἰγαῖον προήχθη εἰς θέμα, τοῦ ὁποίου προΐστατο ὁ ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Αἰγαίου πελάγους, περιλαμβανόμενος τόσον ἐν τῷ Κλητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου[3] ὅσον καὶ ἐν τῷ Τακτικῷ τοῦ Beneschevic[4]. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (Περὶ θεμάτων, τόμ. Γ', σελ. 43, Bonn) γράφει σχετικῶς τὰ ἑξῆς: «προσῳκείωνται δὲ τῷ στρατηγῷ τοῦ Αἰγαίου πελάγους αἵ τε Κυκλάδες νῆσοι καλούμεναι καὶ τῶν Σποράδων, ὧν προέχουσιν ἥ τε Μιτυλήνη καὶ Χίος καὶ αὐτὴ ἡ Λῆμνος».

Τὰς πενιχρὰς ταύτας τῶν πηγῶν πληροφορίας συμπληρώνουν ἐπωφελῶς τὰ δημοσιευθέντα πολυτιμότατα σφραγιστικὰ μνημεῖα. Ἐκ τούτων ἀναφέρονται εἰς δρουγγαρίους:[5].

1) Μολυβδόβουλλον τοῦ Θ' αἰῶνος: «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικήτᾳ β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ) δρουγγα[ρ](ίῳ) Αἰγέου Πε[λάγους]». Τὸ μολυβδόβουλλον τοῦτο, ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Μηλιαράκη[6], ἀπεδόθη ὑπὸ τοῦ ἐκδότου εἰς τὸν δρουγγάριον τοῦ πλοΐμου, τὸν ναύαρχον δηλαδή, Νικήταν, ὁ ὁποῖος μετέσχε τῆς ἀτυχοῦς κατὰ τῶν Ἀράβων τῆς Σικελίας ἐκστρατείας τοῦ ἔτους 966 καὶ ὁ ὁποῖος, γενόμενος αἰχμάλωτος, ἔγραψεν ἐν Μεχεδίᾳ (Mahdia) τῆς Τύνιδος τὸν ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων ἀποκείμενον κώδικα τὸν περιέχοντα ὁμιλίας Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐν τῷ σχετικῷ βιβλιογραφικῷ σημειώματι λέγεται:

---

[1] Αὐτόθι, σελ. 214—216, 217—219.

[2] F. Uspensky, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 3 (1898), σελ. 120. V. Beneschevic', Die byzantinischen Ranglisten, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 5 (1926), σελ. 129.

[3] J. B. Bury, The Imperial Administrative System, σελ. 147.

[4] V. Beneschevic', Αὐτόθι, σελ. 122.

[5] Περὶ τῶν δρουγγαρίων βλ. Ἰ. Κουλακόφσκη, Δροῦγγος καὶ δρουγγάριος, ἐν Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς τῆς Πετρουπόλεως. τόμ. 9 (1902), σελ. 1—30 (ῥωσσ.). E. Stein, Untersunchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, τόμ. 2 (1926), σελ. 56-57. Hanton, Lexique explicatif du Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure. Byzantion, τόμ. 4 (1927—1928), σελ. 79—80.

[6] Ἀντ. Μηλιαράκη, Μολυβδόβουλλον Νικήτα, βασιλικοῦ σπαθαρίου

«Ἐγράφη ἡ παροῦσα βίβλος οἰκείᾳ χειρὶ Νικήτα α' σπαθαρ(ίου) καὶ γεγονότος δρουγγαρίου τοῦ πλοΐμου . . .». Ἀλλ' ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ κ. Κ. Κωνσταντόπουλος[1], οὔτε οἱ τίτλοι τῶν δύο προσώπων ταυτίζονται οὔτε τὰ τεχνικὰ γνωρίσματα τοῦ μολυβδοβούλλου ἐπιτρέπουν νὰ ἀποδώσωμεν αὐτὸ εἰς τὸν Ι' αἰῶνα. Εἰς ταῦτα προσθέτομεν ὅτι, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας ὁ κ. Κωνσταντόπουλος δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ι' αἰῶνος ἡ περιφέρεια τοῦ Αἰγαίου διῳκεῖτο ὑπὸ στρατηγοῦ[2], οὐχὶ δὲ ὑπὸ δρουγγαρίου. Μετὰ πλείονος ἑπομένως πιθανότητος ὁ διαπρεπὴς Ἕλλην νομισματολόγος προσέγραψε τὸ ἡμέτερον μολυβδόβουλλον εἰς τὸν κατὰ Θ' αἰῶνα ἀκμάσαντα ναύαρχον Νικήταν Ὠορύφαν[3].

2) Μολυβδόβουλλον τοῦ Θ' αἰῶνος: «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ β(ασιλικῷ) α' σπ(αθαρίῳ) κ(αὶ) δρουγ(γαρίῳ) τ(οῦ) Αἰγέ(ου) Πελάγους»[4].

3) Ἕτερον μολυβδόβουλλον τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος: «Ἰωαήνῳ [=Ἰωάννῃ] β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ) κ(αὶ) δρουγγ(αρίῳ) τοῦ Αἰγ(αίου) Πελ(άγους)»[5].

4) Μολυβδόβουλλον ἀνῆκον πιθανῶς εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα: «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ .... β(ασιλικῷ) σπ(αθαρίῳ) κ(αὶ) δρουγ(γαρίῳ) τ(οῦ) Αἰγέ(ου) Πελ(άγους)»[6].

Εἰς στρατηγοὺς τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ἀναφέρονται:

1) Μολυβδόβουλλον τοῦ Ι' αἰῶνος: «Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλ(ῳ)

καὶ δρουγγαρίου Αἰγαίου Πελάγους, ἐν Διεθνεῖ Ἐφημερίδι Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας, τόμ. 1 (1898), σελ. 443—450. Πρβλ. Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 29.

[1] Κ. Κωνσταντοπούλου, Ἡ σφραγὶς τοῦ ναυάρχου Νικήτα Ὠορύφα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1925, σελ. 439 κέ.

[2] Οὐχὶ ὀρθὰ εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Κωνσταντοπούλου, Αὐτόθι, σελ. 445, γραφόμενα, ὅτι: «ἐν ὅσῳ ἐπεκρέματο ὁ ἐκ τῶν Ἀράβων κίνδυνος, αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου διετέλουν ὑπὸ ναύαρχον, ὅταν δ' ὁ κίνδυνος ἐκεῖνος ἐξεμηδενίσθη κατὰ τὴν Ι' ἑκατονταετηρίδα διὰ τῆς ἀνακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἀνετέθη ἡ διοίκησις τοῦ θέματος εἰς στρατηγὸν κατὰ τὴν κανονικὴν διοικητικὴν ἱεραρχίαν . . .». Ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ἡ περιφέρεια τοῦ Αἰγαίου Πελάγους προήχθη εἰς θέμα πολὺ ἐνωρίτερον, νομίζομεν δ' ἀντιθέτως ὅτι ὁ ἀραβικὸς ἀκριβῶς κίνδυνος ὑπηγόρευσε τὴν διοικητικὴν ταύτην μεταβολήν.

[3] Κ. Κωνσταντοπούλου, Αὐτόθι, σελ. 445 κέ.

[4] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 193.

[5] Αὐτόθι, σελ. 194.

[6] Αὐτόθι, σελ. 195.

Στυλιαν(ῷ) β(ασιλικῷ) α' σπαθ(αρίῳ) κ(αὶ) στρατ(ηγῷ) τοῦ Αἰγαίου Πελάγ(ους)» [1].

2) Μολυβδόβουλλον τοῦ Ι' αἰῶνος: «... β(ασιλικῷ) σπαθαροκανδ(ι)δ(άτῳ) κ(αὶ) στρατηγ(ῷ) Αἰγ(αίου) Πελάγ(ους)» [2].

3) Μολυβδόβουλλον τοῦ Ι' αἰῶνος: «[† Κύριε βοήθ]ει τῷ σῷ δούλ(ῳ) Λέοντ(ι) β(ασιλικῷ) σπαθ(αρίῳ) κ(αὶ) στρατηγ(ῷ) τ(οῦ) Ἐγγέου Πελ[άγ](ους)» [3].

Εἰς δοῦκα καὶ πραίτωρα τοῦ Αἰγαίου ἀναφέρεται μολυβδόβουλλον τοῦ ΙΑ'—ΙΒ' αἰῶνος: «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Νικηφόρῳ [(πρωτο)προέ]δρῳ βε[στάρχ(ῃ) δ]ουκὶ [καὶ] πραίτ[ω]ρ(ι) τοῦ Αἰγαίου τῷ Βατάτ(ζῃ)» [4].

Εἰς ἄλλους τέλος, λειτουργοὺς ἀναφέρονται:

1) Μολυβδόβουλλον τοῦ Θ' αἰῶνος: «Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Χριστοφόρῳ β(ασιλικῷ) βεστίτορ(ι) κ(αὶ) ἀναγραφ(εῖ) ΙΒΝΙC» (=Δωδεκανήσου) [5]. Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἡ ἀνάγνωσις τοῦ μολυβδοβούλλου τούτου ἀμφισβητεῖται.

2) Μολυβδόβουλλον τοῦ Ι' αἰῶνος: «† Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Ὀρέστ(ῃ) σπαθαρ(ο)κανδ(ι)δ(άτῳ) κ(αὶ) χ(αρ)του(λαρίῳ) τοῦ Ἐγέου Πελάγου(ς)» [6].

3) Μολυβδόβουλλον Η'—Θ' αἰῶνος: «Θ(ε)οτόκ(ε) βοήθ(ει) [†] Μι[χα]ὴλ β(ασιλικῷ) στρά(τορι) (καὶ) χαρτ(ουλαρίῳ) τοῦ Αἰγ(αίου) Πελάγ(ους)» [7].

4) Μολυβδόβουλλον ΙΑ'—ΙΒ' αἰῶνος: «... α' σπαθ(αρίῳ) ἐπὶ τ(οῦ) Χρ(υσο)τρι[κλ](ίνου) [κρι]τ(ῇ) ἐπὶ τ(οῦ) Ἱπποδρ(όμου) κ(αὶ) τ(οῦ) Αἰγ(αίου) Πελ(άγους)» [8].

---

[1] Αὐτόθι, σελ. 194.

[2] Αὐτόθι, σελ. 195.

[3] G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie byzantine, Α' (Παρίσιοι, 1895), σελ. 225—226. Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 29.

[4] Β. Α. Pantchenko, Katalog Molybdovullov, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 9 (1904), σελ. 376.

[5] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 194.

[6] Αὐτόθι.

[7] V. Laurent, Sceaux byzantins inédits, Byz. Zeitschrift, τόμ. 33 (1933), σελ. 348.

[8] G. Schlumberger, σελ. 194. Πρὸς ἄδηλον «κριτὴν Αἰγαίου» ἀπευθύνονται ἐπιστολαὶ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ παρὰ Κ. Σάθᾳ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 5, σελ. 297 καὶ 338.

5) Μολυβδόβουλλον Ι'—ΙΑ' αἰῶνος: «... [β]εστά[ρ]χ(ῃ) καὶ κριτ(ῇ) τ[οῦ] <Αἰγαί>ου Πελάγου[ς] τῷ Σκλη[ρ]ῷ» [1].

6) Μολυβδόβουλλον ἀχρόνιστον φέρον τὴν ἔμμετρον ἐπιγραφήν: «Παύλου σφραγὶς κρίνοντ[ο]ς Αἰγαῖον πλόον» [2].

κς') *Mitilinim. Chios. Samos. Rodos. Kos. Strovilos.*

Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ῥητῶς μαρτυρεῖ [3] ὅτι ἐκ τῶν νήσων τούτων ἡ Μυτιλήνη καὶ ἡ Χίος, ὡς καὶ ἡ Λῆμνος, ἀνῆκον εἰς τὸ θέμα Αἰγαίου Πελάγους. Ἐν τούτοις σφραγιστικὰ μνημεῖα παρέχουν περὶ τῆς Χίου ἰδιαιτέρως διαφόρους πληροφορίας.

Καὶ πρῶτον, μολυβδόβουλλον τοῦ Η'—Θ' αἰῶνος, ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Pantchenko [4], μνημονεύει κοινὸν διοικητὴν Σάμου καὶ Χίου: «Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικολ[ά]ῳ διοικ(ητῇ) Σάμου (καὶ) τ(ῆ)ς Χίου». Ἐπιπολαίως κρίνων τὰ πράγματα, θὰ ἠδύνατό τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τοῦ μνημείου τούτου ὅτι, ἐν δεδομένῃ στιγμῇ, κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, αἱ νῆσοι Σάμος καὶ Χίος συνήφθησαν διοικητικῶς. Ἐπιμελεστέρα ὅμως μελέτη τοῦ μολυβδοβούλλου καὶ ἰδιαιτέρως τῆς εἰδικῆς σημασίας τοῦ τίτλου τοῦ διοικητοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀχθῶμεν εἰς διαφορετικὰ συμπεράσματα.

Ὁ βασιλικὸς λειτουργὸς ὁ δηλούμενος διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ διοικητοῦ ἤσκει καθήκοντα τελείως ἄσχετα πρὸς τὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα ἀσκεῖ ὁ διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος ἐν τῇ παρ' ἡμῖν ὀργανώσει δηλούμενος κρατικὸς ὑπάλληλος. Ὁ βυζαντινὸς διοικητὴς ἤσκει ἐξουσίαν καθαρῶς οἰκονομικήν. Ἐν τῷ Κλητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου [5] κατέχει τὴν ἐνάτην θέσιν μεταξὺ τῶν ὑπαλλήλων τῶν ὑποτεταγμένων εἰς τὸν λογοθέτην τοῦ γενικοῦ. Τὴν εἰδικὴν ταύτην σημασίαν τοῦ ὀνόματος καθορίζουν, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὰ εὐθὺς κατωτέρω παρατιθέμενα χωρία. Ὁ χρονογράφος Θεοφάνης [6] διηγεῖται ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Γ' ὁ Ἴσαυρος ἰδὼν τὰ τείχη τῆς πόλεως πτωθέντα διελάλησε τῷ λαῷ λέγων, ὅτι ὑμεῖς

---

[1] Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 288.

[2] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 195. Πρβλ. V. Laurent, Les bulles métriques dans la Sigillographie byzantine, Ἑλληνικά, τόμ. 5 (1932), σελ. 161.

[3] Περὶ θεμάτων, τόμ. Γ' (Bonn), σελ. 43.

[4] Β. Α. Pantchenko, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 13 (1908), σελ. 131.

[5] J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the ninth Century, σελ. 140.

[6] Θεοφάνης, τόμ. Α' σελ. 412 (de Boor).

οὐκ εὐπορεῖτε κτίσαι τὰ τείχη, ἀλλ' ἡμεῖς προσετάξαμεν τοῖς διοικηταῖς καὶ ἀπαιτοῦσιν εἰς τὸν κανόνα κατὰ ὁλοκοττίνιν μιλιαρίσιν καὶ λαμβάνει αὐτὸ ἡ βασιλεία καὶ κτίζει τὰ τείχη». Σημαντικώτερον εἶναι τὸ χωρίον τῆς 61ης Νεαρᾶς τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ : «... τοὺς ἐπὶ συλλογὴν τῶν δημοσίων φόρων καθισταμένους (διοικητὰς δ' αὐτοὺς ἡ συνήθως ὁμιλία καλεῖν οἶδε)...» [1]. Ἦτο, λοιπόν, ὁ διοικητὴς ἀνώτερος ἐπόπτης τῶν δημοσίων φόρων.

Μετὰ τὰς διευκρινήσεις ταύτας, ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς μολυβδόβουλλον, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ νῆσοι Σάμος καὶ Χίος ἐτάχθησαν, κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ὑπὸ τὸν αὐτὸν οἰκονομικὸν ἐπόπτην. Ἡ οἰκονομικὴ ὅμως διοίκησις δὲν ἦτο ἀναγκαστικῶς πάντοτε ἀντίστοιχος τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς, ἰδίᾳ δὲ προκειμένου περὶ τῶν νήσων, ὅπου αἱ ναυτικαὶ ἀνάγκαι ἐρρύθμιζον ἑκάστοτε τὴν σημασίαν καὶ τὴν ἔκτασιν τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν περιφερειῶν. Ἑπομένως ἡ μαρτυρία τοῦ σφραγιστικοῦ μνημείου οὐδόλως ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ δύο νῆσοι ἀπετέλεσαν κοινὴν διοικητικὴν περιφέρειαν.

Ἀφ' ἑτέρου μολυβδόβουλλον τοῦ Η' ἢ Θ' αἰῶνος ἀναφέρει Γεώργιόν τινα βασιλικὸν κουράτωρα καὶ ἄρχοντα Χίου [2], ἕτερον ἀνῆκεν εἰς τὸν διοικητὴν τῆς νήσου Μιχαήλ [3]. Σημαντικωτάτη ὅμως πασῶν εἶναι ἡ ἐν τῇ συλλογῇ Schlumberger ἀποκειμένη σφραγὶς τοῦ Ι' ἢ ΙΑ' αἰῶνος, ἔχουσα οὕτω: «Θ(εοτό)κε β(οήθει) τῷ σῷ δούλ(ῳ) Λέοντι σπαθα(ρίῳ) ταγματοφύλακ(ι) κ(αὶ) στρατηγ(ῷ) Χίου τ[ῷ Κ]υπαρικ(ιώτῃ)» [4]. Πρὸς τὴν πληροφορίαν ταύτην τοῦ μολυβδοβούλλου συμφωνεῖ καὶ ὁ Σκυλίτζης-Κεδρηνός [5], καθ' ὃν στρατηγῶν Χίου, τῷ 1027, ἦτο ὁ Βεριβόης. Ἐκ τῶν ῥητῶν τούτων μαρτυριῶν θὰ ἠδύνατό τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι ἡ Χίος ἀπετέλεσε, κατὰ τὸν Ι' ἢ ΙΑ' αἰῶνα, ἴδιον θέμα ὑπὸ στρατηγόν. Πιθανὴ ἐν τούτοις φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ Schlumberger [6], καθ' ἣν ἡ Χίος διετέλει πρωτεύουσα τοῦ θέματος Αἰγαίου καὶ ἑπομένως τόσον ὁ ὑπὸ τοῦ μολυβδοβούλλου ἀναφερόμενος Λέων ὁ Κυπαρικιώτης ὅσον καὶ

---

[1] Zachariä von Lingenthal, Jus Graecoromanum, ἐκδ. Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, τόμ. Α', σελ. 132. Περὶ τῶν διοικητῶν ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, βλ. κυρίως F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, σελ. 70 κέ.

[2] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 196.

[3] Αὐτόθι. Πρβλ. Κ. Κωνσταντοπούλου, Εἷς διοικητὴς Χίου τῆς ἑνδεκάτης ἑκατονταετηρίδος, Χιακὰ Χρονικά, τόμ. 3 (1917), σελ. 120—125.

[4] G. Schlumberger, Αὐτόθι.

[5] Αὐτόθι.

[6] **Σκυλίτζης-Κεδρηνός**, τόμ. Β', σελ. 484, Bonn.

ὁ ὑπὸ τοῦ Σκυλίτζη-Κεδρηνοῦ μνημονευόμενος Βεριβόης ἦσαν στρατηγοὶ ὁλοκλήρου τοῦ θέματος, ἐκ τῆς κυριωτάτης τῶν νήσων λαβόντος τὴν ἐπωνυμίαν.

Ἡ νῆσος Σάμος ἀπετέλεσεν ἴδιον θέμα. Ἐνῷ τὸ Τακτικὸν τοῦ Uspensky οὐδόλως ἀναφέρει τὴν διοικητικὴν ταύτην περιφέρειαν, τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου [1] καὶ τὸ Τακτικὸν τοῦ Beneschevic' [2] ὁμιλοῦν ἤδη περὶ τοῦ ἀνθυπάτου πατρικίου καὶ στρατηγοῦ Σάμου. Ὁ Πορφυρογέννητος (Περὶ θεμάτων, τόμ. Γ', σελ. 41) παρέχει λεπτομερεστέρας εἰδήσεις : «ὅτε οὖν, λέγει, ἐγένετο ὁ μερισμὸς τῶν θεμάτων, διὰ τὸ εἶναι ἐπιφανεστάτην τὴν νῆσον, μητρόπολιν αὐτὴν καὶ ἀρχὴν τοῦ θέματος τῶν πλωϊζομένων τεθείκασιν· ἡ γὰρ μεσόγειος καὶ ἡ καταντικρὺ ἄκρα τῆς Σάμου, αὐτή τε ἡ Ἔφεσος καὶ Μαγνησία καὶ Τράλλεις, ἥ τε Μύρινα καὶ ἡ Τέως καὶ ἡ Λέβεδος, καὶ ἕως Ἀτραμυττίου, τὰ ἄνω καὶ πρόσγεια τῷ τῶν Θρᾳκησίων στρατηγῷ ἤγουν τῷ ἡγουμένῳ τοῦ ἱππικοῦ τάγματος ἐκείνῳ ἐκληροδοτήθησαν. διῄρητο δὲ τὸ θέμα τῆς Σάμου εἰς τούρμας δύο, μίαν μὲν τὴν Ἐφέσιον, δευτέραν δὲ τὴν Ἀτραμυττηνήν. ὁ δὲ στρατηγὸς τοῦ θέματος αὐτὴν ἔλαχε Σμύρναν τὴν πόλιν πραιτώριον» [3].

Αἱ εἰς ἡμᾶς γνωσταὶ μνεῖαι τοῦ θέματος καὶ τῶν στρατηγῶν Σάμου ἐν φιλολογικαῖς πηγαῖς εἶναι αἱ ἀκόλουθοι :

1) Παρὰ Σκυλίτζῃ-Κεδρηνῷ (τόμ. Β', σελ. 253, Bonn) : «ἐπολιορκήθη δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν ἡ Σάμος, συμπαραληφθέντος καὶ τοῦ στρατηγοῦντος ἐν αὐτῇ Κωνσταντίνου πατρικίου τοῦ Πασπαλᾶ». Ἡ πολιορκία αὕτη τῆς Σάμου ἐγένετο τῷ 899.

2) Ἐκ τῶν ἐπιφανῶν στρατηγῶν τῆς Σάμου ὑπῆρξεν ὁ μετέπειτα αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ῥωμανὸς ὁ Λακαπηνός, στρατηγήσας ὀλίγον

---

[1] J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the ninth Century, σελ. 147. Ὁ Bury, A History of the Eastern Roman Empire, σελ. 230, σημ. 5, σημειώνει ὅτι τὸ θέμα τῆς Σάμου ἱδρύθη μετὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐξ Ἀμορίου δυναστείας (820—867), ὁ δὲ H. Gelzer, Die Genesis der byz. Themenverfassung, σελ. 127, ἀνάγει τὴν ἵδρυσιν αὐτοῦ εἰς τοὺς χρόνους Λέοντος τοῦ Σοφοῦ.

[2] V. Beneschevic', Die Byz. Ranglisten, ἐν Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 5, σελ. 122—123.

[3] Ὁ αὐτὸς ἐν τούτοις συγγραφεὺς (Αὐτόθι, σελ. 24) συνάπτει τὴν Ἔφεσον καὶ τὴν Σμύρνην πρὸς τὸ θέμα τῶν Θρᾳκησίων. Περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων τῆς νήσου κατὰ τοὺς πρωΐμους χριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους, βλ. A. M. Schneider, Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit, ἐν Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, τόμ. 54 (1929), σελ. 97—141.

πρὸ τοῦ θανάτου Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, τῷ 911 [1].

3) Ὁ A. M. Schneider ἀναφέρει Πακουριανόν τινα πατρίκιον στρατηγὸν ἀκμάσαντα κατὰ τὴν Ι' ἑκατονταετηρίδα [2].

4) Ὁ στρατηγὸς Σάμου Βασίλειος ὁ Ἀργυρὸς ἀπεστάλη τῷ 1010, εἰς Ἰταλίαν, ὁμοῦ μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Κεφαλληνίας τοῦ Κοντολέοντος, διὰ νὰ καταστείλουν τὴν ἀποστασίαν τῆς Βάρεως [3].

5) Τῷ 1023, ἀναφέρεται στρατηγὸς Σάμου ὁ Δαβὶδ ὁ ἀπὸ Ἀχριδῶν [4].

6) Κατὰ τὸν Σκυλίτζην-Κεδρηνόν [5], ὁ στρατηγὸς Σάμου Γεώργιος ὁ Θεοδωροκάνος συνεπλάκη, τῷ 1207, μετὰ στόλου Ἀγαρηνῶν καὶ ἔτρεψεν αὐτὸν εἰς φυγήν.

7) Κατὰ τὰ ἔτη 1087—1089, προΐστατο τοῦ θέματος ὁ στρατηγὸς καὶ προνοητὴς Σάμου Εὐστάθιος ὁ Χαρσιανίτης [6].

Σφραγιστικὰ μνημεῖα ἀναφερόμενα εἰς τὸ θέμα τῆς Σάμου γνωρίζομεν τὰ ἑξῆς:

1) Μολυβδόβουλλον τοῦ Θ' αἰῶνος: «Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλ(ῳ) Κωνσταντίν(ῳ) β(ασιλικῷ) α' σπαθ(αρίῳ) κ(αὶ) στρατιγὸ Σάμου» [7]. Ὁ Mordtmann, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐξέδωκε τὸ μολυβδόβουλλον, ταυτίζει τὸν ἐνταῦθα ἀναφερόμενον στρατηγὸν μετὰ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πασπαλᾶ, ὁ ὁποῖος ἐστρατήγει ἐν τῇ νήσῳ, ὅτε αὕτη, τῷ 889, ἐπολιορκήθη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν [8].

2) Μολυβδόβουλλον τοῦ Θ'—Ι' αἰῶνος: «Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλ(ῳ) Θεο[γ]νόστ(ῳ) [β](ασιλικῷ) α' σπαθ(αρίῳ) [καὶ] στρατη[γ]ῷ τ(ῆς) Σάμου» [9].

3) Μολυβδόβουλλον Ι'—ΙΑ' αἰῶνος: «Θ(εοτό)κε βοήθ(ει) τῷ σῷ

[1] Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, σελ. 377 (Bonn). Συμεὼν ὁ Μάγιστρος, Αὐτόθι, σελ. 715. St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, σελ. 63.

[2] A. M. Schneider, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 104.

[3] Σκυλίτζης-Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. 457. Πρβλ. A. M. Schneider, Αὐτόθι.

[4] Σκυλίτζης-Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. 479. Schneider, Αὐτόθι.

[5] Σκυλίτζης-Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. 484. Schneider, Αὐτόθι.

[6] Miklosich καὶ Müller, Acta et Diplomata graeca, τόμ. 6, σελ. 34 καὶ 41.

[7] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 257.

[8] Βλ. ἀνωτέρω.

[9] Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 32.

δούλῳ Κων(σταντίνῳ) μαγίστρῳ κ(αὶ) στρατηγ(ῷ) τῆς Σάμου τῷ Ἀργυρ(ο)πώλῳ» [1].

Ἡ Ῥόδος, ὡς ἄλλωστε ἡ Κῶς καὶ ἡ Στρόβιλος [2], ὑπήγοντο εἰς τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν: «ἡ δὲ Ῥόδος ἡ νῆσος, λέγει ὁ Πορφυρογέννητος (Περὶ θεμάτων, σελ 38—39), μέση μὲν κεῖται τοῦ θέματος (τῶν Κιβυρραιωτῶν), ἀποβλέπει δὲ πρὸς βορρᾶν τε καὶ νότον, δελτωτὴ τὸ σχῆμα, τὴν δὲ γραμμὴν τρίγωνος». Ἐκ τῶν σφραγιστικῶν μνημείων ἀναφέρομεν ἐνταῦθα μολυβδόβουλλον τοῦ Ι'—ΙΑ' αἰῶνος ἔχον οὕτω: «Κ(ύρι)ε βοήθη τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Σοφρονείο βασηλικὸ κ(αν)τ(ι)δ(ά)τ(ῳ) κὲ ἄρχον(τι) Ῥόδου» [3].

Ἡ νῆσος Κῶς φαίνεται, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἐναντίον τῶν Ἀράβων ἀγώνων, ἔλαβεν ἰδιαιτέραν σημασίαν, ἀφοῦ μολυβδόβουλλον, πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν δημοσιευθέν [4], ποιεῖται μνείαν δρουγγαρίου τῆς νήσου: «Κ(ύριε) βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι κανδ(ι)δάτου κ(αὶ) δρουγγαρίου τῆς Κώου». Ἐν ἔτει 1089 μνημονεύεται ὁ μάγιστρος, μέγας χαρτουλάριος καὶ ἀναγραφεὺς τῆς νήσου Κῶ Χριστόφορος ὁ Κοψηνός [5].

κζ') *Kriti.*

Ἐπιστεύετο παλαιότερον [6] ὅτι ἡ νῆσος Κρήτη, παραμείνασα ἀπὸ τοῦ ἔτους 827 μέχρι τοῦ 961 ὑπὸ τὴν ἀραβικὴν κυριαρχίαν, οὐδέποτε ἀπετέλεσεν ἴδιον θέμα. Ἔγγραφα, ἐπιγραφικὰ καὶ σφραγιστικὰ μνημεῖα, ἐκ τῶν ὑστέρων γνωσθέντα, ἀπέδειξαν ἐσφαλμένην τὴν γνώμην ταύτην· Πράγματι ἐν τῷ Τακτικῷ τοῦ Uspensky (α' ἥμισυ τοῦ Θ' αἰῶνος) ἀναφέρεται μετὰ τὸν στρατηγὸν Δυρραχίου ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Κρήτης [7], ἐνῷ κατωτέρω τὸ αὐτὸ κείμενον ὁμιλεῖ ἁπλῶς περὶ ἄρχοντος Κρή-

[1] G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie byzantine, A', σελ. 231—232. Πρβλ. Κ. Κωνσταντοπούλου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 40.

[2] Περὶ Στροβίλου, νήσου καὶ πόλεως, βλ. Tafel, Symbolae criticae, A', σελ. 65—66. Εἰς τὰ αὐτόθι καταχωριζόμενα χωρία προσθέτομεν τὸ ἀκόλουθον, ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1229 ἢ 1244: «... κρατοῦντος τὸ κομμέρκιον τῆς Ἀναίας ἢ καὶ αὐτὰς τὰς σκάλας τῶν Παλατίων, τῆς Στροβήλου, τῆς Ἐφέσου ...». Miklosich-Müller, Acta et Diplomata graeca, τόμ. 6, σελ. 183.

[3] G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie byzantine, A', σελ. 207.

[4] A. M. Schneider, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 141.

[5] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata graeca, τόμ. 6, σελ. 57—59.

[6] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 200.

[7] F. Uspensky, ἐν Izvestija τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωσσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τόμ. 3 (1898) σελ. 115.

της [1]. Ἡ παράλληλος μνεία τῶν δύο τούτων θεματικῶν ἀρχόντων παρέχει ἑρμηνευτικάς τινας δυσχερείας. Ὁ Bury [2] πιστεύει ὅτι ἡ παράλληλος μνεία ὀφείλεται εἰς ἀμέλειαν τοῦ συντάξαντος τὸ Τακτικόν, ἀχθέντος εἰς τὸ σφάλμα τοῦτο ὑπὸ παλαιοτέρων πηγῶν, τὰς ὁποίας εἶχεν ὑπ᾿ ὄψιν, καὶ παρατηρεῖ ὅτι φαίνεται παράδοξος ἡ προαγωγὴ εἰς στρατηγίδα τῆς νήσου Κρήτης, καθ᾿ ἣν ἐποχὴν αὕτη ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἀραβικὴν κυριαρχίαν. Διὰ νὰ ἄρῃ δὲ τὴν δυσκολίαν ταύτην, διατυπώνει δύο ὑποθέσεις: α᾿) ὅτι ἡ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς μεγαλονήσου περιελάμβανε καὶ ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ ἑπομένως ὁ στρατηγὸς αὐτῆς ἐξηκολούθησεν ἀσκῶν πραγματικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ ἐλευθέρου ἐναπομείναντος τμήματος τῆς ἐπαρχίας του, καὶ β᾿) ὅτι ἡ κεντρικὴ κυβέρνησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Θεοκτίστου (843), προσδοκῶσα τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου, ἔταξεν αὐτὴν ἐκ τῶν προτέρων ὑπὸ στρατηγόν. Ὁ κ. Στ. Κυριακίδης [3] θεωρεῖ ἀστηρίκτους τὰς ἀπόψεις τοῦ Bury καὶ τοποθετεῖ, καθὼς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὴν σύνταξιν τοῦ Τακτικοῦ εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 828 χρόνους.

Πλὴν τοῦ Τακτικοῦ τοῦ Uspensky, καὶ ἄλλο κείμενον παρέχει πληροφορίας περὶ τῆς στρατηγίας Κρήτης. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς τοῦ σχετικοῦ τμήματος τῶν μετὰ τὸν Θεοφάνη μαρτυρεῖ ὅτι ὁ πρωτοσπαθάριος Φωτεινός, στρατηγὸς τηνικαῦτα τῶν Ἀνατολικῶν, τὰ τῆς Κρήτης ἅπαντα διοικεῖν προεβάλετο· ὃς ἐκεῖσε παραγενόμενος, καὶ τῶν μὲν γενόμενος θεατὴς τῶν δὲ καὶ ἀκροατής, τρανότερον ἀνεδίδασκε τὸν Μιχαὴλ [τὸν Β΄, 820—829] τὰ πραττόμενα καὶ δύναμίν τινα ἠξίου ἐκπέμπειν τὴν ἐκεῖθεν ἀποσοβήσουσαν τοὺς ἐχθρούς» [4]. Ἀποτυχούσης τῆς ἐκστρατείας τῆς Κρήτης, ὁ Φωτεινὸς «τὴν τῆς Σικελίας *στρατηγίδα* αὖθις τῆς Κρήτης ἀλλάσσεται» [5]. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ πρωτοσπαθάριος Φωτεινὸς ἀπεστάλη εἰς τὴν Σικελίαν τῷ 826 [6] καὶ ἑπομένως ἡ ἐν Κρήτῃ στρατηγία του πρέ-

---

[1] Αὐτόθι, σελ. 119

[2] J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the ninth Century, σελ. 13—14.

[3] Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 501.

[4] Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, σελ. 76.

[5] Αὐτόθι, σελ. 77.

[6] J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, σελ. 289, σημ. 3 καὶ 479. Ὁ A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, τόμ. Α΄ (Βρυξέλλαι, 1935), σελ. 59, ἀναθεωρῶν παλαιοτέραν γνώμην του, συμφωνοῦσαν μὲ τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν τοῦ Bury, λέγει ὅτι ἡ ἐκστρατεία τοῦ Φωτεινοῦ ἐγένετο μικρὸν μετὰ τὸ ἔτος 828, ἐν δὲ τῇ σημ. 2: «le gouvernement de Photinos est impossible à dater et nous n'avons la moindre indication sur le rôle qu'il a pu jouer». Παρατηροῦμεν

πει νὰ τεθῇ εἴτε εἰς τὰς ἀρχὰς τούτου, εἴτε εἰς τὸ προηγούμενον ἔτος 825, καθ᾿ ἣν ἐποχὴν συνετελεῖτο ἡ κατάληψις τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων.

Ἐκ πάντων τούτων προκύπτει ὅτι ἡ νῆσος Κρήτη, ἂν μὴ πρὸ τῆς κατακτήσεως, πάντως κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πρώτων ἀραβικῶν ἐπιθέσεων καὶ τῶν πρώτων ἐπιχειρήσεων τῶν ἀναληφθεισῶν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν διὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Ἀράβων, εἶχε προαχθῇ εἰς τὴν τάξιν στρατηγίδος [1].

Αἱ περὶ τῆς διοικητικῆς περιφερείας Κρήτης μετὰ τὴν ἀνάκτησιν (961) καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1204 εἰδήσεις δύνανται νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰ ἑξῆς:

1) Κατὰ τὰ ἔτη 988—989 ἀναφέρεται δοὺξ τῆς Κρήτης ὁ Μιχαὴλ Καραντηνός, λαβὼν μέρος εἰς τὴν ἀποστασίαν τοῦ Βάρδα Φωκᾶ [2].

2) Ἐν μολυβδοβούλλῳ, ἐπ᾿ ἐσχάτων ἐκδοθέντι καὶ ἀνήκοντι εἰς τὴν ΙΑ΄ ἑκατονταετηρίδα, ἀναφέρεται ὁ στρατηγὸς Κρήτης Βασίλειος: «[†] Θ(εοτό)κε β[οή]θει τῷ σῷ δ[ούλ](ῳ) † Βασιλ[είῳ] πατ[ρ](ικίῳ) [καὶ] στρατ[η]γ(ῷ) Κρήτ(ης)» [3].

3) Μνεία τοῦ στρατηγοῦ Κρήτης Εὐμαθίου ἐν ἐπιγραφῇ ἐπὶ σπονδύλου κίονος σῳζομένου ἐν Ἡρακλείῳ: «Κ(ύρι)ε βοίθι τ(ὸν) δοῦλόν σου [Εὐμ]άθιον προτοσπα[θά]ριον κὲ στρατιγὸν [Κρ]ίτις» [4]. Ὁ ἐκδότης συνάδελφος κ. Σπ. Μαρινᾶτος ἐταύτισε τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενον Εὐμάθιον πρὸς τὸν ἐξ ἄλλων φιλολογικῶν πηγῶν καὶ σφραγιστικῶν μνημείων γνωστὸν Εὐμάθιον τὸν Φιλοκάλην [5], ἀκμάσαντα κατὰ τοὺς χρόνους

ὅμως ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν λάβωμεν ὑπ᾿ ὄψιν τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ, ἀλλὰ τὴν ὅλην διατύπωσιν τοῦ χωρίου τῶν μετὰ τὸν Θεοφάνη, πειθόμεθα ὅτι ἡ κατάκτησις τοῦ θέματος τῆς Κρήτης δὲν εἶχε συμπληρωθῇ, ὅτε ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τοῦ θέματος ὁ Φωτεινός.

[1] Ὁ V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, Byzantion, τόμ. 5 (1929—1930), σελ. 635—636, ἀγνοήσας τὴν ἐν τῷ Τακτικῷ τοῦ Uspensky μνείαν καὶ τὸ κείμενον τῶν Μετὰ τὸν Θεοφάνη, λέγει ὅτι εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ νῆσος, ἀνακτηθεῖσα τῷ 961, διῳκήθη ἀμέσως ὑπὸ δουκῶν ἢ κατεπάνω καὶ ὅτι μόνον περὶ τὸ τέλος τῆς Ι΄ ἑκατονταετηρίδος προήχθη εἰς στρατηγίδα.

[2] Βλ. V. Laurent, Αὐτόθι, σελ. 635.

[3] Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Στρατηγὸς Κρήτης, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. 6 (1929), σελ. 316.

[4] Σπ. Μαρινάτου, Εὐμάθιος ὁ Φιλοκάλης τελευταῖος στρατηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ θέματος τῆς Κρήτης, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. 7 (1930), σελ. 389—390.

[5] Περὶ τῆς καθόλου δράσεως τοῦ ἀνδρὸς τούτου, βλ. καὶ Ν. Ἀ. Βέη, Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas, ἐν Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς τῆς Πετρουπόλεως, τόμ. 21 (1914), σελ. 229 κέ. (τοῦ τρίτου μέρους).

τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ [1].

Ὁ ταυτισμὸς οὗτος θὰ ἦτο ἀπολύτως πειστικὸς καὶ μετὰ πολλῆς πιθανότητος θὰ ἠδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Εὐμάθιος Φιλοκάλης, ὁ ὁποῖος βραδύτερον κατέλαβε μέγιστα ἀξιώματα ἐν τῇ κυβερνήσει τοῦ Κράτους, διετέλεσε κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς σταδιοδρομίας αὐτοῦ στρατηγὸς Κρήτης, ἐὰν μὴ ἐξ ἄλλης πηγῆς καθίστατο γνωστὸς ὁμώνυμος στρατηγὸς Κρήτης, ζήσας ἑβδομήκοντα ἔτη πρὸ τοῦ Φιλοκάλη. Πράγματι, ἐν τέλει τῆς διαθήκης τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τοῦ ἐν Κρήτῃ λάμψαντος, γραφείσης τῷ 1028, φέρεται τὸ ὄνομα τῶν πρωτοσπαθαρίων καὶ στρατηγῶν Κρήτης Φιλαρέτου καὶ Εὐμαθίου [2]. Οὐδεμία ἑπομένως χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Εὐμάθιος τῆς ἐπιγραφῆς πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Εὐμάθιον τῆς διαθήκης καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν Φιλοκάλην καὶ ὅτι ἡ σχετικὴ παρατήρησις τοῦ V. Laurent ἀπολύτως εὐσταθεῖ [3].

Ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ ὁ κ. Μαρινᾶτος πειρᾶται νὰ ἀποδείξῃ ὅτι, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Εὐμαθίου, προαχθέντος εἰς ἀνώτερα ἀξιώματα, ἡ μεγαλόνησος ἔπαυσεν ἀποτελοῦσα ἴδιον θέμα καὶ προσηρτήθη ὑπὸ ἁπλοῦν *κατεπάνω* εἰς τὴν πραιτωρίαν Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου. Πάντα ταῦτα στηρίζονται ἐπὶ παρερμηνείας ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1118 (οὐχὶ δὲ τοῦ 1192), τὸ ὁποῖον ὁ κ. Μαρινᾶτος ἐγνώρισε μόνον ἐκ σχετικῆς μνείας τοῦ Schlumberger [4] καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ, ἀφορῶντι εἰς πράγματα κρητικά, γίνεται μνεία τοῦ «πρωτοπροέδρου καὶ κατεπάνω Κρήτης κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Ἑλλαδικοῦ, καὶ οἰκείου ἀνθρώπου τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου, τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ μεγάλου δουκὸς καὶ πραίτωρος, κυροῦ Εὐμαθίου τοῦ Φιλοκάλη καὶ αὐθέντου ἡμῶν» [5]. Ἡ μὲν ὑπαγωγὴ εἰς τὸν πραίτωρα δὲν εἶναι ῥητή, ἡ δὲ εἰς τὸν μέγαν δοῦκα, χειριζόμενον τὴν ὑψίστην ἐποπτείαν τῶν θαλασσῶν, εὐνόητος· ἀλλὰ καὶ ῥητὴ ἐὰν ἦτο ἡ εἰς τὸν πραίτωρα ὑπαγωγή, τὸ πρᾶγμα οὐδόλως θὰ ἐσήμαινε τὴν κατάργησιν τῆς διοικητικῆς περιφερείας Κρήτης, διότι, ὡς ὀρθῶς παρε-

---

[1] Σπ. Μαρινάτου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 391 κἑ.

[2] Α. Λελεδάκι, Ἀκολουθία ᾀσματικὴ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν κῦρ Ἰωάννου τοῦ ἐν Κρήτῃ λάμψαντος, (ἐν Χανίοις, 1922), σελ. 19. Πρβλ. V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, Byzantion, τόμ. 5 (1929—1930), σελ. 636.

[3] V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, Byzantion, τόμ. 6 (1931), σελ. 801—802. Ὁ κ. Μαρινᾶτος, ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁποίου ἔθεσα τὰ νεώτερα ταῦτα στοιχεῖα, ἐδέχθη ἀδιστάκτως ὅτι ὁ ταυτισμὸς τοῦ Εὐμαθίου τῆς ἐπιγραφῆς πρὸς τὸν Εὐμάθιον τοῦ ἁγιολογικοῦ κειμένου εἶναι εὐλογώτερος.

[4] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 189.

[5] Miklosich - Müller, Acta et Diplomata graeca, τόμ. 6, σελ. 96

τηρήθη [1], ἡ «συγχώνευσις πλειόνων θεμάτων δὲν εἶναί τι τὸ ἀσύνηθες ἐν τῇ διοικητικῇ ἱστορίᾳ τοῦ Βυζαντίου, εἶναι δὲ αὕτη προσωρινὴ καὶ ἐντελῶς προσωπικὴ καὶ οὐδόλως σημαίνει τὴν διοικητικὴν κατάργησιν ἢ συγχώνευσιν τῶν ὑφισταμένων θεμάτων εἰς τὸ διηνεκές».

4) Μνεία δουκῶν τῆς Κρήτης ἐν χρυσοβούλλῳ σιγιλλίῳ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦ ἔτους 1119: « . . . οἱ κατὰ καιροὺς δοῦκες Κρήτης» [2].

5) Μνεία δουκὸς τῆς Κρήτης ἐν πατμιακῷ ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 1193: «δοὺξ τῆς καθ' ἡμᾶς νήσου Κρήτης Κομνηνὸς Στέφανος ὁ Κοντοστέφανος» [3].

6) Εἰς τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἀναφέρει ὁ Schlumberger [4] μολυβδόβουλλον ἀνῆκον εἰς Μιχαήλ τινα κατεπάνω Κρήτης: «Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὴλ κατεπάνω Κρήτης» [5].

κη') Kipros.

Ἡ καθ' ὅλου διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς ἑλληνικῆς μεγαλονήσου εἶναι ἐξόχως τεταραγμένη. Τοῦτο ἄλλωστε δύναταί τις εὐκόλως νὰ ἑρμηνεύσῃ, ἐὰν λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰς τύχας καὶ τὰς ἱστορικὰς περιπετείας τῆς νήσου, ἡ ὁποία μέχρι τοῦ ἔτους 965, ὁπότε ἐπανῆλθεν ὁριστικῶς εἰς τοὺς κόλπους τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενον πολέμων μεταξὺ Ἀράβων καὶ Βυζαντινῶν.

Ἐπιγραφὴ τῶν πρὸ τοῦ Ἡρακλείου χρόνων ἀναφέρει τὸν Θωμᾶν,

---

[1] Στ. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, σελ. 503.

[2] Miklosich - Müller, Αὐτόθι, τόμ. 6, σελ. 101. Πρβλ. Fr. Dölger, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 29 (1929), σελ. 433.

[3] Miklosich - Müller, Αὐτόθι, σελ. 125. Fr. Dölger, Αὐτόθι.

[4] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 201.

[5] Ἡ Κρήτη, καὶ ὑπὸ τὴν βενετικὴν ἀκόμη κυριαρχίαν, διῃρεῖτο κατὰ τὸ προϋπάρχον βυζαντινὸν σύστημα, εἰς τούρμας. Οὕτως ἐν λατινικῷ ἐγγράφῳ τοῦ Ἀγγέλου Morosini (25 Αὐγούστου 1254) ἀναφέρεται ἡ «turma de apano Syvrito», παρὰ E. Gerland, Histoire de la noblesse crétoise au Moyen âge ἐν Revue de l'Orient latin, τόμ. 11 (1905—1908), σελ. 51. Πρβλ. Αὐτόθι, σελ. 54 καὶ 56 ἔγγραφον Ἰακώβου Δελφίνου (8 Ἰανουαρίου 1260) καὶ σελ. 80—81 ἔγγραφον τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1570. «Τοῦρμα ἡ Σίβρυτος» ἀναφέρεται καὶ ἐν ἑλληνικῷ σημειώματι τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἐπιγραφομένῳ «Αἱ γενεαὶ τῶν Κρητικῶν τῶν ἐξ αὐτῶν δύο σκαλῶν» (Αὐτόθι, σελ. 101). Πρβλ. E. Stein, Untersuchungen, ἐν Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, τόμ. 2 (1926), σελ. 22, σημ. 1.

«τὸν μεγαλοπρεπέστατον κόμητα Κύπρου» [1], ὑπὸ δὲ τοῦ Schlumberger [2] ἐξεδόθη μολυβδόβουλλον τοῦ Η' αἰῶνος, ἀνῆκον εἰς τὸν διοικητὴν Ἰωάννην τὸν ὕπατον: «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ ὑπάτῳ κ(αὶ) διοικητ(ῇ) Κύπρου». Ἀσφαλῶς ἡ σφραγὶς αὕτη πρέπει νὰ τεθῇ μικρὸν μετὰ τὸ ἔτος 746, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Ε' ἀνακατέλαβε τὴν νῆσον.

Κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ἡ Κύπρος, ἀνακτηθεῖσα καὶ πάλιν διὰ βραχύτατον χρονικὸν διάστημα, ὠργανώθη διοικητικῶς. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Βασίλειος ὁ Α' (867—886): «εἰς θέματος τάξιν ταύτην κατέστησε καὶ διεπέρασεν ἐν αὐτῇ στρατηγὸν Ἀλέξιον ἐκεῖνον τὸν περιβόητον, τὸ γένος Ἀρμένιον, ὃς καὶ ἐπεκράτησεν αὐτῆς χρόνους ἑπτά» [3]. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἀναφέρεται ὁ σπαθαροκανδιδάτος καὶ ἐπάρχων Κύπρου Σταυράκιος [4].

Τὴν ταραχὴν καὶ ἀκαταστασίαν περὶ τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν τῆς Κύπρου καὶ μετὰ τὸ ἔτος 965 μαρτυροῦν αἱ σῳζόμεναι μαρτυρίαι τόσον τῶν φιλολογικῶν πηγῶν ὅσον καὶ τῶν σφραγιστικῶν μνημείων. Τὰς μαρτυρίας ταύτας καταχωρίζομεν κατωτέρω:

1) Παρὰ Σκυλίτζῃ-Κεδρηνῷ: «Γέγονε δέ τις καὶ ἄλλη ἀποστασία ἐν Κύπρῳ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον, πρωτουργὸν ἔχουσα Θεόφιλον τὸν Ἐρωτικόν· οὗτος γὰρ *τῆς νήσου στρατηγῶν* καὶ νεωτέρων ἀεὶ πραγμάτων ἐφιέμενος ἐπείπερ ἐπύθετο τὴν τοῦ Καλαφάτου καταστροφὴν καὶ τὴν κατασχοῦσαν τὰ πράγματα σύγχυσιν, καιρὸν εὔθετον εὑρεῖν οἰηθεὶς πρὸς τὸ σπουδαζόμενον, τότε τὸ ἔθνος ἅπαν τῶν Κυπρίων ἀνάπτει καὶ τὸν δικαστὴν καὶ πράκτορα τῶν δημοσίων φόρων, τὸν πρωτοσπαθάριον Θεοφύλακτον, ἀνελεῖν παρασκευάζει, ἔγκλημα τούτῳ ἐπενεγκὼν ὡς βαρείας τὰς τῶν συντελειῶν ποιουμένῳ εἰσπράξεις» [5]. Ἡ ἀποστασία τῶν Κυπρίων τίθεται εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042—1055), κατὰ δὲ τὸν Schlumberger [6], ἐτελείωσε κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ 1043. Ἐπομένως κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ ἔτους τούτου χρό-

[1] A. Rambaud, L'Empire grec au dixième siècle, (Παρίσιοι, 1870), σελ. 188.

[2] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 304.

[3] Περὶ θεμάτων, τόμ. Γ', σελ. 40.

[4] Φωτίου, Ἐπιστολαί, παρὰ Migne, Patr. graeca, τόμ. 102, στ. 984. Πρβλ. A. Vogt, Basile Ier empereur de Byzance et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle, (Παρίσιοι, 1908), σελ. 190—191.

[5] Σκυλίτζης-Κεδρηνός, τόμ. Β', σελ. 549, Bonn.

[6] G. Schlumberger, Ἡ Βυζαντινὴ Ἐποποιΐα. Αἱ Πορφυρογέννητοι Ζωὴ καὶ Θεοδώρα, μετάφρ. Ἰ. Λαμπρίδου, (Ἀθῆναι, 1906), σελ. 545.

νους ἔχομεν στρατηγὸν Κύπρου τὸν Θεόφιλον τὸν Ἐρωτικόν.

2) Μολυβδόβουλλον τοῦ ΙΑ' αἰῶνος: «Κ(ύρι)ε βοήθει Μιχαὴλ βέστῃ κριτῇ καὶ κατεπάνω Κύπρου» [1].

3) Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Α' (1081—1118) ἐχρημάτισε δοὺξ τῆς Κύπρου ὁ πολὺς Εὐμάθιος ὁ Φιλοκάλης [2], περὶ τοῦ ὁποίου καὶ ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος.

4) Μολυβδόβουλλον ΙΑ'—ΙΒ' αἰῶνος: «Σφραγ(ὶς) κουράτ(ορος) Κύπρου τοῦ Βα[ρ]νά[β]α» (;) [3].

5) Ἐκ τῶν καὶ ἀνωτέρω (σελ. 218) παρατεθέντων στίχων τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ [4]:

Οὕτω κακῶς πάσχοντι συγκατηλέει
ὁ Δουκόβλαστος εὐκλεὴς Ἀλέξιος,
ὁ τηνικαῦτα κυριαρχῶν Κυπρίων,

διδασκόμεθα ὅτι ὁ Ἀλέξιος Βρυέννιος, υἱὸς τοῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου καὶ τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς, διετέλεσε διοικητὴς τῆς νήσου. Κατὰ τὸν F. Chalandon [5], ἡ ἐν Κύπρῳ ἀρχὴ τοῦ Ἀλεξίου πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τοὺς μετὰ τὴν μάχην τοῦ Βρινδησίου (1156) χρόνους.

6) Μολυβδόβουλλον τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀνῆκον εἰς τὸν δοῦκα Κύπρου Ἐλπίδιον τὸν Βραχάμιον: «Κ(ύρι)ε βοήθη Ἐλπιδί(ῳ) κουροπαλάτ(ῃ) κ(αὶ) δουκ(ὶ) Κύπρου τ(ῷ) Βραχαμί(ῳ)» [6].

7) Μολυβδόβουλλον τοῦ ΙΒ' αἰῶνος: «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τ(ῷ) σ(ῷ) δούλ(ῳ) Μιχαὴλ μαγίστρ(ῳ) κ(αὶ) κατεπάν(ω) Κύπρου» [7].

8) Τελευταῖος Ἕλλην δυνάστης τῆς νήσου ὑπῆρξεν ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός, ὁ ὁποῖος, τῷ 1184, «καταπλεύσας ἐς Κύπρον τὰ μὲν πρῶτα τὸν ἔννομον καὶ πρὸς βασιλέως ἀπεσταλμένον δυνάστην ὑποζωγραφεῖ, βασιλικὰ ὑποδεικνύων τοῖς Κυπρίοις γράμματα, ἅπερ αὐτὸς συνέθετο» [8], κα-

[1] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 305. Πρβλ. Κ. Κωνσταντοπούλου, Κατεπάνω Καρπάθου, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1928, σελ. 481—488.

[2] Ἄννα ἡ Κομνηνή, τόμ. Β', σελ. 35, 125, 229, 234 (Reifferscheid).

[3] Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 50.

[4] K. Horna, Das Hodoiporikon des Constantin Manasses, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 13 (1904), σελ. 338.

[5] F. Chalandon, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, σελ. 219, σημ. 7.

[6] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 305.

[7] Αὐτόθι.

[8] Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 377, Bonn.

τόπιν δὲ ἀνεκήρυξεν ἑαυτὸν αὐτόνομον δεσπότην. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, τῷ 1191, ἡ Κύπρος περιῆλθεν εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἀγγλίας Ῥιχάρδον τὸν Α΄. Τοῦ τελευταίου Ἕλληνος δυνάστου σῴζονται αἱ σφραγῖδες: «Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰσαακίῳ δεσπότῃ τῷ Κομνηνῷ» [1].

κθ΄) Orion Athenarum.

Μετὰ τὰ *ὅρια* Πατρῶν καὶ Μεθώνης, Κορίνθου, Ἄργους καὶ Ναυπλίου καὶ Θηβῶν καὶ Εὐρίπου, ἔχομεν τὸ *ὅριον* Ἀθηνῶν. Ἡ διοικητικὴ αὕτη περιφέρεια περιελάμβανεν ὁλόκληρον τὴν Ἀττικὴν μέχρι καὶ τοῦ Ἰσθμοῦ, πιθανώτατα δὲ καὶ τὰς νήσους Σαλαμῖνα καὶ Αἴγιναν, ἐφ' ὅσον ἄλλωστε αὗται ὑπήγοντο καὶ ἐκκλησιαστικῶς, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ὑπὸ τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν [2]. Τὸ *ὅριον* Ἀθηνῶν ἀναφέρεται δὶς ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου ἐν τῷ γνωστῷ «Ὑπομνηστικῷ εἰς τὸν βασιλέα κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν» [3]. Ἐν τῷ σπουδαιοτάτῳ τούτῳ ἐγγράφῳ ὁ ἱεράρχης, παραπονούμενος διὰ τὰς πραιτωρικὰς ἐπηρείας καὶ δυναστείας, παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι αἱ Ἀθῆναι ἀπήλαυον φορολογικῶν κουφισμῶν καὶ προνομίων: «Μηδεμιᾶς γὰρ οὔσης, γράφει, *ἐνοχῆς* ὑπὲρ τοῦ ὁρίου ἡμῶν τῷ κατὰ καιροὺς πραίτωρι, οὐ πραιτωρικῆς ἐνεργείας, οὐ πραιτωρικῆς δικαιοδοσίας, καθ' ὅτι προσκυνητὸν χρυσόβουλλον καὶ αὐτὴν ἀπείργει τὴν εἰς Ἀθήνας αὐτῷ [τῷ πραίτωρι] πάροδον» [4].

Διῳκεῖτο τὸ ὅριον Ἀθηνῶν ὑπὸ προνοητοῦ [5], ἄρχοντος ἢ διοικητοῦ,

---

[1] G. Schlumberger, Αὐτόθι, σελ. 425.

[2] Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ Σῳζόμενα, τόμ. Β΄, σελ. 75.

[3] Αὐτόθι, τόμ. Α΄, σελ. 307 κέ.

[4] Αὐτόθι, σελ. 308.

[5] Ὁ θεσμὸς τῶν Προνοητῶν ἴσχυσε κυρίως ἐν ταῖς χώραις τοῦ ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Β΄ καταλυθέντος βουλγαρικοῦ κράτους. Ὁ Du Cange (Glossarium, ἐν λέξει) ἑρμηνεύει: «Provisores, qui Venetis hodie Provedori». Ἐν τούτοις τὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα ἤσκουν οἱ Βυζαντινοὶ προνοηταί, ἦσαν κατὰ πολὺ διάφορα τῶν τῶν Βενετῶν proveditores. Ὁ προνοητὴς τῆς Βουλγαρίας ἦτο ἔκτακτος στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς διοικητής, ἔχων πιθανώτατα εὐρυτέραν δικαιοδοσίαν τῆς τοῦ στρατηγοῦ θέματος. Περὶ τῶν διοικητῶν τῆς Βουλγαρίας καὶ τῶν παριστρίων ἐπαρχιῶν βλ. N. Banescu, Unbekannte Statthalter der Themen Paristrion und Bulgarien: Romanos Diogenes und Nikephoros Botaneiates, ἐν Byz. Zeitschrift, τόμ. 30 (1929—1930), σελ. 439—444. Οἱ προνοηταὶ μνημονεύονται ὡσαύτως ἐν νεαρᾷ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ (1124 ἢ 1139): «οὐκ ἐξέσται τοίνυν ἀπὸ τοῦ παρόντος οὔτε κριταῖς οὔτε ἀναγραφεῦσιν οὔτε

τοῦ τελευταίου τούτου ἀσκοῦντος κυρίως ἐξουσίαν οἰκονομικήν. Ὁ Σπ. Λάμπρος εἰκάζει ὅτι οἱ ἄρχοντες ἦσαν ἐπιτόπιος ἀρχή [1], ὁ δὲ G. Stadtmüller ἀποδίδει εἰς αὐτοὺς καθήκοντα ἀστυνομίας ἐπὶ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἴσως ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς Ἀττικῆς, πιθανώτατα δὲ καὶ τὴν διοίκησιν φρουρᾶς ἑδρευούσης ἐν τῇ πόλει [2]. Τὸ ὅλον ὅριον ὑπήγετο ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ τὸν ἀνώτατον ἔλεγχον τῆς πραιτωρικῆς ἀρχῆς, περὶ ἧς ἐγένετο ἀνωτέρω ὁ προσήκων λόγος.

Σπουδαιοτάτη πηγή, τὰ σφραγιστικὰ μνημεῖα, συμπληρώνουν καὶ διευκρινοῦν καὶ ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει τὰς πενιχρὰς πληροφορίας τῶν φιλολογικῶν πηγῶν. Τὰ μνημεῖα ταῦτα, κατὰ κατηγορίας ταξινομούμενα, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Α΄. Τὰ εἰς ἄρχοντας τῶν Ἀθηνῶν ἀναφερόμενα:

1) Μολυβδόβουλλον Η΄—Θ΄ αἰῶνος: «[Σ]τε[φά]νῳ β[ασιλικῷ] σ[παθ]αρίῳ καὶ [ἄρχ](ον)τ(ι) Ἀθ[ηνῶν]» [3].

Τὸ μνημεῖον τοῦτο μετὰ πολλῆς ἐπιφυλάξεως πρέπει νὰ προσγραφῇ

πράκτορσιν οὔτε δουξὶν οὔτε στρατηγοῖς οὔτε προνοηταῖς οὔτε ἄλλοις τισὶ δημοσιακὰς δουλείας ἐγκεχειρισμένοις . . .» (Zachariä von Lingenthal, Jus, ἔκδ. Ζέπων, τόμ. Α΄, σελ. 364). Πλὴν τῆς Βουλγαρίας καὶ τῶν Ἀθηνῶν, προνοητὰς εὑρίσκομεν ἐν Σάμῳ, κατὰ τὰ ἔτη 1087—1089, τὸν στρατηγὸν Εὐστάθιον τὸν Χαρσιανίτην (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata graeca, τόμ. 6, σελ. 34, 39, 41—42), καί, τῷ 1118, ἐν Κρήτῃ τὸν «πρόεδρον καὶ προνοητὴν Κλαδο . . .» (sic) (Αὐτόθι, σελ. 96). Ἐν τῇ περιπτώσει τῆς Σάμου ὁ προνοητὴς συγκεντρώνει συγχρόνως εἰς τὰς χεῖράς του καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ στρατηγοῦ. Ἐν Κρήτῃ ὁ πρόεδρος καὶ προνοητὴς εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸν διοικητὴν τῆς νήσου, τὸν κατεπάνω Ἰωάννην τὸν Ἑλλαδικόν, καὶ φέρεται τρόπον τινὰ ὡς ὑφιστάμενος αὐτοῦ. Αἱ παρατηρήσεις αὗται ἤγαγον ἡμᾶς εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὰ καθήκοντα τῶν προνοητῶν Ἀθηνῶν, Κρήτης καὶ ἔν τινι μέτρῳ τῆς Σάμου ἦσαν διάφορα τῶν καθηκόντων, τὰ ὁποῖα ἤσκει ὁ προνοητὴς Βουλγαρίας. Ἴσως δὲ ἡ δικαιοδοσία των ἦτο καθαρῶς οἰκονομική. Οἱ προνοηταὶ εἶναι ὡσαύτως γνωστοὶ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱεραρχίᾳ. Μολυβδόβουλλον τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος ἀνῆκεν εἰς τὸν Θεόδωρον ὀστιάριον, ἑβδομάριον, πρωτονοτάριον τοῦ Τροπαιοφόρου καὶ προνοητὴν (G. Schlumberger, Sigillographie, σελ. 151). Προνοηταὶ ἐπίσης ὀνομάζοντο οἱ διαχειρισταὶ τῆς μονῆς τῆς Κεχαριτωμένης ἐν τῷ Τυπικῷ τῆς αὐτοκρατείρας Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης (Miklosich-Müller, Ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. 5, σελ. 345).

[1] Σπ. Λάμπρου, Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, (Ἀθῆναι, 1878), σελ. 25, σημ. 1.

[2] G. Stadtmüller, Michael Choniates, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 147.

[3] Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, Συλλογὴ Ἀν. Σταμούλη, σελ. 7.

εἰς τοὺς ἄρχοντας τῶν Ἀθηνῶν, διότι, ὡς παρετηρήθη[1], ἡ ἀνάγνωσις εἶναι τὰ μάλιστα ἐπισφαλής.

2) Μολυβδόβουλλον Θ'—Ι' αἰῶνος: «† Νηκήτᾳ β(ασιλικῷ) στράτορι καὶ ἄρχο(ντι) Ἀθ(ηνῶν)» [2].

3) Μολυβδόβουλλον Ι' αἰῶνος: «Κ(ύρι)ε βοήθι Ἀνάρ(γυρον) ἄρχοντα Ἀθιννόν» [3].

Β'. Εἰς προνοητὴν τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρεται μολυβδόβουλλον τῆς Ι'—ΙΑ' ἑκατονταετηρίδος: «Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Μι(χαὴλ) βεστάρχῃ κ(αὶ) προνοητ(ῇ) τῶν Ἀθηνῶν τῷ Ἀντιπάπ(ῳ)» [4].

Γ'. Εἰς διοικητὰς τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρονται:

1) Μολυβδόβουλλον Η'—Θ' αἰῶνος: «Θεοτόκε βοήθει Στεφάνῳ διοικητ(ῇ) Ἀθηνῶν» [5].

2) Μολυβδόβουλλον ΙΑ' αἰῶνος: «Θ(εοτό)κε β(οήθει) Χριστωφόρ(ῳ) διουκιτ(ῇ) τ(ῶν) Ἀθηνό(ν)» [6].

Δ'. Εἰς βασιλικοὺς προέδρους [7] Ἀθηνῶν ἀναφέρονται:

---

[1] V. Laurent, ἐν Byzantion, τόμ. 6 (1931), σελ. 786—787.

[2] Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 17.

[3] Σπ. Λάμπρου, Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, σελ. 25. G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 170.

[4] Σπ. Λάμπρου, Αὐτόθι. G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie byzantine, Α', σελ. 253. Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 17.

[5] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 170.

[6] Αὐτόθι.

[7] Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σκυλίτζη-Κεδρηνοῦ (τόμ. Β', σελ. 379), τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου ἀπενεμήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ εἰς τὸν παρακοιμώμενον Βασίλειον, φυσικὸν υἱὸν τοῦ αὐτοκράτορος Ῥωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ; «Βασίλειον τὸν παρακοιμώμενον, ὃν Νικηφόρος ὁ βασιλεὺς, οὐ μικρὰ συμβαλόμενον αὐτῷ πρὸς τὴν τῆς βασιλείας κατάσχεσιν προέδρον τετίμηκε, μήπω πρότερον ὄντος τοῦ ἀξιώματος». Ὁ V. Beneschevic', Ranglisten, ἐν Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 5 (1926), σελ. 148, στηριζόμενος ἐπὶ ἐπιγραφῆς μολυβδοβούλλου, ἠθέλησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου ἱδρύθη παλαιότερον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Λέοντος τοῦ ς'. Αἱ ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ὅμως τοῦ Beneschevic' παρατηρήσεις τοῦ κ. Στ. Κυριακίδου Βυζαντιναὶ μελέται, σελ. 504 κέ., πείθουν ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Σκυλίτζη-Κεδρηνοῦ εἶναι ἀκριβής. Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος μαρτυρεῖται καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπροέδρου. Τὸν τίτλον τοῦτον ἔφερεν καὶ ὁ κατεπάνω Θεσσαλονίκης Κωνσταντῖνος ὁ Διογένης, διακριθεὶς εἰς τοὺς κατὰ τῶν Βουλγάρων πολέμους τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' (Πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Αὐτόθι, σελ. 355 κέ.). Πρωτοπρόεδρος ἐπίσης ἦτο καὶ ὁ Μανουὴλ ὁ Κομνηνός, ἀκμάσας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Ῥωμανοῦ Δ' τοῦ Διογένους (1067—1071). Πρβλ. Σκυλίτζην, τόμ. Β', σελ. 685. Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ προέδρου ἐν μὲν τῇ πολιτικῇ ἐξουσίᾳ βλ. Ch. Diehl, Sur la signification du titre de proèdre à Byzance, ἐν Mélanges Schlumberger (1924), σελ. 105—117, ἐν δὲ τῇ ἐκκλησιαστικῇ S. Salaville, Le titre ecclésiastique de Πρόεδρος dans les documents byzantins, Echos d'Orient, τόμ. 29 (1930), σελ. 416—436.

1) Μολυβδόβουλλον Θ'—Ι' αἰῶνος: «Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Σισ[ι]ννήῳ β(ασιλικῷ) προέ(δρῳ) Ἀθιν(ῶν)» [1].

2) Μολυβδόβουλλον ΙΑ'—ΙΒ' αἰῶνος: «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Νικολ[άῳ] προέδρ[ῳ Ἀ]θ[η]ν[ῶν]» [2]. Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς ἂν τὸ μολυβδόβουλλον τοῦτο ἀνῆκεν εἰς βασιλικόν, ἤτοι πολιτικόν, πρόεδρον ἢ εἰς μητροπολίτην Ἀθηνῶν.

λ') *Provincia Valechative.*

Ὁ Tafel, ἐν μὲν ταῖς Symbolae Criticae, Α', σελ. 67, σημειώνει: «Pro Belechatuiae posterior liber habet Velicati. Schafarikio placet Velechatuiae, quam urbem, si narrandi tenorem respexeris, inter Atticam et Thessaliam locabis, loco tamen nondum invento. Ego de Belegezitis mediae Thessaliae cogitaverim», ἐν δὲ τῷ ὑπομνήματι τῶν Urkunden, τόμ. Α', σελ. 265, σημ. 12: «Locus obscurus in Thessalia eiusve confinio quaerendus videtur». Ὁ αὐτὸς σοφὸς συγγραφεύς, ἐν τῷ ἔργῳ του De Thessalonica eiusque agro, σελ. LXXVII κέ., τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ὑπαινίσσεται ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ, συνάπτει τὴν ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀναφερομένην ἐπαρχίαν Velechativae πρὸς τὴν φυλὴν τῶν Βελεγεζιτῶν Σλάβων, τῶν μνημονευομένων ἐν τοῖς θαύμασι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου [3], καὶ πρὸς τὴν Βελζητίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θεοφάνους [4], ἔζων Σκλαβηνοὶ ὑπὸ ἄρχοντα τὸν Ἀκαμῆρον.

---

[1] Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, σελ. 17.

[2] Αὐτόθι, σελ. 286.

[3] Πρβλ. P. J. Schafarik, Slavische Alterthümer, τόμ. Β' (Λειψία, 1844), σελ. 226. O. Tafrali, Thessalonique des origines au XIVe siècle, (Παρίσιοι, 1919), σελ. 109 καὶ 112—113. L. Niederle, Manuel de l'Antiquité slave, τόμ. Α' (Παρίσιοι, 1923), σελ. 110. F. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σελ. 14—15.

[4] Θεοφάνης, ἔκδ. De Boor, τόμ. Α', σελ. 473. Περὶ τῆς ἑρμηνείας τοῦ χωρίου τοῦ Θεοφάνους βλ. Κ. Ἀμάντου, Μακεδονικά. Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν καὶ ἐθνολογίαν τῆς Μακεδονίας, (Ἀθῆναι, 1920), σελ. 14—15. Πρβλ. F. Dvorník, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, σελ. 5.

Ἡ ἐτυμολογικὴ σύναψις τῆς Provincia Velechativae πρὸς τοὺς Βελεγεζίτας καὶ τὴν Βελζητίαν παρουσιάζει πολλὰς φωνητικὰς δυσχερείας, τὰς ὁποίας δὲν δυνάμεθα νὰ παρίδωμεν. Προφανῶς τὸ ὄνομα ἔχει κακῶς παραδοθῆ. Εἰς τὸ ἀντίστοιχον χωρίον, ἡ Partitio Romaniae παρέχει τὸν τύπον Velicati[1].

Ὁ κ. Ν. Γιαννόπουλος[2], ἀναφερόμενος εἰς τὸ ἡμέτερον ἔγγραφον, σημειώνει ἁπλῶς, μεταξὺ ἄλλων θεσσαλικῶν πόλεων καὶ χωρῶν, τὴν Βελεγετίαν καὶ καθορίζει ὅτι αὕτη ἔκειτο ἐπὶ τῆς παραλίας τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου.

Καθ' ἡμᾶς, οὔτε ἡ φυλὴ τῶν Βελεγεζιτῶν Σλάβων οὔτε ἡ ἀμάρτυρος Βελεγετία ἔχουν σχέσιν τινὰ πρὸς τὸ ἡμέτερον τοπωνύμιον, πρόκειται δὲ πιθανώτατα περὶ τῆς περιοχῆς τῶν *Λεβαχάτων*, τῆς ἀναφερομένης ἐν χρυσοβούλλῳ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Β', τοῦ Μαρτίου τοῦ ἔτους 1289: «ἔτι τε εἰς τὸν τόπον τοῦ Ἁλμυροῦ χωρίον ἡ Μαγούλα καὶ οἱ Σαμισαρᾶτοι λεγόμενοι σὺν τῇ ἐκεῖσε *γῇ τῶν Λεβαχάτων* καὶ τῶν Ταρωνάτων»[3]. Ἡ παραφθορὰ τοῦ ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1198 τύπου Velechativa εὐκόλως δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ φωνητικῶς *.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

[1] Tafel - Thomas, Urkunden, τόμ. Α', σελ. 488 σημ. 2.
[2] Ν. Ἰ. Γιαννοπούλου, Ἡ μεσαιωνικὴ Φθιῶτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα, ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, τόμ. 8 (1923), σελ. 40.
[3] Miklosich - Müller, Acta et Diplomata graeca, τόμ. 5, σελ. 255.
* Ἡ συνέχεια τῆς μελέτης εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῆς «Ἐπετηρίδος».

ΕΚ ΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΤΟΥ Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ ΤΑ ΥΠ' ΑΡΙΘΜΟΝ 16 ΚΑΙ 17

Ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Β. Μυστακίδου, ὧν κατάλογον ἐδημοσίευσα ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν[1], ἄξια ἰδίας σπουδῆς καὶ μελέτης, ἐκτὸς ἄλλων, εἶναι καὶ τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 16 καὶ 17, ἅτινα περιέχουσιν ἔκθεσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Γερμανὸν τὸν Ε' ἀποσταλεῖσαν αὐτῷ τῇ 15 Φεβρουαρίου 1914. Τὸ πρῶτον τούτων, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 16, εἶναι γραφομηχανημένον, τὸ δὲ δεύτερον, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 17, εἶναι πρωτόγραφον, ἐξ οὗ ἐγίνετο ἡ γραφομηχάνησις[2].

Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 16 χειρόγραφον ἀποτελεῖται ἐκ φύλλων ἠριθμημένων 133 (1—120+α'—ιγ'). Ἐν τούτῳ ἀναγράφει ὁ Μυστακίδης τὰς ἐρεύνας καὶ μελέτας αὐτοῦ 1) Ἐν Τυβίγγῃ (φ. 3—83), 2) ἐν Στουτγάρδῃ (φ. 84—98), 3) ἐν Μονάχῳ (φ. 99—120) καὶ 4) ἐν τῷ Ἐπιμέτρῳ τῆς ἐκθέσεως (φ. α'—ιγ') παρέχει ἀντίγραφα ἔργων τινῶν ἀναφερομένων ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτοῦ.

Ἕνεκα τῶν στενῶν ὁρίων τοῦ παρόντος τόμου τῆς Ἑταιρείας τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐκδίδω κατωτέρω τὰς ἐρεύνας καὶ μελέτας αὐτοῦ μόνον ἐν Μονάχῳ (φ. 99—120), ἐξ ὧν δύνανται οἱ ἀναγνῶσται νὰ λάβωσι γνῶσιν περὶ τῆς ἀξίας καὶ σπουδαιότητος καὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Μυστακίδου.

Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

Ἐκ τῆς πλουσιωτάτης εἴς τε ἔντυπα καὶ χειρόγραφα αὐλικῆς τε καὶ δημοσίας βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου πολλὰ δύναταί τις ὠφεληθῆναι ἔχων καιρόν, ἵνα πρὸς μελέτην διαθέσῃ. Ἐν αὐτῇ ἰδιαιτέρως ἔτυχον ἀδελφικῆς μερίμνης τοῦ ἐξόχου κυρίου Leidinger, διευθυντοῦ τῶν χειρογράφων,

[1] Τόμος ΙΕ', σ. 352—404 καὶ ΙΣΤ', σ. 160—210.
[2] Τόμος ΙΕ', σ. 355—357, ἔνθα ἡ περιγραφὴ τῶν καταλοίπων τούτων. Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 17 καταλοίπῳ ὑπάρχουσι καί τινα σημειώματα τοῦ Μυστακίδου διαγραφέντα ὑπ' αὐτοῦ ἢ μὴ περιληφθέντα ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 16 γραφομηχανημένῳ καταλοίπῳ.

ἀκαδημαϊκοῦ, καὶ τοῦ βοηθοῦ αὐτοῦ διδάκτορος κ. Gerhäusser καὶ γενναιοτάτης εἰς ἐργασίαν ἐν τοῖς χειρογράφοις συνδρομῆς διὰ τῆς διαταγῆς, ἣν ἔδωκαν, ἐμοὶ χαριζόμενοι. Ἐπεμελήθην ὅπως ἐξελέγξω τίνα χειρόγραφα εἶδεν ἢ ἐμελέτησεν (ἀνέγνω) ὁ Κρούσιος, ἔκ τινων δὲ ἐκκλησιαστικῆς ὕλης, ἵνα ἐκγράψω κεφάλαιά τινα, περὶ ὧν δὲν ἐκτείνομαι νῦν.

Ἐπέτυχον, ἵν' ἀνεύρω ἀνεκδότους ἔτι ἐπιστολὰς τοῦ Μητροφάνους τοῦ Κριτοπούλου, Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, τοῦ Μελάγχθονος, τοῦ Ἰακώβου Διασσωρίνου, κυρίου Δωρίδος, Μιχαὴλ Σοφιανοῦ καὶ ἄλλων, ταύτας δὲ κυρίως ἐν τῇ μεγάλῃ συλλογῇ τοῦ Καμεραρίου, τῇ Collectio Camerariana cod. lat. 10351—10478, τῇ πολυτόμῳ [1]. Τὴν συλλογὴν ταύτην συνίστημι ἰδιαίτατα εἰς τοὺς μέλλοντας, ἵνα γράψωσιν ἱστορίαν ἐν γένει τῶν τῆς Ἀναγεννήσεως χρόνων καὶ τῶν γραμμάτων [2]. Οὐδεμία ὑπάρχει ἐπιστολὴ λατινιστὶ βεβαίως μὴ περιέχουσα λέξεις καὶ φράσεις πολλὰς ἢ ὀλίγας ἢ καὶ σειρὰς ἑλληνιστί. Ἓν βλέμμα εἰς τὰς ἑκατοντάδας τῶν ἐπιστολῶν δεικνύει τὴν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἔνθερμον φορὰν τῶν πεπαιδευμένων πρὸς τὰς κλασσικὰς γλώσσας καὶ δὴ τὴν Ἑλληνικήν. Αἰνίγματα, ἐπιγράμματα, ἑλληνιστὶ ἐπιστολαὶ μαρτυροῦσιν ἐμφανέστατα τὴν τῶν πνευμάτων τροπὴν πρὸς τὴν διὰ κλασσικῆς παιδεύσεως μόρφωσιν. Ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ ἀπήντησα καὶ τὴν ἐπιστολὴν Ἀντωνίου τοῦ Ἐπάρχου πρὸς τὸν Μελάγχθονα χρονολογουμένην ἐξ Ἐνετίας τῇ ζ' ἐλαφηβολιῶνος ͵αφμζ' ἐν ὀκτὼ φύλλοις εἰς 4ον [3] ἐν Τουρκογραικίᾳ (σ. 543—545) ἤδη δεδημοσιευμένην, τὴν τοῦ Δεσπότου τῆς Σάμου Ἰακώβου Βασιλικοῦ πρὸς τὸν Μελάγχθονα ἀπὸ Βρουξέλλων τῇ 8 ἀνθεστηριῶνος τοῦ ͵αφνε' γεγραμμένην καὶ ταύτην γνωστὴν ἐκ τῆς Τουρκογραικίας (σ. 556) [4] τὴν ἀπανταχοῦσαν τοῦ πατριάρχου Διονυσίου, τὴν ὑπὲρ τοῦ Καππαδόκου Στεφάνου ἐκδοθεῖσαν μηνὶ μαΐῳ ἰνδικτ. ιβ' καὶ ταύτην ὁμοίως ἐν τῇ Τουρκογραικίᾳ (σ. 552—553) κατακεχωρισμένην μετὰ λατινικῆς μάλιστα

[1] Joach. Camerarius 1526 Noribergae in Schola Sebaldina (nunc recens instituto) docere coepit 1535 Tubingae factus professor fuit, 1541 Lipsiam migravit. Τὴν σημείωσιν παρέλαβον παρὰ τοῦ Κρουσίου (Turcogr. 552). Ἀπεβίωσε τῇ 17 Ἀπριλίου 1574.

[2] Ὁ ἐκ τῶν συντακτῶν τοῦ Καταλόγου τῶν Cod. Latinorum Bibliothecae Reg. Monacensis περὶ τῆς συλλογῆς ταύτης ἔγραψεν ἐν Sitzungsb. d. philos. hist. classe τῆς Ἀκαδημείας τοῦ Μονάχου 1873, «über die Handschriftliche Sammlung d. Cammerarii und ihre Schicksale» πραγματείαν, ἣν δὲν ἀνέγνων.

[3] Ἐν τῷ αὐτογράφῳ (ὕψος 0,220X0,160 πλ.) προστίθεται εἰς τὴν ἔσω ἐπιγραφὴν ἡ λέξις «τῷ σοφωτάτῳ». Ἡ ἔξωθι ἐπιγραφὴ «Τῷ ἐπιεικεστάτῳ κυρίῳ Φιλίππῳ τῷ Μελάγχθονι».

[4] Ὕψος 0,300X0,200. Ἡ ἔξωθι ἐπιγραφὴ «Τῷ σοφωτάτῳ καὶ εὐσεβεστάτῳ ἀνδρὶ κυρίῳ Φιλίππῳ τῷ Μελάγχθονι, κἀμοὶ σεβασμιωτάτῳ».

μεταφράσεως [1]. Ἀνελίττων περαιτέρω τὴν πολύτιμον ταύτην συλλογήν, τὴν λατινικήν, εὗρον καὶ ἐπιστολὴν τοῦ Μελάγχθονος τῷ Ἰακώβῳ Διασσωρινῷ κυρίῳ Δωρίδος καὶ τῷ Ἰακώβῳ Βασιλικῷ δεσπότῃ Σάμου, ἀνδράσι εὐγενίᾳ τε καὶ ἐπιστημῶν ἐμπειρίᾳ καὶ στρατηγικαῖς ἀρεταῖς ἐπιφανεστάτοις [2]. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐν τρισὶ σελίσι τῆς κόλλας, κεχρονισμένη τῇ ἐαρινῇ τροπῇ (ὕψος 0,200×0,160) [3] ἀνέκδοτος οὖσα κεῖται ἐν ἀντιγράφῳ, τυγχάνει δὲ ἀξία δημοσιεύσεως καὶ δι' ἄλλους μὲν λόγους, ἀλλ' ἰδίως διότι θυμίαμα εὐγνωμοσύνης ἐν αὐτῇ προσάγεται πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Ἐν τῇ Τουρκογραικίᾳ δημοσιεύονται δύο ἐπιστολαί, μία τοῦ Διασσωρίνου καὶ ἑτέρα τοῦ Βασιλικοῦ πρὸς τὸν Μελάγχθονα, ὅστις διὰ τοῦ Καμεραρίου διὰ μιᾶς πρὸς ἀμφοτέρους, συγγενεῖς μάλιστα ὄντας, ἀπαντᾷ (σ. 557). Ἡ τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς ἐπιγραφὴ δεικνύει τὴν τῶν Ἑλλήνων τούτων ἐν πολλοῖς σπουδαιότητα καὶ τὸν χαρακτῆρα.

Τοῦ Μελάγχθονος ἐπιστολὴν ἑτέραν ἀντέγραψα πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Ἰωάσαφ τὸν Μεγαλοπρεπῆ σεσημασμένην ἡμέρᾳ «τῇ ἀπὸ τῆς μετοπωρινῆς ἰσημερίας ιστ', ἔτει τῆς Χριστογονίας ͵αφνθ'» ἐκ Λειψίας. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐν πρωτογράφῳ γεγραμμένη κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους τῆς σελ. (ὕψ. 0,300×0,200) ἐστὶν ἀνέκδοτος, διάφορος δὲ τῆς ἐν

[1] Ἐν ἀντιγράφῳ ἡμίφυλλον δεδιπλωμένον εἰς δύο καὶ τὰς τέσσαρας σελίδας πλήρες ἔχον (ὕψος 0,200X0,160). Ἐφίστημι τὴν προσοχὴν τῶν μελλόντων, ἵνα συμβουλευθῶσι τὴν συλλογήν. Ἐπὶ τῆς μηνολογίας ἐγὼ ἀναγινώσκω «Ἰουνίῳ», ἐνῷ ἐν τῷ ἐντύπῳ ἔχει «μαΐῳ», ἀλλ' ὅρα ὅτι ἐν τῇ μεταφράσει, ἥτις ἐν τῇ ἀπαρατηρήτῳ, τῇ ἑπομένῃ σελίδι, τετύπωται, φέρεται «mense Junio».

[2] Διασσωρῖνος, ἐνίοτε καὶ Διασωρινός, Ῥόδιος, μαθητὴς τοῦ Ἑρμοδώρου τοῦ Λῃστάρχου, ἀντιγραφεὺς χειρογράφων, ἀλλὰ καὶ ῥιψοκίνδυνος, ὡς ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ Βασιλικός, ἐγένετο ἵππαρχος ἐν τῷ στρατεύματι Καρόλου τοῦ Ε' μετασχὼν τῶν ἐπὶ τὴν Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν στρατειῶν τοῦ αὐτοκράτορος τούτου. Ὅρα περὶ αὐτοῦ Legrand, Bibl. Hell. τόμ. 1. Ν. 133. Χειρόγραφα αὐτοῦ σῴζονται ἐν τῇ ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων καὶ ἐν Ἐσκουριαλείῳ. Διὰ τοῦ Βασιλικοῦ ἐγνωρίσθη ἐν Γερμανίᾳ καὶ μετὰ τοῦ Μελάγχθονος. Ἐκ Κύπρου, ὅπου ἐτελεύτησε θάνατον ὀξὺν τῇ 17 Αὐγούστου 1562, γράφει καὶ τῷ πατριάρχῃ (Ἑλλ. Φιλ. Σιλλ. τόμ. ΙΑ', σ. 71—72 καὶ Legrand, αὐτόθι, τόμ. 2, σ. 355) ἐξαιτούμενος τὰς εὐχὰς αὐτοῦ καὶ λέγει ὅτι ὁ ἐν Μολδαβίᾳ ἡγεμών, ὁ ἀνέκαθεν Ἡρακλείδης συγγενὴς αὐτῷ ἐστιν. Ἡ ἐν Τουρκογραικίᾳ (σ. 556) ἐπιστολὴ τοῦ Διασσωρίνου πρὸς τὸν Μελάγχθονα ἀναδημοσιεύεται παρὰ Legrand, ἔνθ' ἀνωτέρω, σ. 354. Ὁ δὲ Βασιλικός, καὶ αὐτὸς Ἰάκωβος, εὐτυχέστερος ὑπῆρξεν ἐν τῇ ῥιψοκινδύνῳ αὐτοῦ πολιτικῇ. Πεπαιδευμένος καὶ γλωσσομαθής, οὐ μόνον ἡγεμὼν τῆς Σάμου ἐγένετο, ἀλλὰ μετεπήδησε καὶ εἰς τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μολδαβίας μετὰ τὸ 1561. Ὅρα Legrand, Deux vies de Jacques Basilicos 1889 καὶ Urechi (Picot) Chronique de Moldavie, σ. 407. Ὅρα καὶ Turcogr. σημ. 248 καὶ ἐπιστολὴν 247 καὶ διόρθωσιν παρὰ Legrand, ἔνθ' ἀνωτέρω, σ. XVIII.

[3] Βεβαίως τοῦ ͵αφνστ'.

τῇ Τουρκογραικίᾳ (556—557), ἥτις φέρει μόνον ἔτους σημείωσιν οὐχὶ δὲ μηνός[1]. Ἐπιγράφεται δὲ ἐν τῇ ᾤᾳ κάτωθι κατὰ κάθετον διεύθυνσιν «Τῷ μακαριωτάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ κῳ Ἰωάσαφ ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ κῳ μοι αἰδεσιμωτάτῳ».

Οἱονεὶ ταύτης συνέχειαν θεωρητέον τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰωακεὶμ τοῦ Καμεριαρίου ἐκ Παβεπέργης πρὸς τὸν Δημήτριον (τὸν νοτάριον τοῦ ῥηγὸς Πογδανίας) χρονολογουμένην «τῇ τῆς θερικῆς τροπῆς (ἡμέρᾳ) ἔτει ἀπὸ Χριστογονίας αφξ'». Ἡ ἐπιστολὴ (0,220×0,160) προσκεκολλημένη εἰς τὴν συλλογὴν τῇ προηγουμένῃ ἐπιγράφεται «Τῷ τιμιωτάτῳ κυρίῳ Δημητρίῳ[2] ὅπου ποτ' ἂν τύχῃ ἐπιδημῶν», ἐστὶ δὲ χρήσιμος, δότι γινώσκονται διὰ ταύτης λεπτομέρειαί τινες τοῦ θανάτου τοῦ μεγάλου Μελάγχθονος[3]. Ἀνεῦρον ἐπίσης καὶ ἐπιστολὴν Μιχαὴλ τοῦ Σοφιανοῦ πρὸς τὸν Ἰ. Καμεράριον ἐκ Παταβίου πυανεψιῶνος ζ' φθίνοντος αφξα' χρονολογουμένην. Ταύτης ὑποκείμενόν ἐστι συμφωνία περὶ ἐκδόσεως βιβλίων καὶ ἐκλογῆς τυπογραφείων. Ὁ Σοφιανὸς πολλῶν ἀνδρῶν τῆς Ἀναγεννήσεως φίλος γενόμενος ἀπεβίωσε τῷ 1564[4].

Ἐν τῷ XV τόμῳ τῆς συλλογῆς ταύτης τοῦ Καμεραρίου εὗρον ἐν φύλλῳ 176 Μητροφάνους τοῦ Κριτοπούλου, τοῦ ἐκ Βερροίας, σχέδιον ἐπιστο-

---

[1] Ἐν τῷ α' μέρει τοῦ βιβλίου, οὗ ἡ ἐπιγραφὴ «Martini Crusii Poematum graecorum libri duo . . . Ejusdem Martini Crusii, Orationum liber unus», ἐδημοσιεύθη πρῶτον ἡ ἐπιστολὴ αὕτη πρὸς τὸν πατριάρχην ὡς καὶ ἡ τοῦ Κρουσίου πρὸς τὸν Ραρτοῦρον Ἀλέξιον (σ. 117 καὶ ἑξῆς) ἣν ἀντιγράψας ἐπέστειλα τῷ Legrand ἀγνοοῦντι καὶ τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ τοῦ βιβλίου (Bibl. Hell. I, σ. 312 κ. ἑ.). Τὸ βιβλίον τοῦτο σπανιώτατον τετύπωται ἐν Βασιλείᾳ calendis Augusti anno salutis 1566 (παρὰ Brunet 1567) εἰς 4ον, ἀπόκειται δ' ἐν Τυβίγγῃ ὑπ' ἀρ. $\frac{\Delta K3}{1}$ 4ον.

[2] «Δημήτριος τοὔνομα φίλος φάσκων εἶναι Μυσίου» δηλ. ἐκείνου τοῦ ὁμωνύμου, τοῦ Μυσοῦ, ὅστις ἔγραφε πρὸς τὸν Μελάγχθονα (σ. 263—264 οὐχὶ 264, ὡς τὸ ἔντυπον παρὰ Turcogr.) καὶ ὅστις κατ' ἐπιστολὴν τοῦ Μελάγχθονος πρὸς τὸν Ἰωάσαφ (Turcogr. 557—559) «τὰς (τῶν Λουθηρανῶν) συνάξεις ἑώρακε καὶ τῆς διδασκαλίας ἀκροατὴς ἐγένετο» «Qualis vir Demetrius» ὅρα Turcogr. σ. 264. Ἰδὲ καὶ Β α φ ε ί δ ο υ, Ἐκκλ. ἱστορ. Γ, 44 κ. ἑξ.

[3] Φίλιππος ὁ Μελάγχθων ἀπεβίωσε τῇ 19 Ἀπριλίου 1560 ἐν Βιττεμβέργῃ. Ἐν σελ. 94 τοῦ Β' μέρους τοῦ ἐν τῇ σημ. 1 προηγουμένης σελίδος μνημονευθέντος συγγράμματος φέρεται ἐπίγραμμα τοῦ Κρουσίαυ 78 στίχων ἄξιον ἰδίας ἀναγραφῆς. Ἐν δὲ τῇ ᾤᾳ τῆς 98 σελ. «Mortuus est die 19 April 1560 amplius 63 annos natus». Τοῦ ποιήματος τοῦ Κρουσίου ἐπιγραφὴ «Μαρτίνου Κρουσίου Μελάγχθων αφξ'». Ἐπιτραπήτω μοι ἐκ πολλῶν ἵνα μνημονεύσω, ὅτι ἡ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης Γραμματικὴ τοῦ Μελάγχθονος μέχρι τοῦ 1622 τεσσαράκοντα τετράκις ἐξεδόθη.

[4] Ὅρα V o g e l-G a r t h a u s e n, Ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 320.

λῆς αὐτογράφου, ἐν ᾧ σβέσματά τινα ἀπαντῶσιν. Ἡ ἐπιστολὴ ἐκ 30 μό-
νον σειρῶν πλὴν τῶν τῆς προσφωνήσεως καὶ τῆς ὑπογραφῆς, γράφεται
ἐν Νυρεμβέργῃ πρὸς Γρηγόριον Κουέκκιον (τὸν ἰατρὸν) «ἔτει τῆς τοῦ
Θεοῦ πατρὸς καταλλαγῆς αχκστ' Μεταγειτνιῶνος ε' ἱσταμένου» ἤτοι τρί-
μηνον πρὸ τῆς εἰς Τυβίγγην καθόδου αὐτοῦ, ὅπου, ὡς γνωστόν, ἐπὶ δεκά-
μηνον διατρίψας καὶ τῶν πανεπιστημιακῶν μαθημάτων ἀκροατὴς γενόμε-
νος[1], ἐσιτίζετο δημοσίᾳ δαπάνῃ, προνοίᾳ γενναίᾳ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βυρ-
τεμβέργης ἐν τῷ τῶν φοιτητῶν συσσιτίῳ[2], ἔμενε δὲ παρὰ τῷ ἀσιανολόγῳ
καθηγητῇ W. Schickart, ἀληθεῖ πανεπιστήμονι[3]. Τὴν ἐπιστολὴν πα-
ρατίθημι ἐνταῦθα οὐχὶ ἐν τῷ ἐπιμέτρῳ διὰ τὸ ἐν αὐτῇ ἐπισυνημμένον
ἐπίγραμμα.

«Χάριν καὶ ἔλεος παρὰ τοῦ ἑνὸς τρισυποστάτου καὶ ὁμοουσίου Θεοῦ.
Εἰώθασιν οἱ ὀφείλοντες ἐνέχυρον παρατιθέναι τοῖς δανεισταῖς ὑπὲρ
τοῦ δανείου, ἵν' εἴ τι ἀντίξοον αὐτοῖς συμβῇ, ἔχοιεν οἱ δανείσαντες ὅθεν
ἀνακτήσαιντο τὸ καταβληθέν. Εἰ δέ τι κειμήλιον μὴ ᾖ τοῖς ὀφειλέταις τοῦ
δανείου ἀντάξιον, ὃ ἂν ἐνεχειράσωνται, χειρογράφοις βούλονται τὰς ὀφει-
λὰς ἐμπεδοῦν, δι' ὧν οἱ χρῆσται[4] τοὺς ὀφείλοντας εἴτε ἀναβαλλομένους
τὴν ὀφειλὴν εἴτε καὶ ἀρνουμένους ταύτην (εἰ τῶν κακίστων τυγχάνου-
σιν ὄντες) ἔχοιεν ἐλέγχειν τε καὶ ἀναγκάζειν πρὸς τὴν ἀπότισιν. Ἐγὼ δέ,
ἄνερ περιφανέστατε καὶ ἐξοχώτατε, κύριε Γρηγόριε Κουέκκιε ἐν ἰατροῖς
λαμπρότατε, ἐπειδὴ πλείστης εὐνοίας ἔφθην ἀπολελαυκὼς πρὸς τῆς σῆς
ἐνδοξότητος, πλείστην τε φροντίδα ὑπὲρ ἐμοῦ ἤδη αὐτὸς κατεβάλου, ὅπως
τήν τε ἀποῦσάν μοι ὑγιείαν ἀνακαλέσῃς[5] καὶ τὴν ἐνοῦσαν διασώσῃς
(ταῦτα γάρ ἐστι περὶ ἃ ἡ φιλάνθρωπος ὑμῶν τέχνη καταγίνεται), κἀν-
τεῦθεν πολλῆς εὐχαριστίας ὀφειλέτης σοι ἐγενόμην, οὔτε ἀποδοῦναί σοι
τὸ ὄφλημα οἷος τέ εἰμι (πόθεν γὰρ ξένος καὶ ὁδοιπόρος τυγχάνων;) οὐ
κειμήλιον ἔνεστί μοι, ὃ ἂν ἐνχειρίσαιμι εἰς ἀσφάλειαν τοῦ ὀφλήματος[6]

---

[1] Τῇ 17 8βρίου 1626 ἐνεγράφη εἰς τὸ πανεπιστήμιον, ὡς ὁ μακαρίτης δεινὸς σανσκριτιστὴς R. Roth ἐπέστειλε τῷ περὶ Μητροφάνους γράψαντι ἀρχιμανδρίτῃ Α. Δημητρακοπούλῳ. (Ἐν Λειψίᾳ 1870 σ. 24). Πρβλ. Ρ ε ν ι έ ρ η, Μητροφάνης Κριτόπουλος, Ἀθῆναι, 1893, σ. 74.

[2] Ὅρα τί τὸ συσσίτιον τοῦτο, τὸ Collegium illustre, ἐν ᾧ μετὰ πριγκήπων καὶ εὐπατριδῶν ἀνεστρέφετο ὁ ἡμέτερος ἐν Ρ ε ν ι έ ρ ῃ, σ. 78.

[3] Allgem. Deutsche Biographie ἐν λ. Ὁ Schickart ἐκδοὺς ἐν Τυβίγγῃ τῷ 1628 Tarih. h. e. Series Regrum Persiae εἰς 4ον πολλὴν ἐκαρπώθη βοήθειαν ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Κριτοπούλου καθημερινῆς συναναστροφῆς, σ. 80.

[4] «Εἴτε» διεσβεσμένον.

[5] Ἡγεῖται τοῦ ἀνακαλέσῃς ἡ σβεσθεῖσα λέξις διασώσῃς.

[6] «Τουτὶ δὲ τῷ» διαγεγραμμένον.

τουτῳὶ δὲ τῷ χειρογράφῳ πασίδηλον ποιοῦμαι πλείστας χάριτας ὀφείλειν σοι, ὥς ἀρνήσασθαί με οὔποτ' ἂν ἐάσῃ, ἀλλὰ κἂν ἡ ὑπέρθεσις τῆς ἀποτίσεως μακροτέρα τοῦ δέοντος γένηται, τοῦθ' ὅπερ τις δεινὸς καὶ ἀδέκαστος δικαστὴς βιάσεταί με πρὸς ἀνταπόδοσιν.

Ἵνα δὲ αὐτὸς τὴν ἐμὴν πρὸς σὲ εὔνοιαν ἴδῃς ἀκίβδηλον οὖσαν καὶ ἔξω πάσης σκηνῆς καὶ φαινάκης (sic) τουτὶ το ἔπος τὸ σμικρὸν καὶ εὐτελές, ὅπερ εἰς τὴν ἐκδοθησομένην σοι, ὁσονούπω, ἀνατομικὴν βίβλον[1], ἀρκούντως οἶμαι, τοῦτο παραστήσει, ᾧ τεκμηρίῳ χρώμενος τοῦ ἐς ἀεὶ ἀγαπᾶν με μὴ λήξῃς.

Ἐρρωμένως μοι διαβιῴης καθ' ἑκάτερον τὸν ἄνθρωπον ἐν Κυρίῳ Ἰησοῦ Χριστῷ, τῷ ἑνὶ τῆς ὑπεραγίας Τριάδος, τῷ θεανθρώπῳ καὶ μόνῳ Σωτῆρι ἡμῶν.

Ἐν Νωριμβέργῃ. Ἔτει τῆς τοῦ Θεοῦ πατρὸς καταλλαγῆς αφκστ' Μεταγειτνιῶνος ε' ἱσταμένου[2].

τῆς ἐξοχότητος ὅλος, ὡς οἶδας.

Μητροφάνης ἱερομόναχος ὁ Κριτόπουλος, ὁ ἐκ Βερροίας τῆς Μακεδονίας[3]».

Τὸ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἐπίγραμμα (ἔπος) ἔχει ὡς ἑξῆς (φ 177α):

«Εἰς τὸν πολυμαθέστατον καὶ ἐνδοξότατον κύριον Γρηγόριον τὸν Κουέκκιον, διδάσκαλον τῆς ἰατρικῆς τέχνης περιφανέστατον, ἐμόν τε φίλον καὶ σπουδαστὴν[4] φιλανθρωπότατον.

Κρυπτάδια φθιμένου καὶ νεκροῦ σώματος εἰ σὺ
εἰδέμεναι βούλει, τήνδε λάβε γλυκερὴν
καὶ νεοτευχῆ, ὦ φίλε, βίβλον, τὴν σοφίης καὶ
τέχνης ἐργοπόνου ἔμπλεον, ἥ σε τάδε
ἀτρεκέως καταδείξει ἥκιστ' εἰς χρόνον ἀδρὸν
ἀλλ' εἰς μῆκος ὁδοῦ ἀτραποῦ οὐ δολιχῆς.
Γρηγόριος δὲ πατὴρ ὁ Κουέκκιος ἔπλετο τῆς δε
ἰητρὸς πολλῶν φέρτατος ἠδ' ἀγαθός.
Τοῦδ' ἤτοι κλέος ἐστὶν ὅσον τ' ἐπισκίδναται ἠὼς
οὗ πᾶσ' αἱ ἀρεταὶ τοῖς μετόπισθι σαφεῖς.

---

[1] «Βίβλον» διεσβεσμένον, ἀλλὰ πάλιν γεγραμμένη ἡ λέξις βίβλον ἐν συνεχείᾳ τοῦ λόγου.

[2] Φθίνοντος, ὅπερ ἐσβεσμένον προηγεῖται τῆς λέξεως ἱσταμένου.

[3] Μητροφάνης βραχυγραφίᾳ Μης καλλιγραφικώτατα καὶ ἡ λέξις ἱερομόναχος διὰ μονοκονδυλιᾶς.

[4] Μεταξὺ τῶν δύο τούτων λέξεων εὕρηται διεσβεσμένη συλλαβὴ λέξεως «εἰλ» (ικρινῆ ;)

Αὐτός σοι ὀστᾶ λευκὰ καὶ *σπλῆνά* τε αἱματόεν τε
ἧπαρ δηλώσει, πάντα τ' ἀσαφέα[1].

Μητροφάνης ἱερομόναχος ὁ Κριτόπουλος, ὁ ἐκ Βερροίας τῆς Μακεδονίας»[2].

Ἐν τῇ 4 σελίδι τοῦ φύλλου τῆς ἐπιστολῆς τῇ 177β ἔξωθι εὕρηται ἡ ἐπιγραφή:

«Ἀνδρὶ πολυμαθεστάτῳ, σοφωτάτῳ τε καὶ ἐνδοξοτάτῳ, κυρίῳ Γρηγορίῳ τῷ Κουεκκίῳ διδασκάλῳ τῆς ἰατρικῆς τέχνης περιφανεστάτῳ, ἐμῷ τε φίλῳ καὶ σπουδαστῇ φιλανθρωποτάτῳ».

Περὶ τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς οὐδεὶς τῶν τριῶν λογιωτάτων ἀνδρῶν, τῶν περὶ τοῦ Κριτοπούλου γραψάντων, λόγον ποιεῖται, οὔτε ὁ ἀρχιμ. Δημητρακόπουλος, οὔτε ὁ Γ. Μαζαράκης, οὔτε ὁ Μ. Ρενιέρης[3].

Ἐπιστέλλεται τῷ Γρηγορίῳ Κουεκκίῳ (Cueccius), υἱῷ Γεωργίου τοῦ Κουεκκίου, καθηγητοῦ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς Ἑλλάδος φωνῆς ἐν Ἀλτόρφῃ[4], παρ' ᾧ ὁ Κριτόπουλος καὶ διέμενεν ὅτ' ἐσπούδαζεν ἐν τῷ αὐτόθι πανεπιστημίῳ, τῷ νεοπαγεῖ, ὑπότροφος ὢν τῆς εὐγενεστάτης Γερουσίας, τῆς πλησίον Νυρεμβέργης[5].

Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς δείκνυται ἡ τοῦ Κριτοπούλου εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸν ἰατρὸν «τὸν τὴν ἀποῦσαν ὑγιείαν αὐτοῦ ἀνακαλέσαντα καὶ τὴν ἐνοῦσαν διασώσαντα», τὸν καὶ ἐν τῇ Φιλοθήκῃ ὑπογράφοντα (σ. 173). Οὐχὶ ὀρθή ἐστιν ἡ ἀνάγνωσις τοῦ σεβαστοῦ Ρενιέρη Lueccius ἀντὶ τοῦ Queccius συγχυθέντος εὐκολώτατα τοῦ Q ὡς L[6].

Ἵνα μὴ ἐπανέρχωμαι εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου, ἐπισημειοῦμαι ὅτι ἀμέσως ἕπεται καὶ ἄλλη ἐπιστολὴ ἐν ἄλλῳ φύλλῳ. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἡμῖν ἔμεινε κεκολοβωμένη, διότι ἀπεκόπη τὸ ἐκ τῆς διπλώσεως κάτω μέρος τοῦ φύλλου, κατ' ἀκολουθίαν δὲν γνωρίζομεν τίνι ἀναφέρεται, τίνι χρόνῳ γρά-

---

[1] Τὰ κυρτοῖς στοιχείοις ἐξ ἐμῆς διορθώσεως. Σημειωτέον δὲ ὅτι μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν ἀμέσως ἐν τῇ σελίδι ὑπάρχουσιν αἱ τέσσαρες λέξεις «κρυπτάδια φθιμένου καὶ νεκροῦ» διὰ γραμμῆς ἁπλῆς διαγεγραμμένα καὶ εἶτα τὸ ἐπίγραμμα.

[2] Ἡ ὑπογραφὴ ὁλόγραφος.

[3] Λειψίᾳ 1870. Καΐρῳ 1884. Ἀθήνησιν 1873.

[4] Ὁ Κουέκκιος (Γεώργιος) μετέφρασεν εἰς τὴν τῶν Λατίνων γλῶσσαν τὸν δημοσίᾳ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ἀπαγγελθέντα ἑλληνιστὶ πανηγυρικὸν λόγον ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου (25 Δεκεμβρίου 1625), τὸν ἐν Ἀλτδορφίᾳ δημοσιευθέντα ἀμέσως ἐν τῷ πανεπιστημιακῷ τυπογραφείῳ 1626 εἰς 4ον. Ἀντίτυπον τοῦ σπανιωτάτου τούτου βιβλίου ηὐτύχησα ἵν' ἀγοράσω.

[5] Ὅρα Δημητρακοπούλου, Δοκίμιον περὶ Μ. σ. 17 καὶ Ρενιέρη, «Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος ἐν Γερμανίᾳ», σ. 73 καὶ ἑξῆς σ. 83 διὰ τὰς ἐν Τυβίγγῃ περιποιήσεις καὶ τιμάς.

[6] Ρενιέρη, σ. 65 καὶ 67.

φεται, τοῦ σωζομένου φύλλου 178β τῆς ὀπισθίας σελίδος ἀγράφου μείναντος [1].

Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης σώζονται μόνον δέκα πέντε σειραὶ πλὴν τῆς προσφωνήσεως, ἔχουσι δὲ ὡς ἑξῆς:

«Χάριν καὶ ἔλεος παρὰ τοῦ ἑνὸς καὶ τρισυποστάτου καὶ ὁμοουσίου Θεοῦ.

Οὐδεμία τῶν εἰς Νυρεμβέργην ἐλεύσεων οὕτως ἀηδής μου ὑπῆρξεν ὡς ἡ ἐσχάτη αὕτη, ἐπεὶ οὐκ ἐγένετό μοι ἅλις καὶ καταθυμίως τῆς σῆς συναναστροφῆς καὶ γλυκυτάτης συλλαλιᾶς ἀπολαῦσαι, ἐξ ἧς ὥσπερ τὸ κέρδος διπλοῦν (τό γε εἰς μάθησιν ἧκον καὶ εἰς ἠθῶν κοσμιότητα) οὕτω καὶ ἡ ἀπὸ τούτων ἡδονὴ διπλῆ μοι προσγίνεται, τοσαύτη δὲ καὶ ἡ ζημία ἀποτυγχάνοντι τῆς ἐφέσεως.

Ἐπανῆκον οὖν Ἀλτορφίαζε ἀθυμῶν ἐπὶ τούτῳ καὶ ἀσχάλλων ὡς μηκέτι τῆς ἀθυμίας γαληνιᾶν δυναμένης. Ἐπὶ σοὶ δὲ κεῖται, ᾧ ἡ πειθὼ ἐπικάθηται καθάπερ μάλιστα τοῖς ἐρασμίοις ἄνθεσι τὸ νέφος τῆς ἀθυμίας διασκεδάσαι διὰ μελιρρύτων πρός με γραμμάτων, ἀναπληρούντων μοι ὥσπερ τὴν ζημίαν, ὅπερ ὅτι ποιήσεις οὐκ ἀμφιβάλλω καὶ συντόμως μέντοι· οὐ γὰρ ἀνέξῃ παρορῶν με τῇ ἀθυμίᾳ καταβαπτίζεσθαι. Ἐμοὶ γὰρ εἰ καὶ ἐλπὶς τοῦ μετ' ὀλίγον σε ὄψεσθαι καὶ τῆς ἑνούσης σοι σοφίας κατατρυφῆσαι, χρηστὰς ὑποτείνω μοι ἐλπίδας, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ διαστήματι οὐκ ἀπέχομαι εἰ μὴ καὶ διὰ γραμμάτων καρποῦσθαι [2]. Εἶεν. Ὁ νύμφιος παρ' ἡμῖν ἐστιν, ὃν εἴ γε ἀναμνήσεις περὶ οὗ καὶ ἄλλοτε ἔφθην σοι εἰπὼν τὰ μέγιστα . . . ».

Πρὶν ἢ καταθέσω τὸν κάλαμον περαίνων τὴν ἔκθεσιν ταύτην θεωρῶ ἀπαραίτητον, ἵνα ὑπομνήσω τοῖς περὶ τὸν σοφώτατον καὶ ὁμολογητὴν πατριάρχην Κύριλλον, λέγω τὸν Λούκαριν, ἀσχολουμένοις καὶ περὶ τὰ κατ' αὐτόν, ὅτι ἐν τῷ Δ' καὶ τῷ Θ' τόμῳ τοῦ πολυτίμου κώδικος τοῦ Καμεραρίου (Collectio 4 et 9) ὑπάρχουσι πρωτότυποι αὐτόγραφοι ἐπιστολαὶ αὐτοῦ λατινιστί τε καὶ ἰταλιστὶ πέντε. Ἡ μελέτη τῶν ἐπιστολῶν τούτων, ὧν τινές εἰσι καὶ συνθηματικαὶ δι' ἀριθμῶν ἐν τῇ συναφείᾳ τοῦ λόγου πεποικιλμέναι διὰ τὰ κύρια ὀνόματα προαπαιτεῖ γνώσεις βαθυτέρας τῆς πατριαρχικῆς ἱστορίας τοῦ μεγάλου τούτου πατριάρχου καὶ τῆς βιβλιογραφικῆς, διὰ τὴν σύγχρονον αὐτοῦ ἱστορίαν κινήσεως, ἀρχαιοτέρας τε καὶ νεωτέρας, χρησιμωτάτης διὰ τὴν πατριαρχικὴν ταύτην μονογραφίαν, ἅμα δὲ τῶν δημοσιευθέντων τε καὶ ἀνεκδότων ἐγγράφων. Ὁ Legrand [3]

---

[1] Ἐπέδειξα τῷ κ. Leidinger τὸ μέρος ἵνα σημειωθῇ προσηκόντως.

[2] Ἄνωθεν «ῶμαι» (sic).

[3] L e g r a n d, Bibl. Hellen. IV, 161 καὶ ἑξῆς.

πληροῖ τὸν τέταρτον τόμον τῆς δευτέρας σειρᾶς τῆς ἑλλ. Βιβλιογραφίας αὐτοῦ σχεδὸν ὅλον διὰ θαυμασίας συλλογῆς περὶ Λουκάρεως σημειωμάτων καὶ ἐγγράφων, προλογίζων δὲ λέγει, ὅτι παρὰ λογίῳ τινί, οὗ δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα, εὗρε καὶ συνεβουλεύθη σειρὰν ὑπερεκατὸν αὐτογράφων τοῦ μάρτυρος πατριάρχου ἐπιστολῶν ἰταλιστὶ τὸ πλεῖστον γεγραμμένων καί τινων λατινιστὶ μιᾶς δὲ μόνον ἑλληνιστί, ἀλλὰ χρῆσιν αὐτῶν δὲν ἐποιήσατο.

Τὰ κατὰ τὴν πολυτάραχον πατριαρχικὴν αὐτοῦ ἱστορίαν ἀπεκδεχόμενος παρὰ τοῦ χρονογράφου τῆς μ. Ἐκκλησίας καὶ φίλου κ. Μ. Γεδεών, τοῦ προαγγείλαντος τοῦτο δημοσίᾳ [1], ὑποβάλλω ἐνταῦθα τὰς ἐπιγραφὰς αὐτῶν καὶ τὰς χρονολογίας πρὸς βοήθειαν τοῖς μελετῶσιν.

Ἡ *πρώτη* ἔξωθι ἐπιγράφεται.

«Doctissimo ac humanissimo viro Domino Ioanni Wytembogart, ministro verbi divini in aula potentissimi Principis Mauritii, Domino ac fratri in Christo colendissimo.

Χρονολογεῖται δὲ Data Constantinopoli 1612, 30 Maii D Vestrae frater ac servus in Christo Cyrillus Lucari Patriarcha Alexandriae.

Ἡ *δευτέρα* λατινιστὶ καὶ αὐτὴ ἀπευθύνεται Doctme ac Rme vir, Domine Feste Homm frater in Chro observantisse . . . salutem.

Χρονολογεῖται Datae Constli 3 Novembris stylo veteri 1627 in Chro frater.

Cyrillus Patriarcha Constantinopolitanus.

Ἡ *τρίτη* ἰταλιστί, ἧς καὶ φωτογραφικὸν ἀντίγραφον ἐκράτησα, διότι τῶν πολλῶν ἀριθμῶν ἡ ἐξήγησις εὐθὺς ἐπ' αὐτῶν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ λαβόντος αὐτήν.

Χρονολογεῖται in Rhodo alli $\frac{16}{26}$ Juglio 1635 di V. Ecca Illa Humilisso et affmo servitore. Cyrillo Patriarcha [2].

Ἡ *τετάρτη* ἰταλιστὶ καὶ αὐτὴ χρονολογεῖται di Rhodis 14 Maijo, stylo veterio 1636. Ἐν τῇ τετάρτῃ σελίδι, τῇ ἀγράφῳ, φέρεται ἡ διεύθυνσις Illmo Sr. Ambassiatore di Fiandra [3].

Ἡ *πέμπτη* ἰταλιστὶ καὶ αὐτὴ χρονολογεῖται 23 Marti stylo veterio. Ἀναφέρεται All illustrissimo Ambassiatore di Fiandra [4].

---

[1] Π. Πίνακες 563 ἐν ὑποσημειώσει.

[2] Πρβλ. τῆς αὐτῆς ἡμερομ. καὶ χρονολογίας ἐκ Ρόδου πρὸς τὸν Λεγῆρον (Leger) ἰταλιστὶ ἐν L e g r a n d, B. H. IV, σ. 485—86.

[3] Ὑπὸ τοῦτο δι' ἄλλης χειρὸς di Rodo A (; ;) 18 Maij 1636.

[4] Ἄνευ ὑποδείξεως μέρους καὶ ἔτους (s.l.n.d) Ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ὁ πατριάρχης διαβιβάζει χαιρετισμοὺς καὶ τῇ πρεσβείρᾳ «Madama . . . , saluto , . . la magnifica signora Leonora».

Τοῖς ἁρμοδιωτέροις ἀφίημι, ἵνα ἐκ τῶν χρονολογιῶν τούτων, ἐφ' οἷς δύνανται ἵνα στηριχθῶσι, πορισθῶσι συμπεράσματα, εἰς ἃ τό γε νῦν ἐγὼ ἀδυνατῶ.

Καταλήγων ὑποσημειοῦμαι ὅτι ἐν τῷ ἐθνικῷ Βαυαρικῷ Μουσείῳ (Bayer National Museum), τῷ ἐν τῷ Μονάχῳ, ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 4 αἰθούσῃ, ἐν ᾗ ὑπάρχουσι καὶ εἰκόνες τῶν τελευταίων Βυζαντινῶν χρόνων, τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἑλληνικῶν καὶ ρωσικῶν (ΙΔ'—ΙΘ' αἰῶνος) ἐκτεθεμέναι πρὸς παραβολὴν ἄλλων ἐργασιῶν συγχρόνων τῆς Δύσεως, ἀπήντησα καὶ εἰκόνα μεγάλην τοῦ ἁγίου Γεωργίου λαμπρᾶς ἐργασίας, ἀρχαίας κατ' ἐμέ. Ἡ εἰκὼν αὕτη, ἧς φωτογραφικὸν ἀποτύπωμα, ἰδέαν τινὰ παρεχόμενον, συνυποβάλλω, προέρχεται ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ (Patriarchalische Kirche) ὡς καὶ ἐπ' αὐτῆς σημειοῦται κατὰ τὸν J. Mordtman, ὅστις ἐπέστησε τὴν προσοχήν μου δι' ἐπιστολῆς, προέρχεται (angeblich aus d. Pammakaristos) ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παμμακαρίστου. Ἀδαὴς ὢν τῆς ἁγιογραφίας οὐδὲν δύναμαι ἵνα βεβαιώσω, ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπεταί μοι ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ ὀνόματος τῆς εἰκόνος καὶ τοῦ νῦν ναοῦ, τοῦ ἀπὸ τριακοσίων ἐτῶν πατριαρχικοῦ, ἵν' ἀναγάγω ταύτην εἰς τὴν περιουσίαν τοῦ ναοῦ τούτου. Λυποῦμαι σφόδρα ὅτι μὴ δυνηθεὶς ἔτι ἵν' ἀνεύρω ἐν τοῖς χαρτίοις μου τήν τε περιγραφὴν αὐτῆς καὶ τὰς ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Μουσείου εἰλημμένας περὶ τῆς εἰκόνος σημειώσεις, ἃς ἅμα τῇ αἰτήσει μου ἠγαθύνθησαν οἱ σεβαστοὶ διευθυνταὶ τοῦ ἐκλάμπρου τούτου ἱδρύματος, ἵνα μοὶ παράσχωσιν ἐπισήμως, περιορίζομαι λέγων μόνον ὅτι αὕτη ὑπὸ τοῦ κατὰ καιρὸν πατριάρχου ἐδόθη τῷ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸ πατριαρχεῖον ἐπισκεψαμένῳ πρίγκιπι Max von Bayern, ἀδελφῷ τοῦ πρώτου βασιλέως τῶν Ἑλλήνων, μακαρίτου Ὄθωνος, ζητήσαντι αὐτὴν (1833) [1]. Ἡ εἰκὼν παρίστησι τὸν ἅγιον περιβεβλημένον κόκκινον μανδύαν καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς ὑψωμένης τὸν σταυρόν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς πρὸς τὰ κάτω ξίφος, καθ' ὅλα δὲ τὰ μέρη αὐτῆς ἔχει ὁμοιόμορφα ἐν ὅλῳ 76 στάσιμα, ἐν οἷς διαζωγραφοῦνται τὰ τρόπαια [2]. Αὕτη νομίζω, Παναγιώτατε Δέσποτα, ὅτι ἔπρεπεν ἵνα σημειωθῇ κατακλεὶς τῆς ἐκθέσεως ταύτης, ἣν ἔχω τὴν μεγάλην τιμὴν ὑπογράφων ἵνα καταθέσω ταῖς Παναγιωτάταις Ὑμῶν, Παναγιώτατε, χερσὶ διὰ τὰ περαιτέρω.

---

1 Ὑποβάλλω συνάμα τῆς ἁγίας εἰκόνος φωτογραφίαν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ληφθεῖσαν, ἅμα δὲ καὶ τίθημι τῆς εἰκόνος τὴν ὑαλίνην πλάκα διὰ τὸ Σκευοφυλάκιον.

2 13+13+6+6 / 13+13+6+6 στάσιμα.

Περὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου σήμερον ἔχομεν ἔκδοσιν τοῦ λήξαντος ἔτους (1913) ὑπὸ τοῦ Aufhauser «Miracula S. Georgii» ἐν Λειψίᾳ παρὰ Teubner.

Κύριος ὁ Θεὸς διατηροίη τὴν Ὑμετέραν Παναγιότητα εἰς μακρότητα ἡμερῶν ἐν εὐεξίᾳ κατ' ἄμφω πρὸς καλὸν τῆς στρατευομένης ἐκκλησίας.

Κατασπαζόμενος τὴν χαριτόβρυτον Αὐτῆς δεξιὰν υἱικώτατα

Εἰμὶ ταπεινότατος καὶ εὐπειθέστατος θεράπων

Β. Α. Μυστακίδης

Ἐν Φαναρίῳ τῇ 15 Φεβρουαρίου 1914.

ΠΟΙΚΙΛΑ ΠΡΟΣῼΔΙΑΚΑ ΜΕΤΡΑ ΕΝ Τῌ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚῌ ΠΟΙΗΣΕΙ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Πρὸς τοῖς κατ' ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ μέτρα πεποιημένοις ποιήμασι τοῦ Μεθοδίου, Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, τῆς Ἀθηναΐδος ἢ Εὐδοκίας, Νόννου τοῦ Πανοπολίτου, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου, τοῦ Σωφρονίου, Ἠλίου τοῦ Συγκέλλου, Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ ἄλλων, ἔτι δὲ πρὸς τῷ Ψαλμῷ τῶν Νaασσηνῶν καὶ διαφόροις ἐπιγράμμασιν, ὑπάρχουσιν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ πλεῖστα ἄλλα ποιήματα, ἅτινα εἶνε μὲν πεποιημένα κατὰ τὸν λεγόμενον τονικὸν ῥυθμόν, ἀλλ' ἅμα καὶ κατὰ ποικίλα ἀρχαῖα προσῳδιακὰ μέτρα. Ταῦτα δ' ἀποτελοῦσι στροφὰς ἄνευ ἀνακυκλουμένων μέτρων, ἐν ᾧ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ἀλλήλους οἱ οἶκοι τῶν κοντακίων καὶ τῶν κανόνων οἱ εἱρμοὶ μετὰ τῶν τροπαρίων τῶν πεποιημένων κατὰ τὸν τονικὸν ῥυθμόν.

Τὰ ποιήματα ταῦτα εἶνε κοντάκια, κανόνες, στιχηρὰ προσόμοια, ἀπόστιχα, καθίσματα, αὐτόμελα ἢ ἰδιόμελα, ἀπολυτίκια, μεγαλυνάρια, ἐξαποστειλάρια κλπ. Παρατηρητέον δὲ ὅτι, ὡς οἱ ἰαμβικοὶ κανόνες τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου καὶ ἄλλων μελῳδοῦνται κατὰ τὸν τονικὸν ῥυθμόν, οὕτω καὶ τὰ κατὰ ποικίλα προσῳδιακὰ μέτρα ποιήματα μελῳδοῦνται ὡσαύτως, πλὴν τινων ἐξαιρέσεων, ὅτε τὸ μὲν ποίημα ἔχει προσῳδιακὰ κῶλα, ἡ δὲ μελῳδία ἀκολουθεῖ οὐχὶ τούτοις, ἀλλὰ διαφόροις προσῳδιακοῖς ῥυθμοῖς. Τὸ ἀντίφωνον «Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ» ἔχει τὰ ἑξῆς προσῳδιακὰ κῶλα:

Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ,	τρίτον Γλυκώνειον
ὁ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν	ἀναπαιστ. τριποδ.
ψάλλοντάς σοι,	δακτυλ. διποδ. σπονδ.
ἀλληλούια.	δόχμ. ὡς ἐπῳδικὸν κῶλον.

Ἡ μελῳδία ὅμως ἔχει δύο Γλυκώνεια, πρῶτον καὶ δεύτερον, μίαν τροχαϊκὴν διποδίαν καὶ ἕνα ἀνάπαιστον ὡς ἐπῳδόν, οὗτινος ἡ μακρὰ συλλαβὴ τοῦ ἰάμβου ἐπεκτείνεται διὰ τονῆς εἰς τρίσημον:

Σ ω ω σ ο ν η | μ α α ς, Υ ι | ε Θ ε | ο υ,
ο α ν α | σ τ α α α α ς | ε κ ν ε | κ ρ ω ν
ψ α α λ λ ο ν | τ α α ς σ ο ι,
α λ λ η λ ο υ ι α.

Ἡ δ' ἀντιστοιχία τῶν Γλυκωνείων πρὸς ὅμοια ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ εἶνε ὡς τὰ τοῦ Σοφοκλέους Ἀντ. 332—333

πολλὰ τὰ δεινά, κοὐδὲν ἀν-
θρώπου δεινότερον πέλει

μετὰ τῆς διαφορᾶς ὅτι ἔχουσι τὸ μὲν πρῶτον καθαρὸν δάκτυλον ἐν τῇ ἀρχῇ, δύο καθαροὺς τροχαίους καὶ ἐν τέλει μίαν κατάληξιν μακράν, τὸ δὲ δεύτερον ἕνα ἄλογον σπονδεῖον ἀντὶ τροχαίου ἐν τῇ ἀρχῇ, ἕνα καθαρὸν δάκτυλον, ἕνα καθαρὸν τροχαῖον καὶ ἐν τέλει μίαν μακρὰν κατάληξιν, ἐν ᾧ ἐν τῷ ἀντιφώνῳ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ κώλῳ ὁ δάκτυλος ἔχων λελυμένην τὴν θέσιν ἐμφανίζεται ὡς προκελευσματικός, ὁ δὲ ἑπόμενος τροχαῖος ἔχων λελυμένην ὡσαύτως τὴν θέσιν ἐμφανίζεται ὡς τρίβραχυς, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ κώλῳ ὁ πρῶτος τροχαῖος ἔχων λελυμένην τὴν θέσιν ἐμφανίζεται ὡς τρίβραχυς, ὁ δ' ἑπόμενος δάκτυλος ὡσαύτως λελυμένην ἔχων τὴν θέσιν ἐμφανίζεται ὡς προκελευσματικός.

Ὁ λεγόμενος ἐπιλύχνιος ὕμνος, ὅστις νομίζεται, ὅτι εἶνε πεποιημένος ἐν τονικῷ ῥυθμῷ, ἀλλὰ κατ' ἐμὲ εἶνε προσῳδιακός, ὡς θὰ δείξω ἀλλαχοῦ (ἀρκεῖ ἐν τῷ παρόντι νὰ εἴπω ὅτι τὸ «*Φῶς ἱλαρὸν ἁγίας δόξης*» εἶνε ἰαμβικὴ τετραποδία ἢ ἰαμβικὸν δίμετρον καταληκτικὸν μετὰ δακτύλου ἐξ ἀναπαίστου τοῦ πρώτου ποδός, τὸ δὲ «*ἀθανάτου Πατρός, οὐρανίου, ἁγίου, μάκαρος*» εἶνε δακτυλικὸν ἑξάμετρον καταληκτικὸν) μελῳδεῖται κατὰ ὀκτασήμους πόδας τοὺς λεγομένους μείζονας σπονδείους (ἴδ. Γ. Π. Παλαιολόγου Ὁ ῥυθμὸς ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ μουσικῇ σ. 26—27 σημ. 1). Ὁμοίως δὲ μελῳδεῖται καὶ τὸ ἀργὸν «*Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταὶ κτλ.*» ὡς παρατηρεῖ αὐτόθι ὁ Γ. Π. Παλαιολόγος.

Τὸ γνωστότατον «*Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν κτλ.*», ὅπερ νομίζεται, ὅτι ἐμφανίζει ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ μέτρα ἐν τονικῷ ῥυθμῷ (ἴδ. Δ. Σεμιτέλου Ἑλλ. μετρ. σ. 154), εἶνε ὡσαύτως πεποιημένον κατὰ τὴν γνώμην μου ἐν μέτροις προσῳδιακοῖς (ἀρκεῖ ἐν τῷ παρόντι νὰ εἴπω ὅτι τὸ πρῶτον κῶλον «*Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν*» εἶνε Γλυκώνειον ὅμοιον τῷ μνημονευθέντι Σοφοκλείῳ Ἀντ. 332 «*πολλὰ τὰ δεινά, κοὐδὲν ἀν—*»). Καὶ τοῦτο ὅμως συνήθως μελῳδεῖται κατὰ τετράσημον ῥυθμόν, ὡς ἔδειξεν ὁ κ. Κ. Α. Ψάχος ἐν τῇ «Νέᾳ Φόρμιγγι».

Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν προσῳδιακῶν τούτων μέτρων ἐν τῇ

Ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει παρέσχον αἱ ἑξῆς παρατηρήσεις μου. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐν τῷ εἱρμῷ τῆς δ΄ ᾠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα ποιεῖται χρῆσιν τῆς λέξεως *φαεσφόρος*, εἰ καὶ κατὰ τὸ τονικὸν μέτρον θὰ ἠδύνατο νὰ τεθῇ ἡ συνήθης λέξις *φωτοφόρος*. Μετρήσας δὲ προσῳδιακῶς τὸν εἱρμὸν τοῦτον, εὗρον, ὅτι ἔχει οὕτως :

Ἐπὶ τῆς θείας φυλακῆς	ἀναπαιστ. τριποδία
ὁ θεηγόρος Ἀββακοὺμ στήτω μεθ' ἡμῶν	Ἀρχεβούλειον
καὶ δεικνύτω φαεσφόρον	ἰαμβ. δίμετρον
ἄγγελον διαπρυσίως λέγοντα·	Σαπφικὸν ἑνδεκασύλλ.
σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ,	τροχ. πενταποδία
ὅτι ἀνέστη Χριστὸς ὡς παντοδύναμος.	τροχ. ἑξαποδία καταλ.

(Ἡ λέξις *κόσμῳ* ἐν τῷ τέλει τῆς τροχαϊκῆς πενταποδίας εἶνε τρίσημος διὰ τὴν τελευταίαν ἀδιάφορον συλλαβήν).

Κοσμᾶς ὁ Μαϊουμᾶ λέγει ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ α΄ τροπαρίου τῆς α΄ ᾠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς τὴν Μεγάλην Πέμπτην «*Ἡ πανταιτία κτλ.*» Διατί ποιεῖται οὗτος χρῆσιν τῆς λέξεως *πανταιτία*, ἐν ᾧ κατὰ τὸ τονικὸν μέτρον ὀρθότατα θὰ εἶχεν ἡ λέξις *παναιτία* ; Τὸ ἐπίθετον *παναίτιος* ἀπαντᾷ παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ, ἀλλ' ὁ Κοσμᾶς κατὰ τὴν γνώμην μου θέλων νὰ ἔχῃ δόχμιον ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ τροπαρίου ἔγραψεν «*Ἡ πανταιτία*». Πρβ. δοχμίους ἐν τῇ ἀρχῇ παρὰ τῷ αὐτῷ «*Ἀγνώμων φανείς*», «*Ὦ πηρωτικῆς*», καὶ δύο καὶ τρεῖς δοχμίους, οἷον «*Χοροὶ Ἰσραὴλ | ἀνίκμοις ποσί*», καὶ «*Ἐν τῇ δευτέρᾳ | σου φρικτῇ παρου | σίᾳ, Δέσποτα*», καὶ «*νέον πῶλον ἔπι | βεβηκὼς ὁ βασι | λεύων σου, Σιών*». Περὶ δὲ πάντων τούτων θὰ εἶνε ὁ λόγος ἐν τοῖς ἔπειτα ἐν τῷ περὶ δοχμίων κεφαλαίῳ.

Παρὰ τῷ αὐτῷ Κοσμᾷ ἀπαντᾷ Καν. εἰς τὴν Χριστοῦ γένν. ᾠδ. δ΄, τροπ. β΄ «*Νεηγενές, μάγων λεγόντων, κτλ.*» Διατί γίνεται χρῆσις τοῦ τύπου *νεηγενὲς* ἀντὶ τοῦ συνήθους «*νεογενές*» ; Ὁ ποιητὴς θέλει νὰ ἔχῃ μακρὰν τὴν προπαραλήγουσαν τῆς λέξεως, ἵνα σχηματίσῃ τὴν θέσιν τοῦ πρώτου ἰαμβικοῦ τριμέτρου ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ τροπαρίου :

«*Νεηγενές, μάγων λεγόντων, παιδίον*».

Πρβ. ἰαμβικὰ τρίμετρα ἐν τῇ ἀρχῇ εἱρμῶν καὶ τροπαρίων παρὰ τῷ αὐτῷ, οἷον «*Ἔφριξε παίδων εὐαγῶν τὸ ὁμόστολον*», καὶ «*Ἀνέθηκε Μωϋσῆς ἐπὶ στήλης ἄκος*», κλπ., περὶ ὧν θὰ εἶνε ὡσαύτως ἐν τοῖς ἔπειτα ὁ λόγος ἐν τῷ κεφαλαίῳ περὶ τῶν ἰαμβικῶν μέτρων.

Ἀπὸ ἰαμβικοῦ τριμέτρου ἄρχονται καὶ ἄλλα γνωστὰ ποιήματα τῆς Ἐκκλησίας, οἷον τὸ ἰδιόμελον τῆς Μεγάλης Δευτέρας, Τρίτης καὶ Τετάρτης «*Ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ*», τὸ προσόμοιον εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου «*Ὁ μέγας στρατηγὸς τῶν ἀΰλων ταγμάτων*», τὸ

προσόμοιον τῆς Μεγάλης Δευτέρας «*Τὰ πάθη τὰ σεπτὰ ἡ παροῦσα ἡμέρα*», τὸ «*Θεοτόκε Παρθένε χαῖρε κεχαριτωμένη*», κτλ..

Περὶ πάντων τῶν ἰαμβικῶν μέτρων, ὧν γίνεται χρῆσις ὑπὸ ποιητῶν τῆς Ἐκκλησίας, θὰ εἶνε ὁ λόγος ἐν τοῖς ἔπειτα ἐν τῷ κεφαλαίῳ περὶ ἰαμβικῶν μέτρων. Νομίζω δ' ὅμως καλὸν νὰ εἴπω ὀλίγα τινὰ περὶ ἰαμβοτροχαίων, οἵτινες ἀπαντῶσι παρὰ ποιηταῖς τῆς Ἐκκλησίας.

ΙΑΜΒΟΤΡΟΧΑΙΟΙ

Ὁ Ἡφαιστίων τὸ *ἰθυφαλλικόν*, τουτέστι τὴν ἀκατάληκτον τροχαϊκὴν τριποδίαν, καλεῖ δίμετρον βραχυκατάληκτον (σ. 19C), λέγει δὲ ὅτι εὑρετὴς αὐτοῦ ἦτο ὁ Ἀρχίλοχος, ὅστις πρῶτος συνέζευξεν αὐτὸ μετὰ δακτυλικοῦ τετραμέτρου οὕτως

οὐκέθ' ὁμῶς θάλλεις ἁπαλὸν χρόα· | κάρφεται γὰρ ἤδη·

«οἱ δὲ μετὰ ταῦτα καὶ ἐπήγαγον αὐτὸ ἰαμβείῳ, ὥσπερ ὁ Καλλίμαχος

Ἑρμᾶς ὅπερ Φεραῖος αἰνέει θεός,
ἐμμὶ τῶ φυγαίχμα».

Ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ Καλλιμάχου εὑρίσκεται ἡ στροφὴ αὕτη, οἷον παρ' Ανακρέοντι Ἀπ. 78 (88) Diehl

κοὖ μοκλὸν ἐν θύρῃσι διξῇσιν βαλὼν
ἥσυχος καθεύδει.

Ὑπῆρχε δὲ καὶ τὸ σχῆμα, καθ' ὃ προηγεῖτο μὲν τὸ ἰθυφαλλικόν, ἐπήγετο δὲ τὸ ἰαμβικόν, τοῦτο δὲ τὸ σχῆμα ἦτο σύνηθες καὶ παρ' Ἀλκαίῳ (ὡς λέγει ὁ Atil. Fortunatus 2704). Ἴδ Δ. Σεμιτέλου Ἑλλ. μετρ. σ. 457.

Ὅμοιον σχῆμα εὗρον ἐν Καν. σταυροαναστ. Ὀκτωήχου ἦχ. β΄, ᾠδ. α΄, τροπ. α΄

Δύναμις ἀσθενοῦσιν
ἀνάστασις πεσοῦσι καὶ ἀφθαρσία.

Παρὰ δὲ τῷ Κοσμᾷ εὗρον τὸ αὐτὸ σχῆμα τοῦ ἰθυφαλλικοῦ συνημμένου μετ' ἰαμβικοῦ τριμέτρου καταληκτικοῦ ἐν Καν. Μεγ. Πέμπτης ᾠδ. θ΄, τροπ. α΄

Ἄπιτε, τοῖς μαθηταῖς
ὁ Λόγος ἔφη, τὸ πάσχα ἐν ὑπερῴῳ.

Παρὰ τῷ αὐτῷ Κοσμᾷ ἀπαντᾷ καὶ ἡμίαμβον συνεζευγμένον μετὰ τροχαϊκοῦ καταληκτικοῦ τριμέτρου ἐν Καν. Χριστοῦ γενν. ᾠδ. ζ΄, εἱρμ.

Οἱ παῖδες εὐσεβείᾳ
συντραφέντες, δυσσεβοῦς προστάγματος.

Ἰαμβοτρόχαιοι εἶνε καὶ οἱ τοῦ Ῥωμανοῦ ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Κοντακίου εἰς τὸν Ἰωσὴφ

Ὁ Ἰακὼβ ὠδύρετο
τοῦ Ἰωσὴφ τὴν στέρησιν.

Πρβ. τὸ Ἀρχιλόχειον

Δήμητρος ἁγνῆς καὶ Κόρης
τὴν πανήγυριν σέβων,

ἐν ᾧ εἶνε συνημμένον ἰαμβικὸν δίμετρον ἀκατάληκτον μετὰ τοῦ λεγομένου Εὐριπιδείου ἢ ληκυθίου, τουτέστι τοῦ τροχαϊκοῦ καταληκτικοῦ διμέτρου· ἴδ. Ἡφαιστίωνα σ. 52₈ C (Ἀπ. 119 [120] Diehl).

Λόγου γενομένου περὶ ἰαμβοτροχαίων ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει, συνάπτω βραχέα τινὰ καὶ περὶ δακτυλοτροχαίων ἐν αὐτῇ.

ΔΑΚΤΥΛΟΤΡΟΧΑΙΟΙ

Παρὰ τῷ Κοσμᾷ φέρεται Καν. Μεγ. Πέμπτης ᾠδ. ε', τροπ. α'.

Ἡ τὸ ἄσχετον κρατοῦσα
καὶ ὑπέρῳον ἐν αἰθέρι ὕδωρ.

Ἐνταῦθα προηγεῖται τροχαϊκὸν δίμετρον ἀκατάληκτον καὶ ἕπεται δακτυλικὴ τετραποδία τελευτῶσα εἰς σπονδεῖον. Περὶ δὲ τῶν ἀρχαίων δακτυλοτροχαίων ἴδ. Α. Σκιᾶ Στοιχ. μετρ. σ. 272 κέξ., Δ. Σεμιτέλου Ἑλλ. μετρ. σ. 501 κέξ.

Εἶπον ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὅτι ἐν τῷ εἱρμῷ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ «*Ἐπὶ τῆς θείας φυλακῆς κτέ.*» ἀπαντᾷ ἓν Ἀρχεβούλειον καὶ ἓν Σαπφικὸν ἑνδεκασύλλαβον.

ΑΡΧΕΒΟΥΛΕΙΟΝ

Τοῦτο εὗρον καὶ παρὰ Κοσμᾷ τῷ Μαϊουμᾶ Τριῳδ. Μεγ. Δευτέρας ᾠδ α', εἱρμ.

Τῷ τὴν ἄβατον κυμαινομένην , θάλασσαν.

Ὁ ποιητὴς ἔχει τὸν πρῶτον καὶ τὸν τρίτον πόδα σπονδεῖον.

Καλὸν δὲ νομίζω νὰ μεταγράψω τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡφαιστίωνος σ. 29 W. γεγραμμένα περὶ τοῦ Ἀρχεβουλείου : «Ὥσπερ δὲ ἐν τῷ δακτυλικῷ ἦν τι λογαοιδικόν, οὕτω κἂν τοῖς ἀναπαιστικοῖς τὸ εἰς βακχεῖον περαιούμενον (ἴσως γρ. περατούμενον)· οὗ ἐστιν ἐπισημότατον τὸ μετὰ τέσσαρας πόδας αὐτὸν ἔχον τὸν βακχεῖον, ὧν ὁ πρῶτος γίνεται καὶ σπονδεῖος καὶ ἴαμβος»· καλεῖται μὲν οὖν Ἀρχεβούλειον ἀπὸ Ἀρχεβούλου τοῦ Θηβαίου

ποιητοῦ χρησαμένου αὐτῷ κατακόρως· γέγραπται δὲ καὶ Καλλιμάχῳ

ἀγέτω θεός, οὐ γὰρ ἔχω δίχα τῶδ' ἀείδειν.

τοῦτο μὲν οὖν ἀπὸ ἀναπαίστου· ἀπὸ δὲ σπονδείου

νύμφα, σὺ μὲν ἀστερίαν ὑφ' ἅμαξαν ἤδη,

ἀπὸ δὲ ἰάμβου

φιλωτέρα ἄρτι γὰρ ἁ Σικελὰ μὲν Ἔννα.

τοὺς δὲ μετὰ τὸν πρῶτον πόδα τρεῖς οἱ μὲν ἐν συνεχείᾳ γράψαντες τὸ μέτρον πάντας ἀναπαίστους ἐφύλαξαν· *Ἀλκμὰν δέ που καὶ σπονδείους παραλαμβάνει*». (Ἴδ. καὶ Σεμιτέλου Ἑλλ. μετρ σ. 280). Σημειωτέον δέ, ὅτι Ἀρχεβούλεια εἶνε καὶ τὰ τοῦ Σοφοκλέους Ἀντ. 582 καὶ 593

εὐδαίμονες, οἷσι κακῶν ἄγευ | στος αἰών
ἀρχαῖα τὰ Λαβδακιδᾶν οἴκων | ὁρῶμαι,

ἐν οἷς ὁ ποιητὴς ἔχει σπονδείους τὸν πρῶτον καὶ τὸν τέταρτον πόδα (τῆς λέξεως ἄγευστος ἡ προπαραλήγουσα λαμβάνεται μακρά). Ἔτι δὲ καὶ τὰ τοῦ Εὐριπίδου Μηδ. 410 καὶ 421

ἄνω ποταμῶν ἱερῶν χωροῦσι παγαὶ
μοῦσαι δὲ παλαιγενέων λήξουσ' ἀοιδῶν.

Τὸ Ἀρχεβούλειον ἀπαντᾷ καὶ ἀλλαχοῦ ἐν τῇ ἀρχῇ παρὰ τῷ αὐτῷ Κοσμᾷ, οἷον Καν. Θεοφ. ᾠδ. η', τροπ. γ'

***Ἀκήκοα, Κύριε, φωνῇ σου,** | ὃν εἶπας,*

καὶ Τριῳδ. Μεγ. Παρασκ. ᾠδ. η', τροπ. γ'

***Βάθος σοφίας θεϊκῆς καὶ γνώσεως** οὐ*

καὶ τετραῳδ. Μεγ. Σαββ. ᾠδ. ϛ', τροπ. γ'

***Βασιλεύει, ἀλλ' οὐκ αἰωνίζει** Ἅδης*

ἔνθα ἡ λήγουσα τῆς λέξεως *αἰωνίζει* πρὸ φωνήεντος λαμβάνεται ὡς βραχεῖα. Φέρεται δὲ καὶ δεύτερον παρὰ τῷ Κοσμᾷ Τετραῳδ. Μεγ. Σαββ. ᾠδ. η', τροπ. β', (οὗ ἡ ἀρχὴ εἶνε τὸ παροιμιακὸν μετὰ ἰάμβου τοῦ πρώτου ποδὸς «***Πέπαυται τόλμα μαθητῶν***»)

***Ἀριμαθαίας δὲ ἀριστεύει** Ἰωσήφ.*

Τὸ Ἀρχεβούλειον παρὰ τοῖς Ἐκκλησιαστικοῖς ποιηταῖς δύναται νὰ ἔχῃ πόδα τινὰ καὶ δάκτυλον ἐξ ἀναπαίστου, οἷον παρὰ τῷ Κοσμᾷ Τετραῳδ. Μεγ. Σαββ. ᾠδ. η', τροπ. α'

δεύτερος ὁ ἐν ὑψίστοις οἴκων κατῆλθε

οὗτινος προηγοῦνται τέσσαρες ἀναπαιστικοὶ στίχοι, ἓν καταληκτικὸν δίμε-

τρον (παροιμιακὸν) ἐν τῇ ἀρχῇ, καὶ τρεῖς τριποδίαι

Λέλυται ἄχραντος ναός,
τὴν πεπτωκυῖαν δὲ
συνανίστησι σκηνήν
᾿Αδὰμ γὰρ τῷ προτέρῳ
δεύτερος κτλ.

Μετὰ τὸ ᾿Αρχεβούλειον διαλαμβάνω περὶ τοῦ Σαπφικοῦ ἑνδεκασυλλάβου, καὶ μετὰ τοῦτο περὶ τοῦ τροχαϊκοῦ τετραμέτρου, περὶ τοῦ ἰαμβικοῦ τετραμέτρου, περὶ τοῦ ἐλεγιάμβου καὶ τοῦ ἰαμβελέγου, τοῦ Πραξιλλείου, τοῦ Σωταδείου καὶ τοῦ Κλεομαχείου.

ΜΕΤΡΑ ΜΕΙΚΤΑ.-ΣΑΠΦΙΚΟΝ ΕΝΔΕΚΑΣΥΛΛΑΒΟΝ

᾿Αντίφ. ιε΄, α΄ Μεγ. Παρασκ (᾿Ακολουθ. τῶν Παθῶν)

Σήμερον κρεμᾶται ἐπὶ ξύλου ὁ.

Σημειωτέον ὅτι ἐν τῇ ᾿Ανθολογίᾳ Christ-Παρανίκα σ. 91 ἐξεδόθη οὐχὶ ὀρθῶς «Σήμερον *κρέμαται κτλ.*» παρὰ τὸ τονικὸν μέτρον καὶ τὴν μελῳδίαν καὶ παρὰ τὸ προσῳδιακὸν μέτρον, ὅπερ ἐπετήδευσεν ὁ ποιητὴς ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ ἀντιφώνου.

Καν. ἀναστ. ᾿Οκτωήχου ἦχ πλ. δ΄, ᾠδ γ΄, τροπ. γ΄

Τῶν Χερουβὶμ καὶ Σεραφὶμ ἐδείχθης.

Καν. Θεοτ. ᾿Οκτωήχου ἦχ. β΄, ᾠδ. θ΄, τροπ. α΄

Ῥάβδος ἰσχύος δέδοται φύσει τῇ.

᾿Απαντᾷ δὲ τὸ ἑνδεκασύλλαβον τοῦτο καὶ ἐν τῷ μέσῳ ποιήματος, οἷον παρὰ τῷ Κοσμᾷ Τριῳδ. Μεγ. Τετ. ᾠδ γ΄, εἱρμ., (οὗ ἡ ἀρχὴ εἶνε τὸ ἡμίαμβον «*Τῆς πίστεως ἐν πέτρᾳ*» καὶ ᾧ ἕπεται τὸ ᾿Αδώνιον «*με στερεώσας*»).

ἐπλάτυνας τὸ στόμα μου ἐπ᾿ ἐχθρούς.

Περὶ τοῦ Σαπφικοῦ ἑνδεκασυλλάβου ἐν τῷ εἱρμῷ ᾿Ιωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ «*᾿Επὶ τῆς θείας φυλακῆς κτἑ.*» ἐγένετο ἤδη λόγος ἐν τοῖς ἔμπροσθεν.

ΤΡΟΧΑΪΚΟΝ ΤΕΤΡΑΜΕΤΡΟΝ

Καὶ τὸ μέτρον τοῦτο ἀπαντᾷ ἐν τῇ ᾿Εκκλησιαστικῇ ποιήσει. Εὗρον αὐτὸ παρ᾿ ᾿Ιωάννη τῷ Δαμασκηνῷ Καν. ᾿Αναλήψ ᾠδ. θ΄, τροπ. β΄

οἱ ἀπόστολοι βλέποντες ἐνθέως ὑψούμενον

καὶ παρ᾿ ᾿Ιωσὴφ τῷ ῾Υμνογράφῳ Καν. ἀκαθ. ὕμνου ᾠδ. θ΄, τροπ γ΄

χαῖρε ἡ μόνη ἄμωμος ἐν γυναιξὶ καὶ καλή

καὶ ἐν τῷ προσομοίῳ τοῦ Μεγ. Σαββάτου (οὗ ἡ ἀρχὴ εἶνε «*Σινδόνι καθαρᾷ*») ἐν τῷ τέλει

δεῖξον ἡμῖν, ὡς προεῖπας, Χριστέ, τὴν ἀνάστασιν

καὶ ἐν τῷ ᾿Εξαποστειλαρίῳ τῆς ᾿Ακαθίστου (οὗ ἡ ἀρχὴ εἶνε «*Τὸ ἀπ᾿ αἰῶνος σήμερον*»)

καὶ χαρᾶς εὐαγγέλια ὁ Γαβριὴλ προσφθέγγεται.

Δύο δὲ ἀκατάληκτα τροχαϊκὰ δίμετρα συνημμένα εὗρον παρ᾿ ᾿Ιωσὴφ τῷ ῾Υμνογράφῳ Καν. ἀκαθ. ὕμνου ᾠδ. ε΄, τροπ. ε΄

μαργαρίτην προαγαγοῦσα, ¦ χαῖρε πανθαύμαστε, πάντων.

Πρβ. ᾿Ανακρ. ᾿Απ. 88 (75) Diehl

Πῶλε Θρῃκίη, τί δή με | λοξὸν ὄμμασι<ν> βλέπουσα.

ΙΑΜΒΙΚΟΝ ΤΕΤΡΑΜΕΤΡΟΝ

Κοσμᾶς Καν. ὑψ. σταυροῦ ᾠδ. ϛ΄ εἱρμ. (οὗ ἡ ἀρχὴ εἶνε «*Νοτίου θηρὸς ἐν σπλάγχνοις κτἑ.*»)

πάθος προδιετύπου σαφῶς· | ὅθεν τριήμερος ἐκδύς.

᾿Εν τούτῳ ὁ δεύτερος ποὺς εἶνε τρίβραχυς, ὡς ἐν τῷ «*ποῦ μοι τὰ ῥόδα κτἑ.*». ᾿Εν τῇ ἑβδόμῃ χώρᾳ ἀπαντᾷ ἀνάπαιστος, ὡς παρ᾿ ᾿Αριστοφάνει Θεσμ. 547

ἐγένετο, Μελανίππας ποιῶν Φαίδρας τε· Πηνελόπην δέ.

᾿Εν τοῖς σχολίοις λέγεται· «τοῦτο μόνον τὸ τετράμετρον ἰαμβεῖον ἀνάπαιστον ἔχει τὸν παραλήγοντα· ἄξιον οὖν αὐτὸν τηρῆσαι». (Παρατηρητέον, ὅτι ἐν τούτῳ ὁ ἀνάπαιστος εἶνε ἐν κυρίῳ ὀνόματι).

᾿Εν τῇ ἀρχῇ ποιήματος εὗρον ἰαμβικὸν τετράμετρον ἐν τῷ ιγ΄ ἀντιφώνῳ τῆς Μεγ. Παρασκευῆς (ἀκολουθ. τῶν Παθῶν)

῞Ον πάντα φρίσσει καὶ τρέμει | καὶ πᾶσα γλῶσσα ὑμνεῖ.

῾Ο ποιητὴς λαμβάνει βραχεῖαν, ὡς εἶνε, τὴν λήγουσαν τῆς λέξεως *πᾶσα* πρὸ τῆς ἑπομένης ἀπὸ *γλ* ἀρχομένης λέξεως *γλῶσσα* πρβ. τὰ ἀρχαῖα «*οὐδ᾿ ἔτι γλῶσσα*» καὶ «*δὲ γλῶσσαν*» (ἴδ. Α. Σκιᾶ Στοιχ. μετρ. κτλ. σ. 87).

῾Ωσαύτως ἐν τῇ ἀρχῇ ἀπαντᾷ καὶ ἐν στιχηρῷ προσομοίῳ εἰς τὴν Κυριακὴν τῆς ᾿Ορθοδοξίας (Christ. Paran. Anth. σ. 79)

Λόγῳ σε κηρύξαντες οἱ | θεηγόροι προφῆται.

Τὰ δύο κῶλα, ἐξ ὧν σύγκειται τὸ τετράμετρον τοῦτο, τὸ ἀκατάλη-

κτον καὶ τὸ καταληκτικὸν δίμετρον, χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ τομῆς. 'Αλλ' ἡ ἀρχαία κωμῳδία πολλάκις παραβαίνει τὸν κανόνα τοῦτον καὶ μάστα συχνότερον ἢ ἐν τῷ τροχαϊκῷ τετραμέτρῳ.

"Ανευ τομῆς, μᾶλλον δὲ μετὰ τομῆς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πέμπτου ποδός, ὡς παρ' 'Αριστοφάνει Βατρ. 941 εὗρον ἰαμβικὸν τετράμετρον ἐν τῷ ἀναστασίμῳ ἰδιομέλῳ τοῦ Πάσχα, οὗ ἡ ἀρχὴ εἶνε «*Δεῦτε ἀπὸ θέας κτέ.*»

τέρπου, χόρευε καὶ ἀγάλλου, 'Ιερουσαλήμ, τὸν

Τῆς λέξεως *'Ιερουσαλὴμ* ἡ ἐν τῇ ἀρχῇ συλλαβὴ δύναται νὰ ληφθῇ ὡς μακρά, ὡς καὶ πασῶν τῶν ξενικῶν λέξεων τὰ δίχρονα δύνανται νὰ λαμβάνωνται κατὰ τὴν ἑκάστοτε χρείαν τοῦ μέτρου ἄλλοτε μὲν μακρά, ἄλλοτε δὲ βραχέα, ἂν μὴ ἕπωνται δύο ἢ πλείονα σύμφωνα, πλὴν ἀφώνων πρὸ ἀμεταβόλων. Περὶ πάντων τούτων θὰ εἶνε ὁ προσήκων λόγος ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τῆς παρούσης ἐργασίας μου

Περὶ δὲ τῆς ἐν τῇ μουσικῇ χρήσεως τοῦ ἰαμβικοῦ τετραμέτρου ἴδ. τὰ γεγραμμένα ὑπ' ἐμοῦ ἐν Ποιήμ. Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου, μέρει Β' ἐν 'Επετ. 'Ετ. Βυζ Σπουδῶν τόμ ΙΔ', 1938, σελ 367 κἑξ.

ΕΛΕΓΙΑΜΒΟΣ ΚΑΙ ΙΑΜΒΕΛΕΓΟΣ

'Ο 'Ηφαιστίων ἐν τῷ λόγῳ περὶ ἀσυναρτήτων 10, σ. 50 C λέγει «ἔνδοξόν ἐστι καὶ ἐπισύνθετον καὶ τὸ διπενθημιμερὲς τὸ ἐγκωμιολογικὸν καλούμενον, ὅπερ ἐστὶν ἐκ δακτυλικοῦ πενθημιμεροῦς καὶ ἰαμβικοῦ τοῦ ἴσου, ᾧ κέχρηται καὶ 'Αλκαῖος ἐν ᾄσματι, οὗ ἡ ἀρχὴ

Ἦρ' ἔτι Διννομένῃ | τῷ τ' 'Υρρακήῳ
τἄρμενα λάμπρα κέατ' | ἐν Μυρσιλήῳ

κέχρηται δὲ καὶ 'Ανακρέων ἐν πλείοσιν ᾄσμασιν

'Ορσόλοπος μὲν "Αρης | φιλέει μεναίχμην.

Δακτυλικὸν πενθημιμερὲς καλοῦσιν οἱ ἀρχαῖοι μετρικοὶ τὸ δεύτερον ἡμιστίχιον τοῦ λεγομένου πενταμέτρου, τὸ ἔχον δύο δακτύλους καὶ μίαν μακρὰν κατάληξιν ἐν τέλει, οἷον εἶνε τὸ καὶ νῦν σύνηθες εἰς τὰς ταφὰς ἀρχαῖον «*γαῖαν ἔχοις ἐλαφράν*».

Τοῦτο τὸ πενθημιμερὲς δακτυλικὸν καλοῦσιν οἱ νεώτεροι μετρικοὶ *ἡμιεπές*. "Οταν δὲ τοῦτο προηγῆται καὶ ἕπηται ἰαμβικὴ τριποδία καταληκτική, ὡς ἐν τοῖς μνημονευθεῖσι χωρίοις τοῦ 'Αλκαίου καὶ τοῦ 'Ανακρέοντος, λέγεται *ἐλεγίαμβος*. «Τὸ δὲ ἀντεστραμμένον τούτῳ», λέγει ὁ 'Ηφαιστίων, «*ἰαμβέλεγος* καλεῖται· τοῦτο δὲ ἐν συνεχείᾳ οὐκ ἴσμεν τινὰ κεχρημένον, διεσπαρμένως δὲ

πρῶτον μὲν εὔβουλον Θέμιν οὐρανίαν.
κείνων λυθέντων σαῖς ὑπὸ χερσὶν ἄναξ».

("Ιδ. Δ. Σεμιτέλου 'Ελλ μετρ. σ. 516. 'Εν τῇ τοῦ Α. Σκιᾶ Στοιχειώδει μετρικῇ κτλ. ἐλλείπει ὁ περὶ τούτων λόγος).

'Ελεγιάμβους εὗρον ἐν τῷ η' ἀντιφώνῳ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς (ἀκολουθ. τῶν Παθῶν, οὗ ἡ ἀρχὴ εἶνε «*Εἴπατε, παράνομοι*»)

οὐ νόμον ἐξέθετο | καὶ τῶν προφητῶν

καὶ ἐν Καν. 'Οκτωήχου ἦχ. β', ᾠδ. α', τροπ. α' (οὗ ἡ ἀρχὴ εἶνε «*'Ο τοῦ κόσμου ἄρχων, ἀγαθέ,*»)

ᾧ ἀπεγραψάμεθα | τῇ ἐντολῇ τῇ.

'Ιαμβέλεγος ἀπαντᾷ, ὡς νομίζω, παρὰ τῷ Κοσμᾷ Τριῳδ. Μεγ. Δευτέρας ᾠδ. α', τροπ. β'

Διακονῆσαι | αὐτὸς ἐλήλυθα, οὗ.

Σημειωτέον δέ, ὅτι ἐν κώδικι 'Αθηναϊκῷ τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης φέρεται γραφὴ *διακονήσων* ἀντὶ τῆς *διακονῆσαι*, ὡς καὶ κατωτέρω ἐν τῷ αὐτῷ τροπαρίῳ *θήσων* ἀντὶ τῆς *θεῖναι*, ἀλλ' αἱ γραφαὶ αὗται οὐδαμῶς βλάπτουσι τὰ προσῳδιακὰ μέτρα τοῦ τροπαρίου.

'Ιαμβέλεγον δ' εὗρον παρὰ τῷ αὐτῷ Κοσμᾷ καὶ Καν. Μεγ. Πέμπτης ᾠδ. η', εἱρμ

Νόμων πατρῴων | οἱ μακαριστοὶ ἐν

μετὰ τῆς διαφορᾶς, ὅτι ὁ δεύτερος ποὺς τοῦ ἡμιεποῦς ἀντὶ δακτύλου εἶνε σπονδεῖος. 'Απαντῶσι δὲ ἐν τῇ 'Εκκλησιαστικῇ ποιήσει ἡμιεπῆ ἔχοντα καὶ τοὺς δύο πόδας δακτύλους ἢ τὸν ἕτερον σπονδεῖον, ὡς θὰ δειχθῇ ἐν τῷ περὶ δακτυλικῶν μέτρων κεφαλαίῳ.

ΠΡΑΞΙΛΛΕΙΟΝ

Μητροφάνης Καν. Τριαδ. ἦχ. β', ᾠδ. ε', εἱρμ.

Ὡς ὁλικῶς ἐπὶ πάντα τὰ ὄντα τῆς σῆς.

Τὸ Πραξίλλειον ἔχει κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας χώρας δακτύλους, κατὰ τὰς δύο δ' ἑπομένας τροχαίους. 'Ο 'Ηφαιστίων λέγει σ. 25 W. «ἔστι δέ τινα καὶ λογαοιδικὰ καλούμενα δακτυλικά, ἅπερ ἐν μὲν ταῖς ἄλλαις χώραις δακτύλους ἔχει, τελευταίαν δὲ τροχαϊκὴν συζυγίαν· ἔστι δ' αὐτῶν ἐπισημότατα τό τε πρὸς δύο δακτύλοις ἔχον τροχαϊκὴν συζυγίαν, καλούμενον δὲ 'Αλκαϊκὸν δεκασύλλαβον «*καί τις ἐπ' ἐσχατιαῖσιν οἴκεις*» (ἔνθα γραπτέον κατὰ τὴν τῶν Λεσβίων χρῆσιν *ἐσχατίαισιν*), καὶ τὸ πρὸς τρισί, καλούμενον Πραξίλλειον,

ὦ διὰ τῶν θυρίδων καλὸν ἐμβλέποισα,
παρθένε τὰν κεφαλάν, τὰ δ' ἔνερθε νύμφα.

Ἴδ. Δ. Σεμιτέλου Ἑλλην. μετρ. σ. 279. Σφάλματά τινα ὑπάρχουσι περὶ τοῦ μέτρου τούτου ἐν τῷ ἄρθρῳ *Πράξιλλα* τοῦ Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ Ἐλευθερουδάκη. Ἐν δὲ τῇ τοῦ Α. Σκιᾶ Στοιχ. μετρ. δὲν μνημονεύεται τοῦτο τὸ Πραξίλλειον, ἀλλὰ τὸ καταληκτικὸν Ἰωνικὸν δίμετρον (σ. 177).

ΣΩΤΑΔΕΙΟΝ

Κοσμᾶς Διφδ. Μεγ. Τρ. ᾠδ. η', εἱρμ.

Τῷ δόγματι τῷ τυραννι | κῷ οἱ ὅσιοι τρεῖς

εἶνε δὲ ὅμοιον πρὸς τὸ Σωτάδειον

εἰ καὶ βασιλεὺς πέφυκας, | ὡς θνητὸς ἄκουσον

τὸ ἔχον τροχαϊκὴν συζυγίαν κατ' ἀνάκλασιν ἐν τῇ δευτέρᾳ χώρᾳ (ἴδ. τὸ ἄρθρον μου *Σωτάδειον μέτρον* ἐν τῷ Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ Ἐλευθερουδάκη, Δ. Σεμιτέλου Ἑλλην. μετρ. σ. 264—466, Α. Σκιᾶ Στοιχ. μετρ. σ. 172—174).

ΚΛΕΟΜΑΧΕΙΟΝ

Τοῦτο εἶνε Ἰωνικὸν δίμετρον ἀκατάληκτον ἔχον κατὰ τὴν δευτέραν χώραν συνῃρημένην τὴν ἄρσιν, τουτέστι Μολοσσὸν ἀπὸ θέσεως, τὴν δὲ πρώτην χώραν ἢ κανονικὸν Ἰωνικὸν ἀπὸ μείζονος ἢ ἀνακλώμενον εἰς τροχαϊκὴν διποδίαν. Ὁ Ἡφαιστίων σ. 36 W. μνημονεύει τὸ Κλεομάχειον

τίς τὴν ὑδρί | ην ἡμῶν
ἐψόφησ'; ἐ | γὼ πίνων

οὗτινος τὸ μὲν πρῶτον κῶλον σύγκειται ἐξ Ἰωνικοῦ ἀπὸ μείζονος καὶ Μολοσσοῦ, τὸ δὲ δεύτερον ἐκ τροχαϊκῆς διποδίας καὶ Μολοσσοῦ.

Ἀπαντᾷ ἐν τῇ ἀρχῇ παρὰ τῷ Κοσμᾷ, οἷον Καν. Ὑψ. στ. ᾠδ. α', τροπ. α'

Τὸν τύπον πά | λαι Μωσῆς

καὶ ᾠδ. η', εἱρμ.

Εὐλογεῖτε | παῖδες τῆς

καὶ Καν. Χριστ. γενν. ᾠδ. γ', εἱρμ.

Τῷ πρὸ τῶν αἰ | ώνων ἐκ

ἔνθα ἡ προπαραλήγουσα τῆς λέξεως *αἰώνων* πρὸ φωνήεντος λαμβάνεται ὡς βραχεῖα. Εὑρίσκεται δὲ καὶ ἐν τῷ μέσῳ ποιήματος παρὰ τῷ αὐτῷ

Κοσμᾷ, οἷον Καν. Ὑψ. στ. ᾠδ. α', τροπ. β'

καὶ ξύλῳ τύ | πῳ σταυροῦ

καὶ παρ' Ἰωάννῃ τῷ Δαμασκηνῷ Καν. Κυρ. Πάσχα ᾠδ. α', τροπ. β'

Χριστὸς γὰρ ἐ | γήγερται.

Δύο Κλεομάχεια ἐν συνεχείᾳ ἔχει ὁ αὐτὸς αὐτόθι ᾠδ. ζ', τροπ. β'

ἄλλης βιοτῆς τῆς αἰ | ωνίου ἀπαρχὴν καὶ

Φέρεται δὲ καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ παρὰ τῷ Δαμασκηνῷ Ἰωάννῃ καὶ Καν. Κυρ. Ἀντίπασχα ᾠδ. γ', τροπ. β'

Ἐν τάφῳ περικλεισθεὶς

καὶ Καν. Κοιμ. Θεοτόκου ᾠδ. δ', τροπ. α'

Θάμβος ἦν θεάσασθαι

καὶ αὐτόθι ᾠδ. η' εἱρμ.

Παῖδας εὐαγεῖς ἐν τῇ.

Ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τῆς ἐργασίας μου ταύτης θὰ εἶνε ὁ λόγος περὶ τῆς προσῳδίας, τῆς ἐκθλίψεως, τῆς κράσεως τῆς συνιζήσεως κλπ. καὶ περὶ τῶν μέτρων καθ' ἕκαστον ἀπὸ τῶν δακτυλικῶν καὶ ἑξῆς κατὰ τὴν τάξιν, ἣν ἔχουσιν αἱ μετρικαὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ποιήσεως.

Ε. Α. ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΕΝ ΤΗ͂ ΕΚΚΛΗΣΙΑ͂ Κ/ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ ΧΡΟΝΟΥΣ

Ἐπίσκοποι ἐχειροτονοῦντο καὶ ἐξ ἀγάμων κληρικῶν καὶ ἐξ ἐγγάμων, ὧν αἱ σύζυγοι ἢ ἀπέθνησκον ἢ προσήρχοντο εἰς τὸν μοναχικὸν βίον κατὰ τὰς κανονικὰς διατάξεις (Πενθέκτης καν. 12). Ἐν Κύπρῳ μάλιστα πρὸ τοῦ 1570 ἀναφέρονται καὶ ἔγγαμοι Ἐπίσκοποι, ἀλλὰ τοῦτο συνέβαινε μόνον ἐπὶ λατινοκρατίας τῆς νήσου [1].

Μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν ἐν αὐτῇ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἠδύναντο, ὅπως καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ὀρθοδόξοις Ἐκκλησίαις, Ἐπίσκοποι ἐκ Πρεσβυτέρων ἀποβαλόντων τὰς συζύγους αὐτῶν νὰ χειροτονῶνται, ἔχομεν δὲ παραδείγματα τοιούτων ἐξ ἐγγάμων κληρικῶν Ἐπισκόπων. Κατὰ τὸν ιζ′ αἰῶνα ὁ Σάμου μητροπολίτης Ἀθανάσιος ἦτο πρότερον ἱερεὺς ἐν Σάμῳ, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τῆς συζύγου αὐτοῦ ἐχειροτονήθη Ἀρχιερεύς [2]. Τῷ 1728 Ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας ἐχειροτονήθη ὁ Σάββας Ρουμαντζᾶς μετονομασθεὶς Σωφρόνιος, ὅστις πρότερον ἦτο ἱερεύς, ἐξελέγη δ' Ἀρχιεπίσκοπος μετὰ τὴν προσέλευσιν τῆς συζύγου αὐτοῦ εἰς τὸν μοναχικὸν βίον καὶ ἐχειροτονήθη τῇ ἀδείᾳ τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως [3]. Ἀλλὰ τῇ 20 Ὀκτωβρίου 1798 ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος Ε′. διὰ συνοδικῆς ἀποφάσεως ἀπηγόρευσε τὴν χειροτονίαν Ἐπισκόπων ἐξ ἐγγάμων κληρικῶν χηρευόντων καὶ ἐχόντων τέκνα, διότι ταῦτα ἠξίουν νὰ κληρονομῶσι

[1] E. Legrand, Bibliographie hellénique (XVII siècle) III, 275.

[2] Τοῦ μητροπολίτου τούτου, ὡς καὶ τοῦ Ἀνθίμου, παραστάντος ἐν τῇ κατὰ Λουκάρεως Συνόδῳ τοῦ 1638, ὧν οὐδαμῶς μνημονεύει ὁ Le Quien, μνεία ὑπάρχει παρὰ τῷ Ἰωσὴφ Γεωργερίνῃ ἐν τῇ γνωστῇ αὐτοῦ «Περιγραφῇ τῆς παρούσης καταστάσεως τῆς Σάμου, Ἰκαρίας, Πάτμου καὶ Ἄθωνος» τῷ 1678 ἐν Λονδίνῳ ἐκδοθείσῃ, πρβλ. Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 345. Α. Δημητρακοπούλου, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κ. Σάθα, σ. 59. 60.

[3] Νικολάου Κατραμῆ, Ἀρχιεπισκόπου Ζακύνθου, Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, Ἐν Ζακύνθῳ 1880, σ. 78. Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α, 414. 415.

τοὺς γονεῖς αὐτῶν Ἐπισκόπους [1]. Ἡ διάταξις αὕτη δὲν ἴσχυσε ν' ἀπομακρύνῃ τοὺς ἐγγάμους κληρικοὺς ἀπὸ τοῦ Ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, ὡς καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐπανελήφθη τῷ 1846 ἐπὶ Πατριάρχου Ἀνθίμου Στ′. ἐκ τούτου δ' ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη σπανιώτατα ὑπῆρξαν τὰ παραδείγματα χειροτονίας Ἐπισκόπων ἐξ ἐγγάμων κληρικῶν [2].

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιζ′. αἰῶνος (1606) ἀναφέρονται «τιτουλάριοι» Ἐπίσκοποι [3]. Τοιοῦτοι Ἐπίσκοποι ἐχειροτονοῦντο ἰδίως ὑπὸ τῶν ἐν ΚΠόλει διαμενόντων «Γερόντων» μητροπολιτῶν, οἵτινες ἀπέστελλον αὐτοὺς ἐπιτροπικῶς εἰς τὰς οἰκείας Ἐπαρχίας. Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ τιτουλαρίους Ἐπισκόπους ἐχειροτόνουν καὶ οἱ ἐν ταῖς Ἐπαρχίαις αὐτῶν διαμένοντες μητροπολῖται ὡς βοηθοὺς ἑαυτῶν. Ἐκτὸς τῶν βοηθῶν τιτουλαρίων Ἐπισκόπων ἐχειροτονοῦντο καί τινες ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι πάλαι ποτὲ διαλαμψασῶν Μητροπόλεων καὶ ἄλλων, ἐγίνοντο δὲ καὶ ἀπολελυμέναι χειροτονίαι Πρεσβυτέρων καὶ Διακόνων ἄνευ ἐνορίας. Ἐκ πάντων δὲ τούτων προέκυψέ τις ἀταξία καὶ σύγχυσις, ὅθεν ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Πατριάρχου Καλλινίκου Γ′. τῷ 1757 ἀπηγόρευσε πᾶσαν ἀπολελυμένην χειροτονίαν [4]. Ἐπὶ Πατριάρχου ὅμως Γρηγορίου Ε′. τῷ 1806 ἀπηγορεύθησαν μὲν αἱ ἀπολελυμέναι χειροτονίαι, ἐπετράπη οὐχ ἧττον ὑπό τινας περιορισμοὺς ἡ χειροτονία χωρεπισκόπων [5]. Τοὺς περιορισμοὺς τούτους ἐπανέλαβεν ἡ Ἐκκλησία καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους [6], καθ' οὓς ὁριστικῶς ἐπεκράτησεν ἡ χειροτονία χωρεπισκόπων ὡς τιτουλαρίων βοηθῶν Ἐπισκόπων τῶν Πατριαρχῶν καὶ τῶν μητροπολιτῶν.

Ἐτελεῖτο δὲ ἡ χειροτονία Ἀρχιερέως συνήθως ὑπὸ τριῶν Ἀρχιερέων, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο ἔγκυρος καὶ ἡ χειροτονία ὑπὸ δύο μόνον Ἀρχιερέων [7], ὡς συνήθως ἐγίνετο ἐν Κύπρῳ καὶ ἐκτάκτως ἀλλαχοῦ. Ἐν τῷ

[1] Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α, 410—413.

[2] Αὐτόθι, Β, 358—363. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, 40, 359—362.

[3] Μ. Γεδεών, Ἔνθ' ἀν. Α, 42—43. «Ἐκκλησ. Ἀλήθεια» ΚΑ, 1901, φυλ. 4. 6. 8. 22. ΚΗ, 1907, φυλ. 53.

[4] Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις Β. 453—455. Καλλινίκου Δελικάνη, Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμ. Γ′., σ. 884—885. Mansi, XXXVIII, 648—652.

[5] Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, Β, 106—113. Τὰ κατὰ τὸν . . . Πατριάρχην Γρηγόριον Ε′. Α, 60—67.

[6] Μ. Γεδεών, Ἔνθ' ἀν. Β, 345—353 Κ. Δελικάνη, Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων, τόμ. Γ′. σ. 541, 542.

[7] Τῷ 1824 ἐπετράπη ἡ χειροτονία Ἐπισκόπου ὑπὸ δύο μόνον Ἐπισκόπων, Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α, 416—7.

Πατριαρχείῳ ΚΠ. ἡ Σύνοδος ὥριζε τρεῖς ὑποψηφίους, ἐξ ὧν διὰ ψήφων ἐξέλεγε τὸν ἕνα, χειροτονούμενον κατὰ τὴν κρατοῦσαν τάξιν καὶ δίδοντα κατὰ τὴν χειροτονίαν τὴν νενομισμένην ὁμολογίαν [1]. Εἰς τοὺς Ἀρχιερεῖς ἀπηγορεύετο αὐστηρῶς νὰ προκαθορίζωσι τοὺς διαδόχους αὐτῶν, ἀλλ' ἐξαιρετικῶς εἰς τοὺς Πατριάρχας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ἱκανῶν κληρικῶν ἐν ταῖς Ἐπαρχίαις αὐτῶν, ἐπετρέπετο νὰ προκαθορίζωσι διαδόχους, ἀλλὰ πάλιν κατὰ τὴν ἐκλογὴν αὐτῶν ἐτελοῦντο τὰ νενομισμένα. Ἐν τῷ Πατριαρχείῳ Ἱεροσολύμων τοῦ Πατριάρχου διάδοχος ἦτο συνήθως ὁ μητροπολίτης Καισαρείας, ὅστις ἔφερε καὶ τὸν τίτλον «Ἅγιος Διάδοχος».

Ἡ ἐκλογὴ τῶν μητροπολιτῶν τοῦ Πατριαρχείου ΚΠ. κατὰ τὸ εἰς τὸν Πατριάρχην ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου διδόμενον ἑκάστοτε βεράτιον ἐγίνετο ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν Συνόδου [2], ἀλλ' ἐνίοτε ἡ τουρκικὴ Κυβέρνησις ἐπενέβαινεν εἰς τὴν ἐκλογήν, τὸ δὲ Πατριαρχεῖον ἀπέκρουε τὰς ἐπεμβάσεις Χαρακτηριστικώτατα παραδείγματα τοιούτων αὐθαιρέτων ἐπεμβάσεων ἀποκρουσθεισῶν μαρτυροῦσιν ἀληθῶς πόσον γενναίως οἱ Πατριάρχαι ἐπὶ κινδύνῳ τῆς ζωῆς αὐτῶν ἐπροστάτευον καὶ ἐν τούτῳ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἐκκλησίας. Τῷ 1801 ἐπὶ Πατριάρχου ΚΠ. Καλλινίκου Δ', (1801—6, 1808—9) ὁ ὑπέργηρως μητροπολίτης Κυζίκου Ἰωακεὶμ κατ' εἰσήγησιν πολιτικῶν τινων ἀνδρῶν παρῃτήθη ὑπὲρ τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Μακαρίου καὶ ἐζήτησε διὰ τῆς τουρκικῆς Κυβερνήσεως τὴν τήρησιν τῆς ἀποφάσεως αὐτοῦ. Ὁ Πατριάρχης ἠρνήθη διαρρήδην νὰ συγκατανεύσῃ, διότι οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας ἀπαγορεύουσι τῷ Ἐπισκόπῳ ἀνθ' αὐτοῦ διάδοχον καθιστᾶν (Ἀντιοχ. 23) ὡς καὶ τὴν ἐπέμβασιν κοσμικῶν ἀρχόντων (Α'. Οἰκουμ. Συνόδου 4, Ζ'. 3, Ἀντιοχ. 19). Τοὺς κανόνας τούτους μετὰ ζήλου ἀνέπτυξεν ὁ γενναῖος τὸ φρόνημα καὶ τὴν ψυχὴν μητροπολίτης Δέρκων Γρηγόριος. Ἡ Κυβέρνησις ἐπέμεινεν ἀπειλοῦσα ἐξορίαν τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ μητροπολίτου Δέρκων, ἐπειδὴ δὲ δὲν μετεπείσθη ὑπὸ τοῦ Δέρκων καὶ τοῦ Γερασίμου Χαλκηδόνος, ἀπὸ μέρους τοῦ Πατριαρχείου παραστησάντων αὐτῇ τὸ ἀδύνατον τῆς ὑποχωρήσεως, ὁ Πατριάρχης συνῆλθε μετὰ τῶν Ἀρχιερέων εἰς τὸν Πατριαρχικὸν ναὸν ὅπως ἐπικαλεσθῇ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ κατὰ τῶν πιεζόντων τὴν Ἐκκλησίαν, πλῆθος δ' ἄπειρον λαοῦ συνέρρευσεν. Ὁ Δέρκων ἀντὶ

---

[1] Ὑ ψ η λ ά ν τ ο υ, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σ. 332—333. Πατριαρχικὴ ΚΠ. ἱστορία, σ. 144.

[2] Ἰ γ ν α τ ί ο υ Ο ὐ γ γ ρ ο β λ α χ ί α ς, Ἱστορικὴ Σύνοψις, «Ἀθηνᾶ», σ. 57. Μόνη ἡ Καισάρεια μέχρι τινὸς χρόνου εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν τὸν ἑαυτῆς μητροπολιτην, βραδύτερον ὅμως καὶ οὗτος ἐξελέγετο καὶ ἐχειροτονεῖτο ἐν Κ·Πόλει.

παντὸς ἄλλου ἱεροῦ τροπαρίου ἔψαλλε: «Ταχὺ προκατάλαβε πρὶν δουλωθῆναι ἡμᾶς ἐχθροῖς βλασφημοῦσί σε καὶ ἀπειλοῦσιν ἡμῖν, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἄνελε τῷ σταυρῷ σου τοὺς ἡμᾶς πολεμοῦντας, γνώτωσαν πῶς ἰσχύει ὀρθοδόξων ἡ πίστις . . . . . ». Τότε ἡ Κυβέρνησις, διά τε τὴν ἐπιμονὴν τῆς Συνόδου καὶ διὰ τὴν συρροὴν τοῦ πλήθους, ἐδήλωσεν ὅτι παραιτεῖται τῆς ἀξιώσεως αὐτῆς εἰποῦσα ὅτι ἐπείσθη, ὅτι ἀντιβαίνει εἰς τὴν θρησκείαν τῶν ὑπηκόων αὐτῆς.

Τῷ 1811 ἐπὶ Πατριάρχου Ἱερεμίου Δ'. (1809 - 1813), ἐκλεγέντος κανονικῶς μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως τοῦ Κυρίλλου, Δανιήλ τις μοναχὸς προστατευόμενος ὑπὸ τούρκου δυνάστου χειροτονεῖται καὶ ἐγκαθιδρύεται ἐν τῇ Μητροπόλει Ἀδριανουπόλεως καὶ ζητεῖ ν' ἀναγνωρισθῇ νόμιμος καὶ κανονικὸς μητροπολίτης. ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία, ἐκλιπόντος τοῦ προστατεύοντος αὐτόν, καθαιρεῖ καὶ ἐξορίζει αὐτόν τε καὶ τὸν συναίτιον καὶ ἀρωγὸν αὐτοῦ Νικαίας μητροπολίτην. Ἐπὶ Κυρίλλου Στ'. Πατριάρχου (1813—1818) τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως ἡ ἀδελφὴ τοῦ Σουλτάνου Μαχμοὺτ Ἐσμᾶ ἐζήτησε δι' ἀπεσταλμένου αὐτῆς τὴν χειροτονίαν ὡς μητροπολίτου Τορνόβου ἱερέως τινός. Ὁ Πατριάρχης δέχεται μειλιχίως τὸν τοῦρκον ἀπεσταλμένον καὶ λέγει πρὸς αὐτὸν ὅτι ὑπάρχουσι βιβλία τινά, ἅτινα ὁ ὑποψήφιος δέον νὰ γινώσκῃ. Προτείνει τούτῳ τὸν προσκομισθένα ὑπὸ τοῦ Ἀρχιδιακόνου Ὅμηρον εἰς ἀνάγνωσιν, εἰ δυνατὸν δὲ καὶ εἰς ἑρμηνείαν ἐν τουρκικῇ γλώσσῃ, χάριν τοῦ παρισταμένου τούρκου. Ἀλλ' ὁ ὑποψήφιος οὐδὲ γρῦ ἠδυνήθη νὰ εἴπῃ, ὅθεν ὁ Πατριάρχης ὑπέδειξεν εἰς τὸν τοῦρκον ὅτι δὲν δύναται νὰ χειροτονηθῇ ὁ προτεινόμενος, ἅτε μὴ ἐννοῶν τὸ βιβλίον ἐκεῖνο, ὑποχρεωθεὶς δ' ὁ τοῦρκος καὶ ἐκ τῆς πατριαρχικῆς φιλοφρονήσεως καὶ ἐκ τῶν 5.000 γροσίων, ἅτινα ὡς δῶρον παρὰ τοῦ πρωτοσυγκέλλου ἀπερχόμενος ἔλαβεν, ἐβεβαίωσε τὴν Σουλτάναν ὅτι ὁ προστατευόμενος αὐτῆς δὲν ἦτο ἱκανὸς πρὸς ἀρχιερατείαν. Ἑτέρα Σουλτάνα ἐπὶ Γρηγορίου Ε'. Πατριάρχου ἠξίωσε δι' ἀξιωματικοῦ τὴν χειροτονίαν ἱερέως τινὸς ὡς μητροπολίτου. Ὁ Πατριάρχης ἀπέκρουσεν ἐντόνως τὴν ἀξίωσιν ταύτην λέγων, ὅτι, κατὰ τὸ εἰς χεῖράς του βεράτιον, οἱ μητροπολῖται ἐκλέγονται καὶ χειροτονοῦνται ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς Συνόδου, ἄνευ ἐξωτερικῶν ἐπεμβάσεων. Ἡ τουρκικὴ Κυβέρνησις ἐπανέλαβε μετ' ἀπειλῶν τὴν ἀξίωσιν τῆς Σουλτάνας, ἐπειδὴ δ' ὁ Πατριάρχης ἀνενδότως ἀπέκρουε τὴν ἐπέμβασιν ταύτην, ἐστάλη πρὸς αὐτὸν ὁ Μ. Διερμηνεὺς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ὅπως δι' ἀπειλῶν καὶ παρακλήσεων κάμψῃ αὐτὸν καὶ τὴν Σύνοδον. Ἀλλὰ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ὁ Πατριάρχης ἐπέμεινεν ἀποκρούων τὴν ἐπέμβασιν, εἰς τοὺς προτείνοντας δ' αὐτῷ νὰ ὑποχωρήσῃ ἐδείκνυε τὴν κλεῖδα τοῦ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κελλίου του λέγων «τὴν συνείδησίν μου δὲν μολύνω, τὴν Ἐκκλησίαν μου δὲν προδίδω· ἢ κυβερνῶ κατὰ κανόνας ἢ δίδω τὴν παραίτησίν μου καὶ ἀπέρχομαι

πάλιν εἰς "Ἅγιον "Ὄρος· ἰδοὺ τὸ κλειδὶ τοῦ κελλίου μου». Ἕνεκα τῆς εὐλόγου ἐπιμονῆς τοῦ Πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ τῆς προβαλλομένης ἀξιώσεως τῆς Κυβερνήσεως, μεγάλη προὐκλήθη ταραχὴ διαρκέσασα ἐπὶ πολύ, ἀλλ' ὁ Πατριάρχης ἔθηκε μόνος τέρμα εἰς αὐτήν, διατάξας τὴν σύλληψιν τοῦ ὑποψηφίου καὶ τὴν ἀπαγωγὴν αὐτοῦ εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων [1].

Οὐ μόνον δ' αὐστηρῶς ἀπηγόρευεν ἡ Ἐκκλησία τὰς ἔξωθεν ἐπεμβάσεις κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν Ἀρχιερέων, ἀλλὰ καὶ κατεδίκαζεν εἰς καθαίρεσιν τοὺς «σιμωνιακοὺς» κληρικούς. Τελευτῶντος τοῦ ιστ'. αἰῶνος ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας Β'. συγκροτήσας Σύνοδον ἐξέδωκε διάταξιν, καθ' ἣν ὁ χειροτονῶν ἢ χειροτονούμενος ἐπὶ χρήμασι ἦτο αὐτοκαθαίρετος [2]. Δυστυχῶς ἡ διάταξις αὕτη, καίτοι ἐπανελαμβάνετο ἑκάστοτε, δὲν ἐτηρεῖτο αὐστηρῶς.

Οἱ ἐπαρχιακοὶ Ἀρχιερεῖς δὲν ἠδύναντο ν' ἀποδημῶσιν εἰς ΚΠολιν ἄνευ πατριαρχικῆς ἀδείας [3]. Τῷ 1607 κατεσκευάσθησαν κελλία περὶ τὸ Πατριαρχεῖον ἐν Φαναρίῳ καὶ ἐξεδόθησαν ἐπὶ Πατριάρχου Ραφαὴλ Β'. (1603—1608) διατάξεις, καθ' ἃς οἱ εἰς ΚΠολιν μεταβαίνοντες Ἀρχιερεῖς ἐν αὐτοῖς μόνον ὤφειλον νὰ διαμένωσι [4]. Ἀλλ' αἱ διατάξεις αὗται σὺν τῷ χρόνῳ παρημελήθησαν, μάλιστα κατὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ «Γεροντισμοῦ», ὅτε οἱ «Γέροντες» ἰδίους ἀπέκτων οἴκους, διατρίβοντες ἐν ΚΠόλει.

Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ (†)

---

[1] Γ. Α. Μαυροκορδάτου, Ἐπιστολιμαία διατριβὴ πρὸς Φαρμακίδην, Ἐν Ἀθήναις 1851, σ. 8–12. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Γ, 536–537.

[2] Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σ. 108. Σάθα, Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ Ἱερεμίου, σ. ια'. ἑξ.

[3] Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις Α, 43. 47.

[4] Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σ. 123. 124. Μελετίου Ἀθηνῶν, Ἐκκλησ. Ἱστορία Γ, 429—430. Μ. Γεδεών, Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ ναοῦ, σ. 189—190.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Μιχαὴλ Ψελλοῦ Ἐλάσσονες συγγραφαί. τόμος Β'. ἐπιστολαί. Ἔκδοσις τῆς «Βιβλιοθήκης Μεσαιωνικῶν κειμένων» τοῦ ἐκδ. οἴκου Vita e Pensiero τοῦ Μιλάνου, 1941, σ. XX—349.

Ὁ δεύτερος οὗτος τόμος τῶν *Ἐλασσόνων συγγραφῶν* τοῦ Ψελλοῦ, ἀναγγελθεὶς ἤδη κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Α' τῷ 1936 (τούτου βιβλιοκρισίαν βλ. ἐν Ἐ. Ἑ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἔτ. ιβ' σ. 511—520) ἐξεδόθη μετὰ τῆς αὐτῆς ἐπιμελείας καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὡς καὶ ἐκεῖνος ἐκδότου Fr. Drexl, ὅστις εἰς τὴν πρὸ πολλοῦ ἑτοίμην ἐργασίαν τοῦ μακαρίτου Ed. Kurtz ἐπήνεγκε πολλὰς κριτικὰς τοῦ κειμένου διορθώσεις, (εἴτε ἰδίας (247) εἴτε τῶν κ. κ. P. Maas, F. Doelger καὶ τοῦ ἡμετέρου κ. Φ. Κουκουλέ. Αἱ ἐπικριθεῖσαι γραφαὶ τοῦ Kurtz προέρχονται τὸ μὲν ἐκ παραναγνώσεων τοῦ χειρογράφου τῶν ἐπιστολῶν, τὸ δὲ ἐξ ὑποθέσεων αὐτοῦ, διορθώσαντος τὰς γραφὰς τοῦ χειρογράφου, πολλάκις ὅμως καὶ ἀκριβεῖς καὶ ὀρθάς. Πολλαὶ ἐσφαλμέναι γραφαὶ ὀφείλονται εἰς τοὺς πρώτους ἐκδότας ἐπιστολῶν τινων τοῦ Ψελλοῦ, Κ. Σάθαν καὶ Ἀ. Παπαδόπουλον-Κεραμέα, μὴ διακριθέντας—ἰδίᾳ τὸν δεύτερον—διὰ τὴν κριτικήν των ὀξυδέρκειαν ἐν τῇ διορθώσει ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν κειμένων. Ὁ κ. Drexl δὲν ἐδέχθη ὅλας τὰς διορθώσεις τῶν κ. κ. Maas, Doelger καὶ Κουκουλέ. Ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ αἱ διορθώσεις δὲν δικαιολογοῦνται πᾶσαι. Αἱ πολλαὶ συντακτικαὶ ἀνωμαλίαι τοῦ κλασσικίζοντος «ὑπερτίμου» καὶ «ὑπάτου τῶν φιλοσόφων» τοῦ ια'. αἰῶνος ἐν πολλοῖς παρέσυραν τοὺς κριτικούς, μάλιστα δ' ἡ ἐσφαλμένη στίξις τοῦ κειμένου κυρίως εἰς τοῦτο ὀφείλεται. Διὰ τοῦτο δὲν θεωρῶ τολμηρὸν νὰ προτείνω τὰς ἑξῆς διορθώσεις εἰς τὸ κείμενον τῆς νέας ταύτης ἐκδόσεως.

Σελ. 5,1 καὶ *τὴν λίθον* (πρόκειται «περὶ τῆς ἀκριβοῦς βασάνου τῶν χρυσῶν»).—21,6 *ἐπεισκυκλεῖσθαι*, ὡς ὀρθῶς ἔγραψεν ὁ Kurtz· πρόκειται περὶ γνωστοῦ σκηνικοῦ ὅρου.—35, 9 *τοῖς λόγοις ἐπιχειρῶν*.—37,19 *σφηκίου* (οὐχὶ σφηκίας).—38,11 *προσέσται* (οὐχὶ προέσται).—38,28 *Νικάνωρ Ἀντισθένους παῖς* (οὐχὶ Νικάνωρι Ἀντισθένης παῖς).—39,26 *φαντασθείς;* (οὐχὶ φαντασθείς.)—42,14 *ἐπιστηρίξω* (οὐχὶ ἐπιστηρίζω).—46,21 *θάτερον παρὰ θατέρου* (οὐχὶ παρὰ θάτερον).—54,29 *εἰ μὴ θᾶττον ἀπήλλαξο ἑτε-*

θνήκεις ἂν (οὐχὶ ἀπήλλαξαι) —63,19 *τάττοντος* (τοῦ Ὁμήρου, οὐχὶ τάττοντας).—70,15 τοῦτο οὐκ ἀποδέχομαί *σου* (οὐχὶ σοι).—74,21 *καταδειμαίνει τῇ λεοντῇ* (οὐχὶ τὴν λεοντὴν) —100, 4 *εἴ μή τις τῶν παρ' ἐκείνῳ* (ἢ *παρ' ἐκείνου*) *παρελθεῖν ἐπιτάξειεν* (οὐχὶ τῶν παρ' ἐκεῖνον).—101,4 *ἀποκαθιστῶν* (οὐχὶ ἀποκαθιστῶν ;).—105,20 *παρὰ τῆς αὐτοῦ . . φύσεως* (οὐχὶ τῆς αὐτοῦ).—150,1 *Σοὶ μὲν οὐ δεῖ δευτέρων περὶ τῶν αὐτῶν ἀξιώσεων* (οὐχὶ οὐδὲν δευτέρων).—158 23 *ἑτέρων δέ σου μερῶν καταφρονῶ* (οὐχὶ δέ σοι) —174,8 *τῶν ἐλπίδων τῶν παρὰ σοῦ* (οὐχὶ τῶν παρὰ σοί).—175,25 *αὐτῶν* (οὐχὶ αὐτῶν).—180,5 *ποιεῖν ;* (οὐχὶ ποιεῖν.).—180,10 *ποιεῖν* (οὐχὶ ποιεῖν ;).—180,12 *τεθνηξόμενος·* (οὐχὶ τεθνηξόμενος ;).—204,8 *ἕτερον δὲ θαυμάσιον κατανενόηκά σου* (οὐχὶ σοι).—204,12 *ταῖς δέλτοις* (οὐχὶ τοῖς δ.).—218,3 *μήπως οὐ θεῖον τὸ ὅρμημα* (οὐχὶ μή πω).—224,1 *οὕτω με τὸ παγχάλεπον τοῦτο θηρίον ἐξέμηνε* (οὐχὶ ἐκμέμηνε).—228,4 *ὁμιλῶ γάρ σοι* (οὐχὶ σε).—229,2 *μὴ γένηται* (οὐχὶ μὴ γενήσεται).—229,5 *μὴ ἐπιλάθου* (οὐχὶ μὴ ἐπιλάθῃ).—229,6 *καθηψάμην σου* (οὐχὶ σοι).—231,2 *δωρεὰ ἀπὸ τοῦ ἐμοῦ προσώπου εἰς τὸ ἐκείνου* (οὐχὶ εἰς τὸ ἐκεῖνον).—234,8 *καὶ μηδεμία τις αὐτῷ μερὶς ὑγιαίνουσα ἔστω* (οὐχὶ ἤτω).—234,11 *κληρονομίαν·* (οὐχὶ κληρονομίαν ;).—234,14 *υἱός,* (οὐχὶ υἱός ;).—245,7 *γένωμαι* (οὐχὶ γίνωμαι) —245,16 *ὑποπτεύεται ;* οὐχὶ (ὑποπτεύεται.).—250,9 *μονονοὺκ* (οὐχὶ μόνον οὐκ).—253,18-19 «*καὶ ἂν ἐπαινέτης*» εἶναι ἀτελὲς καὶ ἀκατανόητον.—265,24 *καὶ ἀντεπέξιμεν ταύταις* (οὐχὶ ταύτας).—273,29 *μήπως* οὐχὶ μή πως).—274,11 *Εἰ ἠπιστάμην* (οὐχὶ ἂν ἠπ. Ὁ Ψελλὸς πάντως δὲν ἦτο ἱκανὸς διὰ τοιοῦτον σολοικισμόν).—274,1 *ὅπως ἂν ἐθέλῃς* (οὐχὶ ἐθέλοις) ὡς καὶ κατωτέρω ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι, 23.—286,2 *αὐτοῦ* (οὐχὶ αὐτοῦ).—294,26 *οὐχ εἷς ἂν δόξαις τῶν ἐξ Ἀλκμήνης παίδων τῷ Διὶ* (οὐχὶ δόξῃς).—301,4 *οὕτω γὰρ ἂν . . . καὶ τὴν . . μέμψιν . . . ἐκφύγοις* (οὐχὶ ἐκφύγῃς.).—306,15 *ἐν γειτόνων ἀλλήλοις οἰκοῦντες* (οὐχὶ ἐκ γειτόνων).—312,20 *ἀπεργάσεται* (οὐχὶ ἀπεργάζεται).

Ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου μᾶς φέρει εἰς τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης τοῦ Ψελλοῦ, ἥτις, πλουσιωτάτη εἰς ἀπομίμησιν τῶν κλασσικῶν προτύπων τῆς ἀρχαιότητος, (εἰ καὶ πολλάκις ἐκ δευτέρας ἀρυομένου πηγῆς) θυσιάζει εἰς τὰ μικρὰ ἢ μεγάλα ἐκεῖθεν δάνεια τὴν γλωσσικὴν τῶν ἔργων του ἑνότητα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπέφυγον οἱ κάλλιστοι ἀπὸ τοῦ β'. αἰῶνος μ. Χ. ἀττικισταί, οἱ ἀμέσως καὶ ἄνευ τῶν ἀλεξανδρινῶν τυφλοσυρτῶν γνωρίσαντες τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν (Λουκιανός, Ἀπολλινάριος, Λιβάνιος, Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, καὶ ἐκ τῶν Βυζαντίνων ὁ Προκόπιος, Θεοφ. Σιμοκάττης, ὁ Μ. Φώτιος καὶ εἴ τις ἄλλος). Ἡ δὲ πολυμάθεια αὐτοῦ καὶ εἰς πλείστους κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ εἰδημοσύνη, χρησιμοποιουμένη οὐχὶ πάντοτε ἐπικαίρως καὶ μετὰ καταφώρου ἐπιδεικτικότητος παρασύρει τὸν ἀναγνώστην πρὸς τὴν γραμματικήν, τὸ συντακτικὸν καὶ τὰ

Λεξικὰ μᾶλλον παρὰ εἰς τὸ κάλλος τῶν ἐννοιῶν καὶ τὴν παραστατικότητα τῶν εἰκόνων, καὶ προσφυῶς θὰ ἔλεγε καὶ περὶ αὐτοῦ ὁ Λουκιανὸς ὅτι πρὸ χιλίων ἐτῶν διελέγετο πρὸς τοὺς ὑπηκόους τῆς Ζωῆς καὶ τῆς Θεοδώρας τοῦ Καλαφάτη καὶ τοῦ Μονομάχου. Ἐνῷ δὲ δριμύτατα ἐπικρίνει τὸν μαθητὴν αὐτοῦ νομικὸν Κυρίτζην, ὅτι παρὰ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ φύσιν «ἐπὶ τὴν ἀγυρτικὴν τῶν λεξιδίων λέσχην δεδράμηκε, τὰ κοινὰ καὶ συνήθη τῶν ὀνομάτων παραιτησάμενος, δι' ὧν ὁ πολιτικὸς ὑφαίνεται λόγος» (πρβλ. καὶ ἐπ. 158 σ. 185 καὶ ἐπιστ. 210 σ. 246), αὐτὸς πλέων εἰς τὸν ὠκεανὸν τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας ἁλιεύει τὰ σπάνια λεξίδια (ἰδιαιτέραν ἀγάπην ἔχει πρὸς τὰ σύνθετα καὶ παρασύνθετα) ὅπως καταπλήξῃ τὸν ἀναγνώστην, ἀδιαφορῶν ἂν καθ' ὁδὸν γρονθοκοπεῖται συχνότατα πρὸς τὴν Γραμματικὴν καὶ τὸ Συντακτικὸν μὲ ἀνωμαλίας, αἱ ὁποῖαι δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὰς ἐξαιρέσεις τοῦ μακαρίτου Ἀσωπίου καὶ Κατεβαίνη. Ὁ E. Renauld, ἐκδότης τῆς «Χρονογραφίας» τοῦ Ψελλοῦ, εἰς τὴν μελέτην του «περὶ τῆς γλώσσης καὶ τοῦ ὕφους τοῦ Μιχ. Ψελλοῦ» (Paris 1920) ἐφιλοτέχνησε καὶ κατάλογον τῶν ἰδιωματισμῶν τούτων τοῦ Ψ. περί τε τὴν μορφολογίαν καὶ τὴν σύνταξιν, παραληφθέντα καὶ ἐν τῇ παρούσῃ ἐκδόσει τοῦ Drexl (σελ. 346—347), ἔτι δὲ καὶ κατάλογον τῶν σπανιωτάτων ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς λέξεων, ὧν ὑπὲρ τὰς 60 εἶναι δημιουργήματα τοῦ Ψ., ἢ μόνον παρ' αὐτῷ εὑρίσκονται (αὐτ. σ. 336- 343).

Ἐκ τῶν 274 τούτων ἐπιστολῶν αἱ πλεῖσται ἀπευθύνονται πρὸς ἀγνώστους κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς δημοσίους λειτουργούς, ἰδίᾳ διοικητικοὺς καὶ δικαστικοὺς ἄρχοντας διαφόρων ἐπαρχιῶν, τοὺς λεγομένους «κριτάς», εἰς οὓς συνιστᾷ προστατευομένους του ἢ τὴν ἐπίλυσιν ὑποθέσεων τῆς ἁρμοδιότητος τῶν πρὸς οὓς ἐπιστέλλει· πρὸς τοὺς βασιλεῖς Κωνσταντῖνον Θ'. τὸν Μονομάχον, Ρωμανὸν Διογένη, Κωνσταντῖνον Ι'. τὸν Δούκαν, Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνόν, πρὸς ἄλλον ἀνωνύμως· πρὸς τοὺς πατριάρχας Κ/πόλεως Μιχαὴλ Κηρουλλάριον, Ἰωάννην Ξιφιλῖνον (1064—1075), Κωνσταντῖνον Λειχούδην († 1064), πρὸς ἀνώνυμον ΠΚ, πρὸς ἀνώνυμον πατριάρχην Ἀντιοχείας, πρὸς Μητροπολίτας διαφόρων ἐπαρχιῶν ὀνομαζομένους ἢ καὶ ἀνωνύμως, πρὸς τὴν αὐτοκράτειραν Εὐδοκίαν, πρὸς τὸν ἀδελφὸν τοῦ βασιλέως Καίσαρα Ἰωάννην Δούκαν καὶ πρὸς ἀνωνύμους φίλους, μαθητὰς καὶ συγγενεῖς. Σημειωτέον ὅτι τῶν πλείστων ἀναγράφεται τὸ ἀξίωμα μόνον ἢ ὁ τίτλος, τῶν Μητροπολιτῶν μόνον τὸ ὄνομα τῆς ἐπαρχίας, ὥστε, πλὴν ὀλιγίστων περιπτώσεων, αἱ ἐπιστολαὶ δὲν διαφωτίζουν τὴν ἱστορίαν τῶν προσώπων καὶ τῆς χώρας ἢ διοικήσεως αὐτῶν.

Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων ὅμως προκύπτει ἡ μορφὴ τοῦ παραδόξου τούτου σοφιστοῦ τοῦ Βυζαντίου μὲ ὅλην αὐτοῦ τὴν καταπληκτικὴν (οὐχὶ ὅμως καὶ μοναδικὴν διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους) πολυμάθειαν, ἀλλὰ καὶ ἠθικὴν ταπεινότητα, ἥτις ἀπέβη μοιραία εἰς τοὺς ἐξυπηρετηθέντας ὑπ'

αὐτοῦ ἄρχοντας. Καυχώμενος ὅτι τοῦ Πλάτωνος εἶναι μαθητὴς «καὶ τῶν ἐν τῇ Πολιτείᾳ λόγων ἀκριβῶς» μέμνηται (ἐπιστ. 135, 213 καὶ 224), οὐ μόνον ἐπιπολῆς καὶ περὶ τοὺς γλωσσικοὺς μόνον τύπους ἐπεκτείνει τὴν μίμησιν, ἀλλὰ καὶ «ἀντίτεχνος» δῆθεν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ πολλὰ παρουσιάζεται καὶ «ταῖς τέχναις αὐτῶν ἀντεπιτεχνᾶται (ἐπ. 224 σελ. 267, 23—28). Ἡ κολακεία του πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας καὶ τοὺς ἄλλους ἰσχυροὺς τῆς αὐλῆς καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως προβαίνει μέχρις ἀηδίας. Ὁ αὐτοκράτωρ Ρωμανὸς Δ' ὁ Διογένης, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν καταστροφὴν καὶ τὸ τραγικὸν τέλος ἐν τοῖς πρώτοις συνετέλεσεν ὁ Ψελλός, εἶναι δι' αὐτὸν «θείας ὄψεως καὶ ψυχῆς, ἣν ἀναπνέω μᾶλλον—λέγει—ἢ τὸν ἀέρα» (ἐπ. 5), ἡ δὲ προδότις τοῦ ἡγεμόνος ἐκείνου βασίλισσα Εὐδοκία εἶναι «ὑπερβαλλούσης καλλονῆς καὶ ὑπεραπείρου συνέσεως καὶ ὑπερόχου φρονήσεως καὶ παντὸς τοῦ κόσμου βασίλισσα» (ἐπ. 271), τῆς ὁποίας ἡ ἀρετὴ καὶ ὑπερφυὴς καλλονὴ «οὐδὲ σύμπαντα τὸν κόσμον ἰσοστάσιον ἔχουσι» (ἐπ. 272). Ὁ καῖσαρ Ἰωάν. Δούκας ὁ κακὸς δαίμων καὶ τοῦ Ρωμανοῦ καὶ τῆς Εὐδοκίας εἶναι καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Διονυσίου τῶν Συρακουσῶν, οὓς ὕμνησαν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλάτων, ἀνώτερος εὐτυχήσας, πλὴν ἄλλων, νὰ ὑμνηθῇ ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ ὑπερτέρου, ὥς γράφει ὁ ἴδιος, τῶν δύο ἐκείνων φιλοσόφων «τὴν γλῶτταν περὶ τὴν εὐφημίαν» (ἐπ. 231). «Φθέγγεται—λέγει περὶ ἑαυτοῦ—ὅσα καὶ ὁ Ὀρφεὺς καὶ αἱ τῶν Σειρήνων γλῶτται καὶ εἴ τινες τῶν ῥητόρων πρὸς τὸ πείθειν παρεσκευάσθησαν» (ἐπ. 49). Οἱ πρὸς οὓς γράφει εἶναι πάντοτε «οἱ μόνοι» καὶ «ἄριστοι φίλοι»· ἀνυποστόλως καυχησιολογῶν λέγει ὅτι «κἂν Ἀρεοπαγίτην μέ τις ἐρεῖν βούλοιτο οὐ ψεύσεται ἴσως· ἡ γὰρ ἐμὴ ψῆφος ἀνωτέρα καὶ τῆς ἐφέσεως» (ἐπ. 198). Τὴν ἠθικὴν ἐλαστικότητα τοῦ Ψ. χαρακτηρίζει ἡ πρὸς τὸν Κριτὴν τοῦ Ὀψικίου συμβουλή του: «τὸν δὲ ὑπὲρ τοῦ δικαίου ζῆλον μὴ οὕτως ἔχε θερμόν, ὡς εὐθὺς τοὺς ἀδικοῦντας ἐμπιπρᾶν, ἀλλ' εἴ γε ἐμοὶ πείθῃ, μὴ ἀπορριζοῦν βούλου τὰ κακὰ .. ἀλλὰ τὸ μὲν τῶν ἀδικημάτων ἔκκοπτε, τὸ δὲ θεράπευε, τὸ δὲ ἔπεχε· ὁπόσα δὲ λεπτότερα, δόκει καὶ παρορᾶν· οὕτω γὰρ καὶ σαυτὸν ἐργάσαιο ἀνεπίληπτον καὶ τοῖς ἀδικουμένοις ἀρκοῦσαν δοίης παραμυθίαν» (ἐπ. 118).

Ἐν μέσῳ τῆς δυστυχεστάτης περιόδου τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τοῦ ια'. αἰῶνος, ὅτε εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ Κράτους τὸν μέγα αὐτοκράτορα Βασίλειον τὸν Β'. καὶ τοὺς Φωκᾶδες καὶ Τσιμισκῆδες ἐκληρονόμησαν οἱ οὐτιδανοὶ Μιχαὴλ δ'. καὶ ε'. καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος καὶ Μιχαὴλ ὁ στ'. καὶ ὁ ζ'. ὁ Παραπινάκιος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Δούκας καὶ ἐν μέσῳ τῆς στρατιωτικῆς καὶ οἰκονομικῆς καταρρεύσεως καὶ τῶν ἐμφυλίων στάσεων (Βρυεννίου, Βοτανειάτου, Νέστορος, Κομηνῶν καὶ τόσων ἄλλων) καὶ τῆς παρασκευασθείσης σταυροφορικῆς κινήσεως

τῶν Νορμανδῶν καὶ τῆς ἀπειλητικῆς προελάσεως τῶν Τούρκων ἐν Μ. Ἀσίᾳ, ὁ Ψελλὸς παρὰ τοὺς πόδας τοῦ θρόνου, μὲ τὴν Γραμματικὴν καὶ τὴν Μετρικὴν ὑπὸ μάλης, μὲ ἀναμφισβήτητον ἐπιρροὴν ἐπὶ πολλοὺς τῶν εἰρημένων αὐτοκρατόρων ἀνδρεικέλων, δὲν κατώρθωσε νὰ ἐξέλθῃ πέραν τῶν στενῶν ἀντιλήψεων τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος, τὸ ὁποῖον ἐξυπηρέτησε μὲ ταπεινὸν ἐγωϊσμὸν καὶ φιλαυτίαν. Μὲ τοιούτους πολιτικοὺς συμβούλους δὲν δημιουργοῦνται πάντως οὔτε Νουμᾶς οὔτε Αὔγουστος οὔτε Κάρολος Μέγας, ἀλλὰ μόνον Κωνσταντῖνοι, Δοῦκαι καὶ Μιχαὴλ Παραπινάκιοι.

ΑΔ. Ν, ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des cérémonies. Tome II livre I.—Chapitres 47 (38)—92 (83). Texte établi et traduit par Albert Vogt, docteur ès lettres, professeur honoraire de l'Université de Fribourg (Suisse) p. 193+XI. Paris 1939.

Constantin Porphyrogénète. Le livre des cérémonies tome II, Commentaire livre I.—Chapitre 47 (38)—92 (83) par Albert Vogt, docteur ès lettres, professeur honoraire à l' Université de Fribourg (Suisse) [Ἀμφότεροι οἱ τόμοι ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Collection byzantine publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé].

Ὁ πατὴρ Vogt συνεχίζων τὴν λίαν ἀξιέπαινον προσπάθειάν του, νὰ διαφωτίσῃ δῆλα δὴ τὸ τόσον σπουδαῖον κείμενον περὶ τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, κατώρθωσε, παρὰ τὰς δυσχερείας τῶν καιρῶν, νὰ μᾶς προσφέρῃ τοὺς δύο ἀνωτέρω τόμους ἀποτελοῦντας συνέχειαν τῶν κατὰ τὸ 1935 ἐκδοθέντων ἄλλων δύο.

Ἐκ τῶν τόμων τούτων, ὁ μὲν πρῶτος περιέχει τὰ ἀπὸ τοῦ 48ου—92ου κεφάλαια τοῦ πρώτου βιβλίου (κατὰ τὴν ἔκδοσιν Βόννης τὰ ἀπὸ τοῦ 39ου—83ου) τῆς βασιλείου τάξεως μετὰ Γαλλικῆς μεταφράσεως, ὁ δὲ δεύτερος τὰ εἰς τὰ κεφάλαια ταῦτα σχόλια.

Τὸ κείμενον τοῦ Πορφυρογεννήτου μᾶς παρεδόθη δι' ἑνός, δυστυχῶς, κώδικος, διὰ τοῦτο ἡ διόρθωσις αὐτοῦ καθίσταται δυσχερής, τὸ πρᾶγμα δ' ἀποβαίνει δυσχερέστερον, ὅταν τις δὲν ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ φωτογραφικὸν αὐτοῦ ἀντίτυπον.

Ὁπωσδήποτε, ἐπιθυμῶν νὰ συμβάλω εἰς τὴν διευκρίνισιν ὡρισμένων σημείων αὐτοῦ καὶ τὴν ἀποσαφήνισιν ἐνίων ἐγειρομένων ἐρωτημάτων, προβαίνω εἰς τὰς κατωτέρω παρατηρήσεις.

Γνωστὸν εἶναι ὅτι πολὺ πρὸ τοῦ Ι΄. αἰῶνος τὰ ὑποκοριστικὰ ἔληγον καὶ εἰς-ιον, ἀλλὰ καὶ εἰς -ιν, πρὸς δ' ὅτι παρὰ τῷ αὐτῷ συγγραφεῖ ἀπαντῶσι πολλάκις ἀμφότεροι οἱ τύποι. (Πρβλ. St. Psaltes, Grammatik der byzantinischen Chroniken σ. 271, 272). Τούτου δοθέντος, ὅπου τοῦ κειμένου ὑπάρχουσι τύποι εἰς -ιον πρέπει νὰ διατηρηθῶσιν, ὁμοίως δὲ ὅπου φέρονται καὶ οἱ εἰς -ιν τύποι. Λέγω τοῦτο, διότι, ἐν ᾧ πολλαχοῦ ἡ ἔκδοσις τῆς Βόννης ἡ μὴ ἐν πολλοῖς ἀξιόπιστος[1] ἔχει τοὺς εἰς -ιον τύπους, ἡ τοῦ πατρὸς Vogt προτιμᾷ τοὺς εἰς -ιν.

Περὶ πολλῶν εὐχῶν προκειμένου ὁ Reiske ἐκδίδει τὸ κείμενον καθ' ὁριστικὴν π.χ. ὁ Θεὸς φυλάξει, ὁ Θεὸς πληθύνει, ἐν ᾧ ὁ τελευταῖος ἐκδότης καθ' ὑποτακτικὴν φυλάξῃ, πληθύνῃ (πβ. σελ. 4. 9 32, 7. 4. 32, 31. 2. 3, 168. 5). Ἂν βεβαίως ἔπρεπε νὰ διορθώσῃ τις, κατ' εὐκτικὴν ἔπρεπε νὰ γράψῃ, ἤτοι φυλάξοι, πληθύνοι καὶ τὰ ὅμοια. Ὀρθῶς ἄλλως ὁ πατὴρ Vogt ἐν σελ. 136. 17 ἐκδίδει χαίροις, ἄναξ καὶ ἐν 1. 171. 18. 22 καὶ 172. 2· ὁ Θεὸς παρέξοι καὶ ὁ Θεὸς παράσχοι.

Ἐν σελίδι 1. 6 λέγεται ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐξέρχεται φορῶν τὸ σκαραμάγγιον ***αὐ***τοῦ· ***αὑ***τοῦ βεβαίως δέον νὰ γραφῇ.

Προκειμένου περὶ τοῦ στεψίμου καὶ στεφανώματος τῆς Αὐγούστης σημειοῦται ὅτι αὕτη ἵσταται εἰς τὸ μέσον τοῦ ἡλιακοῦ καὶ εἶτα, μικρὸν κατωτέρω, μετὰ τὴν ἀκτολογίαν ὅτι ἀποκινεῖ ***εἰς*** τὴν μέσην τοῦ ἡλιακοῦ (19. 6). Ὀρθῶς ἐδῶ ἡ ἔκδοσις τῆς Βόννης ἔχει ***ἀπὸ*** τὴν μέσην τοῦ ἡλιακοῦ.

Ἐν σελίδι 21. 23. ἐκδίδεται· ἀπέρχονται ἐπὶ τὸν ***κοχλίαν*** τῆς ἁγίας Χριστίνης· ἡ ἀνάγνωσις βεβαίως ἐκ τοῦ ἐπὶ τὸν *κοχλιὰν* τοῦ κώδικος, ὅπερ ἀσφαλῶς ***κοχλιὸν*** δέον ν' ἀναγνωσθῇ, τύπος πολλαχοῦ ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου μνημονευόμενος (σελ 304. 22, 306. 16, 309. 23, 362. 18, 364. 19, Βόνν.) καὶ ὑπὸ μεσαιωνικῶν γλωσσαρίων ἐπιβεβαιούμενος πρὸς δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ σημερινοῦ ***χοχλιὸς*** (=κοχλιὸς) καὶ ὃν καὶ ὁ ἴδιος ὁ πατὴρ Vogt ἀποδέχεται ἀλλαχοῦ τῆς ἐκδόσεώς του (σ. 144 12, 148. 34, 160. 19, 164. 14).

Τὸ προσκυνοῦντες δίδ***ω***σι τὴν ἀγάπην (σ. 29. 7) ἀναντιρρήτως δίδ***ου***-

[1] Ἐν αὐτῇ π.χ. φέρεται (316. 23) μεσοδίμην, ἐν ᾧ ὁ κῶδιξ δίδει μησοδίμην= μισοδήμιν, ὅπερ δύναται νὰ εἶναι καὶ ὀρθὸν καὶ πάλιν 295.2 ἐπιδίδωσι τῷ δομεστίκῳ, ἐν ᾧ ὁ κῶδιξ παρέχει ἐπιδίδη=ἐπιδίδει, καὶ τὸ τοῦ κώδικος δὲ κονδομάνικα ἐν τῇ τῆς Βόννης ἐκδόσει (294. 15) διορθοῦται οὐχὶ ὀρθῶς εἰς **κοντομάνικα καὶ οὕτως ἑξῆς.**

σι ἀναγνωστέον. Οὐδὲ νομίζω ὅτι τὸ τοῦ κώδικος ***παραδίδουσιν αὐτὸν*** (σ. 81. 21) ἔπρεπεν εἰς ***παραδιδοῦσιν αὐτὸν*** αὐτὸν νὰ μεταβληθῇ.

Τὸ ἐν σελίδι 80. 17 *ἤτου* δὲν εἶναι τὸ ἤτοι, ἀλλὰ τὸ ἐπεξηγηματικὸν *εἴτουν* (=εἴτε οὖν) τὸ ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς κειμένοις ἤτουν γραφόμενον.

Κατὰ τὴν κηδείαν τοῦ βασιλέως ἀναφέρεται ὅτι, πρὶν οὗτος κατατεθῇ εἰς τὸν τάφον, ἀφαιρεῖται ἀπὸ τῆς κεφαλῆς του τὸ στέμμα καὶ ἀντ' αὐτοῦ τίθεται σημεντέϊνον μετὰ ***πορφυρᾶς*** λιτῆς (σ. 85. 2). Ἀσφαλῶς τὸ ὀρθὸν εἶναι μετὰ ***πορφύρας*** λιτῆς. Καλῶς ἄλλως ὁ ἐκδότης ἐννόησε τὸ χωρίον μεταφράσας διὰ τοῦ un landeau de simple pourpre.

Μὴ ὑπάρχοντος τύπου *ἐξκουβίτης*, ἀλλὰ *ἐξκούβιτα* (τὰ) τὸ ἐν σελ. 104. 12 τοῦ δομεστίκου τῶν *ἐξκουβιτῶν* ἀναγνωστέον τῶν *ἐξκουβίτων*· μικρὸν ἄλλως τε κατωτέρω τὸ ἐν σελ. 109. 15—16 σχόλιον ὁμιλεῖ περὶ «δομεστίκου τῶν ἐξκουβίτων».

Ὁ ἐκδότης εἰς διάφορα μέρη τοῦ κειμένου (125. 8, 128. 24, 120. 6) ἔχει ἐκδώσει, κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Βόννης, καὶ πιθανῶς κατὰ τὸν κώδικα, ***ἰ***χάδιον. Ἡ λέξις ὅμως πρέπει ἐν ἀρχῇ διὰ τοῦ η νὰ γραφῇ ***ἠ***χάδιν, ἀφ' οὗ εἶναι τὸ ὑποκοριστικὸν τῆς λ. ἦχος. Σημειωτέον ὅτι αὕτη σῴζεται καὶ σήμερον ὡς ***χάδι*** καὶ σημαίνει νῦν τὴν θωπείαν.

Τὸ κεφάλαιον 78ον (σ. 118. 1) φέρει ὡς ἐπικεφαλίδα «ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἱππικοῦ ἀγομένου τοῦ καταλόγου». Ἡ σύνταξις ἱππικὸν τοῦ καταλόγου εἶναι ὀρθή, οὐδεμία δ' ἀνάγκη εἶναι νὰ προταθῇ ἡ διόρθωσις κατὰ τὸν κατάλογον.

Τὸ ἐν σελ. 103. 9 ***κοντομάνικα*** ἀντὶ τοῦ τοῦ κώδικος ***κονδομάνικα*** καὶ τὰ ἐν σ. 154. 20. 22 ***κεντούκλου*** καὶ ***κεντουκλέϊνα***, ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ κώδικι ***κενδούκλου***, ***κενδουκλέϊνα***, νομίζω ὅτι εἶναι περιτταὶ διορθώσεις, ἀφ' οὗ τὸ κονδός, ἀντὶ τοῦ κοντὸς φέρεται καὶ παρ' ἄλλοις Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσι, παρὰ Μαλάλᾳ δὲ καὶ τὸ κονδοειδὴς καὶ κονδόθριξ (St. Psaltes, Ἔνθ' ἀν. σ. 94. Πβ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. κονδός). Σημειωτέον ὅτι νδ ἀντὶ ντ (d) ἔχομεν καὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν Λατινικῶν λέξεων πβ. κονδίτον, κανδιδᾶτος, μανδάτωρ κτλ.

Ἐὰν ὁ κῶδιξ εἰς τὸ κεφάλαιον ΠΓ΄, κατὰ Vogt (σελ. 169. 4) ἐν ἀρχῇ ἔχῃ εἰς τὰ *Χριστοῦ γέννα*, ὀρθῶς ἔχει καὶ περιττὴ ἡ διόρθωσις εἰς *Χριστούγεννα*.

Ὁ γράψας τὸν κώδικα, ἀγνοῶν, πιθανώτατα, τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν, ἔχει ἐνιαχοῦ χωρίσει τὰς δι' Ἑλληνικῶν γραμμάτων γεγραμμένας Λατινικὰς λέξεις, δι' ὃ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐχωρίζοντο αὗται κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου· ἀντὶ π. χ. ἐτ Μάγια δωριέντε κοὺμ μούνερα ἀδοράντες, θὰ ἔπρεπε νὰ γραφῇ ἐτ μάγι ἀb ὀριέντε . . . πβ. καὶ τὸ μεσαιωνικὸν μάγοι ἐξ Ἀνατολῶν καὶ πάλιν ἀντὶ ἐτ τέρξια διέρρε σουρρέξιτ, ἐτ τέρξια δίε ρεσουρρέξιτ ὡς ἐπ' ἴσης κοὺν τρανσφιγγουράτους ἐστιν μώντεν, κοὺν

τρανσφιγγουράτους ἔστ ἰν μώντεμ, ὡς καλῶς τὸ τελευταῖον ἐχώρισεν ὁ Reiske.

Λέγεται ὅτι τὴν Αὐγούσταν, μετὰ τὴν στέψιν, ὀψικεύουσιν ἐν τῷ τρικλίνῳ οἱ σπαθάριοι μὲ τὰ διστράλια, τὸ δὲ *ἅρμα* οὐκ ἀκολουθεῖ (σελ. 21. 14). Ἀντὶ τοῦ ***ἅ***ρμα, γράφε ***ἄ***ρμα.

Ἡ *ἀραία*, ἥτις ἀναφέρεται μετὰ τῆς λέξεως τριβουνάλιον (σ. 26. 7, 27 1) ἐφ' ὅσον εἶναι αὐτὴ ἡ Λατινικὴ λέξις area δὲν βλέπω διατί πρέπει νὰ γράφεται διὰ τοῦ αι. Καὶ τὸ ἐν σελίδι 99, 33 στηθ***έου*** ὀρθῶς θὰ εἶχε στηθ***αί***ου, ἀντὶ δὲ τοῦ ἐν σελ. 3 6 ἀντιμ***ί***σιον, ἀντιμ***ή***σιον, ἐφ' ὅσον ὑπόκειται ἡ λ. mensa.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν πνευματισμὸν καὶ τὸν τονισμὸν τῆς *ἀψῖδος*, εἶπον τὰ δέοντα κρίνων τὸν πρῶτον τόμον τοῦ κειμένου, οὐδὲ πείθομαι ἐξ ὅσων λέγει ὁ σοφὸς ἐκδότης ἐν σελίδι VII τῆς εἰσαγωγῆς του.

Τὸ ἐν σελίδι 118. 3 πάνιν, ἀναγνωστέον ***παννὶν*** (pannus), ὁ δὲ ὀρθὸς τονισμὸς τοῦ μικροπανῖται (140. 14) καὶ παλαιστρῖται (141. 11) εἶναι διὰ περισπωμένης, μικροπανν***ῖ***ται καὶ παλαιστρ***ῖ***ται.

Ἐπεξετάθην εἰς τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ, ἵνα, τῇ βοηθείᾳ τῶν μεσαιωνικῶν κειμένων καὶ τῆς Νεοελληνικῆς γλώσσης, ὑποστηρίξω τὸ ὀρθὸν ὡρισμένων τύπων ἐν τῷ περὶ τῆς βασιλείου τάξεως κειμένῳ, τὸ ὁποῖον ἢ θὰ ἔπρεπεν ν' ἀποκατασταθῇ ἢ νὰ μείνῃ ἀμετάβλητον.

Κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν μετὰ τὸν γάμον, ὁπότε ἐγίνετο τὸ λουτρὸν τῆς βασιλικῆς νύμφης, λέγεται ὅτι οἱ Βένετοι ἵσταντο εἰς τὸν δεξιὸν ἔμβολον τῆς Μανναύρας «οὗ ἔστιν ἡ πύλη τῆς Αὐγουστέως *τὰ ἴσα τοῦ πίνσου*» (σελ. 22. 6 καὶ 2. 40 ὑποσ.) Νομίζω ὅτι ἡ μετ' ἀμφιβολίας προτεινομένη ἑρμηνεία τοῦ τὰ ἴσα τοῦ πίνσου διὰ τοῦ ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἡ *θύρα* τοῦ Αὐγουστέως, δῆλα δὴ ἡ τοῦ *πίνσου*, δὲν εἶναι ὀρθή, ἀφ' οὗ ὁ *πίνσος* ἢ πινσὸς ἢ πεσσὸς τῶν Βυζαντινῶν, ὁ κτιστὸς δῆλα δὴ τετράγωνος κίων, δὲν ἔχει θύραν. Τὸ τὰ ἴσα τοῦ πίνσου σημαίνει εἰς τὴν αὐτὴν εὐθεῖαν μὲ τὸν πίνσον.

Τὰ ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἀναφερόμενα τριλέξια (90. 17) ὀρθῶς ποιῶν ὁ ἐκδότης ἀφίνει ἀμετάφραστα διατηρῶν τὸν Ἑλληνικὸν ὅρον trilexia, ἡ εἰκασία του ὅμως (2. 101) ὅτι τριλέξια εἶναι τὰ ᾄσματα τὰ ἐκ τριῶν στροφῶν ἀποτελούμενα δὲν τυγχάνει τοῦ ὀρθοῦ. Τριλέξια, ὡς καὶ ἡ λέξις δηλοῖ, εἶναι ᾄσματα, ὧν ἕκαστος στίχος ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν λέξεων, ὡς π. χ.

ἡ παρθένος σήμερον
τὸν ὑπερούσιον τίκτει

ἢ
σταυρὸν χαράξας Μωσῆς
τὴν Ἐρυθρὰν διέτεμε
τῷ Ἰσραὴλ πεζεύσαντι

καὶ τὸ ἐν παλαιοτέραις εὐχαῖς

ἀπὸ ῥυπαρῶν χειλέων
ἀπὸ βδελυρᾶς καρδίας
ἀπὸ ἀκαθάρτου γλώσσης
καὶ ψυχῆς ῥερυπωμένης.

Τοιαῦτα τριλέξια, οὐχὶ βεβαίως ἀδιάφθορα, σῴζονται καὶ παρὰ Πορφυρογεννήτῳ ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς Βασιλείου τάξεως π. χ.

ἀνδραγαθίαν ἐκ Θεοῦ
τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων
καὶ νίκην θεοδώρητον
κατὰ τῶν πολεμίων (σελ. 167. 5)

ἢ
πνεῦμα τὸ πανάγιον
τὰς Αὐγούστας σκέπασον
καὶ οἶνον μετεσκεύασεν
ἀνθρώπων εἰς ἀπόλαυσιν (σελ. 8. 25, 181. 5. 20).

ἢ
πνεῦμα τὸ πανάγιον
τὸν γάμον ἐπευλόγησον (σελ. 8. 4).

Κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ λαχανικοῦ ἱπποδρόμου λέγει ὁ Πορφυρογέννητος ὅτι ὁ θεωρητὴς «ταυρίζει τὸ τρίπλοκον» ἢ ὅτι «κρούει τὴν ταβραίαν» (σελ. 149. 13. 20).

Τὸ ταβραία μεταφράζεται διὰ τοῦ χειροτύμπανον (σελ. 149, 2. 157) συντελοῦντος, ἴσως, πρὸς τοῦτο καὶ τοῦ ῥήματος κρούω. Τὸ τρίπλοκος ἀφ' ἑτέρου, τὸ ὁποῖον σημαίνει τριπλοῦς (πβ. καὶ τὸ Corpus Glossarium Latinorum II. 459. 33 τρίπλοκος· triplex) παρέχει ὄντως δυσκολίαν πρὸς ἑρμηνείαν. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι τὸ ταυραία, ὀρθῶς ταυρ***έ***α, εἶναι ἡ σάλπιγξ taurea, ἥτις εἶχεν ἦχον βαρύν, πρὸς μυκηθμὸν ταύρου ὁμοιάζοντα· κρούω λοιπὸν τὴν ταυρέαν ἢ ταυρίζω σημαίνει σαλπίζω μὲ τὴν ταυρέαν. Διὰ τὸ κρούω περὶ πνευστῶν ὀργάνων πβ. τὸ τῆς Παλατίνης Ἀνθολογίας κρούειν αὐλὸν καὶ σήμερον δὲ λέγομεν βαρῶ (=κρούω) τὴ σάλπιγγα ἢ τὸ παγιαύλι (=πλαγίαυλον). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ τρίπλοκον, ἴσως νὰ σημαίνῃ διὰ τῆς ταυρέας σαλπίζω τὸ τριπλοῦν σάλπισμα.

Ἐν σελίδι 1. 158.17 περὶ βοτοῦ ἱπποδρομίου ὄντος τοῦ λόγου, ἀναφέρεται ὅτι ὁ τῶν Πρασίνων δρομεὺς δὲν ἦτο παρὼν εἰς τὰ *ζυγιασιμὰ* (γράφε ζυγι***ά***σιμα).

Ἐνταῦθα ὁ ἐκδότης νομίζει ὅτι πρόκειται περὶ ζυγίσματος τῶν δρομέων, δι' ὃ μεταφράζει διὰ τοῦ pesage (σελ. 158) καὶ les coureurs sont pesés (2. 170.) Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ ζυγίσματος ἐνταῦθα, ἀφ' οὗ οὐδαμοῦ ἀναφέρεται ὅτι ἐζυγίζοντο οἱ δρομεῖς πρὸ τοῦ ἀγῶνος. Εἰς τὰ ζυγιάσιμα ἐνταῦθα σημαίνει κατὰ τὴν συζυγίαν, κατὰ τοὺς συνδυασμούς.

Ὁ πατὴρ Vogt ἐρωτᾷ ποῖον ἦτο τὸ ἔργον τοῦ ἐν τῷ 80ῷ κεφαλαίῳ ἀναφερομένου μαξιλλαρίου (2. 164). Ἡ λέξις σχετίζεται ἀμέσως μὲ τὸ μαξιλλάριον=προσκέφαλον. Ὀρθῶς λοιπὸν ἡρμήνευσεν ὁ Reiske διὰ τοῦ qui in circo sedenti pulvinaria substernebat, ἣν ἑρμηνείαν ἀποδέχεται καὶ ὁ Rambaud (De hippodromo byzantino σελ. 103.)

Ἐν τῷ δείπνῳ τῶν ιθ'. ἀκκουβιτῶν, κατὰ τὸ λεγόμενον Γοτθικόν, ἀναφέρονται πανδουρισταὶ μετὰ τῶν πανδούρων αὐτῶν (σελ. 182. 9). Ὁ πατὴρ Vogt νομίζει ὅτι πάνδουροι εἶναι τὰ λαγοῦτα καὶ πανδουρισταὶ οἱ παίζοντες τὰ μουσικὰ ταῦτα ὄργανα. Τὸ πανδούριν ἢ ὁ πάνδουρος δὲν εἶναι κρουστὸν μουσικὸν ὄργανον, ἀλλὰ πνευστόν. Πβ. τὸ παρὰ Μαλάλᾳ (Χρονογρ. 179. 16) «οἱ πανδοῦροι ηὔλουν» καὶ τὸ τοῦ Λεοντίου Νεαπόλεως (Βίος Συμεὼν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ P.G. 93. 1721) «ἔλαβε πανδούριν καὶ ἤρξατο αὐλεῖν». Σῴζεται ἄλλως τε καὶ σήμερον ἡ λέξις ὑπὸ τὸν τύπον *πανδούρα* ἢ *μανδούρα* καὶ δηλοῖ εἶδος αὐλοῦ. Βλ. περὶ τούτου Φ. Κουκουλέ, Ὁ χορὸς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τόμ. 14. 257 καὶ τοῦ *αὐτοῦ*, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν τόμ. 3. 21, ἔνθα καὶ ἡ εἰκὼν τῆς μαντούρας

Σύνηθες ἐπιφώνημα, ἐκ τῆς μουσικῆς, πιθανώτατα, λαβὸν τὴν ἀρχήν, συναντᾶται ἐν τῇ Ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως τὸ ἁπλοῦν ἐς (σελ. 152. 30), ὅπερ καὶ σήμερον λέγεται ἴς, ἢ καὶ ἐν συνδυασμῷ οὐ ἐς (σελ. 122. 18) ἢ καὶ ἐς ἅ, οἱ ἐς (σελ. 121. 3) ἢ καὶ ἀλλαχοῦ ἐὲς ἢ ἢ ἔα ἐς (Κ. Σάθα, Δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν ρπε' καὶ ρηζ'.)

Ἡ συμπλοκὴ τῶν ἐπιφωνημάτων τούτων, ἅτινα εἶναι ἦχοι ἄσημοι, δὲν πρέπει, συντελοῦντος καὶ τοῦ ἐπιφωνήματος ἰοὺς ἀεὶ ἢ ἴς ἀεὶ (σελ. 152. 19. 20) νὰ ἀγάγῃ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὸ ἐς ἅ, οἱ ἐς ὑπόκειται τὸ ἐσαεί, ὡς φαίνεται διατεθειμένος νὰ δεχθῇ ὁ ἐκδότης (σελ. 121 καὶ 187). Ἐνταῦθα εἶναι συνηνωμένα τὰ δύο ἐπιφωνήματα οἱ ἐς καὶ ἔα ἐς, κατ' ἀντίστροφον τώρα σειράν.

Ἐν τοῖς κεφαλαίοις 78 καὶ 82 (σελ. 137. 24, 165. 21) ἀναφέρεται ἱππικὸν παγανόν. Τὸ ἐπίθετον, ἐκ τοῦ Λατινικοῦ paganus ἀναμφιβόλως λαβὸν τὴν ἀρχήν, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐσήμαινε ὅ,τι καὶ τὸ ἁπλοῦς, οὐχὶ ἐπίσημος. Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἀναφέρει τῶν βασιλέων τὰ παγανὰ ἢ τὰς παγανὰς χλαμύδας καὶ διβητήσιν παγανόν, ὅπερ ἀντιδιαστέλλει πρὸς τὸ λιτὸν (σελ. 33. 14. 16, 181. 15). Τὸ παγανὸν λοιπὸν ἱπποδρόμιον ὀρθῶς μεταφράζει ὁ πατὴρ Vogt διὰ τοῦ course ἢ jeux ordinaire (σελ. 137.165), οὐχὶ ὅμως, νομίζω, ἐπιτυχῶς διὰ τοῦ courses bourlesques ἢ paiennes (2. 173). Τὸ παγανὸν ἱπποδρόμιον ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὸ τοῦ καταλόγου καὶ σημαίνει τὸ οὐχὶ ἐπίσημον, τὸ οὐχὶ κεκανονισμένον.

Κατὰ τὸ νυμφαγώγιον βασιλικῆς νύμφης λέγεται ὅτι αὕτη ὀψικεύεται ὑπὸ **πληθίων** καὶ χειροκυμβάλων. Τί εἶναι νὰ πληθία ταῦτα δὲν ἐξηκριβώθη μέχρι σήμερον. Ὁ ἐκδότης (2. 185) παραδέχεται τὴν γνώμην τοῦ Thibaut ὅτι σημαίνουσι τὰ χειροκύμβαλα (darbouka) Ἡ λέξις πληθίον εἶναι ἀσφαλῶς τὸ *πλινθίον* (διὰ τὴν ἀποβολὴν τοῦ ν ὅρα ὅτι οἱ νεώτεροι λέγουσι πλίθρα καὶ πλιθάρι τὴν πλίνθον) ἑπομένως πρέπει διὰ τοῦ ι νὰ γράφεται. Ἔπειτα ἂν ἀπίδῃ τις εἰς τὸ σχῆμα τοῦ πλινθίου, τὸ ὁποῖον ἦτο τετράγωνον—κατὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸν (Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 470) «τὸ πλινθίον παράτασίς ἐστι ἐκ τεσσάρων πλευρῶν ἰσαρίθμοις φάλαγξι καὶ ἴσαις παρισούμενον ὡς εἶναι τὸ ἐμπεριεχόμενον χωρίον τετράγωνον» δέον νὰ δεχθῇ ὅτι τὸ πλινθίον εἶναι ὄργανον μουσικὸν τετραγωνικὸν ἔχον σχῆμα. Περὶ τοῦ πλινθίου, εὐτυχῶς, παρέχει πληροφορίας ἀνεπίγραφος πραγματεία περὶ μουσικῆς καὶ χυμείας ἔνθα, μεταξὺ τῶν μουσικῶν ὀργάνων, καταλέγεται τὸ «πλινθίον διὰ τριάκοντα ἓξ χορδῶν», ἄρα κιθαριστικὸν ὄργανον, καὶ «πλινθίον ἄχορδον ἢ αὐλητικόν», ἄρα αὐλητικὸν ὄργανον. (Βλ. Μιχ. Στεφανίδου, Μουσικὴ καὶ χρυσοποιΐα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 4. 42.) Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ tambourin.

Τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις εἶχον νὰ κάμω πρὸς διαφώτισιν ἐνίων σημείων τοῦ κειμένου καὶ τοῦ πραγματικοῦ αὐτοῦ μέρους ὡς μικρὸν ἀντίδωρον πρὸς τὸν ἐκδότην ἀπὸ τὸ ἑρμηνευτικὸν ὑπόμνημα τοῦ ὁποίου πολλὰ ἐδιδάχθην. Δέον ὄντως νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ πατὴρ Vogt μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν πολυμάθειαν καὶ ὀξύτητα, ἥτις παρατηρεῖται εἰς πάσας τὰς ἐργασίας αὐτοῦ, οὐ μόνον ἔδωκεν ἐπιτυχῆ τοῦ κειμένου μετάφρασιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ τόμου τῶν σχολίων του διεφώτισε πολλὰ σημεῖα τοῦ κειμένου ἀναφερόμενα εἰς ζητήματα ἱστορικά, γλωσσικά, ἀρχαιολογικὰ κ.τ.λ. σπουδαίως ὑποβοηθήσας τὸν μέλλοντα νὰ ἐγκύψῃ εἰς τὴν μελέτην τῶν πολυπλόκων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα γεννᾷ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἔργου περὶ τῆς βασιλείου τάξεως.

Ἄς ἀποδοθῇ λοιπὸν ὁ προσήκων ἔπαινος εἰς τὴν ἐργασίαν τοῦ πατρὸς Vogt, ἥτις ὑπερβάλλει κατὰ πολύ, τὴν ἀξιόλογον ἄλλως τε τοιαύτην ἐν τοῖς πρώτοις τόμοις.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Πέτρου Π. Καλονάρου, *Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτας. Τὰ ἔμμετρα κείμενα Ἀθηνῶν (πρώην Ἄνδρου, μετὰ συμπληρώσεων καὶ παραλλαγῶν ἐκ τῆς διασκευῆς Τραπεζοῦντος). Κρυπτοφέρης καὶ Ἐσκοριάλ. Νέα πλήρης ἔκδοσις μετ' εἰσαγωγῆς, ὑποσημειώσεων καὶ κριτικοῦ ὑπομνήματος. Τόμος πρῶτος μετὰ 32 αὐθεντικῶν εἰκόνων ἐκτὸς κειμένου. Ἀρχαῖος ἐκδοτικὸς οἶκος Δημ. Δημητράκου Α. Ε. [1941]. Σελ. νστ'+272.*

Ὁ κ. Π. Καλονάρος ἐπιχειρεῖ εἰς τὸν ἀνωτέρω τόμον νέαν ἔκδοσιν τῆς διασκευῆς τῆς Ἄνδρου τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, προτάσσει δὲ τῆς ἐκδόσεως ἐκτενῆ εἰσαγωγήν, εἰς τὴν ὁποίαν, ἀφοῦ γράψῃ ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ ποῖοι ἦσαν οἱ ἀκρῖται, πραγματεύεται συντόμως θέματα ἐκ τῶν ἀφορώντων εἰς τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ. Μετὰ ταῦτα ἐπιτάσσει βιβλιογραφίαν πρῶτον μὲν τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἔπους καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ μελετῶν, εἶτα δ' ἄλλων κειμένων (ἑλληνικῶν καὶ ξένων) τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέσιν πρὸς τὸ ἀκριτικὸν ἔπος, καθὼς καὶ βιβλιογραφίαν διαφόρων γενικῶν καὶ εἰδικῶν βοηθημάτων, περιοδικῶν δημοσιευμάτων καὶ ἐγκυκλοπαιδικῶν ἄρθρων. Τέλος δὲ καταχωρίζει καὶ «χρονολογικὸν πίνακα γεγονότων ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῶν Ἀράβων ἢ σχετιζομένων πρὸς τὸ ἀκριτικὸν ἔπος».

Ὑπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ δημοσιευομένου κειμένου τῆς διασκευῆς τῆς Ἄνδρου ὁ συγγραφεὺς παραθέτει κριτικὸν ὑπόμνημα εἰς δύο μέρη διῃρημένον· καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον καταχωρίζει τὰς γραφὰς τοῦ Α, τὰς ὁποίας δὲν ἀποδέχεται εἰς τὸ κείμενον, εἰς δὲ τὸ δεύτερον παραθέτει τὰς γραφὰς τῆς διασκευῆς Τραπεζοῦντος (=Τ) τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους. Κάτωθεν τοῦ ὑπομνήματος ἢ τῶν ὑπομνημάτων τούτων παρατίθενται ποικίλαι παρατηρήσεις διαφωτιστικαὶ τοῦ κειμένου. Εἰς τὸ τέλος τοῦ τόμου καταχωρίζεται Εὑρετήριον περιέχον ὄχι μόνον τὰς λέξεις περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος εἰς τὰς σημειώσεις, ἀλλὰ καὶ ἐκείνας αἱ ὁποῖαι περιέχονται εἰς τοὺς στίχους τοῦ ποιήματος.

Διὰ νὰ κρίνωμεν τὴν προκειμένην ἐργασίαν τοῦ κ. Καλονάρου, πρέπει προηγουμένως νὰ ἐξετάσωμεν ποία ὑπῆρξεν ἡ πρόθεσίς του ἐπιχειροῦντος τὸ κρινόμενον δημοσίευμα. Καθὼς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς λέγει εἰς τὸν πρόλογον τοῦ κρινομένου ἔργου (σελ. ε'), τοῦτο «δὲν προορίζεται μόνον διὰ τοὺς ἐρευνητὰς φιλολόγους . . . , ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ μορφωμένον κοινόν», συγχρόνως δὲ (σελ. ζ') τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ θεωρεῖ ὡς «μίαν ἐκλαϊκευτικὴν ἔκδοσιν χωρὶς ἀξιώσεις καὶ ταὐτοχρόνως μίαν συμβολὴν ὀφειλομένην . . . εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν προσπάθειαν ἑνὸς μόνου ἐρευνητοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε νὰ φέρῃ εἰς πέρας . . . τὸ δυσχερέστατον πρόβλημα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου», ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀλλαχοῦ (σελ. ε') νομίζει ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν διασκευῶν τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους, διότι (σελ. ζ') «εἰς τὰ ἔργα τῆς δημώδους φιλολογίας εἶναι δύσκολον νὰ ἐφαρμοσθῶσιν αὐστηρῶς οἱ κανόνες τῆς κριτικῆς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας» καὶ ὅτι «τὸ ἔργον τοῦτο προορίζεται κυρίως διὰ τὸ κοινὸν καὶ οὐχὶ διὰ τοὺς εἰδικούς»· ὁμολογεῖ δ' ἐξ ἄλλου ἀλλαχοῦ τοῦ προλόγου (σελ. ς') ὅτι τὸ κείμενον τῆς παραλλαγῆς τῆς Ἄνδρου «διορθοῦται ἢ συμπληροῦται κατ' ἀρχὴν μὲν ὑπὸ τῆς αὐτῆς διασκευῆς, εἰς ἐξαιρετικὰς δὲ μόνον περιπτώσεις καὶ ὑπὸ ἄλλων κειμένων».

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἐξάγεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀφ' ἑνὸς μὲν νομίζει ὅτι δὲν ἐπιχειρεῖ κριτικὴν ἔκδοσιν τῆς διασκευῆς τῆς Ἄνδρου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁμολογεῖ ὅτι ἀποκαθιστᾷ, διορθώνει κλπ. Αἱ βεβαιώσεις αὗται τοῦ συγγραφέως προέρχονται ἀναμφισβητήτως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐπιχειρῶν τὴν ἔκδοσιν δὲν εἶχε σαφῆ ἔννοιαν τοῦ περιεχομένου τοῦ ὅρου «ἔκδοσις κριτικὴ κειμένου», καθὼς καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τὰς ὁποίας ἡ κριτικὴ ἔκδοσις προβάλλει εἰς τὸν φιλόλογον ἐκδότην. Ἀλλ' ἂς ἴδωμεν τί κάμνει ὁ συγγραφεὺς ἐν τῇ πράξει.

Δὲν εἶναι ὀλίγα τὰ χωρία εἰς τὰ ὁποῖα οὗτος διορθώνει τὸ κείμενον, ὄχι δὲ ὀλιγώτεραι αἱ περιπτώσεις εἰς τὰς ὁποίας καλῶς πολλάκις εἰσάγει εἰς τὸ κείμενον τῆς διασκευῆς Α στίχους ἐκ τῆς παραλλαγῆς Τ. Ἐν τῇ πράξει ἑπομένως, παρ' ὅλα ὅσα λέγει εἰς τὸν πρόλογον αὐτοῦ, ἐπιχειρεῖ κριτικὴν ἔκδοσιν τῆς παραλλαγῆς. Καὶ ὄντως ἂν ἐσκόπει νὰ δημοσιεύσῃ λαϊκὴν ἢ ἐκλαϊκευτικὴν τοῦ κειμένου ἔκδοσιν ὤφειλε νὰ ἀναδημοσιεύσῃ πιστῶς τὴν προηγουμένην αὐτοῦ ἔκδοσιν καὶ νὰ συνοδεύσῃ αὐτὴν διὰ τῶν ἀπαραιτήτων σχολίων πρὸς κατανόησιν τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ ἀναγνώστου. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον παρεισάγει εἰς τὸ ἐκδιδόμενον κείμενον στίχους ἐξ ἄλλης διασκευῆς ἢ διορθώνει στίχους τῆς ἐκδιδομένης ἐπιχειρεῖ ἔργον κριτικοῦ ἐκδότου, διὰ τὸ ὁποῖον, δυστυχῶς, δὲν ἦτο ἐπαρκῶς παρεσκευασμένος. Τοῦτο θὰ δειχθῇ διὰ τῶν κατωτέρω παρατηρήσεων.

Βασικὸν σφάλμα τοῦ κ. Καλονάρου εἶναι ὅτι δὲν διώρθωσε τὸ κείμενον ἐκεῖ ὅπου ἡ διόρθωσις ἦτο ὄχι μόνον προφανὴς ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη. Πρόκειται περὶ τῶν περιπτώσεων πολλῶν στίχων ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρω τοὺς ἑπομένους: στίχ. 92 γράφε *νὰ μή*, 96 γράφε *κλείδωνε*, 112 γράφε *'ς πᾶσαν*, 131 γράφε *ἐπεγινώσκετο*, 139 γράφε *'Πὸ τὰ* καὶ πβ Α 215*'πὸ τὴν πολλὴν ἀγάπην*, 144 γράφε *ἐνεντράνισεν*, 164 *ἐκράτει τόξον*, 222 γράφε *ὕπνο*, 297 *ἀπέστειλε καί*, 289 γράφε *ἐπῆρε*. Θὰ ὡδήγει δὲ τὸν ἐκδότην εἰς τὴν ἀνάγκην τῶν διορθώσεων τούτων καθὼς καὶ ἄλλων ἀναλόγων ἄλλοτε μὲν αὐτὴ αὕτη ἡ ἀνάγκη τοῦ μέτρου (εἰς ἃς περιπτώσεις ἀναμφισβητήτως δὲν θὰ παρέβλεπεν αὐτὸ ὁ ποιητής, ὅπου δηλαδὴ πρόκειται περὶ εἰσαγωγῆς τύπου τινὸς λέξεως ὑπὸ ἀντιγραφέως),

ἄλλοτε δὲ ἡ παραβολὴ πρὸς τὴν διασκευὴν τῆς Τραπεζοῦντος. Ὅρα τὰς περιπτώσεις λ. χ. τῶν στίχων 499 (γράφε κατὰ τὸ Τ *οὐ μὴ συνέβη τοῦτο*), 501 (γράφε κατὰ τὴν αὐτὴν παραλλαγὴν *εἴχετε προσεγγίσει*).

Γεννᾶται ἐξ ἄλλου τὸ ζήτημα ἂν καλῶς ὁ ἐκδότης εἰς πλεῖστα σημεῖα τοῦ ἐκδιδομένου κειμένου παρενέβαλε στίχους ἐκ τῆς διασκευῆς Τ εἰς τὸ κείμενον τῆς διασκευῆς Α. Γεγονὸς εἶναι ὅτι, παρὰ τὴν μεγάλην πρὸς ἀλλήλας συγγένειαν τῶν παραλλαγῶν Α καὶ Τ τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους, ἡ φράσις ἑκατέρας εἶναι τόσον διάφορος τῆς φράσεως τῆς ἄλλης παραλλαγῆς, ὥστε πρέπει νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι, ἂν παρεμβάλωμεν μεταξὺ στίχων μιᾶς διασκευῆς, καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου στίχος ἢ στίχοι ἐλλείπουν, στίχον ἢ στίχους ἐξ ἑτέρας διατρέχομεν τὸν κίνδυνον νὰ θέσωμεν ὑπὸ τὴν γραφίδα τοῦ συγγραφέως τῆς πρώτης διασκευῆς φράσεις τὰς ὁποίας ἐκεῖνος οὐδέποτε πιθανώτατα ἔγραψεν. Ἄλλη βεβαίως εἶναι ἡ περίπτωσις κατὰ τὴν ὁποίαν ἀποκαθιστῶμεν μίαν καὶ μόνην λέξιν ἢ καὶ τύπον λέξεως ἢ καὶ παραλείπομεν λέξιν βοηθούμενοι ἐξ ἑτέρας διασκευῆς εἰς παράλληλα χωρία τῶν διασκευῶν. Τὸ αὐτὸ δύναται βεβαίως νὰ ἰσχύσῃ προκειμένου καὶ περὶ ἑνὸς ἢ καὶ περισσοτέρων στίχων παρεμβαλλομένων μεταξὺ στίχων συγγενοῦς παραλλαγῆς ἂν οἱ παρὰ τὸ ὑποτιθέμενον κενὸν στίχοι ἀμφοτέρων τῶν παραλλαγῶν εἶναι αὐτούσιοι ἢ σχεδὸν αὐτούσιοι. Ἀλλὰ φανερὸν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ κ. Καλονάρου εἶναι ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὄχι πανταχοῦ ἀλλ' εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ κειμένου φαίνεται ἐπιζητῶν μόνον τὸ νόημα τῶν θεωρουμένων ὡς παραλειφθέντων στίχων νὰ συμπληρώσῃ, οὐχὶ δὲ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν μορφὴν τοῦ ἔργου, τῆς διασκευῆς ἐνταῦθα. Ἀλλ' ὅτι δὲν πρόκειται τότε περὶ «ἐκδόσεως», ἀλλὰ περὶ αὐτοσχεδίου κατασκευάσματος εἶναι εἰς πάντα ἔμπειρον τῶν ζητημάτων τούτων φανερόν.

Βασικὴν ὡσαύτως ἀντίρρησιν ἔχομεν ὡς πρὸς τὸν διχασμὸν τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος. Ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ τῆς βιβλιοκρισίας ἐλέχθη, ὁ κ. Καλονάρος εἰς μὲν τὸ πρῶτον μέρος τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος, τὸ καὶ ἰσχνότερον, παραθέτει τὰς μὴ ἀσπαστὰς ὑπ' αὐτοῦ γενομένας γραφὰς τοῦ Α, εἰς δὲ τὸ δεύτερον τὰς παραλλαγὰς τοῦ Τ. Καθ' ἡμᾶς ὁ ἐκδότης ὤφειλε νὰ ἀποφύγῃ τὸν διχασμὸν τοῦτον καὶ ἢ νὰ παραθέσῃ παρὰ τὰς μὴ ἀσπαστὰς γινομένας γραφὰς τοῦ Α τὰς διαφόρους γραφὰς τοῦ Τ (ἂν ἡ συγγένεια τῶν δύο διασκευῶν ἦτο τοιαύτη ὥστε νὰ ἐπιτρέπῃ τὸ πρᾶγμα τοῦτο εἰς τὸν ἐκδότην ἢ—τὸ προτιμότερον καθ' ἡμᾶς—νὰ δημοσιεύσῃ παραθέτων ἀντιστοίχως καὶ παραλλήλως τὰς δύο διασκευὰς καὶ εἰδικώτερον τὰ ἀντιστοιχοῦντα αὐτῶν χωρία, ὡς ἔπραξε προκειμένου περὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ὁ ἐκδότης αὐτοῦ Schmitt. Ἀλλ' ὅτι τὸ ἄλλως οὐχὶ ἐπαινετὸν σύστημα τοῦ συγγραφέως παρέχει ἐν οἰκονομίᾳ χώρου καὶ τὰς δύο διασκευὰς εἶναι ἀναμφισβήτητον.

Χαρακτηριστικὸν τῆς μειονεκτικότητος τοῦ οὕτω διαρθρουμένου κριτικοῦ ὑπομνήματος εἶναι ὅτι ὁ μελετητὴς αὐτοῦ διὰ νὰ εὕρῃ πολλάκις τὴν δικαιολογίαν διορθώσεως γινομένης ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἐπὶ τῇ βάσει γραφῆς τοῦ Τ δὲν πρέπει νὰ ἀνατρέξῃ μόνον εἰς τὴν μὴ ἀποδεκτὴν γενομένην γραφὴν τοῦ Τ, ἡ ὁποία πιθανῶς ὑπηγόρευσε καὶ ἐστήριξε τὴν διόρθωσιν. Παρουσιάζεται δὲ διὰ τοῦ διχασμοῦ τούτου καὶ τὸ ἕτερον ἄτοπον, ὅτι αἱ παραλλαγαὶ τοῦ Τ παρατίθενται μὲ ἀρίθμησιν ἣν φέρουν οἱ ἀντίστιχοι στίχοι τῆς διασκευῆς Α.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα δὲν δύναται νὰ συμφωνήσῃ τις κατ' ἀρχὴν πρὸς τὸν κ. Καλονάρον εἶναι τὰ ἑξῆς: Παρὰ τοὺς ἀριθμουμένους στίχους τῆς διασκευῆς Α παραθέτει οὗτος ἐντὸς παρενθέσεως, διὰ νὰ δείξῃ τὴν ἀντιστοιχίαν, ἀνὰ εἴκοσι τὴν ἀρίθμησιν τῶν ἀντιστοιχούντων στίχων τῆς διασκευῆς Τ, ἀλλ' οὕτω ἀτόπως εἰσάγει παρὰ τὸ κείμενον τοῦ Α ἀρίθμησιν ἑτέρου κειμένου. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἐξοικονομεῖ χῶρον ὁ συγγραφεύς, διότι ἄλλως θὰ ὤφειλε νὰ καταρτίσῃ μακρότατον πίνακα ἀντιστοιχίας τῶν στίχων τῶν διασκευῶν Α καὶ Τ.

Ἀλλ' ἂν ὁ κ. Καλονάρος, κατὰ τὰ εἰρημένα, δὲν ἔφερεν εἰς εὐτυχὲς πέρας τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθεῖσαν ἐπεξεργασίαν καὶ ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῆς διασκευῆς Α τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους, ὅμως ἀξιοθαύμαστος ὄντως εἶναι διὰ τὴν πλουσιωτάτην συγκέντρωσιν πληροφοριῶν, παραλλήλων καὶ συναφῶν χωρίων διαφόρων κειμένων, γνωμῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ἐπὶ συζητουμένων ζητημάτων ἢ λέξεων σχετιζομένων πρὸ τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ, συγκέντρωσιν τὴν ὁποίαν μετὰ περισσῆς φιλοπονίας ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε. Πρέπει νὰ τῷ εἴμεθα εὐγνώμονες, διότι ἀσφαλῶς κατόπιν μακροτάτου μόχθου παρέχει πλείστας ὅσας ἀφορμὰς καὶ πλεῖστα ὅσα βοηθήματα εἰς τοὺς ἐρευνητάς, ἀσπαζομένους ἢ μὴ τὰς ὑπ' αὐτοῦ προκρινομένας ἢ προτεινομένας γνώμας, νὰ προχωρήσουν εἰς τὴν ἔρευναν πρὸς διαλεύκανσιν τῶν ποικίλων ζητημάτων, τὰ ὁποῖα προβάλλει πρὸς λύσιν τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

Γύπαρις, *κρητικὸν δρᾶμα, πηγαὶ-κείμενον ὑπὸ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ Athen 1940 σελ. ι' + 272 8ον μέγ. [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, Nr. 39].*

Πρῶτος συνεχιστὴς τοῦ Στεφ. Ξανθουδίδου, κριτικῶς ἐκδόσαντος τὸν Ἐρωτόκριτον τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου, τὴν Ἐρωφίλην τοῦ Γεωργ. Χορτάτζη καὶ τὸν Φορτουνᾶτον τοῦ Μάρκ. Φωσκόλου ἐκ τοῦ κρητ. θεάτρου, παρουσιάζεται διὰ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ κρητ. ποιμενικοῦ δράματος *Γύπαρι* καὶ τῆς μελέτης περὶ τῶν πηγῶν αὐτοῦ ὁ συνάδελφος Ἐμμ. Κριαρᾶς, ὅστις, γνωστὸς ἤδη ἐκ προηγηθεισῶν παρατηρήσεών του εἰς τὰ κείμενα τῆς μεσαιων. κρητ. φιλολογίας, γνώστης δ' ἔτι καὶ τοῦ σημερινοῦ ἰδιώματος τῆς νήσου, ἦτο ἐνδεδειγμένος διὰ τὴν ὡς ἄνω ἔκδοσιν, τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κωνστ. Σάθα τῷ 1879 μὴ ἱκανοποιούσης ἐπιστημονικοὺς σκοποὺς οὐδὲ συντελούσης εἰς πλήρη τοῦ κειμένου κατανόησιν.

Ἡ περὶ τοῦ Γύπαρι ἐργασία αὐτὴ τοῦ Κρ. διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Ἐν τῷ πρώτῳ σελ. 1—126 πραγματεύεται οὗτος τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν τοῦ ἔργου ἔνθα μετὰ τὴν ἐν ἀρχῇ ἔκθεσιν τῶν πορισμάτων τῶν μέχρι τοῦδε περὶ τούτου γενομένων ἐρευνῶν σ. 1—4, εἰσαγωγικῶς παρουσιάζει τὴν εἰκόνα τῆς θέσεως τοῦ ποιμενικοῦ δράματος, εἰς τὸ ὁποῖον εἶδος ἀνήκει καὶ ὁ Γύπαρις, ἐν τῇ Δύσει καὶ δὴ ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. Ἀκολούθως δ' ἀπὸ σελ. 20 κἑξ. ἀφορμώμενος ἐκ τῶν σχετικῶν παρατηρήσεων τοῦ Κ. Σάθα, πρώτου ἐκδότου τοῦ Γύπαρι, περὶ τῶν προτύπων αὐτοῦ, διὰ συγκριτικῆς ἐρεύνης καθορίζει ὅτι ὁ ἄγνωστος ποιητὴς τοῦ ἔργου ἐμιμήθη τὸν Aminta τοῦ Tasso, τὸν Pastor fido τοῦ Guarini, τὸν Alceo τοῦ Ongaro καὶ τὴν Amorosa fede τοῦ Pandimo καὶ ὅτι ἤντλησε τὴν ὑπόθεσίν του ἐκ τῆς ὁμοίας ὑποθέσεως τοῦ Aminta τοῦ Tasso, ἥτις ἐν τῷ Γύπαρι εἶναι ὁ ἔρως τοῦ Γύπαρι ποιμένος ἐν τῷ γνωστῷ τῆς Κρήτης ὄρει Ἴδη (Ψηλορείτη) πρὸς τὴν ποιμενίδα Πανώριαν καὶ τοῦ φίλου του Ἀλέξι πρὸς τὴν φίλην της Ἀθοῦσαν. Αἱ νεάνιδες πρὸ τῶν θερμῶν παρακλήσεων τῶν δύο τούτων ποιμένων ἵνα δεχθῶσι τὸν ἔρωτά των μένουν ἄκαμπτοι, ἀφωσιωμέναι εἰς τὸ κυνήγιον. Οἱ δύο οὗτοι νέοι ποιμένες τῇ βοηθείᾳ τῆς γραίας Φροσύνης καταφεύγουν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀφροδίτης, ἡ δὲ θεὰ εἰσακούσασα τὰς δεήσεις αὐτῶν ἀποστέλλει τὸν υἱόν της Ἔρωτα, ὅστις τιτρώσκει τὰς νεάνιδας, αἵτινες ἀμέσως ὑπὸ ἔρωτος σφοδροῦ πρὸς τοὺς δύο τούτους ποιμένας καταληφθεῖσαι δέχονται νὰ νυμφευθοῦν αὐτούς.

Διακοσίους στίχους ἐκ τοῦ Γύπαρι διακρίνει ὁ Κρ. ὡς προερχομένους ἐκ μιμήσεως τοῦ Aminta, 129 ἐκ τῆς κωμῳδοτραγῳδίας Pastor fido, ἧς ἡ πολύπλοκος ὑπόθεσις δὲν παρουσιάζει ὁμοιότητας πρὸς τὴν ἁπλότητα τῆς τοῦ Γύπαρι, 117 στίχους ἐκ τοῦ ἁλιευτικοῦ δράματος Alceo τοῦ Ongaro (1582), γραφέντος κατὰ μίμησιν τοῦ Aminta τοῦ Tasso καὶ τέλος πεντήκοντα στίχους ἐκ τῆς Amorosa fede. Ἐκ τῶν ὑποδειχθεισῶν προσέτι ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα ὡς ἀμέσων πηγῶν τοῦ ποιητοῦ τοῦ Γύπαρι (σ. 1) τῆς Arcadia τοῦ Sannazzaro καὶ τῶν Ἑλλήνων μυθιστοριογράφων Ταtίου καὶ Λόγγου ἄγεται εἰς τὸ συμπέρασμα ὁ Κρ. ὡς πρὸς μὲν τὸν πρῶτον (σ. 90—7) ὅτι ἡ μίμησις ἢ ἐπίδρασις ἐκ τούτου ἐπὶ τοῦ κρητ. τούτου δράματος δὲν ἀποδεικνύεται, ὡς πρὸς δὲ τῆς ἄμεσον μίμησιν τῶν ὡς ἄνω ἑλλήνων βουκολικῶν, κατόπιν τῆς μελέτης τῶν βουκολικῶν ἔργων τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅτι ἡ μίμησις αὐτὴ δέον νὰ ἐννοηθῇ ἔμμεσος διὰ τῶν ἰταλικῶν ποιμενικῶν ἔργων, ἅτινα ἀποτελοῦν μιμήσεις τῶν ὁμοειδῶν ἑλληνικῶν.

Ἡ ἐξονυχιστικὴ αὐτὴ ἐργασία τοῦ Κρ., μαρτυροῦσα ἀνάλωσιν κόπου καὶ χρόνου ἱκανοῦ, ἐπεκτείνεται ἔτι ὀρθῶς ἐν ἰδίοις κεφαλαίοις καὶ δὴ συγκεφαλαιωτικῶς εἰς ἀναγραφὴν τῶν μιμήσεων τοῦ ποιητοῦ τοῦ Γύπαρι ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἰταλικῶν ἔργων κατὰ πράξεις καὶ σκηνὰς ὡς καὶ ἀπὸ σ. 118 ἑξ. εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν πρωτοτύπων στοιχείων (δραματικῶν, αἰσθητικῶν, ἠθογραφικῶν κλπ. τῶν ἀπαντώντων ἐν τῷ ἔργῳ.

Ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τοῦ βιβλίου (σ. 127 ἑξ.) ἐπιχειρεῖται ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου μετὰ παρατηρήσεων καὶ λεξιλογίου ἐν τέλει ὑπὸ τοῦ Κρ. ἥτις κατὰ τοῦτο πλεονεκτεῖ τῆς τοῦ Σάθα ὅτι, πρὸς τοῖς ἄλλοις στηρίζεται ἐκτὸς τοῦ Ναν. κώδικ., τοῦ καὶ σπουδαιοτέρου καὶ ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρως γνωσθέντος Ἀθην. κώδ. ὅστις πολλαχοῦ συμπληροῖ τὸν Ναν. κώδ. ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα τοῦ τύπου τῆς λέξεως.

Δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ὁ χῶρος νὰ ἐπεκταθῶμεν περισσότερον περὶ τῶν ἀρετῶν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κριαρᾶ, ὅστις μετ' ἐπιμελείας καὶ μεθοδικῶς εἰργάσθη καὶ πολλαχοῦ ἐπιτυχεῖς διορθώσεις εἰσάγει.

Παρατηρήσεις τινὰς τέλος θὰ ἐπεθυμοῦμεν νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα εἰς τὸ ἐκδοθὲν κείμενον.

1) Πρόλ. Α, 2. «ἂν ἕν' καὶ τώρα εὑρίσκεστε *ξάβνου* πρεμαζωμένοι»
διορθωτ. *ξάφνου*
Πρόλ. Β, 55 «Μιὰ κορασὰ ὁμορφώτατη *Δάβνη* νοματισμένη»
» » 75 «*Δάβνη* ὡς τὴν κράζον ἀπόμεινε καὶ *δάβνες* ἐφανῆκα»
Πρᾶξ. Β, 516 «*δάβνη* κρεμνῶ . . . »

Οὕτως ἀναγινώσκει καὶ ὁ Σάθας ἐν τοῖς οἰκείοις χωρίοις. Δέον ὅμως νὰ γράψωμεν κατὰ τὸν Α *δάφνη, δάφνες*. Ὀρθῶς ὁ ἐκδότης προτιμᾷ τὴν γραφὴν τοῦ Α. *αφνιδια* ἀντὶ τῆς τοῦ Ν. ἀ υ ν ι δ ι α ἐν τῇ Β 96.

2) Α 4 «καὶ λάβρα ἀπού τὸ στόμα μου βγαίνει τὸ π ρ ι κ ι α μ μ έ ν ο».
Ὁ τύπος π ρ ι κ ι α μ μ έ ν ο ς δὲν παραδίδεται δι' ἄλλων κρητ. κειμένων εἶναι δ' ἄγνωστος καὶ ἐν τῷ σημερινῷ κρητ. ἰδιώματι παρὰ τῷ

ὁποίῳ μόνον ὁ τύπος π ρ ι κ α μ έ ν ο ς εὔχρηστεῖ [1]. Δέον ὅθεν νὰ γράψωμεν κατὰ τὸ Ν. π ρ ι κ α μ έ ν ο.

Ὁμοίως καὶ ἐν τοῖς στίχ. Α. 350. π ρ ι κ α μ μ έ ν η δ' ἐν στ. Γ 569, Δ 318, Ε 233. ὀρθῶς γράφει ὁ ἐκδότ. π ρ ι κ α μ έ ν ο ἐν Α 51, 54. Β 276.

3) Α΄ 366 «ν ὰ μ ά θ η ς μὲ τὰ μαγικὰ πόσο μπορεῖ ἡ Φροσύνη» διορθοῦμεν : ν ὰ μ ά θ η δηλ. ἡ Πανώρια.

4) Γ΄ 370 «καὶ τότες θέλει ἀπαρθινὰ σᾶς κ ά μ ε ι τὸ σομάρι» ἡ ἔννοια εὐοδοῦται ἐὰν διορθ. «κ ό ψ ε ι» ἡ φράσις δὲ «τὸν κόβγει τὸ σομάρι κλπ.» εἶναι εὐχρηστοτάτη καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ ἐπὶ κυριολεξίας, μεταφορ. ἐννοίας καὶ δὴ ὡς παροιμιώδης ἔκφρασις.

5) Δ΄ 166 «κ' ἐμεῖς γιὰ τὴν ἀπόκρισι μιλῶντας τ ὴ ν τ η ρ ο ῦ μ ε» διορθ. «τ ὴ ν τ η ρ ο ῦ μ ε»=τὴν παρατηροῦμεν· οὐχὶ δὲ ὡς ὁ ἐκδ. ἐν τῷ γλωσσαρ. σημειοῖ «ντηρῶ=(μεταβ.) κάμνω τινὰ νὰ φοβηθῇ».

6) Γ΄ 321 «Τὸ κυπαρίσσι ὅσον γερᾷ τόσο ἀ δ υ ν α τ ε ύ γ ε ι
καὶ τὸ λιοντάρι πλιότερα ὅσο γερᾷ ἀγριεύει»

Ὁ ἐκδότ. ἐν τῷ γλωσσαρ. ἑρμηνεύει : «ἀδυνατεύγω=ἀδυνατίζω». Τὴν ἀντίθετον ἀκριβῶς ἔννοιαν δηλοῖ τὸ ῥῆμ. ἐνταῦθα ὡς καὶ σήμερον ἔτι ἐν Κρήτῃ (Σητείᾳ) ἔνθα ἀ δ υ ν α τ ε ύ γ ω=καθίσταμαι δυνατὸς καὶ ἀ δ υ ν α τ ὸ ς=ἰσχυρός, δυνατός· ἐπὶ τῆς ἀντιθέτου ἐννοίας χρησιμοποιεῖται τὸ ῥῆμ ἀ δ υ ν α τ ί ζ ω.

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

G e o r g. O s t r o g o r s k y, Geschichte des byzantinischen Staates. Mit 8 Karten, davon 2 in Text. C.H Beck'sche Verlagsbuchhandlung München MCMXL (Byzantinisches Handbuch, im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft hrsg. von W a l t e r O t t o — München, Erster Teil, zweiter Band) σ. *XX+448.*

Ἐν τῇ γνωστῇ σειρᾷ τοῦ Handbuch der Altertumswissenschaft, τῇ ἐκδιδομένῃ ὑπὸ τοῦ ἐν Μονάχῳ σοφοῦ ἱστορικοῦ W a l t e r O t t o, ἐδημοσιεύθη καὶ ἡ ἀνωτέρω «Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους» ὑπὸ τοῦ

[1] Ἴδ. Μ α ρ. Λ ι ο υ δ ά κ ι, Λαογρ. Κρήτης, τόμ. Α΄, Μαντινάδες, Ἀθ. σ. 103, ἀρ. 35

γνωστοῦ βυζαντιολόγου G e o r g O s t r o g o r s k y καὶ δὴ ὡς δεύτερος τόμος τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ἐν τῇ ἀνωτέρω σειρᾷ περιληφθέντος ἔργου : «Byzantinisches Handbuch». Τὸ ὅλον ἔργον θ' ἀποτελεσθῇ ἐκ δύο μερῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον θά περιλαμβάνῃ τρεῖς, τὸ δ' ἕτερον δύο τόμους. Τοῦ πρώτου μέρους ὁ 1 τόμ. θὰ πραγματεύηται : Τὴν χώραν καὶ τὸν λαὸν τοῦ Βυζαντίου, ὑπὸ τῶν καθηγητῶν Franz Dölger καὶ Edvin Fels, ὁ 2 τ. τὴν Ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους, ὑπὸ τοῦ Gerog Ostrogorsky, καὶ ὁ 3 τ. τὴν Ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Edmund Weigand. Τοῦ δευτέρου μέρους ὁ 1 τόμ. θὰ πραγματεύηται τὴν Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν, ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Albert Ehrhardt καὶ ὁ 2 τ. τὴν θύραθεν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν, ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Franz Dölger. Τὸ ἔργον ἐκδίδεται ὡς συνέχεια καὶ ἅμα συμπλήρωσις τοῦ ἀθανάτου ἔργου τοῦ ἀειμνήστου ἱδρυτοῦ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης *Karl Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453 n. Chr.). Ὅτι τὸ ἔργον θ' ἀποβῇ ὄντως μνημειῶδες καὶ συνεχὴς καὶ ἀνεξάντλητος πηγὴ καὶ βοήθημα κύριον διὰ τοὺς περὶ τὴν βυζαντινὴν καθόλου ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν καὶ θεολογίαν καὶ τέχνην καὶ τὸν βυζαντινὸν καθόλου πολιτισμὸν ἀσχολουμένους, δὲν εἶναι κἂν ἀνάγκη νὰ λεχθῇ.

Ἤδη πρόκειται ἡμῖν ὁ τὴν Ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους πραγματευόμενος τόμος μὲ ὅλα τὰ ἐφόδια ἑνὸς περιληπτικοῦ μέν, ἀλλὰ σοβαρῶς ἐπιστημονικοῦ ἔργου, τοῦ ὁποίου ἡ ἔκθεσις γίνεται ἐν ὄψει τῶν τε προβλημάτων καὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου ἐπιστήμης καὶ φιλολογίας Τὸ ὅλον ἔργον διαιρεῖται εἰς ὀκτὼ συμμέτρως κατανεμόμενα κεφάλαια, κατὰ τὸ ἀκόλουθον σχέδιον : Προτάσσεται Πρόλογος τοῦ διευθύνοντος τὴν ἔκδοσιν τοῦ Handbuch der Altertumswissenschaft καθηγητοῦ W a l t e r O t t o, ἀκολουθεῖ ὁ τοῦ συγγραφέως Πρόλογος, εἶτα ὁ Πίναξ τῶν περιεχομένων καὶ μετὰ τὴν σημείωσιν τῶν βραχυγραφιῶν καὶ τῶν προσθηκῶν, ἕπεται ἡ Εἰσαγωγὴ (σ. 1—13), ἐν ᾗ ἐν συντομίᾳ ἀνασκοπεῖται καὶ ἐξετάζεται ἡ ἐξέλιξις τῆς βυζαντιακῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἡ τοῦ κυρίου δὲ περιεχομένου διαίρεσις, ἔχει ὡς ἀκολούθως : Κεφ. I. Κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς παλαιο-βυζαντινῆς ἐξελίξεως τοῦ Κράτους (324-610) : 1. Τὸ ἐκχριστιανισθὲν Imperium Romanum. 2. Ἡ ἐποχὴ τῆς μεταναστεύσεως τῶν λαῶν καὶ τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων. 3. Τὸ ἰουστινιάνειον ἀνορθωτικὸν ἔργον καὶ ἡ καταστροφὴ τούτου. Κεφ. II. Ὁ ἀγὼν περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ἀνανεώσεως τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους (610—711) : 1. Οἱ κατὰ τῶν Περσῶν καὶ Ἀβάρων πόλεμοι καὶ τὸ μεταρρυθμιστικὸν τοῦ Ἡρακλείου ἔργον. 2. Ἡ ἐποχὴ τῆς Ἀραβικῆς εἰσβολῆς. Τὰ τελευταῖα τοῦ Ἡρακλείου ἔτη. Κώνστας Β΄. 3. Ἡ διάσωσις τῆς Κων]πόλεως καὶ ἡ συμπλήρωσις τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ ἔργου τοῦ Ἡρα-

κλείου. Κωνσταντῖνος Δ΄ καὶ Ἰουστινιανὸς Β΄. 4. Ἡ καταστροφὴ τῆς δυναστείας τοῦ Ἡρακλείου. Κεφ. III. Ἡ ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχικῆς κρίσεως (711—843): 1. Αἱ διὰ τὸν θρόνον ταραχαί. 2. Εἰκονομαχικὴ θύελλα καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἀράβων πόλεμοι. Λέων Γ΄. 3. Εἰκονομαχικὴ θύελλα καὶ ἡ κατὰ τῶν Βουλγάρων πόλεμοι Κωνσταντῖνος Ε΄. 4. Ἧττα τῆς εἰκονοκλαστικῆς κινήσεως καὶ ἀποκατάστασις τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων. 5. Βυζάντιον καὶ Κάρολος ὁ μέγας. 6. Αἱ κρατικαὶ μεταρρυθμίσεις τοῦ Νικηφόρου Α΄ καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι. Βυζάντιον καὶ Κροῦμος. 7. Ἡ εἰκονοκλαστικὴ ἀντίδρασις. Κεφ. IV. Ἀκμὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (843—1025): 1. Ἔναρξις τῆς νέας ἐποχῆς. 2. Ἡ ἐποχὴ τῶν νομικῶν συλλογῶν. Βασίλειος Α΄ καὶ Λέων ΣΤ΄. 3. Βυζάντιον καὶ Συμεὼν Βουλγαρίας. 4. Ἰσχυροποίησις τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους. Ὁ ἀγὼν τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας κατὰ τῶν φεουδαρχικῶν δυνάμεων καὶ ἡ πολιτικὴ ἀκμὴ ἐν τῇ βυζαντιακῇ αὐτοκρατορικῇ Αὐλῇ. Ῥωμανὸς ὁ Λεκαπηνὸς καὶ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος. 5. Ἡ ἐποχὴ τῶν κατακτήσεων. Νικηφόρος Φωκᾶς καὶ Ἰωάννης Τσιμισκῆς. 6. Τὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς ἀναπτύξεως τῆς βυζαντινῆς ἰσχύος. Βασίλειος Β΄. Κεφ V. Ἡ ἐπικράτησις τῆς ὑπαλληλικῆς ἀριστοκρατίας τῆς πρωτευούσης (1025—1081): 1. Ἡ κατάργησις τοῦ μεσαιωνικοῦ κρατικοῦ συστήματος 2. Ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἐξασθένησις. Κεφ VI. Ἡ ἐπικράτησις τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας (1081—1204): 1. Ἐπανέγερσις τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους. Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός 2. Νέα ἀνάπτυξις τῆς δυνάμεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ οἱ πρῶτοι ἀντίκτυποι. Ἰωάννης Α΄ καὶ Μαμουὴλ Α΄. 3 Ἡ προσπάθεια ἀντιδράσεως τοῦ Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ. 4. Ἡ καταστροφή. Κεφ. VII. Ἡ λατινικὴ ἐπικράτησις καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (1204—1282): Ἡ διαμόρφωσις τοῦ νέου κρατικοῦ συστήματος. 2. Ἡ ἀκμὴ τῆς Ἠπείρου καὶ ἡ παρακμὴ ταύτης Ἡ νίκη τῆς Νικαίας. 3. Πρὸ τῆς ἐπανορθώσεως. 4. Ἡ ἀποκατάστασις τῆς μεγάλης βυζαντιακῆς δυνάμεως. Μιχαὴλ Η΄. Κεφ. VIII. Κατάπτωσις καὶ καταστροφὴ τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους (1282—1453). 1. Τὸ Βυζάντιον ὡς μικρὸν κράτος. Ἀνδρόνικος Α΄. 2. Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐμφυλίων πολέμων. Ἡ Σερβικὴ ἐπικράτησις εἰς τὰ Βαλκάνια. 3. Ἡ Ὀθωμανικὴ κατάκτησις τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου. Τὸ Βυζάντιον ὡς Κράτος ὑποτελὲς ὑπὸ τοὺς Τούρκους. 4. Ἡ καταστροφή.—Ἐν τέλει (σ. 413—14) παρατίθεται χρονολογικὸς πίναξ τῶν ἡγεμόνων τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἐντεῦθεν, ἀκολουθοῦν (σ. 415/18) γενεαλογικοὶ πίνακες τῶν δυναστευσάντων οἴκων καὶ (σ. 419/48) ἀναλυτικὸς πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων, ὅστις κατακλείει τὸ ἔργον. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τελευταίου ἐξωφύλλου προσηρτήθησαν πέντε μικροὶ μέν, ἀλλὰ καλλιτεχνικώτατα ἐξειργασμένοι χάρται ἱστορικοί, λίαν

χρήσιμοι καὶ ὑποβοηθητικοὶ διὰ τὴν γεωγραφικήν, ἱστορικὴν κλπ. ἐξέτασιν τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους, τῶν ὁποίων ἡ φιλοτέχνησις ὀφείλεται εἰς τὸν ἐν Μονάχῳ εἰδικὸν σχεδιαστὴν M. Mocij.

Ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους πλεῖστα ὅσα ἐγράφησαν ὑπό τε τῶν ἡμετέρων καὶ τῶν ξένων, εἴτε ἐν μονογραφίαις εἴτε καὶ ἐν συστηματικαῖς ἱστορικαῖς ἐκθέσεσιν. Τὰ τελευταῖα νεώτερα συστηματικὰ ἔργα εἶναι τὸ ἀγγλιστὶ καὶ εἰς γαλλικὴν μετάφρασιν ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ A. A. Vasiliev, Histoire de l'empire Byzantin, Paris 1932 τ. 1—2 καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου καθηγητοῦ Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Ἀθῆναι 1939 τ. I. Παρὰ ταῦτα ὅμως καὶ τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον τοῦ Georg Ostrogorsky καταλαμβάνει ἀξιόλογον θέσιν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ διὰ τὴν ἐμβρίθειαν, ἀκρίβειαν καὶ ἐπιτυχῆ καὶ ὑγιᾶ κρίσιν τῶν πραγματευομένων ἀκανθωδῶν πολλάκις προβλημάτων. Ἰδίᾳ ἀξία ἐξάρσεως εἶναι ἡ ἐν ἑκάστῳ σχεδὸν κεφαλαίῳ, ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς, ἀνάλυσις τῶν πηγῶν καὶ παράθεσις τῆς οἰκείας βιβλιογραφίας. Ὁ σ. προλογιζόμενος δηλοῖ ὅτι τὸ ἔργον του σκοπὸν ἔχει νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους, ὡς αὕτη καθωρίσθη διὰ τῆς ἐναλλασσομένης ἐπιδράσεως τῶν ἔσω—καὶ ἔξω—πολιτικῶν μεταβολῶν καὶ ὅτι διὰ τοῦτο ἔδει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἐν τῇ ἐκθέσει περισσότερον ἡ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξις τοῦ Κράτους καὶ δὴ κατὰ μεγαλύτερον βαθμόν, παρ' ὅσον εἰς τὰ μέχρι σήμερον ἐγχειρίδια ἐγένετο, νὰ ἐκτεθῶσι δ' ἅμα τὰ γεγονότα τῆς τε ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὡς καὶ τὰ λαβόντα χώραν ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς τε ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἵνα οὕτω δοθῇ πλήρης καὶ ἑνιαία εἰκὼν τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ βυζαντινοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι καὶ τῆς καταστροφῆς του. Καὶ ἐπιτυγχάνει πράγματι ὁ σ. τοῦ ὑπ' αὐτοῦ τεθέντος σκοποῦ του. Ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι ἔδει νὰ παραιτηθῇ, ὡς ὁμολογεῖ, τῆς ἐν ἰδιαιτέροις ἔστω κεφαλαίοις ἐκθέσεως τοσούτων σπουδαίων ζητημάτων, οἷα τὸ περὶ τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, τὸ περὶ τῆς πολιτικῆς τῆς Ἀνατολῆς ἔναντι τῆς Δύσεως καὶ τἀνάπαλιν, ὡς καὶ τὸ περὶ τῶν αἰτίων τοῦ σχίσματος Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐπακολούθων τούτου. Οὔτε ἡ δικαιολογία ὅτι τὸ ἔργον θὰ ἐξήρχετο τῶν ἀρχῆθεν ὑπὸ τοῦ ἐκδότου τεθέντων ὁρίων δικαιολογεῖ ἀρκούντως τὴν παράλειψιν ἰδιαιτέρου κεφαλαίου περὶ τοῦ τόσην ἰσχύν, καὶ ἀπὸ πολιτικῆς ἐπόψεως, λαβόντος ἐν Βυζαντίῳ μοναχικοῦ βίου.

Καὶ ἐν τῇ διαιρέσει ἐπίσης τῶν ἐπὶ μέρους παραγράφων θὰ ἠδύνατο, νομίζω, ν' ἀποφευχθῇ ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ παραγράφῳ διαπραγμάτευσις ζητημάτων διαφόρων εἰς ὕλην καὶ περιεχόμενον, ὡς τά: (Κεφ. I, § 2).

Ἡ ἐποχὴ τῆς μεταναστεύσεως τῶν λαῶν καὶ τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων» (Κεφ. II. § 2): Οἱ κατὰ τῶν Περσῶν καὶ τὸν Ἀβάρων πόλεμοι καὶ τὸ μεταρρυθμιστικὸν ἔργον τοῦ Ἡρακλείου. Ἕκαστον ζήτημα ἔδει νὰ ἐξετασθῇ ἐν διαφόροις παραγράφοις.

Θὰ ἠδύνατο ἐπίσης νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ σ. ἐμφαντικῶς διεξοδικώτερον ἐκθέτει τὰς ὑπηρεσίας, ἃς προσέφερον εἰς τὴν ἐπιστήμην τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν οἱ Ρῶσσοι συγγραφεῖς. Τοῦτο καθίσταται ἐμφανέστερον, ἐάν τις θελήσῃ νὰ συγκρίνῃ τοὺς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πεδίου λίαν ἐπιτυχῶς καὶ πρωτοτύπως ἐργασθέντας ἐπιστήμονας τῶν λοιπῶν χωρῶν τοὺς μνημονευομένους ὑπὸ τοῦ σ. ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ (σ. 6—13), μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦ μνημονευομένων Ρώσσων ἐπιστημόνων. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων μάλιστα δὲν ἀναφέρει ἢ τοὺς Παππαρηγόπουλον, Λάμπρον καὶ Ἀνδρεάδην— καὶ τούτους μάλιστα διὰ μικρῶν στοιχείων,—ἐνῷ ἀφήνει ἀμνημόνευτον πλειάδα ὅλην πρωτεργατῶν καὶ σκαπανέων Ἑλλήνων βυζαντινολόγων συγχρόνων τε καὶ προγενεστέρων.

Παρὰ ταῦτα τὸ ἔργον τοῦ Georg Ostrogorsky εἶναι οὐ μόνον ἁπλῶς εὐπρόσδεκτον, ἀλλὰ τοῦτο αὐτὸ κύριον βοήθημα διὰ πάντα μελετητὴν τοῦ Βυζαντίου δυνάμενον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τὸ ἀρτιώτερον, περιεκτικώτερον καὶ ἀκριβέστερον ἔργον τοῦ εἴδους του. Ὁ σ. δύναται νὰ ὑπερηφανεύεται ὅτι ηὐτύχησε νὰ γίνῃ ὁ συνεχιστὴς καὶ διάδοχος τοῦ περιφήμου ἱστορικοῦ βυζαντιολόγου Errich Gelzer. Ἡ «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» εὔχεται τὴν ταχεῖαν ἀποπεράτωσιν τοῦ μετὰ τόσου ζήλου ἀρξαμένου «Byzantinisches Handbuch», τοῦ μέλλοντος τιμὴν μὲν νὰ προσκομίσῃ εἰς τοὺς συνεργάτας αὐτοῦ, ἀνυπολογίστους δ' ὑπηρεσίας νὰ προσφέρῃ εἰς τοὺς περὶ τὰς βυζαντινὰς σπουδὰς ἀσχολουμένους καὶ τὴν ἐπιστήμην γενικώτερον. Εὐχῆς δ' ἄξιον θὰ ἦτο, ἐὰν καὶ ἀπὸ μέρους ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων ἀνελαμβάνετο ὑπό τινος ἐκδοτικοῦ οἴκου, ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν εἰδικῶν γερμανομαθῶν, ἡ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν μετάφρασις τοῦ ὅλου ἔργου πρὸς διάδοσίν του εἰς ὅσον οἷόν τε μεγαλύτερον κύκλον μελετητῶν τῆς Ἱστορίας τοῦ ἡμετέρου ἔθνους.

ΚΩΝ. ΜΠΟΝΗΣ

Friedr. Heiler, Altkirchliche Autonomie und päpstlicher Zentralismus. XVI+120 S. Verlag E. Reinhardt. München. 1941. (RM. 7, Leinen 9).

Τὸ μετὰ χεῖρας νέον περισπούδαστον ἔργον τοῦ γνωστοῦ Γερμανοῦ θρησκειολόγου[1] ἀποτελεῖ τὸν α' ἡμίτομον τοῦ II τόμου τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Die Kathol. Kirche des Ostens und Westens μεγάλου συγγράμματος αὐτοῦ, οὗ τὸν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ἀναφερόμενον I τόμον (Urkirche und Ostkirche) ἐκρίναμεν ἤδη ἀπὸ τῆς παρούσης στήλης (1937, σελ. 440-6) Ὁ ὅλος II τόμος εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασίαν ἤδη πρὸ πολλοῦ ἐξηντλημένου ἔργου τοῦ συγγραφέως Der Katholizismus, seine Jdee u. seine Erscheinung Ἐν δὲ τῷ παρόντι α' ἡμιτόμῳ, ἐπὶ τῇ βάσει πλουσιωτάτου ὑλικοῦ, ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἐμφανίζει ἀνάλογον πολυμέρειαν πρὸς τὴν Ἀνατολικήν, συγκειμένη ἐκ διαφόρων *αὐτονόμων* ἐκκλησιῶν, ἐξ ὧν ἑκάστη ἐκέκτητο ἴδιον πολίτευμα, ἰδίαν λειτουργίαν καὶ συνεδέετο στενῶς μετὰ τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ καὶ δεικνύει πῶς, ὄπισθεν τῆς τοιαύτης πολυμερείας, ἤρξατο ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀναπτυσσομένη ἡ συγκεντρικὴ τάσις (Zentralismus), ἥτις σὺν τῇ ἀνελίξει τοῦ παπισμοῦ μετέβαλε τὴν ὅλην ὑφὴν τῆς ἐν λόγῳ Ἐκκλησίας. Τὸν ἡμίτομον τοῦτον διαιρεῖ ὁ σ. εἰς δύο μέρη, ἐν μὲν τῷ α' τῶν ὁποίων πραγματεύεται περὶ τῶν ἐπὶ μέρους αὐτονόμων ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως, ἤτοι τῆς βορειοαφρικανικῆς (σ 3—51), τῆς ἱσπανοβησιγοτθικῆς (σ. 51—77), τῆς γαλλικῆς καὶ φραγκικῆς (78—81), τῆς τοῦ Μεδιολάνου (96—107) τῆς τῆς Ἀκυληίας (108—12), τῆς κελτικῆς (113—62) καὶ τῶν ἀρειανιζουσῶν γερμανικῶν ἐκκλησιῶν (163—184), ἐν δὲ τῷ β' ἐξετάζει τὴν γένεσιν καὶ ἀνέλιξιν τοῦ παπισμοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν (186—386) καὶ ἐν τέλει παρακολουθεῖ διὰ μέσου τῶν αἰώνων τὴν ἐλπίδα, ἣν καὶ αὐτὸς συμμερίζεται περὶ τοῦ Pastor angelicus (386—393), τοῦ ἰδανικοῦ δηλ. πάπα, ὅστις θὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἕνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν.

Τὸ ἔργον κατακλείεται διὰ τριῶν πινάκων περιεχομένων (προσωπ. γεωγραφ. πραγμ. σ. 393—420).

[1] Τὸν Heiler κατέστησε διεθνοῦς φήμης ἐπιστήμονα τὸ λαμπρὸν αὐτοῦ εἰς 6ην ἔκδοσιν ἐμφανισθὲν ἔργον Das Gebet. Περισπούδαστον εἶναι καὶ τὸ περιοδικὸν αὐτοῦ Eine heilige Kirche (Zeitschr. für Kirchenkunde uud Religionswissenschaft), ἐν ᾧ δημοσιεύονται ἀξιόλογοι ἱστορικαὶ πραγματεῖαι. Ὁ Heiler, προερχόμενος ἐκ τῆς παπικῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' ἀνήκων εἰς τὴν Διαμαρτυρομένην, ἡγεῖται τῆς Hochkirchliche Bewegung ἐν Γερμανίᾳ.

Ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως (ἰθύνουσαι προσωπικότητες, πολίτευμα, λειτουργία) διασαφηνίζει σπουδαῖα σημεῖα μὴ τυχόντα μέχρι τοῦδε ἐπαρκοῦς προσοχῆς. Μετ' ἰδιάζοντος ἐνδιαφέροντος διατρίβει περὶ τὴν κατ' αὐτὸν μεγίστην ἱεραποστολικὴν τῆς Δύσεως ἐκκλησίαν, τὴν Κελτοϊρλανδικήν, ἥτις πολὺ πρὸ τοῦ Βονιφατίου εἶχε δράσει μεταξὺ τῶν γερμανικῶν φύλων, ἔτι δὲ καὶ περὶ τὰς ἀρειανιζούσας γερμανικὰς ἐκκλησίας (Γότθων, Βανδάλων, Βουργουνδίων κλπ.), αἵτινες ὑπῆρξαν καρπὸς τῶν προσπαθειῶν τοῦ Οὐλφίλα. Πλήρης συμπαθείας πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἐν τῇ μνημονευθείσῃ προηγουμένῃ βιβλιοκρισίᾳ ἡμῶν, ἐνασμενίζει εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν καὶ ἀνάδειξιν τῆς παντοίας ἐπιδράσεως τῆς Ἐκκλησίας ταύτης ἐπὶ τὰς ἐν τῇ Δύσει καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τοῦ λειτουργικοῦ ἐδάφους, οὕτως ὥστε πολλὰ νὰ ἔχῃ νὰ διδαχθῇ ἐκ τοῦ βιβλίου τούτου, πρὸς τῷ ἱστορικῷ καὶ τῷ κανονολόγῳ καὶ τῷ δογματικῷ, καὶ ὁ λειτουργιολόγος. Ἐν δὲ τῷ β' μέρει ζωηρότατα, ἔστι δ' ὅτε καὶ δραματικῷ τῷ τρόπῳ, παριστᾷ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πρωτείου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης, ὅπερ, ἀπὸ πρωτείου τιμῆς καὶ ποιμαντορικῆς εὐθύνης κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ἐξειλίχθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς πρωτεῖον παγκοσμίου δικαιοδοσίας, ἐπιβάλλον δίκην ὁδοστρωτῆρος τὴν ὁμοιομορφίαν ἐν τῇ Δύσει κατ' ἀρχάς, εἶτα διεγεῖρον καὶ ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς Ἀνατολῆς, καὶ μόνον ἐν τῇ Δύσει εὑρίσκον ἔδαφος εὐνοϊκὸν πρὸς κοσμικωτέραν διαμόρφωσιν καὶ ἀναγνώρισιν τῶν κοσμοκρατορικῶν αὐτοῦ τάσεων. Ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς ἀνελίξεως ταύτης ἐπιμένει μάλιστα εἰς τὸ μέρος, ὅπερ διεδραμάτισαν ἀφ' ἑνὸς μὲν πάπαι, οἷοι Λέων ὁ Α', Νικόλαος ὁ Α', Γρηγόριος ὁ Ζ', Ἰνοκέντιος ὁ Γ' κλπ., ἀφ' ἑτέρου δὲ μορφαὶ ἐκπροσωποῦσαι εἴτε τὸν παλαιὸν ἐπισκοπισμὸν καὶ συνοδισμόν, οἷοι ὑπῆρξαν Βερνάρδος ὁ ἐκ Κλαιρβώ, Νικόλαος ὁ Κουζᾶνος κ.ἄ., εἴτε ῥιζοσπαστικωτέρας τάσεις, οἷοι ἦσαν οἱ μεταρρυθμισταί. Διεξοδικῶς παριστᾷ καὶ τὴν τελικὴν πάλην μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐκκλησιαστικῆς συγκεντρώσεως καὶ τῆς παλαιᾶς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως ἐν τῇ Βατικανικῇ Συνόδῳ, πάλην καταλήξασαν εἰς τὸν θρίαμβον τοῦ συγκεντρωτικοῦ συστήματος, ὅπερ εὗρε τὴν κλασσικὴν καὶ αὐθεντικὴν αὐτοῦ διατύπωσιν ἐν τῷ Codex juris canonici. Καὶ ἐν τούτοις, ἐν τῇ ἐνταῦθα κορυφουμένῃ ἐκκλησιαστικῇ συγκεντρώσει διαβλέπει ὁ σ., ἴσως οὐχὶ ἀδίκως, καὶ τὴν ἐνδεχομένην ἀπαρχὴν τῆς ἄρσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς παλαιᾶς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως καὶ ἑνότητος (σ. 367). Ἀξία ἰδιαζούσης προσοχῆς εἶναι ἡ ἐν ἰδιαιτέρᾳ § διατυπουμένη μετὰ πάσης ἐμβριθείας κρίσις, ἐν ᾗ καταδεικνύονται τὰ σημεῖα τῆς προηγηθείσης μακρᾶς ἱστορικῆς ἀνελίξεως, ἐν οἷς ἔγκειται ὀργανικὴ ἀνάπτυξις ἢ παρέκκλισις. Καταφανὴς εἶναι ἡ δι' ὅλου τοῦ ἔργου διήκουσα εὐλάβεια τοῦ πρώην ῥωμαιοκαθολικοῦ πιστοῦ πρὸς τὴν γεραρὰν ἐκκλησίαν τῆς Ῥώμης, ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς ὁποίας μετὰ πολλῶν ῥωμαιοκαθολικῶν νοσταλγεῖ νὰ ἴδῃ τὸν pastorem angelicum, τὸν κατὰ πνεῦμα διάδοχον τοῦ Ἀπ. Πέτρου. Ἐξ ἄλλου ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ παρίσταται ἄριστα συνδεδυασμένη ἡ ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ ἐμβρίθεια τοῦ ἐρευνητοῦ μετὰ τῆς χάριτος τοῦ λόγου καὶ τῆς βαθείας θρησκευτικότητος εὐγενικῆς χριστιανικῆς καρδίας. Ἡ ἔρευνα στηρίζεται ἐπὶ εὐσυνειδήτου μελέτης τῶν πηγῶν καὶ πλουσιωτάτης φιλολογίας, ἐξ ἧς ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης θὰ ἐπεθύμει νὰ μὴ ἀπουσιάζον αἱ σχετικαὶ ἑλληνικαὶ ἐργασίαι, μάλιστα δὲ ἡ λαμπρὰ μονογραφία τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου περὶ τοῦ *Πρωτείου τῶν ἐπισκόπων Ῥώμης* (Ἀθην. 1930). Τέλος τὸ ἔργον ἀποτελεῖ σπουδαιοτάτην συμβολὴν καὶ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο, ἐὰν ἐμελετᾶτο καὶ τοῦτο ὑπὸ παντὸς γερμανομαθοῦς ὀρθοδόξου θεολόγου καὶ ἱστορικοῦ.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

C. R. A. Georgi, Die Confessio Dosithei. Geschichte, Inhalt und Bedeutung. 110 Seiten 1940. Verlag E. Reinhardt. München. (R. M. 4. 50).

Ἐκ τοῦ κύκλου τῶν μαθητῶν τοῦ καθηγητοῦ Fr. Heiler προέρχεται καὶ ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδομένων ὑπὸ τὸν τίτλον Aus der Welt christl. Frömmigheit (ἀρ. 16) θεολογικῶν μελετῶν δημοσιεύεται καὶ ἡ παροῦσα λίαν ἐπιμεμελημένη μονογραφία, ἥτις εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς Ὁμολογίας τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου (1672). Ἡ δημοσίευσις τῆς ἐργασίας ταύτης, συμπίπτουσα πρὸς τὴν τετρακοσιετηρίδα ἀπὸ τοῦ ἔτους τῆς γεννήσεως τοῦ μεγάλου ἐκείνου Ἕλληνος πατριάρχου (1641), ἀποτελεῖ ἐπάξιον αὐτοῦ μνημόσυνον, ὅπερ καθιστᾷ ἔτι μᾶλλον ἀξιοσημείωτον ἡ προέλευσις αὐτοῦ ἀπὸ τῶν προτεσταντικῶν κύκλων, οἵτινες πᾶν ἄλλο ἢ εὐμενεῖς ὑπῆρξαν μέχρι τοῦδε πρὸς τὸν Δοσίθεον καὶ τὴν Ὁμολογίαν αὐτοῦ. Ἐκ τῶν τριῶν μερῶν, εἰς ἃ διαιρεῖται ἡ παροῦσα πραγματεία, ἐν μὲν τῷ α' ἐξετάζεται ἡ *ἱστορία* τῆς ὁμολογίας (κατάστασις τῆς Ἀνατολ. ὀρθοδόξου ἐκκλησίας κατὰ τὸν ιζ' αἰῶνα, ὁ πατριάρχης Δοσίθεος, ἡ ἐν Ἱερουσαλύμοις σύνοδος τῷ 1672), ἐν δὲ τῷ β' ἀναλύεται τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐν ἐκτάσει (σ. 31—91) καὶ δὴ καὶ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς Συμβολικῆς τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ ἐν τῷ γ' διαπιστοῦται ἡ ἐκτίμησις τῆς ἐν λόγῳ Ὁμολογίας ἔν τε τῇ Ὀρθοδόξῳ

Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ παπικῇ καὶ προστεταντικῇ θεολογίᾳ, τέλος δὲ διατυποῦται τὸ πόρισμα τῆς ἐρεύνης τοῦ σ. Οὗτος ἀναζητεῖ τὴν ἀφορμὴν τῆς γενέσεως τῆς ἐν λόγῳ Ὁμολογίας εἰς τὸν κύκλον τοῦ γαλλικοῦ Ἰανσενισμοῦ, θελήσαντος νὰ ἔχῃ ὑπὲρ ἑαυτοῦ ἐν τῷ πρὸς τὸν Καλβινισμὸν ἀγῶνι καὶ τὸν Δοσίθεον ὡς ἀντιπρόσωπον τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας. Τὴν ἐνιαχοῦ λατινίζουσαν χροιὰν τῆς Ὁμολογίας προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ ἐκ τῆς ζωηροτάτης ἀντιπροτεσταντικῆς τάσεως αὐτῆς, ὑπεραμύνεται δέ, ὅσον δύναται, τοῦ Δοσιθέου ἐναντίον τῶν κατ' αὐτοῦ προκαταλήψεων τῆς προτεσταντικῆς κριτικῆς, ὡς γενομένου δῆθεν ὀργάνου τοῦ ἐν Κων/πόλει Γάλλου πρεσβευτοῦ μαρκησίου de Nointel, ἔστι δ' ὅτε ὑπερασπίζει καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν αὐτοῦ. Τὸ ὅτι δὲν ἐπιτυγχάνει εἰς τὴν ἀπόδοσιν πλήρους δικαιοσύνης εἰς τὸν Δοσίθεον καὶ τὴν Ὁμολογίαν αὐτοῦ εἶναι εὐνόητον, ἐννοεῖται δὲ κάλλιον, ὅταν ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν τοῦτο μὲν ὁ ὄγκος τῆς κατ' αὐτοῦ συκοφαντίας, τοῦτο δὲ ἡ ἀνεπάρκεια τῶν πηγῶν καὶ δὴ καὶ τῶν ὀρθοδόξων βοηθημάτων τοῦ συγγραφέως, στηριζομένου μᾶλλον εἰς Ῥώσσους θεολόγους καὶ εἰς τὸν Zankow, ἀγνοοῦντος δὲ τὰς ἐργασίας τοῦ Κ. Οἰκονόμου, τοῦ Ἀνδρούτσου καὶ τοῦ Καρμίρη. Πάντως δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα ἡ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δικαίαν κρίσιν τοῦ Gass, ἐντύπωσις τοῦ σ. ὅτι ἡ ὁμολογία τοῦ Δοσιθέου ἀποτελεῖ ἱστορικὸν μνημεῖον ὅπερ ἐνδιαφέρει τὰ μέγιστα μόνον ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας καὶ τὴν τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος καθόλου. Ἐὰν δὲν ἀποτελῇ αὕτη σύμβολον πίστεως τῆς Ἀνατολ. Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς δέχονται θεολόγοι τῆς περιωπῆς τοῦ Ζ. Ρώσση, ὅμως παραμένει ἀναμφισβήτητος ὁ ἡμιεπίσημος χαρακτὴρ αὐτοῦ ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἐκκλησίας ταύτης, ἧς καὶ τὸ φρόνημα ἐκφράζει *κατ' οὐσίαν* πιστότερον καὶ αὐθεντικώτερον τῆς τε προτεσταντιζούσης Κατηχήσεως τοῦ Φιλαρέτου καὶ τῆς Ὁμολογίας τοῦ Κριτοπούλου, τὴν λουθήρειον ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔν τισι σημείοις ἐπίδρασιν ἀναγνωρίζει καὶ ὁ Georgi (σ. 58. 66).

Τέλος πρέπει νὰ ἀνομολογηθῇ, ὅτι εἶναι συντεταγμένη μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας καὶ εὐσυνειδησίας ἡ παροῦσα μονογραφία, ἐφ' ᾧ, ὡς καὶ ἐπὶ τῇ ἐν αὐτῇ διαδηλουμένῃ συμπαθείᾳ τοῦ συγγραφέως πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν, ὀφείλονται χάριτες πρὸς αὐτὸν ἐκ μέρους τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας, ἰδίᾳ δὲ τῆς ἑλληνικῆς.

Π. Ι. ΜΠΑΡΤΣΙΩΤΗΣ

Else Hoeks, Pius II und der Halbmond. Σελ. 238. Verlag Herder. Freiburg i. Br. 1941 (RM. 3. 80).

Ἡ μορφὴ τοῦ πάπα Πίου τοῦ Β' (Enea Silvio de Piccolomini, 1405—64) ἑλκύει εὐλόγως τὴν προσοχὴν τῶν Γερμανῶν λογίων ὄχι μόνον λόγῳ τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὴν Γερμανίαν, ἔνθα καὶ ἐπὶ εἰκοσαετίαν διέτριψε καὶ εἰς τὸν πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν τῆς χώρας βίον ζωηρῶς ἀνεμείχθη καὶ περιγραφὰς αὐτῆς ἐνδιαφερούσας κατέλιπεν, ἀλλὰ καὶ ὡς μεγάλη προσωπικότης, δεδομένου ὅτι ὑπῆρξεν ὁ σπουδαιότατος ἐκπρόσωπος τοῦ λεγομένου «ἀνθρωπισμοῦ» κατὰ τὸν ιε' αἰῶνα καὶ ὁ ἄριστος (ὁμοῦ μετὰ τοῦ Νικολάου Ε') τῶν παπῶν τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναγεννήσεως, ἀναδειχθεὶς ἐπιφανὴς ποιητὴς καὶ ῥήτωρ καὶ συγγραφεὺς καὶ μεγίστην ἐπὶ τοὺς συγχρόνους αὐτοῦ ἀσκήσας ἐπίδρασιν. Τοῦ διαφέροντος τούτου, ὅπερ, ὡς εἰκός, κορυφοῦται σήμερον ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς γερμανοϊταλικῆς φιλίας, καρπὸς εἶναι καὶ ἡ παροῦσα ὡραία μονογραφία τῆς καὶ ἐξ ἄλλων βιογραφικῶν της ἔργων γνωστῆς καθολικῆς συγγραφέως, ἥτις μονογραφία ἐν τῇ προσπαθείᾳ της, ὅπως παραστήσῃ ἀνάγλυφον καὶ πλήρη τὴν εἰκόνα τοῦ ἐν λόγῳ πάπα καὶ ἰδιαιτέρως τῶν ἐνεργειῶν του πρὸς διέγερσιν σταυροφορίας κατὰ τῆς Ἡμισελήνου μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινοπόλεως, εὐλόγως προκαλεῖ τὸ ζωηρὸν διαφέρον καὶ παντὸς Ἕλληνος λογίου, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις, ἃς βεβαίως θὰ ἔχῃ ἐπί τινων σημείων τοῦ βιβλίου. Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἐξ 9 κεφαλαίων, ἐν μὲν τῷ α' τῶν ὁποίων παρέχεται σύντομος σκιαγραφία τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰκόνων τῶν κοσμουσῶν τὴν εἰς μουσεῖον Πίου τοῦ Β' ἀναδειχθεῖσαν βιβλιοθήκην τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Σιένης (σελ. 1—12), ἐν δὲ τῷ β' γίνεται λόγος περὶ Πίου τοῦ Β' ὡς ἐστεμμένου ποιητοῦ (13—38), ἐν τῷ γ' περιγράφεται ὁ τουρκικὸς κίνδυνος, ἀποβὰς ἀπειλητικώτατος διὰ τὴν Εὐρώπην μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κων/πόλεως (39—54), ἐν τῷ δ' παρέχεται εἰκὼν τῶν φλογερῶν κηρυγμάτων τοῦ Πίου πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ κινδύνου τούτου (55—100), ἐν τῷ ε' ἐκτίθενται τὰ κατὰ τὸ πρωτοβουλίᾳ αὐτοῦ συνελθὸν ἐν Μαντούῃ καὶ ἀποτυχὸν συνέδριον τῶν πρὸς ἀλλήλους ἐριζόντων χριστιανῶν ἡγεμόνων, δι' οὗ ἀπεσκοπεῖτο ἡ διοργάνωσις σταυροφορίας κατὰ τῶν ἀπίστων (101—130), ἐν τῷ ς' γίνεται λόγος περὶ τοῦ πρὸς τὸν Τοῦρκον σουλτᾶνον ἐπιστολῆς τοῦ Πίου, προσκαλοῦντος αὐτόν, ὅπως ἀσπασθῇ τὸν χριστιανισμὸν (133—155), ἐν τῷ ζ' ζωγραφοῦνται αἱ εὐτυχεῖς διὰ τὸν πάπαν ἡμέραι τοῦ θέρους τοῦ 1462 (156—177), ἐν τῷ η' περιγράφονται αἱ περαιτέρω ὑπὲρ τῆς σταυροφορίας προσπάθειαι τοῦ Πίου, ἀποφασίσαντος νὰ ἡγηθῇ προσωπικῶς αὐτῆς, εἰς ἃς προσπαθείας ἔσχε πολύτιμον συνεργάτην τὸν ἡμέτερον Βησσαρίωνα (178—201) καὶ ἐν τῷ θ' ἐκτίθενται αἱ τελευταῖαί του διὰ τὴν σταυρο-

φορίαν προετοιμασίαι, εἰς ἃς ἔθηκε τραγικὸν τέρμα ὁ ἀδόκητος τοῦ μεγαλοπράγμονος πάπα ἐξ ὑπερκοπώσεως θάνατος ἐν Ἀγκῶνι (1578/1464), ὅπου ὑπὸ τὰ ὄμματα αὐτοῦ, ἑτοιμοθανάτου ὄντος, συνεκεντροῦτο ἤδη ὁ ἀπαιτούμενος στόλος (202—222).

Πρὸς τὴν χάριν τῆς ἐκθέσεως, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ εὐρείας τῶν τε πηγῶν καὶ τῶν ὑπαρχόντων βοηθημάτων μελέτης, ἁμιλλᾶται ἡ κομψότης τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου, τετυπωμένου ἐπὶ ἀρίστου χάρτου καὶ ἐφωδιασμένου δι' ὡραίων εἰκόνων.

Π. Ι. Μ.

---

1. P. Pascal, Le «Digénis» slave ou la «Geste de Devgenij»: Byzantion 10 (1935) σ. 301—334.

2. H. Grégoire, Note sur le Digénis slave: Byzantion 10 (1935) σ. 335—339.

3. H. Grégoire, Le sultanat d'Iconium dans l'Épopée byzantine: Byzantion 9 (1934) σ. 361—365.

Αἱ ἔρευναι περὶ τὴν τοῦ Εὐσταθίου Μακρεμβολίτου Ἀκριτηΐδα μεγάλως θὰ προαχθῶσι διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ P. Pascal γαλλιστὶ φιλοτεχνηθείσης μεταφράσεως τῆς ῥωσσικῆς Ἀκριτηΐδος (R παρ' ἐμοί).

Ὁ P. Pascal ἐν ὀλίγοις συνοψίζει καὶ τὰς γνώμας τοῦ M. Speranski, ὅστις ἐξέδωκε τῷ 1922 ἐν Πετρογραδίῳ τὴν ῥωσσικὴν Ἀκριτηΐδα ἐν τῷ πρωτοτύπῳ. Κατὰ τὸν M. Speranski ἡ ῥωσσικὴ Ἀκριτηῒς ἀνήκει τῷ ΙΒ'—ΙΓ' αἰῶνι.

Ἐκ τῆς μελέτης ἐπείσθην, ὅτι ὁ R *δὲν εἶναι διασκευὴ* τῆς τοῦ Εὐσταθίου Μακρεμβολίτου Ἀκριτηΐδος[1]. Οὕτως, ὡς παρετήρησεν ἤδη καὶ ὁ H. Grégoire, ὁ ἥρως παρὰ τῷ R καλεῖται μόνον Διγενής, τὸ δὲ ὄνομα *Βασίλειος* εἶναι ὅλως ἄγνωστον τῷ R. Πλὴν τούτου ὑπάρχουσι πολλαὶ οὐσιώδεις διαφοραί· οἱ ἀδελφοὶ τῆς Εἰρήνης—τῆς μητρὸς τοῦ Ἀκρίτου —εἶναι τρεῖς, οὐχὶ πέντε· ὁ Διγενὴς ἐν τῷ R εἶναι οὐχὶ πιστὸς ὑπήκοος (ὡς ἐν X), ἀλλὰ ἐχθρὸς τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου· ἡ *Μαξιμὼ* (*Μαξιμιανὴ* R) εἶναι θυγάτηρ τοῦ Φιλοππάπου, οὐχὶ σύμμαχος. Αἱ εἰκασίαι τοῦ H. Grégoire περὶ τοῦ R εἶναι ὅλως ἀστήρικτοι· ἔτι δὲ ἐξακολουθεῖ νὰ πιστεύῃ, ὅτι τὸ *Καρόης* (ἢ *Καρώης*: Ἄραψ—μοαμεθανός!) εἶναι παραφθορὰ τοῦ *Καρβέας* (*ἀλλ'* εἶναι χριστιανός!)· ἀλλ' ἔδειξα (Byz. neugr. Jahrb. 10 [1933], σ. 383)—καὶ ***οὐδεμία πλέον*** ἀμφιβολία ἀπομένει— ὅτι τὸ Καρώης (Μουρσῆς [=Μουσῆς X=ἀραβ. Musi] ***ὁ*** Καρώης: πβ. Ἀμβρὼν ***ὁ*** Ταρσίτης!) εἶναι ***ἐθνικὸν*** (X: ***Ταρσίτης***!). Ὥστε πάντα τὰ λεγόμενα περὶ Παυλικιανῶν εἶναι *ὅλως ξένα* πρὸς τὴν ἀκριτικὴν ποίησιν· εἶναι λυπηρόν, ὅτι αἱ τερατώδεις παραδοξολογίαι τοῦ Κ. Σάθα καὶ τοῦ É. Legrand (ἐν τῇ ἐκδ. τοῦ Τ) εὑρίσκουσιν ἀκόμη ἀπήχησιν!

Κατ' ἐμὲ ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης (β' ἥμισυ ΙΒ' αἰῶν.) *πρῶτος* κατέγραψεν ἐν μεγάλῳ ἔπει (ἐν 10 βιβλ.) τὰς πράξεις τοῦ Ἀκρίτου (πβ. Ἀκριτ. Α 1—7: «*τέκνον... πολλάκις με ἠξίωσας... τὰς κατορθώσεις* ***διὰ γραφῆς*** *δηλῶσαί σοι τοῦ Διγενοῦς Ἀκρίτου κ.τ.λ.*»· πβ. Α. Χατζῆν, BNGJ 10 [1933] σ. 385).

Εὐθὺς ἀμέσως (ὁ R κατὰ τὸν Speranski ἀνήκει τῷ ΙΒ'—ΙΓ' αἰῶνι!) μετὰ τὸν Εὐστάθιον Μακρεμβολίτην ἕτερος Ἕλλην ποιητὴς ἐποίησεν Ἀκριτηΐδα ἔχων ὡς βάσιν α' τὰ αὐτὰ διηγήματα καὶ ᾄσματα περὶ τοῦ Ἀκρίτου, ἅπερ εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης (X), β' ὅλως διαφόρους πηγὰς (διηγήσεις καὶ ᾄσματα) καὶ γ' ***ἴσως***[1] καὶ τμήματα μικρὰ τῆς τοῦ Εὐσταθίου Μακρεμβολίτου Ἀκριτηΐδος. Ἐὰν ταῦτα τεθῶσιν ὡς βάσις τῆς περαιτέρω ἐρεύνης, τότε ***μόνον*** δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Τῆς εἰρημένης Ἀκριτηΐδος μετάφρασις εἶναι ὁ R.

Ἐν τῇ τρίτῃ ὑπὸ κρίσιν ἐργασίᾳ ὁ H. Grégoire θέλει νὰ ἄρῃ ἐκ τοῦ μέσου τὴν ἐκ τῆς μνείας τοῦ Ἰκονίου καὶ τοῦ φόρου ὑποτελείας ἀνυπέρβλητον δυσκολίαν, ἥτις ἀνατρέπει τὴν γνώμην αὐτοῦ περὶ τοῦ χρόνου τῆς ποιήσεως τῆς Ἀκριτηΐδος. Δὲν θέλω νὰ ἐπαναλάβω τινὰς τῶν παραδόξων θεωριῶν τοῦ καθηγητοῦ H. Grégoire· ἀλλαχοῦ εἶπον περὶ τῶν ὑψίστων ὑπηρεσιῶν, ἃς προσήνεγκεν εἰς τὴν ἔρευναν ὁ σοφὸς καὶ ῥηξικέλευθος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Βρυξελλῶν· ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἀποδεχώμεθα καὶ *πάσας* τὰς ἀστηρίκτους εἰκασίας αὐτοῦ.

Ὅτι καὶ τὸ ἰσχυρὸν Ἑλληνικὸν κράτος τοῦ Βυζαντίου κατέβαλλεν ἐνίοτε καὶ φόρον «ὑποτελείας» εἰς τοὺς ἐνοχλητικοὺς γείτονας, εἶναι

---

[1] Ὥστε καλῶς ποιήσας ἐν τῷ στέμματι τῶν διασκευῶν τῆς τοῦ Εὐσταθίου Ἀκριτηΐδος (Byz.-neugr. Jahrb. 10 [1933] σ. 388) δὲν συμπεριέλαβον τὸν R! Κακῶς ἑπομένως ἐκπλήσσεται ὁ H. Grégoire, Byzantion 9 (1934) σ. 361.

[1] Αἱ ὁμοιότητες δύνανται δηλαδὴ νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν κ ο ι ν ὴ ν πηγήν.

γνωστόν· πβ. καὶ Σ. Κυριακίδην, Λαογραφία 10 (1929/32) σ. 651, σημ. 1.

Τὴν διόρθωσιν τοῦ H. Grégoire ἐν C IV 1043 (*τῷ 'Ικονίῳ: τὸ τῶν οἰκείων*), δι' ἧς θέλει νὰ ἄρῃ τὴν δυσκολίαν, δὲν ἐδέχθη οὔτε ὁ καθηγητὴς F. Dölger, ὅστις ἄλλως θέλει νὰ πολεμήσῃ τὴν γνώμην μου· οὗτος νομίζει (Byz. Zeitschr. 34 [1934] σ. 406), ὅτι ἐν X ἔκειτο οὐχὶ *τῷ 'Ικονίῳ, ἀλλὰ τῶν ἄκρων* (M). Ὁ καθηγητὴς F. Dölger δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ λ. *ἄκρων* (M) εἶναι ἑλληνική, σαφὴς καὶ γνωστή· ὥστε οὐδεὶς γραφεύς, ὅσον καὶ ἀμαθὴς ἂν θεωρηθῇ, ἠδύνατο νὰ παραναγνώσῃ αὐτὴν καὶ νὰ εἰσαγάγῃ τὴν λ. *'Ικόνιον* [1] καὶ τὸ ***τέλος*** τὸ διδόμενον αὐτῷ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους!

'Αλλ' εὐτυχῶς νῦν δύναμαι νὰ στηρίξω τὴν παραδεδομένην γραφὴν τοῦ C (=X) δι' ἀκαταμαχήτων ἐπιχειρημάτων.

'Εν BNGJ 9 (1930/32) σ. 275 καὶ 10 (1933) σ. 369 κἑ. ὑπεστήριξα, ὅτι τὸ ἔπος θὰ τεθῇ μετὰ τὸ 1069 [2], ὅτε ἀπεσπάσθη τὸ 'Ικόνιον ὑπὸ τῶν Σελτζούκων.

Περὶ τούτου διδάσκει ὁ στίχ. C IV 1043: *ὃ ἐδίδου* (ἐνν. τὸ κράτος) *κατὰ καιρὸν τέλος τῷ 'Ικονίῳ*. Ὁ 'Ακρίτης δηλαδὴ λέγει, ὅτι θὰ ἀναγκάσῃ διὰ νίκης αὐτοῦ τοὺς 'Ικονιεῖς (=τοὺς Σελτζούκους τοῦ 'Ικονίου) νὰ καταβάλλωσι (ἐτήσιον) τέλος τῷ αὐτοκράτορι τοῦ Βυζαντίου [3].

Ὁ καθηγητὴς A. Grégoire προσπαθεῖ διὰ σαθρῶν ἐπιχειρημάτων νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι οὐδὲν σημαίνει ἡ παραδεδομένη γραφὴ ἐν C.

'Αλλὰ βεβαίως νῦν θὰ πεισθῇ, ὅτι εἶχον εὕρει τὸ ἀληθές, ὅπερ νῦν στηρίζω δι' ἀκλονήτων ἐπιχειρημάτων.

1. Ἡ φράσις «*δίδωμι τέλος τῷ 'Ικονίῳ*» εἶναι α'. ἑλληνικωτάτη, β'. γνωστὴ ἄλλοθεν καὶ γ'. σαφής· πβ. A. Χατζῆν, BNGJ 10 (1933) σ. 372, ὅπου παρέχω ***ὁμοιοτάτην*** φράσιν ἐκ παπύρου: «*δίδωμι τῇ πόλει . . . τὸ... τέλος*»!

2. Ὁ μοαμεθανὸς 'Αμιρᾶς ἐν C I 283 κἑ. διηγεῖται τὰ παλαιότε-

---

[1] Ὁ Σ. Κυριακίδης ἔ. ἄ. σ. 651 δέχεται τὴν παραδεδομένην γραφὴν (τ ῷ 'Ι κ ο ν ί ῳ).

[2] 'Αγνοῶ πῶς ἐτυπώθη 1067. Περὶ τοῦ ἔτους 1069 πβ. προχείρως Μεγάλην Ἑλληνικὴν 'Εγκυκλοπαιδείαν λ. Τουρκία σ. 224β. Ὁ Σ. Κυριακίδης ἀναγράφει οὐχὶ ὀρθῶς ὡς ἔτος τῆς ἀποσπάσεως τὸ ἔτος 1073. Κατὰ τὸν J. Laurent τὸ 'Ικόνιον ἀπεσπάσθη ὀλίγον πρὸ τοῦ 1081· πβ. 'Επετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. 8 (1931) σ. 347. Ὁ H. Grégoire (σ. 363) μόνον τὴν γνώμην τοῦ J. Laurent σέβεται· ἰδού, ὅτι ἔχει αὐτήν!

[3] Δὲν ἐννοῶ διὰ τίνα λόγον ὁ H. Grégoire ἀναμειγνύει (σ. 362) τὰς σταυροφορίας. Ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης τὴν ἐπικὴν ὕλην παραλαμβάνει ἐκ τοῦ Η'—Ι' αἰῶνος. Τοῦτο πολλάκις ἐτόνισα!

ρα κατορθώματα αὐτοῦ καὶ τέλος ἐπάγεται (C I 294—295): «*τὴν Ἡράκλειαν ὕστερον ἐξήλειψα ταχέως,* | τὸ 'Αμόριν δὲ ***καταλαβὼν*** ἄχρι τοῦ 'Ικονίου» [1]. Δηλαδὴ εἰς τὸν 'Αμιρᾶν ἀποδίδεται ἡ κατάληψις τοῦ 'Αμορίου, ὅπερ ἀπεσπάσθη ὄντως τῷ 1068, καὶ τοῦ 'Ικονίου, ὅπερ ἀπεσπάσθη ὄντως τῷ 1069, ὡς εἶπον ἤδη.

3. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο, ὅπερ ἐσχάτως εὗρον, εἶναι καταπληκτικὸν καὶ ἀρίστη ἐπικύρωσις τῆς γνώμης μου περὶ 'Ικονίου καὶ καταβολῆς φόρου. Ὁ ποιητὴς τῆς 'Ακριτηΐδος ἐν τέλει τοῦ Θ' βιβλίου *ἐπαναλαμβάνει δι' ὀλίγων* τὰ κατὰ τὸν βίον τοῦ 'Ακρίτου, τοῦ ἥρωος τοῦ ἔπους: ἀναφέρει τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν ἀπελατῶν, κατὰ τῶν 'Αράβων· τέλος μνημονεύονται ὁμοῦ δύο τινά: α' ὅτι ὁ 'Ακρίτης ἐξηνάγκασεν «*ἔθνη*» (=ἀπίστους, ἀλλοθρήσκους=τὸ σελτζουκικὸν 'Ικόνιον) νὰ παρέχωσι «*φόρους* (=*τέλος*) *βασιλεῖ ἐτησίους*»: πβ. T 3100 «*ὥστε καὶ φόρους βασιλεῖ παρέχων* (*παρέχειν* X) *ἐτησίους*»=A 4337=P σ. 405, 27—28=F^{1} (πβ. A. Χατζῆν, BNGJ 9 [1930/32] σ. 272, 4) καὶ β' ὅτι ὁ βασιλεὺς (ἀσφαλῶς ὁ Ῥωμανὸς ἐν X [3]) ἀκούσας τὰ κατορθώματα τοῦ 'Ακρίτου ἐτίμησε μεγάλως αὐτόν: πβ. τοὺς στίχους κατωτέρω.

'Αλλὰ ταῦτα ἐλέχθησαν—*ὁμοῦ πάλιν*— ἐν τῷ Ε' βιβλίῳ (=A 2342—2420=P σ. 363, 9—364, 34=T 1476—1546=L 2151—2179=C IV 971—1086).

'Οφείλω νὰ συμπαραθέσω τοὺς στίχους: C IV 1042—1044 *ἐγὼ δὲ ὁ πανευτελὴς τῷ σῷ κράτει* (=*τῇ σῇ κραταιότητι*) *δωροῦμαι,* | *ὃ **ἐδίδου** **κατὰ καιρὸν** τέλος τῷ 'Ικονίῳ,* | *ἄλλο τοσοῦτόν σε λαβεῖν παρ' ἐκείνων* (=*τῶν 'Ικονιέων*) *ἀκόντων*.

Πρὸς ταῦτα πβ. T 3099—3101 «*κατὰ πολὺ δὲ φοβερῶς τὰ **ἔθνη** ὑποτάξας,* | *ὥστε καὶ **φόρους βασιλεῖ παρέχων*** (***παρέχειν*** X: πβ. A. Χατζῆν, BNGJ 9 [1930/32] σ. 272, 4 καὶ σ. 285) *ἐτησίους καὶ οἱ ποτὲ πολέμιοι γεγόνασιν οἰκέται*»=A 4336—4338=P σ. 405, 26—29 [4]

---

[1] Τὸ παρὰ τῷ M ἐ κ ο ύ ρ σ ε υ σ α (πβ. AELPT) ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν Ἡράκλειαν (τὸ Ἡρακλέους)· πβ. ἐ ξ ή λ ε ι ψ α ἐν τῷ C· τὴν μετοχὴν κ α τ α λ α β ὼ ν περιέκοψεν ὁ M θηρεύων συντομίαν· τὸ δὲ 'Ι φ έ ρ ι ν παρ' αὐτῷ εἶναι προφανῶς παρανάγνωσμα τοῦ 'Ι κ ό ν ι ν· τοῦτο οὐδεὶς παρετήρησε· τὸ 'Αμόριον καὶ 'Ικόνιον ὡς γειτνιάζοντα πάντοτε συνεκφέρονται ἐν τῷ ἔπει! Πβ. καὶ E 752 (τ ὸ [ν] Ἡ ρ α κ λ έ ο <υ> ς ἐ κ ο ύ ρ σ ε υ σ ε, τ ὸ [ν] Κ ό ν ι ο ν κ α ὶ 'Α μ ό ρ ι): παράλληλος στίχος!

[2] F=A 3857—8 (χαράτσια [=τέλος] ἐπαρασκεύασε τὰ ἔθνη [=τὸ 'Ικόνιον] διὰ νὰ δίδουν τῷ βασιλεῖ τῷ Ῥωμανῷ, τῷ μέγα τροπαιούχῳ=P σ. 397,14—15.

[3] Πβ. A. Χατζῆν, BNGJ (9 (1930/32) σ. 272, 3 καὶ 10 (1933) σ. 379.

[4] Καὶ ὁ F παρεῖχεν αὐτούς· πβ. A. Χατζῆν, BNGJ 9 (1930/32) σ. 272, 4 καὶ σ. 285 (ἐπίμετρον Ε').

Ὥστε τὸ λεγόμενον ἐν τῷ Ε΄ βιβλίῳ, ὅτι θὰ ἐξαναγκάσῃ ὁ 'Ακρίτης τὸ 'Ικόνιον νὰ καταβάλλῃ τέλος (φόρον) ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῷ *γενικῷ* ἀπολογισμῷ τοῦ Θ΄ βιβλίου ! Τοῦτο οὐδεὶς παρετήρησεν !

Ὥστε ἐὰν διορθώσωμεν τὰς λέξεις «*τῷ 'Ικονίῳ*» καὶ γράψωμεν «*τὸ τῶν οἰκείων*» (H. Grégoire), ἢ δεχθῶμεν ὅτι ἐν Χ ἔκειτο *τῶν ἄκρων* (F. Dölger), τὰ ἐν τῷ Θ΄ βιβλίῳ θὰ θεωρηθῶσι κενοὶ λόγοι, φλυαρίαι καὶ ὅλως ἀπροσδιόνυσα.

Τὰ ἀνωτέρω δύναμαι νὰ ἐνισχύσω καὶ διὰ τῶν ἑξῆς : *1* Ὁ βασιλεὺς 'Ρωμανὸς (Χ !) τιμᾷ διὰ δωρεῶν τὸν 'Ακρίτην ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ τοῦ Ε΄ βιβλίου : πβ. Α 2410—2414=Τ 1544—6 P. σ. 365, 25—28=C IV 1050—53.

Ταῦτα ***ἐπαναλαμβάνει*** ὁ ποιητὴς πάλιν ἐν τῷ Θ΄ βιβλίῳ (ἐν τῷ γενικῷ ἀπολογισμῷ) : πβ. Α 4343—4347 οὗ καὶ τὰ κατορθώματα ὁ βασιλεὺς (κατ' ἀνάγκην ὁ 'Ρωμανός !!) ἀκούων (πβ. Α 2344 *ἀκούων !*) ὁ νικηφόρος [1] (***κατ'*** *ἀνάγκην* οὐχὶ *Νικηφόρος* !!) . . . μεγίστην ἄγαν *δωρεὰν* . . . , ἀπέστειλεν (*ἀπέστελλεν* Ζ καὶ Χ : πβ Α 4071=Τ 2865=P σ. 400, 36) ἡμέραν *καθ' ἡμέραν*=Τ 3106 - 3110.

2. 'Εν τῷ αὐτῷ χωρίῳ τοῦ Ε΄ βιβλίου ὁ 'Ακρίτης λέγει τῷ βασιλεῖ : Α 2405 (=Τ 1539) *ἐγὼ ποιήσω* ***τοὺς ἐχθροὺς δούλους*** *εἶναι τοῦ κράτους* (=P σ. 364, 21—22).

Ταῦτα ὁμοίως ***ἐπαναλαμβάνει*** ὁ ποιητὴς πάλιν ἐν τῷ Θ΄ βιβλίῳ (ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ) : πβ. Τ 3101 = (Α 4338) *καὶ οἱ ποτὲ* ***πολέμιοι*** (=ἐχθροί !) *γεγόνασιν* ***οἰκέται*** (=δοῦλοι !) = P σ 405, 28—29 (*πολέμιοι—δοῦλοι*).

Κατὰ ταῦτα ἡ 'Ακριτηῒς ἀναντιρρήτως ἐποιήθη μετὰ τὸ 1069.

'Ενταῦθα ὀφείλω νὰ τονίσω, ὅτι ποικίλα ζητήματα θὰ εἶχον λυθῇ ἤδη, ἂν εἶχεν ἐμφανισθῇ ἡ ὑπ' ἐμοῦ ἀπὸ πολλοῦ χρόνου παρασκευαζομένη κριτικὴ καὶ ἑρμηνευτικὴ ἔκδοσις πασῶν τῶν διασκευῶν τῆς 'Ακριτηΐδος (ACDEHLPT)[2]· δυστυχῶς ἐδημοσιεύθη ἐσχάτως (ὑπὸ Π. Καλονάρου) αὐθαίρετός τις *διασκευὴ* οὐχὶ ἔκδοσις τῆς Ακριτηΐδος· εἰς μάτην δηλαδὴ ὑπεβλήθη εἰς μεγάλας δαπάνας ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος !

Θὰ δείξω ἐνταῦθα δι' ἑνὸς καὶ μόνον παραδείγματος, ὅτι πρέπει πολλὰ νὰ γινώσκῃ ὁ ἐπιθυμῶν νὰ προβῇ εἰς κριτικὴν ἔκδοσιν τῆς 'Ακριτηΐδος.

---

[1] Περὶ τῆς πλάνης τοῦ P (Ν ι κ η φ ό ρ ο ς) πβ. 'Α. Χατζῆν, BNGJ 9 (1930—32) σ. 272 κ. ἑ. Παρὰ τῷ Προδρόμῳ, ὃν πολλαχοῦ μιμεῖται ὁ Χ, κεῖται : β ἄ σ ι λ ε ῦ ν ι κ η φ ό ρ ε (Τὰ κατὰ 'Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα Η΄ 82) !

[2] 'Εν ἐπιμέτρῳ θὰ συμπεριληφθῇ καὶ ὁ R (ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει).

'Εν Α 3649=Τ 2481 λέγεται (β΄ ἡμιστίχ.) : *τῷ ξίφει τῆς χειρός μου*· πβ. Α. Χατζῆν, Προλεγόμενα εἰς τὴν τοῦ Εὐσταθίου Μακρεμβολίτου 'Ακριτηΐδα καὶ τὰς διασκευὰς αὐτῆς, 'Αθῆναι 1930, Α΄ σ. 30· ἐκεῖ δὲν προτείνω *διόρθωσιν* τοῦ στίχου Α 3649, ὡς ***ἀνακριβέστατα*** ἐγράφη ἐν τῇ εἰρημένῃ ἐκδόσει τοῦ Α, ἀλλὰ λέγω *τί* ***ἔκειτο ἐν Χ*** καὶ μάλιστα ἀναγράφω ***μόνον*** τὸ β΄ ἡμιστίχιον *θηρεύων συντομίαν*· νῦν θὰ ἐκθέσω πλατύτερον τὴν γνώμην μου.

Κατ' ἐμὲ παρὰ τῷ λογίῳ, ὡς ἔδειξα, Χ ἔκειτο : *πάντα* (ἐνν. *τὰ κοντάρια*) *γ' ἀνέκοψα* (=ἀπέκρουσα: πβ.Λεξικὰ τῆς 'Αρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης) *ἐγὼ τῷ σκύτει τῆς χειρός μου* (=τῷ χειροσκουταρίῳ)» [1].

Ὁ W ἀντιγράφων τὸν Χ παρανέγνω—ἴσως ἠγνόει καὶ τὴν σημασίαν τῶν λέξεων *ἀνακόπτω* καὶ *σκῦτος*—καὶ ἔγραψεν *ἀσφαλῶς* τὰ ἑξῆς: *πάντα γ' ἀλλ'* (sic !) *ἔκοψα ἐγὼ τῷ ξίφει τῆς χειρός μου.*

'Εκ τῆς κοινῆς ταύτης πηγῆς ἀπέρρευσαν τὰ ἑξῆς :

Μ (Υ) : *πάντα γ' ἀλλ' ἔκοψα ἐγὼ τῷ ξίφει τῆς χειρός μου.*

Β (=ΑΤ) : *πάντα* ***γὰρ*** *ἔκοψα ἐγὼ τῷ ξίφει τῆς χειρός μου* (διορθοῖ τὴν ἐν Μ ἀνελλήνιστον σύνταξιν !).

P σ. 392, 15—17 : ***ἀλλὰ*** *ἐγὼ* ***ὅλα*** *τὰ ἔκοψα μὲ τὸ σπαθίον μου* (διατηρεῖ τὸν *ἀλλά*, μεταθέτει ὅμως τὴν λ. *πάντα* [=ὅλα] διὰ τὴν σύνταξιν!).

L 2863 : ***ἀλλὰ*** *αὐτὸς μὲ τὸ σπαθὶ* ***ἔκοψεν*** *τὰ κοντάρια* (διατηρεῖ τὸν *ἀλλά*, παραλείπει τὸ *πάντα*).

C VI 634 : *τὰ κοντάρια ἔτεμον* (=ἔκοψα διὰ τῆς σπάθης [=ξίφους] : πβ. στ. 633 !)· ὁ C (ἢ ὁ G N, ὅπερ τὸ αὐτὸ) ξενισθεὶς διὰ τὸ «*τῷ ξίφει τῆς χειρός μου*» παρέλιπε τὸ «τῆς χειρός μου»· τοῦτο εἶναι σύνηθες παρὰ τοῖς διασκευασταῖς : πβ. 'Α. Χατζῆν, BNGJ 10 (1933) σ. 393.

Ὥστε ἀναντιρρήτως ἐν τῇ κοινῇ πηγῇ (W) ἔκειντο αἱ λέξεις *πάντα, ἀλλ(ά), ἔκοψα καὶ ἐγώ !* 'Εν W ἀσφαλῶς δηλαδὴ ἔκειτο : *πάντα γ' ἀλλ' ἔκοψα ἐγὼ κτλ* [2].

Εἰς τὰ ἀνωτέρω προσθέτω καὶ τὰ ἑξῆς :

1. 'Ερωτῶ τὸν ψέξαντα τὴν γνώμην μου : τί σημαίνει τὸ τοῦ W «*τῷ ξίφει τῆς χειρός μου*» ; Μήπως οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον καὶ «*ξίφος τοῦ*

---

[1] Πβ Α 2984 ἡ λ ι ο γ έ ν ν η τ ο ς· ἀλλαχοῦ ὅμως γ έ ν ν η μ α ἡ λ ί ο υ ! Διὰ τὴν λ. σ κ ο υ τ ά ρ ι ο ν πβ. Liddell-Scott-Stuart Jones λ. σ κ ο υ τ ά ρ ι ο ν καὶ σ κ υ τ ά ρ ι ο ν (σ κ ῦ τ ο ς : s c u t u m)· προφανῶς ἡ λ. s c u t u m συνήφθη πρὸς τὴν λ. σ κ ῦ τ ο ς, ὡς τινες νῦν συνάπτουσιν ἐτυμολογικῶς τὰς λέξεις s c u t u m (=ἀσπὶς) καὶ σ κ ῦ τ ο ς ! Πᾶσαν ἀμφιβολίαν τέλος αἴρει ὁ στίχ. Ε 1428 τ ῶ ν σ κ υ τ α ρ ί ω ν !

[2] Οἱ διασκευασταὶ P καὶ L ἐνόμισαν, ὅτι τοῦτο κεῖται ἀντὶ τοῦ : ἀ λ λ ὰ π ά ν τ α ἔκοψα ἐγὼ κτλ.

ποδός», ὡς ὑπάρχουσι δάκτυλοι οὐ μόνον *τῆς χειρός*, ἀλλὰ καὶ ***τοῦ ποδός;***

2. Ἡ ἀσπὶς (τὸ *χειροσκουτάριον*) χρησιμεύει πρὸς ***ἀπόκρουσιν*** τῶν ἐχθρικῶν (διὰ δόρατος, σπάθης, ῥάβδου κ.τ.ὁ) ἐπιθέσεων· ὥστε ὀρθῶς ὁ ποιητὴς (X) μετεχειρίσθη τὸ ῥ. *ἀνακόπτω !*

3. Τὰ δόρατα (—κοντάρια) δὲν *κόπτονται*, ἀλλὰ μόνον ***θραύονται*** (*κλῶνται* A C [=X!], *τσακίζονται* P) : πβ. Ὁμήρου Ἰλ. N 609 ***«κατεκλάσθη*** *ἔγχος* (=δόρυ)»,Ἀκριτ. C I 176=A 365 *ἐκλάσθησαν* (τὰ κοντάρια !) =Ρσ. 319, 32 *«ἐτζακίσθησαν . . . τὰ κοντάρια» !*

4 Ἐν X (ἐν τῷ Ζ' βιβλίῳ) ἔκειτο ἀσφαλῶς : *καὶ μηδαμῶς ἀδικηθὲν* (ἐνν. *τὸ λωρῖκιν*=ὁ θώραξ) *ἔκλασε* (=ἔθραυσε διὰ τὴν ἀντοχὴν) ***τὸ κοντάριν*** πβ. L 2823 *ἡ* ***τάργα*** (*τὸ λωρῖκιν* X) . . . ***τσάκισεν*** . . . ***τὸ κοντάρι***· ὁ N (πηγὴ τῶν E καὶ C) θέλων νὰ ἀποφύγῃ *κακόηχον* ῥῆμα ἔγραψεν ἀσφαλῶς ἔ*θρυψα* (=ἔθραυσα) ***τὸ κοντάριν***· τοῦτο δι' ἄγνοιαν παρενόησαν ἢ παρανέγνωσαν ὁ E καὶ ὁ C· πβ. E 1541 ***τὸ κοντάριν της ἔρριψα*** (sic !), C VI 586 ***καὶ μηδαμῶς*** *ἀδικηθεὶς* ***ἔκοψα*** *τὸ κοντάριν*· ἔτι πβ. τοὺς ***παραλλήλους*** στίχους T 2416 *ἐκλάσθη τὸ κοντάριν*=A 3583 ***τσακίσθη τὸ κοντάρι***=P σ 391, 1 ***ἐτζακίσθη*** *τὸ κοντάριόν της* (ἐπὶ τοῦ θώρακος !)· ὥστε ἐν WY(e) ἔκειτο ὅ,τι ἐν X, ἐν M δὲ ὅ,τι ἐν T.

Περαιτέρω ἐν E 1251 τὸ χειροσκουτάριον ***«τσακίζεται»*** ὑπὸ τῆς *σπαθέας*, δὲν ***κόπτεται !***

Ὥστε ὁ X ἀσφαλῶς δὲν ἔγραψεν *ἔκοψα !* Τὸ *ἔκοψα*· ὀφείλεται **εἰς πλάνην** τοῦ W ἀντιγράφοντος τὸν X (*ἀνέκοψα :* ***ἀλλ' ἔκοψα***) παλαιογραφικῶς, ὡς πᾶς τις βλέπει, οὐδεμία δυσκολία ὑπάρχει !

Κατὰ ταῦτα X=***πάντα*** *γ' ἀνέκοψα ἐγὼ τῷ* ***σκύτει τῆς χειρός μου,*** AT=***πάντα*** *γὰρ ἔκοψα ἐγὼ τῷ ξίφει τῆς χειρός μου.*

Τέλος θέλω νὰ **εἴπω** ὀλίγα περὶ τοῦ ποιητοῦ τῆς Ἀκριτηΐδος, διότι καὶ περὶ αὐτοῦ λέγει πάλιν ὁ H. Grégoire (σ. 361).

Ὡς εἶναι γνωστόν, ὑπεστηρίχθη ὑπό τινων (πβ. Ἀ. Μηλιαράκην ἐν τῇ ἐκδ. τοῦ A σ. θ'), ὅτι ὁ Εὐστάθιος, ὅστις ἀναγράφεται ἐν A ὡς ποιητής, ἦτο «ἁπλοῦς διασκευαστής». Ἀλλ' ἡμεῖς θὰ δείξωμεν, ὅτι ὁ Εὐστάθιος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ συντάξας τὴν διασκευὴν A [1].

Ὁ H. Grégoire ἀνεγνώρισε τοῦτο, ἀλλ' ὑπεστήριξεν [2], ὅτι Εὐστάθιος=M (=πηγὴ τῶν APT). Καθ' ἡμᾶς ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ ἑξῆς :

---

[1] Καὶ ὁ T ἔφερε τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν κατὰ H. Grégoire.—Περὶ τῶν κριτικῶν σημείων τῶν ὑπ' ἐμοῦ χρησιμοποιουμένων βλ. Byz.-neugr. Jahrb. 10 (1933) σ. 369, 1.

[2] Ἵνα ἀνατρέψῃ τὴν γνώμην μου (πβ. Προλεγόμενα, σ. 11), ὅτι **Εὐστάθιος=X.**

Ὁ A διδάσκει ἡμᾶς (σ. 1, ἐν τῇ ἐπιγραφῇ : *«Εὐσταθίου πρός τινα Μανουὴλ προσφιλέστατον αὐτοῦ δέκα λόγοι Περὶ τοῦ Διγενοῦς Ἀκρίτου καὶ τῶν γονέων»*), ὅτι διεσκεύασεν ἔπος, ὅπερ ποιητὴν εἶχεν Εὐστάθιόν τινα, *ὃν ἀγνοεῖ προφανῶς* [1] καὶ ὅστις εἶχεν ἀφιερώσει τὸ ποίημα αὐτοῦ *«πρός τινα Μανουὴλ προσφιλέστατον»*, ὃν ὁμοίως ἀγνοεῖ (*πρός τινα !*).

Τὸν χαρακτηρισμὸν *«προσφιλέστατος»* σῴζει καὶ ὁ στίχος 1 : *«τέκνον μου ποθεινότατον καὶ προσφιλέστατόν μου»* [2]· ἴσως ὅμως οὕτως ἐκαλεῖτο καὶ ἐν τῇ παραλειφθείσῃ ἀφιερωτικῇ ἐπιστολῇ [3].

Ὅτι ὁ Εὐστάθιος εἶναι ὁ ἀρχικὸς ποιητὴς (ὁ X), διδάσκουσιν οἱ στίχοι A 1—7 (τὸ προοίμιον τοῦ ἔπους), οὓς ***οὐδεὶς*** *παραδόξως* ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν· οἱ στίχοι ἔχουσιν ὡς ἑξῆς :

τέκνον μου ποθεινότατον καὶ προσφιλέστατόν μου,
πολλάκις με ἠξίωσας πάσας τὰς κατορθώσεις
διὰ γραφῆς δηλῶσαί σοι τοῦ Διγενοῦς Ἀκρίτου
καὶ σοῦ τὸν λόγον ἤκουσα ἐκδυσωπήσαντός με
καὶ παρευθὺς ἐκίνησα καὶ ἄρχισα νὰ γράφω
ἅπαντα τὰ τοῦ Διγενοῦς καὶ τῶν αὐτοῦ γονέων
κατορθώματά τε θαυμαστὰ πραχθέντα ἐξ ἐκείνων·
τοίνυν κἀγὼ ἀπάρξομαι τοῦ καταλέγειν οὕτως.

Ἀλλὰ τοῦ ὅλου ἔπους εἶχον προταχθῇ (ἐν ἄλλῳ, ἀλλὰ συνήθει μέτρῳ) καὶ εἰσαγωγικοὶ στίχοι, οὓς παρέλιπε μὲν ὁ A, διέσωσεν ὅμως—συμπτύξας κακῶς [4]—ὁ C [5].

Τούτους θὰ παραθέσω, ὡς εἶχον ***περίπου*** ἐν X κατ' ἐμέ :

«Ἔπαινοι καὶ τρόπαια ἐγκώμιόν τε | τοῦ τρισμάκαρος Ἀκρίτου Βασιλείου, | τοῦ ἀνδρειοτάτου τε γενναιοτάτου, | τοῦ τὴν ἰσχὺν ἔχοντος παρὰ θεοῦ ὡς δῶρον | καὶ καταπτοήσαντος πᾶσαν Συρίαν, τὴν Βαβυλω(νίαν [6] . . . . Ὁ πατὴρ τοῦ Ἀκρίτου Ἀμιρᾶς μετὰ τοῦ γένους τῶν Ἀράβων πολὺ ἔβλαψε [7] | τὴν Ῥωμα)νίαν, Χαρζιανήν τε ὅλην, |

---

[1] Οὐδὲν λέγει περὶ αὐτοῦ !

[2] Ἐν βιβλ δ' καὶ ε' (π. χ. A 1292=T 760=P σ. 341, 5) προσφωνεῖται «φίλτατος», ἐν δὲ βιβλ. ε' (A 2442=T 1550) «παμφίλτατος».

[3] Ἐν τῇ νεωτάτῃ (1940) ἐκδόσει τοῦ A (πβ. ἀνωτ. σ. 334) γράφονται ἐν σελ. 13 (σημ.) ἀσύστατοί τινες καὶ παραδοξότατοι ἰσχυρισμοὶ ἄνευ ἐπιχειρημάτων !

[4] Πβ. A. Χατζῆν BNGJ 9 (1930—2) σ. 258.

[5] Ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐν A 1—7, ὁ X μιμεῖται, ὡς γράφω ἀλλαχοῦ, Ἕλληνας συγγραφεῖς, οὓς καὶ ἀλλαχοῦ ἀντιγράφει !

[6] Τὰ ἐν παρενθέσει παρέλιπεν ὁ C, ὡς ἀπέδειξα· πβ. σημ. 4.

[7] Ταῦτα ἐλέγοντο διὰ πλειόνων λέξεων (καὶ στίχων).

Ἀρμενίαν τε καὶ τὴν Καππαδοκίαν, | τὸ Ἀμόριν τε καὶ τὸ Ἰκόνιν[1] ἅμα, | τὸ περίφημον καὶ μέγα κάστρον ἔτι, | τὸ δυνατόν τε καὶ κατωχυρωμένον, | τὴν Ἄγκυραν λέγω τε καὶ πᾶσαν Σμύρνην | καὶ τὰ παρὰ θάλασσαν καθυποτάξας. | (Τὴν δόξαν τοῦ πατρὸς Ἀμιρᾶ ὑπερέβη ὁ Ἀκρίτης) | δηλώσω σοι γὰρ τὰς αὐτοῦ πράξεις ἄρτι, | ἃς εἰργάσατο ἐν τῷ παρόντι βίῳ κ.τ.λ.».

Τὰ ἐξαγόμενα ἐκ τῆς συνεξετάσεως τῶν ἀνωτέρω στίχων εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Ὁ Εὐστάθιος δὲν εἶναι ὁ ποιήσας τὴν διασκευὴν Μ (=ΑΡΤ)· ὁ Μ ἀγνοεῖ καὶ τὸν Εὐστάθιον καὶ τὸν Μανουήλ.

2. Ὁ Εὐστάθιος εἶχεν ἀφιερώσει τὸ ἔπος τῷ φίλῳ Μανουήλ, ὃν καλεῖ προσφιλέστατον.

3. Ὁ Μανουὴλ προσεφωνεῖτο α′ ἐν τῇ παραλειφθείσῃ ἐπιστολῇ, β′ ἐν τοῖς εἰσαγωγικοῖς στίχοις (πβ. C I 12 *δηλώσω σοι*), γ′ ἐν τῷ προοιμίῳ (πβ. Α 1—4, ἰδίᾳ δὲ 3 [*δηλῶσαί σοι*: πβ. CI 12 *δηλώσω σοι!*] καὶ δ′) ἐν τῷ ἔπει: (πβ. Α 2423 *λέγω σοι*, Α 1665=Ρ σ. 350, 6=Τ 1100 *ὦ φίλτατε, προσλέξω σοι*, Α 2442=Τ 1550 *γράψω σοι, ὦ παμφίλτατε*, Α 1292=Ρ σ. 341, 5=Τ 760 *ὦ φίλτατε*)[2]. Πβ. Προλεγόμενα σ. 11 καὶ BNGJ 9 (1930—2) σ. 261.

4. Ἐὰν ὁ Εὐστάθιος ἦτο ἁπλοῦς διασκευαστής, δὲν θὰ ἔλεγεν ὅσα ἀναγινώσκομεν ἐν Α 1—7· πβ. BNGJ 10 (1933) σ. 385.

Ἐκ τῶν στίχων ἐν Α 1 κἑ. καὶ C I 1 κἑ. μανθάνομεν, ὅτι διηγήσεις καὶ ᾄσματα (πβ. Α στίχ. 2 *πάσας* καὶ Α στίχ. 6 *ἅπαντα*) περὶ τοῦ Ἀκρίτου ἐφέροντο μόνον ἐν τῷ στόματι τοῦ λαοῦ καὶ ***δὲν εἶχον καταγραφῇ ὑπὸ οὐδενός***· πβ. Α 3 «***δηλῶσαί σοι διὰ γραφῆς***» καὶ C I 13 «δηλώσω σοι γὰρ τὰς αὐτοῦ πράξεις ***ἄρτι***».

Κατὰ ταῦτα ***ἀναγκαζόμεθα*** νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ποιητὴς τῆς ἀρχικῆς Ἀκριτηΐδος (Χ) ἐκαλεῖτο *Εὐστάθιος*, ὅστις πρῶτος συνήρμοσε τὰς διηγήσεις περὶ τῶν ἄθλων τοῦ Ἀκρίτου παρακληθεὶς ὑπὸ τοῦ φίλου αὐτοῦ Μανουήλ[3].

---

[1] Καὶ ἐνταῦθα, ὡς βλέπει τις, γίνεται λόγος περὶ ἀποσπάσεως τοῦ Ἰκονίου (καὶ τὸ Ἰκόνιν ... καθυποτάξας) ὑπὸ τῶν μοαμεθανῶν! Τοῦτο οὐδεὶς παρετήρησε!

[2] Παρατήρησον, ὅτι αἱ προσφωνήσεις δὲν ἀνήκουσι μόνον τῷ α′ βιβλίῳ. Πβ. BNGJ 9 (1930—2) σ. 261 σημ. 3.

[3] Ὁ Εὐστάθιος ἀποκαλεῖ τὸν Μανουὴλ τέκνον· ὥστε εἶχεν ἡλικίαν προβεβηκυῖαν ποιῶν τὴν Ἀκριτηΐδα, πιθανῶς δὲ κατ' ἐμὲ ἦτο μοναχὸς ἢ κληρικὸς (un clerc κατὰ τὸν H. Grégoire, ein Geistlicher κατὰ τὸν G. Wartenberg)· πβ. Α. Χατζῆν, BNGJ 9 (1930—2) σ. 278.

Περὶ τῶν χρόνων (terminus post quem), καθ' οὓς ἔζησεν ὁ Εὐστάθιος οὗτος, διδάσκει ὁ στίχος C IV 1043, περὶ οὗ διέλαβον ἀνωτέρω[1].

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Χ. ΧΑΤΖΗΣ

---

[1] Περὶ τοῦ στίχ. C III 150 πβ. Α. Χατζῆν, BNGJ 10 (1933). σ. 370. [Προσθῆκαι: Εἰς σελ. 331: Ὁ Ἄραψ (μοαμεθανὸς) Μουσῆς ὁ Ταρσίτης ἐν Χ (ἁπλῶς Μουσῆς. ἐν Ε 506 κακῶς Μουρσῆς ὁ Καρώης, ἐν C ἢ Μουσοὺρ ὁ Ταρσίτης, ἐν ΑΕΡΤ) εἶναι, ὡς ἀνεμένετο, υἱὸς «Ἀμβρῶνος τοῦ Ταρσίτου»· πβ. Α 4300—4301 (ὁ Ἀμβρὼν... ὁ Ταρσίτης!). Παλαιογραφικῶς τὸ παρανάγνωσμα (Ταρσίτης—Καρώης) δὲν παρέχει δυσκολίαν τινά.—Εἰς σελ. 334 σημ. 1: Ὁ F. Dölger, Byz. Zeit. 36 (1936), σ. 192, συμφωνῶν μοι, ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ Χ (καὶ Α Τ) εἶχεν ἀσφαλῶς γράψει νικηφόρος.]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΛΩΣΣΑ — ΙΣΤΟΡΙΑ — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ — ΘΕΟΛΟΓΙΑ — ΤΕΧΝΗ

Ἄγρα Τ. Ἐθνικὴ νεοελληνικὴ ποίηση: Τὸ αὐριανὸ ἔπος—Τὸ δημοτικὸ ἔπος. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 22—23, 86—90.)

» » Οἱ στίχοι τοῦ Παπαδιαμάντη. (Αὐτόθι, τ. 30, Χριστ. 1941, σ. 115—116.)

Ἀθανασιάδου Ε. Ἔθιμα Σάντας. (Ἀρχεῖον Πόντου, τ. 11, σ. 108—115.)

» » Παιγνίδια Σάντας. (Αὐτόθι, σ. 116—129.)

Ἀθηναγόρα Μητροπ. Παραμυθίας: Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπισκόπων Λέσβου. (Ὁ Ποιμήν, ἔτ. Θ', σ. 19—24, 51—56, 78—81.)

Ἀλιβιζάτου Α. Σ. Τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. (Θεολογία, τ. 18, σ. 29—58.)

Ἀνδρεάδου Ι. Ἱστορία τῆς ἐν Χίῳ ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, μέρος α'. Ἀθῆναι 1941. Σελ. 356+288+56.

» » Χῖοι μητροπολῖται Θράκης. (Θρακικά, τ. 15, σ. 135—147, 393—394.)

Ἀνδριώτη Ν. Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ἑλληνικά. (Ἀθηνᾶ, τ. 51, σ. 15—54.)

» » Ἐτυμολογικά. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον, τ. 2, σ. 142—157).

Ἀντωνίου Μητροπ. Ἠλείας. Ὁ θάνατος τῆς ἁγίας Φιλοθέης. (Ἐκκλησία, τ. ΙΘ'. σ. 34—35.)

Ἀνωνύμου. Στατιστικοὶ πίνακες τῶν ἐκκλησιῶν, ἁγιασμάτων, ἱερέων, σχολῶν, διδασκάλων καὶ μαθητῶν τῶν ἱερῶν μητροπόλεων τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. (Θρακικά, τ. 15, σ. 274—275.)

» » Φλοgάρα. (Αὐτόθι, σ. 321.)

» » Δημοτικὸ τραγοῦδι τῆς Θράκης. (Αὐτόθι, σ. 331.)

» » Αἶνος, Ἕβρος ποταμός. (Αὐτόθι, σ. 370—373.)

» » Διοικητικὴ διαίρεσις Θράκης τοῦ 1910. (Αὐτόθι, σ. 376—383.)

» » Ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ μαῦρος. (Αὐτόθι, σ. 388.)

» » Ἠθογραφικὴ ἑορτὴ εἰς Κομοτινήν. (Αὐτόθι, σ. 389—392.)

» » Ἀθανάσιος Α' οἰκουμενικὸς πατριάρχης. (Αὐτόθι, σ. 394—395.)

» » Ἀρχιερεῖς Θράκης. (Αὐτόθι, τ. 16, σ. 387—394.)

» » Καθολικοὶ ἀρχιερεῖς (Θράκης). (Αὐτόθι, σ. 395.)

» » Συρτὸς Σηλυβριανός. (Αὐτόθι, σ. 396.)

» » Φάλαγξ Θεσσαλο-Μακεδονο-Θρακῶν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν, (Αὐτόθι, σ. 396—399.)

Ἀνωνύμου. Συγχωρητικὴ εὐχὴ διὰ τὸν Αἴνου Σωφρόνιον. (Αὐτόθι, σ. 400—404.)

» » Ντούκενι καὶ Κασκάπανι (Θρακικὴ παράδοσις, Αὐτόθι, σ. 404—411.)

» » Ἐπιγραφὴ Λουλὲ-Βουργάζ. (Αὐτόθι, σ. 411—412.)

» » Ἕνα σύγχροβυζαντινὸ δρᾶμα. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 74.)

Ἀποστολάκη Γιάννη. Ἡ συλλογὴ τοῦ Ἀραβαντινοῦ. Τὸ κλέφτικο τραγοῦδι. Ἀθῆναι, 1941. Σελ. 64.

Ἀποστολίδη Η. Ἀνθολογία 1708—1933. Ἀθῆναι 1941. Σελ. 532.

Ἀποστολίδου Κ. Μυρτίλου. Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς ἱερᾶς μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850—1861). (Θρακικά, τ. 15, σ. 55—98· τ. 16, σ. 26—64.)

» » Θωμᾶ Ἰωαννίδου, δημοδιδασκάλου: Δύο στιχουργήματα πρὸς τὸν Μιχαλάκιν βέην Γκιουμουσγκερδάνην. (Αὐτόθι, τ. 15, σ. 366—370.)

» » Βούλγαροι ἢ Ἕλληνες ἦσαν οἱ Καρυῶται; (Αὐτόθι, σ. 386—387.)

» » Κάστρον Ραιδεστοῦ. (Αὐτόθι, σ. 393.)

» » Ὑπῆρξε Θρακικὴ τέχνη; (Αὐτόθι, τ. 16, σ. 5—25.)

» » Ἀνέκδοτος ἀκολουθία καὶ ἐγκώμιον πέντε θρᾳκῶν νεοφανῶν μαρτύρων, Μανουήλ, Γεωργίου, Μιχαήλ, Θεοδώρου καὶ Γεωργίου. (Αὐτόθι, σ. 335—365.)

Ἀποστολίδου Φ. Γ. Θρακικὴ γλωσσογραφία. (Θρακικά, τ. 16, σ. 267—305.)

Ἀρβανιτάκη Γ. Δ. Μετεωρολογικὰ πάρεργα. Ἀθῆναι 1941. Σελ. 18.

Ἀριστοβούλου Βασ. Ταξείδια εἰς τὴν Θράκην. (Θρακικά, τ. 16, σ. 372—385.)

Ἀτέση Βασ. Ὁ Σκύρου Γρηγόριος. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας» 1941.) Σελ. 29.

Βαγενᾶ Θ. Ὁ καπετὰν Πέτρος ὁ Κουνουπιώτης, κλέφτης καὶ πειρατής. (Σπαρτιατικὰ Χρονικά, τ. 5, σ. 20—22.)

» » Τὸ Σλαυοχώρι καὶ ἡ Μελιγαλοῦ τῆς Κυνουρίας. (Αὐτόθι, σ. 22.)

Βακαλοπούλου Ἀπ. Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Θεσσαλονίκη 1941. Σελ. 102.

» » Νεοελληνικὴ παράδοσις διὰ τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας προνόμια τῶν Δερβενοχωριτῶν Κορίνθου. Θεσσαλονίκη 1941. Σελ. 7.

Βαλέτα Γ. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐποχή του [Παπαδιαμάντης]. (Νέα Ἑστία, τ. 30, Χριστ. 1941, σ. 4—13.)

» » Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη. (Αὐτόθι, σ. 20—21.)

» » Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀνακοίνωση τοῦ οἰκ. κ. Γ. Α. Ρήγα. (Αὐτόθι, σ. 93—95.)

» » Τὸ πρῶτο διήγημα [τοῦ Παπαδιαμάντη]. (Αὐτόθι, σ. 101—104.)

» » Τὰ ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη συγκεντρωμένα καὶ φροντισμένα μὲ πρόλογο καὶ σημειώσεις. (Αὐτόθι, σ. 117—139.)

Βαμβακίδη Ι. Σύμμεικτα ἐξ Οἰνόης. (Ἀρχεῖον Πόντου, τ. 11, σ. 61—96.)

Βασδραβέλλη Ι. Κ. Ἡ ἱστορία καὶ ἡ τέχνη τῆς Μοσχοπόλεως. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 203—204.)

Βαφείδου Νικ. Τὸ Πεντάζωνον καὶ τὰ Πηγαδίτσια Διδυμοτείχου. (Θρακικά, τ. 15, σ. 178—180.)

Βέη Ν. Α. Ὁ Φερδινάνδος Γρηγορόβιος καὶ αἱ ἐντυπώσεις αὐτοῦ ἐξ Ἑλλάδος. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 378—384.)

Βέη Ν. Α. Αἱ ἀθηναϊκαὶ μελέται τοῦ Φερδινάνδου Γρηγοροβίου κατὰ τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ πρὸς τὸν Hermann von Thile. (Αὐτόθι, σ. 482—486· τ. 29, σ. 530—536.)
» » Ἡ «Χρονολογία» Κυριακοῦ Μελιρρύτου καὶ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς—Φερραῖος καὶ οἱ συνεργάται αὐτοῦ. (Αὐτόθι, τ. 30, σ. 649—656.)
» » Ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Βιενναίας «Ἐφημερίδος» περὶ Ρήγα Βε- Βελεστινλῆ—Φεραίου καὶ τῶν συνεργατῶν αὐτοῦ. (Αὐτόθι, σ. 790—795.)
» » Ρωμανὸς ὁ Μελῳδὸς καὶ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. (Αὐτόθι. Χριστ. 1941, σ. 29—33.)
Βισβίζη Ι. Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν μέχρι Καποδιστρίου μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων. Ἀθῆναι 1941. Σελ. 560.
Βολίδου Θεμ. Ὁ μέγας παπυρολόγος τῆς Βιέννης Κάρολος Βέσσελυ (Carl Wessely). Συμπλήρωσις βιβλιογραφίας τῶν ἔργων του καὶ ὁ ἀδίκως ἀπολεσθεὶς διὰ τὴν Ἑλλάδα θησαυρὸς τῶν παπύρων αὐτοῦ. (Ἐπιστημονικὸν μνημόσυνον Γεωργίου Γαρδίκα, σ. 105—122.)
Βουραζέλη Ἑλένης. Ἀρχιπέλαγος—Αἰγαῖον πέλαγος. Ἀθῆναι 1941. Σελ. 82.
Γὰδ Ὑακίνθου. Μεγάλη κατήχησις. Δογματικὴ—Ἠθική. Μέρη Α' καὶ Β'. Ἐν Ἀθήναις 1940—41. Σελ. 131 καὶ 101.
Γενεράλι Ε. Γ. Ἡ ἱερὰ μονὴ τῶν Ἀσωμάτων τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου Κρήτης. (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 1—87.)
Γεωργακᾶ Δ. Γλωσσικά. (Ἀθηνᾶ, τ. 51 [1941], σ. 66—72.)
» » Ἐτυμολογικὰ καὶ σημασιολογικά. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον, τ. 2, σ. 123—141.)
Γ(κάρου) Π. Τὸ τάγμα τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὰς Κυκλάδας. (Ἐφημ. Καθολική, ἔτ. ΙΔ', ἀρ. φ. 487, σ. 3.)
» » Τέσσαρες ἐπιφανεῖς Χῖοι ἑνωτικοί. (Αὐτόθι, φ. 485, σ. 4.)
» » Ἡ διπλωματικὴ δρᾶσις δύο μεγάλων Ἑλλήνων καθολικῶν. (Αὐτόθι, ἀρ. 491, σ. 4.)
Γκίνη Δ.—Μέξα Β. Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1860—1863. Τόμος Β' (11ος πραγματειῶν Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν). Ἀθῆναι 1941 Σελ. 500.
Γριτσοπούλου Τάσου. Ὀλίγα περὶ Τσοπανάκου. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 465—466.)
» » Περὶ τὸν Λακεδαιμονίας Κυπριανόν. (Σπαρτιατικὰ Χρονικά. τ. 5, σ. 23.)
Δαμαλᾶ Ν. Μ. Ἑρμηνεία εἰς τὴν καινὴν διαθήκην. Τόμ. Α'. Ἀθῆναι 1940. Σελ. 756.
Δεπούντη Λουκιανοῦ. Βικεντίου Δαμοδοῦ ἀνέκδοτος δογματική. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἔτ. ΚΕ', σ. 212—219.)
Δημαρᾶ Κ. Θ. Ἡ «ἀνέκδοτη» ἐπιστολὴ του Κοραῆ. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 113—114.)
Δημητράτου Π. «Καὶ στὴν Πόλη σιμιτζῆς». (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 309.)
Δημοτικιστοῦ Φιλολόγου. Ἡ Δημοτικὴ στὰ ἐπιστημονικὰ κείμενα. (Νέα Ἑστία, τ. 30, σ. 831—832.)
Δραγούμη Φ. Σελίδες ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιο τοῦ Δραγούμη. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 224—234.)

Δυοβουνιώτου Κ. Ἐγκύκλιοι καὶ ἔγγραφα ἀποκείμενα ἐν τῷ ἀρχείῳ τοῦ Ἀρχιερ. Ἐπιτρόπου Κιμώλου. (Ἐκκλησία, τ. ΙΘ', σ. 77—79.)
Ἐξάρχου Βασ. Πρακτικὰ λειτουργικὰ ζητήματα. (Ἐκκλησία, τ. ΙΘ', σ. 5—6.)
Ζ. Διάφορα Λαογραφικὰ Σαμακοβίου. (Θρακικά, τ. 15, σ. 322—331, 394· τ. 16, σ. 311—324.)
Ζερβοῦ Κωνστ. Πρωτοπρεσβυτέρου. Περιγραφὴ χειρογράφου. (Ἐκκλησία, τ. ΙΘ', σ. 69—70.)
Ζήση Ε. Παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις Αὐδημίου. (Θρακικά, τ. 15, σ. 297 305.)
» » Παιχνίδια Αὐδημίου. (Αὐτόθι, σ. 306—317.)
» » Τοπωνυμικὰ καὶ διάφορα Αὐδημίου. (Αὐτόθι, σ. 392—393.)
» » Γλωσσάριον Αὐδημίου. (Αὐτόθι, τ. 16, σ. 325—334.)
Ζώη Λ. Χ. Ἡ πρώτη φορολογία ἐπὶ τοῦ χαρτοσήμου. (Αἱ Μοῦσαι, τ. 49, τεῦχ. Ἰαν.—Μάρτ. 1941, σ. 8—9.)
» » Κρητικὰ σημειώματα. (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 107—113.)
Ζώρα Γ. Ὁ Κάλβος καὶ οἱ σπουδές του. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 487—490.)
Θεοτοκᾶ Γ. Ἡ λογοτεχνικὴ σημασία τῆς μορφῆς τοῦ ἔργου τοῦ Ἴωνος Δραγούμη. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 243—251.)
» » Ὁ στρατηγὸς Μακρυγιάννης. (Αὐτόθι, τ. 30, σ. 714—723.)
Θεοτόκη Σ. Μ. Τὰ καπιτουλάρια τῆς βενετοκρατουμένης Κρήτης 1298—1500. (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 114—175.)
Θεοφανείδου Β. Δ. Ἐνετικὰ καὶ τουρκικὰ μνημεῖα δυτικῆς Κρήτης. (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 96—106.)
Ἰεζεκιὴλ Μητροπ. Θεσσαλιώτιδος. Νηστεία ἐν τῇ Πεντηκοστῇ. (Ἐκκλησία, τ. ΙΘ' σ. 18—20.)
» » Ὁ πνευματικὸς πατήρ. (Αὐτόθι, σ. 26—27.)
» » Καινοτομίαι ἐν τῷ ἱερῷ κλήρῳ. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἔτ. ΚΕ', σ. 76—78.)
Ἱεροθέου Μητροπ. Αἰτωλοακαρνανίας. Εἶναι ὁ πνευματικὸς δικαστής; (Ἐκκλησία, τ. ΙΘ', σ. 58—60.)
Ἰωαννίδου Βασ. Ἡ περὶ θείας χάριτος διδασκαλία τῆς Καινῆς Διαθήκης. (Θεολογία, τ. 18. σ. 197—257.)
Καλαντζῆ Κ. Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης στὴ σχολὴ τῶν βασιλικῶν ἀκολούθων. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 200—202.)
Καλογεροπούλου Δ. Τὸ Ἀράκλωβον, ἡ ἐτυμολογία του καὶ ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῆς θέσεώς του. (Σπαρτιατικὰ Χρονικά, τ. 5, σ. 18—20.)
» » Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Πελοποννήσου 1204—1715. (Αὐτόθι, σ. 35 καὶ 36.)
Καλονάρου Π. Π. Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτας. Τὰ ἔμμετρα κείμενα Ἀθηνῶν, Κρυπτοφέρρης καὶ Ἐσκοριάλ. Τόμος πρῶτος. Ἀθῆναι 1941. Σελ. νστ'+272.
Καλύβα Χρ. Τὰ ὅπλα τῆς ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1941. Σελ. 182.
Καμπούρογλου Δ. Γρ. Δωρόθεος ὁ Πρώϊος, μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως (1813—1821). (Θρακικά, τ. 16, σ. 399.)

Κανελλοπούλου Π. 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἢ τὸ Βυζάντιο ὡς ἀνάμνηση. (Νέα 'Εστία, τ. 30. Χριστ. 1941, σ. 36—37.)
Καραγάτση Μ. 'Εωθινὸν εἰς τὴν Σκίαθον. (Νέα 'Εστία, τ. 30, Χριστ. 1941, σ. 89—92.)
Καρπαθίου 'Εμμ. 'Αρχιμ. Μοναστήρια ἐν Νάξῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. ('Εκκλησία, τ. ΙΘ', σ. 82—83.)
» » Φύσις καὶ ἔννοια τῆς πατρότητος παρὰ τῷ πνευματικῷ. (Αὐτόθι, σ. 6. 12.)
Κιρμιζάκη 'Αγλαΐας. Παραμύθια καὶ προλήψεις δυτικῆς Κρήτης. ('Επετηρὶς 'Εταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 196—205.)
Κολαξιζέλη Στρατῆ. Τὸ βασιλικὸ φερμάνι τοῦ σουλτάνου Μουσταφὰ Β'. ('Αγία Σιών, ἔτ. Δ', σ. 5—12.)
Κορδάτου Γιάννη. 'Ο πατριώτης καὶ ὁ πολιτικός ("Ιων Δραγούμης). (Νέα 'Εστία, τ. 29, σ. 258—260.)
Κουγέα Σ. Β. 'Ανέκδοτον πόνημα Α. Λασκαράτου. (Νέα 'Εστία, τ. 30, σ. 587—600.)
Κριαρᾶ Ε. Κριτικὰ καὶ λεξιλογικὰ εἰς τὰ «'Ερωτοπαίγνια». ('Αθηνᾶ, τ. 51, σ. 5—14.)
» » 'Ανέκδοτος κατάλογος ἱεραρχῶν Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ 'Ιθάκης. ('Επετηρὶς Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, τ. 2, σ. 3—19.)
» » 'Η Ρίμα θρηνητικὴ τοῦ 'Ιωάννου Πικατόρου. (Αὐτόθι, σ. 20—72.)
Λαμπουσιάδου Γ. 'Οδοιπορικόν. (Θρακικά, τ. 15, σ. 99—134· τ. 16, σ. 83—88.)
Λάσκαρη Ν. Ι. 'Η «ἀνέκδοτη» ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ. (Νέα 'Εστία, τ. 29, σ. 113.)
» » Τὸ νεοελληνικὸν θέατρον ἐν Κωνσταντινουπόλει (1858—1863.) (Αὐτόθι, τ. 30, σ. 541—543, 611—613, 670—672, 735—738, 812—816.)
Λιουδάκη Μαρίας. Κρητικὰ τραγούδια. ('Επετηρὶς 'Εταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 213—235.)
Λουκάτου Δ. Σ. Τὸ λαογραφικὸ στοιχεῖο στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. (Νέα 'Εστία, τ. 30, Χριστ. 1941, σ. 60—63.)
Μαζαράκη Αἰνιᾶνος Κ. 'Απομνημονεύματα πολέμου 1912—1913. 'Αθῆναι 1941· Σελ. 40.
Μαλακάση Μ. 'Αναμνήσεις ἀπὸ τὸ παλαιότερο Παρίσι—Moréas. (Νέα 'Εστία, τ. 29, σ. 294—295.)
Μανίκη Α. Ν. Κατάπλους ἀμερικανικῆς μοίρας εἰς Ναύπλιον τὸ 1825. (Νέα 'Εστία, τ. 29, σ. 341—343.)
Μαυρομιχάλη Σ. Δ. 'Η ἀπελευθέρωσις τῆς 'Αλεξανδρουπόλεως. (Θρακικά, τ. 16, 366—371.)
Μαυρομμάτη Κ. «Καὶ στὴν Πόλη σιμιτζῆς». (Νέα 'Εστία, τ. 29, σ. 425.)
Μελανοφρύδου Π. Παιγνίδια Χαλδίας. ('Αρχεῖον Πόντου, τ. 11, σ. 97—107.)
Μητσοπούλου Π. 'Η νομικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μορφὴ τοῦ γάμου. 'Αθῆναι 1941. Σελ. 84.
Μιχαλοπούλου Φάνη. Μοσχόπολις, αἱ νέαι 'Αθῆναι τῆς τουρκοκρατίας (1500—1769) : 'Η ἵδρυσις τῆς πόλεως—Πνευματικὴ κίνησις—'Η οἰκοδομικὴ καὶ ἡ τέχνη τῆς Μοσχοπόλεως—'Η ἐγκατάλειψη τῆς

πόλεως. (Νέα 'Εστία, τ. 28, Χριστ. 1940, σ. 11—23· τ. 29, σ. 105—112.)
Μιχαλοπούλου Φάνη. Χιμάρα, κοιτίδα τοῦ ἀνατολικοῦ ἁρματολισμοῦ (1400—1821). (Αὐτόθι, 176—179.)
Μουτζούρη Ι. 'Η Λώβη καὶ τὸ Λωβοχώρι Πλωμαρίου.('Ο Ποιμήν, ἔτ. Θ', σ. 84—88, 103—108.)
Μπαλάνου Δ. Σ. 'Η σύγχρονος κοινωνία καὶ τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα. (Νέα 'Εστία, τ. 28, Χριστ. 1940, σελ. 36—40.)
» » 'Η παλαιὰ διαθήκη περὶ πολέμου. (Αὐτόθι, τ. 29, σ. 371—373.)
Μπελλαρᾶ Ν. Τὸ 'Ελύμνιον (Εὐβοίας). 'Αθῆναι 1941. Σελ. 230.
Μπενάκη 'Αλεξ. Τὰ 75 χρόνια τῆς «Πάπισσας 'Ιωάννας». "Ενα ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Ροΐδη. (Νέα 'Εστία, τ. 30, σ. 832—833.)
Μπίρη Κ. Η. 'Ο Κλέντσε στὰς 'Αθήνας. (Νέα 'Εστία, τ. 28, Χριστ. 1940, σ. 48—55.)
Ξύδη Θ. Οὐσιαστικὸ καὶ ἐπίθετο. (Νέα 'Εστία, τ. 29, σ. 513—514.)
'Ορλάνδου Α. Κ. Τὸ παραλαύριον τῆς Παναγίας. ('Αρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς 'Ελλάδος, τ. 5, σ. 107—118.)
» » Γλυπτὰ τοῦ μουσείου Θηβῶν. (Αὐτόθι, σ. 119—143.)
» » 'Η ἁγ. Φωτεινὴ τῶν Θηβῶν. (Αὐτόθι, σ. 144—147.)
» » Δύο βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι παρὰ τὸ Κακοσάλεσι. (Αὐτόθι, σ. 148—152.)
» » 'Η μητρόπολις τῶν Σερρῶν. (Αὐτόθι, σ. 153—166.)
» » Σταχυολογήματα ἐκ μονῶν τῆς Πίνδου. (Αὐτόθι, σ. 167—197.)
» » 'Αθηναϊκὸν ἀρχοντόσπιτο ἐπὶ Τουρκοκρατίας. (Αὐτόθι, σ. 198—205.)
» » 'Εργασίαι ἀναστηλώσεως μεσαιωνικῶν μνημείων. (Αὐτόθι, σ. 206—213.)
Παπαδάκη - Κασσιέρη Εἰρ. Τραγούδια καὶ αἰνίγματα Πλάκας 'Αποκορώνου. ('Επετηρὶς 'Εταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 206—212.)
Παπαδοπούλου Α. Α. 'Επιρρήματα εἰς - α. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον, τ. 2, σ. 3—74.)
Παπαδοπούλου 'Αντ. 'Η ποντιακὴ λύρα. ('Η Συζήτησις, Φεβρ. 1941, σ. 36.)
Παπαδοπούλου Δ. (Σταυριώτου). Ποικίλα ᾄσματα τοῦ χωρίου Σταυρίν. ('Αρχεῖον Πόντου, τ. 11, σ. 25—60.)
Παπαδοπούλου Χρυσοστ. † Πότε ἐγεννήθη ὁ Χριστός ; ('Εκκλησία, τ. 19, σ. 194—198.)
» » 'Ερμηνεία εἰς τὴν καθολικὴν ἐπιστολὴν 'Ιακώβου. ('Ο Ποιμήν, τ. 9, σ. 6—11, 61—66, 91—94, 114—121.)
» » Πρώτη περίοδος εἰκονομαχίας. ('Αγία Σιών, τ. 4, σ. 2—5.)
» » 'Ο ἅγιος Γεράσιμος «ὁ νέος» ἀσκητὴς Κεφαλληνίας 1509— 15 Αὐγούστου 1579. (Θεολογία, τ. 18, σ. 5—27.)
Παπατζώνη Τ. Κ. Τὰ σκιαθίτικά μου. (Νέα 'Εστία, τ. 30, Χριστ. 1941, σ. 82—84.)
Παράσχου Κλ. "Ανθρωπος τοῦ καιροῦ μας ("Ιων Δραγούμης). (Νέα 'Εστία, τ. 29, σ. 238—242.)
Πετράκη Β. - Σαραντῆ Μ. Περιγραφὴ τῆς 'Αδριανουπόλεως ἀπὸ τὸν 'Εβλιγιᾶ Τσελεμπῆν. (Θρακικά, τ. 15, σ. 5—54.)
Πολίτου Λ. Γράμματα τοῦ Σολωμοῦ καὶ τῆς μητέρας του. (Νέα 'Εστία, τ. 29, σ. 440—444, 500—504· τ. 30, σ. 544—546, 614—619.)

Ποταμιάνου Γερ. Παλαιογραφικά. (Ἐκκλησία, τ. 19, σ. 29—30.)

Πρεβελάκη Μ. Γ. Στεφάνου Ξανθουδίδου ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι περὶ τοῦ τάφου Γεωργίου Χορτάτζη παρὰ τὴν μονὴν τῶν Ἀσωμάτων. (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 88—95.)

Πρεβελάκη Π. Ὁ Γκρέκο στὴ Ρώμη. Ἀθῆναι 1941. Σελ. 176+72 εἰκόνες.

» » Περὶ Θεοτοκοπούλου. (Νέα Ἑστία, τ. 30, σ. 694—703.)

Ροδᾶ Μιχ. Μεσολόγγι—1826. (Νέα Ἑστία, τ. 30, σ. 537—540.)

Ρούσσου Βασ. Ἥρωες τοῦ χριστιανισμοῦ, Βίοι ἁγίων δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, Φεβρουάριος. Ἀθῆναι 1941. Σελ. 222.

» » Ἥρωες τοῦ χριστιανισμοῦ, Βίοι ἁγίων δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, Μάρτιος. Ἀθῆναι 1941, Σελ. 232.

Ρωμαίου Κ. Περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως «Χανιά». (Ἀθηνᾶ 51 [1941], 95—124.)

» » Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς νήσου Σκιάθου καὶ οἱ διάλογοι τοῦ Παπαδιαμάντη. (Νέα Ἑστία, τ. 30, Χριστ. 1941, σ. 64—70.)

Σακελαρίου Χ. 50 ἑλληνικοὶ χοροί. Ἀθῆναι 1941.

Σαμοθράκη Α. Θ. Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἐν Αἴνῳ. (Θρακικά, τ. 15, σ. 148—150.)

» » Ἄγνωστοι σελίδες ἐκ τῆς συγχρόνου ἱστορίας τῆς πόλεως Αἴνου. (Αὐτόθι, σ. 151—152.)

» » Δωρόθεος ὁ Πρώϊος μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως (1813—1821) καὶ ἡ πνευματικὴ κίνησις αὐτῆς, (Αὐτόθι, σ. 153—162.)

» » Νικόλαος Β. Φαρδὺς (ὁ Σαμόθραξ). (Αὐτόθι, τ. 16, σ. 414—417.)

Σγουρίτσα Ἀγησιλ. Ἕνα πρωῒ σὲ μιὰ στρούγκα στὸ Βασαρᾶ. (Σπαρτιατικὰ Χρονικά, τ. 4, σ. 30—31, τ. 5, σ. 48. 49.)

Σήφακα Γ. Α. Σελίδες ἐκ τῆς Κρητικῆς ἱστορίας. (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 176—195.)

Σιδέρη Γιάννη. Ὁ Σαίξπηρ στὴν Ἑλλάδα. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 46—59, 98—100, 195—197.)

Σικελιανοῦ Α. Ἴων Δραγούμης. (Νέα Ἑστία, τ, 29, 214—220.)

Σκίπη Σ. Ἀπὸ τὰ «Νέα Κάλβεια μέτρα» [στὸν Παπαδιαμάντη]. (Νέα Ἑστία, τ. 30, Χριστ. 1941, σ. 78.)

Σουμελίδου Γ. Εὐγενίου Βούλγαρι : Σχεδίασμα περὶ Ζιχῶν καὶ Τζέχων. (Ἀρχεῖον Πόντου, τ. 11, σ. 3—24.)

Σουρῆ Γ. Τὰ ἅπαντα, τόμ. α', ἐκδ. δ'. Εἰσαγωγὴ — σημειώσεις Ι. Ζερβοῦ. Ἀθῆναι, 1941. Σελ. 320.

Σταμίρη Γ. Μητροπολῖται Λακεδαιμονίας κατὰ τὰ ἔτη 1674—1720. (Σπαρτιατικὰ Χρονικά, τ. 5, σ. 43—45.)

Σταμούλη Α. Α. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἀδριανουπόλεως. (Θρακικά, τ. 15, σ. 163—177.)

» » Ταξείδια εἰς τὴν Θράκην. (Αὐτόθι, τ. 16, σ. 65—82.)

» » Τοπωνύμια ἐπαρχίας Σηλυβρίας. (Αὐτόθι, σ. 306—310.)

Σταμούλη - Σαραντῆ Ἐλπ. Ἀπὸ τὰ παραμύθια τῆς Θράκης. (Θρακικά, τ. 15, σ. 332—365· τ. 16, σ. 89—190.)

Στεφανίδου Β. Κ. Ἱστορικαὶ διορθώσεις εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Σωκράτους. (Θεολογία, τ. 18, σ. 59—75.)

Συλλόγου «Βιτζέντζος Κορνάρος». Αἰνίγματα ἐκ Σητείας. (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 4, σ. 236—240.)

Σωτηρίου Γ. Α. Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ. (Θεολογία, τ. 18, σ. 76—100.)

Ταρσούλη Ἀθηνᾶς. Ἑλληνικὲς φορεσιές. Ἀθῆναι 1941 [65 ἔγχρωμοι πίνακες ἐνδυμασιῶν Ἀττικῆς, Ρούμελης, Εὐβοίας, Θεσσαλίας, Ἠπείρου, Μακεδονίας καὶ Θράκης.]

Τερζάκη Α. Π. Σ. Δέλτα. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 421—422.)

Ταρτζάνου Ἀχιλλ. Γεώργιος Ν. Χατζιδάκης. (Νέα Ἑστία, τ. 30, σ. 524—529.)

Τζιάτζιου Ε. Στ. Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδαμ. Κοραῆ. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 75.)

» » Ἡ «ἀνέκδοτη» ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδαμ. Κοραῆ. (Αὐτόθι, σ. 308-309.)

Τούμπα Ἠσαΐα. Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν. (Ἐφημ. Καθολική, ἔτ. 14, ἀρ. φ. 490, σ. 3 καὶ 4.)

Τρεμπέλα Π. Ν. Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστρων καὶ τοῦ γάμου. (Θεολογία, τ. 18, σ. 101—196.)

Τριβόλη Διον. Eutropius historicus καὶ οἱ Ἕλληνες μεταφράσται τοῦ breviarium ab urbe condita. Ἀθῆναι 1941. Σελ. 194+θ'.

Τρόβα Δ. Α. Στὴν πατρίδα τοῦ Καμπούρογλου. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 416—420.)

Τσομάκα Ἑλένης. Διάφορα ἐκ Κεσσάνης. (Θρακικά, τ. 15, σ. 318—321.)

Φάβη Β. Ἀντιπαρατηρήσεις, (Ἀθηνᾶ 51 [1941], 55—56.)

» » Μετάθεσις καὶ ἀντιμετάθεσις φθόγγων. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον, τ. 2, σ. 75—122.)

» » Μνημόσυνος λόγος εἰς Γεώργιον Ν, Χατζιδάκιν. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1941. Σελ. 41 [Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης ἀριθμ. δημ. 141.]

Φραγκούλα Ι. Τρία ἱστορικὰ σημειώματα περὶ Ἄρτης. (Ἐκκλησία, σ. 83—85.)

Φυτράκη Ἀνδρ. Τὸ μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρων. (Ὁ Ποιμήν, ἔτ. 9, σ. 11—16.)

Χάρη Π. Ἕνας γνήσιος ἑλληνολάτρης. (Ἴων Δραγούμης). (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 213.)

Χατζημιχάλη Α. Ἡ Ἤπειρος (τέχνες καὶ ἐμπόριο). (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 14—17.)

Χατζιδάκη Ν. «Ἡ χερσόνησο ποὺ δὲν ἔχει ἀπαρέμφατο.» (Νέα Ἑστία, τ. 30, σ. 767.)

» » Γεώργιος Ν. Χατζιδάκης (1848—1941). (Νέα Ἑστία, τ. 30, σ. 777—779.)

Χουρμουζιάδου Κ. Γ. Τὸ Τσακήλι τῶν Μετρῶν. (Θρακικά, τ. 15, σ. 181—296.)

» » Παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις Πετροχωρίου (Τσακηλίου) Μετρῶν. (Θρακικά, τ. 16, σ. 191—266.)

Χουρμουζίου Αἰμ. Ἡ γλῶσσα τοῦ Δραγούμη. (Νέα Ἑστία, τ. 29, σ. 266—267.)

ΤΑ ΥΠΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1941 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Φίλοι ἑταῖροι,

Καὶ κατὰ τὸ 1941 ἐπέπρωτο βαρὺν νὰ πληρώσῃ τὸν φόρον της εἰς τὸν Χάρωνα ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία· ἐκλεκτοὶ καὶ ἀγαπητοὶ ἑταῖροι ἡμῶν, τὸν μάταιον ἐγκαταλιπόντες κόσμον, ἀπῆλθον πρὸς τὴν αἰωνιότητα εἰς πένθος βαρὺ βυθίσαντες ἡμᾶς.

Ἐν πρώτοις εἴχομεν τὸ ἀτύχημα νὰ χάσωμεν τὸν ἐπίτιμον ἡμῶν ἑταῖρον καὶ τέως καθηγητὴν τοῦ ἐν Leiden τῆς Ὁλλανδίας Πανεπιστημίου Dir Χριστιανὸν Hesseling, ἄνδρα καταναλώσαντα ὅλον τὸν βίον του—καὶ ὁ Θεὸς ἐπέτρεψεν, ἵνα ζήσῃ ὑπὲρ τὰ ὀγδοήκοντα ἔτη—εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἀρχαίου, ἀλλὰ κυρίως τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Βαθὺς γνώστης τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν ὀξύτητα τῆς παρατηρήσεως, κατώρθωσε νὰ διελευκάνῃ πολλὰ σημεῖα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἡμῶν βίου καὶ πολιτισμοῦ, καὶ νὰ προσφέρῃ ἀξιολογωτάτην συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τῆς ὁποίας παρηκολούθει τὰς φάσεις κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους μετ' ἰδιαιτέρας ἀγάπης, ἐνδιατρίβων περὶ ἐπιστημονικὰ ζητήματα εἰς τὴν Νεοελληνικὴν γλῶσσαν ἀναφερόμενα.

Τὰ ἔργα τοῦ μεταστάντος, δεικνύοντα τὴν εὐρύτητα τῶν γνώσεων αὐτοῦ καὶ τὸ πολλαπλοῦν ἐνδιαφέρον του, εἶναι πολυάριθμα. Ἐκ τούτων τὰς ἡμετέρας σπουδὰς ἐνδιαφέρουσι γλωσσικαὶ μελέται του, οἷαι αἱ: 1) Essai historique sur l'infinitif grec, 2) Personalpronomen der ersten und zweiten Person im Mittelgriechischen, 3) Quelques observations sur l'emploi et l'histoire du participe Grec, 4) Zu den germanischen Elementen des Neugriechischen, 5) Les mots maritimes empruntés par le grec aux langes Romanes, ὡς καὶ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Βυζαντινὴν φιλολογίαν, τὴν Λαογραφίαν καὶ τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμόν, ἐν αἷς μνημονευτέαι αἱ ἑξῆς: 1) Charos, ein Beitrag zur Kenntnis des neugriechischen Volksglaubens, 2) Συλλογὴ Ἑλληνικῶν παροιμιῶν ὑπὸ Leveno Warner, μελέτη ἐκδοθεῖσα ἐν τῷ Β'. τόμῳ τῶν παροιμιῶν τοῦ ἀοιδίμου Νικολάου Πολίτου, 3) Essai sur la civilisation Byzantine, ἔργον μεταφρασθὲν καὶ εἰς

τὴν Ἑλληνικὴν ἐν τῇ σειρᾷ τοῦ Συλλόγου τῶν ὠφελίμων βιβλίων, 4) Poèmes Prodromiques en Grec vulgaire, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Hubert Pernot, ἔργον ἐν ᾧ ἔχουσι ληφθῆ ὑπ' ὄψιν τὰ διάφορα μέχρι τῆς τῆς ἐκδόσεώς του γνωστὰ χειρόγραφα τὰ περιέχοντα Προδρόμεια ποιήματα, 5) Le Roman de Digenis Akritas d'après le manuscrit de Madrid ἐκδιδομένον ἐν τῷ Γ'. τόμῳ τοῦ ἡμετέρου περιοδικοῦ Λαογραφίας, 6) Le Roman de Phlorios et Platzia Phlore, 7) L'Achilleide byzantine, 8) Le plus ancienne redaction du poème epique sur Digenis Akritas, 9) Le Charon byzantin, 10) Ἐρωτοπαίγνια, ἐν συνεργασίᾳ πάλιν μετὰ τοῦ Καθηγητοῦ Hubert Pernot, 11) Euripides Alcestis en de Volkspoëzie, 12) Kallikantzari, 13) Hip(p)okras καὶ τέλος Histoire de la litterature Grecque moderne, ἵνα ἐλάχιστα τῶν ἔργων τοῦ μεταστάντος ἀναφέρωμεν.

Διὰ τοῦ θανάτου τοῦ καθηγητοῦ Hesseling ἡ Ὁλλανδία ἔχασεν ἕνα τῶν ἐκλεκτοτέρων ἐρευνητῶν της, ἡ Βυζαντινολογία καὶ αἱ νεοελληνικαὶ σποδαὶ τὸν βαθὺν ἐρευνητήν των, ἡ Ἑλλὰς τὸν θερμὸν φιλέλληνα καὶ ἡ κοινωνία καθ' ὅλου τὸν ἄνθρωπον.

Ἐθρηνήσαμεν ἐπ' ἴσης, φίλοι ἑταῖροι, τὴν ἀπώλειαν παλαιοῦ καὶ ἐκλεκτοῦ ἑταίρου ἡμῶν, τοῦ Ἀλεξάνδρου Παχνοῦ. Ὁ μεταστάς, πτυχιοῦχος τῆς Θεολογίας, ἐνωρὶς προσειλκύσθη ὑπὸ τῆς πολιτικῆς Παρὰ ταῦτα, ἐν μέσῳ τῶν πολιτικῶν του ἀσχολιῶν, δὲν ἐλησμόνησε τὸν ἐπιστήμονα ὡς δεικνύουσιν αἱ ἑξῆς μελέται του δημοσιευθεῖσαι ἐν τοῖς Χιακοῖς Χρονικοῖς 1) Χιακὰ σημειώματα, 2) Τὸ Χιακὸν ἐμπορικὸν ναυτικὸν καὶ 3) Μελέτιος ὁ Πηγᾶς καὶ οἱ ἐν Χίῳ Ἰησουῖται. Οὐδ' ὑπῆρξε μικρότερον τὸ ἐνδιαφέρον του ὑπὲρ τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν καὶ ὑπὲρ τῆς προόδου τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας μετ' ἰδιαιτέρου ζήλου παρηκολούθει τὰς ἐργασίας

Εἰς τὸν τάφον ἠκολούθησε τὸν Παχνὸν καὶ ἕτερος συμπολίτης του καὶ πολύτιμον τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν μέλος, ὁ Δημήτριος Πετροκόκκινος. Ὁ μεταστάς, περὶ τὸν κερδῷον κατ' ἀρχὰς ἀσχοληθεὶς Ἑρμῆν, μετὰ τὴν ἐκ τοῦ ἐμπορίου ἀπομάκρυνσίν του, συντόνως ἐπεδόθη εἰς ἐπιστημονικὰς ἐρεύνας ἀσχοληθεὶς ἰδιαιτέρως περὶ ἱστορικὰς μελέτας καὶ μάλιστα μὲ τὴν Χίον σχετιζομένας. Ἐκ τῶν μελετῶν του μνημονευτέαι αἱ ἑξῆς: 1) Χῖος διπλωμάτης κατὰ τὸν ΙΣΤ'. αἰῶνα, 2) Τρεῖς γενεαὶ Χίων εἰς τὸ Ἀμερικανικὸν πολεμικὸν ναυτικόν, 3) Οἱ ξένοι περὶ Χίου, 4) Τὰ παλαιὰ ἀρχοντικὰ γένη τῆς Χίου καὶ 2) Καθολικοὶ ἐν Χίῳ.

Ὁ ἀοίδιμος ἀνὴρ κατέγινε καὶ μὲ τὴν οἰκοσημολογίαν γενόμενος μετ' ἄλλων ὁμοϊδεατῶν του, τῶν μακαριτῶν Γεωργίου Τιπάλδου καὶ Ραγκαβῆ συντάκτης εἰδικοῦ λεξικοῦ τῶν ἐραλδικῶν ὅρων.

Μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ λύπη ἡμῶν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῶν δύο ἀδελφῶν

Ἀλεξάνδρας Χωρέμη καὶ Πηνελόπης Δέλτα, αἵτινες ἀμέριστον τὴν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν αὐτῶν ὑποστήριξιν παρεῖχον εἰς τὴν ἡμετέραν Ἑταιρείαν καὶ ὧν ἡ δευτέρα καὶ ἔργα σχετικὰ μὲ τὸν Βυζαντινὸν κόσμον ἔγραψεν ἐπιδιώκουσα ν' ἀναπαραστήσῃ μίαν περίοδον τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ βίου.

Πιστὸν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἑταιρείας μέλος καὶ πολυτίμους εἰς αὐτὴν προσενεγκὸν ὑπηρεσίας διὰ τοῦ εἰς αὐτὸν μετ' ἄλλων μελῶν ἀνατιθεμένου ἐλέγχου τῶν οἰκονομικῶν της, ὁ Γεώργιος Στυλιανόπουλλος, ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν.

Καὶ ὁ θλιβερὸς κατάλογος συνεχίζεται. Τῆς συγγενείας ἡμῶν ἀπεσπάσθησαν καὶ ἄλλα προσφιλῆ ἡμῶν μέλη, ἡ δικηγόρος Εὔχαρις Πετρίδου, γυνὴ σεμνὴ καὶ μετ' ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος παρακολουθοῦσα τὴν ἐξέλιξιν παρ' ἡμῖν τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν ὡς καὶ οἱ ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἑταιρείας ἀμέριστον τὴν ἠθικήν των ὑποστήριξιν εἰς αὐτὴν παρασχόντες ἀοίδιμοι Παναγιώτης Δρίτσας, Ἔσλιν Καλλίστη καὶ Ἀνδρέας Λεούσης.

Εὐγνώμονες πρὸς πάντας τοὺς ἀπελθόντας ἑταίρους διὰ τὰς πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ἡμῶν παρασχεθείσας ὑπηρεσίας των, ἀγήρω θὰ διατηρήσωμεν τὴν μνήμην αὐτῶν.

Εἰς ἀντιστάθμισμα τῶν ἀπωλειῶν αὐτῶν ἐνεγράφησαν κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος τέσσαρα τακτικὰ μέλη καὶ ἓν ἀντεπιστέλλον.

Παρὰ τὰς δυσχερεῖς οἰκονομικὰς περιστάσεις, ὑφ' ἃς εὑρέθη τὸ κράτος ἡμῶν, τὸ Δ. Συμβούλιον ἔκρινεν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐξακολουθήσῃ ἡ ἔκδοσις τῆς Ἐπετηρίδος, ὁ ΙΖ'. τόμος τῆς ὁποίας ἐλπίζομεν ὅτι δὲν θὰ βραδύνῃ νὰ τεθῇ εἰς κυκλοφορίαν.

Ἡ Ἑταιρεία λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν τὰς περιστάσεις, οὔτε διαλέξεις οὔτε ἐκδρομὰς ἔκαμε διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον δὲν ἐτέλεσε καὶ τὸ ἐτήσιον ἐπὶ τῇ ἁλώσει μνημόσυνον.

Ἡ ἀνταλλαγὴ τοῦ ἡμετέρου περιοδικοῦ μὲ τὰ ξένα ὁμοειδῆ, ἕνεκα τοῦ πολέμου, δυστυχῶς, διεκόπη, ἀσήμαντος δ' ὑπῆρξε καὶ ἡ εἰς τὴν ἡμετέραν βιβλιοθήκην προσφορὰ βιβλίων. Ἡ Μυστακίδειος ὅμως βιβλιοθήκη ἐλειτούργησε κανονικῶς, πολλῶν λογίων χρησιμοποιησάντων τὰ πολύτιμα βιβλία αὐτῆς.

Αἱ ἐκ τῆς πωλήσεως τοῦ ΙΣΤ'. τόμου τῆς Ἐπετηρίδος εἰσπράξεις, ἀσθενήσαντος τοῦ κανονικοῦ τῆς Ἑταιρείας εἰσπράκτορος, δὲν ἐνηργήθησαν μεθ' ἧς ἄλλοτε ταχύτητος καὶ εἰς ἣν ἄλλοτε κλίμακα, πολλῶν ἐκ τῶν ἑταίρων παρακαλεσάντων, διὰ τὸ δυσχερὲς τῶν περιστάσεων, ν' ἀναβληθῇ ἡ διὰ τὸ 1941 εἴσπραξις τῶν συνδρομῶν των. Παρ' ὅλα ταῦτα, ὡς ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ κ. ταμίου θὰ φανῇ, αἱ εἰσπράξεις ἐκ συν-

δρομῶν καὶ πωλήσεως τόμων δὲν ὑστέρησαν κατὰ πολὺ τῶν τῶν προηγουμένων ἐτῶν.

Ἀφ' ἑτέρου καὶ αἱ ἐτήσιοι πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ἐπιχορηγήσεις ἢ διεκόπησαν ἢ ἀνεβλήθησαν. Οὕτω τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας δὲν μᾶς ἔδωκε τὴν ἐκ δέκα χιλιάδων δραχμῶν ἐτησίαν ἐπιχορήγησίν του διὰ τὸ 1940—1941, συγκατατεθέν, κατόπιν ἐνεργειῶν, νὰ τὴν ἐπαναλάβῃ διὰ τὸ 1941—1942. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος διέκοψεν ἐπ' ἴσης τὴν ἐκ πέντε χιλιάδων δραχμῶν ἐτησίαν συμβολήν της ὡς καὶ ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος τὴν ἐκ δεκαπέντε χιλιάδων. Ὁ Δῆμος μόνον Πειραιῶς κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος προσέφερεν ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας, χάρις εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ τέως Δημάρχου καὶ μέλους τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν κ. Μιχαὴλ Μανούσκου, δραχμὰς εἰκοσιπέντε χιλιάδας, δι' ὃ καὶ ἐκηρύχθη ὁ Δῆμος Πειραιῶς μέγας τῆς Ἑταιρείας Εὐεργέτης.

Ὡς ἐννοοῦν οἱ κύριοι ἑταῖροι, τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας ἐπηρεάσθησαν κατὰ τὸ 1941, τὸ Δ. Συμβούλιον ὅμως δὲν ἀποθαρρύνεται· ἔχει στερρὰν ἀπόφασιν νὰ ἐντείνῃ τὰς προσπαθείας του διὰ τὴν οἰκονομικὴν τῆς Ἑταιρείας ἐνίσχυσιν καὶ εἶναι πεπεισμένον ὅτι θὰ ἐπέλθῃ βελτίωσις.

Τὰ βιβλία τῆς Ἑταιρείας, ὡς διαπιστοῖ ἡ ἔκθεσις τῆς ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς ἐτηρήθησαν ἐν πληρεστάτῃ τάξει, χάρις εἰς τὴν ἐγνωσμένην φροντίδα τοῦ τηροῦντος αὐτὰ κ. Θ. Γαλάνη.

Κατ' αὐτά, κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος 1941 αἱ συνολικαὶ ταμειακαὶ εἰσπράξεις ἀνῆλθον εἰς δραχμὰς 148.905 συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐκ δραχμῶν 8.200 ὑπολοίπου προηγουμένης χρήσεως τοῦ 1940. Αἱ πληρωμαὶ ἐν γένει συνεποσώθησαν εἰς δρ. 126.105· ἀφέθη οὕτω ὑπόλοιπον ταμείου εἰς νέον ἔτος δραχ. 22.800.

Τὸ σύνολον ρευστῶν διαθεσίμων τῆς Ἑταιρείας συνεποσώθη κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1941 εἰς δραχ. 180.736 συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος κατατεθειμένων. Ὁ ἐκδοθεὶς γενικὸς ἰσολογισμὸς παρέχει τὴν πλήρη εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν κατὰ τὸ κλείσιμον τῆς 31 Δεκεμβρίου 1941.

Τοσαῦτα, φίλοι ἑταῖροι, τὰ ὑπὸ τοῦ Δ. Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1941 πεπραγμένα.

Ὁ Πρόεδρος
Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

Ὁ Γραμματεὺς
Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ 1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1941 ΜΕΧΡΙ 31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1941

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ	ΔΡΑΧ.
Ταμεῖον	
Μετρητὰ ὑπόλοιπον κατὰ τὴν 31]12]1941	22.800.—
Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.	
Λ]σμὸς Καταθέσεων εἰς ὄψιν	
Ὑπόλοιπον κατὰ τὴν 31]12]1941	157 936.—
Χρεώγραφα.	
Τὰ φυλασσόμενα παρὰ τῇ Ἐθν. Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος	1.430.—
Ἐπετηρίδες.	
Ἀξία διαθεσίμων σωμάτων Ἐπετηρίδων κλπ. Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν	380.000.—
Λευκώματα.	
Ἀξία Λευκωμάτων τῆς Ἑταιρείας	29.920.—
Σήματα Ἑταιρείας.	
Ἀξία διαθεσίμων Σημάτων (κονκάρδες)	350.—
Ἔπιπλα Γραφείου	5.000.
Βιβλιοθήκη.	
Διάφορα Συγγράμματα (ὀνομαστικὴ ἀξία)	50.600.—
Ὑλικὰ Διάφορα.	
Τσιγκογραφήματα (Clichés), πλάκες κλπ.	14.000.—
	661.436.—

ΠΑΘΗΤΙΚΟΝ	ΔΡΑΧ.
Κεφάλαιον.	
Τὸ σχηματισθὲν κεφάλαιον ὡς οἱ προηγούμενοι Ἰσολογισμοὶ	500.000.—
Κέρδη καὶ Ζημίαι.	
Ὑπόλοιπον ἀφιέμενον εἰς νέον	161.436.—
	661.436.—

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΜΕΡΙΔΟΣ "ΚΕΡΔΗ ΚΑΙ ΖΗΜΙΑΙ„

ΕΞΟΔΑ (Δοῦναι)	
Γενικὰ ἔξοδα διαχειρίσεως	
Διάφορα ἔξοδα καθ' ὅλον τὸ ἔτος 1941	33.852.—
Προμήθειαι : Ποσὰ πληρωθέντα δι' εἰσπρακτρα συνδρομῶν κλπ.	5.544.50
Ἀποσβέσεις: Μερικὴ ἀπόσβεσις ἐπὶ ἀξίας τσιγκογραφημάτων κλπ.	5.480.50
Μερικὴ ἀπόσβεσις ἐπὶ ἀξίας Τόμων Ἐπετηρίδων συνυπολογιζομένης καὶ τῆς ἀξίας τῶν δωρηθέντων εἰς διαφόρους	35.000.—
Μερικὴ ἀπόσβεσις Βιβλιοθήκης	600.—
Ὑπόλοιπον Λ]σμοῦ Κέρδη καὶ Ζημίαι εἰς Νέον .	161.436.—
	241.913.—

ΕΣΟΔΑ (Λαβεῖν)	
Εἰσπράξεις ἐκ Συνδρομῶν	21.510.—
» » Δωρεῶν	55.975.—
Τόκοι ἐκ καταθέσεπν κλπ.	2.252.—
Διαφοραὶ ἐκ πωλήσεων τόμων Ἐπετηρίδων κλπ. . .	20.095.—
Ὑπόλοιπον προηγουμένης χρήσεως 1939	142.081.—
	241.913.—

Ὁ Ταμίας
ΒΑΣ. Π. ΛΑΜΠΙΚΗΣ

Ὁ ἐπὶ τοῦ Λογιστικοῦ
Θ. Γ. ΓΑΛΑΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΓΕΝΙΚΗΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΝ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κύριοι Ἑταῖροι,

Εἰς ἐκτέλεσιν τῆς ἀνατεθείσης ἡμῖν ἐντολῆς ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν, ὅτι προέβημεν εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς διαχειριστικῆς χρήσεως τοῦ ἔτους 1941 τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας. Ἐλάβομεν παρὰ τῶν ἁρμοδίων πᾶσαν ζητηθεῖσαν πληροφορίαν καὶ διασάφησιν καὶ ἐτέθησαν εἰς τὴν διάθεσίν μας ἅπαντα τὰ λογιστικὰ βιβλία τῆς Ἑταιρείας καὶ λοιπὰ δικαιολογητικὰ ἔγγραφα, ἤτοι ταμειακὰ ἐντάλματα εἰσπράξεων καὶ πληρωμῶν, ἀποδείξεις κλπ., διεπιστώθη δὲ ἡ ἀκριβὴς τήρησις τῶν λογιστικῶν βιβλίων, ἡ πιστὴ ἐγγραφὴ τῶν τε εἰσπράξεων καὶ πληρωμῶν καθὼς καὶ τὸ ἔγκυρον τῶν σχετικῶν δικαιολογητικῶν δι' ὁλόκληρον τὴν διαχείρισιν τοῦ ἔτους 1941.

Κατόπιν ὅλων τῶν ἀνωτέρω ὁ συνταχθεὶς γενικὸς ἰσολογισμὸς τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν, οὕτινος ἐπισυνάπτομεν ἀντίγραφον, εἶναι ἐν ἀπολύτῳ τάξει, δι' ὃ καὶ προτείνομεν τὴν ἔγκρισιν αὐτοῦ καὶ ἐξαιτούμεθα τὴν ἀπαλλαγήν μας, ὡς ἐλεγκτῶν, ἀπὸ πάσης εὐθύνης κατὰ Νόμον.

Οἱ ἐλεγκταί

Θ. ΓΕΝΝΗΜΑΤΑΣ
ΣΠ. ΒΑΡΔΑΚΗΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε.
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ.
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ.
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π.
ΖΕΡΒΟΣ Ι.
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ.
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ.
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β.
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ.
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π.
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ.
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β.
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. Ε. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΔΕΛΤΑ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠ. ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΓΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΑΩΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΑΩΝΝΗΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠ. ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΑΩΝΝΗΣ
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΑΩΝΝΗΣ
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ
ΣΠ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ
ΠΑΝΑΓ. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
ΒΑΣ. ΛΑΜΠΙΚΗΣ

Ἔφορος τῆς Βιβλιοθήκης
ΑΝΔΡ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Σύμβουλοι

ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΙΣ Γ.
ΒΟΛΟΝΑΚΙΣ ΜΙΧ.
ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤ.
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤ.
ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΣ ΕΜΜ.
ΠΕΡΔΙΚΑ ΝΙΚΗ
ΤΑΡΣΟΥΛΗ ΑΘΗΝΑ
ΧΟΥΔΑΒΕΡΔΟΓΛΟΥΣ - ΘΕΟΔΟΤΟΣ ΣΟΦΟΚΛΗΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASSIEVIC' DRAG.
BANESCU N.
BENESEVIC' W.
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
DRECCIA EV.
BRÉHIER L.
BROUVER FRANC. DE SIMONE
BURY J. B. †
BYRON R.
CADAFALCH J. P.
COLLINET PAUL †
DARCO E. †
DAWKINS R. M.
DELEHAYE HIPOLL.
DIEHL CHARLES
DÖLGER FR.
EBERSOLT J. †
ERHART ALBERT
FERRARI GIANNINO
GERLAND E. †
GRÉGOIRE HENRI
JERPHANION GUIL. DE
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
MARCHAL HEN. FREDERICK
MERCATI SILVIO GIUSEPPE
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM
MILLET G.
MORAVCSIC G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO
PERNOT H.
† ΠΡΟΥΣΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜ. †
SCHLUMBERGER G. †
ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOFF IV.
STRZYGOWSKI JOS.
TAFRALI OR. †
USPENSKIJ F. †

RÉSUMÉ DU VOLUME

Coucoulès Phédon. «*Aliments et boissons dont se servaient les Byzantins*». pp. 3—112.

L'auteur basé sur les reinseignements fournis par les pères de l'église, les ouvrages des médecins byzantins, les livres agronomiques et les glossaires du moyen âge, les rituels des couvents, les livres onirocritiques et différents poèmes byzantins, traite de la nutrition ainsi que de la science culinaire des Byzantins. Il parle des repas frugaux et des repas somptueux ainsi que de tous les éléments pui pourraient entrer dans leur composition : fromage, volaille, poissons, viandes de toute sorte, fraîches ou salées, herbes et legumes etc. Il parle aussi des plats doux, des gâteaux et des pâtés.

La seconde partie de cette étude est consacrée aux vins et aux boissons de toute sorte.

Xyngopoulos A., «*Le type hymnologique de la Descente du Christ aux limbes*», pp. 113—129.

L'auteur étudie un type très rare de la Descente du Christ aux limbes (Anastasis) dont le représentant le plus complet est une miniature du cod. Parisinus gr. 550. Ce type iconographique s'inspire de l'office du Dimanche du Pâques. Son but et non pas de représenter le fait surnaturel de la Descente du Sauveur aux limbes, mais de donner par une composition monumentale l'idée même de la Résurrection et de la rédemption. A l'appui de cette interprétation viennent quelques miniatures de la Descente aux limbes dans les Psautiers à illustration marginale et celles de deux manuscrits de la Bibliothèque Vaticane (Vatic. Palat. gr. 230 et Vatic. gr. 1231) ou est représentée la résurrection de Job.

Dyovouniotis Const. «*Le patriarche de Constantinople Jean IX Agapétos* (*Aimable*) pp. 130—143.

M. Dyovouniotis fait paraître les titres de 58 homélies inédites de ce patriarche, tirées des manuscrits No 256, 261 et 300 de la Bibliothèque Nationale d'Athènes avec leur incipit de chacun, ainsi que le texte de sa première homélie sur l'évangile du Dimanche du publicain et du pharisien; il exprime de voeu de voir publiées toutes les homélies inédites de ce patriarche, ce qui enrichira la littérature écclésiastique en même temps qu'il contribuera à rendre l'honneur dû à une personnalité méconnue jusqu'à ce moment.

» » *Des notes leguées par B. Mystakidès les No 16 et 17* pp. 275—289.

Des ces notes de Mystakidès celui sub no 17 est original tandisque celui sub no 16 est une copie de celui-là. Il contiennent un rapport envoyé par feu Mystakidès en 1914 au patriarche Oecumenique Germanos V où l'expéditeur relate les recherches et études faites par lui à Tubingue, Stuttgart et Munich, ainsi que copies de quelques ouvrages mentionnés dans le rapport

Colias G. «*De l'ἀπλήκτον*», pp. 144—184.

En guise d'introduction l'a. traite de l'arrangement du camp romain au temps de la République et au commencement de l'Empire: puis il expose en détail les règles en vigueur pour le campement d'une armée en marche et cela jusqu'aux derniers siècles de l'Empire byzantin. Cette recherche faite principalement sur la base de la littérature militaire byzantine, aussi bien que les sources historiques les plus importantes pour celles des périodes pour lesquelles nous n'avons pas des ouvrages stratégiques conduisit l'auteur à constater qu'il y avait des camps permanents et des camps provisoires. On construisait les premiers le long et sur des points déterminés des routes militaires de l'Empire. Les secondes se développaient là où les nécessités militaires l'imposaient chaque fois et étaient organisés d'après des principes adoptés depuis les temps hellénistiques et romains. Ceci n'implique pas qu'on n'appliquait, comme il fallait, ces principes conformement aux exigences imposées par les circonstances.

Lampsidès Ulysse. «Cubomancie». pp. 185—194.

L'a. donne le texte des réponses correspodentes au 56 combinaisons des points des dès, données au cubomancien Ce texte quoique contenu dans un codex du XVIIIe s. pourtant à en juger de la langue, du nombre des cubes, qui sont trois, et de la manière dont les réponses y sont rapportées, paraît être la copie d'un original byzantin ; il nous montre par conséquent comment se faisait la cubomancie aux temps byzantins.

Papadopoulos Jean. «L'histoire de Lebeau comme source». pp. 195—197.

L'a. souligne une inexactitude des historiens modernes, qui parlent d'une incursion des Sarrasins en Thrace, sur la foi de Lebeau, qui dans son livre «Histoire du Bas Empire» comprenant mal un passage de Théophanes Coutinuatus, où on fait mention d'une incursion des Sarrasins contre le thème des Thracesiens, sis, comme on sait, en Asie Mineur, remplaça Thracesiens par Thrace.

Orlandos Anast. «La reconstitution graphique de l'hôpital du monastère du Pantocrator à C/ple». pp. 198—207.

L'auteur analysant le *typicon* du monastère du Pantocrator et s'appuyant sur les résultats des récentes recherches, relatives à la forme des différentes parties d'un hôpital byzantin, présente une reconstitution graphique de l'hôpital du Pantocrator, plus conforme à l'esprit byzantin que ne l'était celle que Mr Kouzis avait présentée il y a quelques années.

Zakythinos D. A. «Etudes sur la géographie administrative et sur l' administration provinciale dans l'Empire byzantin». pp. 208—274.

L'auteur, se proposant d'étudier l'ensemble des questions se rapportant à la division administrative et l'administration provinciale dans l'Empire byzantin, en particulier du XIIIe au XVe siècle, s' occupe, dans le premier chapitre du traité conclu en 1198 entre Alexis III et les Vénitiens où il est donné une liste à peu près complète des provinces de l'Empire à la fin du XIIe siècle. Examinant une à une les dites circonscriptions administratives, il s'efforce de reconstituer leur histoire depuis l'apparitions jusqu'à la date de 1198. Plusieurs problèmes d'histoire et de géographie médiévale y sont posés et résolus. La publication de ce long travail sera poursuivie dans les prochaines volumes de l'.Ἐπετηρίς.

Pezopoulos Emm. «Différents mètres prosodiqeus dans la poésie écclésiastique. Première partie. Prolégomènes». pp. 286—297.

L'a. parle des poèmes de l'église qui, composés d'après le rythme dit tonique ne sont pas moins confectionnés sur des mètres prosodiques enciens. Il faut en excepter ceux qui, déjà connus en trimètres iambiques, en anacréontiens et en d'autres mètres, appartiennent à Methode, Clemence d'Alexandrie, Synesios métropolite de Cyrène, Jean Damascène et autres. Dans les prolégomènes l'a. examine surtout les iambotrochées, les dactylotrochées, l'Archevoulion, le saphique en onze syllabes, le tetramètre trochaique, le tetramètre iambique, l'élegiambe, l'iambilegue, le Praxillion, le Sotadion et le Cleomachion.

Papadopoulos Chrysostome, Archévêque d' Athènes † *«Les évêques dans l'église de Constantinople après la prise par les Turcs»* pp. 298—302.

C'est un court apperçu du mode d'élection, du sacre et du rang des évêques dans l'église de Constantinople à partir du XVIe s. On remarque entre autres des élections d'évêques dans le milieu des prêtres veufs et que dès XVIIe s. on commence à élire des évêques titulaires portant le nom des métropoles très célèbres mais disparues d'abord pour les éparchies des métropolites—gerondes séjournant à Constantinople, puis en qualité d'assistants tout métropolite en général. Quelquefois avaient lieu des interventions arbitraires du gouvernement turc pour quelque favori, mais le patriarcat non seulement s' y opposait toujours et avec succés, mais encore il condamnait tout prélat «simoniaque».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἐξεδόθη ἐπιμελείᾳ Κ. Δυοβουνιώτου, Φ. Κουκουλὲ καὶ Δ. Ζακυθηνοῦ.